Rbl. 2.60

Jevgeni Vorobjov

MAA. NÕUDMISENI

PÕNEVIK

Jevgeni Vorobjov

MAA. NÕUDMISENI

ROMAAN

Tallinn
»Eesti Raamat«
1986

V 2
V 86

Originaali tiitel:
Евгений Воробьёв
ЗЕМЛЯ, ДО ВОСТРЕБОВАНИЯ
Роман
Москва, «Советский писатель», 1974

TÕLKINUD GONDO OLEVSOO
ILLUSTREERINUD PJOTR PINKISEVITS
SARJA KUJUNDANUD ANDRES TALI

V 4702010200—018
901(15)—86 282—85

© Иллюстрации. Издательство «Детская литература», 1973
© Tõlge eesti keelde ja illustratsioonid. Kirjastus «Eesti Raamat», 1986

Jevgeni Vorobjovi romaan «Maa. Nõudmiseni» jutustab esimesena Lev Manevitši (Étienne) kangelaslikust elust. L. Manevitš oli kahekümnendail ja kolmekümnendail aastail Nõukogude luuret juhtinud Janis Bērziņši (Vana) andekamaid õpilasi ja asjalikumaid abilisi.

Étienne'i ja tema võitluskaaslaste ellu tungis sõda kaugel kodumaa piiridest ammu enne 22. juunit 1941, enne hitlerlaste kallaletungi Nõukogude Liidule.

ESIMENE OSA

1.

Jah, kevad on sel aastal hiline. Pilves taevas ei ärata linlaste usaldust ja nad ei jäta vihmavarje koju. Voorimehetroskad sõidavad kogu päeva ülestõstetud kummiga, voorimehed ise aga ei võta seljast paduvihmast ja sumust läikima lihvitud vihmamantleid. Autod säravad, nagu oleksid äsja värvivannist välja roninud. Piazza del Duomol katavad suveniirimüüjad müügilaudu mitu korda päevas vahariidest põlledega. Tänavafotograafid tassivad suuri veekindlates vutlarites aparaate, endal vihmavarjud ikka käepärast. Tuvid ja päevapiltnikud tiirlevad väljakul täies üksmeeles. Tuvid pole üldse kartlike killast, päevapiltnikud aga võivad hirmutada taktitu ligitikkumisega. Nende taskud on keedetud maisist pungil: et pildistada klienti lendleva linnuparve keskel, nii et tiibade tagant pole näha õhku ega märga tänavakatet, tuleb tuvisid toita. Ja nii nagu tuvid taplevad talvel mõne terakese pärast, tigetsevad ja riidlevad fotograafid sellise külma sajuilmaga, kui turiste on vähe. Milano on täna nagu ikka — taevas on auklik, tibab vihma.

Nagu kiuste oli Étienne vihmavarjuta. Et kaitsta tärgeldatud maniskit ja kätiseid, tõstis ta üles mantlikrae ja vedas käed sügavamale varrukatesse. Piazza del Duomole tuli Étienne mööda kitsast Tommaso Grossi tänavakest. Seal kergitavad ühed vastutulijad käes hoitud vihmavarju kõrgele üles, teised lasevad selle võimalikult madalale — muidu ei pääse kitsal kõnniteel mööda.

Külma taevast katsid pilveräbalad. Madonnina kullatud kuju toomkiriku tornitipus näitas end ähmaselt ja kadus siis jälle. Külm ja rõske uduloor rullus Milano kohale. Piazza del Duomol põlesid juba kõik kaheksa tänavalaternat, igaüks kuue lambiga, kuid nad valgustasid ähmaselt, nagu läbi tolmuste mattklaaside.

Étienne ei suutnud uskuda, et alles kahe tunni eest oli teda lennukis pimestanud ere päike. «Kiiliks» kutsutud õppebiplaani riiulikujuline vari oli libisenud üle Milanot katva pilvekatuse. Ainult Madonnina oli aeg-ajalt esile kerkinud pilvetühemikest, et säratada kullatud rüüga ja jälle kaduda. Vihmamärg asfalt oli kumanud mustana, katused olid olnud krihvlitahvli värvi.

Aviaator Lionello oli arvanud, et nende hommikune treeninglend toimub kas Treviso lennuväljal, mis jääb Veneziast põhjapoole, või Cristofo Colombo lennuväljal Genova lähistel. Aga kuhu sa lendad, kui tiivaotsigi pole näha! Sellise ilmaga võib harjutada ainult pimelendu või lennata tuntud orientiiride kohal.

Maandumisribal läikisid tumedad, tuulest viirulised lombid. Kolmandal katsel otsustas Étienne laskuda, kuid maandas lennuki siiski järsult ja räpakalt.

Üleni nahka rõivastatud instruktor Lionello klõpsatas fotoaparaadipäästikuga, hakkas käega vehkima ja midagi karjuma, kuid mootorimüra ei lasknud tema sõnadest aru saada. Lennuk veeres kohale ja peatus.

Kärtner päästis rihmad valla ja lükkas prillid otsmikule. Tema pilku oli püüdnud lähedal seisev Saksamaa tunnusmärkidega hävitaja. Kärtner ronis lennukitiivale ja heitis pilgu hävitajale.

«Noh, kuidas on, Lionello?» küsis ta lendurimütsi ja prille maha võttes teeseldud uhkusega.

«Veel üks selline maandumine — ja te veedate kogu järelejäänud elu kipsis!» Naljatoon ei nakatanud Lionellot. «Tuli taht-mine äikesega mängida? Mis kurat teid sinna linna keskele vedas? Soovisite Madonninat suudelda? Või Duomol torni kärpida?»

Kärtner hüppas märjale rohule ja märkas, et töölised veavad presenti hävitaja juurde. Neid käsutas elegantses spordiülikonnas lendur.

«Milline kohtumine!» Kärtner tõttas lenduri juurde, nad embasid teineteist. Kärtner pöördus Lionello poole: «Sinjoore Augusto Aguirre. Sai mullu Inglismaal õhusõidus teise koha. Kuningas George'i karikas lipsas käest. Aga see,» Kärtner pöördus ringi, «see on lugupeetud sinjoore Lionello, minu instruktor. Täna näib ta uhkust tundvat oma õpilase üle . . .»

«. . . eriti tema ideaalse maandumise üle,» turtsatas Lionello. Ta ulatas fotoaparaadi Kärtnerile. «Võtke! Saate end imetleda.»

«Pidage üks hetk!» palus Kärtner. «Palun, veel üks võte, mälestuseks.»

Kärtner ja Aguirre seadsid end kaelastikku, taustaks hävitaja. Lionello vajutas päästikule, andis aparaadi üle ja läks minema.

«Mis tuuled su siia tõid?» küsis Kärtner.

«Leping Heinkeliga. Vean neid lelusid Püreneede taha. Aga näed . . .» Aguirre viipas äikesepilvede suunas.

Töölised vedasid hävitajale presenti peale. Aguirre aitas neid, küsides toimetamise vahele:

«Kas kavatsed jälle kuningas George'ile külla sõita?»

«Sel aastal mängivad nad karika välja minuta.»

«Kommerts segab aviatsiooni, nagu ikka?»

Kärtner laiutas abitult käsi.

«Sööme koos õhtust?» pakkus Aguirre.

«Täna läheb La Scalas «Maskiball». Tito Gobbi laulab. Võib-olla pärast teatrit . . .»

«Pärast olen ma kinni . . . Mõistad, lubasin külastada ühte igavust tundvat sinjoorat. Siin on segatud naise au ja hispaania ohvitseri väärikus . . . Võin sulle tunnistada: ma olen rõõmus, et jäin toppama Milanos . . .»

«Kui sa enne minema ei lenda, siis helista hommikul.» Kärtner ulatas visiitkaardi.

«Good luck, friend!»

«Arrivederci, amico!»

Aguirre pärast jäi ta lennuväljale kauemaks kui kavatsetud. Ja siis tuli veel jõuda Cïnisellost linna, käia kodus, kiiresti ümber riietuda . . .

Et mitte läbi liguneda, poripritsmetest eemale hoida ja, lõpuks, lakk-kingad puhtaks jätta, läks Étienne Vittorio Emanuele galerii kaudu. Galerii mosaiikpõrandat katsid määrdunud jäljed, ainus meenutus tänavaporist.

Biffi kohviku juures tolknesid, nagu tavaliselt, börsiagendid, valuutaga hangeldajad, maaklerid ja lihtsalt need, kellele meeldis keelt peksta lehest loetud uudiste üle, aga veelgi meelsamini uudiste üle, millest lehed ei teata. Õhus hõljus tugev sigari- ja paberossilõhn. Kõigil ringikolajatel oli vihmavari kaenla all.

2.

Étienne oleks teatrisse peaaegu hiljaks jäänud. Parterisse sisenedes heitis ta pilgu eesriide kohal rippuvale kellale: alguseni oli kaks minutit.

Nimekad teatrikülastajad peavad heaks tooniks tulla kõige viimasel hetkel. Kõigi pilgud pöörduvad nende poole, kes ilmuvad tühja parterilooži või sammuvad majesteetlikus rahus vahekäigus tugitoolide vahel.

Sellised teatrikülastajad astuvad kohanäitaja, auväärse hallipäise musta kuue ja tärgeldatud kraega teatriteenri saatel. Saatja kannab massiivse keti otsas rippuvat pronksmedalit, keti üks ots ripub seljal, teine ulatub nabani, medalit aga kaunistab teatri kontuurjoonis. Étienne'i võtavad teatriteenrid vastu nagu head tuttavat. Vaat, mis tähendab, kui programmide eest heldelt tasuda!

Ingrid tuleb tavalise täpsusega, ei vara ega hilja. Ta jälgib kella lae all ja ootab pingsalt, kuni ilmub tema alatine naaber. Vaevalt aga on Étienne neiu kõrval istet võtnud, kui see teeskleb ükskõikset.

Ingridil on käes alaline must mapp, millel kiri «Noodid». Paljud muusikud ja konservatooriumi üliõpilased kuulavad ooperit hämaras ettevaatlikult partituuri lehitsedes, kontrollides ja salaja lauljatele, dirigentidele ja iseendale eksamit korraldades. Veelgi enam on norivaid kuulajaid ja rangeid arvustajaid ülarõdul. Seal krabisevad noodilehed nagu raamatulehed lugemissaalis.

Reostaadi abil jõuetuks muudetud lühtrid kustuvad vähehaaval, on juba üsna ähmased, ja siis vajub valge kullatud saal pimedusse . . .

Étienne oli tahtnud täna nii väga varem jõuda! Oma võlu on sellel, kui «La Scalasse» minutit kümme-viisteist enne algust saabuda, tugitoolis päevasaginast, möllust ja tühjast-tähjast hinge tagasi tõmmata. Seejärel aga jälgida, kuidas täitub orkestriruum, kuidas seal muutub ikka kitsamaks ja rahvarikkamaks; kuulata, kuidas muusikud häälestavad pille, mängivad läbisegi, harjutavad viimasel hetkel midagi oma osast, kusjuures helisevast ebakõlast kerkivad esile pasunate vaskhääled, flööt, metsasarv . . .

Saal mattub pimedusse ja lambid orkestris säravad heledamini. Läbi helendava orkestri sammub dirigent, mängijad tervitavad teda poognaga noodipuldile koputades. Ta noogutab rutakalt ja tervitab esimest viiulit, enne kui ronib poodiumile.

Niipea kui dirigent ilmub puldi taha, algab käteplagin. Ta pöördub saali poole ja kummardab murelikult. Étienne näeb kuuendasse ritta dirigendi laitmatut seitlit, juuksed on lakutud ja läigivad.

Ja siis tõstab dirigent oma võimuka maagilise kepi, puudutades kepiotsa vasaku käe sõrmega, nagu ei suudaks keppi ühe käega üleval hoida . . .

Vaevalt on dirigent ühe korra kepiga viibanud, kui Étienne on täiesti tema võimuses. Mälus elustuvad pooleli ununenud read: poeb pimedus nüüd vargsi saali, ja poogen liugleb viiulil, orkestrijuht peab kurja plaani: käib harfikeeltel tuuleiil. Kelle värsid? Ja miks kurja plaani? Pigem juba head plaani. Ja ikkagi: kelle värsid? Võib-olla küsida vaheajal Ingridilt? Mõttetu. Ta deklameerib pikalt Heinet ja Rilket, kuid vene luulest ei tea ta tuhkagi.

Étienne märkab enda läheduses mitut isikut, kes on hakanud silma hooaja algusest. Ta piilub arglikult vasakust silmanurgast ja näeb kahvatut neidu. Nagu ikka istub too viiendas reas, kaks tooli eemal. Étienne ootab, millal neiu hakkab sahistama programmiga või võtab käsile krabisevasse hõbepaberisse pakitud kompvekid. Kurat võtaks seda tuutut, kompvekke ja seda flaamlanna välimusega neiut! Paremal istub vesiste silmadega vanaeit, härdameelsetes kohtades hakkab ta ninaga kahtlaselt luristama. Sümpaatse vanaäti suunas, kes on vist endine laulja, teeb Étienne aga isegi kummardusi. Vana kuulab ennastunustavalt ja kannatab üksinduse all. Kui laulja on virtuoosselt võtnud kõrge noodi, pöördub vanamees sõnatult Étienne'i suunas ja too noogutab mõistvalt.

Étienne istub, nägu mossis, käed rinnal vaheliti, ja kui tal on vaja jagada vaimustust, leiab samuti vaikivat mõistmist sümpaatse vanahärra juures.

Étienne'ile meeldib Verdi «Maskiball» väga, kuid ta pole rahul peaosa laulva tenoriga. Võib-olla see keskpärane laulja ärritab seepärast, et ta laulab koos kuulsate lavakunstnikega ja et Étienne on hiljuti samas osas kuulnud Beniamino Giglit ennast?

Esimesel vaheajal tunnistab Étienne Ingridile, et on jõudnud juba leppida tenoriga, sest pole halba heata — ta kuuleb orkestrit paremini kui tavaliselt, orkestrit aga juhatab täna kuulus Serafin.

Mis köidab dirigendis? Eelkõige see, et ta ise on vaimustatud muusikast. Sujuvad käeliigutused, meloodia voolab pikkade sõrmede tipust. Pianissimo puhul kustutab ta heli pihuga — «Vaiksemalt, vaiksemalt, ma palun teid, vaiksemalt!» — ja tõstab sõrmed huulte juurde, nagu ütleks kellelegi orkestris: «Sellest mitte üks sõna!». Krahvi ja Amelia armuavalduste hetkil vaikivad vaskpillid, aga kui kõlab sõjakas vandenõuteema, siis pole midagi teha harfidel ja viiulitel. Neil hetkedel torkab dirigent oma kepikesega läbi ja lõikab lõhki õhu, ta pigistab seda kogu aeg rusikasse, justkui oleks õhk nii kangekaelne, et teda saab suuri vaevu kokku suruda. Tema käte liigutused muutuvad ebaloomulikult nurgeliseks, vaata et ei vehi küünarnukke paigast. Juuksed on salkus, soengust pole jälgegi järel. Orkestrijuht lehitseb kiiruga lehti, partituuri vaatamata, orkester tormab üha kiiremini, haarates endaga kaasa kuulajaid ja maestrot ennast.

Tavaliselt võtab Ingrid esimesel vaheajal oma noodimapi ja läheb suitsetamisruumi, Étienne aga istub tühjas vaikses parteris ja kirjutab midagi märkmikku.

Täna aga on Ingridi naabrit raske ära tunda, ta on nagu ära vahetatud. Vastupidi tavale ei lase ta Ingridi täna suitsetama, vaid viib neiu puhvetisse, tellib kohvi tordilõiguga, ostab talle karbi meelepärast mõru šokolaadi ning on üldse ebatavaliselt armastusväärne ja tähelepanelik.

«Mul tekib karuisu, kui näen mõru šokolaadi . . .»

«Venelased ütlevad sel puhul hundiisu,» täpsustab Étienne saksa keeles.

«Ega minu isu sellepärast väiksemaks jäänud!» on Ingrid kangekaelne.

Ta silmitseb oma uuestisündinud kavaleri ja kergitab imestades kulme, kuid mees teeb näo, et ei märka neiu ärevat imestust.

Suurema osa esimesest vaheajast veetis Étienne kenasti pikakasvulise preili seltsis fuajees. Vihm oli lakanud ja näis koguvat uut jõudu. Teatrikülalised voogasid hoone peaukse kohal rippuvale rõdule.

Selline ilm oli linlastele lihtsalt ebameeldiv ja vastik, aga

Étienne'i jaoks oli ta ka lennuks kõlbmatu. Tihedat pilvitust nimetavad lendurid «piimaks». Täna oli tulnud tal neelata lausa kondenspiima. Pärast ebaõnnestunud maandumist oli ta siin «kiiliks» kutsutud «Avro» õppelennuki kabiinist punastades välja roninud ja instruktor Lionello pikka moraalilugemist kuulanud.

«Õhulaevalt otse maskiballile!» muigas Étienne omaette. Kuid teda oli täna nii väga ooperiteatrisse tõmmanud! Peatselt sõidab ta Saksamaale ja võib jääda sinna paariks nädalaks. Millal ta pääseb jälle «La Scalasse»?

Ka Étienne ja preili Ingrid seisid rõdul, hingasid niisket õhku ja suitsetasid. Üsna lähedal, kohe piki teatri fassaadi jooksvate trammirööpmete taga, seisis pronksist Leonardo da Vinci. Pjedestaalil on ainult eesnimi ja see üldrahvalik familiaarsus näitab austust geeniuse vastu. Leonardo seisab, nägu rõdu suunas, nagu pöördudes publiku poole, laternad aga valgustavad tema figuuri.

Laternate valgus ei ulatu kogu väljakule, kuid Étienne kujutab endale selgelt ette iga maja selle ümber. Ainult väljaku sellel küljel kõlab muusika, aga kolmes küljes — Itaalia Kommertspanga hoones, linnavalitsuse raamatupidamises ja mingis laenuühistus — loetakse raha, keerutatakse aritmomeetrite vänta ja kirjutatakse summasid deebetisse-kreeditisse.

«Isegi teile, härra Kärtner, mõjub muusika sooduslikult,» kostis nagu kusagilt kaugelt Ingridi hääl. Kui kedagi polnud lähedal, püüdis ta visalt praktiseerida vene keelt.

«Soodsalt,» parandas Étienne teda poolel häälel ja jätkas saksa keeles: «Hm, kõigest üks karp šokolaadi ja te teete mulle juba komplimente.»

«Ärge rääkige inetusi. Ainult halvad inimesed on muusika suhtes ükskõiksed.»

«Aga kuidas jääb siis Salieriga?»

«Mozart ja Salieri?» Ingrid laskis pilgul ringi käia ja küsis siis poolsosinal vene keeles: «Kas see pole siis legend? Mina arvasin, et üks teie Puškini muinasjutte. Kuidas seal ongi öeldud? Läheb paremale — alustab laulu, läheb vasakule — räägib muinasjuttu . . .»

Keegi ei võinud neid kuulda, ja ikkagi pidas Étienne Ingridi keeleharjutusi kohatuks. Ise ütles ta saksa keeles:

«Aga võib-olla pole «Mozart ja Salieri» legend, vaid tegelikkus? Võib-olla Salieri mürgitas Mozarti? Mustast kadedusest . . .»

Étienne uuris «La Scala» ees laiuva väljaku tumedaid piirjooni, kuid sel hetkel kerkis tema ette vana Viin: jesuiitide kiriku kõrval seisab muusikakooli hoone, kus noor Schubert õppis Salieri käe all. Kas ei liikunud mööda neid kitsukesi ja kõveraid tänavaid matuserongkäik Sankt Stephani toomkiriku juurest, siis kui maeti Mozartit?

Étienne'il ei õnnestunud mõttes kauaks vana Viini peatuma

jääda. Ingrid jätkas oma ilukõnet. Ta oli veendunud, et paljud lahkuvad sel õhtul teatrist õilsamatena, muusika teeb neid targemaks, peenetundelisemaks, õnnelikumaks, kui nad olid veel eile.

«Õnnelikumaks, võin nõustuda. Aga targemaks... Kardan, et meie teiega seda reeglit ei kinnita.»

«Kartke, palun, ainult enda pärast, härra Kärtner. Mis minusse puutub,» ta lisas vene keeles, «siis mina targastusin täna.»

«Muutusin targemaks,» sosistas Étienne talle kõrva. Nad olid ühepikkused ja mees ei pruukinud kummarduda.

«Vabandust, muutusin targemaks. Mul on neist kahju, kes ei armasta muusikat. Kellele Michel Toptõgin... kuidas ütlevad venelased... kõrva peale istus?»

«On kõrva peale astunud,» täpsustas Étienne päris vaikselt.

«Vabandage, on astunud.» Ingrid hõõrus kõrva, nii nagu tehakse siis, kui kardetakse, et kõrv on külma saanud.

Teine vaatus tõi triumfi Renato osa täitnud kuulsale baritonile. Jah, Tito Gobbi oskab kõrgeid noote välja laulda, kutsudes esile südamekloppimise kõigil kuuel rõdul. Jah, ta oskab laulda, hääles armastuse varjund, mida itaalia ooperiaustajad nimetavad amorosoks. Iga tema või Amelia osatäitja Gina Cigna aaria lõppes lõputu ovatsiooniga.

Dirigent kaitses end kukla kohale tõstetud kämblaga ja oli valmis kohe kohalt kargama, kaitstes orkestri lõppakorde «braavo, bravissimo» hüüete eest.

Kompvekipaber krabiseb vastikult. Kui kaua võib sellega mängida? Võta ometi kord oma kompvek paberist välja, selline peletis!

Teise vaatuse järel tulid lauljad jälle esilavale ja iludus Renato tegi kätteõpitud graatsiaga kummarduse, võttis vastu lilled, jagas need Amelia ja krahviga ning osutas armuliku viipega maestro ja kogu orkestri suunas.

Ingrid läks suitsetama, Étienne jäi tühjenenud parterisse. Ta hoidis käes märkmikku ja kirjutas keskendunult ning vaheaeg tundus talle imelühike.

Kolmandal, viimasel vaheajal, sai Étienne seltskondlikkuse ja galantsuse tagasi. Jälle tiirlesid nad fuajees, alludes vabatahtlikult frakkide, tumedate ülikondade ning õlgu ja selgi paljastavate õhtukleitide keerisele. Särav elegants, ja samas viisata reisiv maitselagedus. Mida rikkam on maitselage naine, seda suuremad on tema võimalused rabada kõiki maitsepuudusega. Hämmastusega pöördutakse teda vaatama, kuid tema on kindel, et on imetluse objekt.

Kärtner vahetas kummarduse kellegi tähtsa paksmaoga.

«Kes see oli?» küsis Ingrid.

«Selle paksmao taskus on kogu minu varandus... Milano «Banco di Santo Spirito» asedirektor.»

«Kas lapselapsega?»

«Naisega. See armastab süüa kompvekke muusika saatel.»

Kärtner tegi kummarduse veel ühe tähtsa ilmega, põskhabemega sinjoore suunas.

«Hämmastavalt sarnane keiser Franz Josephiga,» tähendas Ingrid.

«Isegi amet nõuab talt seda. Meie uus Austria konsul.»

Toolinaaber, vana melomaan, tuli Kärtneri juurde, partituur käes, avas noodid märgitud kohas ja ütles vandenõulase häälega:

«Nüüd sõltub kõik krahvist.»

«Te mõtlete Richard Warwicki surmaeelset aariat?»

«Muidugi! Kui ta ei võta puhtalt ülemist do'd, suren ma koos temaga.»

Peafuajee kõrval on teatri muuseum. Esimesel vaheajal on muuseumis alati palju rahvast, teisel vaheajal on tühjavõitu, kolmandal valitseb täielik tühjus. Välisturistid ja provintslased on juba esimesel vaheajal afišid, fotod, kostüümid ja lavakujunduse eskiisid ning lavastuste osavalt valgustatud maketid üle vaadanud.

Ingrid ja Étienne astusid muuseumist läbi viimasel vaheajal nagu harilikult. Nad läksid sinna saalinurka, kus ripuvad Anna Pavlova ja Fjodor Šaljapini fotod.

Ingrid uuris ka täna suure huviga muuseumi eksponaate, jättes noodimapi klaasiga kaetud lauale.

Étienne võttis kuue põuetaskust dokumendid, rebis märkmikust välja lehe ja torkas kõik mustade lakk-kaantega mapi vahele. Ühtlasi pistis ta Ingridi mapist võetud kirja oma taskusse.

Kellahelin kutsub saali, algab viimane vaatus, maskiball. Vandeseltslased on lõpuks teada saanud, millise maski taga varjab end krahv. Valvsuse kaotanud krahvi kehasse on torgatud pistoda ja enne elust lahkumist laulab krahv pika aaria. Étienne sosistab Ingridile kõrva:

«Ta suri, sest ei suutnud võtta ülemist do'd...»

Krahv Richard Warwick ei ole veel hinge heitnud, kui kahvatu maiasmokk hakkab krabistama kompvekiga.

Traagiline finaal ei rikkunud Étienne'i meeleolu ja sammudes väljapääsu poole heitis ta nalja:

«Kah mul vandenõulased! Ei suutnud välja selgitada, millise maski taga varjas end krahv. See, kes kõige viletsamini laulis, oligi krahv...»

Ministritega sarnanevad teatriteenrid seisid kaarjas koridoris rivis, käsivarrel ootamist ja järjekorras trügimist vältivate suursuguste külastajate mantlid, kübarad ja vihmavarjud.

Kui palju kokkulepitud kohtumisi toimus nende kiviste portaalikaarte all! Daamid ja kavalerid otsisid sagivas rahvasummas oma kavalere ja daame.

Étienne ja preili Ingrid suundusid trammipeatusse. Oodata tuli kaua. Kõik numbrid olid juba mööda sõitnud, mõned kahelgi korral. Ingridi trammi polnud aga veel ikka. Nähtavasti ootas seda kadunud trammi ka hallide pükstega peakatteta mees, kes seisis peatuses üsna lähedal.

Viimaks hakkas liikuma ka kauaoodatud tramm, puupüsti täis teatrirahvast.

«Õnnelikku ööd!» hüüdis Étienne talle järele. Need olid esimesed sõnad, mis ta ütles sel õhtul itaalia keeles.

Ingrid lehvitas vihmavarjuga trammivaguni tagaplatvormilt.

«Venelased soovivad «rahulikku ööd», sakslased «head ööd», itaallased samuti «head ööd» või vahel «õnnelikku ööd.»» Étienne vaatas ikka veel pöörangu taha kaduvale trammile järele. «Ka öörahu soovides väljendub rahva loomus . . .»

Étienne kavatses hakata astuma oma teed. Ta pöördus ringi ja märkas peakatteta helehallide pükstega meest ooteplatvormi teises otsas. Millegipärast ei olnud ta ära sõitnud trammiga, mida oli nii kannatlikult oodanud.

Mis puutus Ingridisse, siis oli Étienne talle meelega soovinud just õnnelikku ööd. Mida paremat võiks soovida radistile, kellel seisab ees šifreeritud tekstiga eetrisse astuda?

3.

Ingrid sõitis «La Scalast» kaugel asuvale Novara tänavale ja püüdis kogu jõust lahendada mõistatust: mis oli põhjustanud muutuse Kärtneri käitumises, miks ta täna etendas armastusväärse kavaleri osa?

Ta ei võinud teada Giannina jutuajamisest teatrikassiiriga, mis oli aset leidnud kolmapäeval. Tol päeval oli «Eureka» sekretär Giannina käinud Kärtneri jaoks tellitud «Maskiballi» piletite järel.

«Vabandage minu uudishimu,» oli alustanud kassatädi. «Kes on see sakslanna, kellega teie patroon alati teatris käib?»

«Ta on Austriast pärit.»

«Kas konservatooriumi üliõpilane?»

«Vist küll.»

Viimaks leidis kassiir ümbriku «Sinjoore Konrad Kärtner».

«Nii nagu ikka, kuues rida. Kaks kohta, viis ja kuus . . . Kas teie patroon on abielus?»

«Ei.»

«Selline huvitav, peaaegu noor mees, ja äkki vanapoiss!»

«Jah.»

«Siis on kõik selge. Kas see on tema pruut?»

«Tõepoolest ma ei tea.»

«See austerlanna on ilus! Ainult võiks olla natuke lühem . . .»

«Ma pole teda kunagi näinud.» ütles sekretär ükskõikse häälega, võttis piletid ja lahkus.

Giannina astus tänavale ja jäi seisma reklaamitulba juurde. Kaks noormeest pöörasid talle tähelepanu ja tegid katset temaga vestlusse astuda, kuid tütarlaps ei pidanud neid vastuse vääriliseks.

Giannina oli sale, kauni rinnajoonega, pikasääreline ja välejalgne neiu. Tal oli matt näonahk, laines juuksed, suured tumehallid silmad, ülahuult rõhutas õrn ude.

Giannina kiirendas sammu. Nurga taga ootas teda noormeeste suureks kurvastuseks Toscano. Noormees istus väikeses lahtises «Fiatis». Toscanol oli seljas õhtuülikond, aeg-ajalt heitis ta tagasi ja silitas läikivaid juukseid, mille kasv algas madalalt, lausa laubalt.

Vaevalt oli Giannina autosse istunud, kui Toscano haaras ta embusse, kuid tütarlaps lükkas peigmehe käe kõrvale.

«Kas oled nüüd vaba?»

«Sa pead ootama, mul on veel asja kontorisse.»

Kui Giannina šefile pileteid üle andis, näis ta üsna murelik. Ta oli tõsine, kortsutas siledat otsaesist ja kõhkles, kuidas edasi anda jutuajamist kassapidajaga. Kärtner tänas teda ja teeskles muretust.

«Tavaline naiselik uudishimu!»

Kuid ta mõistis, et kassas ei pärita niisama, kellega ta teatris käib. Oli vist mõistlik, et Giannina oli kassapidajale Ingridi austerlannaks nimetanud. Ja kõige loomulikum oleks etendada Ingridi austaja, peaaegu peigmehe osa ning käituda edaspidi sellele seisusele vastavalt.

Sekretäri informatsioon poleks Étienne'i niivõrd erutanud, kui ta poleks kaks päeva varem, esmaspäeval, saanud neiult teist ärevat signaali.

Giannina oli saatnud äritelegrammi. Kärtner oli palunud hoiatada telegraafis, et telegramm peab kohe ära minema. Kui aga liin peaks olema üle koormatud, siis võetagu kolmekordne tasu ja saadetagu kiirena.

Giannina oli telegrammi ära andnud, šefi palve aga oli talle meelde tulnud alles tänaval. Jooksujalu oli ta tagasi rutanud ja näinud, et telegrafist kirjutab ägedalt sigaretti tossutades mingisse raamatusse maha tema telegrammi teksti.

Ta oli vaikselt imestanud, siis mõne minuti möödudes uuesti kassaluugi juurde astunud ja šefi palve edasi andnud. Telegrafist oli kinnitanud, et telegramm saadetakse kohe edasi.

«Kuidas see telegrafist välja näeb?»

«Haiglase näovärviga sinjoore. Silmaalused kottis. Hallisegused ärasuitsetatud vuntsid. Tubakast kollased sõrmed.»

Giannina toodud uudis erutas Étienne'i tõsiselt.

«Tuleks vahetada postkontorit,» mõtles ta kiiruga. «Liiga uudishimulik subjekt, annab telegrammid edasi salapolitseisse. Puhaku natuke. Telegramme saadan ma ju iga päev . . .»

Ei, mõistlikum on teha nägu, et ta ei tea midagi, kuid muuta saadetiste iseloom. Äritelegrammide kõrval oleks kasulik saata lüürilisi saadetisi, mis iseloomustaksid saatjat kui lobisemishimulist armunut. Ajada telegraafispioon segadusse ja desinformeerida neid, kes sunnivad seda haiglase näoilmega sinjooret agaralt tegutsema räpase ümberkirjutamisega.

Gianninal pole aimugi, millise teene ta oli osutanud. Ta avastas «koputaja»! Ja ütles ette, kuidas end ülal pidada Ingridi suhtes. Täna tuleb «La Scalas» demonstratiivselt ja avalikult talle üles näidata suuremat tählepanu.

Gianninal jätkub taktitunnet šeffi tühjade küsimustega mitte segada, kui šeff on tõsiselt mures või erutatud. Ta oskab kirjutusmasinal kõige igavamaid ärikirju toksides kergemeelseid laulukesi ümiseda. Tema laua kohal seinal ripub väike krutsifiks, selle kõrvale seinale on ta riputanud kergemeelse, kuid väga värvika ja kutsuva reklaamipildi: «Coty kosmeetika ei luba ühelgi naisel olla mitteahvatlev.» Milleks aga on vaja Coty kosmeetikat kaunile kirsipunaste huulte, mati jumeka näonaha ja õrna põsepunaga sinjoriinale? Kas Giannina peiule tõesti meeldiks, kui ta värviks ripsmeid?

Sekretäris on palju muretut mampslit, aga seejuures saab temaga rääkida kõige tõsisemaid asju. Ta pole alp, ei kekuta, ja tema naiivsus on täiesti loomulik. «Kas hambavalu on väga valus?» Ise naerab seejuures nii, et paistavad kõik kolmkümmend kaks hammast. «Mida te siis tunnete, kui teil valutab pea?» Püha otsekohesus, sünnipärane noorusesädelus ja terviseküllus!

Giannina oli saanud neil aastatel kogu Itaalia noorsoole tavalise kasvatuse fašismi vaimus ja koos teistega deklameerinud vaimustusega Mussolini luulekatsetusi. Mida vanemaks ta aga sai ja iseseisvamalt mõtlema hakkas, nii oli kinnitanud Giannina ise, seda kriitilisemaks muutus ta selle suhtes, mida nägi enda ümber ja millest luges räuskavatest hooplevatest ajalehtedest. Võib-olla aga tugevnes aastatega hingeline ustavus isale, kes langes mustsärklaste ohvriks?

Peigmees helistas talle vahetevahel Torinost, millegipärast läksid nad alati telefoni teel tülli. Étienne imestas, kui kuulis jutuajamist kogemata pealt. Neiu vaidles peigmehega mingite leheteadete pärast, nimetades neid ägedalt ja teravalt valelikeks.

Peigmehel on teada need Giannina arvamused ja seisukohad ning nendega peab leppima. Aga kas ta taipab, et tema ja Giannina on täiesti erinevad inimesed? Kas ta on küllalt tark mõistma oma kaunitari tähelepanuvõimet ja hindama tema mõistust?

Kui Étienne oli pärast «Maskiballi» soovinud Ingridile õnnelikku ööd, läks ta telegraafi. Miks mitte saata Ingridi vanematele telegrammi, teatada neiu edusammudest muusika alal, sellest, kui hea ta välja näeb ja kuidas tunneb puudust omastest, kuidas ootab sõitu Austriasse lihavõttevaheajal?

Klaasakna taga tubakasuitsus istus vanaldane haiglase ilmega telegrafist.

Kuni ta luges sõnade arvu plangil oli ta pilk läbitungimatu. Märganud allkirja telegrammil, ei suutnud ta end pidada ja heitis kliendile pilgu, mis oli täis oskamatult varjatud uudishimu.

See austerlane, kelle vastu tundis huvi salapolitsei, oli esmakordselt ise tulnud telegrammi tooma.

Étienne astus akna juurest eemale endamisi muheldes. Kirjutagu telegrafist pealegi salapolitsei jaoks ümber pikka telegrammi, mis oli täis saksa vaimus kirja pandud sentimentaalset loba!

Telegrafist ajas end isegi toolilt püsti, saates klienti hindava pilguga: nägus keskmistes aastates brünett, enesekindla kõnnakuga, riides nagu nõelasilmast tulnu. Kust see keigar tulla võis? Teatrist? Vastuvõtult? Kohtumiselt? Tal on seljas valge triibuga must õhtuülikond, see istub kaunilt sportlikul figuuril, õlad ei ole kindlasti vatist.

Seda austerlast tuleks igaks juhuks terasemalt silmas pidada. Telegrafist jälgis lahkujat vihkava terase pilguga, niikaua kuni austerlase järel sulgus välisuks.

4.

Aristokraadil on sugupuu, ja olgu ta vaene nagu kirikurott, tiitel on tal alati kaasas. Rikas ärimees tuleb toime tiitlita, kuid tal peab olema usaldust äratav ärialane minevik.

Kui isa andis äriasjad üle pojale või kui keegi abiellus suure kaasavara saanud pruudiga või sai ootamatu pärandi onult-tädilt, siis on kõik silmanähtav, selgemast selgem, arusaadav, ja uusrikas võib äratada pigem kadedust kui kahtlust.

Ettevõtjate, suurkaupmeeste ja äriinimeste seas jääb aga igavesti võõraks inimene, kes oli kõigile seni tundmatu ja kukkus nagu taevast salapärasel viisil suure rahakotiga. Kes on teda näinud taeva ja maa vahel? On teada, et tühjuses langevad nii paber kui ka münt ühesuguse kiirendusega. Kuidas sai aga tekkida rahanduslikus tühjuses paks aktsiapakk?

Patusel maal, börsidel ja pankades allub kõik külgetõmbejõule ning see seadus laieneb nii ärimehele kui ka tema kukrule, sõltumata sellest, kas kukkur on täis kulda või pangatähti.

Teil on palju raha, teie, lugupeetud sinjoore, soovite avada

pangaarvet, teha suurt sissemaksu? Palun pöörduge lähema hoiuühistu poole. Soliidne pank ei ava jooksvat arvet ja ei anna tšekiraamatut kahtlase päritoluga kapitali omanikule.

Ja oleks ekslik arvata, et umbusu ja kahtlustava huvi vastu on kindlustatud ärimees, kes elab laia elu: lööb aega surnuks hipodroomil ja kasiinos, käib pidulikel vastuvõttudel linnavalitsuses või kaubanduspalatis, istub päev läbi laua ääres peenes kohvikus, õhtustab kõige kallimas restoranis ja annab menüüsse sisse vaatamata korraldusi otse peakokale ning kiidab ühtlasi heaks restorani orkestri repertuaari.

Selline eluviis sobiks vist rohkem edukale valuutaga hangeldajale, mõnele kõrgemat sorti maaklerile või vekslite, aktsiate, sertifikaatide ja obligatsioonidega sahkerdavale agendile, kuid mitte soliidsele ärimehele.

Äriilmas võidab alati usalduse see, kes on kuulus kui töömees, kes on alati hõivatud, selline rabaja kaukamees, isegi kui ta teeb seda, mille võiks tervikuna usaldada juristile, direktorile, vanemmüüjale, raamatupidajale, rahakasseerijale, kas või autojuhile.

Juba aastaid oli Kärtner seotud spordilennukite, purilennukite, mootorite ja akude konstruktorite, kõikvõimalike täpsete mõõteriistade leiutajate ning lennuinventari eriteadlastega. Ta kohtus nendega rahvusvahelistel laatadel, näitustel, purilendurite ja lennuamatööride võistlustel ning katselendudel lennuklubis. Igal aastal viibis ta Inglismaal, kus võisteldi kuningliku lennukarika pärast. Viimasel lennuvõistlusel oli talle erilist muljet avaldanud «General Aircraft Limited» kompanii mudel — alltiivaline kahemootoriline monoplaan. Lennuk suutis lennata ja kõrgust võtta ühe mootoriga! See oli ennekuulmatu saavutus! Kärtner oli juures, kui lennuki konstruktor William Stephenson kuningas George V käest kuldkarika vastu võttis. Kärtner tutvus ka kapten Sheffieldiga, kes oli lennuki piloot rekordlennu ajal. Kärtnerit esitleti lennundusministrile lord Londonderryle ja ta sõlmis palju uusi kasulikke tutvusi. Sageli tekkis konstruktoritel, inseneridel ja leidureil vajadus autoripatent vormistada selle või teise leiutuse kohta või juba Rahvusvahelises Patendibüroos registreeritud leiutusele litsents hankida. Sellisteks juhtudeks oli võimatu leida oskuslikumat, asjatundlikumat ja kohusetruumat inimest kui Konrad Kärtner.

Kolmekümnendatel aastatel oli Viin paik, kus tegutses palju mitmesuguseid erineva kaliibriga kontoreid ja firmasid, teiste seas ka leiutuste ja patentide büroo «Eureka» Mariahilferstrassel.

«Eurekal» oli äriringkondades hea kuulsus ja siin etendasid rolli kaks asjaolu. Esiteks, Kärtner osales lennutreeningutes ja viibis sageli lennuväljadel, tal oli lai tutvusringkond lendurite, purilendurite, motoristide, tehnikute, konstruktorite ja seadistajate hulgas.

Teiseks, tal oli jooksev arve sellises pangas nagu «Deutsche Bank» ning see arve oli näidatud «Eureka» kirjapeadel ja ümbrikel. Joosev arve polnud kohe nii kaalukas. Kärtner pidi selleks mitu aastat kõige energilisemalt tegutsema.

«Osav sell see Konrad Kärtner!» imestas Étienne. «Kust on tal küll pärit seesugune ärimehevaim? Niipalju kui mina tean, pole meie suguvõsas kaupmehi olnud.»

Mis puutus soliidsesse «Saksa Panka», siis Kärtner pääses sinna ligi ainult seetõttu, et pank oli «Chartered Bank of China» korrespondent Saksamaal ja Austrias. «Chartered Bank» oli olnud aastaid seotud vabrikant Skarbekiga, kes töötas tollal Hiinas ja Mandžuurias ning sai soovitada «Saksa Pangale» Saksamaale sõitvat Kärtnerit.

Peagi hakkas «Eureka» omanik teenima nii palju, et sai pidada oma kontorit ja abilisi. Vahendeid selleks, et suurt äri ajada, siiski ei jätkunud ja Kärtner hakkas otsima endale ärikaaslast. Muide, selleks oli muidki põhjusi, mis polnud üldsegi rahanduslikku laadi: üksik äriomanik tõmbab endale kiiremini salapolitsei tähelepanu.

Rahvusvahelisel näitusel Leipzigis tutvus Kärtner sinjoore Paolo Pagagnolo, itaalia lennundusinseneri ja usaldusväärse tegelasega. Hiljem kohtusid nad äriasjus Viinis, Poznańis, Linzis, Zürichis ja Milanos. Kärtner tegi Paolo Pagagnolole ettepaneku hakata ärikaaslaseks ja too nõustus.

Uued kompanjonid tulid otsusele, et Milanos oleks nende klientuur suurem kui Viinis. Lombardia tööstuskeskused avasid «Eureka» ees laialdase tegevusvälja.

Ärimehed leidsid Milanos korralikud ruumid oma büroo jaoks. Samas majas, korrus kõrgemal, üüris Kärtner väikese kahetoalise korteri. Ta kurtis kogu aeg, et külmetab talvel ja et tema ning tema reuma jaoks ei jätku kahest ummistunud keskkütte radiaatoriribist, mis siinsetes majades on vaevu leiged. Viimaks õnnestus tal leida kaminaga kabinet.

Kärtner andis Milano Kaubandus- ja Tööstuspalati ajalehte «Il Sole» kuulutuse: ««Eureka» kontor vajab sekretäri. Pakkumised saata aadressil: Milano peapostkontor, postkast 172.»

Pakkumisi tuli hulgaliselt. Pagagnolo arvates olid mitmed kõigiti sobivad. Miks jäi tema ärikaaslane aga sinjoriina Giannina Esposito kandidatuuri juurde? Stenograafiat tunneb ta halvasti ja ka töökogemusi on tal vähevõitu. Kas ainult sellepärast, et neiu on nägus ja terava keelega?

Erinevalt oma ärikaaslasest ei tundnud Pagagnolo suuremat huvi sinjoriina isa saatuse vastu. Too oli kuulunud kunagi kommunistlikku rakukesse, levitanud Antonio Gramsci kirjastatud ajalehte, olnud «Caproni» tehase üks streigijuhte ja surnud Torino linnahaiglas vigastuste tõttu, mis ta oli saanud tehaseväravas

mustsärklaste korraldatud löömingu ajal. Isa sõber, nüüdne neiu kasuisa, töötas veelgi montaažitsehhi meistrina sellessamas lennukitehases. Pagagnolo ei teadnud ka seda, et sinjoriinal on peigmees . . .

Pagagnolo sooviks oli kohe alguses äri laialt käima panna. Miks ei võiks «Eureka» muretseda endale auto? Kärtner aga ei toetanud Pagagnolot. See pani mõnevõrra imestama, kuid Pagagnolo ei nõudnud oma ettepaneku elluviimist.

Kärtner oleks võinud osta sõiduauto nii «Eureka» kontori kui ka oma vajadusteks. See poleks olnud mingi liigne luksus. 1935. aasta «Fiat» maksis 25—30 tuhat liiri, seega 1250—1500 dollarit. Kui aga oleks tekkinud vajadus, siis oleks saanud uusima automudeli alati väikese hinnaalandusega maha müüa. Voolujooneline kere, hulgaliselt pisitäiustusi ja fenomenaalne kiirus — sada kilomeetrit tunnis! Rahvusvaheline juhiluba on taskus, siin ta on, see punakaaneline tunnistus, kuid temast pole kasu. Vahel käed lausa sügelesid, küll oleks tahtnud istuda rooliratta taha! Ja siiski lükkas ta tagasi selle peibutava mõtte. Milleks tõmmata endale tähelepanu erasõitudega? Üks asi on taksod ja voorimehed, hoopis teine aga alalise numbriga auto, mida on kerge jälitada.

Kärtneri äritegevuse aastatel sai tema «Deutsche Bank» oma kliendilt korduvalt tavapäraseid palvekirju taolise sisuga: palume olla nii lahked ja informeerida selle ja selle firma krediidivõimest, lubame saadud andmeid saladuses hoida, lugupidamisega see ja see, ning jooksva arve number.

Pank andis salajase õiendi ja klient sai võimaluse otsustada, kuivõrd soliidsed on huvialuse firma vekslid.

Kärtner ei kahelnud hetkegi, et Milano Kaubanduspalat hakkab nüüd koguma andmeid tema kohta, et ka tema kohta avatakse nüüd kohalikus pangas toimik ning tema kohta hakatakse koguma andmeid ja väljastama neid uudishimulikele klientidele.

«Eureka» krediidivõime võis esile kutsuda kahtlusi ainult kuni selle päevani, mil «Banco di Roma» Milano osakonda laekus Kärtneri nimele suurem summa. «Deutsche Bank» oli Itaalias esindatud just selle panga kaudu.

Tollest ajast peale, kahe ja poole aasta jooksul, ei kahelnud Milano äriringkondades keegi rikka tegelinski Konrad Kärtneri laitmatus reputatsioonis.

Kärtneri ja Pagagnolo allkirjad olid registreeritud Milano Kaubanduspalatis ja sellest ajast peale võeti nende veksleid vastu igas pangas. Mitmel korral oli Kärtner rahuloleva muigega maininud, et nende vekslid «on käibel võrdselt kõliseva rahaga».

5.

Kärtner astus «Eureka» büroosse, käes roosikimp, ja andis selle üliviisakalt Gianninale, kes istus kirjutusmasina taga.

«Minule? Mille puhul?»

«Täna on meie armsa duce sünnipäev.»

«Sinjoore naljatab, nagu ikka.»

«Kas te olete unustanud, et täna täitub kaks aastat päevast, mil tulite «Eureka» teenistusse?»

«Seff, te olete väga tähelepanelik, ma tänan . . . Alati, kui te jääte kauemaks lennuväljale, olen ma mures.»

«Ja täiesti ilmaasegu. Õhus tunnen ma end palju kindlamini kui maapinnal. Ja üldse on mul täna suurepärane tuju. Lionello ise kiitis minu kõrgema pilotaaži vigureid. Kui te veel teaksite, millised vigurid mul täna börsil korda läksid! Ohoo!»

Tegelikult oli Kärtner tõsiselt erutatud ja suutis hädavaevu lõbusust ja muretust teeselda.

«Eureka» äriasjade ja Kärtneri tutvuste vastu ei olnud huvi tundnud ainuüksi «La Scala» teatri kassapidaja ja elatanud telegrafist.

Giannina signaalid ei olnud esimesed. Juba varem olid Étienne'i valvsaks teinud kirjad, mis saabusid tema nimele. Ka nüüd, büroo posti läbi vaadates, võttis ta ümbriku ja hakkas seda uurima valguse käes.

«Korralikult kinni kleebitud,» tähendas Giannina šefi tegevust jälgides. «Kas see on ka naiselik uudishimu?»

«Kiri on Zürichist,» ütles Kärtner. «Kahe päeva asemel kaks nädalat.»

Templite järgi otsustades hakkasid kirjad mõne aja eest kahtlase aeglusega liikuma, nad ootasid kannatlikult, kuni sisu läbi loetakse . . .

Oli muidki ärevust tekitavaid signaale. Juba eelmisel kuul oli Étienne märganud, et tema telefonikõnesid kuulatakse pealt. Oma informeeritust ta millegagi ei reetnud, otse vastupidi — ta leidis telefonikõnede ajal põhjust pealtkuulajale teatada, kus teda leida võib või kuhu ta sõidab. Ja pidas täpselt kinni enesekohasest informatsioonist. Peagi jättis pealtkuulamistalitus ta rahule.

Pärast üht hiljuti toimunud lendu «kiiliga» kutsus Cinisello lennuvälja OVRA* agent Kärtneri enda juurde ja teatas, et tema võetud film tuleb üle anda.

Kärtner kinnitas agendile, et sel päeval üldse ei fotografeerinud, sest «Leica» on korrast ära, seda märganud ta juba kodus filmi aparaati pannes. Seletamine aga ei aidanud. Kärtner pidi filmikasseti aparaadist välja võtma ja agendile üle andma.

* OVRA (Opera Vigilanza Repressione Antifascismo) — salajane politseispionaaži ja terroriorganisatsioon.

Agent kadus fotolaboratooriumi ja tuli mõne minuti pärast tujutult tagasi. Ta palus vabandust, sest aparaat oli tõesti korrast ära ja film oli valgust saanud.

Étienne teadis ette, mida ütleb agent. Kõik oli seletatav sellega, et aparaadis oli salajane nupp, mille vajutamisel sai võetud filmilindi silmapilkselt ära valgustada. Salanupu oli aparaati monteerinud ustav seltsimees «Momento» fotoateljees ja see oli üsna mitmel korral päästnud . . .

Liiga palju jälgi olid nuuskurid Kärtneri ümber jätnud. Võib-olla oli ta midagi valesti teinud? Ei olnud küllalt ettevaatlik? Või jälgitakse peale tema ka teisi välismaalasi?

Hiljuti olid Itaalias kehtestatud uued, karmimad saladuse kaitsmise eeskirjad. See, millest varem kirjutati ajalehtedes, mida demonstreeriti tehastes ja näitustel reklaami otstarbel, oli nüüd keelu all. Võib-olla on kõik seletatav sellega, et viimasel ajal oli Itaalias Prantsuse luurel mitu sissekukkumist?

Étienne'ile oli teada, et prantslaste palgal olev agent näppas mereministeeriumist joonise, mida prantslased tahtsid pildistada. Nad tegidki foto, joonise aga tagastasid ministeeriumi. Värvatud agent aga ei märganud seejuures, et jooniserulli oli pandud tema honorar, tuhat liiri. Raha sattus teiste ametnike silma alla, need informeerisid ülemusi ja algas juurdlus. Raha anti vaeslaste varjupaigale, ametnike suhtes tugevdati järelevalvet, kõiki otsiti majast väljumisel läbi.

Lennundusministeeriumis olid prantslased tõmmanud operatsiooni kaasa võluva daami ja värvanud kapteni. Kapten pummeldas õrna ja helde armukese franke kulutades, kuid pettis osavasti kaunist Suzanne'i. Läbiotsimisel leiti mehe korterist templid «Salajane», «Täiesti salajane» ja «Eriti salajane». Neid oli ta löönud joonistele, millel polnud salajasega midagi ühist. Ja kapten keerutas end kohtus kõigist süüdistustest puhtaks!

Uurimise käigus ujus päevavalgele veel üks skandaalne fakt. Lennundusministeeriumis oli ummistunud esimese korruse käimla. Keegi oli sinna visanud joonised, kuid polnud jõudnud neid rebida küllalt peeneks. Jooniseid hoonest välja viia või kohale tagasi sokutada ei olnud korda läinud. Prokurör kinnitas, et see on puha Suzanne'i armukese, kapteni kätetöö, kuid kohus pidas süüdistust tõestamatuks.

Kapten polnud tõesti rebinud jooniseid käimlas. Need joonised oli Étienne'i jaoks õnnetult muretsenud üks antifašist, lennundusministeeriumi katsetuste ja uuringute valitsuse kõrgema direktsiooni ametnik. Hea, et mees ise kahtluse alt välja jäi. Tema arreteerimine oleks olnud Étienne'ile katastroof.

Tal oli raske hingata viimaste päevade äikese-eelses atmosfääris, vahetevahel tundis ta õhupuudust lausa füüsiliselt. Sellise tunde oli Étienne läbi elanud siis, kui lendas kord suures kõrguses.

Ta oli istunud kütmata pommikambris langevarju otsas, hapnikumask pähe tõmmatud, kuid hapnik maski alla ei voolanud, sest voolik oli vigastatud.

Liiga palju oli tundemärke selle kohta, et talle seatakse lõksu, talle peetakse jahti, keegi käib tema kannul ja hingab talle juba kuklasse. Hea oleks verekoerad jäljelt eksitada!

Sellepärast võttiski Étienne suurima rõõmuga vastu küllakutse Berliini firmalt «Neptunus», kellega oli ärisidemeis. Oli paras aeg kaduda Milanost kas või paariks nädalaks.

Telefon helises nõudlikult. Giannina võttis toru.

«Halloo! . . . Jah, siin . . . Zürich . . . Teie kompanjon . . .» Giannina ulatas toru Kärtnerile.

«Hallo! Sinjoore Pagagnolo? . . . Tänan väga . . . Nii nagu ikka. Milline on teil ilm? . . . Olen kade.» Kõnet jätkates astus Kärtner akna juurde. «Juubel? See on meie huvides. «Neptunus» tähistab poolesajalist . . . Mis siis ikka, sel juhul sõidan üksi.» Ta uuris läbi ribikardina tähelepanelikult tänavat ja märkas vastasmaja kojas heledate pükstega meest, kes jälgis «Eureka» aknaid. Kärtner muigas rahulolevalt. «Ülehomme sõidan. Tellin kohe pileti Berliini kiirrongile . . .» Kärtner pani toru hargile, pöördus Giannina poole ja andis korralduse: «Tellige pilet Zürichi rongile . . . Tänaseks.»

Kas OVRA-l on mingeid tõendeid Étienne'i vastu või pole, aga igal juhul on selge, et tuleb olla palju ettevaatlikum. Teatrikohtumised Ingridiga tuleb lõpetada, jäägu tänane «Maskiball» viimaseks, «Traviata» raadiosaatja peab mõnda aega vaikima.

6.

Veel enne kui asuda Viinist Milanosse muretsesid «Eureka» ärimehed õiguse esindada Lombardias või koguni Itaalias mõnesid Austria, Saksamaa ja Tšehhoslovakkia firmasid.

Peale lennunduse ja sellele lähedaste tehnikaaladega seotud leiutuste patentide vormistamise esindas nüüd «Eureka» büroo mitut firmat, kes olid huvitatud oma toodangu realiseerimisest Itaalias. Tegemist oli peamiselt täiustatud mootorite ja jõumasinatega, uusimate aparaatide ja sisseseadega. Paljudele neist olid alles hiljuti hangitud patendid ja litsentsid, mis tagasid leiutajatele rahvusvahelised õigused ja firmadele monopoli selles või teises masinaehituse või aparaaditööstuse valdkonnas.

Suurima kaubakäibe andis saksa firma «Neptunus». Kärtner oli saanud esindusõiguse seetõttu, et «Deutsche Bank» pidas teda soliidseks kliendiks ja panga Viini osakonna juhataja oli soovitanud Kärtnerit.

«Neptunus» tootis akumulaatoreid. Seda tüüpi akupatareisid kasutati muuseas «Sferico» tüüpi allveelaevadel. Firma «Neptu-

nus» polnud valikuga eksinud: akude müük Itaalias hakkas kasvama kuust kuusse.

Sellesse aega kuulub ühe itaalia inseneri leiutus, kes ise soovis jääda tundmatuks. Sinjoore X suutis suurendada kaks korda aku võimsust, vähendades seejuures peaaegu kaks korda selle kaalu ning aku gabariite, mis oli eriti oluline. Need näitajad etendavad suurt tähtsust kõigis tehnikaharudes, kuid eriti tähtis on see allveelaevnikele, kes ei salli raskekaalulist ja kogukat sisseseadet.

Varsti pärast seda, kui sinjoore X oli leiutanud uue akumulaatori, otsustasid ettevõtlikud itaalia ärimehed luua aktsiaseltsi ja ehitada Bresciasse uut tüüpi akude tehase.

Märkides ära mehe teeneid kodumaa tööstuse ees võeti sinjoore X fašistlikku parteisse, kuigi ta selleks soovi ei avaldanud, palvet vastuvõtmiseks ei esitanud ja häbenes kanda talle saadetud fašistimärki.

Ärikaaslast Pagagnolot asjasse pühendamata sai Kärtnerist üks uue aktsiaseltsi asutajaid ja ta maksis sisse oma osa — sada viiskümmend tuhat liiri, mille ta võttis oma arvelt Vatikani pangas «Banco di Santo Spirito», seega «Pühavaimu Pangas». Lepiti kokku, et Kärtneri osavõtt «Poseidoni» asjadest jääb rangelt salajaseks, kuivõrd «Eureka» jätkab senini «Neptunuse» toodangu reklaamimist ja kasulikku müümist.

Sakslased olid oma firmale nimeks pannud «Neptunus», nagu nimetasid merejumalat vanad roomlased. Aktsiaseltsile Itaalias aga pandi Kärtneri ettepanekul nimeks «Poseidon» kreeklaste merejumala järgi.

Kärtner sõitis Berliini ja Bremenisse, et hoiatada «Neptunuse» tehaste direktsiooni ohust, mis on kerkinud seoses «Poseidoni» sündimisega. Ega itaallased ilmaasjata andnud uuele aktsiaseltsile samuti merejumala nime. Kas ei ole selge, et siin peitub ähvardus ja nii rõhutatakse valmidust konkureerida «Neptunusega»? Väljakutse on pigem avalik kui varjatud. Seejuures on itaallaste käes palju täiuslikum tehniline relv.

«Kujutage ette,» veenis Kärtner firma «Neptunus» ärijuhti. «Teid kutsus kahevõitlusele inimene, kellel on käes «Rheinmetalli» automaatne kiirlaskepüstol, teile aga torgati pihku Lepage'i räni-püstol. Sellised püstolid olid kahevõitlejate juures populaarsed . . .»

Itaalia patent tuleks ära osta võimalikult varem ja juba eos surmata leiutus, mis võib tuua «Neptunusele» nii palju pahandusi.

Kärtneri ärijutus firma direktoritega kasutati mitmeti verbi «abortima», justkui oleks kabineti sigarisuitsus toimunud günekoloogide konsiilium.

Teatavasti keelas Versailles' rahuleping Saksamaal oma allveelaevastiku loomise. Alles aasta tagasi oli Hitler Versailles' rahulepingu denonseerinud, kuid juba varem oli Canaris pidanud edukalt läbirääkimisi saksa konstruktsiooniga allveelaevade ehi-

tamise kohta Hispaanias, Itaalias, Hollandis ja Jaapanis. Ja Kärtner kartis, et «Poseidoni» tugevamad ja kergemad akud leiavad tee nendesse laevaehitustehastesse kiiremini kui «Neptunuse» toodang.

Aga kui sakslased hangivad «Poseidoni» joonised ja annavad need üle Kolmanda riigi mereväeametile? Kärtner oli sellegi variandi ette näinud. Asi seisnes selles, et itaallaste väljatöötatud tehnoloogiat polnud vanades «Neptunuse» tehastes võimalik kohe evitada, tsehhide ümberseadmestamiseks oleks kulunud palju kuid.

Berliinis saadi aru, kui suur oht ähvardas mereväeametiga tihedalt seotud firmat.

Et leiutust ei surmatud looteeas, tuli vanakreeka nimekaim ära kägistada sünnitusmajas. Iga hinna eest tuli üles osta üle poole «Poseidoni» ja Bresciasse projekteeritava tehase aktsiatest.

Kärtner naasis Berliinist Milanosse ja ostis üles kuuskümmend protsenti aktsiatest. Niipalju nähtigi ette vestluse ajal «Neptunuse» ärijuhi täissuitsetatud kabinetis.

«Poseidoni» saatus oli otsustatud. Teised aktsionärid eeldasid, et nüüd saab «Poseidonist» «Neptunuse» tütarettevõte ja ei näinud selles suurt ohtu. Võib-olla selline rahanduslik metamorfoos toob isegi kasu? Veltveebli mundrile tõmmatud põllega saksa bonne tõstab lapse kiiremini jalule, kuid hoiab ühtlasi liiga taibukal lapsukesel ka silma peal. Ja see kasvab ilma jonnita, kartmata rahiiti ja teisi lastehaigusi, millesse haigestuvad käitised titeeas.

Tegelikult jäi pärast seda, kui «Poseidoni» aktsiapakk sattus sakslaste kätte, itaalia inseneri X leiutus lebama «Neptunuse» ärijuhi seifi. Kärtnerile polnud see üllatus.

Tagasihoidliku ja andeka sinjoore X vastu tundis Kärtner sümpaatiat. Leidur oli äriasjades kogematu, ta oli kergesti usaldav, naiivne ja muretu ning rahatuusad lausa toppisid käe tema taskusse.

Kui palju asjalikke nõuandeid oleks võinud anda sinjoorele X, kui palju eest hoiatada ja kaitsta teda! Étienne oli rahul Kärtneri ärikavalustega ja samal ajal tundis ta südametunnistuse piinu andeka sinjoore X pärast. Aga see, mis kurvastas Étienne'i, ei äratanud Kärtneri kaastunnet ega muid taolisi tundeid, sest ta elas ja töötas keskkonnas, kus kõik allus Tema Kõrgus Sularahale, kus polnud iialgi aega pihtida ning kus suured dividendid uinutasid süüme ja häbitunde. Miks Konrad Kärtner oleks pidanud olema erand üldreeglist? «Banco di Santo Spirito» teadis oma kolmesaja kolmekümne eksisteeritud aasta jooksul oma panustajate palju sündsusetumaid tegusid, räpasemaid tehinguid ja finantsprovokatsioone.

Étienne oli ammu aru saanud, et äritegevuses tuleb olla äss, oma ala suurmeister. Lollidel pole siin küll midagi peale hakata!

Aga kas ongi õigupoolest vaimse tegevuse ala, kus lollid ja ogarad on soosingus?

Veel mõistis Étienne, et äriringkondades pole midagi teha õrnahingelisel inimesel. Tegelinski peab sageli olema julm ja halastamatu. Étienne'i jälitasid kaua sinjoore X nukrad ja kaitsetud silmad. Ükskord hakkas sinjoore X kurtma hädade ja murede üle oma äriasjades ning Kärtner väljendas talle silmakirjatsedes kaastunnet. Tegelikult oli ju Kärtner peasüüdlane selles, et sinjoore X kui just otse ei laostunud, siis igal juhul ei rikastunud nagu talle kõik olid ennustanud.

Kommerts nõuab mitte ainult erilist ettevalmistust, vaid ka teatud võimeid. Aastat kümme tagasi, enne kommertsalale asumist ja esimese firma avamist, luges Étienne üle Lenini artikli nepi kohta. Oli naiivne mõelda, et Étienne ammutab neist artiklitest mingeid nõuandeid ja soovitusi. Lenin kutsus partei liikmeid üles õppima kauplema sotsialistlikus riigis, Étienne aga pidi üle saama põlgusest ja mitte tundma jälkust alatuse, autuse ja julmuse vastu, mille olemasolust Étienne oli varem teadnud ainult Dickensi, Sinclairi ja Balzaci romaanide järgi. VK(b)P liige 1918. aastast, endine soomusrongi komissar, kelle selja taga oli kaks sõjaväeakadeemiat, Punaarmee polkovnik oli nüüd vastsündinud pursui.

Kui mitmel korral oli Étienne kuulnud poliitökonoomia loenguil või lugenud kapitalistliku korra mädanemise tunnustest, sellest kuidas pahaloomuline konkurents pidurdab tehnilist progressi. Ja nüüd oli Konrad Kärtner ise osavalt ära kasutanud need vastuolud! Endamisi nimetas ta seda «jutuajamiseks klasside vahel» . . .

«Poseidon» ja «Neptunus» ei hakanud konkureerima kaubaturgude pärast. Kärtner teenis tubli kapitali sellega, et külmutas mõneks ajaks kinni huvitava tehnilise idee, mida fašistid oletatavasti hakkavad laialdaselt kasutama liginevas sõjas.

Ta teenis hästi ka oma anonüümsete aktsiate pealt: «Poseidoni» rajajad ei kavatsenud neist odavalt loobuda.

Suure noosi sai Kärtner veel firma «Neptunus» huvide või, nagu väljendas ärijuht, lausa selle tuleviku kaitsmise eest.

Kasu oli veel sellest, et «Poseidon» ja «Neptunus» ei kohtunud kaubaturul, ja seda kasu ei saanud mõõta ei sadade tuhandete riigimarkadega ega miljonite liiridega. Sinjoore X hinnalise leiutuse konserveerimine pidurdas paljude Saksa, Itaalia, Jaapani ja nende potentsiaalsete liitlaste lipu all sõitvate allveelaevade tehnilist rekonstrueerimist.

Seejuures saatis Étienne kõik uue aku loomist käsitlevad materjalid varsti pärast «Poseidoni» sündi ja enne selle äkksurma Keskusesse. Peatselt saabus Vanalt kinnitus materjalide kättesaamise kohta.

Kogu see operatsioon andis veel ühe plussi — tugevnes Konrad Kärtneri ärimehereputatsioon firmas «Neptunus». Ta näitas kõigile vahetalitajaile ja agentidele, kuidas tuleb töötada välisesinduses. Ei tule ainult toodangut müüa ja selle eest ettenähtud vahekasu saada, peab selgelt ja kaugele ette nägema, firma teelt energiliselt tema konkurente kõrvaldama, hoolitsema selle eest, et firmasse koonduksid kõik tehnilised uudised.

Samal ajal jätkas «Eureka» edukat kauplemist saksa akumulaatoritega. Ja kui Berliinis valmistuti pidulikult tähistama firma «Neptunus» poolesajalist juubelit, kutsuti peole ka Konrad Kärtner, firma huvide oskuslik kaitsja Itaalias.

Bankett või «tagasihoidlik kollegiaalne õhtusöök», nagu oli märgitud kutsel, toimus «Walküre» restoranis, Tirpitzuferile viivas põiktänavas.

Juubeli korraldajate head tuju ja seedimist soodustasid suured dividendid, mida viimase aasta jooksul olid saanud aktsionärid.

Kärtner tundis end banketil kindlalt ja käitus vabalt. Asi polnud ainult heades maneerides ja etiketi järgimises. Enesestki mõista oskas ta kasutada suurätikut, teadis, kuidas süüa kala, kuidas kasta sparglit sulavõisse ja kuidas toime tulla austritega.

Austria ärimees poleks äratanud usaldust, kui tema välimus ja käitumine banketilauas poleks vastanud tema ühiskondlikule positsioonile. Ei ärata meis usaldust ka rätsep, kelle seljas on inetult lõigatud ja kortsus kuub, millel puuduvad eest nööbid, või leinarandis küünte ja räpaste kätega kellassepp. Patsiendil pole usku ka hambaarstisse, kelle suu on täis vigaseid hambaid.

Inimese väline käitumine, mis on mängu kohustuslik ja esimene tingimus, pole siiski kõige raskem.

Étienne oli ammu rikka ärimehe nahka roninud, maski ette tõmmanud ja mask oli nagu näoga kokku kasvanud. Ta oli endas välja töötanud kõigi edukale ärimehele omaste toimingute loomulikkuse.

Soliidne jooksev arve pangas kajastub isegi rääkimismaneeris. Lihtsalt hea tooni tundmisest on vähe, peab tundma rikka inimese käitumisviisi — kuidas ta kutsub teenrit või pakikandjat, kuidas annab jootraha teenistusvalmilt kummarduvale šveitserile, kelnerile ja ooberile. Ainult rumalad tõusikud, loomupärased matsid või rikastunud mühakad käituvad teenijatega kõrgilt ja ülbelt. Oma rikkusega harjunud inimene lihtsalt ei märka teenijaid, neile pole vaja raisata tähelepanu, isegi mitte heatahtlikkust, üldse mitte mingit vaimset jõudu. Omal ajal oli Étienne'il olnud ebamugav, kui teatri riidehoidja ootas teda, hoides sinelit väljasirutatud kätega. Étienne oli siis kiirustanud ega saanud käsi ähmi tõttu varrukaauku. See oli olnud ammu-ammu . . .

Tuleb osata võimukalt ja hooletult hüüda «teener» elatanud hallpeale.

Samal ajal tuleb osata igati elegantselt kaabut tõsta, eelnevalt

sammuke tagasi astudes, sest kogenud inimesed kinnitavad, et selle sammuga sisendad usaldust.

Ta ei õppinud kergelt ja otsekohe elegantselt ning muretult kaabut kandma, end mitte tundma kammitsas ja nagu maskeraadil, kui lumivalget kaelust kaunistab kikilips.

Juba ammust aega jälgis Étienne Konrad Kärtnerit kõrvalt. Õigemini öeldes nagu pahupoolelt, seestpoolt.

Algul oli Kärtner olnud kartlik ja tema otsene ülem Vana, kes küll kunagi polnud näinud Étienne'i võõras rüüs, soovitas tal koguda jultumust, häbematust, muutuda vähem pirtsakaks, jah, nimelt just vähem pirtsakaks. Kui on vaja, siis silma pilgutamata lüüa klaase kokku mingi lurjusega, suruda tema lurjusekätt, juua tema lurjuseterviseks ja soovida sellele lurjusele edu ja kordaminekuid. Ära ole väiklane, oska nina krimpsutamata kätt fašistlikuks tervituseks püsti ajada ja endamisi öelda: «Heil, lurjus!».

Jõhkram on Kärtnerit eemale kiskuda nendest harjumustest ja oskustest, millega on kodunenud ja kokku kasvanud Étienne! Mitte ainult käitumisnormid, vaid ka täiesti muud moraalikoodeksi paragrahvid on tüüpilised Kärtnerile, fašismisõbralikule keigarile, nupukale pugejale, tegelinskile, kes ei vali eriti rikastumisviise.

Seepärast polnud Étienne Konrad Kärtneriga rahul, kui too käitus liiga taktitundeliselt, ülelíia korrektselt, ülemäära õilsamalt. Mis umbusklikkus see küll oli?

Tähendab, Étienne oli kaotanud nähtamatu piiri enese ja Kärtneri vahel, ei usaldanud talle kas või ajutiseltki alluda ja rikkus sellega ümberkehastumise loomupära.

Jäljendades teist lakkad mingitel hetkedel olemast sina ise. Sa muudad sageli mõtetega ja tunnetega teadlikult vaesemaks sedà inimest, kelle ees- ja perekonnanime sa kannad, kelle keelt räägid ja isegi mõtlemisel kasutad, nii et taolise mitmeaastase teisendumise puhul võid ilma jääda ka oma hingelistest rikkustest ja muuta end vaeseks.

Ümberkehastumise keerukus kerkib kõikide riikide luurajate ette, see oli Étienne'ile igati selge. Ja siiski oli tal täiendav raskus: elades ja töötades välismaal, polnud tal võimalust seguneda kaasmaalastega. Inglane või prantslane võib vahetada nime, eriala, sotsiaalse seisundi, kuid ta ei vaheta rahvust. Ta ei pruugi kogu aeg jälgida oma hääldamist, teada võõra keele erinevaid dialekte, omandada võõra rahvusliku iseloomu jooni.

Muidugi on meilgi õnnelikke erandeid. Näiteks Richard Sorge, Étienne'i seltsimees, teenis soldatina Wilhelmi sõjaväes Esimese maailmasõja päevil, oli sakslane viimse juuksekarvani ja tal polnud vajadust õppida mõtlema saksa keeles. Enamik seltsimehi nii nagu Étienne isegi võõrutasid end — ja võõrdusid! — mitte ainult

vene keeles rääkimast, vaid isegi mõtlemast. Neil polnud õigust midagi öelda vene keeles isegi unes, pooluimasena või palavikus sonides . . .

Sorge tunnistas talle kord, et oli viimase lähetuse ajal olnud närvipinge all. Ta oli hommikul mitmel korral üles ärganud, lamanud ebitult hotellitoas ja polnud suutnud meenutada, millist keelt ta peab täna rääkima, kellena esinema . . .

Ka öösel pole luurajal võimalust ja õigust endalt maski maha võtta, tal pole õigust tunda end vabana julmast konspiratsioonivõimest.

Kuidas see kurnab — alati kuulatada ja vaadelda ennast. Ta oli piinavalt väsinud igavesest iseenese jälgimisest . . .

Jah, sellisel pidulikul banketil ei võinud end häbistada. Konrad Kärtner pidi oma patroonide ja šeffide ees end esitlema kui Kolmanda riigi truu alam, keda ei takista selline olemast tema austria päritolu. Ta oli valmis pidulauas sõna võtma, kui avaneb juhus.

Sissejuhatavas kõnes pidi ärijuht vajalikuks firma paremate ametnike ja sõprade seas ära märkida ettevõtlikku härra Kärtnerit ja kõrget rahvuslikku vaimu, mis iseloomustas esindust Itaalias.

«Neptunuse» ärijuhi pilk oli valvas, kulm kortsus, aga näo alaosa valgustas tumm naeratus, mis pidi kujutama heasüdamlikkust. Tal oli järsk, lühikeseks pügatud juustega kukal, ta kandis vuntse à la Wilhelm Teine, püstjuukseid à la Hindenburg, tema füsiognoomias oli terve epohh.

Laua taga meenutati mitu korda tuliselt füüreri poolt denonseeritud Versailles' lepingut. Étienne'ile meenus selgelt giidide mitmekeelne hõiklemine Versailles' kullatud võlvide all ja seal üldiseks vaatlemiseks väljapandud laud, mille ääres oli 28. juunil 1919 alla kirjutatud rahulepingule.

Peagi saabus peenutsevale laudkonnale ebameeldiv paus. Kes esineb järgmise kõnega? Kärtner pidas hetke sobivaks ja palus sõna.

«Kõrgesti austatud daamid ja härrad! Võtan endale julguse meelde tuletada, et kui muistsed jumalad jaotasid omavahel mõjusfääri, siis piksejumal Jupiter võttis endale taeva, Neptunus mere, Pluto sai maa-aluse surnute hingede riigi, maa aga jäi ühise valitsuse alla. Sellest ajast peale on merelained kuulekad hirmuäratava ahinguga relvastatud Neptunuse vähemalegi käeviipele. Lugupeetud ekstsellentsid, daamid ja härrad! Lubage tõsta klaas ja soovida, et merede ja ookeanide lained kuulaksid aaria päritoluga, rahvuslikele huvidele ustavat Neptunust. Ja et mitte keegi, isegi mitte kavaluse ja pettuse jumal Mercurius ei saaks varastada meie Neptunuselt tema relva — ahingut, nagu juhtus kunagi mütoloogias. Kui me räägime eluruumist, siis ei pea me silmas

ainult maismaad, vaid ka vetevälju. Neptunuse ahing on maailma valitsuskepp! Neptunuse kõikvõimsust on kasulik meeles pidada igaühel, kes ei kavatse asuda jumala Pluto protektoraati. Surnute hingede maa-aluses kuningriigis, kus Pluto peab gauleiteri ametit, on ruumi kõigile, kes julgevad segada Saksamaa laevaliiklust. Nendele meeletutele on kasulik meelde tuletada suure Nietzsche sõnu: hoiduge sülitamast vastu tuult! Võtan endale julguse teatada oma kontori ametnike nimel: me oleme õnnelikud ka edaspidi igal viisil teenima meie taassündinud laevastikku. Me anname Saksa merejumalale tagasi ahingu, mis temalt rööviti Versailles's!»

Hoopiski mitte kõik banketikülalised ei olnud pühendatud saatusepöördesse «Neptunuse» ja tema nimekaimu «Poseidoni» vahel toimunud võitluses, mitte kõik ei mõistnud, kui palju allaneelatud ähvardusi ja ähvardavaid mainimatajätmisi oli härra Kärtneri lauakõnes. Aga ärijuht oma ajastuid kajastava välimusega sai aru kõigest ja teised direktorid noogutasid kõnelejale soosivalt ning direktoreid jälgides väljendasid heakskiitu ka kõik ülejäänud, kellele kõne mõte oli arusaadav ainult sedavõrd, kuivõrd nad tundsid selles revanšivaimu.

Kuna šefid olid kuulanud peaaegu heldimusega, plaksutasid kõik Kärtneri kõne lõppedes üksmeelselt. Kõlasid hüüded «Es lebe!», «Hoch!» ja aplaus ning šampanjakorgid paukusid nagu kõnet lõpetavad raksuvad hüüumärgid. Kui aga poleks olnud aplausi, tervitushüüdeid, pudelikorkide paukumist? Ikkagi tundis Kärtner, et kõne, mida ta pakkus kui ettevalmistamatut — nipsutas isegi sõrme justkui vajalikke sõnu otsides —, oli igati edukas.

Jah, mäng oli seda väärt. Ega ta asjatult eelmisel päeval Zürich—Berliini rongis antiikmütoloogiat lehitsenud ja Neptunuse curriculum vitae'd tudeerinud.

«Wilhelm Teine-Hindenburg», kes oli liigutatud Kärtneri lauakõnest, märkis veel kord kõigi ees tema teeneid.

Pärast, kui kõik tõusid laua tagant, esitles ärijuht Kärtnerile paljusid ettevõtjaid, kommertsdirektoreid, firmaomanikke, mõjukaid aktsionäre ja pankureid.

Muidugi ei suutnud Kärtner kõiki meelde jätta, kellega oli jõudnud vahetada viisakuskummardusi ja tugevaid käepigistusi. Aga ta teadis, et uute tuttavate seas oli selline äss, nagu «Lufthansa» direktor Karl Hebart ise.

«Mul on suur au teie kätt suruda,» tervitas Kärtner Karl Hebartit lugupidavalt ja langetas pea. «Soovin teile õnne regulaarse vahemaandumisteta lennuliini Stuttgart—Barcelona avamise puhul.»

Juurde astus teener kandikuga.

«Nüüd võime lennata Hispaania kuurortidesse ilma Prantsuse viisata,» pahvatas Karl Hebart naerma, lõi klaasi asjalikult kokku ja astus kõrvale.

«Tutvustage mind, palun, härra Teubertiga,» palus Kärtner hetk hiljem «Wilhelm Teist-Hindenburgi».

Nad astusid «Tuulemootorite Keskkontori» juhi Teuberti juurde.

«Tahan teile esitleda meie austria sõpra Konrad Kärtnerit.»

«Ja mina tahan teda tänada kauni kõne eest.»

«Rahvussotsialistliku partei vanima tegelase hinnang tähendab mulle palju,» ütles Kärtner veelgi lugupidavamalt.

«See kõige ehtsamas mõttes kuldne märk annab õiguse igal ajal Adolf Hitleriga kohtumiseks,» ütles «Wilhelm Teine-Hindenburg» ja puudutas harda austusega Teuberti kuuevääri. Siis pöördus ta Teuberti poole. «Härra Kärtnerile kuulub meie täielik usaldus ja ta teab, et nendele maadele, kus tuuled puhuvad meie suunas, me müüme ka kiireloomulisi kartuleid . . .»

«Te tahtsite vist öelda varavalmivaid kartuleid?» küsis Kärtner ja kõik kolmekesi purskasid naerma.

«Noh näete, me olemegi leidnud ühise keele!» nentis «Wilhelm Teine-Hindenburg».

Jah, «Neptunusega» hakati üha rohkem arvestama. Nende firma oli sattunud ühte ritta kõige võimsamate kontsernidega, sündikaatide ja trustidega ning kutsutud järgmisel päeval Nõukogude esindusse, kus venelased pidid korraldama vastuvõtu äriringkondade esindajaile kaubanduse rahvakomissari juhtimisel tegutseva kaubandusdelegatsiooni saabumise puhul.

«Kusagil töölisfakulteedis või töölisklubis kutsuti neid ainult «kapitalismi haideks»,» muigas Étienne hetkeks endamisi. «Vajaduse korral me nimetame aga «äriringkondade esindajaiks».»

«Bolševikud kavatsevad ilmselt ärisidemeid sõlmida. Kui härra Kärtneril on soovi, muretsetakse talle kutse Nõukogude esinduse vastuvõtule.»

Oli suur tahtmine kutse vastu võtta, Unter den Lindenil paiknevas esinduses ära käia, emakeelt kuulda. Ainult ükskord elus oli ta viibinud esinduse hoones. Meelde oli jäänud avar vastuvõtusaal, lauahõbe, kuulus saksi portselanist lauaserviis viiesajale inimesele . . .

Äkki näeb teda seal keegi tuttav ja tunneb ära? Sõjaväeatašee kaastöötajate hulgas võib olla mõni endine sõjaväeakadeemia kuulaja. See veel puudus, et keegi kargaks talle rõõmsa kisaga kaela: «Manevitš, sõbrake, kui kaua pole näinud! Mis tuuled su siia tõid?»

Ei, see on riskantne, «Neptunuse» direktoritega sinna minna oleks lausa poisikesetemp.

Kaalutlemine võttis ainult sekundi murdosa. Kärtner kuulas ära pakkumise, tänas viisakalt ja keeldus. Kahjuks on ta kinni. Hommikul seisab ees tähtis kohtumine Saksamaa spordipilotaaži ässaga.

Wilhelm Teubert ulatas Kärtnerile viisakalt visiitkaardi ja

kutsus külastama oma kontorit igal külalisele sobival ajal. Võib-olla on «Eureka» nende ülesannete kõrval, mida ta nii hiilgavalt täidab firma «Neptunuse» jaoks, nõus samasugustel tingimustel esindama Itaalias ka tema firmat? «Neptunuse» ärijuht, kes seisis kõrval, ei olnud vastu, ta isegi keelitas ettepanekut vastu võtma.

Nähtavasti on härra Kärtnerile huvitav teada, et Teuberti firmas töötavad üksnes riigile ustavad, rahvusideaale tunnistavad inimesed. Teubert on kindel, et härra Kärtner leiab firma ametnike hulgas mõttekaaslasi.

Kärtner tänas huvipakkuva ettepaneku eest. Ta astub tingimata sisse, kui naaseb nädala pärast Berliini. Homme asub ta ärijuhi soovitusel teele Hamburgi, Bremenisse, Oslosse ja Königsbergi, et jagada kogemusi sealsetes firma «Neptunus» osakondades töötavate kolleegidega.

See on tore, külastagu härra Kärtner ühtlasi «Tuulemootorite Keskkontori» filiaali Norras, tutvugu tööga Põhjamaade tingimustes. Võiks arvata, et mootoril on ükskõik, missugune tuul teda käima puhub, kas külm või leitsakuline. Ent määrdesüsteem ja ekspluatatsioonieeskirjad on hoopis teised, siin on hulganisti peensusi.

Teubert tundis huvi, kas härra Kärtnerit ei hirmuta merereisid tormise ilmaga. Kärtner vastas, et tema armas Austria, kelle küljest on ära rebitud isegi Trieste, jääb seni täiesti mereta riigiks, kuid mitte kõik austerlased ei karda vett ja ei tunne merehaigust. Ta usub, et kunagi liitub Austria suure mereriigiga. See vihje soovitavale anšlussile oli küllalt läbipaistev, vestluskaaslased mõistsid seda poolelt sõnalt . . .

Pärast õhtusööki hakkas mängima salongiorkester. Nooremad härrad kutsusid tantsule juveelitooteid täisriputatud majesteetlikke prouasid. Härra Kärtner oskas vahet teha tõeliste briljantide ja võltsingute vahel, kuid sel õhtul ei hakanud silma ühtki klaasehet. Orkester mängis juba teist korda moodsaid fokstrotti «Paprika» ja tangot «Öö Monte Carlos». Kino oli need meloodiad teinud kuulsaks kogu maailmas.

Restoranist väljudes ütles Kärtner ära direktsiooni autost ega istunud ka taksosse. Ta otsustas enne magamaheitmist jalutada läbi tühjaks ja vaikseks jäänud Berliini. Pealegi tundus, et kakskolm klaasi reinveini olid olnud liigsed, peas sumises kergelt.

7.

Ööseks oli pealinna reklaamiklants tuhmunud. Hoolsa bürgermeistri käsi oli kustutanud peaaegu kõik laternad. Berliinis elati kokkuhoidlikult, aga veelgi rohkem püüti näidata, et pärast kolooniate äravõtmist Saksamaalt ollakse sunnitud kokku hoidma ja endale ära ütlema absoluutselt kõiges.

Étienne kõndis mööda Tirpitzuferit selle lõpuni, möödudes suurest ja süngest neljakorruselisest majast nr. 74/76. Seal asus Abwehr.

Milliste pimedate akende taga on admiral Canarise kabinet?

Ligiläheduses oli Landwehrkanal. Étienne jõudis suure tumeda hoone juurde. Peasissekäigu ja värava juures jalutasid edasi-tagasi politseinikud. Kuigi Étienne seisis vastaspoolsel kõnniteel, luges ta sildikirja välisukse kõrval: «Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit. Täievoliline Esindus.» Keegi saabus sõiduautoga ja kadus majja.

Étienne jälgis seda nukralt ja hakkas astuma Tiergarteni suunas.

Ta sammus mööda kaldateed piki kaitsevõret ja vaatas kanali tumedasse virvendavasse vette. Siis peatus ja jäi uurima oma peegeldust, mille vette joonistas üksik tänavalatern.

Talle meenus niisamasugune öine, kevadisest tuulehoost sasitud vesi Moskva jões. Ujusid üksikud jääpangad. Kaldateel toksis pika kasuka ja läkiläkiga kõjamees jääd. Sulatilgad kukkusid kõlinaga.

Kaldateel jalutasid Étienne ja Vana. Mõlemal oli seljas kahekümnendate aastate sõjaväevorm — teravatipulised mütsid, pikad sinelid. Vanal oli kraelõkmel kolm rombi.

Vana astus mõni samm Étienne'ist tagapool ja uuris kriitiliselt tema kõndi.

«Suk oleks aeg rivisamm maha jätta,» tähendas Vana tõsiselt.

«Ma püüan, Pavel Ivanovitš. Ei tule välja.»

«Küll harjud. Ja ka frakki õpid kandma. Ja silindrit.» Vana tegi peatuse. «Tunnete teesklemine on raskem.»

«On alles lugu,» muigas Étienne. «Üleeile soomusrongi komissar, Eile akadeemia kuulaja. Täna lendur. Ja homme kommersant?» Étienne püüdis astuda vabamalt. «Kuidas on?»

«Natuke parem,» ergutas Vana ja jätkas siis tõsiselt. «Sa jääd ka homme lenduriks. Vaba lennuga lenduriks! Sa pead nägema kõigist kaugemale ja natuke varem kui näevad teised. Ja sinust ei saa . lihtne kommersant.» Vana turtsatas naerma ja patsutas Étienne'i seljale. «Balzaci pankur Nucingen on sinu kommersandi kõrval kutsikas!» Ta jäi vait ja küsis leebe häälega: «Kui vana on tütar?»

«Kahene . . .»

«Kas Nadjale ütlesid? Lähetus on pikaajaline.»

«Ta on nõus.»

«Pikaajaline ja ohtlik . . . Võib-olla mõtled veel kord läbi?»

«Ma olen juba seitsme aasta eest läbi mõelnud. Kaheksateistkümnendal aastal. Siis, kui astusin parteisse . . .»

. . . Politseinik astus lähemale ja uuris kahtlustavalt — kas öine jalutaja ei kavatse end uputada? Vahib liiga kaua vette.

Étienne'i näole ilmus kerge muie ja ta astus edasi.

Kõmpsides puujalaga, tuli puiesteel vastu vana soldat, seljas vormikuub, rinnal Wilhelmi-aegsed ristid ja medalid.

«Gute Nacht, mein Herr.»

«Gute Nacht.»

«See komberdab koju, võtab ööseks proteesi maha, et kõnt puhkaks,» heietas Étienne nukralt endamisi. «Mina aga ei või ka unes unustada, et olen Kärtner.»

Aeda jõudes istus ta kohe pingile, võttis kaabu peast ja pööras otsmiku vastu majakorstnate suitsulõhna toovale soojale tuuleõhule.

Berliinis veel köeti, siinset kliimat ei saanud Milano omaga võrrelda . . .

Ta ei oleks tohtinud täna banketil juua, kuid ei sobinud ebaviisaka ja igava karsklasena kuulsaks saada . . . Ei saanud ta ju kurta teda soosivale «Wilhelm Teisele-Hindenburgile» halva enesetunde üle?

Ainult Tamara ja Grigri teavad, et kevadtalvest peale torgib tal tugevasti küljes, aga salajaste materjalidega Pariisist Zürichisse reisides minestas ta rongis. Hiljem oli ta teada saanud, et polnud oma kohvrikest ka teadvusetult käest lahti lasknud. Ka täna oli «tagasihoidlik kollegiaalne õhtusöök» ta minestuse piirile viinud, närvipinge oli nii suur.

Vaikuses mõtete mõlgutamist segas tänavapühkija. See tatsas kusagil läheduses kruusateel ja kraapis sammude taktis luuaga, siis aga jõudis päris pingi juurde, avas ja sulges pleki kolisedes prügikasti, luues Tiergartenis öist ordnungit . . .

«Te istute võõral pingil.»

«Kas siin on vaja platskaarti?»

«See pink on juutide jaoks. Kui olete aarialane, siis . . .»

«Kuidas ma võisin seda teada?» Étienne tõusis vastumeelselt püsti. Ta teadis, et juutide jaoks oli platsidel ja parkides prügikastide kõrval eraldatud erkkollased pingid. «Öösel on kõik pingid hallid. Siin on pime . . .»

«Berliin elab väga kokkuhoidlikult.»

Étienne noogutas tänavapühkijale, pani kaabu pähe ja tõstis krae üles.

Ta ei tundnud külma, kuid südant läbis värin. Ta oli tundnud end ühteviisi traagiliselt üksikuna nii «Walküre» restoranis kui ka Tiergartenis pingil . . .

Kärtner lahkus Berliinist hommikuse rongiga. Taskus oli tal kiri «Neptunuse» laevanduskontorile Bremenis, Freihafen 1.

Liikusid kuuldused, et mõlemad «Neptunused», tehased ja laevandus — on lähedased sugulased, kuid Kärtner ei teadnud midagi nendevahelistest suhetest. Ta teadis ainult seda, et «Neptunus» on suur laevanduskompanii, mille laevad «Hestia», «Hercules», «Rheinland» ja veel neljas, mille nime Kärtner polnud veel jõudnud teada saada, teenindasid regulaarliini Bremeni ja Hispaania sadamate vahel.

«Neptunuse» laevadel oli navigatsiooniülesandeid ka Saksa merel. Kärtnerile oli tellitud esimese klassi kajut Hamburgist Osloni väikesele, kuid kiirele aurikule «Nibelung».

«Nibelungi» väljumiseni oli jäänud peaaegu kaks ööpäeva, kuid Konrad Kärtnerile ei valmistanud see tuska. Ta asus Hamburgis hotelli «Neli Aastaaega». Iga kord, kui ta jalutas Aussen-Alsteri kaldal, oli tal võimalus näha laevanduskompanii «Neptunuse» lippu. Seal kaldapealsel lehvisid kirjus reas kõigi Saksamaa laevanduskompaniide lipud.

Kärtner elas luksushotellis, kuid veetis palju tunde sadamas, tärmakal ja pummeldaval Reeperbahnil. Tal ei õnnestunud mängupõrgust kohe leida ühte vana tuttavat, kellega omakorda pidas sõprust radist «Friedrich Suur», anda üle tervitused Ingridilt ja vastu saada mõned raadioosad, milleta «Traviata» võis kaotada oma koloratuursoprani. Kärtnerit võis vabalt pidada siitkandi vanaks elanikuks, sest ta polnud unustanud Hamburgi sadamaargood . . .

Norrale lähenedes laveeris «Nibelung» kaua saarekeste kaoses ja sõitis hulk aega kitsas, sügavale mandrisse kiiluvas fjordis. Fjord kihas jahtidest, kajakad aga tiirutasid lumetormina vee kohal.

Kärtner teatas endast korra mõttes Austria saatkonda. Juba enne lõunat tutvus ta «Neptunuse» Norra filiaaliga, firma tööpiirkonna ja käibega ning jõudis osaleda isegi mingi aku katsetustes.

Kärtner ei saabunud Norrasse siiski ainult oma ärimehereputatsiooni pärast. Ta tõi kaasa üsna suure summa riigimarku.

Muidugi oleks ta võinud Saksamaal viibides kanda riigimargad «Eureka» jooksvale arvele Itaalia «Banco di Romas» ja oma isiklikule arvele «Banco di Santo Spiritos». Sellist üleviimist aga vaadeldi tollal Saksamaal kui ebapatriootlikku tegu. Tõeline patrioot ei luba endal halvendada riigi valuutabilanssi, saboteerida riigimarga tugevdamiseks suunatud jõupingutusi, õõnestada isamaa majandust. Ei pruukinud kahelda, et sellisest suurest raha-

ülekandest välismaale saadakse teada seal, kus vaja, sest eksisteerib ju eriline finantsjälitus.

Étienne ei saanud riigimarku ka endaga Itaaliasse kaasa vedada. Mitte üheski Itaalia pangas ei tohtinud olla aimu sellise summa saksa päritolust.

Mis jäi üle? Tuli vormistada transfert Itaalia panka ükskõik millisest riigist, ainult mitte Saksamaalt.

Üsna mugavaks vahendajaks osutus Norra pank. Kogu operatsioon võttis aega vaevalt pool tundi: riigimargad muudeti norra kroonideks, mis lähemail päevil pidi üle kantama Kärtneri valuutaarvele «Banco di Santo Spirito» Milano kontoris . . .

Pärast lõunat suundus Kärtner, Teuberti soovituskiri kaasas, «Tuulemootorite Keskkontori» Norra filiaali. Juhataja ootas külalist. Nähtavasti oli ta saanud Teubertilt ka telegrammi, sest tema tähelepanelikkus ja lahkus ületasid igasugused tavalise viisakuse raamid. Juhataja rääkis, et lähematel kuudel on oodata firma kaubakäibe märgatavat suurenemist, ja kuigi suvehooaeg oli alles ees, pidasid nad vajalikuks paljudele adressaatidele saata järgmine kiri:

> «Väga austatud meie firma sõber! Suvehooaja saabumine tõstatab Teie ette küsimuse Teie ladude täiendamise osas. Meie vastutav ametnik, kes äsja naasis Saksamaalt, tõi kaasa mitut liiki kasulikke ettepanekuid, mille vastu Te kindlasti huvi tunnete. Oleksime Teile väga tänulikud, kui Te külastaksite meid lähemail päevil.
>
> Teie külastust ootama jäädes, saksa tervitusega. Heil Hitler!»
>
> (allkiri)

Kärtner tegi juhatajale komplimendi: ta on valmis õppima operatiivsust äriasjus Norra filiaalilt. Kindlasti saadab ta taolise kirja oma soliidsematele klientidele.

Aurik Königsbergi pidi väljuma alles järgmise päeva õhtul ja Kärtneril oli seega kasutada vaba päev. Ta võis pühendada kogu päeva Oslos hulkumiseks. Ta oli õigesti lahendanud keerulise ülesande norra kroonide ja saksa riigimarkadega, mis olid kaotanud kaalus.

Kärtner lonkis kiirustamata mööda Drammensveienit ja talle meeldis, et iga risttänav oli omamoodi kordumatus roheluseehtes. Kärtner ületas tänavaid, mis olid tihedasti täis istutatud kas kuuski, kaski, kastaneid, mände või pärni. Ta oli kuulnud, et Oslos valmivad ülihästi õunad, pirnid ja tomatid. «Vaat, mida tähendab Golfi hoovus! Oslo on ju ühel laiuskraadil meie Leningradiga, mitte sugugi lõunapool.»

Rahvusteatri juures, kus seisab Ibseni mälestussammas, laskus

ta metroosse. Metroovagunite välisseintele olid kinnitatud suusahoidjad, sel aastaajal täiesti tarbetud.

Oslos oli ainult mõni maa-alune jaam, siis tuiskas rong tunnelist välja ja ronis kümnekonna kilomeetri järel Holmenkolleni mäetippu. Seal kõrgus maailmakuulus suusahüppetrampliin. Aga kevadpäeval oli mäel kõle ja igav ning Kärtner sõitis sellesama metroorongiga linna tagasi. Rongist väljus ta Valkyrie platsil, tema hotell oli sealsamas.

Peagi ilmus reisibüroo agent ja nad istusid troskasse, mille voorimees aupaklikult silindrit kergitas. Sõideti sadamasse. Königsbergi viis üle tormise mere ikka sellesama «Neptunuse» kompanii aurik.

Kohtumine firma Ida-Preisimaa kontoris, hommikueine juhataja kabinetis, sõit laevatehasesse Frische Haffi lahe kaldal, tehniline diskussioon segamini sõjakate kõnedega.

Siin, Ida-Preisimaa pealinnas, olid meeleolud veelgi agressiivsemad kui Berliinis. Kõik lämbusid eluruumi puudusest, kõigil oli keelel ikka seesama «Lebensraum», kõik janunesid revanši järele ja kiitsid heaks Wehrmachti tungimise Reini demilitariseeritud tsooni. Königsbergis asus «Venemaa Uurimise Instituut». «Kui saaks istuda seal instrueerival vestlusel,» käis läbi pea pöörane mõte.

Kõigile peatänavatele, -väljakutele ja õppeasutustele on antud sõjaväelaste nimed. Mälestussambad on ainult sõjaväelastele, kui välja arvata Schiller ja Kant. Étienne silmitses pronksist Schillerit ja tallé tundus, et luuletajal on ebamugav seista erariides ja vabas eraisiku poosis väljadrillitud naabrite seltskonnas selles linnas, kus tantsusaalid, kasiinod ja lõbumajad on eraldi ohvitseride ja sõdurite tarvis. Õllesaalides, viineribaarides ja varieteekohvikutes lõuati käskluse järgi fašistide laule ja röögiti: «Heil!». Meesterätsepa sildile olid maalitud ainult mundrid, mütsitegija sildile sõjaväe vormimütsid, juuksuri sildile reklaamikeigar, roosa klantsini puhtaks aetud lõuaga, lakutud ja pumatiga võitud vuntsidega, samuti sõjaväevormis.

Kannuste kõlin, mõõkade lõgin, rakmete nahkne krudin, relvade färin — see kõik tagus vastu kõrva trumminahka tänaval, kinos, õllesaalis, vorstipoes, Ober-Teichi järve all paiknevas maa-aluses kasiinos ja kuningalossis.

Vana kuningalossi ühes tornis paiknes linna kunstimuuseum. Étienne käis usinalt ja kohusetruult läbi saalid, kuid pildikollektsioonid, vanavara ning rüütlite mõõgad ja raudrüüd jätsid ta ükskõikseks. See-eest avaldas sügavat muljet lossi nelinurkne siseõu. Sinna pääses läbi raudsete kindluseväravate ja sügava kivivõlvi, lossiseinad aga olid nii kõrged, et päikesekiired tungisid õue ainult siis, kui päike oli peaaegu seniidis.

Étienne seisis kivikaevu põhjas ja teda jälitas mõte, et just

sealt olid läinud itta röövretkedele tänapäeva fašistide esiisad — penirüütlid, hiljem aga Saksa ordu õuemeistrid, markkrahvid, preisi hertsogid, kuningad . . .

Kohalikus pangas polnud Kärtneril mingit tegemist ja ta lahkus rõõmuga juba samal õhtul luksuslikust, kuid ebamugavast hotellist üleni sirelipõõsaid täiskasvanud aristokraatlikus Amalienau kvartalis. Kahju, et sirel polnud veel õitsele puhkenud! Ta mäletas Amalienau sireleid metsikus, arutus õiterüüs, kus sirelivärvi tagant pole näha rohelust, õhk aga on täis paksu õielõhna . . .

Berliinist sõitis ta minema, olles «Neptunuse» poolt hellasti vastu võetud ja veel ühe firma — «Tuulemootorite Keskkontori» — usaldusega varustatud.

Firmaomanik Wilhelm Teubert oli rõhutatult tähelepanelik:

«Ma loodan, et merereisid ei väsitanud teid? Olen kuulnud, et torm Saksa merel ei vaibu.»

«Pärast seda, mida ma nägin ja kuulsin teie firma filiaalis Norras, ei või ükski tee tunduda pikk ega raske.»

Étienne teadis, et ta ei suhtle lihtsalt ettevõtjaga, olgugi väga rikkaga, vaid ka suurekaliibrilise fašistliku tegelasega.

Kõigepealt alustas härra Teubert juttu tahtejõust, milleta ei või saavutada edu eluteel. Olevat ekslik arvata, et eraisikutele tähendab tahtejõud vähem kui sõjaväelastele. Ta on väga rõõmus, et külaline mõtleb samamoodi. Neil päevil lõi suuri laineid sõjaväelaste, diplomaatide ja äriringkondades kindraloobersti Seeckti artikkel «Väejuhi tahtejõud». Oli tore, et Étienne oli selle artikli «Militärwissenschaftliche Rundschaus» läbi lugenud ja võis toetada vestlust. Mis puutub Konrad Kärtnerisse isiklikult, siis on ta kindral Seecktiga solidaarne, kui kindral võitleb sellise väejuhi karmi, mitte mingeid tõkkeid tundva tahtejõu eest, kes oskab objektiivselt tingimusi endale allutada või kõrvale heita, oma teelt minema paisata. Kõrgema väljenduse saab tahtejõud igasuguse vastupanu ületamises, see on sõjas. Sõda sünnitatakse, peetakse ja viiakse absoluutse lõpuni tahtejõuga. Sõda muudab tahtejõu tegevuseks!

Peremehe rõõmuks esitas Kärtner peast küllalt täpselt selle koha Seeckti artiklist, mõeldes ise seejuures: «Sõjaline avantürism ehib end filosoofilise rüüga. Ja kui rutakas maskeraad! Muide, Ida-Preisimaal ei taheta raisata aega maskeeringuks.»

Edasine jutuajamine sundis Étienne'i kõrvu teritama. Ta teadis, et tuulemootorid polnud üldsegi firma peamine toodang ja et Teubert tegeles nende mootoritega ainult tähelepanu kõrvalejuhtimiseks. Ega asjatult talle Oslos näidatud kirjas räägitud «Teie ladude täiendamisest». Kes hakkaks tuulemootoreid ladudes hoidma?

Niisiis, järgmisel nädalal pidi Milanosse, «Eureka» käsutusse saabuma esimene partii tuulemootoreid. Étienne ei väljendanud

millegagi oma valvelolekut, kuid laskis Teubertile paista, et kabinetis ei istu kõlupea, kes laseb kõrvust mööda vihjed, vaid ärimees, kellel jätkub küllalt kannatust, et mitte pärima hakata, ja kes aupaklikult ootab, kuni kõrgesti austatud härra Teubert peab sobivaks ütlemata jäetust rääkida.

Loomulikult olid Kärtneri käitumises ühendatud sundimatus ja soov rõhutada, et ta on meelitatud Teuberti kutsest, rikka inimese sõltumatus ja oma vestluskaaslase ideelise üleoleku tunnustamine.

Isegi selles, et Teubert loendas riike, kus olid avatud firma esindused, oli mingi varjatud mõte. Erilist tähtsust omistas ta tööle, mis toimus Hispaanias, Norras, Austrias, Tšehhoslovakkias, Ülem-Sileesias ja Danzigis.

Pärast valimisi Hispaanias ja vabariiklaste võimuletulekut muutusid seal olud, milles töötas «Tuulemootorite Keskkontori» filiaal.

Kärtner tähendas, et kavatseb peatselt sõita Hispaaniasse oma asjus. Teubert palus teda sõidu osas informeerida. Et paremini asjaga kurssi minna, oleks Kärtneril kasulik tutvuda, kuidas on organiseeritud töö Hispaanias. Seal on tööhaare suurem kui Norras ja filiaali juhid on kogenud parteiliikmed. Filiaal ei asu Madridis, vaid Barcelonas. See on mitmes mõttes sobiv ja ka kodumaale palju lähemal. Kärtner jõudis vaevu imestust väljendada, kui Teubert selgitas:

«Jah, palju lähemal, sest «Lufthansa» peab iga päev lennuühendust Stuttgardi ja Barcelona vahel.»

«Ma tean väga hästi, et mitte kõikides riikides ei puhu tuuled ühtlaselt ja vajalikus suunas,» ütles Kärtner. «Aga niikaua kui Itaalias tuuled puhuvad, panevad nad käima meie mootoreid! Nõudmine tuulemootorite järele aina kasvab. Lubage vaadelda asja lähema tuleviku seisukohalt. Nii või teisiti, iga tuulemootor toodab energiat, energia igal kujul teenib progressi, tõelist progressi aga hoiavad elus Suur-Saksamaa ideed ja ideaalid!»

Härra Kärtner andis veel kord mõista: ta on võtnud teadmiseks, nii selle, millest patroon talle rääkis, kui ka selle, millest patroon vaikis. Seepärast pidaski Kärtner võimalikuks lõpetada asjalik vestlus tühise lobaga.

«Kui mulle oleks pakutud likööri ja aperitiivide firma esindaja ametit, oleksin ma keeldunud.» Kärtner tõstis klaasi musta kohvi juurde pakutud likööriga ja silmitses seda vastu valgust. «Hiljuti lugesin ühe prantsuse proovireisija kohta. Kuidas ta reklaamis kaupa? Iga päev oli ta sunnitud ostjatega koos jooma neli-viiskümmend klaasitäit. Lõputu degusteerimine ja sunniviisiline joomine. Süda ei pidanud vastu ja proovireisija heitis hinge. Teie pika ea terviseks, härra Teubert!»

Ja ta tõstis klaasi pidulikult huultele.

Kaanemärkmetega «Täiesti salajane», «Ühes eksemplaris», «Säilitada alaliselt» tähistatud toimikusse nr. 4457/k õmmeldud kiri:

«Milano, 25. 3. 1936

Lugupeetud Oskar!

Praegu on teatris vaheaeg. Kasutades sobivat hetke kirjutan jälle minu asendamisest. Palun minu kaalutlusi asendamise vajadusest mitte vaadelda kui soovi kiiremini siit minema sõita ja jõuda koju, kus mind ootavad naine ja tütar. See soov on püsivalt südames, ma pole originaalne ja ei pretendeeri sellele, et mind peetaks peeneks, rafineeritud natuuriks, suuremaks patrioodiks ja paremaks perekonnainimeseks kui teisi. Kõik seltsimehed, kes töötavad välismaal, kannatavad ühe haiguse all, mida kutsutakse nostalgiaks. Jutt pole praegu ju haiguse sümptomitest. Pean organisatsioonile ohtlikuks minu liiga kauast viibimist siin. Liiga palju silmi jälgib mind vaenuliku tähelepanuga. Olen juba mitmel korral tööl kokku puutunud üsna tõsiste ebameeldivustega. Kaks neist, keda ma püüdsin kaasa tõmmata antifašistlikku tegevusse, ei õigustanud usaldust Mind ei tule mõista nii, et ähvardab mingi konkreetne ja viivitamatu oht. Võib-olla sellist ohtu ei ole, vähemalt mina ei tunne seni teda. Aga miks oodata, et oht, mis on alati võimalik, muutuks õnnetuseks? Ma pean väsimatult ringi sõitma, seda nõuab siinne olukord. Neil päevil sõidan Berliini. Otserong pole praegu minu jaoks, sõidan ringiga. Aga on sõite, mis minu pideva jälitamise juures on seotud riskiga ka nendele tuttavatele, kellele sõidan külla. Organisatsioon on laienenud ja neis tingimustes olen mures kõigi pärast, kes mind usaldavad. Kahju on kaotada kahe ja poole aasta pingutuste vilja, vilja, mis võib veel suurt kasu tuua. Pidage samuti silmas, et uue seltsimehe saabumise korral tuleb mul olla koos temaga kaks-kolm kuud, et ta siin hästi sisse seada (mis pole hoopiski kerge) ja mu järglane abiliste laialipaisatuse ja kirju koosseisu tõttu keerulise olukorraga kurssi viia. Need on minu kaalutlused. Ma tean, et uut seltsimeest pole kerge leida, aga nimelt seepärast palun teid tungivalt pöörata minu kirjale vajalikku tähelepanu ja õigesti mõista kõiki selle motiive. Elan ja töötan läheneva sõjaohu eeltundega. Kommunistliku tervitusega Étienne.»

Kärtneril oli visiidiks Saksa konsulile Barcelonas asjalik põhjus — pidada nõu, millistesse ajalehtedesse anda firma «Eureka» reklaamikuulutused. Ta andis konsulile märku, et talle ei ole üksköik, millises väljaandes kuulutused trükitakse. Ta annab endale aru, et probleem pole sedavõrd äriline kui poliitiline. Ja ei taha hoopiski olla rikka onukese rollis, kes hajameelsuse või lühinägelikkuse tõttu hakkab turgutama mingeid pahempoolseid kaltsakaid.

Konsul Kecher hindas külalise ettevaatlikkust ja sai aru, et visiidi ja kõneluse põhjuseks polnud üksnes ärilised huvid.

Kärtner tegi näo, nagu ei tunneks Hispaania ajalehtede poliitilist palet ja vajaks nõu. Koos konsuliga otsustasid nad anda kuulutuse reaktsiooniliste katoliiklaste lehte «A. B. C.», ajakirja «Blanco y Negro», mida andis välja seesama kirjastus, Barcelona «Renovación» ja muidugi ka Gil Roblesi häälekandjasse, ajalehte «Informaciones». Lehte «Informaciones» võis pidada Saksamaa ruuporiks, selles oli kõige rohkem rahvussotsialistlikke artikleid.

Tagasi lükati pahempoolse ajalehe «El Heraldo» kõrval ka liberaalsed «El Debate» ja «El Socialista».

«Aga kuidas vaatab härra konsul ajalehe «La Vanguardia» peale?»

«See on siin, Kataloonias, suurim leht. Pärast 16. veebruari valimisi muutus «La Vanguardia» lausa väljakannatamatuks. Liig palju on ebasõbralikke vihjeid Saksamaa aadressil. Seejuures muutuvad vihjed järjest jultunumaks. Väljaandja iseloom on rikutud, teda tuleks õpetada.»

Kärtner küsis ka Sevilla ajakirjanduse kohta, kuid Kecher peatas teda:

«Selles osas on teil parem nõu pidada Sevilla konsuli Dregeriga. Ta on parajasti siin.»

«Kust ma võiksin teda leida?»

«Ma tutvustan teid.»

Konsul palus härra Kärtnerit arvesse võtta, et hiljuti oli Berliinist Goebbelsi ametkonnast saabunud kiri, milles kutsutakse kuulutustega ja rahaliste annetustega toetama õilsaid mõtteid ajakirjas «Nuestra Revolución», mis hakkab peatselt ilmuma. Kecher teatas vandeseltslase tooniga, et Falangi liider Antonio Primo de Rivera oli saatnud vanglast «Nuestra Revolucióni» esimese numbri jaoks tervituse.

Étienne noogutas heakskiitvalt, kuid mõtles samal ajal ärritatult: «Kui keegi oleks mulle varem öelnud, et ma hakkan fašistlikku ajakirjandust toetama ... Ma oleksin tal näo üles tagunud!»

Étienne'ile jäi mulje, et konsul ei jõudnudki selgusele, kas läbisõidul viibiv rahajõmm vajas tõesti reklaami firmale või ta

ilmus mingitest erisfääridest fašismieelse ajakirjanduse turgutamise ülesandega. Olgu nii või teisiti, konsul oli härra Kärtneri suhtes austust ja uhkust täis ja kuulutas tähtsalt, et oma kodupaigas Schwelmis oli ta olnud rünnakrühmlaste salga juht.

«Schwelm. Schwelm . . .» Étienne tegi näo, nagu pingutaks mälu. «Kas ei kuulu Schwelm Arnsbergi ringkonda?»

«Teil on absoluutselt õigus.»

«Vestfaallast ei ole raske ära tunda ka kõne järgi. Teil on klassikaline reini hääldamine!»

Hüvasti jättes kutsus konsul Kecher külalist laupäevasele kinoseansile, kui töö teda lubab.

Kärtner tänas kutse eest. Oli põhjust arvata, et tal oli vedanud. Töö lubas Kärtneril kinos istuda. Vaba aega oli tal külluses, sest ta ei võinud kiidelda äriliste pakkumiste ohtrusega Barcelonas. Kärtner tundis, et Barcelona soliidsed ärimehed suhtuvad temasse umbusuga. See oli aeg, kus paljud gestaapo agendid, Abwehri ohvitserid ja maskeerunud natsitegelased esitlesid end äriringkondade esindajatena. Seepärast vältisidki paljud ettevõtjad Barcelonas kontakte fašistlikku loomust austerlasega, pidades Kärtneri reputatsiooni kahtlaseks.

«Jah, ma pole olnud «katuse» valikul originaalne,» mõtiskles Étienne omaette. «Kommersante-spioone on minu ümber jalaga segada. Siiski minu «katus» ei tilgu läbi ja konsulaadis peetakse mind omaks. Praegu on see tähtsam kui ausate inimeste usaldus. Vähemalt ei ole ma sunnitud vastama kellegi kahtlustavatele pärimistele ja kannatama pealetükkivaid tutvusi gestaapo «sadamateenistuse» ülesandel.»

Peaaegu kogu järgneva päeva veetis Kärtner Avenido de Gaudil, majas nr. 71, härra Juan Guntzi, «Tuulemootorite Keskkontori» kohaliku filiaali direktori kontoris. Wilhelm Teuberti firma nimi kõlas hispaania keeles «Fuerza General Aérlos Motores», nii seisiski sildil. Aga Étienne teadis, et ta vestleb Reichswehri salaluure ühe juhiga Hispaanias, endise Saksa sõjaväe ülemleitnandiga, kes nüüd juhtis «Teraskiivri» kohalikku rühma. Guntzi kehahoius võis vaevata ära tunda ohvitseri rühti.

Kärtneril polnud soovituskirja Teubertilt, kuid ta oleks võinud pea panti panna, et Barcelona osakonnas oldi tema saabumisest hoiatatud.

Toimus elav jutuajmine, kusjuures Juan Guntz varjas end külalise eest havanna sigari suitsupilve taha. Ka Kärtner ei jäänud võlgu ja suitsutas peremeest ungari sigarettidega. Kärtner näitles elurõõmsat, seltsivat inimest, ta kasutas võimalust kiidelda esimeste edusammudega tuulemootorite müügi alal.

Juan Guntz nimetas Kärtnerit suuremeelselt oma kolleegiks, sest sageli ajavat ühed ja samad tuuled käima tuulemootoreid nii Hispaanias kui ka Itaalias. Kärtner jutustas ka oma hiljutisest

reisist Oslosse; talle oli meeldinud, kui õigeaegselt seal informeeritakse ostjaid uute kaubanäidiste saabumisest.

Juan Guntz naeratas mõistvalt, tuhnis laualaekast paberilehe, ulatas selle Kärtnerile ja küsis:

«Kas te mõtlete sellist kutset?»

Kärtner laskis silmad üle kirja libiseda ja noogutas nõusoleku märgiks. See oli täpne koopia kirjast, mida talle näidati Oslos. Wilhelm Teubert ainult maskeeris end tuulemootoritega, tegelikult aga kauples relvadega. Konspiratsiooni mõttes nimetati relvi kirjavahetuses varaseks kartuliks. Muidugi polnud Itaaliasse mõtet relvi saata, itaallastele müüdi tõepoolest tuulemootoreid. Tuli ju mõningates maades toetada legendi «Tuulemootorite Keskkontori» tegevuse kohta, samal ajal kui Juan Guntz sai «uute kaupade näidiseid» ja muretses oma firma sõprade ladude täiendamise eest.

«Oli kord aeg, kus Don Quijote võitles tuuleveskite vastu,» mõtles Étienne. «Aga Don Quijote La Manchast järglastel on palju raskem toime tulla tuulemootoritega, mida müüb parteikaaslane Juan Guntz.»

Guntzil oli kaks asedirektorit. Üks neist oli Kataloonia fašistide juht, advokaat Juan Vidal Salvo, teine — Alvare de Malibrán, tema vend oli üsna kõrgel ametipostil sõjaministeeriumis. Mees oli seotud rahamehe Juan Marchi endaga, kes finantseeris heldelt falangiste ja reketiste ning relvastas neid salaja.

«Kuidas on sel aastal Itaalias kartulisaak?» küsis Guntz ootamatult.

«Te mõtlete varajast kartulit?»

«Muidugi mõista.»

«Saak on tublisti parem kui möödunud aastal,» vastas Kärtner.

Ta teadis, et kõige suuremad «kartulisaadetised» lähevad Austriasse, Tšehhoslovakkia Sudeedimaale, Danzigisse ja Hispaaniasse Guntzile.

Oli tähtis, et Guntzi küsimus ei tabanud teda ootamatult. Varajane kartul etendas mõlemale vestluskaaslasele tuntud parooli osa.

Võib-olla just sellepärast pidas Guntz võimalikuks pühendada võõrast tema ja ärikaaslase Alvare de Malibráni vaheliste lahkarvamuste olemusse. Tõsi küll, kompanjon oli hankinud suured relvatellimused Hispaania sõjaväe jaoks, aga seejuures ei pea ta üldse silmas Saksamaa huve ja on rahul sellega, et ka teised riigid kavatsevad siia relvi saata.

Guntz mõõtis oma kabinetti murelikult nurgast nurka sammudes, tossutas vihaselt sigarit ja kissitas silmi nii, nagu oleks kellegi peale sihtinud. Pärast hetkelist mõtlemist astus ta tulekindla seifi juurde, otsis sealt välja dokumendi ja ulatas Kärtnerile:

«Lugege! Ülehomme läheb see kiri diplomaatilise postiga minema, homme aga toimetab erikuller selle Madridi.»

Guntz ei tahtnud näidata külalisele kogu kirja ja käänas selle

kahekorra kokku kohas, kus oli trükitud «Riiklikud hanked». Étienne heitis pilgu allkirjale, muidugi «Parteilise tervitusega» ja «Heil Hitler!» Seejärel hakkas ta lugema.

«Saime äsja Malibráni venna kaudu järgmise rangelt salajase teate:

Näiline sakslane, nimega Erren, kes on Saksamaalt välja saadetud, on rääkinud, et siis, kui teda Saksamaalt välja saadeti, tehti katset varastada temalt patendid allveelaevade unikaalse sisseseade, muuhulgas vesinikumootorite kohta. Joonised ja kõik arvestused olevat olnud kindlalt peidetud ja tal olevat õnnestunud petta Abwehri agente. Emigrant Erren on pakkunud oma leiutusi Inglismaa sõjaministeeriumile. Pärast 16. veebruari valimisi ja vabariiklaste võimuletulekut aga olnud ta nõus andma mõned leiutused üle Hispaania sõjaministeeriumile. Siin arutati asja ja patendid äratasid suurt huvi. Need oleks juba ostetud, kui viimasel hetkel poleks sekkunud Alvare de Malibráni vend ja kasutanud oma mõju.

Nagu meil õnnestus salajastest allikatest teada saada, oleks allveelaevade vesinikumootorite kasutamise litsents Hispaania valitsusele maksma läinud umbes 250 000 marka; see on 750 000 peseetat. Võite endale ette kujutada, parteikaaslane, kui erutatud me olime. Panime käima kõik rattad ja lükkasime patendiostu seniks edasi, kuni on läbi arutatud tunduvalt huvipakkuvamad Saksa ettepanekud. Kaua viivitada ei saa, huvi läbimõtlematult ja hooletult Saksamaalt väljasaadetud emigrandi leiutuste vastu on liiga suur. Loodame, et meil õnnestub emigrandi tehniline idee maha laita, meie isamaa suurema materiaalse kasu huvides.»

«Parteikaaslane Kärtner, te olete suur spetsialist patentide ja litsentside alal. Kas teile on tuttav selline leiutaja allveelaevade alalt — Erren?»

«Minu teada sellist leidurit ei eksisteeri. Võib-olla mõtlete te inimest, kelle nimi on Herren?»

«Võib-olla on meil nimes viga. Ta oli sunnitud emigreerima Saksamaalt ja leidis endale pelgupaiga Inglismaal. Vähe sellest, et ta on mõnede andmete järgi juut, ta on ka veel prantslannaga abielus.»

«Tõepoolest, Herren elab praegu Inglismaal ja tal on väärt leiutusi, mis pakuvad huvi allveelaevnikele. Tema naise kohta ma midagi öelda ei saa, aga mis puutub Herreni rahvusesse, siis ta on austerlane ja pärineb vanast suguvõsast. Kas tema onul või onupojal on perekonnaloss Tiroolis. Te võite Herreni kohta vaa-

data: «Almanach de Gotha», seal on kirjas kogu Austria aadli sugupuud.»

Guntz silmitses uurivalt külalise nägu ja ütles nagu mõtet valjusti jätkates:

«Te pole ju ainult spetsialist patentide ja litsentside alal. Te olete ka Teuberti usaldusisik.»

Kärtner tegi vaikse kummarduse.

«Mida te ütlete probleemi kohta?» küsis Guntz läbematult.

Kärtner vaikis keskendunult, pidas pika pausi ja ütles tähelepanelikult sigaretituhka uurides:

«Herreni patendid on suure väärtusega. Kahju, et patente ei õnnestunud üle lüüa enne seda, kui nende autor välja saadeti. Olen arvamusel, et meie Teuberti nimekaim poleks nende saladuste eest maksnud vähem, kui nõustus maksma Hispaania Vabariik. Oletame, et hispaanlased ei osta selle prantslannaga abielus oleva emigrandi saladusi. Kas te olete kindel, et see on kasuks Saksamaale?»

Nüüd jäi Guntz tükiks ajaks vait. Ta oli haaratud haiseva sigari imemisest sedavõrd, et ei leidnud aega vastamiseks.

«Minu pärast külvaku vabariiklased see Austria kuulsa sugukonna võsuke kullaga üle! Minul pole nende peseetadest kahju,» jätkas Kärtner tuliselt või teeseldes tulist. «Oletame, et me müüme hispaanlastele oma litsentsid Herreni omade asemel. Teenime veerand miljonit riigimarka. Samas aga laseme käest tulilinnu. Ja võib-olla ei saa seda enam iialgi kätte.»

Guntz istus vaikides, pilk nurka puuritud, kissitades silma, nagu võtaks kedagi püssikirbule.

«Patente pole raske ära varastada,» ründas Kärtner edasi. «Või need satuvad meie kätte pärandina koos nende peaministriga . . . Loodan, et te ei kahtle, et üsna varsti saame teada kõik Hispaania sõjaministeeriumi saladused? Kui kaua veel kõik salajased patendid jäävad punase valitsuse kätte?» küsis Kärtner ägeda tooniga küsimuse provokatsioonilist iseloomu maskeerides.

«Nädalat viis-kuus, kõige enam kaheksa . . .»

Kõige raskem oli varjata erutust, mille esile kutsus hirmsa oletuse kinnitamine. Tähendab, mässulised on kindlaks määranud isegi orienteeruva tähtaja? Millistele tundemärkidele toetub Guntzi oletus?

«Kas nii või teisiti, kõik Herreni saladused peavad sattuma meie patrooni nimekaimu kätte,» sõnas Kärtner karmi ja rahuliku tooniga, millega antakse korraldusi, kui tuntakse endal olevat õigus neid anda.

Guntz taipas ilma vaevata, millisele Teuberti nimekaimule viitab külaline. Jutt käis Wilhelm Canarisest.

Kärtner tagastas kirja ja Guntz peitis selle jälle seifi, kuid selle järgi, kuidas Guntz hoidis kirja, kui kõhklevalt ta sulges

seifi, oli Étienne kindel, et salajane kiri sellisel kujul teele ei lähe.

Guntz tuli külalist saatma, peremehe väline käitumine polnud millegi poolest muutunud. Ent Étienne teadis, et oli meeldinud sellele Abwehri ohvitserile, kes oli küll õppinud hästi kandma erariideid, kuid kõnnakus säilitanud midagi sõjaväelikku. Tundus, et kui Guntzi kabinet oleks olnud avaram, oleks ta kohe üle läinud rivisammule.

Hüvasti jättes tundis Guntz huvi, millises hotellis külaline peatub. Kärtner vastas, et kümnekorruseline hiiglasuur «Gran Hotel Colón» tundus talle liiga kärarikas ja ta eelistas hotell «d'Orienti» Rambla de las Floresil. Peremees kiitis valikut, ta mõistis, et külaline ei koonerda mugavuste kahjuks. Guntz väljendas lootust, et nad veel kohtuvad. Suurima heameelega võtaks ta härra Kärtnerit vastu kodus. Étienne tundis, et Guntz räägib seda siiralt. Enne nende vestlust poleks Juan Guntzil pähegi tulnud mõte Kärtnerit oma koju, Calle de Jesús 51, kutsuda.

Guntz oli külalisele vastu tulnud pedantse aupaklikkusega. See oli olnud ainus vastukaja Teuberti soovitusele, kuid see ei suutnud varjata alalist professionaalset valvsust. Guntz oli silmitsenud külalist kissitades, nagu märki sihtides.

Kui peremees külalist minema saatis, oli aupaklikkus muutunud teesklematuks, sest oma luuraja sisetunde sügavuses tunnistas ta külalise üleolekut. Guntz pidas end põhjendatult üsna heaks Abwehri ohvitseriks, kuid ainult enesele tunnistas ta, et tal ei jätku poliitilist kaugenägelikkust, oskust ette aimata, ja ka strateegiaküsimused käivad tal üle jõu. Arvatavasti just sellepärast jõudiski ta sõjaväes ainult ülemleitnandi auastmeni. «Tuulemootorite» firma saadik Itaalias eksamineeris teda nagu rohelist gefreiterit ja Guntz pidi mainima, et oli saanud nii külaliselt kui ka iseendalt viletsa hinde.

Ent just sellepärast, et Guntz tunnistas distsiplineeritult külalise üleolekut ja hindas teda kui aatekaaslast, auastmelt vanemat, oli ta Kärtneri vastu lugupidav ja tähelepanelik, kui nad kohtusid laupäeva õhtul kinoseansil.

Juan Guntz, keda kõik konsulaadis Hansuks kutsusid, tutvustas Kärtnerit kõigi Saksamaa Barcelona koloonia juhtidega. Teiste seas viibis ka «Lufthansa» filiaali direktor krahv Beroldingen.

Enne kinoseansi algust keerles jutt inglise lordi Rothermere'i füürerit kaitsva artikli, Sven Hedini koloniaalküsimuses õigluse taastamist nõudva üleskutse ja kommunistide «provokatsioonide» ümber. Asi oli läinud niikaugele, et mõned päevad pärast vabariiklaste võitu valimistel oli Barcelonas laiali kleebitud Thälmanni pildid seoses tema viiekümnenda sünnipäevaga ja tõstetud kära «terrori kohta Kolmandas riigis». Tüüpiline vasakpoolne demagoogia!

Selle järgi, kuidas nende jutuajamiste juures käitus impordi-

kontori kaasomanik Hans Hellermann, oli selge, et tema on kohalike natside füürer. Ja ega Alfred Engling, siidivabriku «Gütermann & Co.» Barcelona osakonna juhataja ja samal ajal kohaliku «sadamateenistuse» juht, juhuslikult Hellermanniga solidaarne olnud ja talle innukalt järele noogutanud.

Näidati filmi «Pärilik haigus», milles demonstreeriti kõiki õudusi, mis on tingitud rassi reetmisest. Seejärel tuli füüreri lemmikfilm «Tahtetriumf», kuid selles marsiti liiga palju ja väsitavalt. Filmid olid Hispaaniasse toodud salakaubana, mistõttu seansile kogunes ainult usaldusväärne publik. Olid kutsutud mõned ustavad hispaanlased, nende seas tuntud fašist Guarrida López, kraadiklaasivabriku peremees.

Peakonsul Kecher ei olnud unustanud oma lubadust. Ta tutvustas Kärtnerile konsul Dregerit ja nad leppisid kokku kohtumise osas Sevillas mõne päeva pärast. Kohe tutvustas Dreger Kärtnerile ka konsulit Alicantest. Too uhkustas oma krahviliku päritoluga ja esitles end:

«Wilhelm Hans Joachim Kindler von Knobloch.»

Ja ikka, miks olid Dreger ja Knobloch üheaegselt Barcelonas? Mõni minut enne seda, kui ekraan lõi valgeks, ilmusid saali ka veel konsul Cartagenas Heinrich Friecke, konsul Grenadas Eduard Noë, konsul San Sebastiánis Rehmann.

Aga mida teeb siin, konsulaadis, kõrgesti austatud Adolf Langenheim? Vanatudi ei pidanud paljuks Marokost kohale purjetada. Étienne'ile oli teada, et mäeinsener Langenheim juhib Tetuanis natside organisatsiooni, juhib seda koos Karl Schlichtingiga, kes elab Langenheimi majas koduõpetaja rollis.

Kärtneril oli põhjust erutuseks.

Täiesti päevselge oli, et Barcelonas toimus Saksamaa konsulite instruktiivnõupidamine, mille tähtsus ulatus Hispaania raamidest kaugemale. Siin oli veel mingeid diplomaate ja ümberriietatud ohvitsere Mallorcalt, Kanaari saartelt ning Maroko sadamalinnadest Ceutast ja Melillast. Nähtavasti ei olnud «Lufthansa» igapäevased lennud Stuttgart—Barcelona mugavad üksnes tuulemootorite kontorile.

Jutukatkendeist võis aru saada, et Barcelonas viibisid ka tähtsad tegelased Saksamaa saatkonnast, kes olid kohale sõitnud Madridist. Kinoseansile polnud nad tulnud ainuüksi sellepärast, et olid näinud mõlemat filmi juba saatkonnas. Salajane kokkutulek tegi valvsaks, sest konsuleid oli lausa kõikjal.

Ikka ja jälle küsis ta endalt mõru arusaamatusega: «Miks ei saada Nõukogude Liit Hispaaniasse oma saadikut? Muidugi pole minusuguse venna asi end poliitikasse toppida ja kindlasti saan ma selle eest võtta, et ära sa, nii- ja niisugune, roni võõrasse rekke. Ent kas minul ei ole õigust selles küsimuses Keskusele oma šifreeritud arusaamatust avaldada?»

Barcelonast lendas Étienne Sevillasse, kus ta tegeles mitu päeva «Eureka» kontori reklaamiasjadega. Tal oli olnud kavas ka Madridi jõuda, juhul kui sinna on võimalik lennata, aga mitte rongiga sõita. Ta kavatses juba ammu tutvuda Madridiga, kus ta polnud kunagi viibinud, et külastada Cuatro Vientose lennuvälja, tingimata lonkida Prado saalides ja nautida küllastuseni Goya maale, proovida õnne «Gran peña» kasiinos ja, kui jääb aega, tegelda «Eureka» asjadega.

Ent Étienne nägi ja kuulis Barcelonas ja Sevillas nii palju ärevust tekitavat, et ta otsustas reisi katkestada ja esimese aurikuga Itaaliasse naasta.

Oli Guntzi tähendusrikas jutuajamine, oli konsulite kahtlane kokkutulek, oli «varajane kartul», mida veeti Stuttgardist lennukiga, oli ärev sõna «pronunciamiento» — mäss. Seda sõna oli ta kuulnud juba Prati lennuväljal Barcelona külje all ja «Gran Hotel Colóni» terrassil, kus istutakse ja Plaza de Cataluñal logelevat rahvast vahtides kohvi juuakse, ning Sevilla aristokraatide klubis.

Kiiresti, võimalikult kiiresti jõuda Milanosse, «His Master's Voice'i» grammofoni juurde, millest Ingrid ei lahku ja mida oleks «Tema peremehe hääle» asemel õigem «Tema perenaise hääleks» kutsuda.

Mitu päeva ei ole Ingrid olnud eetris? Tema muusikaharjutuste vaheaeg on pikaks veninud. See vaheaeg ei lange alati konservatooriumi üliõpilaste koolivaheajaga kokku.

Muide, on hea, et «Traviata» jäljed on mõneks ajaks eetris kustunud.

Kõige rohkem vajab Étienne sel hetkel Ingridi. Neiu ei ole kadunud ta mõttest. Kostaks ainult rutem eetris «Tema perenaise hääl»!

11.

«8. 4. 1936

Meie ei ole unustanud oma lubadust saata asendaja. Kahjuks puudub praegu selline võimalus. Sa saad isegi aru, kui raske on leida sobivat, kogenud inimest, kes suudaks Sind asendada. Seepärast tuleb ärasõiduga mõni aeg oodata. Võta kokku kogu oma kannatus ja rahu.

Oskar.»

«24. 5. 1936

Seltsimees Oskar! Isegi kui ma väga närveerisin, ei märganud minu arvates seda keegi. Olen saanud tagasi

hingelise tasakaalu, töötan väsimatult. Kui arutada objektiivselt, siis ei tohi hoida poissi nii kaua sütel. Niipalju kui mina tean, ei lõpe taoline mäng enda varjuga inimesel kunagi hästi. Kõik argumendid olen juba esitanud. Mulle lubati saata asendaja kahe kuu pärast. Möödunud on neli kuud, aga asendajast pole kippu ega kõppu. Töö eest ei kavatse ma plehku panna ja jään oma vahetuseta vahipostile.

Étienne.»

12.

Suur kunst on aidata inimesel end näha ilusamana kui ta on tegelikult, meelitada teda retušiga, anda toitu tema tillukesele auahnusele. Fotograafi heaolu peitub inimeste soovis näida võimalikult kütkestavamatena.

Auahnus ja kiitusejanu eksisteerisid juba ammu enne fotograafia leiutamist. Kes teab, võib-olla oli meie kauge esivanema esimene terava kivikilluga koopaseinale kraabitud näopilt juba ilustatud?

Soov kaunistada oma välimust on omane kõigile, vanusele, soole, rahvusele ja ühiskondlikule seisundile vaatamata. Siiski pole nii lihtne kujutada end nooreks pidavat noorena, inetut meeldivana, madala, vähelubava lauba ja nüri silmavaatega inimest sügava mõtlejana, vulgaarset tänavatüdrukut tagasihoidliku ja häbeliku neiuna, ilmset uljaspead ja ulakat vembuvenda taltsa lapsena . . .

Fotoäri «Momento» Luca della Robbia tänaval oli uksed lahti teinud hulk aastaid tagasi. See oli vilets fotoäri, nagu neid hulgaliselt esineb Torino töölisaguleis. Ainult varem ei tõmmanud ta ümbruse elanikke eriti ligi. Vitriin oli kärbsemustast kirju, pleekinud fotod kujutasid piinatud, nagu vägisi ettekleebitud naeratuse, ehmunud nägude ja kätteõpitud poosidega inimesi. Neid, kes sattusid «Momentosse», pildistati vana testamendi aegsel diivanil, teravate äärte ja rahiidihaige jalgadega madala vanamoodsa öökapi kõrval. Kõik tagusid põlved valusasti vastu öökappi ära.

Sildil polnud äri omanik märgitud, kuid polnud raske taibata, et «Momento» oli vahetanud omanikku. Sinjoore Sigismondo oli ostnud selle väikese kehvalt töötava ateljee saamatu fotograafi leselt, kelle mees oli varem tegutsenud niisama andetu kunstnikuna.

Uus omanik tegi kõik selleks, et armetu fotoateljee mainet kiiresti muuta. Ta viskas ateljeest otsustavalt välja kõik vana koli, alates öökapist, mis põlvedele sinised laigud jättis, ja lõpetades sametist lauakattega, millel olid sõlmilised narmad. Nüüd

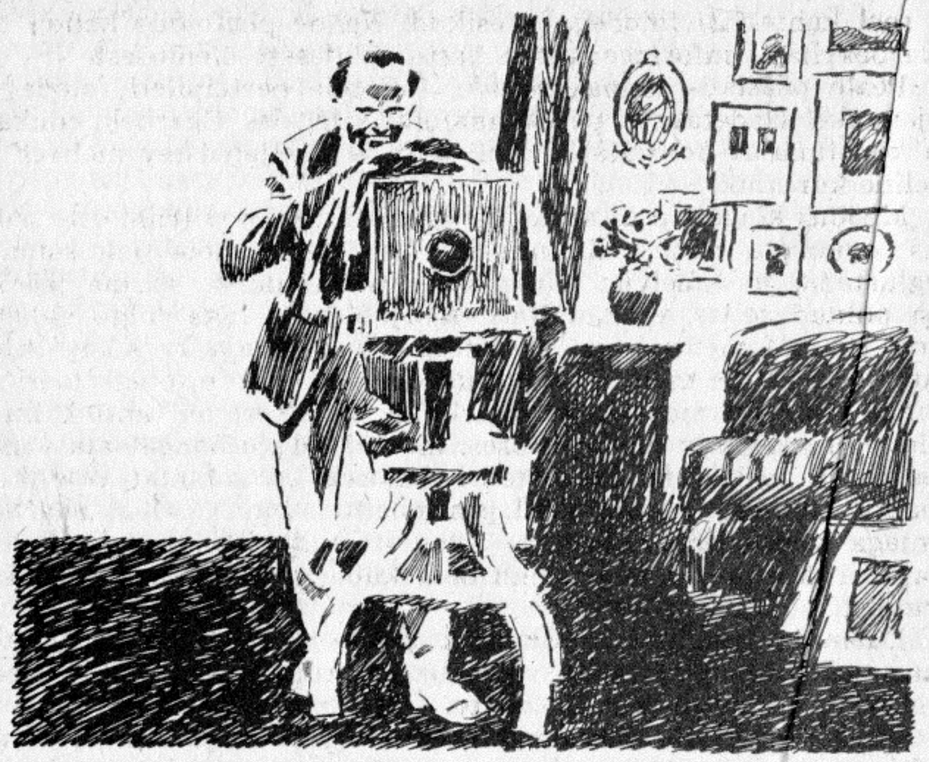

lamasid klientide ootetoas laual itaalia-, prantsus- ja saksakeelsed ajakirjad ning terve virn ajalehti, alates kohalikest lehtedest «La Gazzetta del Popolo» ja «La Stampa». «Momento» silti uus omanik siiski vahetada ei tahtnud: rippugu pealegi vana.

«Silt on nagu noore daami supeltrikoo,» selgitas Skarbek oma Ankale ja laborant Pompeole. «Paljastab palju, aga kõige huvitavama hoiab saladuses . . .»

Muidugi oleks Sigismund Skarbek võinud avada uhke fotoäri Torino linnasüdames, kuid teda tõmbas rohkem kolmanda järgu fotoateljee. Teistes linnaosades tunti vaevalt huvi selle vastu.

Tavaliselt tunnevad linna kaupmehed ja käsitöölised hästi üksteist ja hakkavad kõik osavalt ja pealetükkivalt huvi tundma uue konkurendi vastu. Et mis lind see on, kes välismaalt kohale lendas, et nende ostjaid või tellijaid üle lüüa? Nii et fotoateljee linna keskel, konkurentide vaenulike pilkude all ei oleks olnud nii kindel «katus» kui nigel «Momento».

Skarbek ei vajanud luksussalongi. Ta oli täiesti rahul, et fotoateljee asus tehaseagulis ja tema kliendid olid peamiselt naabruses asuvate Mirafiori, Lingotto ja sõjatehaste töölised.

Tol ajal muutusid paljudè Torino tehaste tsehhid salajasteks

ja seal kehtestati fotodega pääsikud. Nende pisifotode kaudu oli Skarbek hästi informeeritud tehaste salajasest olemusest.

Peale pääsiku- ja passipiltide, fašistide parteipileti fotode ja sõjaväkke saadetavate perekonnafotode tegeles Skarbek edukalt ka kunstipärase foto alal. Ta oli oma ala väljapaistev meister ja tõeline kunstnik.

Möödus kõigest pool aastat ja «Momento» fotovitriini ette hakkas kogunema inimesi. Kaunitaride fotod panid möödujaid sammu aeglustama ja vahel ka kauemaks vitriini juurde seisma jääma. Asi polnud selles, et kaunitare fotografeeriti liiga julge lõikega kleitides. «Momento» uus peremees oskas tabada ka kõige tujukamate klientide maitset ja juhtus, et tema juurde fotografeerima soitsid tähtsad sinjoorad ja sinjoriinad, kelle seas oli tuntud filmitäht, linna meister murutennises, maatükkidega hangeldaja vanapoolne ja maitsetu naine, kellele üldsegi ei sobinud voldid ja kortsud, millest kas või fotol peaks lahti saama . . . Kui Skarbek temaga vaeva nägi, oleks ta kangesti tahtnud küsida: «Öelge, sinjoora, kust te olete tellinud oma kübara? Kas mitte pimedate artellist?»

Daamide kapriisidele Skarbek järele ei andnud. Ta käitus suure taktitunde ja range väärikusega, kuid tegi seejuures tööd meisterlikult, ruttu ja nalja heites.

«Kõige paremini tunnevad naisi fotograafid ja naistejuuksurid,» kinnitas Skarbek. «Üks tark inimene olevat öelnud, et naine jääb alati naiseks ja sellega tuleb leppida. Naisi on meeldivaid ja ebameeldivaid. Kõige meeldivamad on need, kellega me pole veel tutvunud ja keda me pole veel pildistanud.»

Vahel ootasid tellijad pilte kannatlikult mitu nädalat, «Momentole» oli tekkinud nii palju kliente. Neile, kes vajasid pilte dokumendi jaoks, püüti täita tellimusi kiiresti . . .

«Millal saab valmis?» küsis järjekordne klient ateljees suure aparaadi ees istudes.

«Mitte enne teisipäeva.» Skarbek ronis välja musta katte alt ja ohkas.

«Kus on siis teie lubatud «Täna pildistatud — homme valmis»? Kuidas ma nii esmaspäeval tehasesse pääsen?»

«Nüüd on igal pool pääsmikud sisse seatud. Kõik on puha salajane, peale minu,» muigas Skarbek. «Ja kõik tahavad saada pilte.»

«Mis ta peab küll tegema?» ohkas teine klient tehtud murega. «Mirandolina ei lase teda voodisse, kui tal pole pildiga pääsmikku.»

«Kas tema magamistuba on ka salajane tsehh?» päris Skarbek. «Noh, sellisel juhul teen pildid valmis laupäevaks. Pompeo!» Ta kutsus abilise ja andis selle kätte kasseti. «Eriti kiire tellimine.»

Kui Skarbek ilmus «Momentosse», kutsusid linna päevapiltnikud teda heatahtlikult «selleks väikeseks fotograafiks». Nüüd

räägiti temast kui «suure rahakotiga väikesest fotograafist». Fotoateljee «Momento» õitses, milles Skarbekit peale tema naise Anka aitas ka laborant Pompeo. Laborandi sõrmed olid igavesest ilmutikinniti ja muude kemikaalide vannides ligunemisest kollaka-pruunid.

Muidugi ei saanud Pompeo fotokunstis võistelda peremehe, sinjoore Sigismondoga. Kust võiski endine Ansaldo sõjatehase fotokopeerija kohe selgeks õppida võlumetamorfoosi saladusi ja muuta töölisaguli tavalisi naisi fotoprintsessideks? Aga Pompeo täitis kohusetruult talle antud ülesandeid ja kuulus endist viisi ka tehase põrandaalusesse antifašistlikku komiteesse, kuigi töötas nüüd «Momentos».

Avalikult ei pärinud Skarbek klientidelt mitte millegi kohta. See-eest tema julge teravmeelsus ja avameelne seltsivus, mis rõhutasid usaldust kliendi vastu, kutsusid sageli esile nendepoolse avameelsuse. Pompeo abiga teadis ta alati palju tehaseuudiseid, ja see ei piirdunud ainult Torinoga, vaid käis teatud määral ka laevatehaste kohta Spezias, Genovas ja mujal, kus asusid teatud ajani oma sõjalist potentsiaali varjanud Saksamaa tütarettevõtted.

Fotoateljee, nagu näiteks juuksuriäri või pood või kellassepp või kodus haigeid vastuvõttev arst, on väga mugav koht, kuhu võib tulla ja kust võib väljuda igaüks endale erilist tähelepanu tõmbamata. Naiivne aga oleks mõelda, et OVRA ei tea sellist laadi käidavate paikade mugavustest ja ei pea neid pideva vaatluse all. Seepärast oli tähtis, et fotoateljeed «Momento» pidasid sellised kogenud konspiraatorid nagu Sigismund Skarbek ja tema mitte vähem kogenud naine Anka.

Ka korter üüriti õnnestunult. See asus majas, kus uksehoidja oli politseiteenistuses. Mees oli ise sellest Skarbekile öelnud, kui see korterit otsis.

«Sinjoore, te võite olla rahulik. Meie kotta ei julge ükski suli oma nina näidata.»

Skarbek maksis iga kuu uksehoidjale vähemalt sada liiri ja võis olla kindel, et mees andis politseile tema kohta kõige paremaid andmeid.

Noil aastail tundis Itaalia OVRA huvi peamiselt anarhistlike rühmituste vastu, sest nendega võisid olla seotud terroristid. OVRA pidas ägedat jahti kommunistliku põrandaaluse juhtidele, mässajatele, kes organiseerisid tehastes streike ja astusid välja sõja vastu. Peaaegu kogu vastuluure, fašistliku miilitsa ja karabinjeeride tähelepanu oli keskendatud duce kaitsmisele terroristide eest, mis mingil määral kergendas Kärtneri, Skarbeki ja nende abiliste tööd.

Tõele au andes, Skarbek oskas luua endale hea maine. Rõõmsa imestuse ja heatahtliku kadedusega jälgis Étienne, kui kiiresti edenevad Skarbeki asjad Torinos. Pealegi toimus see ilma välise

abita ja kellegi toetuseta. Mees õppis ise selgeks kõik võimalused, mis olid välismaalasel Itaalias aklimatiseerumiseks, ja asus usaldusväärse «katuse» alla.

Oleks olnud loomuvastane ja isegi kahtlane, kui poolakas Skarbek ei oleks Torinos läbi käinud ühegi kaasmaalasega. Tuli tutvuda sealsete poolakatega, mängida õhtuti bridži või skatti, mida armastatakse just Sileesias ja Poznańis. Kui Anka mängis Zygmundist paremini, tuletas mees meelde kõige torkavamaid poola ütlusi: «Rõigas ütles: ma olen meega väga hea, aga mesi ütles: olen ilma sinuta palju parem». Seejärel hakati muidugi meenutama Varssavit: öökabareed «Andria» Jasna tänava keldris, veinikeldrit, mida kutsuti «Hõbedase roosi all», sest keldrit pidas Rosa Silber ning türgi pagariäri Marszałkowska ja Aleje Jerozolimskie nurgal.

Üks poola külalistest oli julgenud märkida, et Skarbek tegeleb asjaga, mis on alla tema võimete, ta võiks leida endale tulusama tegevuse. Peremees vastas poola vanasõnaga: «Parem varblane peos, kui kanaarilind katusel». Ja tuletas meelde, et paljud miljonärid alustasid üsna tagasihoidlikult. Kui 1899. aastal rajati aktsiaselts «FIAT», oli sellel ainult viiskümmend töölist ja kolm kolmekümne kuue hobujõulist mootorit. Ei tea, kuidas keegi, aga tema, Skarbek, usub endeid ja loodab, et saab rikkaks. Pojapõnn oli talle uusaasta eel rahakotti peegelkarbi soomuseid pannud, mis nagu kõigile teada tähendab rikkust . . .

Raha. Selle ümber tiirlesid kaardimängu ajal kõik jutud, kõik huvid, kõik plaanid, lootused ja unistused . . .

Skarbeki abielupaari elu oleks olnud Torinos veelgi meeldivam ja kergem, kui neid poleks tüüdanud igasugused sugulased Saksamaal, Tšehhoslovakkias ja Poolas, kui nad poleks olnud sunnitud alatasa perekondlikes asjus sinna sõitma. Sõidud olid kulukad. Peale selle tuli silmas pidada kahju, mida selline, isegi lühiajaline äraolek tekitas «Momento» ateljeele.

Muidugi tegi laborant Pompeo pilte pääsmikele ja passidele ning hädapäraseid perekonnapilte, aga mis puutus kunstfotosse, siis . . : Paljudel klientidel soovitas Pompeo ise oodata mõni päev, kuni fotokunstnik tagasi jõuab.

13.

Selle järgi, et Ingrid vahetas kaheksa kuu jooksul neli korda korterit, oli ta raskesti harjuv ja kapriisne üürnik. Pealegi kolis ta iga kord täiesti teise rajooni!

Viimasel korral oli ta kolinud kirdeagulist, kus tema majast oli möödunud Bergamo maantee, lääneagulisse ja elas nüüd hipodroomi lähedal, pika Via Novara lõpus.

Ingrid oli agulikorteritega täiesti rahul, kui trammiühendus kesklinnaga, eriti konservatooriumi ja «La Scalaga» oli korralik. Tuba Milano kesklinnas oli kaks-kolm korda kallim ja seepärast elasid peaaegu kõik üliõpilased äärelinnas, isegi eeslinnas.

Ingrid võttis eratunde ja kavatses järgneval aastal teha konservatooriumi sisseastumiseksami. Seal õppis palju noori teistest riikidest. Kõiki köitis itaalia *bel canto* laulukool. Mugav oli see, et Itaalias ülikooli või konservatooriumi astumisel nõuti üsna väheste dokumentide esitamist.

Ingrid oli kogunud rikkaliku grammofoniplaatide kogu, kus oli sümfoonilist muusikat, klaveripalu, aariaid ja romansse kuulsuste esituses. Ta ostis kokku kõik itaalia lauljate plaadid, mida tegi Milano firma «Voce del Padrone». Kõige rohkem köitsid teda plaadid aariate ja romanssidega lüürilis-dramaatiliste sopranite esituses. Talle oli tähtis ära tunda nüansse, iseärasusi, kui neidsamaseid helitöid esitavad erinevad lauljad. Näiteks oli tal Cho-Cho-Sani aaria ooperi teisest vaatusest Gina Cigna, Maria Caniglia ja Toti Dal Monte esituses, «Solveigi laulu» esitasid viis lauljatari.

Salajane raadiosaatja, mida Keskus tundis «Traviata» nime all, oli monteeritud vananenud, mõneti suurevõitu, kuid igati kvaliteetse ja häireteta töötava kohvermagnetofoni sisse. See oli tuntud inglise firma «Victor» «His Master's Voice» margiga grammofon. Kaubamärgil oli kujutatud grammofonitoru ees istuv koer, kes kuulab tähelepanelikult oma peremeest.

Ingrid pidas raadioseansse plaadimuusika saatel.

Étienne'i oli hoiatatud, et Saksamaal on välja ilmunud spetsiaalsed raadiopeilimisaparaadid. Sakslased olid selles raadiotehnika valdkonnnas kõigist ette jõudnud, venelased kaasa arvatud. Itaallased ei osanud püüda raadiosaatjat isegi kolme kilomeetri raadiuses, kuid kus on garantii, et gestaapo ei anna nii õrna sõpruse juures oma salajasi aparaate Itaalia vastuluurele.

Étienne nõudis Ingridilt äärmist ettevaatlikkust. Just tema nõudmisel sai noorest lauljatarist nii paigalpüsimatu korteriüürnik.

Saadi kaudseid andmeid selle kohta, et raadionuuskurid seadsid sisse ööpäevase kontrolli lainel, mida kasutas Ingrid. Siis hakkas «Traviata» kasutama süsteemi, mida oli õpetanud kogenud Max Clausen, kes muutis lainepikkust iga kahesaja viiekümne sõna järel. «Traviata» kadus lainelt, kus töötas varem, ja vastuluure nähtavasti kaotas ta.

Suur kasu oli ka teisest Clauseni nõuandest: pärast iga saadet, kui lühike see ka polnud, muutis «Traviata» koodi. Sellistes tingimustes võis Étienne olla kindel, et Itaalia dešifreerijad lähevad segi ja nad ei saa kuidagi leida šifri võtit, isegi siis mitte, kui nad «Traviata» eetris jälle üles leiavad.

Raadiokood, mille oli välja töötanud Clausen, kujutas arvude süsteemi, mida kohandati kindlas korras vastavalt nädalapäevale.

šiffer, mida kasutas Ingrid, tugines sõnale «Benito». Kõik selle sõna kuus tähte olid seotud arvudega ja tõlkisid erilisel viisil kogu tähestiku arvude keelde.

Ingridil ja Friedrich Suurel, kes töötas raadiosidemehena Šveitsis, oli käepärast üks ühine rahvusvaheline teatmik, mis oli täis numbreid. Milano ja Lausanne leppisid varem kokku, millised leheküljelt, millisest reast ja tähest sõnas nad alustavad järjekordseid arvutamisi. Hiljem tuli ainult meeles pidada, millise numbriga lõppes viimane teade ja millise sõnaga algab uus radiogramm uue koodi järgi, mida tingis see või teine nädalapäev. Ja see polnud veel kõik! Peale libiseva laine ja muutuva koodi toimusid saated ka eri ajal, Ingridil oli liikuv skaala.

Ingrid ilmus Milanosse vähe enne 1936. aasta algust. Étienne'i meel läks rõõmsaks. «Traviata» oli nii kaua vaikinud, kellega ta oli töötnud varem, võis edasi anda ainult Étienne'i šifreeritud telegramme, sest tollele radistile šifrit ei usaldatud. Ingrid, Max Clauseni õpilane, oli aga vaatamata noorusele kogenud töötaja. Étienne polnud Max Clauseniga tuttav, kuid Keskus pidas Maxi parimaks raadiospetsiks. Clauseni kohta räägiti, et ta suudab monteerida raadiosaatja teekannu, keeta kannus aromaatset teed ja kostitada sellega isegi kõige tujukamat inglast.

«Traviatal» oli oluline puudus — ta suutis tagada raadioside ainult lühikese maa taha. Radiogramme sai vastu võtta ainult Šveitsis või Tiroolis. Kas aga vahemaad «Traviata» ja tema raadiosõprade vahel võis mõõta ainult kilomeetritega või Alpide kõrgusega? Neid lahutas ka fašistliku riigi piir!

18. juulil Kärtnerit kohates oli Ingrid erutatud ja rääkis:

«Täna kutsus mind Lausanne. Friedrich oli kuulanud Hispaaniat. Eetris on mingi arusaamatu puder. Burgoses katkestati raadiosaade poolelt sõnalt. Ceuta kordas mitu korda ühte ja sedasama fraasi.» Ja ta ütles hispaania keeles: «Hispaania kohal on pilvitu taevas.»»

«See on *pronunciamiento*,» sõnas Kärtner natuke kahvatudes.

Mäss Hispaanias suurendas operatiivinformatsiooni voolu. «Tema peremehe hääl» töötas lakkamatult, kuni «Traviata» augusti lõpuks rivist välja langes.

Ingrid käis ringi, silmad nutetud. Étienne poleks aimanudki, et pikakasvuline külmavereline sakslanna võib endast nii välja minna.

Et «Traviata» ootamatust tummusest välja ravida, oli vaja hankida neli uut kvartsplaati.

Kvartsplaate ei õnnestunud Milanos ega Torinos hankida. Mis muud, kui Anka Skarbek pidi murdma truudust firmale, kust oli alati ostnud kemikaale fotoateljeele «Momento», ja sõitma keemiakauba järele Rooma.

Kahjuks ei päästnud olukorda kvartsplaadid, mis Anka Roo-

mast tõi. Kas vajas saatja muud liiki plaate või ei suutnud Ingrid raadio teel saada täpseid juhendeid, kuidas plaate paigutada ja kuidas häireid saates kõrvaldada.

Keskus otsustas saata spetsialisti. Kogenud Raederil, teiste sõnadega Friedrich Suurel, tuli ajutiselt maha jätta oma saatja Lausanne'is ja sõita Milanosse, kus õnneks polnud veel lõppenud turismihooaeg, teatrihooaeg aga oli juba alanud.

Dešifreeritud radiogrammi kohaselt pidi Ingrid seisma, noodimapp käes, 8., 12. või 16. septembril kell kaks päeval Piazza del Duomol nii, et saaks hoida vaateväljas toomkiriku esiviilu, Vittorio Emanuele mälestussammast ja tänavat nende vahel. Ühel päeval pidi ta kohtama blondi, kolmekümne aastast meest, kes on pikka kasvu, kannab krokodillinahast portfelli ja on torganud taskusse ajalehe «Völkischer Beobachter». Härra küsib Ingridilt saksa keeles: «Kas preili võiks öelda, kuidas pääseb Castello Sforzesco juurde?», mille peale Ingrid peab vastama: «Ma lähen samas suunas ja võin teile kabelit näidata.»

Kui kohtumine ei peaks neil päevil toimuma, annab Keskus kolm varupäeva: 19., 20. ja 21. septembril samal kellaajal.

Nähtavasti ei teatud Keskuses Ingridi vanast ja lähedasest tutvusest Friedrich Suurega, seda, et nendevaheline kodeeritud side aitas mõlemal kergemini taluda lahusolekut ja et Friedrich Suur juba avaldas šifri abil Ingridile armastust, neiu šifreeritud vastus aga andis talle lootust, et niipea kui asjaolud lubavad, nad kohtuvad, et mitte enam lahku minna . . .

Lühidalt, polnud vaja tingimata kulutada ajalehe peale, Ingrid oleks ta ära tundnud ka taskus tolkneva «Völkischer Beobachterita».

Friedrich uuris hoolikalt Milano vaatamisväärsusi. Kahel korral loovutas Kärtner talle ooperipileti ja kahel korral sattus juhuslikult tema naabriks Ingrid.

Kui Friedrich Suur minema sõitis, märkas Ingridi perenaine, et tema üürnik on jälle innukalt muusikaga tegelema hakanud.

Eelmiselgi päeval oli Ingrid hilisõhtuni klaveri taga istunud ja rasket aarialõiku õppinud.

Tuppa astus perenaine, kaasas hõõguv söepann.

«Soendage end, sinjoriina Ingrid! Tuul puhub põhjast . . . Meil Milanos öeldakse sellise tuule kohta, et küünlaid ei kustuta, aga hauda ajab.»

«Te olete nii lahke, sinjoora Francesca. Ega ma ei sega, kui musitseerin veel natuke?»

«Olge lahke! Minu Nunzio on kõva kuulmisega, minul aga on kududa lõbusam.»

Kui perenaine oli läinud, keeras Ingrid toaukse vaikselt lukku. Siis istus ta klaveri taha ja laulis mitu korda läbi aaria. Jätkates laulmist läks Ingrid grammofoni «Tema peremehe hääl» juurde

ja pani plaadi mängima. Kuulus laulja esitas sellesama aaria, mida Ingrid äsja oli õpilaslikult laulnud. Neiu avas grammofoni tagaseina, tõmbas välja raadiosaatja, häälestas selle kiiresti, leidis eetris oma Friedrichi ja alustas saadet . . .

14.

Hotelli «Christina» vestibüülis tunglesid hispaania, itaalia ja saksa vormis sõjaväelased, peamiselt lendurid.

«Kahjuks oleme sunnitud teile ära ütlema,» laiutas portjee käsi. «Nagu näete . . .» Ta viipas sõjaväelaste suunas. ««Christinas» on nüüd hoopis teised külalised.»

Kärtner ulatas visiitkaardi.

«Tulen just konsul Dregeri juurest.»

«Oleks te seda kohe öelnud! Palun tuhat korda vabandust. Siin on teie toa võti. Kahjuks ainult kolmas korrus. Kõik numbrid allpool on kindral Queipo de Llano valduses.»

Étienne astus lifti juurde. Milline üllatus ja rõõm! Liftist väljus elegantses sõjaväevormis Aguirre.

«Kas juba ammu Sevillas?» Aguirre tundis kohtumise üle tõelist heameelt.

«Just saabusin.»

«Kuidas sa siia, «Christinasse», pääsesid?»

«Konsul Dreger hoolitses minu eest. Ja kuidas elad sina ise? Kas juba ammu kapten?»

«Elan nagu vaksalis,» jättis Aguirre küsimuse vastamata. «Ja mis tõi sind Sevillasse?»

«Äri ei või lennundusest maha jääda.»

«Ma loodan, et me kohtume veel? Praegu on mul kiire. Major Fieserel kutsub, hiljem on mul aga väike . . .» Aguirre kohmetus.

«Nähtavasti on mängus mehe sõna ja daami au?»

«Kuidas sa taipasid?» Aguirre hakkas rahulolevalt naerma. «Homme õhtul võid mind leida kasiinos.»

«Siis on tore! Võtame siis sinu sõjaväekarjääri terviseks.»

Juba alates viimastest lennuvõistlustest Inglismaal hindas Étienne oma sõbra lennukunsti kõrgelt. Nüüd nimetasid Hispaania lehed Augusto Aguirret Franco lennuväe üheks paremaks piloodiks, keegi ajakirjanik aga kinnitas, et pilotaažikunsti, vapruse ja kogemuste poolest ei jää Augusto Aguirre maha sellistest ässadest, nagu García Morato, kapten Carlos Aye või major José Pérez Pardo . . .

Étienne seisis igavleva ilmega kaardilaua ääres. Käis kõrge mäng ja ümberringi tungles palju uudishimulikke. Étienne'i vastas rohelise kalevi ääres istus õlgadeni paljaste kortsuliste kätega

vanaeit, peas kuldse lindiga õlgkübar. Kübar meenutas lausa silmile tõmmatud saksa sõduri teraskiivrit.

Étienne ei näinud teisel pool lauda midagi peale närtsinud lõua ja värvitud huulte. Vanaeit ei tahtnud, et keegi näeks tema nägu, kui ta teeb panuseid, sest mängus blufiti sageli. Naise vanuse kohta riskantset dekolteed kaunistas jämeda kuldketi otsas rippuv kaelaehe.

Daami selja taga seisis käbe noor blond mees. See andis sosinal nõu ning tal oli luba ka vanaeide käekotis sorida ja sealt raha võtta, mida ta ka mitmel korral tegi, sest vanaeit oli keevaline ja kaotas.

Kärtner pidas võimalikuks ruletiga õnne proovida. Ta ei läinud hasarti ega koonerdanud, nii käitub kasiinosse sattunud soliidne ärimees. Ta tegi suuri panuseid, kuid mängis ainult kas paaris või paaritut või tegi panuse punasele või mustale. See läks hästi korda ja kui ta harva eksiski, läks ta üle paarisarvult paaritule või vahetas värvi.

Hiljem norutas ta üksi baarileti ees. Aguirre ei ilmunud ikka veel nähtavale, kuigi oli juba hilja.

Étienne jalutas mööda saale. Räägiti, et isegi Madridi kasiino «Gran peña» jääb Sevilla aristokraatide klubi «Casinilla de la Campana» omale alla. Inimest, kes ei ole pöörane ja parandamatu hasartmängija, köitis siin kõige enam esimese korruse luksuslik salong. Suured peegelvitriinid kiirgasid valgust ja salongis polnud kunagi lämbe.

Klubiuksed olid avatud üksnes valituile. Siin kogunesid Madridist, Valenciast, Saragossast ning teistest vabariiklaste vallutatud linnadest ja provintsidest põgenenud grandid, diplomaadid, sõjaväelased, toreadoorid, ülikud ja ärimehed.

Sevilla sarnanes neil päevil hiiglasliku ümberlaadimispunktiga või ülisuure vaksali ooteruumiga, muidugi esimese klassi ooteruumiga. Mõned sõjapõgenikud peatusid seal ainult mõni päev ning kiirustasid oma vankrite ja autodega pealetungiva sõjaväe jälgedes minema. Et astuda oma villasse, oma mõisa, oma ärisse, kohe kui «punased» on välja aetud. Kõik öömajad, hotellid, kloostrite sissesõiduhoovid ja tavernid Madridi viivate teede ääres olid põgenikke täis tuubitud.

Étienne kavatses juba «Christinasse» tagasi minna, kuid enne seda astus mängulaua juurde, kus teda rulett oli soosinud. Ja äkki märkas ta uudishimulike selgade taga nukralt laua taga istuvat Aguirret. Kuidas Étienne ei olnud märganud teda varem? Või oli Aguirre alles tulnud?

Krupjee kühveldas ametile omase osavusega raha kaotajate ruutudelt kokku. Aguirre saatis seda rahahunnikut kurva pilguga.

Madal lambivari rippus rohelise kalevi kohal tubakasuitsus, valgustades ruutudeks jagatud lauda.

Aguirre vastas istus endist viisi õlgkübaraga vanaeit. Krupjee klaaris mängijatega rahaarveid. Tehti uusi panuseid. Aguirre pani raha ebaledes numbrile «11», kuid lükkas selle viimasel hetkel närviliselt kõrvalruudule.

«Mäng on tehtud, panuseid rohkem ei ole,» kuulutas krupjee ja rulett hakkas kerge vihinaga keerlema.

Aguirre jälgis mängu pingsalt — kohe peaks peatuma... Ja jälle mööda. Vanaeit aga võitis. Osav blond noormees võttis naise käekoti ja torkas võidu sinna. Vanaeit patsutas sõrmustes käega teda kelmikalt põsele ja näitas, millistele ruutudele panus teha.

Kaotusest rõhutud Aguirre tuhnis kuuetaskuis. Midagi leidmata tõusis ta kohalt, kuid juurdeastunud Kärtner surus kapteni kerge käeliigutusega toolile tagasi ja andis talle märkamatult raha.

«Võta!»

Rulett sai oma ringid täis ja krupjee lükkas Aguirre ette hunniku pangatähti. Mees hüppas rõõmsa elevusega püsti.

«Ärgem saatusega rohkem mängigem!» hüüdis Aguirre, võttis raha laualt ja kavatses Kärtnerile võlga tagastada.

«Küll jõuad!»

«Ei, ei, kaardivõlg on auvõlg.»

«Ma ootan.»

«Siis mängin ma kõige peale.»

Ja jälle lükkas krupjee lapitsaga raha õnneliku Aguirre ette. Lendur naeratas käbedale blondiinile irooniliselt, tagastas võla Kärtnerile, toppis ülejäänud raha taskutesse ja astus laua juurest eemale.

Aguirre oli rõõmsalt erutatud ja saatis üha sagedamini pilke saali teise otsa, kust talle vastu naeratas noor võluv senjoora. Naine seisis vanema mehe käevangus, kuid ei pööranud säravaid silmi Aguirrelt.

15.

Giannina ladus asju Pasquale reisikohvrisse ja laulis «Hüvastijättu Napoliga». Ema õiendas köögis.

«Ema, kus on villased sokid? Laevatekil võib olla öösel jahe.»

«Vaata kummutis, alumises sahtlis,» kostis köögist.

Giannina laulis ja ei kuulnudki, kuidas tema selja taga avanes vaikselt uks ja sisse astus Pasquale. Ta pani ostetud asjad ettevaatlikult lauale ja hakkas laulma koos Gianninaga. Neiu viskus kasuisale kaela.

«Mul on hea meel, et sa mind saatma tulid,» ütles Pasquale hellalt.

«Oleksin õnnelik, kui saaksin sind saata viimasele reisile «Patrial». Mulle ei meeldi sinu Hispaania-sõidud mitte sugugi.»

«Veel kaks-kolm reisi... ja sinjoore Caproni junior määrab mulle pensioni. Ja pealegi... sa ju tead...» Pasquale tuhnis taskutes ja leidis ajalehest välja lõigatud kuulutuse. «Kuula... Kõik kaasavaraks... Laua- ja voodipesu... Buenos Airese tänav 41... Sellepärast ma hilinesingi, et ostsin oma tütrekesele ühtteist.»

Ta avas pappkarbi, milles oli pooltosinat batistpluusi ning harutas siis lahti paki ja võttis sellest välja helesinise valgete triipudega kleidi. Giannina andis Pasqualele kiire musu, haaras kleidi ja kadus kapi taha.

«Taeva pühakud! Pasquale on heldeks läinud!»

Ema seisis uksel, kastrul käes.

«Ta on nii kitsi, et tahtis kokku hoida ja üksi meie pulmareisile sõita.»

«Ja ikkagi sõitsite kahekesi!» naeris Giannina. Tema hääl kostis kapi tagant.

«Jah, kolmandas klassis!» ohkas ema ja läks tagasi kööki.

Uksele koputati. Sisenes trammiametniku vormis mees, eputav ja vilavate silmadega.

«Palun alandlikult... Andke laenuks pudel õli.»

Pasquale vaatas imestusega siseneja poole, Giannina aga selgitas kuivalt:

«Meie uus naaber.»

«Ma kolisin siia majja siis, kui teie olite Hispaanias,» ütles Epu.

Pasquale noogutas kergelt.

Giannina oli jõudnud end ümber riietuda ning jalutas uues kleidis kasuisa ja Epu ees puusi hööritades ja mannekeeni kõnnakut järele aimates.

«Kuidas meeldib?» pöördus Pasquale Epu poole. «Naine pole rahul. Ütleb, et ma olen kitsi.»

Uksele ilmus ema ja heitis vaenuliku pilgu Epu poole.

«Naaber palub pudelitäit õli,» selgitas Pasquale.

«Teil on pudeli chianti tagastamine meelest läinud,» meenutas ema, kuid tõi siiski õli.

Naaber selgitas juba uksel:

«Ma töötan trammikontrolörina. Teie pere võib julgelt piletita sõita.»

«Tänan väga,» sõnas ema. «Trammi osas Pasquale küll kokku ei hoia.»

Vaevalt oli uks pealetükkiva naabri järel sulgunud, kui Gian-

nina peegli ees tiiru tegi ning siis Pasqualele kaela viskus ja laulma hakkas.

Lauluviisi katkestas tänavalt kostev vile. Ema kummardus üle aknalaua vaatama ja viipas kohe käega.

«Pasquale! Giannina! Tulge rutem, vaadake seda kindralit! Kui palju sulgi on tema kübaral!»

Giannina vaatas aknast välja, hakkas muigama ja pöördus kõrvale.

«Kaks paabulindu on puhtaks kitkutud...»

«Kummarduge madalamale!» hüüdis ema läbi akna. «Trepi kohal on ämblikuvõrgud...»

«Mulle läks Vittorio Emanuele tiitli täiend «Abessiinia keiser» kalliks maksma,» ütles Pasquale nukralt. «Ma maksin kahe poja, Fabrizio ja Bartolomeo eluga. See veel puuduks, kui Franco generalissimuse-tiitli pärast kannataks minu Giannina peigmees.»

Toscano astus tuppa, seljas nõelasilmast tulnud bersaljeerileitnandi vorm. Ta võttis peast toretseva peakatte, tõmbas uhke käeliigutusega üle juuste ja kohendas soengut kuklas.

«Ma ju hoiatasin,» lõi ema käsi kokku, võttis Toscano kübara ja korjas sulgedelt ämblikuvõrku.

«Võite mind õnnitleda, mind ülendati ohvitseriks. Niipea kui isa kuulis, et ma sõidan vabatahtlikuna, lõi kohe rahakoti lahti...» Toscano astus avatud akna juurde ja viipas tähtsalt uue auto poole.

«Uusim mudel!» hüüdis Pasquale vaimustatult.

«Hispaania järel sõidame koos Gianninaga selle autoga pulmareisile. Otse kirikust.»

Noormees embas neiut ühe käega ja küünitas suudlema, kuid Giannina keeras kõrvale.

«Kas sa arvad, et ma jään sind ootama nagu sinu auto?»

«Noh, näed, jälle tülitsete,» lõi Pasquale käsi kokku. «Ja mina lootsin, et saan uue autoga vaksalini sõita.»

«Seadke end valmis, ma ootan all.»

Toscano korrastas vaikides soengut, pani pähe sulgedega kübara ja väljus, heites solvunud pilgu Giannina suunas.

Giannina jooksis trepile ja hüüdis noormehele järele:

«Ära sa ämblikuvõrku jää!»

16.

Atleedi kehaehitusega vanemapoolne ülemkelner juhatas Kärtneri laua juurde. Kärtner võttis istet ja avas ajalehe «A.B.C.» õhtuse väljaande.

Restoranisumin, lauanõude kõlin, korkide paukumine, teesklemata ja teeseldud naer — kõik see rõhus täna südant.

Alles üleeile, 2. novembril, olid Mussolini ja Ribbentrop teatanud uue pakti, Berliin—Rooma telje sünnist. Kui uskuda seda «A.B.C.» õhtuväljaannet, siis oli Milano katedraaliväljak olnud puupüsti täis rahvast, plakateid, lippe, vormimütse, rahvuslipu värvi rohelisi, valgeid ja punaseid linte. Peakirikul aga oli lehvinud loosung: «Andku Jeesus, maailma valitseja, Itaaliale ja tema ducele võite paljudeks aastateks, et kristlik Rooma valgustaks kui igavene küünal maailma tsivilisatsiooni!»

Äikesepilved Madridi kohal tihenesid ja Étienne ei saanud ajalehte lugedes maha suruda erutust.

Eile, 3. novembril, oli Franco andnud käskkirja:

> «Madridi sisenedes peavad kolonnide ja teenistuste ohvitserid tarvitusele võtma tõsised abinõud distsipliini säilitamiseks ja keelama teod, mis isikliku käitumise näol võivad kahjustada meie mainet. Kui sellised teod saavad laialdase iseloomu, võivad nad luua vägede lagunemise ja võitlusvõime kadumise ohu. Käsin hoida korda väeüksustes ja vältida üksikute sõdurite tungimist kauplustesse ja teistesse ruumidesse ilma ülemate loata.»

Étienne mõistis, millest oli tingitud käskkirja avaldamine. Franco püüdis nõrgestada maailma ajakirjanduses käivat kampaaniat Madridi kaitsetute elanike päästmise eest, keda ähvardab verine arveteõiendus ja falangistide pogrommid.

Franco esimene abimees kindral Mola ratsutab linna sisse valge hobuse seljas. Ratsu on talle kinkinud hiljuti Navarras «Requetési» maakonnaorganisatsioon. Mola ratsutab Madridi üle Segovia silla Puerta del Soli väljakule, peatub, võtab vastu mikrofoni ja sadulast maha tulemata ütleb ainult kaks sõna: «Olen siin!» Seejärel korraldab ta samal väljakul vanas kohvikus vastuvõtu välismaa ajakirjanikele ja kostitab neid kohviga. Sel päeval vastab Puerta del Soli, see on Päikesevärava väljak, täielikult oma nimele!

Täna, 4. novembril, kõlas esimest korda raadio erisaade «Madridi viimased tunnid». Sõjaministeeriumi ees toimuva paraadi võtab vastu riigipea, kõrgeauline senjoor kindral Franco. Sõjaväeorkestrite kapellmeistrid on ametisse nimetatud. Kinnitatud on riigiasutuste Burgosest Madridi ülekolimise plaan.

Ühtki kuupäeva ei märgitud täna lauavestlustes sagedamini kui 7. novembrit. Keegi hispaania grand ütles toosti:

«Joome seitsmenda novembri terviseks! Sel päeval astub caudillo Madridi.»

Joomakaaslased toetasid teda kärarikkalt. Kärtner muigas kibedalt ja tühjendas klaasi herest.

Laupäev, 7. november... Ei, see pole juhuslik kokkusattumine. Viidates saksa allikatele kirjutab ajaleht «A.B.C.», et «mõnede sõprade soovitusel valis kindral Franco selle päeva spetsiaalselt selleks, et tumestada marksistide iga-aastast pidupäeva, bolševistliku revolutsiooni aastapäeva.»

Pole raske aimata, kust pärinevad Franco sõbrad ja nõuandjad.

Itaalia väed on saabunud Hispaaniasse. Neid juhib kindral Roatta (Hispaanias on ta nimi Mancini).

Madrid on tules ja pommide all. Kindral Mola neli kolonni liiguvad linna suunas.

«Kui need neli kolonni ka kohale ei jõua, vallutab Madridi viies kolonn.»

Mis viies kolonn see on, mis peab andma vabariigile löögi selga? Kas Vana teab viiendast kolonnist ja kas seda saab kahjutuks teha? Või lobises Franco viiendast kolonnist ainult selleks, et külvata paanikat rindejoone taga vabariiklaste seas? Seal pole just kõigil tugevad närvid ja jahedad pead.

Ülemkelner palus Kärtnerilt viisakalt luba panna tema laua äärde veel kaks külalist. Restoran oli tõepoolest külastajaid täis. Muidugi oleks võinud ka vastu punnida, aga parem on lasta paista, et Kärtneril pole põhjust kedagi karta.

Ta sattus kahe tsiviillennunduse vormis sakslase seltskonda. Noorem sakslane oli vintis ja veel enne kui kelner jõudis tellimust täita, käis kahel korral baarileti ääres klaasi kergitamas. Tuuris olles ei püüdnudki ta oma purjusolekut varjata, vaid lausa rõhutas seda, nagu kelkis sellega.

Vanem sakslane ei teinud märkama, mida lobises tema purjus kaaslane, ja suhtus teadliku hooletusega andmetesse, mida too välja ladus. Talle oli olulisem näha, kuidas reageerib lobisemisele naaber. Vanem sakslane jälgis Kärtnerit, pööramata hetkekski temalt raskepärast ja uurivat pilku.

Näe, kus on kogu nende käitumise võti! Ja ikkagi ei tohi vanem sakslane märgata, et Kärtnerile on selge, kuidas teda õpitakse tundma ja kontrollitakse.

Juba on ilmne, et naabrid pole lihtsalt restorani külastajad, kellel polnud kohta, ja ülemkelner pole nad juhuslikult lauda toonud.

Kas see on kohustuslik karantiin, mille peavad läbi tegema kõik uustulnukad?

Või tegi Kärtner Sevillas midagi valesti ja kutsus esile kahtluse?

Justkui mitte. Käitumises polnud midagi laiduväärset, samuti

hotelli jäetud kohvris. Fotoaparaadis polnud isegi filmi, kõik nagu peab olema. Peaasi, et ei märgataks salanuppu. Muide, selleks peaks aparaat eriteadlase kätte sattuma. «Christina» hotellinumbris on laual eriti valitud raamatud: doktor Goebbelsi «Keisrikojast Riigikantseleini», Vicente Gaya «Rahvussotsialistlik revolutsioon», «Libreria Bosch», paar raamatut lennundusest, äriprobleemidest ja veel midagi.

Kärtner oli tulnud «Christinasse» üsna soliidse soovitusega, kuid märkas juba esimesel päeval, et tema äraoleku ajal oli hotellitoas avatud kohver; tal on oma märgid, mille järgi teab, kas kohvrit on võõra võtmega avatud. Richard Sorge oli kunagi nalja heitnud: elementaarse kokkuhoiu huvides tuleb lukud lahti hoida või võti kohvri ette jätta, siis vähemalt ei rikuta kohvreid . . .

Vintis sakslase loba on ilge ja räpane:

«Hiljuti maandus siinsel lennuväljal veel kolmkümmend junkersit. Mis sest, et ilma tunnusteta. Aga grandidel on meelest läinud, kelle junkersid need on.»

Vanem ja kainem sakslane aga pole sugugi erutatud, nagu ta peaks olema, sest nad viibivad kaaslasega võhivõõra inimese seltskonnas.

Nähtavasti on mõlemad härrad «Lufthansast», õigemini nende seast, kes on «Lufthansa» ametnike nimekirjas, aga täidavad niinimetatud «sadamateenistuse» ülesandeid.

See «sadamateenistus» tegutseb ka üsna maistes paikades. Madrid, Pariis, Praha, Zürich, Viin — kas need on sadamalinnad? Ja ka Berliin ise, kus istub «sadamateenistuse» ülem, on võrdlemisi kaugel merest. «Sadamateenistus» on gestaapo allosakond, kelle ülesandeks on jälgida sakslasi välismaal ja spioonida nende järel.

«Kes nad on? «Sadamateenistus»? Abwehr? Muide, kas pole ükskõik, kes su kinni nabib? Näe, nii kenasti, restoranimuusika saatel lõpeb sinu ärimehekarjäär, Kärtner . . .»

Sakslased pressisid vestlusega peale, aga Kärtner viis jutu kangekaelselt sõjalistelt teemadelt äriteemadele — hindadest, lõivudest . . . Ja ärimehe tähelepanematus noorema sakslase lobisetud saladuste vastu muutus loomulikuks, sest Kärtneri kogu tähelepanu oli pööratud rahaasjadele. Ta tundis pahameelt kõrgete lõivude pärast Hispaanias. Cádizis ja Algecirases on suhkur, tubakas ja džinn neli korda kallim kui Gibraltaris. Vaat, mida tähendab porto franco!

Kärtner märkis suusoojaks, et peatub «Christinas», ja see avaldas muljet. Vanem sakslane küsis, kuidas hotell meeldib. Küllap ootas vaimustatud hinnangut, kuid Kärtner hindas «Christinat» tagasihoidlikult. Eelmisel nädalal oli ta Algecirases elanud paremas hotellis. Kahjuks oli hotell Gibraltari inglasi täis tuubi-

tud. Muide, hotelli eest tuleb seal tasuda inglise valuutaga. Muidugi ei ole kaks naela ööpäevas väike raha, aga kas saab arvestada raha, kui jutt on isiklikest mugavustest, milleta pole harjunud reisima.

Auväärsetelt inglise naeladelt läks jutt üle itaalia liiride juurde, mida Kärtner nimetas kergemeelse käitumisega rahaks. Vanem sakslane hakkas kurtma liiri väärtuse languse üle, kuid Kärtner ütles ärritatult:

«Ei ole veel teada, mis on ohtlikum: kas liiri inflatsioon või sõnade inflatsioon. Mussolini on pildunud palju ilusaid tühje sõnu, tema riigikassa aga trükkinud liiga palju rahatähti. Mis minusse puutub, siis eelistan saksa riigimarku. Aga teie?»

Ta pöördus järsult ja puuris vanemat sakslast otse silma, ainsa sooviga: ajada segi kõik mehe oletused. Arvaku pealegi, et naaber on ärritatud itaalia börsiasjade tõttu. Võib-olla on ta laostunud liiri languse tulemusena, kes teab? Aga et naaber sõimab ducet nii julgesti? Vist on tal selline privileeg, lihtsurelik ei julgeks ducest võhivõõraste seltskonnas nii rääkida.

Vintis sakslane tõstis vaikse häälega klaasi Karl Hebarti terviseks, vanem aga lõi klaasi temaga kergelt kokku; toost polnud mõeldud võõrastele kõrvadele. Ja just sellepärast pidas Kärtner vajalikuks toosti toetada. Kuigi ta isiklikult pole iialgi töötanud härra Karl Hebarti juhtimise all, on ta rinnas sügav austus härra vastu ja ta on kuulnud palju tema väärtustest, nii rahvussotsialistliku partei tegelase kui ka lennunduseriteadlase rollis. Karl Hebart on «Lufthansa» direktor Berliinis ja nüüd on täiesti selge, kus töötavad need sõbrad.

Sakslastel läks meelgi rõõmsamaks. Härra tunneb nende šeffi, «Lufthansa» peadirektorit. Kärtner aga kinnitas härrastele, et ta on täiesti üksmeelne riigiminister Göringiga, kes pidas kõne eelmisel aastal «Lufthansa» pidulikul istungil. Härrad ju mäletavad, mida just ütles riigiminister? Kahju, kahju, väga kahju. Kärtner vangutas laitvalt pead. Ta võib aidata meelde tuletada: Göring ütles, et Saksa tsiviillendur olla on suur au ja et nende lendurid välismaal on saksa rahvusliku vaimu vaprad pioneerid. Nende ridades pole kohta inimestele, kes oma patsifistlike meeleoludega pole valmis esindama saksa vaimu riiklikus mõttes.

«Ma loodan, te ei kahtle, et me kodus, Austrias, esindame saksa vaimu riiklikus mõttes?» Kärtner heitis uuriva pilgu vestluskaaslasele, nii puurivad teise silmi jämedalt töötavad politseiagendid.

Siis võttis ta rahakoti ja urgitses sealt välja foto: Göring marsib purilennukite ees, Kärtner aga seisab paremat kätt, oma purilennuki ees, käsi fašistlikuks tervituseks püsti.

«Skarbek on tõeline fotomontaaži meister. See on eriline ja väga peen kunst.»

Sakslased kõõritasid suure aukartusega foto poole, kus nende

lauanaaber oli fotografeeritud koos Göringiga. Mõlemad tundsid end sandisti. Nende nägudele oli kirjutatud: ilmaasjata istusid nad selle laua taha, siin pole neil midagi teha.

Kärtner valas konjakit kõhukatesse, ülal kitsenevatesse klaasidesse. Mõni minut tagasi toetas ta toosti Karl Hebarti terviseks ja heaoluks, nüüd aga palus oma uusi sõpru klaase tühjendama.

«Kõigi ausate inimeste terviseks, kes on sunnitud olema Austria kodanikud!» kutsus Kärtner üles, ja lisas naeratust varjates hetke pärast: «Kuni teatud ajani.»

«Ma lugesin hiljuti Seyss-Inquarti artiklit parteiajakirjas ja tean, keda te silmas peate,» sõnas vanem sakslane vandeseltslase tooniga, ise uhke oma läbinägelikkuse üle.

Kärtneril oli tahtmine naerma pursata, talle tegi nalja mõte, et need mehikesed olid äsja joonud tema terviseks.

Ta alustas juttu saksa võimlemisliidust ja purjelennuringist Viinis. Arvatavasti on härrad kuulnud võimlemisliiduna esineva laskespordiseltsi tõelisest otstarbest ja purilennuringist, kus treenivad lendurid. Mehed loevad end riigiministri sõdureiks ja on valmis mitte ainult Austrias, vaid ka Hispaanias esindama saksa vaimu.

Viimaseid sõnu ütles Kärtner väga paljutähendavalt. Sakslased pöörasid tähelepanu sellele, et härra tellis prantsuse martelli, lihtametnikule poleks kuulus konjak olnud tasku järgi.

Vanem sakslane hakkas ähmaselt ideaalide üle arutama. Olevat olnud väga meeldiv veenduda, et Austrias leidub avameelseid ja ustavaid sõpru, kes tunnistavad saksa ideaale.

«Kahjuks on meie ärimeeste seas inimesi, kes ainult lobisevad ideaalidest, selleks et nendest kasu saada,» nentis Kärtner nukralt.

«Mõte on karm, kuid õiglane,» nõustus vanem sakslane pärast vähest mõtlemist.

«Suur aitäh. Kui iga päev tuleb pähe üks hea mõte, siis võib surra targa inimesena,» ütles Kärtner vanemale sakslasele näkku vaadates tõsiselt.

Mees hakkas tema pilgu all lausa nihelema: «Kas see austerlane ei vihja sellele, et ma suren purulollina?»

Vanema sakslaseni oli jõudnud, et tegemist on kellegi omaga, kes on auastmelt kõrgem. Peab olema valvel, et austerlane kunagi hiljem, jutu käigus Karl Hebarti või teise liini šefiga ei mängiks mõnda sigadust.

Kärtner täitis jälle klaasid konjakiga.

«Hüvastijätuks lubage juua teie rahutu, tunnusmärkideta elu terviseks.»

Noorem sakslane jõi konjaki ära kiirustades, ühe sõõmuga, ja tõmbas näo mõnutundest kissi.

«Teate mis, kolleeg,» ütles Kärtner heatahtlikult. «Martelli ei

jooda selliste sõõmudega. Juua tuleb joogi buketti nautides, joogist mõnu tundes.» Järele ahvides noort sakslast ajas Kärtner pea kuklasse ja valas klaasi sisu hooga kurgust alla. «Nii, nagu teie, joovad ainult venelased. Õnn kaasa, härrad!»

Noorem sakslane vaikis solvunult.

Tüübid «sadamateenistusest» lahkusid. Kärtner jäi üksi lauda oma murede, kartuste, kaalutluste, oletuste ja tähelepanekutega.

Ei, tema mäng ei lõpe kasiinost lahkudes, hasartmängijaid köitvast ruletist eemaldudes. Ta mängib edasi kõrget mängu ja panuseks selles mängus on tema üritus, tema elu . . .

17.

Konsul Dreger ilmus uksele ja laskis range peremehepilgu üle restorani saali libiseda. Ta märkas härra Kärtnerit, naeratas talle heatahtlikult ja manas silmadesse viisakuse. Kärtner tõusis viivitamatult ja astus Saksa konsulile vastu, väljendades avalikult oma riigiustavlikke tundeid.

Sevillas paiknes ka Austria konsul, kuid firma «Eureka» kaasosanik ei pidanud vajalikuks end temale esitleda. Hotelli «Christina» jooksupoiss viis Austria konsulaati passi formaalsuste jaoks, sellest jätkus.

Hea, et Kärtner oli Sevillasse saabudes Dregerit külastanud. Vestluses, mis oli täis vihjeid ja diplomaatiliselt ümmargusi fraase, küsis Kärtner nõu kui vana tuttav:

«Kas võib usaldada Saksa-Transokeaania Panga kohalikku osakonda?»

«Pangal on hea maine.»

«Selle pangaga on mul olnud sidemeid Pariisis ja Amsterdamis. Oleks tahtnud teada just Sevilla osakonna kohta.»

«Ahaa, te mõtlete personali?» taipas konsul. «Kõik on korras. Pangaametnike seas pole ühtki juuti, ühtki prantslast, kõik on aarialased . . .»

«Samasugustel kaalutlustel palun teie eestkostet hotellis «Christina». Peatusin seal mais, kuid nüüd on uus kord. Ainult «Christinas» võib vältida juhuslike inimeste ja soovimatu elemendi naabrust . . .»

«Võin kosta teie eest direktorile.»

Sevillas on mitu luksushotelli, aga «Christinal» on parim maine natside seas. Seal peatuvad tähtsad külalised Saksamaa pealinnast. Viimase aasta jooksul on «Christina» aarialasest peremees märgatavalt rikastunud, sest hotelli on üürinud sõjaväevõimud. «Christinas» on aset võtnud sakslaste hävituslennuväe

eskadrilli staap. Eskadrilli juhib Fieseler, aga lennuüksus allub kindral Queipo de Llanole.

Juba kevadel värbas Dreger saksa vabatahtlikke Queipo de Llano jaoks. Ja ei kellelegi muule, kui konsul Dregerile on «Christina» omanik võlgu ootamatu rikastumise eest.

Hotell kubises lendureist, sõjaväenõunikest, korrespondentidest ja filmioperaatoritest. Peasissekäigu ees ja hallides, korrustel ning mõnede numbritubade juures seisid saksa tunnimehed. Ainuüksi hotellis «Christina» elamine tõstis suuresti Konrad Kärtneri tähtsust. Üheinimesetuba «Christinas» maksis kolm korda enam kui kevadel.

Kui Kärtner külastas kevadel Sevillat, oli tal kaasas soovituskiri konsul Dregerile, kes esindas saksa kontserni «Zeppelini Õhusadama Sevilla Kompanii». Juba kolmekümnendate aastate alguses kavatseti Sevillas ehitada lennuväli õhulaevadele, mis oleks varustatud tehnika viimase sõna järgi, samuti rajada gaasitehased õhulaevade heeliumiga varustamiseks. Tollal oli strateegiline plaan selline: kui tulevases sõjas blokeerib vaenlaste laevastik Saksamaa, ühendab Zeppelini õhuliin teda meretaguste maadega ja Hispaania tooraineallikatega. Sevillast oleks kujunenud vahejaam õhulaevade kaugreisidel. Siis kui lennukid hakkasid lendama kõrgemal ja kiiremini ning õhulaev muutus aeglaselt liikuvaks kergesti tabatavaks märgiks, kukkus see strateegia kokku. Kes aga väitis, et õhulaevade lennusadamat ei saa muuta lennuväljaks? . . .

Erilist tarkust välja mõtlemata kasutas Kärtner esimese külastuse puhul Barcelona kogemust ja palus ka konsul Dregerilt nõu, millistes pressiorganites avaldada «Eureka» kontori kuulutuse. Ta raiskas tollal palju kuulutuste peale Kataloonia ja Sevilla ajalehtedes ning ajakirjades. Kärtner oli nukker ja tige. Kurat võtaks seda dialektikat — poputada vabariigile vaenulikku ajakirjandust! Pealegi oli tal kahju kuulutuste peale raisatud rahast.

«Üldiselt on teada, et reklaam on kaubanduse mootor,» ohkas Étienne. «Aga seesugune reklaam võib muutuda sisepõlemismootoriks. Hea veel, et «Eureka» on viimasel ajal tublisti teeninud «Neptunuse» firma tuulemootorite ja akumulaatorite arvel. Muidu võib sellise reklaamiga varsti laostuda . . .»

Ja alles nüüd, pool aastat hiljem, hakkas Kärtneri raisatud kapital märgatavat kasumit andma.

Sõbralik vestlus Saksa konsuliga klubi kõigi külaliste silma all on . . . kasum.

Ja see, et teda näevad konsuliga vestlemas saali naasnud nuhid «Lufthansast», on kasum.

Ja see, et ta asus «Christinasse», aga mitte mõnda teise, olgu kas või kõige luksuslikumasse hotelli, on kasum.

Näe, mida tähendab, kui võtad õigel ajal välja tšekiraamatu

ja kirjutad võluva lohakusega tšeki ümmargusele summale, ja lisad siis tšeki «Eureka» reklaamkuulutusele.

Konsul Dreger tundis huvi, kuidas on härra Kärtner end «Christinas» sisse seadnud ja kuidas veedab Sevillas aega. Kärtner kandis ette, et talle on meeldinud kohalikus kasiinos, eriti seetõttu, et üks Sevilla daame oli tema suhtes üles näidanud oma soosingut, Kärtner pidas silmas seviljatari Fortunat ja oma võitu esimesel päeval.

Ei võinud mööda lasta juhust ja muuseas mitte väljendada kaastunnet tundmatu vanaeide suure kaotuse puhul. Konsul ei saanud keelduda meeldivast võimalusest natuke keelt peksta. See olla de Diego Gómezi lesk, oliivieksportdifirma omanik, üle seitsmekümne aasta vana, aga vabaabielus oma ärijuhi Heinemeniga. Mees olla kakskümmend kaks aastat vana, pealegi Saksa kodanik, puhastverd aarialane. Härra Kärtner ei võivat ettegi kujutada, milliseid ebameeldivusi on konsulil selle Heinemeni pärast. Kui härra Kärtner veel näeks, kui ekspansiivselt käitub de Diego Gómezi lesk härjavõitlusel!

Ta soovitab väga härra Kärtneril vaadata ülehomme härjavõitlust, kus esineb kuulus Gaetano Ordoñez. Hiljuti toimunud härjavõitluses Málaga Plaza Monumentalil saanud ta tapetud härja mõlemad kõrvad ja saba, mis on torero vapruse haruldane ja kõrgeim tunnustus. Aga austades surnuks torgatud härja mehisust pannud Gaetano Ordoñez hinnalised trofeed võidetud looma hingetule kehale . . .

Restorani astus Aguirre. Tal oli seljas elegantne ülikond. Konsul Dreger tervitas teda armulikult ja vahetas mõned fraasid ilma kohta. Laused ei olnud üldsegi vähese tähtsusega, sest jutt oli lendudeks sobivast või sobimatust ilmast.

Konsul tahtis tutvustada Aguirret Kärtnerile, kuid mõlemad sõbrad puhkesid naerma, Kärtner sundimatult, Aguirre aga pingutades. Alles nüüd märkas Kärtner, et Aguirre on sünge. Mis on juhtunud? Homme on lahingukaaslase matus: ta lennuk sai vigastada õhulahingus Madridi kohal, lendur juhtis viimast jõudu kokku võttes lennukit oma lennuväljale, kuid ei tulnud sellega toime ja kukkus puruks. Kärtner väljendas kolleegile kaastunnet ja lubas matustest osa võtta.

Hommikul astus Kärtner sisse matusetarvete kauplusesse. Kusagil pole nii luksuslikke ja uhkeid taolise otstarbega kauplusi kui Hispaanias. Kärtner tellis teeroosidest pärja koos leinalindiga Austria purilennuringi poolt.

Tol päeval olid linna lennuklubi rõdud krepiga drapeeritud. Alfonso XIII ise oli saatnud oma esindaja. Barettidega falangistid röökisid: «Jumal, Kodumaa, Kuningas!» «Caproni» hävitajate eskadrill lendas üle matuserongi, pildudes lilli. Üldise arvamuse kohaselt oli austerlase pärg matuserongi üks uhkemaid.

eskadrilli staap. Eskadrilli juhib Fieseler, aga lennuüksus allub kindral Queipo de Llanole.

Juba kevadel värbas Dreger saksa vabatahtlikke Queipo de Llano jaoks. Ja ei kellelegi muule, kui konsul Dregerile on «Christina» omanik võlgu ootamatu rikastumise eest.

Hotell kubises lendureist, sõjaväenõunikest, korrespondentidest ja filmioperaatoritest. Peasissekäigu ees ja hallides, korrustel ning mõnede numbritubade juures seisid saksa tunnimehed. Ainuüksi hotellis «Christina» elamine tõstis suuresti Konrad Kärtneri tähtsust. Üheinimesetuba «Christinas» maksis kolm korda enam kui kevadel.

Kui Kärtner külastas kevadel Sevillat, oli tal kaasas soovituskiri konsul Dregerile, kes esindas saksa kontserni «Zeppelini Õhusadama Sevilla Kompanii». Juba kolmekümnendate aastate alguses kavatseti Sevillas ehitada lennuväli õhulaevadele, mis oleks varustatud tehnika viimase sõna järgi, samuti rajada gaasitehased õhulaevade heeliumiga varustamiseks. Tollal oli strateegiline plaan selline: kui tulevases sõjas blokeerib vaenlaste laevastik Saksamaa, ühendab Zeppelini õhuliin teda meretaguste maadega ja Hispaania tooraineallikatega. Sevillast oleks kujunenud vahejaam õhulaevade kaugreisidel. Siis kui lennukid hakkasid lendama kõrgemal ja kiiremini ning õhulaev muutus aeglaselt liikuvaks kergesti tabatavaks märgiks, kukkus see strateegia kokku. Kes aga väitis, et õhulaevade lennusadamat ei saa muuta lennuväljaks? . . .

Erilist tarkust välja mõtlemata kasutas Kärtner esimese külastuse puhul Barcelona kogemust ja palus ka konsul Dregerilt nõu, millistes pressiorganites avaldada «Eureka» kontori kuulutuse. Ta raiskas tollal palju kuulutuste peale Kataloonia ja Sevilla ajalehtedes ning ajakirjades. Kärtner oli nukker ja tige. Kurat võtaks seda dialektikat — poputada vabariigile vaenulikku ajakirjandust! Pealegi oli tal kahju kuulutuste peale raisatud rahast.

«Üldiselt on teada, et reklaam on kaubanduse mootor,» ohkas Étienne. «Aga seesugune reklaam võib muutuda sisepõlemismootoriks. Hea veel, et «Eureka» on viimasel ajal tublisti teeninud «Neptunuse» firma tuulemootorite ja akumulaatorite arvel. Muidu võib sellise reklaamiga varsti laostuda . . .»

Ja alles nüüd, pool aastat hiljem, hakkas Kärtneri raisatud kapital märgatavat kasumit andma.

Sõbralik vestlus Saksa konsuliga klubi kõigi külaliste silma all on . . . kasum.

Ja see, et teda näevad konsuliga vestlemas saali naasnud nuhid «Lufthansast», on kasum.

Ja see, et ta asus «Christinasse», aga mitte mõnda teise, olgu kas või kõige luksuslikumasse hotelli, on kasum.

Näe, mida tähendab, kui võtad õigel ajal välja tšekiraamatu

ja kirjutad võluva lohakusega tšeki ümmargusele summale, ja lisad siis tšeki «Eureka» reklaamkuulutusele.

Konsul Dreger tundis huvi, kuidas on härra Kärtner end «Christinas» sisse seadnud ja kuidas veedab Sevillas aega. Kärtner kandis ette, et talle on meeldinud kohalikus kasiinos, eriti seetõttu, et üks Sevilla daame oli tema suhtes üles näidanud oma soosingut, Kärtner pidas silmas seviljatari Fortunat ja oma võitu esimesel päeval.

Ei võinud mööda lasta juhust ja muuseas mitte väljendada kaastunnet tundmatu vanaeide suure kaotuse puhul. Konsul ei saanud keelduda meeldivast võimalusest natuke keelt peksta. See olla de Diego Gómezi lesk, oliivieksportdifirma omanik, üle seitsmekümne aasta vana, aga vabaabielus oma ärijuhi Heinemeniga. Mees olla kakskümmend kaks aastat vana, pealegi Saksa kodanik, puhastverd aarialane. Härra Kärtner ei võivat ettegi kujutada, milliseid ebameeldivusi on konsulil selle Heinemeni pärast. Kui härra Kärtner veel näeks, kui ekspansiivselt käitub de Diego Gómezi lesk härjavõitlusel!

Ta soovitab väga härra Kärtneril vaadata ülehomme härjavõitlust, kus esineb kuulus Gaetano Ordoñez. Hiljuti toimunud härjavõitluses Málaga Plaza Monumentalil saanud ta tapetud härja mõlemad kõrvad ja saba, mis on torero vapruse haruldane ja kõrgeim tunnustus. Aga austades surnuks torgatud härja mehisust pannud Gaetano Ordoñez hinnalised trofeed võidetud looma hingetule kehale . . .

Restorani astus Aguirre. Tal oli seljas elegantne ülikond. Konsul Dreger tervitas teda armulikult ja vahetas mõned fraasid ilma kohta. Läused ei olnud üldsegi vähese tähtsusega, sest jutt oli lendudeks sobivast või sobimatust ilmast.

Konsul tahtis tutvustada Aguirret Kärtnerile, kuid mõlemad sõbrad puhkesid naerma, Kärtner sundimatult, Aguirre aga pingutades. Alles nüüd märkas Kärtner, et Aguirre on sünge. Mis on juhtunud? Homme on lahingukaaslase matus: ta lennuk sai vigastada õhulahingus Madridi kohal, lendur juhtis viimast jõudu kokku võttes lennukit oma lennuväljale, kuid ei tulnud sellega toime ja kukkus puruks. Kärtner väljendas kolleegile kaastunnet ja lubas matustest osa võtta.

Hommikul astus Kärtner sisse matusetarvete kauplusesse. Kusagil pole nii luksuslikke ja uhkeid taolise otstarbega kauplusi kui Hispaanias. Kärtner tellis teeroosidest pärja koos leinalindiga Austria purilennuringi poolt.

Tol päeval olid linna lennuklubi rõdud krepiga drapeeritud. Alfonso XIII ise oli saatnud oma esindaja. Barettidega falangistid röökisid: «Jumal, Kodumaa, Kuningas!» «Caproni» hävitajate eskadrill lendas üle matuserongi, pildudes lilli. Üldise arvamuse kohaselt oli austerlase pärg matuserongi üks uhkemaid.

Mõne päeva pärast osales Kärtner veel ühes pidulikus rongkäigus: Sevillast saadeti varakult Madridi linna kaitsja püha neitsi Maarja kuju. Sündmus pani Sevilla keema ja rongkäiku, mis pidi jõudma Madridi 7. novembril koos vägedega, saadeti linnapiirini. Mõelda vaid, Sevilla neitsi Maarja hakkab innustama Hispaania vapraid päästjaid kangelastegudele!

Neitsi Maarjat saatsid kiriku kõrgeim hierarhia eesotsas vanadusnõdra kardinaliga, linnaisad paraadriides, ohvitserid, poepidajad ja kloostrite hüsteerikud. Kärtner oli lugenud juba kevadel, vist «l'Humanitést», kuidas need maailmaasjadest lahtiöelnud erakud hääletasid vabariigi vastu ja monarhia poolt. Rikkad olid neid oma kuluga vedanud valimiskastide juurde kalessis, haigeid kantud kanderaamidel, aga miski ei aidanud monarhiste.

Kirikulaulude sekka mürtsus sõjaväeorkester. See mängis marsse, teiste hulgas «Paso doble muy torero», milleta ei möödu ükski härjavõitlus.

Liiga suur oli kiusatus veeta mõni päev rindeteedel ja Étienne otsustas, et ta ei jää neitsi Maarja kujust maha. Pealegi lubasid asjaolud kaasa võtta «Leica». Ta pildistas usinalt nii neitsi Maarjat erinevas rakursis kui ka kuulsaid grande ja nõtra kardinali, aga ühtlasi ka veel palju huvitavat: sildu, viadukte, patareisid ja maroko ratsaväge, kes kappas Toledo tänavail.

Siis nägi Étienne rännakul ka ülirasket saksa tanki, millega oli varem tuttav ainult jooniste järgi. Küll oli mürakas! Tankil olid laiad roomikud, relvastuseks suurtükk, kaks leegiheitjat ja üheksa kuulipildujat. Étienne oli teadlik Hitleri ammusest vaimustusest selliste maismaal liikuvate drednootide vastu. Ta uuris probleemi ja suhtus ülirasketesse sõjavankritesse kriitiliselt. Nüüd oli tal võimalus pildistada «Rheinmetalli» tanki, uurida teda tähelepanelikult rünnakul ja jõude. Jah, tank on liiga suur, kohmakas ja hea märklaud vaenlasele.

Algul liikus rahvahulk püha neitsi Maarjaga Madridi poole rutates, kartes hilineda. Seejärel kiirus vähenes. Lõpuks leidis neitsi Maarja endale pelgupaiga ühe kloostri sissesõiduhoovis. Pühakuju saatjate õhin oli jahtunud. Nad tammusid mõttetult rindelähedases vööndis, kuulatades arglikult suurtükimürinat.

Étienne liitus Sevilla ajalehtede korrespondentide rühmaga, kes pärast pikka tülitsemist ja sünget sõimu otsustasid Sevillasse tagasi pöörduda. Nad sõitsid rõhutud meeleolus, aga igaühel oli varuks lugu neitsi Maarja saabumisest Madridi.

Kohale jõudes kohtas Étienne «Christinas» sümpaatset Aguirret. Ta oli endist viisi erariides, kuid peas kandis vormimütsi sõjaväelenduri märgiga, kus ringikujulise lennundusembleemi keskel oli nelja labaga propeller. Aguirre selgitas: pole eriti mugav ja meeldiv vormis klubis ja kasiinos käia. Pealegi ei armastavat lennuväeohvitserid oma sinist vormi, pidades seda

plebeilikuks. Kui lõpeb sõda — Aguirre loodab, et see lõpeb talvel — kehtestatakse Hispaania lennuväes uus vorm. Võib-olla aga taastatakse vana vorm, mis oli väga imposantne ja meeldis senjoriitadele: vastuvõttudeks oli lühike hõlmadeta jakk, paraadiks — kullatud käepidemega vestu, kuldne vöö ja suured kuldnarmastega epoletid. Paraadvormi juurde kuulus ka kahe terava otsaga piloodimüts, mille kullatud tutt rippus otsaesisel. Kuulsa päritoluga ohvitsere šokeerivad ja ärritavad uue vormi juures eriti pikad püksid ja kõige enam totrad kamassid.

Aguirre lobises ja suitsetas sigaretti sõrmkindaid käest võtmata, mis käis ohvitseri arvates hea tooni juurde.

Veel samal õhtul istusid nad kahekesi laua ääres «Casinilla de la Campanas». Peagi vestlesid nad kutsealasel teemal. Vestlus kaotas aga kohe seose, kui restorani ilmus keegi huvitav naine, sest Aguirre ilusad silmad lõid särama, mees muutus hajameelseks ja hooletuks ning vastas sobimatult. Jutt käis prantsuse keeles, peaaegu kõik hispaania lendurid olid õppinud Prantsusmaa lennukoolides ja käisid seal praktiseerimas.

Kärtnerit ei saanud lugeda häbematute uudishimulike kilda, kes tüütab oma pärimistega. Ta rääkis ise meelsamini. Näiteks uudistest «Focke-Wulfi» tehase montaažitsehhis Bremenis, kus ta oli hiljuti olnud. Ta oli teadlik, mille kallal murravad praegu pead «Dornier'» tehase konstruktorid Friedrichshafenis Baieris. Kuidas muidu, ta oli olnud seal juba siis, kui ehitati õhulaeva «Graf Zeppelin».

Kärtneril polnud midagi selle vastu, kui teda võetakse veidrikuna, ja ei lasknud mööda võimalust alustada tähendusrikast arutelu tsepeliinidest. Kas on senjoor Aguirrele teada, et Sevillas alles mõne aasta eest kavatseti ehitada õhulaevade lennusadamat? Justkui kõige suuremast saladusest teatas Kärtner õhulaevade baasi kohta käivatest üksikasjadest. Aguirre kuulas vananenud loba kannatlikult. Kärtner teeskles, et ei märka vastutulelikkust, millega vestluskaaslane kuulab tema vadistamist.

Kärtner kuulas omakorda huviga Aguirret, kui see rääkis uhkusega oma õhuvaenlastest, mainides kiitvalt nende lennumeisterlikkust ja vaprust. Ainult nõrk, vaevu munast koorunud kanapoeg hakkab kiitlema vaenlase üle, kes lendab keskaegsel prantsuse marki «Potezil» või «Newport'il» või inglise «Bristolil». Nende maksimaalne kiirus on 160 kilomeetrit! Aguirre märkis tunnustavalt ka neid vabariigi lendureid, kes kasutavad taibukalt reisiliinide «Douglaseid» pommituslennukitena.

Aguirre kurtis, et tema «Breguet'l» on tujukas šassii. Aga missuguse uuendusega on tegemist! Lendur tasandas häält: šassii tõmmatakse pärast lendutõusu üles ja see jääb kogu lennu ajaks peitu lennuki keresse ning alles enne maandumist laseb lendur

šassii jälle välja. Aguirrele on usaldatud luurebiplaani katsemudel.

Kes teab, võib-olla veereb tema lennuk sellel šassiil otse lennunduse homsesse päeva?

Étienne'i andmeil tegelevad meie lennukikonstruktorid usinalt ja edukalt selles valdkonnas. Juba on tehaseväravatest väljunud sissetõmmatava šassiiga katselennukid: hävitaja «I-16» ja kiirpommitaja. Kas aga on läinud korda korraldada nende seeriatootmist? Nähtavasti on firma «Breguet» šassiid täiustanud. Vaevalt müüsid prantslased, isegi mitte suure summa peseetade eest, hispaanlastele kõige viimase mudeli.

Étienne hoidis end vaos, et mitte reeta suurt huvi Aguirre jutu vastu.

Näib, et Aguirret peetakse sellel nõrga 650-hobujõulise mootoriga rohmakal lennukil ainult moodsa šassii katsetamise sihiga.

«Mu masin on vana, kiirus on tühine . . .»

«Kilomeetrit kakssada?» oletas Étienne.

«Parimal juhul! Siis, kui püha neitsi Maarja ise asendab tehnik-motoristi.»

Kui Aguirre oli eelmisel päeval maanduma hakanud, kiilunud see neetud šassii jälle kinni. Siiski läinud maandumine korda, sest püha neitsi Maarja halastanud lenduri ja vaatleja peale.

Kärtner on omal ajal palju ja tõsiselt tegelnud šassiiprobleemiga ja võib anda tehnilist nõu. Aguirre muigas pigem skeptiliselt, kui upsakalt. Taolisi nõuandeid on väga mugav anda pudeli herese juures, millega nad parajasti rohelise hernega tuunikala alla uhuvad. Kui aga šassii ei tule välja ja kontroll-lamp ei süti, siis sellel hetkel, kus oled pealaest jalatallani seitsmendat korda külma higiga kaetud ja õudusega mõtled, et maanduda tuleb kõhule, andku senjoor Kärtner andeks, kaotavad kõik nõuanded mõndagi nende esialgsest väärtusest.

«Senini on mulle selge üks tõde: sinu podagrahaigel värisevad jalad. Raske on panna täpset diagnoosi, kui pole näinud haiget . . .»

«Kas tahad, lendame homme koos?» tegi Aguirre ootamatu ettepaneku. «Asud vaatleja kohale. Kontrollid kõigi oma nõuannete õigsust ise. Käsi on sul kerge . . . Mul on meeles, kuidas sa tulid kasiinosse koos senjoora Fortunaga.»

«. . . ja senjooral oli mitte üks, vaid kaks õnnelikku ratast!» naeris Kärtner.

«Kui saaks need kaks ratast minu «Breguet'le» külge sokutada!»

Midagi eriti meeldivat lend vanal «Breguet'l» Kärtnerile ei tõotanud. Aga võimalus sattuda lennuväljale, veelgi enam, viibida taevas lennuvälja ja selle ümbruse kohal, jalutada mööda lennuvälja, vaadata ringi, kui see on täis tuubitud saksa ja itaalia lennukeid . . .

Võib-olla tegi Aguirre ettepaneku, arvestades, et see lükatakse tagasi? Oleks täiesti usutav, kui Kärtner praegu ütleb, et on homme kinni, tal on ärialane kohtumine Saksamaa konsuliga või veel midagi.

Uskugu isegi Aguirre Kärtneri argusesse, peaasi, et ei tekiks kahtlust, et austerlane trügib lennuväljale. Pääs sinna ei tohi paista Kärtneri palve täitmisena, Aguirre nõusoleku väljalunimisena või taotlusele vastutulekuna.

«Noh, mis siis ikka . . .» venitas Kärtner ebamääraselt. «Ma olen nõus, kui ei tule erilist õiendamist ja formaalsusi.»

«Konsul Dreger on sind nii hästi soovitanud, et saame formaalsusteta hakkama. Ega sa ei ole varem «Breguet'l» lennanud?» Aguirre meel läks rõõmsamaks. «See on tõld, mis tuleks lammutamisele anda.»

«See pole ju siis lihtsalt tõld, vaid dormöös, Prantsusmaal kutsuti nii vanasti tõlda.»

«Näib, et minu aeroplaan on ehitatud päris õhusõidu koidikul.»

««Breguet'l» on nii palju saladusi, et võib muutuda müstikuks,» jätkas Aguirre, kui mõlemad olid end tühjaks naernud. «Üks mõistatus on selles, et lenduri ja tema taga istuva vaatleja istme vahel tekib lennu ajal mingi saladuslik keeris. Kuratlik tõmbetuul! Kõik, mis on lennukis halvasti kinnitatud, kannab lenduri juurde. Kui sa istud vaatleja kohale, ära siis mõtle luugist välja kusta. Kastad mind märjaks pealaest jalatallani! Pool kümme hommikul, kas sobib?»

Aguirre palub ette vabandust võimaliku hilinemise eest. Ärgu härra Kärtner seda ükskõiksusena võtku! Ja Aguirre vihjas uduselt homme hommikul toimuvale kohtumisele ühe seviljatariga, kus on segatud naise au ja mehe eneseuhkus ja veel midagi . . .

Oma tehnik-motoristile jätab ta hoiatuseks kirja lennu kohta. Käskjalg sõidab kogu aeg mootorrattaga «Christina» ja Tablada vahet. Lennuvälja komandant ja tema komandatuur asuvad idavärava juures. Luba härra Kärtneri nimele jääb valvekaprali kätte.

18.

Nii nagu kõigil lennuväljadel, lõhnas Tabladas bensiini, aga ka riitsinusõli, kuumaks köetud asfaldi ja kuivava värvi järgi. Aga siin sekkus muutuvate, nii-öelda erialaste lennuväljalõhnade hulka lillede, rohu ja viljade aroom. Mesilased lendlesid angaarivärava ja maandumisraja kohal. Mootorimüra aga mattis nende sumina.

Lennuväli asus Guadalquiviri jõekäärus, kus kogu ümbrus-

kond oli kaetud lillepeenarde, aedade ja istandikega. Need ulatusid lausa lennuvälja külje alla ning asfaldilappide ja -ribadega lennuväli näis võõrkehana õndsal, viljarikkal tasandikul.

Étienne ootas Aguirret ja tundis rahuldust, et lendur hilineb. See, et Aguirrel tuli just sel hommikul lahendada naise au ja mehe enesearmastuse probleeme, sobis igati. Étienne sai selle tunni jooksul näha enda ümber palju huvitavat, mis vääris pildistamist, mõistukirjas ülestähendamist märkmikus ja pliiatsijoonistusi.

Étienne saabus lennuväljale isegi mõnevõrra varem kui kokku lepitud. Loa andis talle valvekapral, aga Aguirre motoristi tundis Étienne ära otsekohe õliste käte ja õliplekkidega peakatte järgi. Nähtavasti oli see kõigi motoristide rahvusvaheline tunnus.

Nad vaatasid kahekesi üle uuenduse, sissetõmbuva šassii. Étienne pidi meelde jätma kõik, mida nägi, ja seejuures varjama motoristi eest, et kõik nähtu on talle uudis.

Teravmeelne tehnilise ülesande lahendus rajanes mitmes lülis toimuval kombineeritud liikumisel. Kuivõrd ratta sümmeetria tasapind liikumisel muutub, kuulus ülesanne, mille olid lahendanud sissetõmmatava šassii konstruktorid, kolmemõõtmelise geomeetria valdkonda.

Mitte ükski lennuvõe akadeemias tehtud kõrgema matemaatika eksam ei olnud nii raske, nagu see eksam, mida ta pidi sooritama nendel minutitel «Breguet'» tiiva all kükitades . . .

Nad tegid kõik, mida oskasid ja suutsid, et tross kinni ei jääks. Ennast kontrollida ja lennuki korrasolekus veenduda oli siiski võimalik ainult õhus.

Motorist läks angaari, Étienne aga heitis «Breguet'» tiiva alla tolmusele ja soojale rohule pikali, püüdes nautida lennuvälja lühiajalist vaikust.

Eetrit niristab öine seefir, jookseb ja mühiseb Guadalquivir . . . Võib-olla ta mühisebki kusagil eemal, lennuväljani ei jõua isegi jõe niiske hingus. Siinne hilissügis võib julgesti võistelda augustiga Moskva lähistel.

Étienne lamas suletud silmi ja tema kujutlusse kerkis väliaerodroom Moskva lähistel, mida igalt poolt ümbritses mets, nagu siin aiad. Tollel lennuväljal on rohi ammu kolletunud ja kuivanud, maandumisrajale aga ei ulatu enam metsa seenelõhn. Õhtuti ei ole metsa enam selgelt näha, ta nagu taandub lennuvälja piiridelt. Prožektoreid, nagu siin Tabladas, pole veel muretsetud, ja niidu kohale laotub petrooleumilehk. Stardituled ja piirdemärgid, mis tikivad lennuvälja helendavate pistetena, samuti suur «T» maandumisrajal on tähistatud tormilaternatega. Kahjuks on neid õhust halb näha, laternakaaned segavad.

Mõnikord kestsid lendurite ja vaatlejate õppused läbi öö. Taskulambi valgel tegi tüürimees Manevitš parandusi arvestustes ja purustas tsementpommidega vineerist makette, mis kujutasid

maanteel liikuvat vaenlase tankikolonni. Kottpimedus, ainult fosforiga kaetud aparaadiosutid virvendavad ja värelevad silme ees. Siiski pole pimeduses kobamisi sooritatud lend pimelend, milleks on vaja kavalat aparatuuri . . . Koidikul kustutatakse petrooleumilaternad, viimase tahmavingu kannab laiali varahommikune tuulehoog. Ja kui lendureid veetakse lennuväljalt minema, näeb selle piirjooni äärest ääreni, välja aga piirab okasmetsa tihe müür. Nüüd on võimalik maandunud lennukeid üle lugeda. Millegipärast anti tollal tehnikutele maskeerimisvõrkude asemel välja valgeid, voodilinade moodi lennukikatteid. Katted demaskeerisid lennuvälju, ja lamades Guadalquiviri kaldal lõhnaval rohul ärritus Étienne tagantjärele, et meie lennukeid siis ei maskeeritud, vaid mähiti heledatesse katetesse. Ja kõik teed puistati täiesti kohatult üle kollase liivaga. Tollel lennuväljal seati üles ka kõikvõimalikke eredaid kilpe ja stende, justkui «näitlik agitatsioon» oleks mõeldud vaenlase, olgugi et tingliku, jaoks.

Juba kahe aasta eest oli Étienne saanud ülesande Keskusest. Vana oli palunud teda keskenduda probleemidel, mis on seotud pimelendudega, lennuki juhtimisega aparaatide abil, samuti lennuüksuse lennuga rivis ja udus.

«Probleemid on erakordselt tähtsad ja me palume pöörata neile kõige tõsisemat tähelepanu.

Vana.»

Tolle šifreeritud telegrammi iga sõna oli sööbinud mällu nagu lahingukäsk.

Täna, nagu kõigil viimastel päevadel, mõtles Étienne palju Vanast. Võib-olla sellepärast, et nad mõlemad on praegu Hispaania taeva all? Kui saaks äkki olla Vana kõrval, näha teda!

Viimast korda nägid nad teineteist Moskva metroo avamise eel. «Krasnõje Vorota» jaama kohal vilkus turd «M» ja rippus plakat «Tervitus metrooehitajaile!»

Bērziņš ja Étienne sõitsid kohale «emkaga», esitasid militsionäärile load ja sisenesid vestibüüli, kus neid vastu võttis veel kuivamata betooni niiske lõhn.

Ka Étienne oli vormis, polkovniku kolm rööpkülikut helesinistel kraelõkmetel. Tollal ei tuntud veel alampolkovniku auastet.

Nad läksid eskalaatori juurde ja Vana astus sellele kogenemata inimese kohmakusega. Kõrval liikumatult seisva eskalaatori kohal riputasid kaks noormeest silti: «Seiske paremal, mööduge vasakult, astmetele mitte istuda, keppe, vihmavarje ja kohvreid mitte maha asetada!»

Poisid purskasid naerma, nähes kuidas sõjaväeülemus oleks peaaegu tasakaalu kaotanud ja käed koomiliselt laiali sirutas. Ka Vana ja Étienne hakkasid naerma, nad olid mõlemad suurepära-

ses tujus. «Ma tahan näidata eurooplasele meie metrood,» ütles Vana, eskalaatoril sügavusse laskudes. «Homme, avamisel, on meie jaoks liiga pidulik. Sul on rahulikum vaadata ilma orkestri ja diplomaatideta . . .» Vana astus eskalaatorilt ettevaatlikult maha. Étienne toetas teda küünarnukist. Nad jalutasid tühjas jaamas, vaadates vaimustusega marmorseinu, ja läksid perroonile. Rühm punaste vormimütsidega tulevasi jaamakorraldajaid, kettad käes, treenisid käsklust «Valmis!» Instruktor karjus: «Korrata!» Ja jälle tõusid pea kohale kettad, uuesti kõlas tulevaste rongide ärasõidusignaal. Rong sõitis ette. Vana ja Étienne astusid tühja vagunisse ning võtsid mõnuga istet nahaga kaetud pingil. Kõlas üksik, enam mitte õppekäsklus «Valmis!» Rong hakkas liikuma. Selles tühjas vagunis jagas Vana Étienne'iga murelikke mõtteid äsja läbi loetud Hitleri raamatu «Mein Kampf» kohta, mis oli täis otseseid ähvardusi Nõukogude Venemaa aadressil. Ka oli Sorge teatanud, et jaapanlased sihivad üha sõjakamalt läände ja samuti Venemaa vastu. «Teine viisaastak hakkab alles hoogu võtma,» arutas Vana mõtlikult. «Kas tõesti saab meie Moskva metroost kunagi pommivarjend?»

Saatus oli nad lahutanud poolteise aasta eest. Kogu see aeg oli Vana olnud Blücheri asetäitja Kaug-Idas, aga nüüd on ta peamine sõjaväeline nõuandja Hispaanias.

Kes sõpradest aitab veel vabariiklasi? Hadži Mamsurovi ja Vassili Tsvetkovi kohta võib ta seda kindlasti öelda.

Étienne teadis, et Hadži-Umar Mamsurov kannab Xanthi nime. Mamsurov esineb makedoonlasena, mis temale, Kaukaasias sündinud mägilasele, ei valmista mingit raskust. Ei tea, miks Hadži end makedoonlaseks ristis? Võib-olla seepärast, et makedoonlastel on kogenud diversantide kuulsus?

Võib-olla on seal ka Oskar Stigga? Või kartmatu Ljonja Bekrenjov, kes nii kenasti venitas jaroslavli «o-d»: «To-ore, Monevitš!» Étienne hakkas endamisi muhelema, kuid pidi kohe pead pöörama mootorimürina suunas. Ta hakkas vihaselt jälgima, kuidas üksteise järel rebivad end maast lahti ja tõusevad kõrgusesse «Junkersid».

«Kui palju on Tabladast otseteed Cuatro Vientose lennuväljani või Getafeni? Getafe on paarkümmend kilomeetrit lähemal. Kui palju on Badajozi või Alcalá de Henaresini Madridist põhja pool? Kilomeetrit nelisada, mitte rohkem. Mõelda vaid — ainult poolteist või kaks tundi lendu!

Mind lahutab Vanast nii väike vahemaa . . . Minu kallis senjoor, sõjaväe peanõuandja! Võib-olla olete praegu Barcelonas? Või Granadas? Kui kaugel on siit Granada? Laul ütleb, et Granada on paik Hispaanias . . . Poleks iial mõelnud ega aimanud, et tuleb Hispaania taevasse vahtida ja hispaanlaste maal sõdida . . .»

Ta võis oletada, kui palju sõpru ja kes nimelt abistab vabariiklasi, õpib tundma patareide keelt ja lahingutarkust, kuid ta oli kindel, et mässuliste vallutatud territooriumil pole kedagi peale tema.

Muidugi kõnnib Konrad Kärtner täiesti kuristiku serval ja Étienne on kohustatud jälgima iga tema sammu. Kogu aeg peab kontrollima, kas Kärtner riskib küllalt arukalt, kas ta on küllalt ettevaatlik ning samal ajal piisavalt jultunud ja kaval äriasjades ja tehnikaalal, kui kõigutamatu ja leidlik on ta kohtumistel vastuluure meeste ja salaagentidega, nii saksa, hispaania kui ka itaalia omadega . . .

Kuratlikult vajalik on kasvada Tablada lennuvälja külge, muutuda kasulikuks inimeseks Aguirrele, saada oma poisiks lendurite keskel, kes, nagu nad räägivad, iga päev, mõned mitugi korda, tõusevad õhku, et pommitada vabariiklaste positsioone. Étienne teab, et nad peavad silmas ka Madridi tänavaid, elamuid, võib-olla todasama katust, mille all on leidnud peavarju Vana.

Kui tähtis on vaenlasest kavalam olla, uurida välja see, mida peab teadma, vaadata seda, mida peab nägema, meelde jätta see, mida ei tohi kuidagi, mida oleks lihtsalt lubamatu unustada.

Kole on mõelda, et Keskus ei saa teada uudiseid, mida on juba hankinud Konrad Kärtner, kui mustsärklased või falangistid või saksa natsid ta kinni nabivad.

Ja see ärev mõte oli hirmsam kui arusaam, et seltsimees, keda kinni võetakse ja tapetakse ning kes ei naase, on tema ise — Étienne?

Kõrge vastutustunne usaldatud ürituse pärast oli juba korduvalt aidanud ohtlikus üksinduses, oli muutnud Kärtneri leidlikuks, osavaks ja kannatlikuks, nagu näiteks praegugi, kus ta lamab «Breuget'» tiiva all ja ootab Augusto Aguirret.

Lühiajaline vaikus on haihtunud. Étienne lamab ja kuulab asjatundja kõrvaga mootorit, mis on paigaldatud «Fiati» hävitaja viimasel mudelil. Mootor turtsub ja selle kallal askeldavad juba hommikust saadik tehnikud. Peagi võtavad kiirkonsiiliumist osa Aguirre lennuki motorist koos Kärtneriga, keda on esitletud kui saksa lennundusinseneri.

Juba eelmise, 1935. aasta lõpus saatis firma «Fiat» mitmesse Itaalia tehasesse laiali uue, tähekujulise mootori naturaalsuuruses maketi. Kärtneril ei õnnestunud seda näha. Täna aga pidas ta tükk aega käes selle mootori skeemi ja mootori pikilõike joonist ning jõudis selgeks õppida tehnilised karakteristikud.

Õhkjahutusega mootor paigaldatakse hävitajatele ja kõrgema pilotaaži lennukitele. Tema võimsus on ligi tuhat hobujõudu.

Kui me vaid suudaksime lähemal ajal varustada selliste mootoritega meie hävitajad!

Étienne sulges silmad ja nägi selgelt taevas Tušino kohal kuulsat ässade viisikut. Tal jäi isegi hing kinni, nähes jälle mitte liht-

salt kõrgema, vaid kõrgeima pilotaaži kujundeid. Hävitajad on paraadi puhuks värvitud punaseks ja näib nagu oleksid nad ühendatud võluniidiga. Võtke vastu tagasihoidliku osavusega õpilase vaimustus, kallid seltsimehed Stepantšonok, Kokkinaki, Suprun, Jevsejev ja Ševtšenko!

Étienne mõistis, mida tähendab hävitaja varustamine tuhande hobujõulise mootoriga. Kui me aga ei jõua mootoreid oma lennukeil tugevdada, kui me lubame mahajäämist?

See tähendaks tuhandete ja tuhandete õhulahingute kaotamist lähenevas sõjas. See tähendaks, et meie poisid on tulevastes õhulahingutes juba ette teades ebasoodsates tingimustes. Ja kes teab, kui palju noori elusid tuleb meil maksta oma teadmatuse ja tehnilise mahajäämuse eest.

Étienne polnud kunagi õhulahingutes osalenud, ta oli lendurvaatlejana või tüürimehena pidanud duelle tingliku vastasega. Kuid Étienne teadis suurepäraselt, mida tähendas lennuki väike kiirus. Tähendab, pole võimalik toime tulla vaenlasega, kelle sappa oled end sättinud, ja vaenlane jätab sind lolli ossa ning kaob vigastamata. See tähendab, et sa ise, kui oled kulutanud kõik lahingumoona, saanud vigastuse või «ära joonud» kogu kütusevaru, ei saa lahkuda lahingust, kui lahing pole sulle kasulik.

Noort, lühikeseks lõigatud soenguga lendurit võib kutsuda küll Stalini kotkaks, kuid kui talle anda nõrgajõuline mootor ja aeglane lennuk, nokitakse kotkas surnuks, nagu kollanokk-kanapoeg, isegi siis, kui ta vapruse ja meisterlikkuse poolest ei jää maha Tškalovist endast või Baidukovist, Gromovist, Jumaševist, Tšuhnovskist või veel kellestki meie ässast, kellest Étienne alati mõtles hardusega.

Mis kotkas ta on, kui tal on hädised tiivad ja kui ta kogu oma julguse juures on südamehaige või kui tal on koguni südameklapi rike?!

«. . . ja leekiv mootor südameks on sees!» Ulja viisiga lüürika. Millised aga on selle leekiva mootori tehnilised karakteristikud? Kui palju on selles leekivas mootoris hobujõude? Ja kas see leekiv mootor ei kannata suurtes kõrgustes surmaohtliku dekompensatsiooni all?

Juba Saksamaal, kui ta istus salajaste jooniste kohal, mille antifašistid olid muretsenud tehase «Focke-Wulf» konstruktoribüroost või «Messerschmiti» tehase komplekteerimistsehhist, ja kui ta veendus, et me oleme võimu haaranud Hitlerist tehniliselt maha jäänud, Étienne lausa piinles.

Ta piinles nii, nagu oleks ette teadnud sõja tulevastest ohvritest ja meie lendurite kaotatud õhuvõitlustest. Ja Étienne oleks tundnud end reeturina, kui ta poleks teinud kõike võimalikku, et tulla nendele poistele appi.

Olgugi, et need poisid, kellel on esimesed udemed põskedel

ning kellest mõned alles äsja on astunud lennukooli ja nende arvel pole veel ühtki iseseisvat lendu, ei saa iialgi teada ega tohigi teada, kes kandis hoolt, et nad saaksid suled selga. Kätt südamele pannes võib ta öelda: «Tegin kõik, mis oli minu võimuses. Vana ei pidanud punastama meie, oma õpilaste pärast . . .»

«Senjoor, me tülitame teid natuke,» kõlas kõrva ääres motoristi hääl. Kärtner võpatas ootamatusest. «Koristame toed ära.»

Rühm sõdureid võttis «Breguet'» pukkidelt, kuhu lennuk oli tõstetud šassii kontrollimiseks. Motorist hüppas kabiinist välja, pühkis käed kaltsuga puhtaks ja noogutas Kärtnerile, ise ülimalt rahulolev. Kärtner võis ka ise veenduda, et šassiid võis üles tõsta ja alla lasta vähemagi viperuseta.

Varsti ilmus ka Augusto Aguirre. Ta vabandas Kärtneri ees kaua ja tuliselt hilinemise pärast ja palus kogu aeg, et tema peale ei vihastataks. Kärtner kinnitas, et ei ole üldsegi pahane, kuid Aguirre ei olnud selles kindel, kas tema vana tuttav on sel hetkel siiras.

Aguirrele oli meeldivaks ootamatuseks, et Kärtner koos motoristiga oli kontrollinud põhjalikult šassiisüsteemi ja vahetanud kinnitustrossi. Muidugi ei istunud nad siin, käed rüpes, kuni Aguirre lahendas mehe eneseuhkust, naise au ja hispaania ohvitseri väärikust riivavaid probleeme.

«Sinu teeroosidest pärg hakkas silma kõigile, kes olid matusel,» kuulutas Aguirre. «Või veel! Kaks ohvitseri kandsid seda ju suuri vaevu. See oli uhkem kui kuninga oma. Tõsi küll, vaesele Alvárezele on see nüüd ükstapuha, aga eskadrill palus sulle tänusõnad üle anda.»

Étienne kuulas ja mõtles: «Võib-olla tabas sedasamast Alvárezt mõne meie oma valang?»

Aguirre andis korralduse «Breuget» lennuks valmis seada.

«Nüüd seisab sinu podagrahaige kindlalt jalgadel,» kinnitas Kärtner.

«Vaatame nüüd haige üle õhus, doktor.»

Siis aga selgus, et teist langevarju pole käepärast ja seepärast ei ole Aguirrel pärast viperusi šassiiga õigus Kärtnerit kaasa võtta. Austria lennundusinsener lõi selle keelu peale põlglikult käega.

««Breguet'» tõrges iseloom on mul meeles ja ma pole täna jookidega liiga teinud.» Kärtner puhkes naerma ja ronis esimesena lennukisse, mis Aguirrele ilmselt meeldis.

Aguirre heitis demonstratiivselt maha langevarju, mille motorist oli talle selga aidanud, lõi risti ette, hüüdis «Jumal, kodumaa, kuningas!» ja ronis kabiini. See ilmselt meeldis Kärtnerile.

Lend ei kestnud kaua. Nende kahekümne minuti jooksul, mis Kärtner õhus veetis, nägi ta palju huvitavat, märgates muuseas, kus seisavad lennuvälja kaitsvad õhutõrjepatareid. Maandudes hakkasid silma huvitavad üksikasjad raskete lennukite maandumisraja tehnilise varustuse osas.

Asjaliku huviga jälgis Kärtner kahekohaliste kõrgema pilotaaži hävitajate «Caproni-113» eeskujulikku kooslendu. Lennukid olid lennuväljast eemal rivistunud õppekarusselliks, kus üks lennuk kattis teist saba poolt. Karusselli kutsuti pescadillaks. Hiljem selgitas motorist, et hispaanlastel on sellenimeline kalatoit.

Aguirre vaatas tagasi ja juhtis Kärtneri tähelepanu šassiile, mis sujuvalt laskus, siis lennukikerre kadus ja uuesti laskus. Kärtner noogutas heakskiitvalt ja peatselt vähendas lennuk kõrgust.

Muidugi tuli selleks, et šassii ei ütleks enam maandumisel üles, šassii parandamist kasta eluveega ja tähistada ka langevarjudeta ühislendu.

Kärtner kutsus Aguirre lennuvälja taverni. Tavern asus mõne sammu kaugusel majakesest, mille katusel oli antenn ning mille kohal õhus väänles ja lotendas tuulest pungil ja tuule suunda näitav mauk.

Kui Kärtner ja Aguirre taverni sisse astusid, kiirustas neile leti tagant vastu peremees.

«Minu sõber,» tutvustas Aguirre kaaslast. «Temas on õnnelikus ühenduses lennundus ja kommerts.»

«Veel pole teada, mida on rohkem.» Kärtner istus laua taha ja laskis pilgul üle seinte libiseda: toreerode pildid, härjapead...

Peremees hakkas askeldama, rõhutades külalisele osutavat tähelepanu. Ta tõi Kärtneri jaoks kummalise kujuga puust nikerdatud seljatoega tooli.

«Kõrgesti austatud senjoor, palun teid ümber istuda. See tool on taverni kõige lugupeetavamatele külalistele! Sellel on korduvalt istunud Sánchez Mejíaz, Gaetano Ordoñez ja teised kuulsad toreerod. Siin on nende autograafid,» osutas peremees tooli seljatoele.

«Sulle on osutatud suurt au!» ütles Aguirre. «Minule pole peremees seda tooli pakkunud. Ilmaasjata! Tol päeval, kui ma otsustasin lenduriks hakata, kaotasid Hispaania ja armas kuningas Alfonso suurepärase toreero.»

Aguirre märkas ühel laual punast laudlina, haaras selle, tegi mõned liigutused, nagu corridal, ja heitis lina peremehele pähe.

Aguirre selgitas, et Tablada lennuväli oli vabariiklaste käes lühikest aega, mässulised olid vallutanud selle väga ruttu. Ja veel enne, kui Martelli konjaki pudeli põhi paistma hakkas, oli Kärtneril teada, et 5. novembril olid Albacetest Alcalá de Henarese lennuväljale Madridist põhja pool lennanud venelaste eskadrillid. Kohe järgmisel päeval olid nad Madridi kohal «Junkerseid» ja «Fiate» kohanud ning üheksa lennukit alla lasknud.

Lahing Madridi pärast on viimastel päevadel erakordselt äge, Mola väed ja lennuvägi kannavad suuri kaotusi. Seetõttu paisatakse Augusto Aguirre eskadrill nädala pärast Madridile lähemale, rindelähedasele lennuväljale. Kätt südamele pannes, ta on selle üle rõõmus, sest vastasel juhul võivad naise au ja mehe enesearmastust käsitlevad probleemid ohtlikult pikaajaliseks venida.

Homme peab Aguirre lahkuma vanakesest «Breguet'st» ja pärast seda, kui on sooritanud seeria treeninglende, istub ta uhiuude hävitajasse «Heinkel-51». Pärast venelaste ilmumist on lennud keskaegse tõllaga kaotanud mõtte!

Kärtner viibis Tablada lennuväljal nädala ja veel ühe päeva ning sai teada palju sellist, mida ta pidi tingimata teadma.

Kärtner kasutas Aguirre luba ja ronis «Messerschmiti» uue mudeli tiivale, seejärel aga istus lenduri kohale, kujutas end lennukit juhtimas ja uuris, kas armatuurlaud on mugavalt paigaldatud, jättes mällu kõigi nuppude, pedaalide ja kangide paigutuse...

Talle pakkusid vähe huvi lennukid, mis juba sõdisid vabariiklaste vastu, sest nende territooriumi kohal tulistati alla juba iga liiki lennukeid. Järelikult oli vabariiklastel ja meie lennundusspetsialistidel täielik võimalus masinaid maapinnal uurida ja prepareerida, peensusteni pildistada, nende mõõtmeid võtta ja nii edasi.

Kärtnerile pakkusid eelkõige huvi uudised ja uudsused nende

lennukimudelite sisustuses, tehnilises varustuses ning relvastuses, mida valmistati saksa tööstuses ja nendes tehastes, mida küll peeti Itaalia omadeks, kuid mis olid tegelikult Hitlerit teenivate lennukitööstuste tütarettevõtted. Mõned neist lennukeist polnud veel jõudnud konveierile ning neile korraldati viimane eksam lahingute käigus vabariiklaste ja nõukogude vabatahtlike vastu kõikjal Hispaania pilvitu taeva all. Ja kas on midagi ebaloomulikku selles, kui austria lennundusinsener tunneb huvi, kuidas käituvad lennu ajal aparaadid, mis on valmistatud firma «Eureka» poolt müüdud patentide alusel?

Kahel korral pommitasid meie omad lennuvälja, kuid mõlemal korral edutult. Kärtner vihastus, et vabariiklased pommitasid halva täpsusega. Ilmselt ei tundnud nad õhutõrjesüsteemi lennuvälja kohal (kui saaks teatada õhutõrjesuurtükkide täpse asukoha!). Samal ajal aga oli ta rõõmus, et pommid langesid maandumisrajast eemale — kellel oleks lusti oma pommikillust viga saada?

«Ja ikka ei ole vabariiklastel ja meie vabatahtlikel neid pommitussihikuid, mida ma jahtisin möödunud aastal,» mõtles ta pommitamise ajal.

Ei võinud ju pommitaja piloot piki lennuvälja kulgevat maanteed maandumisrajaks pidada. Küllap ei olnud sel piloodil korralikku pommitussihikut. Võib-olla aga ei arvestanud ta pommitamise juures tugevat küljetuult. Ja kihutaski piima järele. Piloot kaunistas maantee pommiaukudega ja juuris ühtlasi välja paarkümmend apelsinipuud, mille oksad olid viljade kuldse raskuse all looka vajunud.

Pole midagi imelikku, et pärast pommitamist koguneti jälle lennuvälja taverni. Kärtner ütles peremehele, et eelistab tema taverni isegi «Casinilla de la Campana» restoranile. Sellest päevast alates näitas peremees üles veelgi enam püüdlikkust ja hoolitsust ning jooksis köögi ja laua vahet, puhkides teeseldud väsimusest.

Taverni astus hispaania lendur, kõhn, järskude liigutuste, külma ja ülbe pilguga.

«Pudel minu marki, ja külmemat!»

«Jiménez, meie eskadrillist,» tutvustas teda Aguirre, kui lendur nende laua juurde astus. «Minu sõber Kärtner, lendav ärimees.»

«Kadestan sind, asud Toledosse ümber,» sõnas Jiménez, kellel polnud naljatuju. «Kümme minutit lendu Madridini! Aga miks nii ruttu?»

«Ma arvan, et venelaste pärast... Kas oled kuulnud, mis Madridi kohal toimub? Päeval ja ööl... Suuri kaotusi on...»

«Need vene omad on eriti ägedad,» tähendas Jiménez. «Aga ega meie nõbininadega tseremoonitsema hakka. Kas oled kuulnud? Üks punane oli eksinud ja eile meie juures Segovias maandunud.»

«Noh, ja siis?»

«Ta raiuti tükkideks, pakiti kasti, kast seoti langevarju külge ja heideti alla, juures kiri: «Kingitus õhujõudude ülemjuhatajale. Selline saatus ootab teda ennast ja kõiki punaseid.» Kujutan ette, kui rõõmsad olid punased kinki saades.» Jiménez pistis hirnuma.

«Aga kui sina oleksid sellisesse kasti sattunud?» küsis Aguirre. «Tõeline lendur ja kristlane ei lasku nii madalale...»

«Sind ei luba selleks sinine veri? Või sinu perekonna vapp?» Jiménez lahkus hüvasti jätmata.

Küsimusi esitamata ja uudishimuga silma paistmata võis lennuvälja tavernis kuulda palju huvitavat. Siin sai Kärtner teada püha neitsi Maarja kuju asukoha. Algul oli kuju toppama jäänud kaputsiinide kloostrisse, kilomeetrit nelikümmend Madridist, hiljem aga evakueeriti ta kuhugi lõunasse, kaugemale rindejoonest. Kiriku hierarhia esindajad ja tuntud grandid olid juba Sevillasse naasnud ning kuju juurde olid jäänud madalama rangiga saatjad. Kuju pidi elama ratastel ja teda peideti veoautos presendi all.

Selles tavernis jõi Kärtner rohkem kui ühe klaasi (kui vaja, siis ka vastu tahtmist) manzanillat ja kostitas rohkem kui ühel korral rikkalikult lauanaabreid.

Ja kui vägeva hüvastijätulaua korraldas Kärtner Aguirre äralennu eelõhtul!

Tollel unustamatul päeval maandus lennuväljal eraldusmärkideta «Junkersi» transpordilennuk ja sellest astus välja hämmastavalt tuttava välimusega reisija. Mees oli lüheldast kasvu, täiesti halli peaga ja noorusliku punaga põskedel.

Lennuvälja juhtkonnast ei olnud kedagi lennukit vastu võtmas, aga «Junkersi» tiiva juurde, kust alla astus naeratav hallpea, sõitis «Horch». Autost hüppas välja erariides härrasmees ja avas kiirustades autoukse «Junkersi» reisija ees. Saabunu tõstis käe mütsi juurde, laskus auto tagaistmele ja «Horch» tormas minema. Vaat, mida tähendab kaheksasilindrine mootor! Hetk hiljem kihutas «Horch» juba piki lennuvälja serva, mööda todasama maanteed, üle kinniaetud pommiaukude, mähkides jälle tolmupilve teeäärsed halli tolmu karva oliivipuud.

Étienne ei suutnud kuidagi meenutada, kes oli tuttava välimusega isik, vihastas enda peale ja sõimas end ajuvabaks lolliks, kellel mälu asemel on auklik ja mäda sõel. Aga kui «Horch» oli juba teele kihutanud, meenus Étienne'ile: see on ju Wilhelm Canaris ise!

Nägu noor ja kui poleks halle juukseid, siis võiks anda talle vaevu nelikümmend, aga Étienne teadis täpselt, et Canaris on viiekümne lähedal. Tema silmad säravad irooniliselt. Pilk pole terav, karm ega võimukas. Kui õpiks ise nii iga näolihast taltsutama, isegi silmavaadet!

Étienne mäletas palju Canarise kohta ja kuidagi ei langenud

tema välimusega kokku ammune lugu. Maailmasõja järel oli Canaris istunud Itaalia vanglas spionaažis kahtlustatuna ja oli sealt põgenenud, tapnud vanglapreestri ja riietunud tema rüüsse.

Tähendab, Étienne'i oli õigesti hoiatatud, et Canaris lendab aeg-ajalt inkognito Hispaaniasse eraldusmärkideta transpordilennukiga, istudes kastide ja kütusekonteinerite vahel ning lennates kõrgelt üle Prantsusmaa territooriumi. Canaris vältis lende «Junkerseil», mis sooritasid regulaarseid reise Stuttgart—Barcelona liinil.

Ja uuesti nimetas Étienne oma mälu mädaks ja auklikuks, sest ta polnud kohe ära tundnud toda, kes Canarise ees «Horchi» ukse lahti paiskas ja seejärel tema kõrvale istus. See mees oli olnud ju lendur Alváreze matustel. See oli kindral Vigón, Hispaania sõjaväeluure ülem!

Mõne päeva pärast olid Canarise saabumisest kuulda saanud «Casinilla de la Campana» klubi külalised, aga Aguirre, kelle auks Kärtner juba kahel korral oli korraldanud hüvastijätupeo ja kelle äralend uuesti edasi lükkus, andis Kärtnerile edasi nalja, mida omistati Canarisele.

Canaris sõitnud rindeteedel inkognito, käitunud vabalt ja kõrvalt vaadates jäänud mulje, et ta on lõbusõidul. Ta tutvunud vanade vaatamisväärsustega, külastanud Sevilla lähedal kloostris maaligaleriid, kus söögitoas ja inkunaablite hoidlas ripub Murillo vähetuntud lõuendeid. Kloostrist ära sõites oli Canarise auto kinni pidanud suur lambakari, mis oli tee sulgenud. Auto oli aeglaselt läbi karja liikunud, Canaris aga oli kogu aeg au andnud. «Kes teab,» oli ta adjutandile silma pilgutanud, kui nende auto lõpuks hädaga pooleks elavast villakerast välja oli veerenud. «Võib-olla on nende lammaste seas keegi meie riigitegelane? Karja on igaks juhuks alati kasulik tervitada.»

Oli mõistmatu, kuidas see anekdoot oli klubisse jõudnud. Võibolla oli sellest šefi korraldusel lobisenud adjutant? Canaris oleks justkui Étienne'ile meelde tuletanud: «Vahel on vajalik arukalt vaikida, vahel on kasulikum targalt lobiseda . . .»

Viimaks sai Aguirre ja Jiménezi eskadrill käsu rinde lähedusse ümber asuda.

«Millal ja kus me veel kohtume?» ohkas Aguirre.

«Nüüd juba Madridis!» ütles Kärtner reipalt.

«Kõige järgi otsustades jõuad sa enne oma Itaalias ära käia ja tagasi purjetada.»

«Määran sulle kohtumise Madridi lennuväljal. Usutav on, et see juhtub Cuatro Vientose lennuväljal. Kui romantiline nimi on lennuväljale antud! Neli tuult!»

«Oleks ükski neist pärituul minu jaoks,» ütles Aguirre ja kehitas vaimustuseta õlgu.

«Ära unusta, et meil on varuks viieski tuul!»

«Kas sa mõtled viiendat kolonni?»

Kärtner noogutas.

«Mina loodan selle peale vähem kui kindral Mola.»

Tollel õhtul oli Aguirre süngem kui tavaliselt ja jõi tavalisest rohkem. Ta meenutas mitmel korral, et eile polnud Madridi kohal taevast läbi suitsu ja tule üldse näha ning üha enam voolab taeva all verd.

Järgmisel hommikul kadus eetrist raadiosaade «Madridi viimased tunnid», aga Pariisi raadio teatas, et Madrid paneb kangelaslikult vastu ja kogu maailm on selle võitluse pealtnägija.

Enne ärasõitu Algecirasesse, hüvastijätuvisiidi eel Saksa konsulile Dregerile sai Kärtner teada, et neitsi Maarja kuju on naasnud Sevillasse. See oli kohale toodud öösel salamisi presentkatte all autoga ilma igasuguse saatjaskonnata ja püha neitsi Maarja oli asunud täitma oma vanu kohustusi linna kaitsja rollis.

19.

Kui Hispaanias puhkes sõda, otsustas Étienne ära kasutada oma alalist asukohta ja mainet äriringkondades ning pääseda mässuliste käes olevale territooriumile. Kuidas aga saada viisat frankistidelt? Appi tuli tšekiraamat, kuigi Étienne ei andnud kellelegi pistist.

Ta sõitis Milanost Rooma ja asus «Grand-Hôteli». Küllap Via Venetol asuv hotell «Excelsior» on kõige uhkem ja sammub usinalt moega kaasa, «Grand-Hôtel» on mõnevõrra vanamoodne. Aga just seal peatuvad miljonärid, läbisõidul olevad printsid ja printsessid, maailmakuulsused. See on Itaalia kõige kallim hotell. Jätkub sellest, kui öelda: «Ma peatun «Grand-Hôtelis».» Vestluskaaslasele on selge, et ta räägib väga rikka inimesega.

Étienne läks Hispaania saatkonda. See asus Hispaania väljaku lähedal, kus trepiastmeil alati sagib kunstnikke, kes ostavad ja müüvad maale või palkavad modelle.

Vana saatkonnahoone oli võõbatud terrakotavärvi. Kitsast väravakaart valvasid kivisammastel seisvad laternad. Étienne astus pimedavõitu kaare alt läbi siseõue, kus vulises kivilõvi lõugade vahelt igavesti voolav vesi.

Étienne oli riietatud nii, nagu läheks ta diplomaatilisele vastuvõtule. Mõnesse saatkonda tuleb siseneda ainult peenes riietuses. Kui ta oli oma paberid üle andnud ja jättis ametnikuga hüvasti, ütles ta muuseas hooletult:

«Milline ka poleks vastus, ma palun sellest mulle teatada. Ma peatun «Grand-Hôtelis».»

Maagiline fraas avaldas konsulaarosakonna ametnikule mõju.

Étienne oleks võinud kihla vedada, et «Grand-Hôtel» etendas oma osa viisa saamisel.

Hispaania viisa polnud veel kõik. Kärtner pidi tingimata pääsema aurikule «Patria», mis mõne päeva pärast pidi väljuma Speziast mässulise Hispaania sadamatesse.

See oli kauba- ja reisiaurik, mis sellel reisil rohkem kaubakui reisiauriku ülesandeid täitis. «Patria» süvise järgi otsustades olid laeva kiiluruumid kaupa pungil täis. Peale selle olid tekile kuhjatud mingid presendiga kaetud korrapäratu kujuga kastid. Isegi kui laadimise juures poleks askeldanud Pasquale, oleks Étienne kergesti taibanud, et Franco juurde reisivad keredeks ja tiibadeks lahti monteeritud «Messerschmitid».

Étienne ei osanud oletada, et ta Hispaanias end nii kindlalt tundma hakkab ja teeb tööd suhteliselt ohutult. Las mõned hispaanlased võtavad austerlast Konrad Kärtnerit kui pugejat ja patentidega hangeldajat, kes tahab võõra tulekahju paistel käsi soojendada. Kuivõrd aga Kärtner on lennundusspetsialist ja mingite patentide autor, siis on täiesti seaduspärane ja loomulik tema huvi sõja käigus kerkinud tehniliste probleemide vastu.

Kärtneri Hispaania-reiside kasuks rääkis veel üks kaalukas asjaolu. Et Mussolini abistas mässulisi, siis näisid kõik itaallased Hispaanias vabatahtlikena ja fašistidena ning itaalia eraisikute järel nuhiti vähem kui nende kodus. Tõepoolest, mida kahtlast on itaallaste ja austerlaste kohtumistes, kui nad kõik koos abistavad Francot punastega võitlemisel?!

Kui tegu oli salajaste materjalidega, käitus Giannina kasuisa Pasquale Itaalias väga kartlikult. Hispaanias ja teel Hispaaniasse muutus ta aga äkki lausa külmavereliseks. Ta rahmeldas vähem ja ei lakkunud kogu aeg huuli, mis kuivasid hirmu pärast.

Pasquale ootas, kuni koridoris, kuhu avanesid luksuskajutite uksed, polnud inimesi ja astus siis Kärtnerile külla. Ta pigistas enesest välja isegi mingi nalja.

Kapteni teine abi, Kadunud Poeg, keda Kärtner hästi tundis, ei külastanud teda aga kordagi ega vahetanud ühtki sõna. Seda mitte arguse pärast, vaid ainult seoses sellega, et sellist üliettevaatlikkust oli Kärtner ise nõudnud . . .

Selle ajaga, kui Pasquale tegeles mereäärsel lennuväljal kohaletoodud lennukite monteerimisega ja Kadunud Poeg täitis kohustusi laevas, senikaua, kui «Patria» tossutas Algecirasest Cádizi ja sealt Huelvasse, jõudis Kärtner rindeteedel Madridi eeslinnadeni tiirutada ja üle nädala Tabladas lennuväljal tolkneda.

«Patria» lahkumisajaks Huelvast Kärtner hilines, ta ei jõudnud ka väljasõiduks Cádizist. Nüüd, kui ei vea alt üüriauto juht, loodab ta «Patria» Algecirases kätte saada, kuigi teekond sinna on palju pikem ja mägede vahel tiireldes tuleb suur ring teha.

Üüriauto oleks tulnud juba ammu vanarauaks anda, sest teel

läks ta mitmel korral rikki. Étienne närvitses ja jõudis laevale ainult seetõttu, et «Patria» võttis pardale suure partii haavatud itaalia sõdureid ja haavatute pealelaadimine venis kauem kui Étienne'i saabumine Algecirasesse.

Kärtner asus oma vanasse kajutisse, mille edasi-tagasi kasutamise eest oli makstud, ja muutus kohe rahulikumaks.

Ta tegi ruttu kindlaks, et tema äraoleku ajal oli kajutit külastanud Kadunud Poeg. Kokkuleppe kohaselt oli ta minema viinud kõik, mida Étienne oli pildistanud teel Hispaaniasse, samuti joonisterulli, mida tuli hoida «Patria» kapteni kajutis.

Ühekohalisel luksuskajutil on kõik mugavused. Juhul, kui Étienne tegeleb oma eraasjadega, aga uksest tungivad ootamatult sisse kutsumatud külalised, saab illuminaatorist välja visata kõik, mis sellisel õnnetul asjaolude kokkusattumisel tuleb välja visata, kõik, mida ta pole veel jõudnud šifreerida ja muuta Hispaania looduse ja merevaadete kauniduse süütuks kirjelduseks.

Kui Étienne peaks märkama ohtlikke reisikaaslasi tekil, jääb ta seisma poordi äärde, hoiab kinni reelingust ja on valmis iga hetk merre heitma kassetti filmiga.

Selja taga on Málaga, Almería, kaugele põhja on jäänud Cartagena, Alicante, Valencia ja Barcelona. «Patria» hoiab kaugemale vabariiklaste randadest, lähemale Baleaaridele. Pärast Palma de Mallorcat ei külastanud «Patria» ühtki sadamat kuni Marseille'ni.

Marseille's ronis pardale mingi kahtlane subjekt. Ta taarus tekil ja vedas loivavalt astudes jalgu järele, nagu oleks tal pöidade otsas vanad kotad.

Kui «Patria» otsad lahti andis ja loots laeva Marseille' sadamast välja juhtis, passis kahtlane subjekt innukalt teisi laevu. Étienne märkas, et erilist huvi äratavad temas väikese veeväljasurvega Hispaania lipu all sõitvad laevad. «Patria» möödus halliks värvitud rannalaevast «Riri» ja kahtlane tüüp uuris madruse käest, milline on selle aluse tonnaaž. Vaevalt oli aga «Patria» sadamast väljunud, kui tüüp muutus Kärtneri pealetükkivaks varjuks ja tolknes tema kõrval reelingu ääres, uurides Ifi saart, millest «Patria» eemaldus.

Étienne oli mais Barcelonasse sõites veel kord prantsuse keeles läbi lugenud «Krahv Monte-Cristo» ja jutustas nüüd Ifi kindlust silmitsedes tekil seisvatele kergelt haavatud itaalia sõduritele kaasakiskuvalt Dantese vintsutustest. Edmond Dantes olevat põgenenud Ifi kindlusest tundmatu mehena, et hiljem kogu maailmas kuulsaks saada krahv Monte-Cristo nime all.

Kahtlane subjekt astus ka lähemale ja kuulas huviga luksuskajutis reisiva hästi riietatud musjöö jutustust sellest, kuidas Alexandre Dumas' abiga põgenes vanglast Edmond Dantes, kuidas

too kaljult alla langedes uimaseks kukkus, seejärel veepinnale tõusis ja märkamatult Tibouloni saare juurde ujus.

Kahtlane tüüp esitas ka mingi küsimuse krahv Monte-Cristo edasise saatuse kohta ja jäi tekile seniks, kuni Ifi saar oli silmapiirilt kadunud. Seejärel ta aga ei näidanud üles erilist huvi luksuskajutis reisija vastu ja haakis end Marseille's pardale tulnud reisijate sappa.

Étienne pildistas oma «Leicaga» agaralt kaugenevat Ifi saart. Ja et pildid ei tuleks elutud, pildistas saare taustal tekil seisvaid reisijaid. Kaadrit valides tahtis ta pildistada kahtlast tüüpi kaelastikku itaallastega, kuid too tõmbus kõrvale.

«Teie ei taha lasta end üles võtta koos itaalia vabatahtlikega? Kas kardate, et saadan foto punastele?»

«Jah, selline foto võib minu patroonile mitte meeldida,» tunnistas subjekt poolsosinal. «Kui uskuda ducet, siis kõik tema sõdurid on kangelased. Meil Prantsusmaal aga on sümpaatia rohkem vabariiklaste poolel. Kas te mäletate vanasõna? Tõde on siinpool, eksitus sealpool Püreneesid.»

«Nähtavasti prantslaste agent,» arutles Étienne, ja teeseldes naiivset, küsis:

«Kas te olete Perpignanist pärit?»

«Ei, ma olen bretoon.»

Étienne oli juba märganud kõnepruugi järgi, et tegemist on Bretagne'i poolsaarel sündinuga. Perpignani oli ta nimetanud ainult selle subjekti kontrollimiseks. Étienne veendus lõplikult, et tema ees ei ole hispaania, vaid prantsuse agent. Franco ei hakkaks värbama spioone kauges Bretagne'is, ta palkab neid, kes elavad Püreneede piirkonnas ja valdavad hispaania keelt.

Hilisööl läks paokile 11. kajuti uks ja välja lipsas Pasquale. Ta piilus arglikult ringi. Koridor, kuhu väljuvad esimese klassi kajutite uksed, oli tühi, kõik uksed suletud. Kiirustades ja koputamata astus ta 12. kajutisse ja vajus jõuetult ukse najale.

«Mis teiega lahti on?» küsis Kärtner.

«Iga selline kohtumine . . .» Pasquale langes diivanile. «Ma võtsin isegi lonksu grappat julgustuseks. Andke nõu, kust võtta närve tagavaraks!»

Ta vaatas tähelepanelikult kajutis ringi. Kärtner rahustas teda:

«Selle seina taga on teie kajut, seal — Barontini oma, läbi ei kuule.»

«Ma olen poolsurnud . . .» Pasquale tiris põuest välja väikese ajalehe sisse keeratud pakikese. «Ja siis veel selline laadung!»

«Milline?» Kärtner peitis paki ära.

«Kas te nägite, kui laaditi viljapeksumasinate kaste? Igas kastis on kuusteist kirstu. Vaesed poisid tulevad koju tagasi tsinkmundris. Ja kui palju itaallasi on mulla alla aetud Guadarrama nõlvadel! Minu poiste jaoks ei jätkunud ka tsinki. Nende rahutud

hinged hulguvad kõrbes . . . Surnud laadime maha Spezias, seal on vähem silmi ja kõrvu. Sealt purjetame Genovasse, kus võtame peale jälle rehepeksumasinad. Kodus ei saagi käia . . . Andke Gianninale üle minu tervitus. Pärast poegade hukkumist Abessiinias äratas ta mu jälle elule.» Pasquale rääkis vaevaliselt, ta kurk oli kuiv ja Kärtner valas talle gaseeritud vett. «Venelaste lennukite ilmumisega on mõned meie omad moest läinud. «Patria» tõi kohale ühe «Messerschmitt-109». Kõige viimasema mudeli.»

«Kas te seda nägite?»

«Teda pandi kokku lennuväljal, kuid sakslased ei lasknud meid lähedale.»

«Ja tehniline dokumentatsioon?»

«Oli kapteni seifis hoiul.»

«Kas seeriamudel?»

«Nähtavasti katseeksemplar.»

«Kui teil järgneva reisi ajal õnnestub teada saada mingeid üksikasju, saatke mulle Gianninága terviseid . . .»

Pasquale väljus Kärtneri kajutist ja märkas, et üle vahekäigu asuva 19. kajuti uks oli paokil. Pasquale haaras südame kohalt, sai siis äkilisest nõrkusest jagu ja ütles juba nähtamatule 12. kajuti peremehele katkendliku häälega:

«Te ei kujuta ette, naaber, kuidas te mind aitasite! Kokk läks Algecirases pipra järgi lolliks, kõrvetised piinavad hullemini kui merehaigus. Ilma teie soodaveeta oleks ma lihtsalt hinge heitnud. Ja «Patriá» oleks Itaaliasse ühe laiba rohkem vedanud. Head ööd, sinjoore . . .»

Viimaks randus «Patria» sihtsadamas Spezias. Enne kui laevatrepile astuda, möödus Étienne Kadunud Pojast ja Pasqualest, kuid ei teinud neist väljagi. See-eest randa jõudes jättis ta viisakalt ja kaua hüvasti kahtlase tüübiga. Tüüp otsis kedagi sadamas. Étienne mõistis, et oma juuresoleku ja lobisemisega segab ta tüüpi kellegi jälgimisel, kuid vallatuse pärast jätkas loba krahv Monte-Cristo kohta. Kas musjöö teab, et tema kaasmaalane Dumas andis oma raamatukangelasele hüüdnime Itaalia saare järgi? See on Toskaana saarestiku kõige lõunapoolsem saar . . .

Étienne võttis sadamas voorimehe ja jõudis õnnelikult, kutsumata vastuvõtjaid kohtamata, raudteejaama. Ta eelistas Milanosse naasta Parma kaudu, Genovast läbi sõitmata.

Nii nagu ikka, kui Étienne'il läks korda ohtu vältida, naeris ta Milanosse oma korterisse jõudes mõnuga Kärtneri liigse ettevaatlikkuse üle:

«Ma ei või kannatada argpükse, kes teevad kärbsest elevandi ja kauplevad siis elevandiluuga . . .»

20.

«25. 8. 1936.

Lõpuks on meil võimalus täita teie palvet asenduse osas. Kandidaat on juba ette valmistatud ning võib septembri lõpus välja sõita ja teie asjad üle võtta. Loomulikult tuleb teil temaga mõni aeg koos töötada, et ta saaks harjuda olukorraga. Teie järglane valdab hästi prantsuse, bulgaaria ja türgi keelt. Diplomi ja hariduse järgi on ta elektriinsener. Palume teatada oma arvamine, milline «katus» oleks talle kõige kindlam. Tervitus kauge Vana käest. Peatse kohtumiseni. Nadja ja Tanja saadavad terviseid.

Kõike head. Oskar.»

21.

Étienne istus viimase hetkeni esimese klassi ootesaalis ja väljus perroonile otse rongi Bolognast väljumise eel.

Pagasit polnud, nii sarnanes ta saatjaga. Ta jälgis vaksali kella ja vaatas tähelepanelikult ringi, nagu otsiks ta kedagi.

Rong hakkas liikuma. Étienne aga vahtis ikka veel valvsalt ringi ja hüppas siis liikuva rongi viimase vaguni trepiastmele.

Vagunite külgedel olid astmed, mida mööda sai liikuda rongi ühest otsast teise. Étienne polnud sugugi vaimustatud, kui märkas, et ta ei hüpanud rongile hoopiski viimasena. Möödasõitvatele trepiastmetele hüppas veel mitu meest, kusjuures üks kaabuga noormees kargas uljalt lausa kihutavale rongile.

Étienne sõitis reisirongiga, mitte kiirrongiga nagu tavaliselt ja nagu oleks pidanud sõitma tema jõukuse juures. Siin oli vähem ohtu jälitajate osas.

Akna ääres istudes märkas Étienne läbi klaasukse, et vagunikoridoris möödus noormees, keda ta mitmel korral oli näinud Bolognas. Mustad vurruhakatised nina all ja lausa silmile tõmmatud kaabu. Milline naiivsus! Justkui selliselt pähe veetud kaabu muudaks inimest vähem märgatavaks.

Vunts trügis rongi liikumise suunas.

Étienne surus end täistuubitud vaguni nurka ja teda ei märgatud.

Ta ootas natuke aega, siis tõusis, avas vagunitrepile viiva ukse ja hakkas trepi tugipuudest kinni hoides piki vagunit rongisaba suunas liikuma, nagu rongijänes, kes püüab vältida kohtumist piletikontrolöriga.

Trepil rippujaid oli palju, ei pääsenud edasi ega tagasi. Muide, see kõik sobis Étienne'ile. Rahvasumm oli kogunenud seepärast, et vagunist vagunisse käis rändlaulik, keda saatsid laulusõbrad. Lauljal oli eriline edu, ta oli kogunud palju tšenteesimoid. Üks

trepil kõlkuv reisija ütles, et rändlaulik on Bologna ooperiteatri tulevane solist. Kaugele kajas napoli lauluke ja seejärel aaria ooperist «Armujook».

Rong, mis ei kiirustanud, saabus Genovasse varahommikul.

Eelviimases peatuses läks Étienne platvormi kaudu esimesse vagunisse. Enne seda toppis ta kaabu taskusse ja võttis tolmumantli seljast käele, et teda oleks rahva seas raskem ära tunda. Ta tahtis Genovas perroonilt võimalikult kiiremini kaduda. Äkki ei ole vunts jälitamist lõpetanud?

Étienne väljus õnnelikult tuttavale väljakule. Vaksaliesisel puiesteel võttis saabuja vastu Christoph Kolumbus. Osa puid oli talle ölast saadik, teised ulatusid üle pea.

Bolognas oli mugav olnud vaksalisse tulla pagasita, et mitte sarnaneda ärasõitjaga. Praegu oli sobivam näida rongilt tulnud reisijana, aga selleks, et kohe hotelli minna, puudus Étienne'il pagas, isegi portfell.

Kõige lihtsam oleks olnud hotell «Colombia» peauksest sisse lipsata, sest see asus kohe paremat kätt vaksali vastas. Aga see on liiga käidav koht, ja kui keegi kavatseks Kärtnerit Genovas otsida, peaks ta olema lausa idioot, kui ei alusta «Colombiast».

Kuhugi hilineva inimese kiire ja hoogsa sammuga läks Étienne mööda Balba tänavat Piazza della Nunziata suunas.

Varahommikusel tunnil ei saa end rahva hulka peita, sest ainult kojamehed tiirutavad luudadega ringi. Hea oleks käänata vasakule, vaiksesse künkale ronivate kõrvaltänavate labürinti. Ta on jõudnud San Brigida trepptänava kohale. Kuhu see viib?

Majad on surutud järsule mäeküljele, ligistikku asetsevate hoonete ülakorrustelt ja katustelt on näha teised majad, katused, mansardid, tornid ja tornikesed. Hommikused valguskiired valgustavad ja värvivad pilla-palla kooldtelliste porgandi-peedimosaiiki. Päikese esimesed kiired on juba üle kullanud ristid ja kuplid, aga kõrgete majade vahele surutud tänavani nad veel ei tungi.

Mitmekorruselist maastikumaali aga pole aega nautida. Étienne on mures. Tänane päev on vaja üle elada kindlas usus, et teda keegi ei jälgi. Kuidas oleks täna vaja nähtamatuks tegevat võlumütsi! Kes teab, võib-olla võttis vaksalis pakikandjate, voorimeeste ja autojuhtide summas teda vastu teine tundmatu agent, kellele vunts ta üle andis.

Võiks minna kõige viletsamasse kohvikusse ja istuda seal tundipaar hommikulehti lapates. Paljud sinjoored alustavad päeva just sellest, sest nad peavad tingimata teada saama, mida uut on laias maailmas. Millised on rindeuudised Hispaanias, börsiteated, kuidas kulgeb jalgrattavõidusõit «Tour de France», millest võtavad osa itaalia jalgratturid...

Ajalehed aga pole veel ilmunud ja kõik kohvikud on suletud.

Étienne möödus pikast tunnelist, mille sissekäigu kohal oli märgitud ehitamise aeg «Anno VI», fašistliku ajaarvamise kuues aasta või lihtsalt 1928. aasta. Étienne tahtis lühemat teed 20. septembri tänavale pääseda ja pööras paremale.

Kui aeglaselt venib aeg, seesama aeg, mis tormates põgeneb meie käest isegi siis, kui me oma kella keti otsas hoiame! Ajast on Étienne'il alati puudus. Nii raske on jõuda panka ja lennuväljale sinjoore Lionello juurde, börsile ja kontorisse ning mitte hilineda õhtul avamänguks «La Scalas», seejärel aga ooperimeloodiaid ümisedes istuda hilisõhtuni oma salajase numbrisüsteemi kohal. Niipalju asju tuleb suruda ühe ööpäeva raamidesse!

Kord enesehaletsuse hetkel võrdles Étienne end bersaljeeride orkestri pasunamehega. Sõdurid tormavad sõjaväeparaadidel kerge sammuga, aga vaesed moosekandid peavad tulema toime ka jooksujalu mängimisega, takti ja sammu segi ajamata . . .

Ja äkki oli aega igavust tekitavas külluses, seda polnud kuhugi panna! Minutid olid rämps, mida ta minema pildus nagu praetud kastanite koori.

Étienne tegi kõik, et kiiremini kuluks need poolteist tundi, mis oli jäänud kaupluste avamiseni.

Ta ajas habet odavas juuksuriäris ja laskis sealsamas ajaviiteks teha ka maniküüri. Kui maniküürija tegeles tema küüntega, istus ta ja mõtles:

«Naisel on välimust muuta palju kergem kui mehel. Vahel jätkub sellest, kui ta laseb värvida juuksed, muudab soengut ja vahetab tualetti.»

Seejärel ronis ta troonile saapapuhastaja juures. Kahju, et saapapuhastaja ei kuulunud nende aeglaste lobamokkade hulka, kes viksi määrides ja harjadega vehkides sooritavad nagu pühalikku talitust. Saapapuhastaja töötas uskumatu kiirusega, justkui Étienne'i selja taga oleks seisnud pikk järjekord.

Peegelpuhtaks nühitud kingadega astus ta, nagu iga endast lugupidav sissesõitnu, vanalinna väravatorni juures asuva Christoph Kolumbuse maja poole. Luuderohi põimus majakese ümber, raudsinklid hoidsid koos urbseid samaldunud kive. Uks oli igaveseks suletud. Millisel aastasajal keerati viimati võtit roostes lukuaugus? Ukselävi oli natuke kõrgem järsult kindlusemüüri suunas tõusvast kõnniteest.

Esimene kõlava kõriga ajalehepoiss lisas Étienne'ile kindlust. Nüüd võis ta lõputult puiesteel istuda, nina ajalehte pistetud.

. . . Generalissimus Franco väeüksused ründavad Madridi külje all El Prado kuningliku pargi rajooni. (Tähendab, saavutamata edu otserünnakutega, otsustasid mässulised Madridi tiibadelt haarata? Peaasi, et Madridi ei lõigataks ära Sierra de Guadarramast! Linn saab sealt elektrienergiat ja seal on joogiveevarud!)

. . . Diplomaatilised tseremooniad seoses sellega, et Saksamaa ja Itaalia on Franco hunta tunnistanud «Hispaania valitsuseks». (Veel natuke ja fašistlik paberimäärija oleks vaimustuse kätte lämbunud.)

. . . Jaapani—Saksa leping «kommunismi eest kaitsmiseks» on ratifitseeritud. (Meenub, et samasugusele lepingule kirjutasid krahv Ciano ja Hitler alla oktoobris Berchtesgadenis.)

. . . Firma «Fiat» ehitab raudteed Pärsias, ehitab automagistraali Afganistanis. (Askeldavad aina meie piiride läheduses.)

. . . Pärast heategevat kontserti Berliini revüüteatris kohtus Gigli Hitleriga. Gigli on Saksamaal uue filmi võtetel. (Suur talent, kuid poliitiliselt imik!)

. . . Foto: manifestatsioon Roomas. Mussolinist marsivad mööda usuteenrid preestrikuubedes ja nunnad koomilistes tärgeldatud tanudes. Taovad marsisammu, käed püsti fašistlikuks tervituseks. Pärani suude järgi näib, et karjuvad midagi. (Ega nad ometi oma vaiksetes kongides marssima ja lõugama õppinud?!)

Étienne istus puiestikus «Carlo Felice» ooperiteatri ees ja mõtles murelikke mõtteid.

Juba suvel oli ta teada saanud, et Vana sõdib Hispaanias ja on sinna kaasa võtnud rühma abilisi. Kas Keskusesse jäänud seltsimehed kujutavad ette olukorda, millises Étienne töötab?

«Kus on praegu Oskar? Ootan juba septembrist peale lubatud järglast. Võib-olla sattus viimane šifreering ükskõikse inimese kätte, aga paber, nagu teada, vaikib ja ta vajab lauasahtlis vähe ruumi. Või otsustas inimene, kelle kätte kiri sattus, et mul jääb puudu vastupidavusest ja meelekindlusest? Nii või teisiti, asendajat pole, ja ma olen sunnitud mängima tulega, sest mäng väärib seda.»

Étienne oli veendunud: kui Vana oleks olnud kohal, oleks signaale ja palveid asenduse kohta tähelepanelikumalt kaalutud.

Étienne'i tegi rahutuks juba see teade, et Vana viidi üle Kaug-Ida Eriarmeesse Blücheri asetäitjaks. Vana kohale Keskuses asus korpusekomandör Uritski, kirjade ja telegrammide järgi asjalik mees. Étienne teadis, et ta on tolle, Oktoobripöördes tähtsat osa etendanud ja esseeride tapetud Uritski vennapoeg. Aga millised asjaolud tingisid siiski juhtkonna vahetuse? Meie suhete halvenemine jaapanlastega ja vajadus tugevdada Kaug-Ida Eriarmeed?

Kas suudeti leida Vanale võrdväärne asendaja? Kui ainult mõelda, kui palju niite jooksis tema juurde kokku igalt poolt! Kelle kätte satuvad nüüd need peened niidid? Étienne oli lugenud ühest ajakirjast, see oli vist «Vojennaja Mõsl», et diviisikomandöri ettevalmistamiseks kulub vähemalt kaheksa kuni kümme aastat. Kui palju on aga vaja luurejuhi ettevalmistamiseks? Et töötada täie jõuga, peab luuraja sageli paljude aastate jooksul püüdlikult koguma luureandmeid nende loogilises järjekorras ja põhjuslikus seoses. Juhtkonna vahetus luureaparaadis pole lihtne asi.

Asi pole selles, et võivad tulla nõrgemad töötajad. Uued töötajad, millised nad ka poleks, võivad kergemini saada desinformatsiooni ohvriks. Neil on raskem kõrvutada eilset ja tänast, nad

ei tunne, millised on nende vaenlaste kombed, tavad, võtted ja maneerid, kellega nende eelkäijad pidasid nähtamatut võitlust pikkade, pikkade aastate vältel.

Kõikide tema ametis määravate eeskirjade kohaselt ei oleks Étienne tohtinud sõita Genovasse. Risk aga oli õigustatud sõidu erilise tähtsusega. Tal polnud õigust hoida kasutult nii hinnalisi materjale, ta oli kohustatud andma need edasi Keskusesse.

See oli nii-öelda peaülesanne. Lähema tunni jooksul aga tuli tal lahendada väike lokaalne, seejuures keeruline ülesanne: end sisse seada hotellis ja jääda Genovas märkamatuks.

Kuidas saab sissesõitnu päris tühjade kätega, asjadeta hotelli ilmuda ja endale mitte tähelepanu tõmmata?

Ta ootas kannatlikult, kuni tegi lahti uksed suuräri «La Rinascente» ja ostis kollasest nahast kohvri. Ausalt öeldes, ta oskas tühja kohvrit kanda nii, et see näis olevat raske. Hotelliteener aga haarab kohe kohvri ja tirib selle numbrisse . . . Ei, tühi kohver ei päästa teda.

Ta ostis «La Rinascentest» igasugust tühja-tähja ja üht-teist riietusesemetest. Siis rebis etiketid pidžaama, sokkide ja uute särkide küljest, et need ei tunduks äsjaostetud, ostis uue borsaliinokübara, pani jalga uued kingad, jättis selga proovitud ülikonna, aga kõik kantu laduś kohvrisse.

Nüüd võis ta endale lubada respektaabli hotelli üüriliseks hakata.

Portjeelaua kõrval nähtaval kohal rippus tabel, kus olid kirjas lähemal asuvad kirikud ning millal ja millised jumalateenistused toimuvad argipäevadel ja pühade ajal. Sealsamas oli vaskurn, kuhu kõik hotelli sisenejad vihmasel päeval peavad asetama märjad vihmavarjud.

Étienne laskus hotellirestorani ja istus laua taha saalinurgas, kuid juba mõne minuti pärast vilksatasid uuesti tema ees lühikesed, laiad, peaaegu ruudukujulised vuntsid.

Vunts oli koha hõivanud seinajärkme taga ja Étienne märkas teda ainult seepärast, et vastasseinas rippus peegel. Tavaliselt silmile veetud kaabu lebas kõrvaltoolil.

«Tuleb kiiresti, aga tõttamata kaduda.»

Ta heitis veelkord pilgu vastas rippuvasse peeglisse ja nägi seal otse näkku jõllitavat pilku. Étienne märkas, et vunts polnud jõudnud veel midagi tellida. Sellist pilku võrdles Étienne lindu jälitava hagija pilguga.

Mis ajast ja mis kohast peale olid Étienne ja tema pealetükkiv saatja lahutamatud, kas Bologna vaksalist või veelgi varem?

Oma tähelepanekuid millegagi reetmata, jõi Étienne kohvi kiirustamata lõpuni, jättis liirid lauale ja tõusis väsinud ilmega.

Jah, tal polnud kiiret. Jah, ta on jäänud peatuma selles hotel-

lis. Étienne hoidis käes puupirni otsas rippuvat toavõtit ja kõlistas seda.

Tuppa ta siiski ei naasnud, vaid astus tänavale, torkas puupirni taskusse ja hüppas mööduvasse, sadama suunas sõitvasse autobussi.

Vecchio muuli juures väljus ta bussist ja sammus läbi kaubapassaaži, mis moodustas elumajade teiste korruste alt läbi kogu kvartali kulgeva koridori. Ka siin käisid salakaubasigarettide müüjad möödujail sabas ja toppisid oma kaupa pealetükkivalt peaaegu tasku.

Kellassepatöökoja kõrval asus raamatuid täis kuhjatud lett. Kas võis minna mööda vanast bukinistist ja tema niisama vanast abilisest, kui oli võimalus tuhnida raamatute seas ja kulutada veel kümmekond liigset, mittevajalikku minutit? Viimased kuud olid koormatud asjaajamistega ja Étienne'il ei olnud aega raamatukauplusse sisse astuda.

Ta pööras ja tõstis vanaraamatuletil mõnuga. Igasuguste seiklusjuttude ning detektiivide ja spioonide avantüüride vastu ei olnud tal erilist huvi, kuid väärt raamatuid käes hoides oli tal kahju, et puudus aeg nende lugemiseks.

Helesiniste kulunud kaantega raamatuke. Ameerika katselenduri Jimmy Collinsi kirjad, inglise keeles. Étienne oli kuulnud sellest raamatust juba ammu ja oli omal ajal tema vastu huvi tundnud Mondadori kirjastuse kaupluses. Itaalia keeles polnud raamatut veel ilmunud. Ta avas raamatu, luges mõned laused ja maksis bukinistile kiiruga heldelt.

Étienne oli jõudnud üsna sadama lähedale, majakatuste tagant paistsid laevamastid, purjed ja aurikute korstnad. Temani kostis töötava sadama kära, puksiiride viled, kraanade kellahelin.

Étienne käis läbi mõned kaid, vahtis auriku poole, mille nime kauguse tõttu polnud võimalik välja lugeda, aga karabinjeer ei lubanud kaugemale minna. Laeva parajasti laaditi. Kai äärest kostis taglase asjalik krigin, tõstekraanad töötasid väsimatult. Mingid hiiglaslikud kastid sooritasid õhulennu ja maandusid siis laeva lastiruumi.

Et mitte tõmmata endale karabinjeeri tähelepanu, sammus Étienne edasi, möödus sadamavalitsusest ja nägi teiste hulgas silti «Notariaalkontor». Suurepärane; siis pole vaja kontorit otsida kesklinnas.

Sellises kontoris käib palju kliente, kes asuvad Genovas rongilt laevale, laevalt rongile või laevalt laevale. Sadamas ei tohiks endale tähelepanu tõmmata transiitreisija, välismaalane, kes vormistab volitust kellegi naise nimele, andes õiguse käsutada tema jooksvat arvet Šveitsi pangas.

Étienne tundis end pitsatilaki lõhnast läbiimbunud notariaal-

kontoris täiesti väljaspool hädaohtu. Ühelegi nuuskurile ei tuleks pähe otsida teda sellisest kõrvalisest ja vaiksest kohast.

Äsjakinnitatud notariaalvolitus taskus, sammus ta elava liiklusega tänaval.

Nii nagu kõigis lõunamaistes linnades, asusid kalapoed, puuviljaärid ja lillekauplused ainult tänava varjuküljel. Mingid päikesevarjud poleks olnud suutelised päästma riknevat kaupa päikese käest.

Kalapoel pole klaasvitriini, teravad lehad uhkavad Étienne'ile vastu. Sõnajalalehtedega vooderdatud korvides, voolavast veest toituvates klaaskastides võib leida kõiki Liguuria mere ande. Kaheksajalad, austrid, krabid, langustid, rannakarbid, kalmaarid, krevetid, suurteks tükkideks lõigatud mõõkkala ja punutud korvides, nagu toidulisand tulevaste kalaroogade kõrvale, — šampinjonid.

Tugeva lõhnadesegu ja kireva värvipaletiga lillekauplus. Puuviljaäri, kus pidutsevad värvid ja aroom, mis on endasse imenud kogu aedade, istandike ja viljapuusalude värskuse.

Étienne oli hommikust söönud vist kiirustades, mistõttu ta otsustas sisse astuda puuviljaärisse Salumi kai lähedal. Enne kui astuda üle läve, vaatas ta märkamatult ja tähelepanelikult ringi.

22.

Kast oli suur nagu laudadest kokkulöödud maja. Tõstekraana võttis selle platvormilt, mille külgi kaunistasid Saksa riigiraudtee embleemid, ja tõstis sadamaäärele. Laadija vabastas tropid ja heitis need teise kraana konksu otsa. Seda kraanat pani liikuma laeva vints.

Laadimist juhtis stividor Maurizio, atleedikehaga mees. Tema väljendusrikkaid žeste jälgisid kraanajuht, vintsitööline ja kõik laadijad.

Keegi hüüdis laevatekilt sadama poole saksa keeles:

«Leitnant Hübner, öelge neile, et kui nad saavad laadimisega valmis enne lõunat, saavad preemia!»

Barontini pilgutas kraanajuhile silma, too noogutas mõistvalt. Juhtides kasti lastiruumi poole laskis ta sellel järsult tekile kukkuda. Kast purunes ja laudade vahelt ilmus välja midagi, millel oli vähe ühist põllumajandusega — kerge tanki suurtükitoruga torn.

Sõim, kisa, vintsi krigin.

«Kohe kapten kohale kutsuda!» karjus saksa keeles too, kes jagas käske leitnant Hübnerile.

Barontini tormas reelingu äärde ja sealt kapteni kajutisse.

«Sakslased nõuavad teid!»

«Mis lahti?»

«Kast kukkus puruks.»

Kapten jooksis kajutist välja ja virutas ukse kinni. Oli kuulda, kuidas ta kiiruga raudset treppi mööda üles ronis.

Barontini ootas hetke, avas oma võtmega kajutiukse ja astus sisse . . .

Laadijad katsid purunenud kasti juba presendiga.

«See on sabotaaž!» karjus kapten Mauriziole näkku. «Te lähete kõik sõjatribunali alla!»

Maurizio karjus kraanajuhi peale:

«Kui Claudia sul öösel magada ei lase, siis istugu päeval sinu kõrval ja ajagu sind õigel ajal üles!»

Kraanajuht hüüdis leitnant Hübnerile:

«Mis on teie paberites? Vale kaal!»

Barontini, kes oli jõudnud juba hinge tagasi tõmmata pärast jooksu mööda laevatreppi, seisis tekil ja näitas kaptenile saatedokumente.

«Laadung kaalub kuus tonni! Milles on siin stividori või kraanajuhi viga? Me koostame akti.»

Kapten ulatas saatekirja sakslasele, see ütles midagi vaikse häälega, lõi käega ja andis korralduse pealelaadimise jätkamiseks . . .

«Patria» sai laadungi peale enne tähtaega. Ei saanud ju nüüd sakslaste antud preemiat kastmata jätta ja koos istumata laiali minna . . .

Lamp valgustas puuviljaäri tagatuba, mis oli täis kuhjatud kaste, korve ja matte puuviljadega. Seinal, kummalgi pool lihtsat õlimaali, rippusid kitarr ja mandoliin.

Laua taga istusid Maurizio ja tema külalised: «Patria» kapteniabi Ateo Barontini, hüüdnimega Kadunud Poeg, kraanajuht ja kaks dokitöölist, kiigats ja ühesilmne.

Heledat päevavalgust täis poeruumist astus sisse Erminia. Ta tõi korvitäie puuvilja ja astus laua äärde.

«See grappa on kangem kui viski,» kiitis kraanajuht. «Teie terviseks, sinjoora!»

Erminia haaras viinamarjaviina pilgeni täis klaasi Maurizio käest, lõi kiiresti risti ette, jõi klaasi põhjani tühjaks ja hakkas heleda häälega naerma.

Maurizio sirutas käe mandoliini järele, kiitsakas dokitööline võttis kitarri ja hakkas seda häälestama. Maurizio alustas laulu «Tuvike laskub ja jällegi tõuseb». Võimsad käed kas rinnale surutud või žestikuleerimas, laulis ta kõrge läbitungiva tenoriga, kuigi tema välimusega oleks paremini kokku sobinud bass.

Erminiale vaatas Maurizio otsa armunud silmadega ja rääkis lipitsedes:

«Erminia, täna on ju eriline päev! Meil on uus külaline. Ja milline. Kui ta ainult tahaks . . . Ta ei pruugiks olla kapteni abi, vaid kapten. Ja mitte haisval «Patrial» vaid . . . «Queen Elizabethil»! Ah, mis «Queen Elizabeth» . . . Ta võiks juhtida kogu Itaalia laevastikku . . .» Erminia vaatas Mauriziole sügavalt otsa ja mees vaikis poolelt sõnalt, aga varsti oli ta niisama sõnaohter. «Kas sa tead, kes on tema isa? Kas sa oled kuulnud Barontini laevatehastest, sadamatest ja laevadest? Vaat kelle poeg ta on!»

«Kadunud poeg,» täpsustas Barontini.

«Ta sülitab kõigi nende laevatehaste peale ja sõidab «Patrial», sest ta on tõeline meremees!»

«Ilma temata poleks me rehepeksumasinatega täna toime tulnud,» ütles käsi hõõrudes ühesilmne.

«Te arvate, et ma ei tea, mis nendes kastides veetakse?» naeris Erminia.

«Ainult imesta,» alustas Barontini, «kuidas Hispaania talumehed varem ilma nende masinateta toime tulid viljakoristusega.»

«Te oleks parem Francole suure kirstu saatnud,» sõnas Erminia.

Seltskond hakkas naerma ja Maurizio vaatas jälle lipitsevalt Erminia otsa.

«Sinu ja sinjoore Barontini tutvuse terviseks!»

Erminia raputas pead. Maurizio vaatas ringi, otsides toetust napsikaaslaste seas ja ütles:

«Sellistel hetkedel ma kahetsen, et ei võtnud vastu kindral Nobile pakkumist ja ei lennanud temaga Põhjanabale.»

«Vaevalt küll on jääkarudele vajalik vilets jalaväeleitnant!» turtsatas Erminia.

«Kui ma kiidaksin fašistidele järele, oleks mind ammu kapteniks ülendatud.»

«Aga mina imestan, kuidas läks sul sellise pika keele ja nii kerge meelega korda leitnandipagunid välja teenida.»

«Erminia, sa võid mind reameheks degradeerida, kuid heida armu külalistele!»

Erminia ähvardas Mauriziot sõrmega ja otsis välja pudeli grappat. Helises uksekell.

«Jälle ostja,» krimpsutas Maurizio nina.

Erminia väljus toast ja kohe oli kaupluseruumi avaneva paokil ukse tagant kuulda tema kõlav hääl:

«Tere, sinjoora Facchetti. Me saime messina apelsine.»

«Palun kolm kilo.»

Maurizio valas grappat klaasidesse, tuhnis rahakotis, leidis sealt foto ja ulatas Barontinile.

«Sinjoore, kui «Patria» peatub Almerías, otsige seal üles Amancio vanad ja võtke poiss kaasa.»

Maurizio ei märganud, millal sisenes Erminia. Naine kuulis Maurizio viimaseid sõnu ja vaatas talle õrnalt otsa.

Uksekell kutsus ta jälle poepoolele . . .

Étienne'i sisenedes astus talle vastu täidlane, rõõmsasilmne ja armas naine. Tema põski kattis samasugune õrn ude, nagu virsikuid, mida ta müüs. Täidlased huuled näisid granaadimahla värvi, silmad sarnanesid kahe suure sinkjasmusta viinamarjaga.

Poenaine naeratas ja küsis tavalise viisakusega:

«Millega võin austatud sinjoorele kasulik olla?»

Mees vaatas mõnuga Erminiat ja noogutas tuttavlikult. Tema ilmumine oli täiesti ootamatu. Ja millist enesevalitsust ning loomulikku hääletooni ta kohtas!

Tahatuppa viiv uks leti taga oli paokil, sealt oli kuulda meeste hääli, tubakasuits tungis läbi viljade tihke aroomi. Kõlisesid klaasid, kostis tulise vaidluse kära. Oli kerge mõista, et seal käis kõva pidu.

«Kuidas ei vedanud!»

Ta tahtis just midagi Erminiale vaheseina tagant kostva kära varjus öelda, kui seal jäi kõik vait. Nüüd tuli oodata, kuni lärm jälle peale hakkab. Senikaua aga küsis ta:

«Milline on kõige parem viinamari?»

«Soovitan «Lacdima di Madonnit». Alles eile saabusid. Mahlakamat viinamarja pole Itaalia taeva all kasvanud.»

Erminia rääkis sulatõtt, roosad ovaalsed viinamarjad pakatasid magusast mahlast. Étienne aga ootas, kuni saaks alustada asjalikku juttu, seepärast ta oli pahur:

«Kobarad on kuidagi vedelad . . . Mis on tolles kastis?»

««Capo di Negro.» Vaadake ainult! Iga mari on väikese ploomi suurune.»

Jälle rääkis Erminia tõtt: pronksikarva ja lillad marjad olid erakordselt suured.

«Ja mis on äärmises kastis? Kas «La Samanna Aurea»?»

«Jah, sinjoore, just see sort . . .»

«Just seda sorti kutsutakse meil Kesk-Aasias «daami sõrmekesteks»,» meenus Étienne'ile, aga kuuldavalt ütles ta:

«Andke kõigest kolmest sordist. Poolteise kilo ringis.»

Naine kaalus kotitäie, võttis raha, naeratas raha tagasi andes kelmikalt ja palus jälle külastada.

«Tänan teid, sinjoora. Mul jäi tee teie kauplusesse meelde. Astun kunagi sisse.» Ta kummardus kaalu kohale ja kui toas uuesti lärmakaks muutus, küsis sosinal: «Täna?»

«Täna peale nelja. Tuleb uut kaupa.»

Étienne tõmbus kaugemale, et keegi vaheseina taga istujaist teda ei märkaks.

23.

Étienne pööras kaldapuiesteele, möödus majakast, läks Parodi sillani, istus pingile plaatani alla ja avas raamatu, liigse viinamarjatuutu aga pani enda kõrvale pingile.

Étienne teadis, et Hitler saatis Francole sõjaväge ringi läbi Müncheni, Genova ning Hispaania Marokos asuvate Ceuta ja Melilla sadama. Kuidas saaks teada üksikasju?

Isegi palja silmaga oli näha, et sadamas käib relvade ja sõjamaterjali laadimine. Kõik kaubajaama teed olid täis mitte ainult itaalia, vaid ka saksa vaguneid. Polnud raske mõista, et veosed lähevad rahvusvahelise mittevahelesegamiskomitee otsustest mööda minnes Franco sadamatesse.

Mis on peidus nendes hiiglaslikes kastides, kui palju sõdureid saadetakse Hispaaniasse, kas transiidiga läbi Genova tuleb Saksamaalt palju veoseid? Kõik selle pidi ta teada saama pärastlõunal.

Ülimalt tähtis oli Erminiaga ilma tunnistajateta rääkida ja teda hoiatada, et side temaga katkeb mõneks ajaks. Étienne'il pole õigust teda ohtu seada. Erminiale tuli kohe šiffer anda ja salapolitsei kahtlusest igati vaba postiaadress Torinos teatada.

Anka hakkab saama tühiseid, naiste lobaga täidetud kirju ja neid Ingridile edasi saatma.

Erminiaga oli ta poole aasta eest tutvunud auriku tekil, Barcelonast tagasi sõites. Hääldamise järgi oli Étienne kohe kindlaks teinud, et meeldiv teise klassi reisija on pärit Genovast: genovalastel on laulev kurguhääldus. Kuidas oli noor genovatar sattunud Barcelonasse? Naine parandas Kärtnerit viivitamata: tal õnnestuvat küll noorena näida, kuid kas ta julgeks end nooreks lugeda, kui on juba üle aasta lesk. Ta ootas, et huvitav mustajuukseline, laiaõlgne, hallikasroheliste silmadega reisikaaslane hakkab tuliselt vastu vaidlema ja teda komplimentidega üle puistama. Mees aga vaikis ja naine unustas, et oli äsja koketeerinud, ning hakkas jutustama oma elust, endal pisarad silmis.

Ta oli abiellunud kaevuri José Amancioga, kes oli töötanud dokitöölisena Genovas, sest ei suutnud leida tööd kodumaal, Hispaanias. Pärast dokitööliste streiki, mis oli lõppenud kaotusega, pöördus José Astuuriasse tagasi, kus sai hädavaevu tööle kaevandusse. Kogemustega söeraiuja oli rahul, et sai tööd aheraine väljavedajana. 1934. aasta oktoobris uputasid falangistid kaevurite ülestõusu verre. Erminia, kes oli leseks jäänud, asus Barcelonasse ja nagu tõeline genovatar hakkas kauplema. Ta avas tillukese puuviljapoe, aga äri läks järjest halvemini ja halvemini ning pood tuli sulgeda. Poja oli ta saatnud mehevanemate juurde Almeríasse, ise hädaga pooleks raha teise klassi pileti jaoks kokku kraapinud ning oli tagasiteel Genovasse. Võib-olla aitab keegi sugulastest tal jälle jalule saada.

Étienne usaldas teekaaslasest saadud esimest muljet. Ta toetus oma intuitsioonile ja naise arukusele ning vastas fašistide poolt maha lastud kaevuri José noore lese avameelsusele usaldusega. Ta ütles, et on ise fašistide läbi kannatada saanud ja võitleb nende vastu juba mitu aastat. Ta väljendas uuele tuttavale siirast kaastunnet ja lubas juhul, kui naine hakkab Genovas puuviljaga kauplema, abistada teda uues kohas sisseelamisel. Nende ühiseks huviks oleks väikese puuviljapoe avamine kusagil sadama lähedal.

Muidugi polnud pood, kus nii isuäratavalt segunesid Itaalia ja Hispaania provintsidest ning Aafrika rannikult pärit puuviljade aroomid, registreeritud firma «Eureka» filiaalina. Mida võiski olla ühist Patentide ja Leiutuste Rahvusvahelisel Bürool, kus valitses tehniliste arvestuste tüür elutarkus, selle lõhnarikka pugerikuga? Ja siiski on Erminia puuviljapood «Eureka» ja selle kaasosaniku Kärtneriga kõige otsesemalt seotud.

Läbielatule vaatamata ei kaotanud noor lesk elumaiku, ta armastas naerda ja lõbutseda. Peagi tekkis tal Genovas üsna kena välimusega elukaaslane. Elukaaslase ilmumine ei olnud

Étienne'ile just meeldiv üllatus. Kas ta võis nüüd Erminiat usaldada nagu enne?

Erminia oli tutvunud Maurizioga juba siis, kui see oli alles sõjaväest vabanenud ja kandis veel jalaväeleitnandi vormi, kellena oli teeninud. Maurizio naasis sõjaväest rahulolematuna ega kavatsenud oma rahulolematust varjata. Ta oli lõhkemas väikekodanliku anarhismi ideest, kuigi kinnitas Erminiale tuliselt, et kuulub Gramsci, Terracini ja Togliatti veendunud pooldajate hulka.

Arvesse võtmata kolme haavatasaamist autasustati teda kitsimalt kui teisi ja lasti sõjaväest tulema kapteni auastet andmata, kuigi teda uskudes oli ta selle ammu-ammu välja teeninud. Kõik aga puha seetõttu, et Maurizio keeldus fašiste kiitmast ja kirus neid sageli.

Maurizio töötas Genova sadamas stividorina, see tähendab oli lastimist juhatava isiku ametis. Ta käsutas kail ja andis kõlava ülemusehäälega korraldusi kraanajuhtidele ja kõigile neile, kes sattusid tema alluvusse. Ta otsustas iseseisvalt, millist lasti millisesse trümmi ja millises järjekorras paigutada. Oo, see oli suur kunst! Stividor peab arvestama tonnaaži ja taarat, gabariite ja laadungi iseloomu. Ta ei või unustada laeva püsikindlust. Aga kui kogu laadung ei sõida lõppsadamasse ja seda tuleb reisi kestel lossida partiide kaupa? Stividor peab sedagi ette nägema, ta vastutas selle eest, et laeva raskuskese ei nihkuks ohtlikult. Ta peab ette nägema, kuidas käitub laadung tugeva tormi, külg- ja kiilõõtse korral. Stividor on ainuke inimene, kes peale kapteni ja selle esimese abi teab üksikasjaliselt, mis peitub trümmides, ja teab, milline laadung on tekil veekindla presendi alla kinni seotud.

Maurizio tahtis Erminiaga kihluda, kuid naine ei kiirustanud temaga käe alt kinni hoides kirikusse. Häiris asjaolu, et Maurizio oli Erminiast neli aastat noorem ja naine kurtis Kärtnerile puhtast südamest:

«Ma ütlesin Mauriziole, et olen tema jaoks liiga vana, aga ise mõtlesin seejuures, et tema on minu jaoks lihtsalt liiga noor. Milline on sinjoore Kärtneri arvamus? Ma olen neli aastat, tervelt neli pikka aastat vanem!»

«Võib-olla ta on hoopis neli üsna lühikest aastat noorem?» küsis Étienne ja Erminia hakkas ülemeelikult naerma. Ta naer oli helisev nagu päris noorel neiul.

Maurizio polnud rahul sellega, et Erminia oli jätnud poja vanade juurde. Naine õigustas end: kes võis ette teada, et verine kääbus Franco mässu tõstab ja poiss tema juurde pantvangiks jääb. Maurizio asetas García foto riiulile peegli kõrvale, mille ees habet ajas ja juukseid kammis. Mauriziol oli kindel kavatsus poisile Almeríasse järele sõita. Pealegi oli tal ju tasuta pilet sinna

ja tagasi ükskõik millisel laeval, mis pidas ühendust Hispaania sadamatega. Garcíal oleks aeg itaalia keelt õppida, aga ta ei tunne veel tähtigi, kuidas ta saab siis minna kooli Genovas?! Étienne teadis Erminia jutu järgi, et Maurizio tunded ja mõtted on tugevasti García küljes. Naine oli talle väga tänulik ja valmis seepärast andestama Maurizio teatud kergemeelsust, veiniuimas sadamakaaslaste seltskonda ja kiitlemist.

Erminia oli end juba näidanud kui ustav ja ettevõtlik abiline. Kogu tema elujanuline olemus oli tulvil fašistide vihkamist. Ent kevadel ja suve hakul oli tillukese poe perenaine veel üksik lesk ja ei maganud lobisemishimulise meesiluduse kõrvale nii lähedal.

Esimesel kohtumisel Maurizio Étienne'ile ei meeldinud. Kõige enam kartis ta, et endine leitnant hakkab napsikaaslastele liigset lobisema. Aga Erminia kinnitas jumalakeeli, et mehel pole midagi välja lobiseda. Muidugi võivat ta midagi kokku keerutada ja kiidelda, sest ega ta muidu armastaks lugeda raamatuid, mis on täis valet. Proovige ainult Mauriziot kuulata, siis kui ta päratute kätega vehib ja fantaseerib. Nüüd kohe lendab ta Kuule või kolib koos Nobile ja jääkarudega põhjanabale. Aga ei midagi tõsist . . .

Trümmide sisust ja tekilaadungist, mida hoolikalt peidetakse presendi all, räägib ta ainult Erminiale ja ei tea, et naine annab kõik need andmed edasi.

«Karistagu mind Jeesus ja püha jumalaema, kui ma peaksin ütlema talle, kes ja kust te olete.»

«Aga kui, hoidku jumal, ta satub mustsärklaste kätte?»

Erminia näitas Kärtnerile kiiruga kahte sarvena kõveraks painutatud sõrme, mis pidi olema võrdväärne manamisega «Pipart su keelele».

«Parem, kui seda ei juhtuks,» ohkas ta raskelt. «Ütlen ausalt, et minu peigmehe iseloom on pehmem kui karrara marmor. Parem kannatagu juba mina ise. Mul jätkub iseloomu mõlema jaoks.»

Sadamas valitses endiselt asjalik tunglemine ja rüsin. Étienne'i pilk aga jälgis lähemat kaid, kaubajaama ja kaugemaid sadamaid.

«Tegelikult on siin praegu rindejoon, kuigi laskmist ja suurtükimüra pole kuulda. Ma istun ju otse eesliinil. Erminia poeke aga pole muud, kui hästi maskeeritud vaatluspunkt,» mõtles Étienne ja süvenes siis jälle katselenduri kirjadesse, mida ta polnud pannud käest.

Raamat haaras teda sedavõrd, et ta kaotas ettekujutuse täpsest ajast. Aga ei võinud ju siin kogu päev istuda, raamat käes ja viinamarjatuutu kõrval, endale tähelepanu tõmbamata! Pikka aega tegevuseta kaide kõrval tolknemiseks oli Étienne liiga hästi

riides. Hea oleks olnud kaduda nende sekka, kes logelevad sadamas, aga selleks peaks seljas olema kulunud ülikond, peas vormitu sonimüts või barett, aga mitte uhiuus borsaliino.

Oli aeg kaldapealselt kaduda, sest Étienne oli kinni püüdnud juba mitu liiga uudishimulikku pilku. Étienne andis viinamarjatuutu väikestele kaltsupoistele, kes jooksid võidu plaatanite vahel, ja sammus oma teed.

24.

Étienne otsustas otsida peavarju odavas hotellis. Võib-olla pole seal jälitajaid. Ettevaatuse mõttes üüris ta takso. Mitte sellepärast, et hotellid asusid sadamast kaugel, vaid selleks, et vajaduse korral kohe minema sõita.

Ta tiirutas üsna kaua mööda linna ja laskis peatuda siis nigela hotelli «Aurelio» ees. Portjee võttis Étienne'i vastu teeseldud armastusväärsusega, nagu on sünnis heast külalisest huvitatud tühja hotelli portjeele.

Aga portjee Étienne'ile heidetud pilk ei olnud ainult tähelepanelikult viisakas, vaid ka avalikult uuriv. Selline näoilme on tavaline siis, kui vana tuttavat ei suudeta ära tunda.

Étienne'ile oli selge: mees võrdleb tema välimust kas varem nähtud fotoga või sorib mälus äsja antud isikukirjelduse detailides.

«Kas sinjoore soovib vanni võtta? See korraldatakse ruttu. Vann asub teie numbri kõrval koridoris.»

«Olen ma nii must, et pean kohe vanni hüppama?»

Portjee kohmetus ja kutsus samas lõunale hotelli juures asuvasse restorani. Aga polnud veel lõunaaeg.

«Ta püüab mind hotellis kinni pidada.»

«Kas numbris telefoni on?» küsis Étienne, ise kindel, et viletsas «Aurelios» telefonid puuduvad.

«Ainult siin all . . .»

Étienne laiutas pettunult käsi.

«Pean teie teenustest loobuma. Mul on vaja öösel telefoneerida mitmesse linna.»

Ta väljus «Aureliost» ja istus ootavasse taksosse.

Portjee tormas tänavale ja Étienne nägi autopeeglist, kuidas ta kõnniteel seistes autole järele kiikas ja numbreid veerides huuli maigutas.

Étienne laskis auto minema linna teises otsas, kusagil San Martino mäe jalamil, ja istus ligi poolteist tundi tühjal puiesteel, ikka seesama raamat käes, enne kui otsustas minna tagasi sadama kanti.

Traktooriad andsid märku isuäratavate lõhnapilvedega. Lõunamaises linnas saadavad lõunatunnil möödujaid alati toidulõhnad. Étienne oli keeldunud enneaegsest lõunasöögist, mida püüdis pakkuda «Aurelio» portjee, aga nüüd oli ta üsna näljane.

Étienne sammus mööda tuttavat galeriid ja nägi jälle vanakesi-bukiniste. Need istusid raamatukioski ees ja lõunastasid suure isuga. Siin olid spagetid, juust, sibulavarred ja pudel chiantit. Tundus, et vanad elasid hingelises kooskõlas, iga käeviibegi väljendas vastastikust tähelepanu. Tuli välja, et teineteise eest hoolitseda võis ka vanaduses ja ka kõige tagasihoidlikuma söömaaja juures: nad loobusid teineteise heaks viimasest veinilonksust ja juustutükist. Võib-olla näisid vanakesed sümpaatsetena Étienne'ile sellepärast, et nad muretsesid talle sellise soovitud raamatu?

Tagasihoidlikus traktoorias sõid lõunat dokitöölised, madrused, pakikandjad, kraanajuhid, veovoorimehed, tööd otsides ringi lonkiv sadamarahvas.

Étienne istus kaugemasse nurka ja vaatas aknast välja.

Tänaval möödus kamp lossijaid, kes ka nähtavasti traktooriasse kiirustasid. Kõigil olid seljas kotiriidest töörõivad, kuid mitte riietus ei teinud neid üksteisega sarnasteks, vaid midagi tabamatut sarnast oli nende kõnnakus. Nad astusid kühmus ja samaaegselt ettepoole kummargil, justkui vastukaaluks nähtamatule raskusele, mis vedas tagasi nende võimsaid õlgu ja soonilisi kaelu. See oli sageli raske koorma all selgi küürutavate inimeste kõnnak. Lossija, vene keeles *gruztšik*, gruusia keeles *muša*, itaalia keeles *facchcno*, türgi keeles *hamal*, saksa keeles *Auslader*, hiina keeles *kuli*. Millises sadamas nad ka ei töötaks, söögu ühed lõunaks kas spagette, teised sibulasuppi, kolmandad kapsasuppi ja putru, neljandad hartšood, viiendad riisi, eelkõige lähendab neid eriomane kõnnak. Kes küll kokku loeks, kui palju kaste, kotte, palle, tünne ja korve on turjal kandnud iga mööduv lossija? Mitte ükski ookeaniaurik ei suudaks seda laadungit ära vedada.

Étienne'il olid meeles lossijad Bakuu sadamas nõukogude võimu kõige esimestel päevadel. Üheksateistaastasest Manevitšist oli siis saanud Esimese internatsionaalse polgu võitleja, kes sõdis Mešadi Azizbekovi salgas. Nende salka tuli noor räbaldunud rõivastes lossija. Ta oli töötanud naftasadamas ja tema kaltsud olid läbi imbunud petrooleumi, masuudi ja õliga. Tema kotiriidest pluus, mis oli nii must, et selle esialgne värvus oli kadunud, oli nii läbi imbunud higist, et pluusi seljal särasid väikesed soolaterad. Kui noor lossija sai kätte punaväelase vormiriietuse, põletati tema kaltsud pidulikult ära, ja need põlesid nagu tõrvik . . .

Kas Étienne'ile meenus noor laadija sellepärast, et ta märkas soolateri kõrvallauas istuvate lossijate pluusidel?

Étienne tellis kalasuppi. Ta õngitses lusikaga hoolikalt välja igasuguseid mereelukaid, alates krevettidest ja rannakarpidest ning lõpetades ratasteks lõigatud kalmaariga. Supp oli vedelavõitu ja ei saanud ligigi kuulsale bouillabaisse'ile, mida Étienne oli maitsnud Marseille' parimates restoranides. Bouillabaisse'i valmistati vist üheksateistkümnest kalaliigist ja sellele tuli peale rüübata roosat veini.

Kolmetunnine lõunavaheaeg kauplustes hakkas lõpule jõudma, kui Étienne oli uuesti jõudnud sellele tänavale, kus Erminia poodi pidas.

Ta vaatas ringi ja astus tänava varjupoolele. Poeuks oli pärani lahti.

«Kuidas elu läheb, Erminia?»

«Veereb nagu hernes.»

Naine ei lasknud imestusel kuidagi välja paista ja käitus nii, nagu oleksid nad sinjoore Kärtneriga kokku leppinud kohtumise eelmisel päeval lahku minnes, kuigi nad tegelikult nägid teineteist umbes poolteist kuud tagasi, enne sinjoore sõitu Hispaaniasse.

Erminia tegi Kärtnerile komplimendi: sinjoore näeb hea välja, kõik tema kortsud ja hallid juuksed on kadunud. Meresõit «Patrial» ja elu Hispaania taeva all olid tõepoolest kasuks tulnud: Étienne oli hooajale mittevastavalt tõmmuks parkunud, juuksed olid kergelt punakad ja tihedad kulmukarvad lausa ära pleekinud, aga silmad näisid sügavsinised.

Polnud ei ostjaid ega külalisi. Lõunavaheaeg oli just lõppenud ja nad võisid kiirustamata rääkida kõigest, mis pakkus huvi.

Aega kaotamata otsis Erminia viinamarjakorvi alt paberirulli, mis oli keeratud sõnajalalehtedesse. Kui jääda uskuma liigutust, millega Erminia rulli letile viskas, siis polnud see väärtuslikum kui mingi tapeedinutsakas.

«Sinjoore Messerschmitt kaotas need joonised,» sõnas Erminia vaevu kuuldavalt ja viitas lõuaga nutsaka poole. «Aga Kadunud Poeg leidis.» Naine pilgutas silma. «Kapteni kajutist . . .»

Étienne noogutas vaikides.

Erminia lükkas eemale kasti viigimarjadega, leidis mingid paberilehed ja ulatas need Kärtnerile. Paberilehed olid täis kirjutatud arve.

Mees heitis pilgu lehtedele ja torkas need kiiruga taskusse.

«Mina muudkui arvestan, sinjoore Kärtner, lähen segi, arvestan uuesti ja uuesti. Minu poes on raamatupidamine palju lihtsam. Kui ainult teaks, et minu sadamamatemaatikast tolku oleks . . .»

«Kas te teate, kuidas saadakse üks gramm roosiõli? Mulle rääkis sellest prantsuse parfümeeriatootja Draguignanist. Et seda

grammi kätte saada, läheb vaja kahe tuhande roosiga lillekimpu.»

«Vaat see on bukett! Mul poleks kahju seda caudillo kirstule tuua!»

Étienne'i nägu tõmbus muigele ja ta raputas pead: sellel pole tähtsust, kuidas just kaunistada Franco kirstu. Olulisem on teda kaotama panna ja talle toredad poliitilised matused korraldada, aga selleks peab igaüks veel väga palju tegema.

Étienne hakkas Erminiat instrueerima. Kohe pidi selguma, milline on Erminia vahekord aritmeetikaga. Šiffer oli kahekordne, ühele kavalale saladusele tuli lisada teine, võtmeks aga olid kuus tähte, mis moodustasid sõna «Franco».

Ei, Erminiat polnud häirinud ei neli aritmeetikatehet ega kuus muuktähte.

Aeg-ajalt tõmbasid naise tähelepanu lühikeseks ajaks endale ostjad, aga poolteise tunni pärast vajus kärarikkalt poodi Maurizio.

«Ma näen, et sa oled juba oma trümmi täis lastinud,» tähendas Erminia pahaselt.

«Ainult süvisejooneni.»

Mehed tervitasid korrektselt ja isegi natuke rõhutatud viisakusega. Küll oli Mauriziol kämmal! See võis haarata korraga kolm piljardipalli.

«Sinjoore Kärtner oli lahkelt nõus meie võla osamaksu tähtaega edasi lükkama,» sõnas Erminia hämmeldust varjates.

«Oo, sinjoore,» läks Maurizio põlema. «Ma teadsin alati, et te olete õilis inimene. Kui Erminia minuga laulatusele minema nõustub, olete meie pulmas aukülaline.»

Kuidas küll Étienne poleks tahtnud täna seda kohtumist! Aga ta suutis meelehärmi taibukalt varjata. Tegelikult polnud tusa varjamine mingi kunst. Kõik, millest oli vaja Erminiaga rääkida, oli juba räägitud. Maurizio oleks võinud sisse tormata ka varem! Kui nii oli kord juhtunud, oleks olnud rumal taktitult mitte vastata lahke naeratusega ja armastusväärsusega armastusväärsuse vastu.

Maurizio oli külalislahkus ise ja Étienne'ile näis, et ta tundis kogu südamest rõõmu kohtumise üle. Kas sellist külalist saab minema lasta temaga tagatoas pudeli taga istumata?

Kes oli Kärtner Mauriziole? Meeldiva välimusega tegelinski, kes ise äriasju hästi ei jaganud. Erminia tuttav veel Barcelona päevilt. Kunagi oli rikas sinjoore laenanud raha selle poekese ostmiseks, seejuures üsnagi inimlike protsentidega, nagu oli öelnud Erminia.

Maurizio oli äsja töölt tulnud, sest laadimine aurikule «Patria» lõpetati ennetähtaegselt. Dokitöölised, kraanajuhid ja stividor ise said soliidse preemia, sellise, mille nimel tasus higistada. Kraanajuhtide töö oli olnud eriti raske: hiiglasuured puitkastid ei mahtunud trümmiluukidest sisse ja need paigutati tekile.

Erminia hakkas valju häälega naerma — leidis ka millega kiidelda! Lühendati fašistidele relvastust vedava laeva seisuaega!

«Sina minu mittevahelesegamise komitee!» Maurizio embas Erminiat. «Põllutöömasinad laadisime peale kolm tundi varem, aga see-eest ööpäev hiljem.»

Ta raius kaua ja ägedalt kämblaservaga, et vestluskaaslased saaksid ettekujutuse kastide suurusest. Isegi itaallaste mõõduga mõõtes žestikuleeris Maurizio palju ja hoogalt. Kas see pole mitte elukutse viga? Stividor räägib kraanajuhtidega terve päev nagu kurttumm. Võib-olla olid tema käed nii suureks kasvanud nende alaliste liigutuste tõttu?

Laevažurnaalis oli kirjas, et «Patria» veab keerulisi viljapeksumasinaid, viljaniitjaid, heinaniidumasinaid, külvikuid ja muud taolist põllumajanduslikku kaupa.

«Võib-olla läheb selle «Patriaga» järjekordsesse sõitu Pasquale?» mõtles äkki Étienne.

Tema jaoks polnud saladus, et suurtes kastides, mis ei mahu trümmidesse, on rehepeksumasinad ja kombainid, mida tehakse Messerschmiti, Caproni ja Isotta Fraschini tehastes. Keerulised viljapeksumasinad, mis oskavad lennata kuni nelisada kilomeetrit tunnis, pole midagi keerulisemat . . .

Erminia ei jäänud meestest lonksugi võrra maha. Armukesega rääkis ta täielikult kuuletuva ja alandliku häälega ning kutsus teda õrnalt oma mehekeseks, kuid seejuures õnnestus tal alati võimukat häält kasutamata ja mehe eneseuhkust riivamata jääda oma seisukohale. Õrn, kuid mitte mingeid vastuväiteid lubav toon rahustas tõrksa Maurizio ruttu. Näiteks, Maurizio proovis millegi puhul kiitlema hakata, kuid kohe järgnes Erminia ilmekas pilk ja mees jäi vait poolelt sõnalt.

Maurizio huuled puudutasid jälle klaasi ja ta hakkas rääkima uuest sadamakõrtsist, mis oli hiljuti avatud Etioopia kai vastas. Trahter oli vilets: poolpime ja ventilatsioonita. Aga kui palju käib seal rahvast! Kõik tahavad toetada ühe silmaga peremeest ja avaldada temaga solidaarsust. Varem oli sel peremehel olnud trahter kesklinnas Piazza G. Verdi lähedal. Külalised olid seal sageli kuulanud Pariisi raadiosaateid, sest prantsuse diktor rääkis ausalt sõjast Hispaanias, Saksamaa oludest ja Itaaliast endast. Mustsärklased aga maksid peremehele kätte ja panid trahteri põlema. Tuletõrjujatel lasti kohale sõita alles siis, kui saal oli täies tules.

Tuleohvriks said toolid ja lauad, puhvet, lett ja lauanõud ning see raadiovastuvõtja, mis tõi selle õnnetuse peremehe pea kohale.

Paljud neist, kes ei kisa, et ducel on alati õigus, annavad ühesilmalisele raha laenuks, et ta saaks asjad korda. Trahteripidaja on väga aus mees, tema käes on raha nagu Banco di Napolis. Sellisele inimesele raha anda on püha tegu . . .

Informatsioon oli mõeldud Erminia kaunitele kõrvadele, aga tema ei teinud mingit palvet Maurizio sõnades kuulmagi ja mehe nägu vajus nukraks.

«Miks sa nii hapu näoga istud? Kas oled söönud rooma mandariine?» küsis Erminia teeseldes murelikku häält. Rooma mandariinid on hapud, sest nende täielikuks küpsemiseks on sooja vähevõitu.

«Tal on omamoodi õigus, sinjoore Kärtner,» alustas hetk hiljem Maurizio armunult Erminia otsa vaadates. «Kui ta ei oleks osanud lugeda nii hästi liire, vaevalt siis oleks tal olnud kapitali selle poe jaoks.»

Ta osutas laia käeviipega aromaatse, mahlaka ja maitsva kauba suunas ja rüüpas veel grappat, kuid tegi seda nii justkui oleks Erminia palunud teda nõu ruttu tühjendada.

Vaevalt oli Maurizio klaasi huultelt eemaldanud, kui ta selle jälle täitis; klaas aga ei paistnud tema kämblast väljagi.

Kui vilets ka poleks trahter Etioopia kai juures, aga ühe silmaga peremees riputas seinale kitarri ja mandoliini nende tarbeks, kes tahavad mängida ja laulda; nii oli olnud kombeks juba Verdi väljakul.

Ja äkki alustas Maurizio kogu kõrist armsat lauluviisi «Tuvike laskub ja tuvike tõuseb». Erminia taipas, et seda laulu oli ta esitanud sel päeval juba trahteris.

Étienne'ile poleks pähegi tulnud, et veedab sellise mõnuga aega Maurizio ja Erminia seltskonnas! Või põhjustab head tuju see, et ta tunneb end siin väljaspool ohtu?

Täielikku rahu segas ainult mõte, et üsna varsti lõpeb see kõik, ta peab lahkuma ja jälle varjupaika otsima.

Muidugi, kui ta oleks usaldanud Mauriziot niisama palju kui Erminiat, oleks ta palunud neilt pelgupaika, nad oleksid võinud ta lukustada hommikuni puuviljade juurde poodi. Aga tunnistada Mauriziole, et ta varjab end kellegi eest, et keegi jälitab teda, see tähendab enda paljastamist, sinjoore Kärtneri reputatsiooni rikkumist, tema legendi hülgamist . . .

Minutit kakskümmend enne poekese sulgemist hakkasid Erminia ja Maurizio kõnniteelt sinna paigutatud korve, kaste ja punutud torbikuid sisse tassima.

Jääda kauemaks oli sündsusetu ja võimatu. Étienne tõusis

teeseldud kergusega, võttis letilt oma paki ja katselenduri raamatu.

Meloodiline «Tuvike laskub ja tuvike tõuseb» saatis Étienne'i ukseni.

25.

Ta väljus puuviljapoest, peas teadmine, et peab praegu olema väga ettevaatlik, palju ettevaatlikum kui hommikul. Selleks oli põhjust.

Erminialt saadud pakk põletas käsi, taskut põletas notariaalne volitus, mis andis Anna Skarbekile õiguse kasutada kogu tema raha Šveitsi pangas: nii seda, mis on jooksval arvel, kui ka seda, mis võidakse üle kanda Itaaliast.

Vaksalisse ilmuda on praegu enam kui riskantne.

Ka sadamates, kust väljuvad aurikud, on parem end mitte näidata.

Tuleks ööbida vaikses paigas, hommikul sõita bussiga äärelinna, sukelduda töölisrongi ja kahe-kolme jaama järel ümber istuda Genova—Torino rongi. Ta peab Milanosse tingimata naasma Torino kaudu, mitte otserongiga.

Étienne istus Liguuria mere rannas ja meenutas Kaspiat, kus vastu õliseid kive laksub naftalaiguline ja sogane, peaaegu must vesi. Kui palju aastaid oli möödas, kui palju kilomeetreid lahutas Bakuud Genovast, aga samamoodi lehkas kõdunevate vaiade järgi, samamoodi levitasid kaldal tõrvalõhna põhjad päikese poole pööranud kuivavad pargased. Tõsi küll, Bakuu sadamas käis kõigest üle nafta lõhn ja veepinnal, seal kus täideti tanklaevu, läikisid hiiglasuured naftalaigud, mis olid nagu pärlmuttersolk. Aga täpselt samamoodi nagu kunagi Bakuus, lonkis ka siinses sadamas sadamarahvast, pakkudes oma rakkus käsi ja omamata mitte midagi peale võime kanda, tõsta ja alla lasta raskusi.

Tarvitses sadamast ja kaldapealselt kõrvale pöörduda ja pilk linna poole pöörata, kui sarnasus Bakuu ja Genova vahel korrapealt haihtus. Bakuus oli nende kasarmu asunud Mustas linnajaos, kus vähemagi tuuleiili puhul õhku tõusid naftahaisulised tolmukeerised, tolm ise aga oli segatud nõega, mille tõttu harvade kidurate puude lehestik oli must. Genova aga lamab erkrohelistel küngastel, majad on lõbusat värvi, ja eemalt võib näida, et linnas elavad ainuüksi muretud suvitajad.

Novembri kohta oli ebatavaliselt soe. Päike oli linnakivid kuumaks kütnud. Tuuleõhkugi polnud tunda, kui ei vaata mere poole, ei taipagi, et seisad rannas. Vesi oli sadamas nagu taeva-

sinine peegel. Elutuks olid tardunud lehvikpalmid bulvaril. Presendist päikesevarjud kauplusevitriinide kohal ei värahtanud. Värvikirevad lõuendist päevasirmid tänavakohviku laudade kohal olid liikumatud. Tuul polnud võimeline kõigutama siniseid prille optikakaupluse ukse kohal ega liigutama kondiitriäri kuldset kringlit.

Ta astus kiirustamata, nagu inimene, kes ei tea, millal ja kus nimelt õnnestub tal puhata.

Kaubagaleriis, kuhu viis jälle ta tee, suleti kauplusi. Seitsmest puudus mõni minut. Poesellid ja poodnikud olid end varustanud pikkade lattidega, millel konks otsas. Välja paigutatud kaupu võeti maha ja kanti minema. Tänavale astus singivärvi näoga paksmagu ja võttis alla koloniaalkaupluse ukse kohal rippunud kokkuköidetud oliiviõlipudelid, tõstis maha juustukera ja veel üht-teist.

Genova kaubandus, mis oli endale öörahu välja teeninud, saatis ja kurdistas Étienne'i rauakolinaga. Pootshaagid haarasid akende gofreeritud plekk-katted ülaäärest ja need langesid müranaga alla, kattes klaasvitriine. Mõned aknakatted ulatusid kõnniteeni ja maapinnale laskuvad lukud võtsid tühjaks ja vaikseks jäänud kaupluse oma valve alla. Teistes kohtades ei ulatunud metallkardinad nii mädalale ja praost paistis veel hele valgus, kuid Étienne nägi ainult poodnike jalgu.

Vanaraamatukaupmehed ladusid pakki ja sidusid nööriga kimpudesse oma narmendavad ja paljuloetud rändraamatukogu. Samas seisis käru, millele nad raamatud ladusid. Iga õhtu vedasid vanakesed raamatud ööbimispaika, et hommikul jälle käru ette asuda ning veelgi vanemaks muutunud raamatud uuesti lahti pakkida ja laiali laotada. Nii iga päev, iga päev, kes teab, mitu aastat järgemööda . . .

Kitsas Via San Luca lõikab läbi vanalinna ja on kaldapealsega paralleelne. Kõrgel möödujate peade kohal kuivab kirju pesu. Tänav on surutud kõrgete majade vahele ja kivisillutise plaadid ei näe päikesekiiri.

Tänavat on sillutatud nii, et vee äravoolurennid kulgevad piki majaseinu, aga sõidutee tänava keskel, mis täidab ka kõnnitee ülesannet, on mõnevõrra puhtam ja kuivem. Aga sellist paduvihma ei esine, mis suudaks pesta tänava ja viia kõik rämpsu, kogu solgi, kogu haisu, kogu pori, kõik miasmid.

Püsiv mäda- ja riknenud toiduainete hais on segatud hapuks läinud veini, pesemata ihu ja odava lõhnaõli lehkadega. Kus ja millal on Étienne veel hulkunud sellisel armetul ja räpasel tänaval? Vist ainult Napolis. Ja kus taolisi tänavaid hoitakse korras nagu muuseumis? Küllap vanas Viinis ja Krakovis. Aga kus ja millal jalutas ta veelgi kitsamal tänaval? Saksamaal, vanas mugavas Bonnis. Seal on isegi tänavake, mille nimeks on Hiire-

rada. Praha Hradčanys on keskajast säilinud oma kuldse nimega uhkeldav Zlatá tänavake. Tänapäeva alkeemikud aga ei ela vanalt gravüürilt või dekoratsioonilt maha astunud majakestes, vaid tunnimeeste valve all, seitsme luku taga . . . Isegi Pariisis on säilinud imekitsas Kalapüüdja Kassi põiktänav. Selle nurgamajas asub Pariisi kõige väiksem hotell, mille uksed avanevad Seine'i kaldapealsele. Hotellikeses on kõigest kaks tuba. Étienne oli kuulnud, et toad maksavad kallist hinda: rikkad tellivad neid mitu kuud ette. Aristokraadid ja miljonärid peavad moodsaks Kalapüüdja Kassi põiktänava hotellis asumist.

«Ma ei aja täna moodi taga. Kui leiaks ainult toakese! Aga isegi kõige viletsama hotelli, nagu «Aurelio», uks on suletud. Kas otsida mingi möbleeritud tuba? Taolises asutuses aga ei sobi ööbida üksi kahtlusi äratamata . . .»

Salakaubana toodud sigarettide, sigarite ja tubaka müüjad lõugavad kogu kõrist. Hõlma alt kaubeldakse kellade, habemenugade ja žiletiteradega, müüakse kõike, pornograafiliste postkaartide komplektid kaasa arvatud.

Kusagil mängib leierkast, veinikeldri uksel ja teise korruse aknalaual ragisevad ja kärisevad võidu grammofonid, aga läbi ragina ja kägina kõlab kusagilt kuivava pesu vanikute vahelt nukra mandoliini helisid. Vana, jõhkralt majade, eeskätt lõbuasutuste vahele surutud kiriku tornikell kutsub õhtusele jumalateenistusele.

Ta oli täielikult unustanud Via San Luca kuulsuse. Oli käes tund, mil tulevad teenistust otsima prostituudid. Nad seisavad tänavanurkadel ja majade trepikodades ning pilluvad kutsuvaid pilke. Nii nagu tavaliselt sadamalinnades hüüavad nad mehi ligi internatsionaalse «halloga». Ei taipa ju, kes on sinjoore, mister, musjöö, härra või pan, ning see pole üldsegi tähtis.

Parvena jalutasid Prantsuse laevastiku meremehed, peas sinised punaste tuttidega baretid. Lõbutüdrukust mööödudes ütles kõhn madrus talle midagi solvavat. Mees ootas vastust, ette nautides võimalust naerda ise ja naerutada kogu kampa. Prostituut ei pidanud teda aga vastuse vääriliseks ja ainult röhatas talle näkku. Kleenuke sell hüppas tagasi. Ta kaotas pea ja hakkas vaikselt astuma sõprade naeru ning prantsuse madruseid ja prantsuse haigust kiruvate prostituutide nokkimise saatel.

Étienne teadis kuulu järgi, et Genovas elab Via San Lucal Kadunud Poja sõbratar. Üsna noore tütarlapsena, siis kui Mussolini tähistas Rooma-marsi kümnendat aastapäeva, sattus ta vanglasse proklamatsioonide levitamise eest. Naistevanglas õnnestus tal pettusega saada prostituudi kollane pilet ja ta sattus nende naiste sekka, kes saadeti politsei valve alla paikadesse, kust prostituudid pärit olid. Neiu ei põlanud reisimist sellises seltskonnas ega kartnud kollast kuulsust.

Pärast sõja algust Hispaanias kolis ta Genovasse ja asus elama Püha Luukase tänavale. Ta riietus ja värvis end vulgaarselt, mis oli omane neile, kes teenisid oma hea väljanägemisega. Tema juures olid mitmel korral end varjanud desertöörid diviisidest, mida Mussolini oli saatnud Francole. Nad peitsid end senikaua, kuni said valepassid.

Kahju, et Étienne ei tea aadressi ja ei saa peita end neiu juurde sel ööl.

Kui rahvarikas ja täis trügimist ka ei olnud Via San Luca ning kui väike ka ei olnud oht, et teda võidaks sealt otsida, hakkas Étienne endale tähelepanu tõmbama nõelasilmast tulnud ülikonna, kaabu, käel rippuva gabardiinmantli ja kogu välimusega. Oli mõistlik, et ta ei ilmunud kesklinna, veel enam aga sadamatesse, kust aurikud väljuvad. Ent tema rõivastus ei olnud üldsegi sobiv Via San Luca jaoks. Kui kaua saab edasi-tagasi jalutada prostituutide, sutenööride, tänavakauplejate, logardite ja võib-olla ka samaviisi tänava otsast otsa astuvate karabinjeeride kahtlust äratamata? Mitte keegi ei tee nii valvsaks logelejat, kui teine niisamasugune tundmatu tänaval jalutaja.

Kui kaua oli ta juba trüginud rahva hulgas? Ta heitis pilgu üles: kitsas taevariba majade vahel oli muutunud tumedaks. Kuivav pesu näis hallina, peaaegu mustana, aga akendes säravad lambid olid muutunud veel kirkamaks.

26.

Étienne'ile tuli pähe hea mõte: minna sadama teadetebüroosse ja välja selgitada, milliseid laevu on oodata eeloleval ööl. Seal ripub koolitahvli moodi krihvlitahvel, millele kirjutatakse kriidiga, millal mingi aurik kusagilt saabub. Vastutulejat teeselda on üsna kerge. Aga sel hetkel, kui aurik kai äärde saabub, ja esimesed reisijad laevatreppi mööda alla tulevad, võib muutuda libahundiks ja esitada end äsja saabunud reisijana.

«Vunts» mõistab, et Kärtneril on ohtlik Genovasse jääda, kui kõik hotellid on lakanud tema jaoks eksisteerimast. Kärtner teeb kindlasti katset kiiremini ära sõita. Välismaale ta põgeneda ei saa, sest salapolitsei teab, et ta pole saanud viisat. Tähendab, «vunts» on valve alla võtnud vaksalid, kaugsõidurongid, samuti sadamad, kust väljuvad aurikud teistesse Itaalia sadamatesse.

Aga teda ei hakata otsima sadamast siis, kui aurikud saabuvad. Selles on Étienne täiesti kindel.

Ta helistas kaldapealsest telefoniautomaadist hotelli, kuhu oli jätnud asjad, ning teatas, et telefoneerib raudteejaamast, peab ootamatult ära sõitma ja palub saata tema kontorisse kohver

ja samuti arve numbritoa ning muude kulude kohta. Tühja kõigi hommikuste ostudega «La Rinascentest», aga numbrituppa jäetud uhiuus kohver koos asjadega põhjustaks arusaamatusi hotellis ja annaks toitu kahtlustusteks.

Aurik «Jeanne d'Arc» hilines Marseille'ist poolteist tundi.

Ettevaatuse mõttes möödus Étienne ootesaalist, astus tolliametisse, tühja, kuid hästi valgustatud pagasikontrolli tuppa, istus pingile ja avas Collinsi kirjad.

«Aitäh vanadele bukinistidele, olgu neil õnne kuldpulmadeni, et leidsid minu jaoks sellise raamatu!»

Kõik-kõik oli lõputult huvitav: iga Collinsi katselend, kõik, mis käis lenduri tegevuse ja enesetunde kohta kõrgema pilotaaži figuuride sooritamisel. Tähelepanelikult luges Étienne ridu, kus oli juttu Charles Lindberghist. Too oli olnud kunagi Étienne'i ebajumal, aga nüüd suhtus Étienne temasse põlgliku nõutusega. Kuidas võis selline väljapaistev inimene muutuda fašistiks? Või ta oli keskpärane inimene ja ainult lendurina väljapaistev? See oli mõistatus, mida Étienne püüdis lahendada.

Krihvlitahvlile ilmus parandus: «Jeanne d'Arc» hilineb veel neljakümne minuti võrra. Olgu pealegi, Étienne'il on hea meel viibida veel nelikümmend minutit katselendurite seltsis.

Eriti tugevat muljet avaldas talle Jimmy Collinsi testament. Lendur sõitis Buffalosse katsetama lennuväele määratud Curtissi pommitajat. Enne ärasõitu lõunastas Collins koos oma vana sõbra Archer Winsteniga, kes toimetas ajalehe «Post» päevauudiste veergu. Winsten palus Collinsit, et see pärast naasmist Buffalost räägiks katselennust. Collins teatas, et see katselend jääb tal viimaseks ja ta nõustus selleks ainult perekonna majandusliku kindlustamise nimel. Pärast lende Buffalos kavatses Collins end täielikult kirjandusele pühendada. Pärast lõunasööki Archer Winsteniga kirjutas Collins õele:

> «Mulle tuli pähe, et ma võin ka mitte naasta, töö on ju ohtlik. Ja siis jääb vaene Archie artiklita ... Igaks juhuks kirjutasin ma naljaviluks artikli sellest, kuidas ma puruks kukkusin. Minu poolt väga ettenägelik, eks ju? ... Ma pole veel kunagi alla kukkunud. Ja asjata, sest Archie oleks võinud selle pealt hästi teenida ...»

Raamatu lõpus luges Étienne läbi selle testament-artikli, mille pealkiri oli «Ma olen surnud». Jimmy Collins oli kirjeldanud katselenduri hukkumist üksikasjades, mis olid traagiliselt sarnased nendega, mille juures hukkus ta peatselt ise ...

Peale tuttavate ja lähedaste ootas «Jeanne d'Arci» saabumist linna hotellide ja linnalähedaste, tihedalt pansione ja sanatooriume täis tikitud kuurortasulate agentide kärsitu seltskond.

Agendid ja vahetalitajad võistlesid omavahel vormi erksuse, tresside ja kuldnööpide rohkuse ning hotellide ja sanatooriumide nimetusi mütsirummul kandvate kirevate peakatete sirmide suuruse osas. Mis seal parata. Konkurents! Agent sellest hotellist, kuhu Étienne oli hommikul visanud kohvri, oli koguni akselbantide ja lampassidega ning sarnanes kas tuletõrjepealiku või nukuarmee kindraliga.

Étienne trügis end äsja «Jeanne d'Arci» tekilt laskunud reisijatemurru sekka. Kahju, et ta pidi hommikul lahkuma kollasest nahksest kohvrist. Reisija paberisse keeratud pakiga ei näi kuigi soliidne.

Ta valis endale kalli pansioni Genova eeslinnas, Genova—Torino haruteel asuva raudteejaama lähedal, teine või kolmas peatus linnast.

Tal õnnestus veel kord lahti raputada Hitlerilt laenatud vuntsidega ja lausa silmile tõmmatud kaabuga nuhk.

«Ja selline tolgus hakkas jälitusagendiks! Kuidas see väle loll, kes nii osavalt käigul rongi hüppab, ei saa aru, et tema lühikesed, peaaegu ruudukujulised vuntsid torkavad silma, sest kohe meenub Hitleri larhv? Jälitusagent aga peab rahva sekka ära kaduma veel oskuslikumalt kui see, keda detektiiv otsib. Seepärast peabki lahti ütlema kõigist karjuvatest tunnusmärkidest...» arutas Étienne musta aknasse vahtides, nägemata seal midagi peale autobussi enda sisemuse peegelduse. Kui aga mööda sõideti laternatest ja valgustatud vitriinidest, segunesid aknal bussi peegeldus ja öise äärelinna möödakihutav vaade. «Ma olen vist rangusega üle pakkunud. Ärritus vuntsi vastu ei lase mind objektiivselt arutleda. Tolgus tolguseks, aga taipas mind otsida — ja leidiski! — linna kõige kallimast hotellist. Kui ma poleks sinna lolli peaga oma nina toppinud ja oleksin kohe läinud kolmanda järgu hotelli, siis võib-olla ei olekski minu peale jahti alustatud. Ei oleks taotud häiret kõigis hotellides, saadetud kõigile portjeedele Genovas minu pilti, valvatud kõikjal, «Aurelio» kaasa arvatud... Nii et pole teada, kes meist kahest on see päris tola...»

Pool tundi hiljem tõi väike nobe buss ta pansionaadi ette.

Piisas vestibüüli sisenemisest, et veenduda: pansionaat on soliidsel järjel. Étienne palus vanniga tuba, mille peale natuke solvunud peremees vastas, et tema pansionaadis vannitoata tube ei eksisteeri.

Étienne hoiatas peremeest, et tema pagas jõuab kohale hiljem, maksis ette kolme päeva täieliku pansioni, palus saata pidžaama ja läks oma tuppa.

Siis võttis ta mõnuga vanni, millest oli keeldunud «Aurelios», ja heitis mõnuga voodisse. Hiiglasuurde sulekotti võis lausa uppuda.

Étienne oli nii vaevatud, justkui oleks teda tormisel merel pillutatud mitu päeva järjepannu, justkui oleks ta tõepoolest alles hiljuti «Jeanne d'Arci» kõikuvalt tekilt maha astunud kindlale maale. Ta oli kindel: niipea kui ta pea puudutab patja, uinub nagu inimene, kes on võtnud kolmekordse annuse uinutit.

Hoopiski poleks arvanud, et teda hakkab piinama unetus, pealegi nii painav!

Katselendur suutis täpselt ette arvata oma hukkumise asjaolud ja võis, kuigi pärast surma, jutustada oma elukutse ohtudest.

Étienne teadis hästi, et pikeest väljuvale lennukile mõjuvat ülekoormust näitab aktseleromeeter ja seda ülekoormust väljendatakse kaaluühikutes. Collins sooritas katseid, kus teda pikeest väljudes surus vastu istet üheksa korda normaalsest tugevamini. Järelikult ületas tsentrifugaaljõud üheksa korda raskustungi! Ja kui Collins vedas juhtkangi enda poole, karjus ta valjusti ning pingutas kõhu- ja kaelalihaseid, mis aitas olla teadvuse juures.

Étienne'il tekkis tunne, et ka tema pidi täna välja tulema surmakeerisest, et ka tema tundis mitmekordset ülekoormust ja ka teda surus uskumatu jõud vastu istet. Lenduritel on aktseleromeeter ja nad võivad kõik täpselt välja arvutada raskuskiirenduse g abil. Milline aga on nende koormuste mõõtühik, mida kannab luuraja?

Jah, Collinsil õnnestus jutustada oma elukutse ohtudest. Seda ei saa kuidagi teha sõjaväeluuraja, sest kõik tema leiud, avastused, samuti ka eksimused, möödalaskmised, vead ja sissekukkumised — kõik töö saladused — peavad surema koos temaga, nad ei saa teda üle elada, kuna tal pole sellist õigust ja sellist võimalust...

«Ma olen surnud!»

Ja siis ei olnud enam Étienne see, kes äsja vastu ööd saabus «Jeanne d'Arciga» sellesse pansionaati, vaid oli just kohale lennanud ookeanitagusest Long Island Cityst ja vapustatud lennukatastroofist. Ta ise, ise, ise oli selle pealtnägija. Curtissi pommitaja kukkus alla kümne tuhande meetri kõrguselt, aga kui Étienne jõudis joostes rusude juurde, oli Jimmy Collins surnud, tema vigastatud keha kägaras ja moonutatud.

«Kuna minu testamenti ei saa avaldada, siis on parem sellega üldse mitte kiirustada,» muigas Étienne. «Asja huvides on nii igal juhul kasulikum.»

Ja ta ütles endale vaikse häälega:

«Ma olen elus...»

Ta heitis veel kord pilgu öölauale, kus koos Jimmy Collinsi raamatuga lebas tapeedirulli sarnane pakk, küünitas öölambi juurde ja kustutas selle. Viimane, mida ta hämmastusega märkas, oli maniküür tema enda küüntel.

27.

Süvise järgi otsustades oli «Patria» laadimine lõpule jõudnud. Kogu tekk oli hiiglasuuri kaste täis.

Prožektor valgustas laevatreppi, mida mööda üles ronisid Itaalia sõdurid. Kas täiendus ekspeditsioonikorpusele?

Kõhetu sõdurpoiss rebis end vaevaga lahti lopsaka sinjoora embusest ja tormas trepi suunas, kuid sinjoora jõudis talle poolel teel järele — uus peatus nõudmisel.

«Rutem, rutem!» pragas kapral. «Jäänud on viis minutit.» Ta märkas vaest sõdurit armuküllase sinjoora süleluses ja hüüdis: «Üllas sinjoora! Te riskite saada desertööri naiseks!»

Sõdur kasutas segadust, libises osavalt kaisust välja ning lippas laevatrepi juurde, hoides ühe käega kinni seljakotti ja surudes teisega vastu rinda karabiini.

Vints vedas üles viimased ketilülid ja ei mürisenud enam.

Laevatrepi juurde jõudis hingeldav Pasquale. Käes olid tal portfell ja kohver. Ta esitas vahimadrusele dokumendid. Vahimadruse kõrval seisis vuntsidega noormees.

«Sinjoore Esposito?» pöördus vunts Pasquale poole. «Palun tulla minuga tollikontrolli.»

«Aga «Patria» lahkub kohe,» muutus Pasquale rahutuks. «Küll jõuate.»

«Ma jätan ainult asjad kajutisse.»

«Neid läheb meil tollis vaja. Kui on raske kanda, ma aitan.»

Pasquale ja vunts ületasid raudteeliini, mis kulges piki kaid, kaubarong varjas nende eest «Patria» kere. Paistsid ainult korsten ja suitsumüts selle kohal, samuti tekiehitised.

Kõlas hüvastijätuvile. Kaubarong oli jäänud seljataha ja Pasquale nägi, kuidas otsad lahti anti, laevatrepp kaldast eemaldus ja üles tõusma hakkas.

««Patria» lahkub!» Pasquale tormas üle raudtee.

«Teil pole kuhugi kiiret,» sõnas vuntsidega mees ja pani kiiresti raudu käe, millega Pasquale hoidis kohvrit.

28.

Aeg-ajalt sai Anka Milanost mingi linnavaatega postkaardi. Postkaardil polnud midagi muud kui tervitus, mõned poolakeelsed sõnad, mille oli ette valmistanud Anka ise ja millele oli alla kirjutanud olematu Teresa.

Milanos on palju vaatamisväärsusi ja turistidele müüakse hulgaliselt vaatepostkaarte. Soovi korral võib kokku panna rikkaliku kollektsiooni. Duomo kõikvõimalikes rakurssides, kirikud,

kabelid, klooster, kus söögisaali ehib Leonardo da Vinci maal «Püha õhtusöömaaeg», mälestussambad, teater «La Scala», kalmistuväravad, Verdi haud, mitme panga hooned, Biffi kohvik ja Vittorio Emanuele galerii.

Järjekordse kohtumispaiga ütles vaatepostkaart ise. Kohtumine määrati kolmandale päevale, arvestades postitemplile järgnevast päevast. Ka kohtumise kellaaeg oli varem kokku lepitud — pangaametnike lõunavaheaja keskel, kui Milano tänavad on väga elavad, kui kõik kiirustavad kohvikutesse, trahteritesse, austri- ja pizzasaali ning määravad omavahel kokkusaamisi.

Tamaraga kokkusaamise päevaks ajastas Anka kõik asjaajamised ja ostis siis Milanos ka kõikvõimalikke fototarbeid ateljeele. Need sõidud ei olnud väsitavad, Torinost Milanoni on vaevalt viiskümmend kilomeetrit.

Erandjuhtudel ei kohtunud nad Milanos, vaid raudtee sõlmjaamas Torino lähedal, natuke peale kella kahte, enne Milano rongi lahkumist.

Libisevat kohtumisgraafikut tähistasid taibukad saladus- ja julgeolekumärgid. Skarbekil oli konspiratsiooni alal vähe võrdseid.

Keegi Étienne'i abilistest peale Grigri naise Tamara ei teadnud fotoateljee «Momento» eksisteerimisest ja ei omanud sellega muidugi mitte mingit kontakti. Étienne'i eelseisev kohtumine Ankaga oli sunnitud ja mitte ohutu erand reeglist ning ainult erakordsed asjaolud õigustasid seda kokkusaamist.

Anka ei teadnud kahtlustadagi, et ta seekord Tamara asemel kohtab Étienne'i ennast sidemehe ebatavalises osas.

Étienne'i ei teinud rahutuks mitte üksnes puuviljapoest kaasavõetud pakk, mitte ainult arve täis kirjutatud paberilehed. Tal mõlkus kogu aeg meeles volitus, mille oli vormistanud notariaalkontoris.

Étienne'il oli «Banco di Santa Spiritos» kaks jooksvat arvet: üks tavaline arve liirides ja teine välisvaluutas. Teisele arvele sai kanda ainult valuutat, mida registreeris toll piiri ületamisel. Valuuta sisse- ja väljavedu reglementeeriti juba Hispaania sõja eel — see oli ennetusmeede liiri pideva languse vastu. Dollari ametlik kurss oli tollal 19—20 liiri, Milano mustal börsil aga maksti dollari eest 25—30 liiri.

Umbes poolteise aasta eest sai Étienne kulleri kaudu illegaalsel teel suure summa välisvaluutat, pealegi ühenaelastes rahapaberites. Raha oma valuutaarvele «Banco di Santo Spiritos» või mõnesse teise panka panna ei saanud, sest oli vaja märkust valuuta toomise kohta üle Itaalia piiri. Kuidas muuta valuutat legaalseks? Kõiki ettevaatusabinõusid rakendades andis Étienne tookord raske paki Ankale, kes sattus kinos «juhuslikult» naaber-

istmele. Anka sõitis Luganosse, peatus seal hotellis «Bristol», maksis valuuta Šveitsi krediitpanka ja kandis selle üle Itaaliasse «Banco di Santa Spirito» Milano osakonda Kärtneri nimele. Kui pass korras, oli see sõit tühi asi: Milanost Šveitsi piirini oli vähem maad kui Moskvast Možaiski. Nüüd, kus Étienne oli veendunud, et Itaalia vastuluure peab temale jahti ja ohutunnuseid oli üha rohkem, otsustas ta ettevaatuse mõttes kogu valuuta viimase penni, santiimi ja sendini üle kanda Šveitsi krediitpanka ja vormistas ühtlasi notariaalse volituse Anka nimele. Ta oleks justkui tagastanud raha kellelegi jõukale daamile Šveitsis, kellelt oli saanud laenu poolteist aastat tagasi. Nii pidi see välja nägema.

Jaama einelauas oli palju rahvast, kuigi polnud õige hooaeg ja suvitusrajoonides oli vaikne.

Étienne oli juba lõpuni söönud pizza, tema ees seisis pooleni joodud veiniklaas, kui einelauda astus Anka pojaga. Ta küsis: «Kas need kohad on vabad?» Étienne noogutas sõnatult. Nad istusid kolmekesi laua ääres vahetamata sõnagi. Milano suunas sõitev rong jõudis jaama. Einelaud jäi äkki tühjaks, nagu oleks tuul kõik platvormile pühkinud.

Enne kui tõusta, viskas Étienne lauale paberitüki. Ta viskas selle hooletult nagu vana restoraniarve, mis oli juhuslikult jäänud taskusse.

Ja väljus siis kiirustades, selja taha vaatamata, platvormile.

Neljandal laual, mis oli seina äärde lükatud, lebasid pakk ja fotoaparaat. Anka laskis pilgul ringi käia ja võttis paki, «Leica» aga riputas poisile kaela.

Seejärel heitis ta kiire pilgu paberitükile ja torkas selle väledalt käekotti.

Üle naise näo jooksis ärevusevari. Anka teadis, et saab selle volituse ainult kõige äärmisel juhul, kui oht muutub Étienne'ile reaalseks.

Anka mõistis hästi, et Étienne poleks mingil juhul tulnud kohtuma temaga, aga veelgi vähem andnud talle midagi üle, kui tal oleks olnud «saba» järel. Nii et jaama einelauas aset leidnud kohtumine ise naist eriti rahutuks ei teinud. Aga see, et Étienne pidi võtma endale kulleri ülesanded ja sinna Tamara asemel tulema . . .

Anka sünged prognoosid olid vist õiged.

29.

Étienne väljus vagunist ja jalutas mööda Milano vaksali perrooni, oodates kuni väheneb reisijatevool, ja hakkas siis astuma linna väljapääsu suunas.

Tema aeglus ja ettevaatlikkus polnud sugugi liigsed. Perroonil lonkis ebamäärase vanusega, eriliste tunnusmärkideta, uue õlgkübaraga sinjoore. Étienne tundis, et mees uurib teda üksisilmi. Eriliste tundemärkideta sinjoore juures oli midagi tabamata tuttavat; vaist ütles Étienne'ile, et teda jälgitakse. See oli tõsine signaal: Kärtnerit oleks tulnud loogiliselt oodata ja püüda Genova vaksalis, tema aga naasis Torino kaudu ja saabus teise vaksali.

Jälitus oli kahekordselt ohtlik seetõttu, et Tamara, kes ei pruukinud minna kohtumisele Torino jaama einelauas, oli otsustanud tulla rongile vastu, selleks juhuks, kui Kärtneril tekiks vajadus anda talle üle mingeid materjale, mida tal oli ohtlik kaasas kanda, veel enam aga kontoris või kodus hoida. Tamara ju ei teadnud, kas Étienne oli tema asemel Ankaga kohtunud või mitte. Pealegi oleks mees andnud üle ainult sellised materjalid, mis vajasid fototöötlust: need pidid veel ujuma ilmutiga ja kinnitiga vannides, mõned aga lamama suurendaja valguses.

«Ja siiski, kus ja millal on see õlgkübar varem minu silme ees virvendanud? Aga miks just õlgkübar?! Mingit õlgkübarat pole ju olnud,» arutas Étienne üle väljaku sammudes. «Eriliste tunnusteta sinjoore jalutas ka vihmase ilmaga paljapäi. Tema kübar on uhiuus. Punutud õlg läigib nagu briljantiiniga määritud. Aga hallid püksid on päevi näinud . . .»

Tamara oli seal Kärtnerit kohanud mitmel korral, mehel tuli ainult vaksaliesine väljak ületada, paremale Via Boccacciole pöörata ja paarisnumbritega tänavapoolel tänavaristil asuva kabelini minna.

Étienne märkas Tamarat poole kvartali kaugusel. Ta aeglustas sammu, peatus väikese saapakaupluse vitriini ees ning astus siis hajameelselt teist tänavapoolt silmitsedes edasi.

Nad ei tohtinud teineteist tunda! Étienne ei tahtnud seljataha vaadata, kuid tundis füüsiliselt oma seljal uue õlgkübaraga sinjoore pilku.

Étienne ei vaadanud Tamara poole, kuid suutis siiski silmanurgast märgata, et naise helesinise suvemantli kõik nööbid on kinni ja riie ei varja, vaid rõhutab tema sihvakat sportlikku figuuri. Tamara astus üksi, pea püsti, huuled otsustavalt kokku surutud.

Tamara taipas: kui Kärtner sel viisil käitub, siis teda jälgitakse. Seda ohtlikum on Étienne'il koju või korterisse ilmuda.

Étienne taipas omakorda: kui Tamara on tulnud vastu sellele rongile, see tähendab, et tema korterit ja kontorit valvatakse. Iga hinna eest pidi libisema küti käest, kes arvab, et hoiab lindu püssikirbul. Tuli linnas ära kaduda, teha kõik, mida kogunenud kõige tähtsamatest asjadest teha jõuab. Ja alles tööpäeva lõpul,

mitte enne kui ta on lahti saanud salajasest pagasist, võib ta ilmuda «Eureka» kontorisse või koju.

Étienne jõudis telefoniautomaadi kõrvale. Ta oleks tahtnud helistada Gianninale ja küsida, kas on tagasi kompanjon Pagagnolo, tunda huvi, mida uut on «Eurekas». Aga ta sammus muidugi telefoniputkast mööda.

Étienne käis tänaval, mille ääri palistasid jämedad pöögid. Kui tramm hakkas talle järele jõudma, pööras mees end äkki ringi, justkui trammimürast häiritud, tegelikult aga selleks, et kontrollida, kas teda luurab õlgkübar.

Ta jõudis märgata: keegi peitis end pöögi tüve taha.

Piemonte väljakul seisid voorimehed ja samas kõrval taksod. Étienne peatas parkimiskohale läheneva takso, istus kiiresti sisse ja palus juhti end kiires korras linna teises otsas asuva Keskvaksalini toimetada. Kui palud sõita kiiresti, siis on kõige parem nimetada raudteevaksalit või sadamat.

Étienne kiikas taksojuhi juures olevasse peeglisse ja nägi läbi tagaklaasi kõike ülihästi. Õlgkübar järgnes taksole halli värvi autos.

Pargist mööda sõites palus Étienne ootamatult taksojuhti:

«Pidage, ma unustasin osta sigarette!»

Taksojuht pidurdas järsult. Takso jäi tubakakioski kõrval seisma nii äkki nagu oleks maasse kaevatud. Pidurite läbilõikava kriginaga peatus taga hall «Opel», mis oleks peaaegu takso tagaotsaga kokku põrganud.

Étienne ostis rahulikult sigaretid ja istus uuesti taksosse. Ta muutis esialgset marsruuti ja jõudmata vaksalini astus maha Via Moscal.

«Kuna nad arvavad, et ma olen käes ja ei pääse kuhugi, ei ole neil mõtet mind tänaval kinni pidada,» arutas Étienne. «Arvatavasti on neil käsk mind ainult mitte silmist lasta . . .»

Mosca tänav on nii nimetatud Napoleoni võidu tähistamiseks. Just nii hindasid kunagi prantslased ja kogu Euroopa tema sissemarssimist Moskvasse. Étienne'ile meenus, et Pariisis on Triumfikaarel samuti kirjas allaheidetud Moskva. Muidugi, kuna Borodino väli jäi prantslaste kätte, aga venelased taganesid ja loovutasid Moskva, võis Borodinod vaadelda kui Napoleoni võitu. Ajalugu aga näitas, kes oli Borodino väljal võidule lähemal, kas Napoleon või Kutuzov.

Ja ka nüüd oli raske öelda, kes on lähemal lõppvõidule, kas Madridi kaitsjad või Madridi suunas edasitungivad frankistid.

Senikaua peab ta käituma sellel vaiksel Via Moscal niisama julgelt ja otsustavalt nagu ta käituks Madridi ülikooli linnaosas, Printsessi sillal või verega kaetud Carabanchel Alto kvartalites. Praegu peab ta eelistama riski kõikvõimalikule ettevaatlikkusele. Muidugi ei tohi risk olla arutu, vaid ettevaatlik ja taibukas. Étienne on alati kinni pidanud konspiratsiooni rangetest eeskirjadest, aga võib tulla selline asjaolude kokkusattumine . . .

Just nii peab rindeluuraja ohverdama end hangitavate luureandmete nimel, kui need võivad otsustada homse lahingu saatuse.

Étienne väljus taksost Corso Sempionel ja hakkas astuma piki trammiliini. Ta seadis sammu nii, et jõudis trammipeatusse just sel hetkel, kui tramm liikuma hakkas, ja hüppas tagumisse vagunisse.

Tagaplatvorm oli suurepärane vaatluspunkt.

Seda mõistis ka mees hallis «Opelis» ja jättis trammi avaliku jälitamise. Et tramm liikus «Eureka» kontori poole, otsustati nähtavasti, et Kärtner sõidab tööle.

Tema aga väljus trammist üks peatus varem, lipsas kitsasse kõrvaltänavasse, tuli läbikäidava õue kaudu bulvarile, hüppas trammi ja sõitis kesklinna.

Ta pidi tingimata sisse astuma «Banco di Romasse». Mitte pangaoperatsioonide saali, vaid keldrihoidlasse, kus terase ja betooni kaitse all seisid seifid, teiste seas «Eureka» seif.

Hoiustaja ei saa oma seifi sulgeda ega avada panga võtmehoidjata, too aga omakorda ei pääse seifi avama hoiustajata. Aga niipea kui võtmehoidja hoiustaja järel viib läbi oma salajased manipulatsioonid ja salalukk viimaks avaneb, astub võtmehoidja kohe kõrvale.

«Banco di Romas» hoiti hoiuste saladust rangelt ja keegi ei passinud, kes ja mida pani oma seifi või võttis sealt.

Kärtner ei kavatsenud seekord midagi peita. Ta tuli seifist mõningaid pabereid ära võtma. Tekkinud olukorras ei olnud ettevaatus üleliigne, kuigi tegemist oli šifreeritud materjalidega, mis paistsid süütute ametikirjadena. Siiski oli parem, kui see ärikorrespondents oleks postitatud ja läheks oma aadressil minema.

Étienne väljus pangast, seadis sammud postkastist mööda ja sõitis siis Gallarate suunas äärelinna trammiga, mis tuli Corso Sempione poolt. Vajadus kohe ära saata radiogramm oli nii suur, et ta esimest ja arvatavasti ka viimast korda otsustas võtta endale Ingridi sidemehe funktsioonid.

Äri- ja majandustegevuses on olemas mõisted «kahju» ja «saamata jäänud tulu». Juhtub nii, et otsesest kahjust on kahjustus palju väiksem kui oskamatusest kasutada turu- või börsisituatsiooni. Ja kes vajaks isegi kõige täpsemat ilmaennustust ülemöödunud neljapäeva kohta, keda huvitaks vana teatriafišš või ammu mänginud loteriipilet, millele ei langenud võit?!

Miks pidi saatma radiogrammi tingimata sel päeval? Põhjus oli selles, et raadiokood muutus sõltuvalt nädalapäevast, millal toimus saade. Genova lähedal pansionis oli Étienne koidikul šifreerinud Erminia teate vägede ja relvastuse väljasaatmisest Genova sadama kaudu ning üksikasjaliku kirja Vana asendavale seltsimehele sellise arvestusega, et radiogramm antakse edasi just samal päeval, teisipäeval. Muidu oleks pidanud seda uuesti šifreerima . . .

Enne trepikotta astumist vaatas Étienne ringi. Ta ronis viimasele korrusele ja vaatas trepimademelt läbi akna tänavale. Midagi kahtlast ei hakanud silma. Mees kuulatas korteri ukse taga ja andis siis kella.

Ukse avas väärika välimusega elatanud sinjoora.

«Tere päevast, lugupeetud sinjoora. Kas siin elab preili Ingrid?»

«Palun, astuge sisse.» Perenaine koputas uksele. «Sinjoriina, teile on külaline.»

«Kas te leidsite mind lihtsalt?» Ingrid oskas varjata oma äärmist imestust või isegi hämmeldust. «Saage tuttavaks. Sinjoora Guttuso, minu hea kaitseingel. Konrad Kärtner, minu isa sõber, ärimees, ka Viinist.»

Neiu kutsus külalise oma tuppa. Mees astus sisse, laskis käia silmadel üle luksuslikult sisustatud toa. Ta pilk peatus

eelkõige tahtmatult klaveril ja grammofonil, siis astus ta akna juurde.

«Kui kaunis vaade! Ka järv on päris lähedal. Oleks pidanud teie poole soolaleivale tulema, aga nüüd olen lootusetult hiljaks jäänud . . .»

«Ja te ei oodanud minu helistamist?» küsis Ingrid erutatult.

«Ma tahtsin kuulata head muusikat.» Étienne istus väsinult voltääri tugitooli. «Sul on vist ostetud Toti Dal Monte viimased plaadid?»

Varsti pani Ingrid grammofoni tõelist plaati mängima ja kogu järnevat jutuajamist saatis Amelia aaria ooperist «Maskiball».

«Ühe päeva jooksul kolm kohtumist kolme naisega kolmes linnas . . . Kas mäletad, kuidas on teie Heinrich Heinel? On õndsust täis ja õnne mees ning pea käib ringi, ei me salga, kolm armukohtumist tal ees, ent olemas on vaid kaks jalga.» Étienne naeratas nukralt. «Rikkusin selle päeva jooksul kolmel korral konspiratsiooni. Ja iga kord oli see hädavajalik. Kas mõistad, Ingrid? Mõnikord kõrgeim konspiratsiooniseadus seisnebki selles, et seda oskuslikult rikkuda.»

«Mis on juhtunud?» küsis neiu häält tasandades.

«Riskita meie töös ei tule toime. Aga risk peab olema turvatud ja taibukas! Ja seepärast peab täna õhtul «Traviata» sidet viimast korda.» Étienne võttis taskust neljaks murtud paberitüki.

«Juba ammu tean ma, et ma pole teie jaoks Ingrid, vaid ainult «Traviata»,» tähendas Ingrid solvunud tooniga.

«Veel anna keskusele edasi, ma ei jõudnud šifreerida, et ma olen täpselt kindlaks teinud: Franco ja Mussolini vastuluure ja admiral Canaris peavad omavahel tihedat operatiivsidet.»

Neiu šifreeris viimase fraasi, aga Étienne ütles vaikselt:

«Sa pead kiires korras sõitma Šveitsi. Juba homme. Tuba jäta alles. Saatja lammuta ära. Küll sa ise tead, kuhu ta panna . . . Järv on siinsamas.»

«Aga kohtumine Ankaga kolmapäeval?»

«Ma kutsusin Anka juba Genovast kohtumisele ja käisin seal Tamara asemel.»

«Ja ma ei kuule enam oma peremehe häält?»

«Vähemalt mitte lähema kuu jooksul.»

«Kas teie ei sõida ära?»

«Ma sõidaksin küll, sõidaksin viivitamata, kui poleks sõda Hispaanias. Lahingu ajal sellist vaatepunkti maha ei jäeta. Kujutle vaid, kõik meie töö läheb untsu ja keegi peab kõike algusest peale hakkama.»

«Teile on siiajäämine ohtlikum kui minule . . .»

«Ei pruugi mind matta! Kui nad oleksid tahtnud mind arreteerida . . .» Étienne lõi käega. «Nad vajavad minu sidemeid, vaja-

vad «Traviatat».» Ta tõusis, kuulas hetkeks muuseas plaati ja ütles päris ukse juurde astudes valjusti:

«Milline hääletämbr! Milline hingamine! Temalt võib õppida... Ära muusikat jäta, ees on ju veel konservatoorium. Auf Wiedersehen, auf Wiederhören, minu armas Traviata!» Étienne suudles neiut laubale. «Südamlik tervitus Friedrich Suurele...» Ta heitis pilgu kellale. «Ja nüüd kostita mind veel mingi aariaga oma tulevasest repertuaarist...»

Étienne kuulas piisavalt palju grammofoniplaate ja Ingridi vokaalpalu ja asus siis koduteele, väljudes neiu juurest kõikmõeldavaid ettevaatusmeetmeid järgides.

Ta kõndis, sõitis ja kõndis jälle, tundes üldist kergendust. Kergendustunnet ei toonud üksnes see, et arreteerimise ja läbiotsimise korral oli ta jälitajad ilma jätnud igasugustest süü- ja asitõenditest, vaid eelkõige see, et sündmuste käigust sõltumata oli ta täitnud oma kohuse...

30.

Kärtner leidis Giannina kirjutusmasina tagant. Nii nagu tavaliselt ümises ta nina alla midagi kerglast ja trükkis sel ajal pangaarvete ärakirju. Neiu andis üle möödunud päevadel laekunud posti ja teatas, et eelmisel päeval olid saabunud šefi tellitud uued visiitkaardid, kaardid lamavad tema kabinetis kirjutuslaual kõige peal. Ja veel teatas Giannina, kes oli helistanud telefoniga.

Kärtner tänas hajameelselt ja küsis:

«Kas üsna hiljuti, viimase tunni jooksul ei ole keegi kontorisse helistanud?»

«Töö asjus? Mitte keegi. Ah jaa, üks kõne oli. Naishääl. Ta palus kutsuda sinjoora Angelat. Järjekordne valeühendus. Keegi hajameelne isik ei oska õigesti viit numbrit valida.»

Kergendusohe. Tähendab, Ingrid andis materjali edasi häireteta. Giannina ei pööranud tähelepanu sellele, et telefoni valeühenduste korral otsiti sinjoorat või sinjoriinat, kelle nimi algas täishäälikuga.

Étienne oli nii ära piinatud, et suutis seda vaevu Giannina eest varjata.

Ta oli juba ammu otsustanud kontorist ära minna koju puhkama, kuid istus tugitoolis edasi, käed jõuetult rippumas, pea rinnal.

«Kahju,» ütles ta viimaks. «Kahju...»

«Mida te ütlesite, šeff?»

Étienne lõi kurvalt käega.

«Saate aru, Giannina, vahel me teeme elus täiesti ühesuuruseid vigu... Aga mõnda viga on lihtne parandada, aga teisi, samasuuruseid, ei saa. Nagu kirjutusmasinal. Kerge on parandada eksikombel löödud punkti komaks või tähte «c» täheks «o». Keegi ei märka. Aga kui tuleb parandada «o» ja teha sellest «c» või koma asendada punktiga, siis ei tule midagi välja...»

Giannina ootas, et šeff ütleb veel midagi, aga mees vaikis, nägu keskendunud ja sünge. Neiu ei tahtnud tema vaikimist katkestada. Ta kortsutas kauneid kulme, kuid laup jäi seejuures siledaks, ilma vähemagi kortsuta.

Enne kui kontorist lahkuda, juba uksel seistes, palus Kärtner Gianninat helistada telefoniautomaadist asutusse, kus töötab Tamara-nimeline venelanna, kiires korras temaga tavalisi ettevaatusabinõusid järgides kokku saada ja anda üle palve: kui naine saab, tulgu homme Kärtneriga kohtuma.

Giannina noogutas mõistvalt. Ta ei esitanud šefile iialgi liigseid küsimusi, mis puudutasid mehe antifašistlikku põrandaalust tööd. Mees aga vastavalt vaikivale kokkuleppele ei selgitanud midagi, uskudes neiu taibukusse, tema ustavusse ja sellesse, et neiu väärib tema usaldust...

Kodus vaatas ta veel kord läbi kõik oma paberid ja raamatud — polnud midagi kompromiteerivat.

«Miks mind täna ei arreteeritud? Nad ei käi kannul esimest päeva. Otsustasid koguda minu vastu rohkem süütõendeid. Tähendab, selliseid tõendeid ei tohi üldse olla.»

Diivani all lebas rull jooniste ja tehniliste dokumentidega vene päritoluga lennukite kohta. Joonised ja dokumendid olid ääretult süütud, aga neil seisid venekeelsed templid «Täiesti salajane». Étienne ei hoidnud seda rulli kodus niisama lõbu pärast — vene «täiesti salajased» joonised võisid teda vajaduse korral abistada.

Ainus, mille ta oli unustanud hävitada, oli venekeelne ajakiri «Tehnika-molodjoži» 1936. aasta 2. ja 3. number. Ta oli hoidnud ajakirja akadeemik Ivan Pavlovi noortele kirjutatud kirja tõttu.

«Me kõik oleme rakendatud ühises ürituses ja igaüks viib seda edasi oma jõudu ja võimalusi mööda. Meil ei saagi sageli selgust, mis on «minu» ja mis «sinu», aga sellest ainult võidab meie ühine üritus,» luges Étienne nüüd kiiruga üle. Pavlov justkui ei kirjutanudki oma füsioloogiast, ahvidest Rosast ja Rafaelist, vaid sõjaväeluurest! Kirjas oli veel palju väärt mõtteid: järjekindlusest ja sellest, et alati peab olema julgust öelda endale «ma olen võhik», ning tööinnust... Enne ajakirja põletamist kaminas laskis Étienne veel kord silmad üle Pavlovi kirja joosta, püüdes meelde jätta võimalikult rohkem.

Nüüd võis tema korteri läbiotsimisel leida ainult kaks venekeelset sõna: «Täiesti salajane».

«Kahju, lausa pisarateni kahju,» sõnas Étienne omaette vene keeles. «Kõik variseb kokku ja teie püüdlused, lugupeetud härra Kärtner, ei ole enam midagi väärt . . .»

Kaotanud rahu keerutas ta käes karbist võetud visiitkaarti ja torkas selle masinlikult rahakotti.

Enne voodisse heitmist ei unustanud Étienne sulgeda väljakupoolsete akende ribikardinaid, et seda ei pruugiks teha vara hommikul. Läbi ribikardina on mõnus vaadelda, kui sind ennast keegi ei näe.

31.

Étienne vaatas trammipeatuse asfaltsaare poole ja jäi ootama. Möödus tramm, teine, kolmas . . .

Sõitjad astusid trammi ja trammist välja, aga peatuses tolknes endist viisi toosama ebamäärase vanusega ja eriliste tunnusteta õlgkübaraga sinjoore. Ta teeskles jälle trammi ootavat sõitjat, tegelikult aga piilus üles «Eureka» ja Kärtneri korteri akende poole.

Sel hommikul muretses Étienne eelseisva, Tamaraga toimuva graafikuvälise kohtumise pärast. Harilikult toimusid nende kohtumised õhtul pargis, kuid ainult ühel tingimusel: kui Tamara ei vaadanud sel päeval lõunaajal sisse kohvikusse «Manzoni», kus Kärtner sel ajal einestas. Kui ta kas või hetkeks nägi läbi akna või uksepilu Tamarat, ei toimunud õhtust kohtumist. Tähendab, kas ei olnud saabunud värske post või oli muid asjaolusid, mis tegid kohtumise pargis varem kindlaks määratud alleel võimatuks või tarbetuks.

Hommikul Kärtner kontorisse ei läinud. Pealegi pidi kompanjon saabuma alles päeval, aga eriti kiireid asju ei olnud. Telefonihelinale ta ei reageerinud.

Akendest mõnevõrra paremal oli trammipeatus, vasakul taksode seisukoht. Minna väljakule, kui seal passib agent ja seisukohas ootavad taksod, ei olnud võimalik.

Keskpäevaks pidi liiklus elavnema ja autod laiali sõitma. Étienne otsustas oodata sellist situatsiooni, kus autota luurav agent ei saaks talle järele tormata.

Ta ootas kuni peatuses oli ainult üks auto, jooksis kiiresti trepist alla, istus autosse ja sõitis minema. Ära sõites jõudis ta märgata, et pea kaotanud agent tormas telefoniautomaadi juurde . . .

Väikesel kohvikul «Grand-Hôteli» juures ei olnud oma nime, aga kõik kutsusid teda «Manzoni». Kohvik ja baar asusid Via Alessandro Manzoni ja Via Grosso Rosso nurgal seisvas majas, «La Scala» teatri lähedal. Mälestustahvel hoonel tuletas meelde, et «Grand-Hôtelis» suri Giuseppe Verdi, aga sellest tahvlist allpool oli kinnitatud tahvel tänava nimetusega.

Kärtner istus Manzoni kohvikus ja vahtis ainiti avatud ust ja aknaid. Igaks juhuks käis ta kohvikust ajalehekioski juures tänavanurgal, ostis oma alalise «Neue Zürcher Zeitungi» ja naasis laua taha. Tamara ei ilmunud.

Niisiis, kõik oli korras ja õhtune randevuu võis toimuda.

Hommikul polnud tahtmist kodust kontorisse helistada, aga nüüd, kus Tamara ilmumata jäämine rahustas, oli tähtis teada, kas Pagagnolo on tagasi jõudnud.

Ta helistas kontorisse, aga vaevalt jõudis ta baariletist mõni samm eemalduda ja toolil istet võtta, kui kohvikus helises telefon.

Telefonitoru võttis puhvetineiu. Toru käes hoides ei saanud ta kogenematuse tõttu Étienne'ile kahtlustava pilguga otsa vaatamata jätta.

Étienne taipas: huvi tuntakse mehe vastu, kes äsja oli helistanud «Eureka» telefoninumbrile.

Ta tasus ruttu arve, väljus kohvikust ja pööras vasakule, sammudes mööda parfümeeria-, juveelitoodete, karusnaha, meeste valmisrõiete ja fototarvete kauplustest ning kohvikutest.

Ta jõudis «La Scala» juurde. Siinsamas oli trammipeatus, kuhu ta tavaliselt saatis Ingridi.

Kuhu sõita?

Tramm hakkas juba liikuma, aga ta polnud veel otsustanud, kus veeta aega, mis oli jäänud õhtuse kohtumiseni Tamaraga.

Ja äkki tuli talle pähe mõte, et vaevalt küll ükski agent tuleb mõttele otsida teda toomkirikust. Étienne otsustas minna peakirikusse ja viibida seal palvetajate keskel õhtuni.

Étienne'il vedas. Toomkirikus käis pidulik jumalateenistus kardinali juhtimisel. Rahvast oli nii palju, et ta leidis hädavaevu koha altari lähedal. Ja Étienne veetis ilma suurema piinata toomkirikus ligi kolm tundi, kuulates jumalateenistust, mida kaunistas suurepärane koor.

Kiriku värvilised vitraažid kaotasid õhtu lähenedes säravuse. Kui Étienne kirikuesisele astus, oli juba videvik ja iga hetk oli oodata laternate süttimist väljakul.

Just siis mõistis ta Tamaraga linnapargis toimuvate kohtumiste õiget väärtust. Seal istusid pinkidel ja jalutasid kõrvalistel kõnniteedel üksildust otsivad paarikesed. Niisamasugune sobiv koht konspiratiivseteks kohtumisteks oli Pariisis Luxembourg'i

aias Medici purskkaevu juures. Alati kohtuvad seal üliõpilased ja noored armunud. Étienne meenutas mõru naeratusega, et omal ajal, aastat kümme tagasi, oli tal kergem kui praegu kohtumisele tulnud armunut teeselda. Ja tuleb aeg, kus taoline maskeering lihtsalt enam ei sobi.

«Noh, mis seal parata, hakkan siis õllebaari alaliseks külaliseks või kaardimängijaks.»

Hommikul oli olnud, nagu tavatses öelda Étienne, läbiligunenud ilm, aga pärast missat toomkirikus saabus ilus õhtu.

Kuu nagu teeskles oma kollast värvi ning oli kuidagi ebatõepärane ja teatraalne. Pargis jalutas nii palju paarikesi, et vaba pinki oli raske leida. Étienne sammus pargi pimedatel teedel, tahtmatult kellegi järel luurates, kedagi segades ja heidutades, aga teda saatis hoolimatu, tormakas ja avameelne pargiarmastus.

Tamara tõi Étienne'i nimele saabunud kiirteate. Kannatamatus kannustas meest, tal oli soov seda kohe läbi lugeda ja nad istusid ümber pingile, mis seisis laternaposti all.

Tamara oli alati imestanud, kuidas Étienne dešifreerib kirju, ainult harva pliiatsit ja paberit kasutades. Selleks oli vaja fenomenaalset mälu. Étienne aga arvas, et selles pole midagi imelikku. Alaline treening ja ajude gümnastika — see oligi kogu saladus. On maletajaid, kes armastavad pimesimängu, või nagu ütlevad prantslased «à l'aveuglette», malelauda jälgimata, aga see ei tähenda hoopiski, et need maletajad on kõige tugevamad.

Étienne rääkis Tamarale, kui visalt talle jahti peetakse. Tal polnud kahtlust: niidid algavad Hispaaniast. Seal jälitasid teda saksa salanuuskurid. Étienne oli kindel, et teda jälitasid seal ka Franco agendid, aga ta ei saanud rahu, et ta neid ära ei tundnud. Hispaania vastuluure käest lippas ta ära, aga siis anti ta üle Itaalia vastuluurele.

«Kas näed?» Étienne osutas oma varjule, mille jättis latern liivasele pargiteele. «See on ainult minu üks vari. Eile nägid sa Boccaccio tänaval minu teist varju. See jalutas uhiuue õlgkübaraga.»

«Sa olid ju Genovas,» katkestas erutatud Tamara jutu. «Ma tulin igaks juhuks Torino rongile vastu. Kuidas sa sinna sattusid?»

«Reisisin sinu asemel. Läbisõidul nägin Ankat. Erakordsed asjaolud sundisid erakordselt riskeerima.»

Étienne alustas juttu oma pahast eelaimusest, mis ei olnud sugugi tema moodi. Tamarale ei meenunud juhust, kus Étienne oleks sattunud paanikasse.

«Muide, see ei ole eelaimus, see on enesealalhoiutunne,» ohkas Étienne. «Ma tunnen kogu aeg oma selja taga jälitusmüdinat.»

«Aga täna?»

«Ma palvetasin kolm tundi toomkirikus, et meie kohtumine

ei jääks toimumata.» Étienne ei muianud nalja üle ja lisas süngelt: «Näib, et see on meie viimane kohtumine. Ja minu homne kohtumine sidemehega — me pidime kohtuma «Banco di Roma» keldris, kus asuvad seifid, — ka ei toimu . . . Kahju, väga kahju . . . Hispaanias käib sõda, iga päev on lõputa kallis.»

Katastroofi puhuks pidi Grigri varakult välja töötama tegevusplaani, et konspiratiivsest ahelast ei langeks välja üksikud lülid. Kui hea, et tal ei olnud mingit isiklikku kontakti Grigriga!

Nende viimased kohtumised olid toimunud eelmisel aastal ja möödusid kõige rangemate konspiratsiooniseaduste kohaselt.

Nad olid kohtunud erinevates linnades neil päevil, mida nagu mööda minnes märgiti mingites ärikirjades. Tolles koodis olid kohtumise linn ja päev muutuvad suurused, alaline suurus oli kohtumispaik ja -aeg, alati kell üks päeval peavaksali esimese klassi ootesaalis.

Tamaraga hüvasti jättes tuletas Étienne veel kord meelde: Skarbek peab sõitma lähemail päevil välismaale kõigi materjalidega, mis talle üle andis Anka.

Nende väärtuslike materjalide pärast käis Étienne Hispaanias. Nende pärast jõi ta falangistide terviseks, nuumas fašistide ajalehti, andis asjalikku nõu Juan-Hans Guntzile, aplodeeris filmile «Tahte triumf», parandas «Breguet'» šassiid, mängis kassi-hiirt «sadamateenistuse», gestaapolastega ja oli püha neitsi Maarja adjutandi osas.

Étienne heitis veel kord pilgu tolmunud peeglisse, milles kumas kell. Peeglikell näitas kümme minutit kaheksa peal, seega oli kell kümne minuti pärast viis.

Pasquale oli hilinenud juba kakskümmend minutit. Kummaline, sest varem oli ta tulnud minutilise täpsusega, et kiiremini kohtumisega maha saada. Laua taga istudes oli Pasquale alati vahtinud kannatamatult kella, püüdes kogu jõust lühendada koosviibimist Kärtneriga trahterikülastajate silme all.

Ta oli otsustusvõimetu ja aravõitu mees ning kui ta ise otsustas määrata kohtumise, siis pidi tal selleks tõsine põhjus olema.

Nähtavasti jäi ta Hispaaniasse kauemaks kui arvas. Viimased kolm nädalat polnud Pasqualest kuulda kippu ega kõppu. Asi tundus eriti kummaline seetõttu, et nad olid läinud Kadunud Pojaga ühe laevaga, aga too oli juba tagasi.

Kärtner ei näinud inimesena, kes trahterisse sisse astus, et kiiruga kõht täis süüa. Peremees heitis talle pilgu: see külaline tuli juba mitmendat korda. Ta oli hästi riietatud, käes saksakeelne ajaleht. Étienne'il oli seljas uus must, kitsa valge triibuga inglise ülikond, millega ta oli hiljuti «La Scalas» käinud.

Oli aeg, kus ettevaatlik Pasquale keeldus ilmumast kohtumisele Kärtneri väljakutse peale ja tegi tingimuseks, et määrab kohtumised ise, kui see talle sobib, on vajalik ja kui ta on kindel täielikus ohutuses, kutsudes Kärtnerit kohtumisele kokkuleppe kohase postkaardiga. Tingimuse alalised suurused olid kellaaeg, koht ja nädalapäev.

Ülimalt ettevaatlik Pasquale oli nõudnud veel ühe tingimuse täitmist: nad istusid saalinurgas laua ääres võõrastena, juttu ajamata. Aga kes laseb enda juurde laua taha istuda võõral, kui lauad on ümberringi tühjad? See oli esimene põhjus, miks kohtumised toimusid pärast tööd. Teiseks põhjuseks oli tipptund, kui sai kaduda rahva hulka. Trammid olid rahvast täis, kohale ja minema võis sõita tähelepanu äratamata.

Étienne oli kindel, et Pasquale oma ettevaatlikkuse juures ei too trahterisse «saba», nii et selle poolest oli kohtumise ohutus garanteeritud. Étienne'i enda olid agendid juba üksteist päeva rahule jätnud ja ta võis jälle vabalt linnas ringi liikuda ning politsei vintsutusi unustada püüdva ärimehe tasakaalukat elu elada.

Kuidas ta ka ei piilunud hommikuti ribikardinate vahelt tänavale — agenti trammipeatuses ta enam ei avastanud. Igal hommikul käis Étienne ajalehekioskist oma «Neue Zürcher Zeitungit» ostmas ja ühelgi korral ei märganud ta midagi kahtlast. Lühidalt öeldes: teine vari oli ta rahule jätnud.

«Kas õnnestus nuhid maha raputada?» arutles Étienne. «Võib-olla hirmutas mind siis lihtsalt mu oma kartus? Võib-olla kiirustasin Ingridi ärasaatmisega? Ei, igal juhul võin ma riskida ainult iseendaga . . .»

Kohe pärast kompanjon Pagagnolo naasmist Milanosse hakkasid nad kahekesi mööda linna tiirutama ja püüdlikult uusi kontoriruume otsima. Kompanjon otsis suuremaid ruume eeskätt linna äriosas, kusagil Piazza Cordusio ja Vittorio Emanuele galerii läheduses.

Firma «Eureka» ärikirjade hulk suurenes, nii et Giannina istus kirjutusmasina taga selga sirutamata mitu tundi järjest. Muidugi muutus mahukamaks ka iga päeva post. Étienne'i viimane sõit Cádizi, Algecirasesse ja Sevillasse oli olnud kaunis viljakas. Tugevnesid sidemed mitme saksa firmaga, eriti «Tuulemootorite Keskkontoriga».

Kompanjon teadis Kärtneri ammusest kiindumusest ooperisse. Heast südamest oli ta eelmisel õhtul kutsunud ärikaaslase «La Scalasse». Laval oli «Aida» Benjamino Gigliga. «Bravo, bravissimo, Benjaminello!» olid kogu õhtu kisanud arutud ja armunud laulja austajad.

Étienne oli veel nüüdki eilse etenduse mõju all. Võib-olla esimest korda viimaste aastate jooksul käis ta «La Scalas» niisama, enda lõbuks, ja mitte seepärast, et tal oli kohtumine parteri kuuendas reas, orkestri suunas minnes vahekäigust vasakule jääva teise kohaga.

Muusika kuulamine oli hoopis teistsugune siis, kui pidi muretsema, kuidas midagi märkamatult Ingridile üle anda või temalt saada. Tal polnud vajadust viimasel vaheajal teatrimuuseumi astuda ja tühjades tubades ringi hulkuda, oodates kuni nad jäävad kahekesi ja Ingrid avab noodimapi.

Étienne väljus esimesel vaheajal teatrirõdule. Oli sombune ja tuuline õhtu. Ta tõmbus külmast kössi, aga rõdult ei lahkunud ja uuris mõnuga musta detsembritaevast, mis nii harva milaanolastele tähti näitab, ning kiirustas siis tagasi saali, vastu kärarikkale vaimustustormile, hinges sõnul seletamatu vabadustunne.

See kõik juhtus eile, aga täna hommikul toimus uus rõõmus sündmus: peapostkontori postkastis nr. 172 lebas kauaoodatud postkaart Giannina nimele, kuid hoopis mitte tema teadmiseks mõeldud.

Pasquale oli sõidust edukalt tagasi, aga asjaolud ei võimaldanud tal Torinost ära sõita ja kasutütart näha, kuigi ta neiu järele väga igatses. Järelikult pidi Pasquale tulema reedel, see on täna, kokkulepitud kohta kindlaks määratud kellaajal, sinna ja siis, kus ja millal nad varem olid kohtunud.

Ka saabus Genovast kohver asjadega. Iseenesest mõista, et

sealsele hotellile saadeti ära puust pirniga võti ja kõik kulud tasus «Eureka» kuhjaga.

Kuigi oli möödunud juba kümme rahulikku päeva, polnud Étienne kaugeltki rahulik ja muretu. Pärast hiljutist jälitamist ei oleks ta ise kohtumist Pasqualega määranud ja katkestas ajutiselt igasugused sidemed ka Ingridiga. Ent polnud ka põhjust keelduda kohtumisest, kui järgitakse kõiki ettevaatusabinõusid. Ei võinud ju hetkekski unustada, et Hispaanias käis sõda ja Pasquale materjalid võisid olla suure operatiivse väärtusega.

Ta ootas eelolevast kohtumisest Pasqualega palju. Ja oli suur õnn, et Kärtner oli rahule jäetud, sest muidu ei oleks ta võinud kutsele vastata ja tänasest kohtumisest oleks tulnud keelduda.

Kohtumisele suundudes uuris Étienne eriti püüdlikult ümbrust: kas ei ole teist varju.

Ta jõudis Motta vabrikuni ringiga, mitu korda ümber istudes.

Kui Pasquale oleks teadnud, et Kärtnerit alles hiljuti jälitati, poleks tal kohtumine mõttessegi tulnud, ta oleks kartma löönud.

Trahter, kus nad juba mitmel korral teineteist näinud olid, asus Motta kondiitrivabriku värava lähedal. Vabrikuhooneid täis tänaval heljusid alati kondiitrilõhnad.

«Kes teab, võib-olla need lõhnad rikuvad tõesti kellegi isu, aga minul küll mitte,» muigas Étienne endamisi.

Ta seadis end istuma teise toa nurka, kus oli üsna kärarikas ja palju rahvast. Väikese paki, mille Étienne kaasa tõi, pani ta hajameelselt toolile, millest laudlina tagant välja paistis ainult seljatugi.

Ta tellis risotto alla milanese, pahareti moodi kanapoja, mida grusiinlased nimetavad «tabaka», ja võttis pudeli chiantit.

«Suurepärane tibuke!» ütles Étienne kelnerile ja keerutas parema käe nimetissõrme põse juures, nagu teevad Itaalias tõelised gurmaanid, kui väljendavad oma vaimustust.

Ta jõudis ära süüa riisi ja oli kanapoega lõpetamas, kui saali ilmus Pasquale.

Ta sammus nurgalaua juurde arglikult ja aeglaselt, palus Kärtnerilt luba istuda vabale kohale ja potsatas toolile veel enne, kui sai loa. Kärtner teadis, et Pasquale pole just vaprate killast. Aga niiviisi araks lüüa . . .

Pasqualel oli kaasas täpselt samasugune väike hallis pakkimispaberis, pakkimisnööriga risti seotud pakk nagu see, mis lebas märkamatult toolipõhjal.

Pasquale asetas oma paki sellelesamale toolile nurgas. Étienne märkas, kuidas tema käed sel hetkel värisesid.

Varsti muutus toakeses veelgi lärmakamaks ja elavamaks. Niipea kui vabanes ukse juures üks laud, hõivas selle neljameheline seltskond.

Pasquale tellis ainult tassi kohvi ja Motta küpsiseid. Kuni kohvi toodi istus ta närviliselt huuli lakkudes. Kohvi jõi Pasquale suud kõrvetades ja silmi tõstmata.

Étienne pööras tähelepanu sellele, et Pasquale nägu on sama kortsus kui tema ülikondki. Ta nägu oli haiglaselt kahvatu ja kõigest oli tunda, et kohtumine võttis tema hingejõu täielikult. Võib-olla tingis halva väljanägemise laevareis karmides tormides ja see, et kõik viimased päevad oli laev teda kõigutanud ja loksutanud? Pasquale oli merehaiguse suhtes väga tundlik.

Pasquale rüüpas kuuma kohvi kiiruga lõpuni, torkas käe laudlina alla, võttis toolilt paki, ühe kaksikutest, tõmbas keelega üle huulte ja astus puhvetileti juurde. Ta ei hakanud ootama kelnerit ja tahtis kiiremini arve maksta. Peremees valmistas parajasti kokteili. Kärtner märkas silmanurgast, kuidas Pasquale münte segi ajades raha otsis. Või oli tema rahakott ikka veel pungil peseetadest?

Pasquale lahkus ruumist mingi kõikuva ja komberdava sammuga. Võis arvata, et ta polnud joonud tassitäit kohvi, vaid hoopis kaks klaasi grappat. Tundus, et ta sunnib end astuma aeglaselt, olles tegelikult valmis joostes põgenema kaugemale Kärtnerist ja vastikust trahterist.

Muidugi võis Pasqualet hukka mõista arguse ja enesevalitsemisoskuse puudumise eest. Aga võib-olla inimene väärib austust just sellepärast, et ta sooritab tegusid oma iseloomutuse kiuste ja sunnib end, kui piinav see ka ei oleks, täitma oma kohust.

Kärtner sõi kanapoja lõpuni, rüüpas veel veini, millele hammustas peale parmesanjuustu, maksis siis rikkalikult jootraha lisades, võttis paberisse käänatud pakikese tooliistmelt ja läks kiirustamata väljapääsu poole.

Vaevalt oli klaasuks Kärtneri järel klirinal sulgunud ja ta tänavale astunud, kui otse ta kõrvale ilmusid kaks tursket meest. Mõlemad mehed hoidsid nagu kokkuräägitult paremat kätt pungil mantlitaskus, mantlid aga näisid olevat õmmeldud ühes ja samas töökojas.

Nad ei pruukinud end Kärtnerile esitleda. Ühel neist oli kavatsus näidata märki revääripöördel, teine haaras temast jõhkralt kinni — oli niigi selge, kellega on tegemist.

Isegi sel hetkel ei ehmunud Kärtner nii, et oleks kaotanud kontrolli enda üle. Talle oli juba selge — viimase üheteistkümne päeva ohutus oli olnud näiline, teda püüti petta ja petetigi . . .

«Olete arreteeritud,» kostis temani kaugelt, kuigi see kõlas kõrval. «Teie huvides on siin lärmi mitte tõsta.»

Kärtner vaatles imestusega pakki oma käes.

«Võõras pakk! Märkasin just praegu. Ja kus on minu oma?»

Ta astus sammu tagasi ja haaras kinni klaasukse lingist, kuid ta kisti eemale ja trahteriuks sulgus klirinaga.

«See on provokatsioon! Mulle on sokutatud võõras pakk!»

Kärtner viskas paki kõnniteele, kuid agent tõstis selle hoolikalt üles.

«Miks te reostate tänavat? Te tulite ju spetsiaalselt sellele pakile järele.»

Kärtner kavatses midagi vastata, kuid ei jõudnud. Kohale jõudis politseiauto ja selle uks paiskus lahti. Ta tundis jõhkrat tõuget selga ja samal ajal võtsid kellegi osavad autost väljasirutatud käed ta raudsesse haardesse ja tirisid autosse.

«Nii võite mu lipsu ja triiksärgi ära kortsutada,» ütles Kärtner sellise tooniga, millega noomitakse halba lakeid.

Ja veel enne kui uks kinni löödi ja auto liikuma hakkas, asus ta asjalikult ja kiirustamata kaelasidet kohendama.

TEINE OSA

33.

Pasquale Esposito oli jõudnud teha «Patrial» Hispaaniasse kolm reisi. Suve lõpul ja kogu sügise oli ta tegelnud lennukite kohaleveoga ja kokkumonteerimisega Franco sadamates, peamiselt Algecirases. Tavaliselt kestis selline reis kolm-neli nädalat. Merereisilt tagasi saabudes saatis ta Torinost «Eureka» kontori postkasti aadressil Gianninale postkaardi ja teatas, et asjaajamised ei võimalda tal teda vaatama tulla. See tähendas, et vastavalt konspiratsioonireglemendile saabub Pasquale eeloleval reedel Milanosse ja kohtub Kärtneriga Via Corsico lähedal trahteris.

Pasquale sõidud ei võinud lõppude lõpuks esile kutsuda kellegi kahtlust: kasuisa tunneb igatsust ja tahab kohata kasutütart.

Kärtner oli tutvunud Pasqualega varsti pärast seda, kui Giannina võeti kontorisse tööle.

Caproni tehas täitis suurt tellimust Nõukogude Venemaale. Selgus, et mitmel lennukil olid mootorid defektidega, mis olid küll hästi varjatud. Vene vastuvõtjad praakisid mootorid välja. Firma «Caproni» direktsioon otsustas, et see on tehase kommunistide tegu. Tehases algasid arestid. Ka Pasquale arreteeriti, kuid varsti veenduti, et tegemist on eksitusega ja ta vabastati ning firma saatis ta isegi Leningradi, kus ta õpetas venelasi neid lennukeid kokku panema.

Venemaalt naastes sai Pasquale nördimusega teada, et firma oli saanud tema eest lepingu kohaselt kakssada liiri päevas, talle aga maksti neist välja ainult kolmkümmend. Kas see polnud lausa röövimine? Ihne Pasquale kannatas ühteviisi nii siis, kui teda rahaga peteti, kui ka siis, kui ta pidi olema helde.

Kui aga asi puutus Gianninasse, siis polnud tal rahast kahju. Millise kauni pitsidega batistpesu Pasquale talle nimepäevaks ostis, ja korraga kohe pooltosinat eset! Ja kui naine heitis talle ette ihnust, siis õigustas ta end sellega, et tahab kokku kraapida raha Giannina kaasavaraks.

Kaksikvennad olid peaaegu täiskasvanud, kui Pasquale teist korda abiellus. Aga aasta pärast pulmi kaotas ta mõlemad pojad.

Tal seisis meeles, kuidas Fabrizio uljalt punase nekrutikutse pintsakurevääri külge kinnitas, aga kõrval seisis Bartolomeo norus päi samasuguse kutsega. Punased paberilipakad kaunistasid kogu nekrutite salka.

Ei saanud öelda, et Pasqualest oleks tulnud eeskujulik abielumees. Aga kasutütart ta armastas ja pühendas talle kogu isaarmastuse, mida tal minevikus ei olnud jätkunud poegadele.

Pasquale ei paistnud silma tugeva iseloomu või tugevate veendumuste poolest. Kunagi nooruses oli ta külastanud Torinos Arcivescovado tänavat, kus töötas vanas majas Gramsci ja hiljem Togliatti ning kus asus esimese kommunistliku päevalehe «L'Ordine Nuovo» toimetus. Ent pärast reaktsiooni võimutsemist, pärast verepulma Torinos 1922. aasta detsembris lõi Pasquale kommunistidest lahku. Ta muutus apoliitiliseks ja kuigi kasutas sageli revolutsioonilisi ütlusi, oli tegelikult rahumeelselt häälestatud fašistliku režiimi sünni suhtes. Hiljem, sõjaväes olles, liitus ta lühemaks ajaks anarhistidega, siis aga eemaldus neist ja alles pärast poegadega juhtunud trgöödiat muutus jälle Mussolini vaenlaseks. Aga ka siis olid tema mitmed sammud ja veendumused poolikud. Aktiivselt tegutsemast segas teda argus. Kasuisa kaupmehelik omakasupüüdlikkus ja ahnitsemine panid Giannina iroonilselt muigama, kui Pasquale paatosega kuulutas:

«Ma olen proletaarlane ja mul pole kaotada midagi peale ahelate!»

Ta oli töötanud Caproni firmas oma kolmkümmend aastat ja pidi üsna pea pensionile minema. Kogunenud oli ümmargune summa maja ehitamiseks sünnikohas, aia ja viinamarjaväljaga majakesest oli ta juba ammu unistanud. Giannina teadis, kus asub salalaegas kogutud rahaga, — see oli vanemate voodi kõrval seisva öökapi kahekordsete seinte vahel.

Kärtner oli oletanud, et Pasquale läks jälle merele ja sõitis Hispaaniasse koos Kadunud Pojaga. Pasquale aga oli juba salapolitsei käes ja teda piinati igapäevaste ülekuulamistega.

Valgus kadus Pasquale silme eest, kui uurija teatas, et ka Giannina on arreteeritud.

«Nähtavasti olete teda halvasti kasvatanud,» irvitas uurija. «Kangekaelne plika! Muidugi, te pole tema lihane isa ja vastutate tema eest vähem. Aga te oleks siiski võinud oma metslooma kasvatada rangemalt ja suuremas austuses duce ja kuninga vastu. On lausa mõistmatu, kuidas noor usklik itaallanna võib nii ülbelt suhtuda kuningasse, kelle sugu on samuti jumaliku algusega! Aga meil pole aega jonnaka sinjoriinaga mängida. Et ta on nii sõnaaher ja ei taha olla avameelne nagu pihil, pidime kontrollima, kas ta ei karda kõdi.»

Uurija hõõrus käsi, justkui oleks tema Gianninat kõditanud, ja ajas end kogu oma kääbusekasvuga kikivarvastele. Ta jalutas

mööda kabinetti, üks käsi taskus, teine puusas, õlg ette lükatud, püüdes võtta võitja poosi.

Pasquale kahvatas ja vajus taburetile.

Järgmisel päeval kutsus uurija Pasquale uuesti ülekuulamisele ja nõudis temalt jälle abi tähtsa riikliku kurjategija, fašismi õilsate ideaalide vaenlase tabamiseks asitõenditega.

Kõik, mis temalt, Pasquale Espositolt, nõutakse seisneb selles, et tuleb ilmuda kohtumisele Konrad Kärtneriga ja anda talle üle rull joonistega, nende samadega, mille vastu austerlane huvi tundis viimasel korral.

«Viimasel korral tundis Kärtner huvi spordilennukite jooniste vastu. Need ei ole üldsegi salajased,» vaidles Pasquale ebalemisi vastu.

«Just need joonised te andkegi talle üle trahteris, mis on teile tuttav eelmisest kohtumisest.»

Pasquale vaikis kaua, pea longus, maigutas kuivi huuli ja ütles viimaks vaevukuuldavalt:

«Ma keeldun täitmast sellist ülesannet.»

«Tähendab, te ei ole Itaalia patrioot.»

«Ma olen Itaalia patrioot, kuid ei pea Kärtnerit Itaalia rahva vaenlaseks.»

«Te räägite mõtlematä. Aga teil on olnud aega vahepeal järele mõelda. Kas keegi ei lase teil kambris keskenduda? Kui te ei taha mõelda oma tulevikule, siis võib-olla erutab teid teie tütre saatus? Tõsi, ta pole küll teie lihane tütar, kuid ikkagi . . .»

Järgmisel päeval kutsuti Pasquale uuesti ülekuulamisele. Ta istus kuivi huuli limpsides. Kõris kraapis, aga neelata polnud midagi — suu oli tilgatumalt kuiv.

Viimaks avas uurija oma laualaeka ja urgitses sealt välja kompsu, pani selle lauale ja harutas aeglaselt lahti.

«Kas tunnete ära?»

See oli mingi pruunikate plekkidega helesinine rõivastusese.

«Ei.» Pasquale pöördus kõrvale, ta ei tahtnud instinktiivselt seda vaadata.

«Mina ei ole isiklikult noorte ja pealegi veel huvitavate naistega peetavate seda laadi intiimvestluste pooldaja. Kui aga tegu on riigi julgeolekuga . . . Sinjoora Gianninat on natuke karistatud liigse kangekaelsuse eest.»

Pasquale ei saanud kuidagi aru, mis oli juhtunud ja millest käib jutt. Jah, Giannina armastab vahel kangekaelsust üles näidata, aga mis on sellel tegemist praeguses asjas?

Ja äkki oleks teda nagu vastu silmi löödud. Ta tundis ära verise särgi, ühe nendest poolest tosinast batistsärgist, mis ta oli ostnud Gianninale nimepäevaks.

Pasquale lükkas end mõlema käega eemale lauast, millel lebas

komps. Ehmunud näos polnud verepiiskagi. Ta astus ebakindlate sammudega ukse poole.

«Saatke ta kambrisse,» käsutas uurija laua tagant tõustes karmi häälega.

Ta kartis, et uurimisalune prantsatab teadvusetult maha kabinetis, ei tahtnud temaga tegelda, talle vett joota, nuuskpiiritust nuusutada anda, ja katkestas seetõttu ülekuulamise.

Kolmandal päeval etendus uurija kabinetis kordus. Ainult seekord ei olnud verine särk helesinine, vaid kreemi värvi.

Pasquale tuli sisse tarduva südamega, tundis ära oma kingituse ja väljus pärast ülekuulamist ja uurija mangumist vaarudes, käed ette sirutatud nagu pimedal.

Neljandal päeval lebas Pasquale ees uus komps.

«Ega kasuisa ei saa võrrelda lihase isaga,» ohkas uurija teatraalselt. «Kas lihane isa oleks hakanud piinama oma tütart? Te käitute nii nagu oleks jutt ainuüksi teie saatusest. Kaalul on sinjoriina Giannina, teie kasutütre saatus. Oma kergemeelse käitumisega, mis ei vääri fašistliku suurriigi patrioodi nime, olete muutnud kasutütre vangiks ja siit ta pääseb pärast täie karmusega karistamist. Võib-olla sandina . . . Igal juhul võib ta hüvasti jätta iluga. Tütarlapse nahk on palju õhem ja hellem kui teie oma. Et te olete paksunahaline inimene ja halb isa, selles on mul olnud ebameeldiv võimalus veenduda.»

Viienda ülekuulamise eel kuulis Pasquale vanglaõuel jalutuse ajal umbes samasugust lugu. Algul oli ühte noormeest ähvardatud: «Kui sa ei nimeta oma kommunistidest kaaslasi, me toome vanglasse sinu ema, võtame ta alasti ja hakkame sinu juuresolekul piinama.» Noormees ei kujutanud ette, et mustsärklased täidavad oma ähvarduse. Aga siis, kui kambrisse juukseidpidi tiriti tema ema ja hakati teda lahti riietama, ei pidanud poiss vastu ja tunnistas kõik üles.

Viiendal päeval, kui Pasquale kabinetti toimetati, heitis ta kohe pilgu uurija kurjakuulutava laua suunas — kompsu ei olnud.

«Neli päeva püüdsin saada teilt nõusolekut patriootilise teo kordasaatmiseks, süü heastamiseks, mis oleks andnud kõrgesti austatud sinjoorel, eritribunali prokuröril alust paluda teie jaoks karistuse kergendust või isegi andeksandmist. Täna ei ole mul enam vajadust selliseks palveks. Teie tütar tunnistas kõik üles. Ta andis nõusoleku täita sellesama ülesande, mida peate enda jaoks vastuvõtmatuks. Ta ilmub ise sinna, kus te kohtusite austerlasega. Mina olen ohvitser.» Jupp tõmbas sirgeks mundri, mis lotendas ja oli kortsus nagu võõra seljast võetud. «Teie aga olete endine ohvitser. Andke oma ausõna, et meie jutuajamisest ei saa keegi teada. Mul polnud õigust teatada, et teie tütar andis nõusoleku need joonised austerlasele ära viia.»

«Ei! Ei! Ei!» Pasquale suu kuivas, asjatult püüdis ta neelatada. «Ei! Tütar peab oma nõusoleku unustama. Jäägu ta südametunnistus puhtaks, ilma ühegi plekita. Kui saatus on kellelegi määranud . . . Ma täidan ülesande tema asemel . . .»

«Aga mina omaltpoolt annan ohvitseri ausõna, et teie kohtumisest Kärtneriga me sinjoriinale midagi ei ütle . . .» katkestas uurija oma triumfi varjates kiiruga.

«Jajah, ta ei tohi seda teada . . .»

Viimane, mida kuulis Pasquale kabinetist väljudes, olid sõnad:

«Homme on teie tütar kodus.»

34.

Kohe läbiotsimise järel koostati arreteeritu asjade nimekiri. Selleks viidi kirjutusmasin kontorist Kärtneri korterisse, mis asus korrus kõrgemal. Politseikomissar ise hakkas aeglaselt ja kohmakalt jämeda sõrmega klahve taguma.

«Ega sinjoore komissar ei solvu, kui ma ütlen, et ta ei trüki eriti hästi?» muigas Giannina.

«Sinjooral on õigus. On palju asju, mida ma teen tunduvalt paremini. Kui sinjooral pole midagi selle vastu, võtan ma tõestamise käsile,» ja politseinik pistis hirnuma.

«Abiliseks teile ma ei kipu. Aga et seda õudset protseduuri kiirendada ja et ma saaksin sõita homme hommikul omaste juurde Torinosse, ma trükin selle ise.»

Politseikomissar loovutas meeleldi koha kirjutusmasina taga ja Giannina trükkis nimekirja.

Ta jättis meelega nimekirja viimase rea ja allkirjade jaoks ettenähtud koha vahel tüki vaba ruumi. Igaks juhtumiks.

Komissar ei võtnud nimekirja kirjutusmasinat, eeldades et see on «Eureka» kontori inventar. Giannina mainis, et kirjutusmasin on šefi isiklik omand ja seisis kontoris ainult ajutiselt: sellel masinal oli trükkida parem kui kontori «Continentalil».

«Sinjoore komissar, te võisite mind alt vedada. Mina ju töötasin sellel masinal. Kui arusaamatus klaaritakse ja šeff tagasi tuleb, ta võib kahtlustada, et ma tahtsin tema «Underwoodi» varjata.»

«Tagasi tuleb? Püha lihtsameelsus! Sinu šeff on ohtlik riiklik kurjategija.»

«Sinjoore komissar tahtis arvatavasti öelda, et minu šeffi kahtlustatakse riikliku kuriteo toimepanemises. Kas keegi võib teha otsust enne kohut?»

«Sinjoora arutab nii meeleldi õigustest. Ja on unustanud oma

patriootlikud kohustused. Kas pole aeg neid sulle rangelt meelde tuletada?»

«Oma kohustusi kontoris täidan ma ausalt. Küsige kas või sinjoore Pagagnololt, firma kompanjonilt. Kirikus käin sageli. Käin iga kuu pihil padre Lucciano juures. Milliseid muid kohustusi mõtleb sinjoore komissar? Kas ta arvab võib-olla, et ma oleksin pidanud püüdma ära võtta leivakannikat temalt ja ta agentidelt ning austerlase peale ette kandma? Mulle pole seda masinakirja- ja stenograafiakursustel õpetatud. Seda enam, kui pealekaebust tuleb väiksest sõrmest välja imeda . . .»

«Ma tundsin sinjoriinat, kelle sõrmekesed jäid ukse vahele, kuna ta ei tahtnud osutada meie vaenlaste peale . . .»

Politseikomissari ähvardus sisendas Gianninale, et peab olema ettevaatlikum ja sõnades leplikum, kui ei taha midagi käitumises muuta.

Politseinikud koostasid pika Kärtneri isiklike asjade nimekirja, võttes sinna ka pisiasjad. Giannina arutas õigesti: kui vara kohtuotsusega konfiskeeritakse, see täpne, pisiasjadeni ulatuv nimekiri ei põhjusta šefile mingit kahju, sest nagunii polnud asju kellelegi saata, kinkida või pärandada. Kui aga konfiskeerimist ei tule, oleks šefile isegi kasulikum, kui nimekiri oleks üksikasjalisem.

Giannina andis politseikomissarile allkirja selle kohta, et Konrad Kärtneri isiklike asjade nimekiri on talle üle antud. Ta trükkis nimekirja meelega ühes eksemplaris, aga politseikomissarile ei tulnud koopia meelde. Polnud komissari asi tegelda võõra koliga, kui kallilt seda hiljem ka ei hinnataks. Ta oli niigi tolknenud kontoris ja selle valeausterlase korteris peaaegu koiduni. Öö läbi raamatuid ja pabereid läbi lehitseda, madrats, padjad ja suletekk pahupidi pöörata, kõik kapis rippuvad ülikonnad läbi tunnida, tugitoolide polster läbi sorida — muresid oli otsatult . . .

35.

Giannina ei sõitnud hommikuse rongiga Torinosse ega olnud seda kavatsenud tehagi. Eelkõige tuli teatada kõigest juhtunust sinjoora Tamarale. Kes teab, milliseid uusi hädasid võib tulla?

Giannina läks Corso Sempionele, trammipeatusse selle maja juures, kus elas sinjoora Tamara ja kust ta tööle sõitis . . .

Viimaks jooksis sinjoora Tamara trepikojast välja. Otsustades selle järgi, kui kannatamatult ta vaatas trammiteed ja ootas trammi saabumist, ta hilines.

Sinjoora Tamara astus trammi ja istus pingile. Kohe märkas ta Gianninat, kes sisenes trammi tema järel, ja ei lasknud teda enam silmist.

Giannina tundis endal seiravat pilku ja liikus vagunis ettepoole.

Sinjoora Tamarast möödudes pöördus ta näoga tema vastu ja rebis nagu kogemata oma trammipileti pikuti pooleks ning pani pooltest kokku risti.

Juba Giannina ilmumine trammi tegi Tamara valvsaks. Märganud neiu käes sümboolselt seatud piletipooli taipas ta, et Giannina kujutas trelle.

36.

«Jätkub lollist fantaasiast! Ma ei luba end ninapidi vedada!» karjus see, keda doktoriks hüüti. «Aeg on faktide juurde asuda!»

Ta kargas Kärtneri juurde ja lõi teda vastu nägu.

«Ma oletasin, et olen kuulsa rooma õigusemõistmise kätes.» Kärtner võttis suu juurest verega määrdunud taskuräti. «Teid hüütakse doktoriks. Kas õigusteaduse alal? Aga taplete nagu harimatu metslane. Ma ei teadnud, et õigusemõistmine on nüüd rajatud kätepruukimisele.»

Doktoriks nimetatu röökis midagi hüsteeriliselt ja väljus vihast värisedes ning ülekuulatavale otsa vaatamata toast.

Ülekuulamist jätkas uurija, kellel oli üheaegselt nii põrsakese kui ka röövlinnu välimus. Kärtner silmitses teda ja ei suutnud otsustada, kellega ta oli enam sarnane. Mees oli lühikest kasvu ja tiris kogu aeg sirgeks mundrit, mis oli turris ja ei klappinud kuidagi peremehe kehaehitusega. Jupats ajas ette oma kanarinda ja kergitas end laua taga seistes kikivarvule, vaatamata sellele, et niigi kandis kõrge kontsaga saapaid.

Et muuta uurimist raskeks ja ajada Juppi vihale, otsustas Kärtner rääkida viletsat itaalia keelt ning vastata uurija küsimustele kiirustamata. Nii oli tal võimalus võita sekundeid ja sekundi murdosi kiirmõtlemisel. Ta takerdus kõnes ja valis mälus kaduvaid sõnu üsna loomulikul kombel, kuigi oli väga raske teeselda kehva keeleoskajat laitmatu itaalia keele oskuse juures. Ja äkki tuli pähe, et ainult väga kogenud lendur oskab imiteerida uustulnuka lendu.

Jupp alustas ülekuulamist standardsest küsimusest arreteeritu ees- ja perekonnanime kohta, kuid kirjutas need kirjavigadega, ning Kärtner ulatas talle rõhutatud viisakusega oma visiitkaardi, millega kutsus esile uurija ärrituse.

Ta viipas agendile, kes oli tirinud Kärtneri autosse ja saatnud ta siis sellesse tuppa ning istus nüüd ukse kõrval taburetil. Agent tõusis ja hakkas suurt praktikat kinnitava osavusega Kärtnerit läbi otsima. Milleks oli vaja seda teistkordset mõttetut läbiotsimist? Jupp ei pidanud vastu ja tuli laua tagant välja, et ise

läsiotsimises osaleda. Agenti usaldamata tuhnis ta läbi ja pööras oma kätega pahupidi kõik taskud.

Uurija ees laual lebas kõik, mis oli ära võetud esimese läbiotsimise ajal: dokumendid, märkmik, tšekiraamat, mingid paberilehed ja raha. Siinsamas lebasid ka «Eureka» sissetulekute ja väljaminekute raamat ja veel mõned kontoriraamatud. Millal need siia jõuti tuua? Isegi «Neue Zürcher Zeitungi» viimane number, mis oli Étienne'il arreteerimise hetkel taskus, lamas laual.

Jupp haaras kohe kätte punast värvi raamatukese.

«Vene pass?»

Aga see oli ainult Kärtneri rahvusvaheline autojuhitunnistus.

«Väga kena,» ütles Jupp häälega, mis oli täielikus vastuolus tema sõnade mõttega.

Ta uuris kaua Kärtneri tšekiraamatu kontse. Tšekikontsudel oli kirjas, kellele ja missugusele summale olid kirjutatud tšekid raha saamiseks «Banco di Romast». Tšekiraamatust aga ei õnnestunud leida ühtki kahtlast tšekki. Ja kõik maksed vastasid väljaminekute raamatu sissekannetele, mis Juppi jälle masendas ja ärritas.

Ta hakkas uurima Kärtneri kodust kaasavõetud aadressiraamatut. Raamatus olid mõned salajased aadressid. Hoidku taevas, kui sinna tormavad läbi otsima salapolitsei agendid! Nendest aadressidest võisid viia niidid «Momento», Ingridi ja Grigri ning teiste seltsimeeste juurde.

Tegelikult olid aadressid raamatus kavalalt šifreeritud. Näiteks oli raamatus Bolognas elava meesterätsepa aadress ja sellel aadressil töötas tõepoolest rätsep. Aadress oli õige, välja arvatud linna nimi, sest tegelikult toimus kohtumine samal aadressil Torinos. Kärtner oli kasutanud asjaolu, et Itaalia linnades korduvad tihti tänavanimetused ja pani kirja teised linnad. Seepärast ei saanud põhjalikemgi märkmiku uurimine midagi anda. Jälitusagendid oleksid tampinud valedes linnades valejälgedel . . .

Helises telefon. Nähtavasti rääkis Jupp kellegi suure ülemusega, sest telefonitoru hoides kummardus ta hardalt telefoniaparaadi poole ja kogu tema ilmetu kogu väljendas sügavat lugupidamist.

Seejärel asus ta uue energiaga uurima Kärtnerilt läbiotsimisel ära võetud pabereid, kusjuures ta kinnitas, et ta on avastanud dokumendid Kominternist.

«Te võisite leida ainult materjale, mis on seotud Antikominterni tegevusega,» parandas teda Kärtner. «Kui minul seisaks ees valik Kominterni ja Antikominterni vahel, siis ärge kahelge, et mina kui austerlane ja ärimees eelistaksin teist organisatsiooni.»

Viimaks õnnestus leida paberite seast selline, mis kutsus esile

Jupi kahtluse. See oli kiri Kärtnerile, mille oli saatnud Berliini «Nibelungen-Verlag», piiratud vastutusega aktsiaselts, Berlin, NW 40, In den Zelten 9a.

«Ühenduses sellega, et Teie kui meie Antikominterni informatsioonibüroo klient ilmutate pidevat huvi bolševismivastase võitluse vastu, lubage meil Teie tähelepanu juhtida meie kirjastuse uuele väljaandele, ajakirjale «Rahvas» (see on rahvakultuuri ja -poliitika eest peetava võitluse häälekandja).

Meie uue ajakirja keskpunktis on sisemaal rahvaühtsuse ja välismaal uue rahvakorra idee. Ajakiri võitleb saksa kultuuri rahvaliku uuendamise ja tema selle uue ideekihi tihendamise eest, mis lülitub otsustavalt kogu saksa rahva elu füüreri põhiideedega küllastamise teenistusse.

Siinjuures saadame Teile ajakirja «Rahvas» esimese väljaande. Te hakkate saama seda regulaarselt, ja me loodame, et ta ei anna Teile vähem kui informatsioonibüroo bülletäänid.

Suurima lugupidamisega tervitades
Nibelungen-Verlag.

Lisad: Ajakirja «Rahvas» esimene number ja tellimiskaart.»

Jupp luges kirja tähelepanelikult läbi, sai aru, et oli sattunud kimbatusse ja vihastas nii hirmsasti, et ei suutnud keelt liigutada. Enesevalitsust kaotades hakkas ta karjuma:

«Võib-olla arvate, et ma olen pühapäeval sündinud?!»

Seda võis tõlkida umbes nii: kas ma olen pea peale kukkunud või kas ma olen nupust nikastatud.

Niisama edutult püüdis Jupp avastada peaaegu et diversiooni selles, et Kärtner oli jätnud kohvri Genova hotelli ja palunud see Milanosse saata.

Kärtner selgitas, et tal oli äkki pähe tulnud mõte veeta päev San Remos, kuhu sõitnud kaatriga. Ja miks ei võinud proovida õnne sealse kasiino mängulaua ääres? Tal ei olnud ju siis veel käeraudu ja ta oli vaba inimene. Tühise kohvri pärast ei pidanud ta vajalikuks tagasi pöörduda. Hotellides on ju transpordiasjadega tegelevad agendid ja ta on üsna heldelt tasunud nendele tehtud tüli eest. Võib-olla sinjoore uurija arvab, et ta on tasunud hotelli teeninduse liiga odavalt? Sellisel juhul on Kärtner kohe nõus viga parandama, kui tal lubatakse oma raha käsutada.

Kui jutt läks äravõetud rahale, siis tegi Jupp mõnuga kindlaks, et Kärtner ei olnud söönud kahe päeva jooksul lõunat.

Muide, tal ainult pruugib oma süüteod üles tunnistada ja tal lubatakse raisata eeluurimise ajal raha kõige vajaliku peale, alates omaette toast ja lõpetades lõuna tellimisega. Naabruses asuvast trahterist tuuakse arreteeritutele väga maitsvaid lõunaid.

Étienne vaatas uurijat ja talle meenusid ühe inglise kirjaniku sõnad. Kas see polnud Aldington, kes suhtus itaallastesse suure sümpaatiaga, kuid märkis seejuures: niipea kui mõned itaallased tunnevad end isandana, muutuvad nad korrapealt väljakannatamatult taktitundetuks? Just sellesse inimkategooriasse kuulus räuskav Jupp.

Ülekuulamise ajal Kärtner kas vaikis targu või muutus lobisejaks, kui tahtis Jupi tähelepanu eemale juhtida peamisest ja raskendada tal õige lahenduse leidmist. Jupp ise ei märganud, kuidas ta laskis end Kärtneril mõjutada ja selliselt vestlusse haarata. Itaallased armastavad üldiselt palju rääkida ja see kehtib ka uurijate ja jälitusagentide kohta. Ülekuulatav aga juhtis jutuajamist nii taibukalt, et selgitas kaasvestleja sõnaohtrust kasutades välja, kui hästi on OVRA informeeritud: mis on neil teada Kärtneri kohta ja mida nad püüavad teada saada.

Jupp hakkas lõppude lõpuks aru saama, et ülekuulatav on teda ümber sõrme mässinud. Ta ei olnud öelnud midagi uut, oli vaikinud, keerutanud ja tagasi ajanud. Seejuures ei suutnud Jupp kuidagi säilitada ülemuslikku tooni. Kogu oma uurijahingega tundis ta arreteeritu lugupidamatut suhtumist temasse ja seda, et arreteeritu ei tahtnud tunnistada tema vaimset üleolekut. Jupp oli solvunud, ta oli üldse haiglaslikult kergesti haavuv, nagu paljud mehed, kes tellivad endale kõrge kontsaga kingad.

Ülekuulamise lõpul varjas Jupp ärritust üha halvemini ning sarnanes järjest rohkem röövlinnuga ja üha vähem põrsaga.

Jupp esitas küsimuse:

«Mida te varjate oma seifis «Banco di Romas»?»

«Vanu trammipileteid.»

«Ja mida veel?»

«Vaadake ise järele.»

«Kuhu te peitsite seifivõtmed?»

«Võtmed? Kardan, et need kukkusid taskust välja, kui teie agendid mind jõhkralt autosse toppisid,» ütles Kärtner ja vaatas seejuures ilmekalt ukse kõrval istuva agendi poole.

«Andke võti siia, muidu me avame seifi ise.»

«Avage, kui te peate vajalikuks veel kord seadust rikkuda.»

Sel hetkel kaotas Jupp enesevalitsuse. Ta kargas toolilt üles ning hakkas ülemuslikku rühti tulemuseta säilitada püüdes väikese rusikaga lauale taguma ja karjuma:

«Küll ma sunnin teid võltsi visiitkaarti vahetama. Te peate mind meeles. Lõpetan ülekuulamise. Välja viia! Andke talle õpetust! Räägitagu nüüd temaga teisiti! Välja!!!»

Seniajani olid Kärtnerit kinnipidanud agendid käitunud enamvähem viisakalt, kui mitte arvesse võtta seda tüüpi, kes pani raudu ta käed. Nüüd aga lükati ta jõhkralt välja Jupi kabinetist ja tõugati veel jõhkramalt tillukesse akendeta ruumi.

Kärtner protesteeris, ähvardas kaevata Austria saatkonda ja nimetas Juppi provokaatoriks.

Ja siis vajusid tuppa kaks tursket selli, taolisi gigante esineb itaallaste seas haruharva. Nad sammusid ähvardavalt Kärtneri ligi, kumbki astus tema jalale ning ta ei saanud kõrvale põigata, eemale astuda ega paigast liikuda, kui teda peksma hakati.

«Ristiinimesed, mida te teete?» küsis keegi teeseldud nördimusega, avades pimedasse tuppa viiva ukse.

«Tee, et kaod ja pane uks kinni! Pole sinu asi.»

Kärtner ei oianud ja vastas küsimustele endist viisi: «Ei tea midagi» või «Ei tunne kedagi.»

Ülejäänud osa päevast ta lamas toidust keeldudes. Suu oli katki löödud, silma all verevalum, kõrvadest nirises verd, kulm oli lõhki.

Nii ta tegigi tutvust kuulsa rooma õigusega. Tõsi küll, nüüd kõlasid kõik rooma õiguse paragrahvid tugeva fašistliku aktsendiga.

Kärtner lamas koikul, märg rätik näol. Füüsilisele valule lisandus hingeline. Itaalia tavad? Ei, siia puhus gestaapo kurjakuulutav tuuleke. Pealegi ei saanud unustada, et mustsärklaste ja jälitusagentide hulka olid tunginud kõikvõimalikud põhjakihid.

Jah, salapolitsei oli andnud talle üksteist päeva ootamatut vahepuhkust. Lõpetati igasugune passimine tema järel. Ja tema tundis selle üle rõõmu! Oli kange tahtmine mõelda, et ta on jälitajad lolliks jätnud ja kõigist targem. Miks siis selline tarkpea sisse kukkus? Millest algas tema sissekukkumine? Millal oli alanud tema tutvus «vuntsi», «hallide pükste» ja «uue õlgkübaraga», nende kolleegidega, keda ta ei olnud üldse märganud? Hea vähemalt, et ta nende üheteistkümne päeva jooksul kordagi ei kohtunud Ingridiga. Jätkus siiski ettevaatlikkust: ei läinud teatrisse ja sülitas pileteile. Ta ei teagi, kas Ingrid oli temata teatris.

Itaalia vastuluure pole tugevam teistest, kellega Étienne'il oli tulnud teha tegemist. Näiteks on sakslaste Abwehr tehniliselt varustatud palju paremini kui itaallased: võtkem kas või sakslaste oskus peilida raadiosaatjaid... Kui kavalalt oli Étienne petnud omal ajal Havre'is Sûreté generale'i! Ja kui osavalt ta raputas lahti ohtlikud jälitajad Hamburgi sadamas! Kui viljakalt töötas detektiivide keskel Inglismaal kuningas George'i karikale korraldatud lennuvõistluste ajal! Tuli esitleda end rikka suurkaupmehena, kasiino alalise külastajana, taltsutamatu melomaanina, börsimaaklerina...

Võib-olla oli tema arreteerimisel mängus nende «Lufthansa» keigarite käsi, keda ta oli pidanud lollakavõitu kasarmumatsideks? Võib-olla lebas Kärtneri foto juba ammu kindral Vigóni kartoteegis, aga hiljaaegu andsid hispaanlased selle edasi itaallastest liitlastele? Võib-olla oleks Vana või Oskari teinud valvsaks kergus, millega frankistid andsid Kärtnerile sissesõiduviisa Hispaaniasse? Aurik «Patria»? Keegi ju peale Kadunud Poja ja Pasquale, kui otsustada salajaste tundemärkide järgi, ei pistnud pead tema kajutisse. Või märkas keegi, kuidas Kadunud Poeg kajutist joonised välja viis? Tõepoolest, neid ei õnnestunud kohe seifi tagasi panna, tuli peita kiiluruumis, mida oleks parem olnud vältida. Prantsuse agent? See ilmus siiski, kui kõike arvestada, alles Marseille's.

«Mille ma silmist lasin, ära unustasin või mida ma ei märganud?» püüdis Étienne üha jälle ja jälle endalt teada saada. «Nähtavasti just selles, mille ma silmist lasin või unustasin, oligi väljapääs raskest olukorrast.»

Étienne kavatses korraldada range eksami ärimees Kärtnerile, kuid eksamineerija oli ise segaduses ning teda kimbutasid oletused ja prognoosid. Kuidas ta sai kätte näidata Kärtnerile viga, kui ei suutnud seda ise avastada?

Salajase nupu abil võis ta äärmise vajaduse korral ära valgustada tehtud kaadrid. Kahjuks ei olnud sellist võlunuppu, mis oleks teinud olematuks vigu, möödalaskmisi ja eksimusi.

Étienne ei puudutanud leiba ja keeldus põlglikult vastikult haisvast vanglalurrist. Kambrisse ilmus puhvetipidaja ja teatas valmisolekust tuua naabertrahterist lõunat, kuid Kärtner loobus tema teenustest. Ei läinud ka jalutuskäigule. Unetu öö järel tundis Kärtner end täiesti roidunult ja nõrgana. Piinavalt segas valgus, varjuta elektripirn. Läbitungiva ja kõikjale ulatuva valguse eest ei saanud silmi kuhugi peita. Talle meenus, et kui ta esimesi kordi Moskvas õppis, elas ta teisel korrusel ja just toaakna vastas põles tänavalatern. Õppida sai lampi süütamata. Hiljem oli ta stipendiumist kokku hoidnud mõned rublad, ostnud paksu aknaeesriide ning katnud kinni pimestava ja unetust põhjustava akna.

Järgmine ööpäev möödus samal viisil: päeval näljadieet, öösel unepuudus. Peatsis istus alaline hoolitseja — unetus.

«Oi, sõbrake, nii ei vea sa isegi kohtuni välja,» noomis end Étienne. «Võta end kokku!»

Pärast uneta ööd mudis ta oma liikmeid, sundis end tegema võimlemisharjutusi, käis kambris nurgast nurka rivisammu, käis nii kaua, et hakkas isegi hingeldama, palus siis kannutäie külma vett ja hõõrus keha üle jämeda käterätiga.

Ta sundis end võtma lusikat ja kaussi vanglalobiga. Näljast võib mõnikord hakata sonima ja sonides võib hakata rääkima vene keeles.

37.

Viinis andis Skarbek passi reisibüroosse «Wagon-Lits». Pass lubati tagastada kahe tunni pärast koos Saksa viisa ja raudteepiletitega: talle Hamburgi, Ankale pojaga Prahasse.

Pärast kella kahte astus Skarbek reisibüroosse.

«Kas on valmis?» küsis ta klaasseina taga istuvalt kontoriametnikult.

«Härrale viisat ei ole,» kostis pärast pikka pausi.

«Te olete mind alt veđanud!» tõstis Skarbek häält. «Kui büroo pole suuteline minu soovi täitma, siis poleks pruukinud lubada. Ma oleksin pöördunud mõne teise reisibüroo poole. Mu mälu vist ei peta mind, veel on reisibüroo Schwarzenbergil, samuti Franz Josephi vaksali juures . . .»

«Asi on selles, et teie pass pole korras. Viimane Saksamaale sissesõidu viisa on võltsitud.»

Skarbek teeskles, et ei saa aru, milles lugu.

«Võltsitud viisa? See veel puudus! Saatke siis oma töötaja Saksa konsulaati, las panevad sellise viisa, mida vaja. Teie reisibüroo võtab selle eest raha reisijatelt!»

Siis aga astus Skarbeki juurde keegi erariides mees, pööras kuuerevääri ja näitas kriminaalpolitsei märki.

«Härra Skarbek?» küsis Keegi aupaklikult.

«Jah.»

«Teie passis on viisa võltsitud. Viimasel korral olite siin augustis. Kes vormistas teile viisa?»

«Vormistati sellessamas reisibüroos. Ma sõidan ainult magamisvaguneis.»

«Nähtavasti ei või te täna Viinist ära sõita. Tulge minuga kaasa. Meid oodatakse politseipresiidiumis.»

«Aga mind ootavad naine ja poeg. Muide,» Skarbek heitis pilgu kellale, «nad läksid Burggartenisse jalutama.»

«Kas te viibite siin perekonnaga?» imestas Keegi.

«Miks te nii üllatunud olete? Kas te ei tea, et naistele tuleb pähe õnnelik mõte mehele minna?» Skarbek rääkis sellise tooniga, et kohe oli näha: ta ei kavatse mingit pisisündmust viisaga suureks paisutada.

Keegi vabandas, et ta peab siin kehtiva korra kohaselt kontrollima, kas härra Skarbekil pole kaasas relva.

«Mina ise kardan neid mänguasju, minu naisest rääkimata.» Üle Skarbeki näo libises tõeline ehmatuse vari. «Elus pole neid puudutanud!»

Keegi väljus tänavale, vaatas ringi ja vilistas tasa. Justkui maa alt kasvas välja teine agent. Ta tõstis kõvakübarat ja teatas kohmetult, et autot pole ja seda tuleb oodata, kuni ta saabub linna teisest otsast.

Skarbek kuulis seda ja peatas takso. Keegi ei söandanud sellesse kohe istuda.

«Saage aru, see on eelkõige minu huvides,» ütles Skarbek. «Mitte teil, vaid minul on kiire ärasõiduga Viinist. Mina sõidan Hamburgi, aga naine pojaga Prahasse sugulaste juurde.»

«Kas te tasute ise taksojuhile?»

«See pole just sobiv,» vaidles Skarbek vastu ja ulatas raha, mille Keegi võttis vastu ebalevalt. «Teil tuleb ju tiirutada mööda linna ringi, et kogu seda rumalat lugu kontrollida.»

Skarbek ja Keegi seadsid end sisse tagaistmel, kõvakübaraga agent aga istus taksojuhi kõrvale. Sõideti mööda Ringi, mööda raekojast ja ooperiteatrist teiselpool bulvarit. Siis jõutigi politseipresiidiumi juurde.

Roniti kolmandale korrusele. Seal istus ametnik, kes tegeles valeraha- ja valedokumentide asjadega. Ametnik oli kinni ja et mitte aega kaotada, kuulas Keegi ise Skarbeki lühidalt üle ja läks kuhugi ära. Tuli kõvakübaraga agent ja veel üks, turske ja palja pealaega mees, keda Skarbek polnud enne näinud.

Nuuskurid jälgisid koridorist vilksamisi Skarbekit ja vestlesid omavahel vaikse häälega. Skarbek ei tundunud närveerivat. Ta ei rebinud rahutult paberit, nagu tuleb ette kogemusteta inimeste juures, ei murdnud tuletikke, ei mudinud värisevate kätega sigaretti, ei tuhninud asjatult taskuis, vaid säilitas täieliku rahu.

Agendid arvasid, et kinnipeetu oskab halvasti saksa keelt ja Skarbek kuulis nende kõne katkendeid.

«Minu arvates ajab ta kedagi taga . . .»

«Aga minu arvates põgeneb ta kellegi eest . . .»

«Mis meil sellega tegemist?» kehitas paljaspea turskeid õlgu. «Välismaalane peab vastutama võltsimise eest Austria seaduste alusel.»

«Kui ta on Saksamaal pahandust teinud, las teda seal siis karistataksegi. Miks peame meie käsi määrima?»

«Välismaalane peab austama meie maa seadusi.»

«Kuritegu karistatakse ju selle riigi seaduste järgi, kus see on toime pandud, aga mitte seal, kus see avastati!»

Kõvakübaraga agent ja turske paljaspea jätkasid vaidlust ja Skarbeki juurde tulles nagu kutsusid teda vaidlusest osa võtma.

«Ma loodan, et teie olete nõus — välismaalased peavad alluma meie seadustele?» küsis turske paljaspea sõjakalt.

«Pole nõus! Hiinas ei söandanud minu vabrikusse ja minu majja astuda ükski Hiina politseinik,» vaidles Skarbek vastu üsna viletsas saksa keeles. «Ta võis ilmuda ainult koos konsuliga või saatkonna esindajaga.»

«Võib-olla on koloniaalriigis teine kord,» kehitas turske paljaspea õlgu.

«Viini politseikoolis on praktikal praegu hiinlased, keda on

saatnud Jiang Jieshi ise. Meie politsei võib neilt õppida!» ütles kõvakübaraga agent uhkelt.

«Huvitav, kas Hiina politseinikud on niisama räpased nagu Hiinas?» hakkas Skarbek naerma. «Või käivad nad siin, Viinis, iga päev vannis?»

Kõvakübaraga agent naeris kaasa:

«Igatahes pole nad jõudnud veel end valgeks pesta.»

Ootamatult hakkas turske paljaspea rääkima vigases itaalia keeles. Ta tahtis aidata väga loomulikult vaeva nägevat Skarbekit, kes kobades otsis vajalikke saksakeelseid sõnu ja sai vaevu aru vestluskaaslastest.

«Kas te tunnete Roomas sinjoora Piccellit? Ka tema tegeleb suure äriga nagu teiegi.»

«Kus ta elab?» Skarbek demonstreeris elavat huvi. «Millises rajoonis?»

«Kuskil Napoleoni väljaku kandis turu lähedal, peavaksali juures.»

«Kuidas ma peaksin tundma seda teie sinjoora Piccellit?» imestas Skarbek upsakalt. «See pole ju aristokraatlik rajoon! Minu villa asub selles kandis, kus elab duce ise. Minu juurest on Villa Torloniani kiviga visata. Aga vaksali juures turul ei ole mul hoopiski midagi teha . . .»

Ikka veel hõivatud ametimehe ukse ette ilmus jälle Keegi. Skarbek ulatas talle paki havanna sigaritega ja kostitas ka mõlemat agenti. Ise oli ta just pooliku sigari minema visanud.

«Ma ei suitseta sigarit iialgi lõpuni. Tõsi küll, kui sõlmid suuri lepinguid ja kui närveerid, siis ahmid ahnelt suitsu. Aga kui pole põhjust närveerimiseks, siis ma piiran end. Kõige rohkem on nikotiini sigarikontsus . . .»

«Hea, et teil on niisugune tahtejõud,» tähendas Keegi. «Mitte igaüks ei oska . . .»

«Ma ei tea, kuidas on teie elukutsega, aga kui tahad tegelda äriga, siis peab eluviis olema mõõdukas. Keegi meist ei saa keelduda ühest-kahest klaasist konjakist lõuna või õhtusöögi järel. Aga mina, näiteks, heidan voodisse hiljemalt kella üheteistkümne ajal. Ja oleks tahtmine ka täna sel ajal magamisvagunis lamada.»

«Kohe vabaneb doktor Straub ja arusaamatus klaaritakse,» lubas Keegi.

«Muidugi, kui ma oleksin mõni kuulsus, oleksin ma juba minema sõitnud,» ohkas Skarbek. «Tuhande üheksasaja kolmekümne teise aasta sügisel leidis Gigliga aset huvitav juhtum. Ta jutustas sellest minule ise, kui me istusime temaga Roomas «Excelsiori» kohvikus. Gigli sõitis Saksamaale esinema ja avastas äkki piiril, et oli unustanud passi maha. Ei saanud ju sellepärast homset etendust Berliini ooperiteatris ja ülehomset kontserti fil-

harmoonias ära jätta! Noh, et piirivõimudel ei tekiks kahtlust, et ta on tõepoolest Gigli, laulis Benjamino hertsogi laulukest «Rigolettost». Ja mis te arvate? Lasti läbi.»

«Siis olid teised ajad,» meenutas Keegi.

Raske tammeuks avanes ja doktor Straub kutsus sisse. Skarbek märkas tammelaual oma passi, mille külge oli kinnitatud mingi saksakeelne saatedokument.

«Nii pitser kui ka allkiri pitseri all on võltsitud,» ütles doktor Straub ja pani luubi kõrvale. «Kelle kätte te andsite augustis passi?»

«Andsin siin Viinis reisibüroose «Wagon-Lits». Kes võis arvata, et minu pass võib sattuda suli kätte ja mind ootab armastusväärsuse pärast midagi arreteerimise taolist? Mind kuulatakse täna esimest korda elus üle politseis.»

Skarbek hakkas rääkima pikka lugu sellest, kuidas tal ükskord Ameerikas läks kaduma saadetis kaubanäidistega. Ta oli saanud aru, et tal on tegemist ebaausa inimesega ja teadis, kes on see suli, sest kõik tõendid olid olemas. Ja jättis siiski asja kohtusse andmata, sest ei tahtnud olla kohtus isegi hageja osas.

Sellist üksikasjalikku juttu ära kuulata sellise saksa keele juures, nagu demonstreeris Skarbek, ei olnud kerge ülesanne.

«Ma tunnen teile kaasa tolle kaubanäidistega saadetise puhul. Ma arvan, et meil Austrias seda poleks juhtunud,» ütles Straub mürgiselt. «Ja ikkagi ei saa ma tagastada passi enne, kui selgitatakse välja, kes on pannud võltsitud viisa. Seepärast minge tagasi reisibüroosse,» ta viipas Kellegi suunas. «Ja selgitage kõik täielikult.»

Sel ajal, kui oodati vastuvõttu ja vesteldi justiitsdoktoriga, seisis takso ukse ees.

Sõidu ajal ütles Keegi Skarbekile usalduslikult, et augustikuisel viisal seisab Saksa konsulaadi endise töötaja, kellegi Hoffmanni allkiri. Nüüd olevat Hoffmann jälle Viinis, siia on ta saabunud inspekteerima. Ta oli kontrollinud viisataotlusega passe ja öelnud, et allkiri Skarbeki passis on võltsitud.

«Ma kardan, et siin on tegutsenud keegi kogenud suli ja teil ei õnnestu teda kohe tabada,» arvas Skarbek. «Ma kardan, et me ei saa täna ära sõita. Ma pean kõigest naisele teatama.»

Keegi lubas telefoneerida hotelli, kuid palus rääkida saksa keeles. Skarbek jättis telefoniputkasse astudes ukse meelega lahti, et Keegi võiks juttu kuulda.

Anka taipas kohe, et Skarbek räägib võõra juuresolekul, ja ta hakkas peatuseta vadistama: nii oli kergem vajalikku välja selgitada.

«Palun ära ärritu,» mangus Skarbek vigases saksa keeles. «Saad sa aru, keegi suli määris ära mu passi . . . Ei, viimasel korral . . . Kui mõistmatu sa oled! . . . Jah, augustis. Noh, kui me

«Windsori» hotellis elasime... Miks? Kuulaks sa ometi kannatlikult... Sellessamas reisibüroos... «Wagon-Lits»... Kes nii nalja teeb? Ei, ei, ei... Palun, ära vaidle minuga! Mitte naljamees, vaid suli!»

See oli kõik, mida Skarbekil õnnestus öelda. Ta kuulas rohkem seda, mida rääkis talle Anka, ja kujutas asja nii, et tal õnnestub hädavaevu mõni sõna naise ärritatud kõne vahele torgata.

Kui Skarbek telefonitoru paigale asetas ja Kellegi kõrval kõnepunktist eemaldus, naeratas ta omaette:

«Muuseas, hiinlaste juures on naise lobisemishimu üks seitsmest põhjusest, millest jätkub abielulahutuseks.»

38.

Mitte ükski hing peale Étienne'i ei teadnud, millistele katsumustele oli juba vastu pidanud Zygmunti ja Anka õrn sõprus ja armastus. Esmakordselt nägid nad teineteist vanglaõuel, Varssavi tsitadellis. Mõlemad mäletasid sünget hoonet Varssavis Danilowiczska tänavas, linna vana raekoja lähedal, ooperiteatri vastas. Seal asus salapolitsei, defensywa, ehk «defa» ehk «dwójka», aga Pilsudski-aegse salapolitsei töötajaid kutsuti «dwójkarziteks». Pärast järjekordset kommunistidepüüdmist kuulati Zygmunti ja Ankat seal julmalt üle kõrgesti haritud polkovnik Pogorzelski järelevalve all. Polkovnik oli lugenud isegi Lenini teoseid ja armastas ülekuulamiste vaheajal diskuteerida arreteeritutega poliitilistel teemadel. Just tema käsul peeti noort Ankat, tollal alles Zygmunti pruuti, mitu päeva kartseris.

Skarbekid sattusid poola kommunistide hulka, keda noor Nõukogude Venemaa välja vahetas mingite pilsudskilaste ja Bulak-Balahhovitši jõugu ninameeste vastu. Anka ja Zygmunt sattusid Moskvasse ja peatselt pani noormees selga sõjaväevormi. Hiljem tutvus temaga Berziņš ja saatis Zygmunti sõjaväe akadeemiasse. Skarbekit piinas tookord kõige rohkem see, et ta sai matemaatikast halvasti aru. Ja ometi ta püüdis! Siiski ei tulnud ta toime ruutvõrrandite või Newtoni binoomiga. Zygmunt alustas akadeemias lihtmurdudest ja võttis, õigemini jooksis kümne kuuga läbi kogu algebrakursuse, kuid ta tundis seda pealiskaudselt ning ei suutnud kuidagi ettevalmistusrühmast esimesele kursusele üle minna. Skarbekit tegi rahutuks see, et tema ja veel üks seltsimees, kes halvasti edasi jõudis, õppisid õpetajaga eraldi. Esimesel kursusel aga ootasid teda salalikud integraalid ja diferentsiaalid.

Skarbek oli meeleheitel ja esitas Vanale ettekande, milles palus end akadeemia nimekirjast kustutada. «Vaatamata kõigile minu püüdlustele ja jõupingutustele... Ma ei karda raskusi, aga... Kas on otstarbekas õpinguid jätkata? Minu vanus ja ka nõrk

koolihariduse...» Vana kirjutas ettekandele range resolutsiooni: «Ei kiida heaks. Selline argus ei ole kohane ega sobi. Õppigu veel aasta, siis anname hingetõmbeaega. Meil on akadeemias paljud vähese üldharidusega. Ja siiski õpivad edukalt. 5. 3. 1932. Berziņš.»

Kõige hämmastavam oli see, et kui Skarbekil saatuse tahtel tuli tegelda äriga — algul Saksamaal, seejärel Hiinas ja teistes riikides —, siis ajas ta oma rahaasju imestamisväärse osavusega ja oskusega ning Étienne kasutas mõnikord tema abi kõige segasemais rahandusasjades. Étienne meenutas Zygmunti kahtesid matemaatikas, aga Skarbek laiutas mõistmatult käsi ja ei suutnud midagi selgitada. Kui neil sõjaväe akadeemias oleks olnud selline õppeaine nagu «konspiratsioon», siis oleks Skarbek kindlasti olnud oivik. Ta etendas nii edukalt eduka suurkaupmehe, lobahimulise ja kohati naiivse, piiratud tegelinski osa!

Algul oli Skarbek solvunud osast, mida tal tuli mängida Torinos. Alles hiljuti rikas vabrikant — ja äkki provintsilinna agulis asuva fotoäri omanik! Kuskil pärapõrgus või, nagu ütlevad poolakad, seal, kus kurat head ööd soovib.

Polnud kerge muuta rikka inimese harjumusi ja käitumist ning seepärast esitles Skarbek end kui laostunud vabrikant. Nii võis tal säilida upsakus, enesekindlus, maneerid ja lihv.

Nigela fotoäri omanik käitus uhke väärikuse ja enesekindlusega, nii nagu oli harjunud Hiinas. Huvitav oli see, et Skarbek ei olnud «enne rikkaks saamist» osanud rääkida ülematega kui võrdsetega, ta oli tagasihoidlik ja vajaduseta kohmetu. Hiina legend aga aitas tal kindlust juurde saada. Vana ütles tollal Skarbekile: «Sind ümbritsevad inimesed hindavad sind nii, kuidas sa end ise esitad. Inimese hind vastab sellele, kuidas ta end suudab näidata...»

Skarbeki suhteid Itaalia politseiga võis nimetada üliheadeks, kuivõrd mingeid suhteid polnud ja arusaamatusi ei tekkinud.

Kehtiva korra kohaselt tuli iga kord Itaaliast ära sõites elamisluba piirivõimudele anda ja naasmise korral kvestuuris uus luba muretseda. Kuna aga Skarbek käis Saksamaal omatehtud viisadega, mida fabritseerisid seltsimehed Saksamaal, siis ta oma elamisluba ei vahetanud, välja arvatud aasta lõpul, mis oli kohustuslik kõigile välismaalastele.

Tegelikult oli Skarbek tõsiselt mures aegunud Poola passi pärast, aga itaallased ei kahtlustanud selles osas. Enne passi tähtaja lõppu sõitis Skarbek Sorrentosse ja saatis sealt kirja Poola saatkonnale Rooma. Ta teatas, et on haige, ravib end kuurordis ja palus passi pikendada. Kirjale ta lisas tuhande liirise tšeki tema palvega seotud telegraafikulude tasumiseks. Skarbekil oli põhjust soovida, et passi ei saadetaks Harbiini, kust ta oli välja kirjutatud ja kus oli pandud viimane väljasõiduviisa. Ta

soovis, et kõiki passiandmeid, sealhulgas numbrit ja kuupäeva, kontrollitakse telegraafi teel. Kõik telegraafikulud moodustasid vaevalt sada viiskümmend liiri. Aga kui Skarbek poleks saatnud saatkonda nii mõjusat tšekki, siis ei oleks tema palvet arvatavasti täidetud. Polnud kunagi liigne saatkonnale või politseile meelde tuletada, et neil on tegemist rikka inimesega . . .

Skarbek rääkis sageli ja meelsasti, et tal oli Hiinas vabrik, aga kui seal algas revolutsioonisegadus, siis müüs ta vabriku maha, otsustas puhata suurest ärist ja saabus Itaaliasse. Itaalia oli ta valinud Berliini professori soovitusel, et siin poega ravida. Poisil on väike selgrooviga, talle on kasulik Itaalia päike ja vajalikud meresuplused. Torinost on raviplaažid ju käeulatuses.

Skarbekil oli väike lemmikharrastus, mis aitas tal puhata igasugustest asjaajamistest «Momentos» ja väljaspool. Ateljee tagatoas seisis puidutreimispink ja Skarbek armastas sellel töötada. Ta tegi valmis kaks tooli, telefonilaua, köögitaburet, ise treis kroketipallid ja -vasarad. Pojale ei sobinud järskude liigutustega mängud ja seepärast ehitas Skarbek kohe Torinosse saabudes «Momento» õuele kroketiväljaku. Külas käivaid poolakaid haaras see mäng.

39.

Gianninat vapustas ametlik teade Torino vanglast: tal lubatakse kokku saada kodanik Pasquale Espositoga. Ta ei teadnud, millistel asjaoludel arreteeriti Kärtner ja tal polnud aimugi, et ta kasuisa oli arreteeritud. Nii tütar kui ka ema olid kindlad, et Pasquale on sõidus või komplekteerib lennukeid Hispaania lennuväljal.

Kokkusaamine oli lubatud pühapäeval, aga teadet nägi Giannina alles teisipäeva õhtul, kui naasis kontorisse.

Pasquale istus nagu nõeltel ja ootas kokkusaamist tütrega. Talle oli see pühapäevaks lubatud. Ta toodi kokkusaamistuppa ja pandi istuma taburetile.

Ta ootas, ootas ja ootas võre juures istudes, aga tütar ei tulnud.

«Te lubasite ta vanglast välja lasta!» karjus Pasquale järgmisel päeval lühikese uurija kabinetis. «Mind on petetud. Milline alatus!»

«Teie tütar on vabaduses. Annan ohvitseri ausõna!»

«Tähendab, teda on nii piinatud, et ta ei suutnud tulla kohtumistoani. Või ei tahtnud mind kurvastada oma välimusega. Võibolla on ta tehtud sandiks? Teie, ainult teie olete süüdi!»

«Teie tütar on täiesti terve. Ja näeb hea välja.»

«Miks ta ei tulnud siis kohtumisele?»

Uurija kehitas kõhnukesi õlgu:

«Saadame uue kutse. Järgmiseks pühapäevaks . . .»

Järgmisel pühapäeval sisenes Giannina arglikult kokkusaamistuppa. Toas oli kaks võret, need moodustasid koridori, mida mööda edasi-tagasi sammus vangivalvur. Koridor oli kitsas, aga küllalt lai selleks, et võre vahelt sirutatud käed ei ulatunud kokku.

Giannina oli esimest korda elus astunud üle vanglaläve ja esimest korda sattunud kokkusaamistuppa.

Kas ta oli varem sisse lastud või Pasqualet tuuakse hilinemisega? Seni oli neiu istunud pingil, kõigest kuuldust kurdistatud. Ta tundis nii oma kui ka võõrast hirmu, tal hakkas õudne võõrastest pisaratest, võõraste naiste hüüetest, kes igaüks karjus oma ja püüdis teistest üle karjuda.

Ruum oli akendeta. Lae all rippus hele varjuta lamp. See heitis seintele trellide tugevapiirilisi varje ja seetõttu oli kogu tuba nagu suur puur.

Toa keskosas, kahe võre vahelisel seinaosal, rippus kuldses raamis suur Mussolini portree. Pilt tõmbas tähelepanu eriti seepärast, et ta oli toapuuri jaoks liiga suur. Duce vaatas äraoleva pilguga inimesi, kelle oli lahutanud tema režiim ja tema diktatuur. Gianninale tundus, et jutukatkendeid ei kuula pealt ning arreteerituid ja nende omakseid ei puuri pilguga ainult kitsas koridoris kõndiv vangivalvur. Teda ei jätnud tunne, et vangivalvureid oli ruumis kaks, ja võrede vahel jalutav on duce juures ainult käealuse ametis . . .

Elatanud naise kokkusaamise aeg lõppes ja valvur lükkas teda väljapääsu poole, aga naine muutus üha riiakamaks ja lärmakamaks.

«Olete vale kella üles riputanud! Viisteist minutit ei saanud nii ruttu mööduda! Pool aastat pole näinud! Et sa ise ei näeks kunagi oma lapsi!»

Noor naine silmitses hääletult läbi kahe võre armsamat. Ka mees ei eemaldanud pilku naise näolt. Kui poleks olnud kahte võret ja tunnistajaid, oleksid armunud noored vististi väsimuseni suudelnud, hellitanud ja emmanud teineteist. Võredeta ja tunnistajateta oleks neil juttu olnud kogu päevaks ja nädalaks. See paar käitus kokkusaamisel sundimatult. Nad ei pruukinud teeselda, et nad ei märka valvurit, sest ta oli nende jaoks täiesti tühi koht.

Giannina jälgis ilusat rasedat naist. Tundus, et talle sobib rasedus: suur kõht ja pundunud rinnad kaunistasid teda. Kõik olid ta vastu tähelepanelikud, aga vangivalvurid suhtusid rasedasse rõhutatud lugupidamisega.

Valvur tuletas aeg-ajalt monotoonse häälega meelde, et kokku-

saamine kestab viisteist minutit ning et keelatud on igasugused salajased jutud, nii sõnades kui ka žestide abil.

Noor ema suutis selle vangivalvuri pehmeks rääkida ja too laskis võrede vahele koridori poisikese. Poiss astus koridori ja tormas isa juurde. Isa sirutas läbi võre mõlemad käed ja embas jõmpsikat, kes suudles kramplikult läbi metallvarbade isa karmi habemeharjast.

«Poisil on õudne läbi võre isa vaadata. Aga veelgi piinavam on selline kohtumine isale — poega ei saa kätele tõsta ja hellitada nagu kord ja kohus.»

Ja Giannina mõtles sügava kaastundega Pasqualele, keda pidi toodama.

Isa on uurimisalune ja neil ei lubata suudelda isegi läbi võre. Giannina pole väike tüdruk, sellise vastutulelikkusega võivad arvestada ainult lapsed, siis kui valves on õrna südamega valvur.

Ta ootas, silmad pärani, millal ilmub kasuisa, aga ei märganud siiski, kuidas ta sisse astus võrede taga paiknevast uksest.

«Tütreke, ma ootasin sind juba eelmine pühapäev . . .»

«Ma nägin liiga hilja vangla kirja. Algul sõitsin paariks päevaks koju Torinosse. Kui tulin Milanosse tagasi, ööbisin kontoris diivanil. Läbiotsimise järel oli kõik pahupidi! Koristasime kaks päeva vahetpidamata!»

Pasquale rääkis neiule igasuguseid hellitusi segamini ja vaatas talle hellalt otsa.

Kui vapralt neiu käitub! Hea, et timukad ei ole tema nägu rikkunud. Kuhu teda siis peksti? Pasquale jù nägi ise verejälgi . . .

Ta ei söandanud küsida, liigutas vaid kuivi huuli.

Giannina aga kasutas ära asjaolu, et valvur oli eemaldunud võrekoridori kaugemasse nurka, ja hakkas kõigi üksikasjadega jutustama kurbi uudiseid, mis olid talle kaela sadanud.

Isa muidugi mäletab, et nende majja, samasse kotta korrus allpool, kolis juba suvehakul rahutu tüüp, trammikonduktor. Mees oli sageli auru all ja koputas tihti ema uksele, paludes laenuks pudeli chiantit või mõnda sigaretti või panni või maggikastet pasta asciutta jaoks või peotäit oliive. Mees oli hullupööra pealetikkuv ja jultunult uudishimulik. Siis kadus naaber kauaks, aga ilmus hiljuti uuesti välja. Koputas uksele ja andis emale üle tervituse Pasqualelt. («Et mina usaldaksin sellisele lurjusele oma tervituse? Sa raisk!») ning ütles, et töötab nüüd Genovas sadamatolli kontrolörina ja kohtub sageli Pasqualega sadamas laadimistööde ajal. Pasquale palunud tuua kodust sviiter, sest puhub külm tuul («Et närukaelal puhuks läbi kogu sisikonna ja kondid üdini!»). Ema oli saatnud sviitri ja villased sokid, lisaks veel magusaid pirukaid («Et need närukaelal kurku jääksid!»).

Samal õhtul, kui Milanos arreteeriti šeff, tehti neil kodus,

Torinos, läbiotsimine. Ja kes juhtis läbiotsimist, karjudes mustsärklaste ja isegi noore politseiohvitseri peale? Seesama trammikonduktor või trollikontrolör, kes elas nende trepikojas, korrus allpool. Alles läbiotsimise ajal taipas ema: mis trammikonduktor ta on, kui keegi polnud teda kunagi trammis näinud. («Ka mina käisin tööl trammiga. Too närukael küll kunagi pileteid ei kontrollinud.»). Ta ainult kandis trammitöötaja mütsi, aga teda ei nähtud ei trammidepoos Biella tänavas ega Trana tänava depoos.

Niipea kui Giannina saabus koju Torinosse, kutsuti ta politseisse või täpsemalt öeldes: tema järele saadeti politseiauto. Kõige suurem ootamatus oli see, et politseijaoskonnas tolknes nende kehkats naaber. Ja tema hakkaski üle kuulama.

Giannina kinnitas ema pea ja Jeesuse Kristuse haavadega, et ei oska öelda midagi kasuisa töö kohta ja ta lasti viimaks minema. Torino mustsärklased teavad, kes on tema peigmees ja see võibolla etendas oma osa. Miks kurvastada lugupeetud ja rikast perekonda? Nende vanem poeg, Toscano vend on ju kuulus Rooma marsist osavõtja. Giannina tulevase äia hotellis ripub igas numbritoas Mussolini pilt.

Pärast ülekuulamist andis rahutu subjekt Gianninale küünilselt irvitades ja keerutades paberilehe.

«Mis see on?» küsis Giannina.

«Allkiri, kuhu tuleb panna oma nimi. Siin on sulepea, ja siin raha.»

«Raha? Mille eest?»

Kekats selgitas, et see on kompensatsioon pesu eest, mis rekvireeriti fašistliku riigi vajaduseks. Et anda sõnadele kaalu juurde, vaatas musta särki kandev kergats orjalikult seinal rippuva Mussolini pildi poole.

«Mis puutub siia meie riik? Kas too libu, kes peab varjama oma häbi, oli pesuta?»

«Meile oli vaja pitsidega batistpesu. Seda sama, mis kasuisa kinkis sulle nimepäevaks.»

«Te rekvireerite pesu? Miks mina ega ema ei teadnud sellest?»

Tuli välja, et Kekats oli muretsenud endale nende korteri võtme ja pitsidega pesu koos karbiga varastanud kummutist. Arvatavasti oli ema kogemata kingist rääkinud ja pesu varastati siis, kui ema polnud kodus.

Giannina viskas liirid nördinult lauale, aga Kekats sõnas:

«Pillud asjata, sinjoriina. Sa oled ainult rikka Toscano pruut, mitte naine. Muide, ümbrikus on nelisada viiskümmend liiri, kaks korda rohkem kui maksavad sinu läbipaistvad särgikesed. Need särgikesed ei ole neidudele selleks, et varjata, vaid rohkem selleks, et näidata nende võlusid.»

Kasuisa võis kujutada, millise sõimuga Giannina Kekatsile kallale tungis. Oo, ta tundis tüdrukut! Giannina oli võltsi tramm-

konduktorit ja tolliametnikku sõimanud nii vängete sõnadega, ja tal eneselgi polnud ettekujutust, et oskab sõimata nagu tänavatüdruk.

«Ma palun jumalat, et ta su pimedaks teeks. Et sa eluilmas ei näeks neid naiste võlusid. Isegi siis mitte, kui me kõik hakkame kandma suvekleite paljal ihul ja kõik kleidid paistavad läbi . . . Mis ajast teie salapolitseisse on tekkinud vaprad kavalerid, kes ronivad süütute neitsite saba alla ja koorivad neil seljast viimase pesuraasu?!»

Giannina möllas ja sõimas Kekatsit veel tükk aega. Ta sõimas temperamentselt ja loomulikult, aga mitte päris siiralt. Teda ei ärritanud pesu kaotsiminek nii tõsiselt, pealegi võis 450 liiri eest osta mitte pool tosinat, vaid terve tosina batistsärgikesi. Aga mille muuga kui eideliku riiakusega võis end kaitsta tema, täiesti kaitsetu, pärast seda, mis oli juhtunud kontoris, kodus ja salapolitseis?

Giannina jutustas tütarlapseliku innuga, kuidas ta oli sõimanud Kekatsit, kuid ta ei jälginud küllalt tähelepanelikult kasuisa.

Niipea kui jutt läks särkidele, jäi Pasquale vait, ebamäärane ärevus surus ta südant.

«Kas sa annad mulle andeks?»

«Mida, isa?»

«Minu pärast, ainult minu pärast pidid sa kannatama.»

«Ma palun iga päev jumalat ja anun, et see arusaamatus sinu ja minu šefiga kiiremini välja selgitataks.»

«Kas sa oled tööta?»

«Sinjoore Pagagnolo pole mind

veel vallandanud. Muidugi ei ole kontoritööd Milanos kerge saada. Tööd leida on raskem kui seda kaotada. Peaasi kui ei kaota oma ausat nime!»

«Usu mind, ma tegin seda ainult sinu pärast. Kui ma teada sain, et sind mustsärklased kinni peavad ja julmalt piinavad . . .»

Giannina astus imestusest isegi sammu tagasi, siis aga liibus uuesti võre külge ja karjatas nii, et naabrid võpatasid ja vangivalvur pingilt üles hüppas.

«Kes seda sulle ütles?»

«Kas see pole tõsi?»

«Alatu vale.»

«Aga sinu verine pesu?»

«Miks nad sind petsid?» vastas neiu küsimusele küsimusega.

Uudisest vapustatud Pasquale jäi keeletuks. Uudis oleks olnud rõõmustav, kui ta poleks taibanud, et ta oli langenud provokatsiooni ohvriks.

«Mida nad tahtsid sinult, isa?» karjus Giannina üha valjemini. «Mida nad taotlesid? Ma loodan, et sa ei andnud järele? Ei määrinud oma au? Ma võin su üle uhke olla, nagu vanasti?»

Pasquale haaras kramplikult kahe käega võrest kinni nii kõrgelt kui võimalik ja laskis pea longu.

«Ega sa midagi liigset ei öelnud?»

Mees tõstis vaevaliselt pead ja surus käed näole.

Sel hetkel oleks ta soovinud, et võre tema ja Giannina vahel oleks nii tihe, et saaks näo ära peita. Veelgi parem oleks, kui teda ja tütart lahutaksid sel hetkel mitte kaks, vaid kolm, neli, viis võret.

Aga isal polnud võimalust end peita ja varjata küsimuse eest: «Tähendab, see olid sina?»

Isa ei suutnud ikka veel koguda jõudu, tõsta silmalaud ja vaadata tütrele otsa. Ainult seetõttu ei näinud ta, kuidas muutus neiu nägu, seal polnud veretilkagi. Pasquale ootas neiu pisaraid, need oleksid kergendanud tema süümet, kuid ootus oli asjatu.

Giannina pöördus ümber ja hakkas astuma ukse poole, pea rinnale vajunud.

«Giannina, mu tütreke!» hüüdis isa talle järele, kuid neiu ei pööranud pead hüüde peale, millest vangivalvur võpatus.

Kedagi teist karjatus ei ehmatanud.

Kahe võreseinaga poolitatud sünge tuba — need võred olid sageli märjad pisaraist ja nad olid kuulnud kõikvõimalikku, seehulgas järelehüüdeid kõige traagilisematel viimastel hetkedel, kui lõpeb kohtumine ja algab lahusolek — vahel lühiajaline, vahel aastaid kestev, aga vahel igavene . . .

Giannina oli Pasqualest ära pööranud oma pilgu, kuulmise ja südame.

40.

Kes oli tegelnud augustis passide vormistamisega? Keegi uuris reisibüroo «Wagon-Lits» direktsioonis välja, et see ametnik töötab nüüd büroo filiaalis Heiligenstadti vaksalis ja leida on teda lihtne.

Ametnik võttis Skarbeki passi oma kätte, võrdles passipilti omanikuga, uuris tähelepanelikult viisat ja teatas:

«Ma pole seda passi iialgi käes hoidnud. Muidu oleks sellel seisnud minu eriline vaevumärgatav ja teistele tundmatu märk.» Ametnik pöördus järsult Skarbeki poole: «Milline oli selle inimese välimus, kellele te passi andsite?»

Skarbek kirjeldas teda ebamääraselt; ta oli suuteline meenutama ainult kõige üldisemaid välistunnuseid.

«Tähendab, te olete lihtsalt unustanud, kuidas see inimene välja nägi,» nentis Keegi ilmse pettumusega.

«Ma ju selgitasin,» ei jäänud Skarbek rahule. «Ei brünett ega ka blond, mitte taevasinised, aga ka mitte mustad silmad, ümmarguse näoga, keskmist kasvu, lipsule kinnitatud väike prees. Aga sel härral, kellega mul oli äsja au tutvuda, on meelekohad hallid.» Skarbek pöördus ametniku poole ja küsis murelikult: «Võib-olla on teil keegi omastest hiljuti surnud? Või on olnud mingi muu mure?»

«Taevale tänu, mul on kõik terved,» ütles ametnik vaenulikult.

See jutuajamine ei toimunud reisibüroo ruumes, kus oli palju rahvast ja tunglemine, vaid vaksalis büroo ees. Keegi oli

ametniku sinna kutsunud. Skarbek, ise rõhutatult hämmeldunud ja mitmekordselt vabandades, palus härra ametnikku hetkeks kaabu maha võtta — ta tahtis veel kord ennast kontrollida.

Ametnik muutus punaseks solvumisest, kuid võttis iroonilise kuulekusega kaabu peast ja ei pannud seda enam pähe. Skarbek astus kõrvale, et ametnikku vaadata veel ka kõrvalt ja kinnitas siis veendunult:

«Ei, see pole too härra, kellega mul oli tegu augustis.»

Skarbeki huvides polnud ametnikule vähemagi kahtluse varju heita, sest mees võis ainult kahju tuua, kui tuleb tõestada oma alibit.

Ametnik kutsus härra Kellegi kõrvale. Nad jalutasid kahekesi vesteldes ja kogu aja Skarbeki poole vaadates. Ametniku tige nägu väljendas selgelt: ta on tulvil kahtlusi ja sisendab neid jälitusagendile.

«Võib-olla oli teil möödunud aastal keegi abiline?» küsis Skarbek, kui jalutajad viimaks lähedale jõudsid.

Keegi toetas Skarbekit. Kuidas ta ise polnud taibanud sellist lihtsalt küsimust esitada?

«Jah, mul oli abiline,» kinnitas ametnik.

«Kas ta töötab reisibüroos?»

«Ei, ta on Hispaanias. Sõdib seal bolševikega. Ta on ustav parteilane . . .»

«Hm, kas see, kes suurte summadega totalisaatoril mängis?» meenus Kellelegi.

«Ma ei heidaks inimesele ette, et tal hipodroomil niiviisi vedas.»

Skarbek tegi näo, et ei tunne suuremat huvi abilise mainimise vastu ja et kuulab juttu muuseas, ning viis jutu teisele teemale. Kuid ta mõistis, et tal on vedanud, tal on uskumatult, fenomenaalselt, peaaegu üleloomulikult vedanud, sest maailmas eksisteerib ja Viinis puudub keegi ametniku abiline, kelle peale võib kõik ajada.

Jah, vahel sekkub Tema Kõrgus Juhus asjade arengusse ja määrab kindlaks edu või läbikukkumise. Aga et üks õnnetu juhus võiks nii kokku langeda teise, õnneliku juhusega, seda Skarbek ei mäletanud. Pidi see nii juhtuma, et kirjutaja Hoffmann, või mis ametis ta Saksa konsulaadis on, saabus Viini ja et ametniku abiline sõitis minema Viinist!

Skarbek teadis ülihästi, et keegi ei palu viisat konsulaadilt ega anna sinna passi, kui passis on omatehtud viisa. Poolakad ütleksid sellisel juhul, et ta ulatas endale ise surilina. Et mitte tulega mängida, oleks pidanud hankima täiesti uue passi. Ükskõik kui osavalt ka viisa poleks võltsitud, passiametnikel on omad, isegi piirivalvuritele tundmatud salamärgid passide jaoks, mida ei õnnestu kindlaks teha.

Sel korral aga ei saanud Skarbek kogu tema üliettevaatlikkuse juures kuidagi oodata kuni seltsimehed saadavad talle Saksamaalt uue «saapa». Skarbek oli juba Torinost lahkumise eel välja uurinud, et Hoffmann enam Saksa konsulaadis Viinis ei tööta. Ärasõitu ei olnud võimalik edasi lükata mitte päevagi võrra. Nii võisid hukka saada Étienne'i tegevuse kõik viljad, mis olid saadud nii suurte raskustega... Tuli võimalikult kiiresti Saksamaal ära käia ja nii ruttu kui võimalik tagasi jõuda. Pompeod ei saanud kauaks üksi fotoateljeesse jätta, ta ei tulnud kunstipäraste fotodega hästi toime. Muidu võisid Torino kaunitarid tee «Momentosse» päris ära unustada.

«Kui oleks ainult Hoffmanni allkiri,» oli Keegi endiselt mures. «Pitser on ju ka võltsitud. Saksa konsul teeb kindlasti lärmi. Politseipresiidium jätab teid asja klaarimiseni Viini.»

«Hotell on siin hea. Kallis hind mind ei häiri. Aga palun arvesse võtta, et mul on ajaga kitsas. Veeta jõulud teel... Allkiri pole õige, pitser pole see...» Skarbek pöördus ametniku poole: «Minu taotlus peaks olema registreeritud ju teie reisibüroo raamatutes.»

«Sellist registrit me ei pea,» vastas ametnik süngelt.

«Näete, milline võimalus kuritarvituseks!» hüüdis Skarbek.

Ka Keegi võttis ametniku taolist käitumist kui katset päästa oma abilist.

Tagasiteel pöördus Skarbek agent Kellegi poole:

«Kui mind vaja läheb, leiate mu hotellist. Ma mõistan, et teil on palju tegemist, aga näen — te tahate aidata mul rutem ära sõita. Palun ärge solvake mind keeldumisega. Siin on veel raha autosõiduks, et sõitmine ei võtaks palju aega.»

Keegi kõhkles, aga Skarbek veenis teda loogilise ettekäändega: kulu ei suurene sellest, kui agent sõidab linna mööda üksi, aga mitte koos Skarbekiga. Skarbek võttis taskust rahakoti ja luges välja kakssada šillingit. Keegi pani rahatähed vana, Franz Josephi aegse portmonee vahele ja lubas:

«Järelejäänu ma tagastan.»

Takso jõudis hotelli ette. Skarbek väljus. Lepiti kokku, et Keegi helistab järgmise päeva hommikul.

Telefon helises täpselt kell üheksa hommikul.

«Räägib inspektor Lenz,» kõlas telefonitorus Kellegi hääl. «Te peate kohe politseipresiidiumi ilmuma. Võib-olla õnnestub viisa veel täna saada.»

Inspektor Lenz alias Keegi võttis Skarbeki vastu nagu vana tuttava.

«Teid ootab jälle doktor Straub.»

Raske tammeukse taga ootas reisibüroo ametnik, kes vaatas Skarbekit endist viisi vaenulikult, Skarbek aga teeskles, et ei märka tema vaenulikkust.

«Kuidas magasite? Kuidas end tunnete?» tundis inspektor Lenz huvi sellesama nõidusliku ukse juurde astudes.

«Ei suutnud kaua uinuda selle loo pärast. Ma rääkisin naisele juhtunust ja tema ütles üsna loogiliselt, ma ütleksin, et naisterahva kohta isegi väga loogiliselt: «Ei ole võimalik, et valepitser pandi ainult sinu passi. Küllap see suli tegi niisuguseid viisasid teistelegi! Tähendab, politseil on teda kergem kinni püüda.».»

«Meil on niidiots käes,» kinnitas inspektor Lenz.

Viimaks kutsus Straub Skarbeki ja Lenzi kabinetti, aga ametnikku palus koridoris oodata.

«Kas te olete täiesti kindel, et teile ei vormistanud viisat see mees, kes ootab koridoris?» küsis doktor Straub.

«Te näitate minu vastu üles suurt usaldust, doktor,» kostis Skarbek. «Muide, meil äritegevuses on ka palju rajatud isiklikule usaldusele. Mõne ärimehe sõna on usaldusväärsem kui veksel. Seda enam ei saa ma teie usaldust kuritarvitada ega heita varju kellegi aususele ainult sellepärast, et vabaneda ettenägematutest muredest. Näidata inimesele sõrmega ja öelda: «See on tema!» ei sobi kokku minu südametunnistusega. Ja kätt südamele pannes teatan ma, et ma oma passi selle ametniku kätte ei andnud.»

Doktor Straub keerutas jälle passi käes.

«Tõepoolest, miks pidi rikas pan muretsema võltsitud viisa, kui ta sõitis ja sõidab praegu oma nime all, oma passiga ja oma perega? Pole loogiline!»

«Selline sulitemp oleks mõeldav ainult ühel juhul,» ütles doktor Straub veendunult. «Kui ei ole võimalik saada viisat legaalsel teel. Saksa riik ei taha olla külalislahke valikuta. Nüüd on paljude isikute sissesõit muutunud soovimatuks poliitilistel, rassilistel ja rahvuslikel põhjustel.»

«Äritegevus on minu ammu poliitikast võõrutanud. Ma arvan, et käesolev juhtum on seletatav kommertstegevusega, mitte poliitikaga...»

Straub ei kiirustanud Skarbekiga nõustuma. Ja siis juhtis Skarbek doktori tähelepanu asjaolule, et augustis oli ta viisa eest reisibüroos «Wagon-Lits» maksnud 72 šillingit, aga tuleb välja, et viisa maksab 3 marka 80 penni. Alles nüüd oli ta teada saanud! Siis pidi keegi vahe omastama. See inimene, kes vajas raha, pidi arutama nii: miks viia raha konsulaati, kui saab hakkama valetempliga ja Hoffmanni tuttava allkirja järeletegemisega. Aga kui paljudele härradele turismi tipphooajal vormistati väljasõiduviisasid Saksamaale!? Kes võib teada paljudelt nõuti valesti sisse viisamaks?

Inspektor Lenz pidas vajalikuks doktor Straubile ette kanda, et ametnikku oli möödunud aastal mõne aja vältel asendanud tema abiline. Abiline on reisibüroost lahkunud oktoobri algu-

päevil. Too noormees mängis sageli totalisaatoril ja ametniku sõnade kohaselt elas üle jõu.

«Andku jumal mulle andeks, kui ma kõik tolle keigari kaela ajan,» muigas Skarbek endamisi. «Ta kappas Francot abistama, aga seekord ei sattunud panus õigele hobusele... Võib-olla on vabariiklased teda juba kogu selleks ja ka hauataguseks eluks õpetanud?»

«Teil tuleb veel kokku lugeda, kui palju riigimarke pani oma taskusse see väledate hobuste austaja. Näiteks Hiinas ei oleks selline kuritarvitus kõne allagi tulnud. Kuidas võetakse makse seal? Tempelmargid kleebitakse otse arvetele, vekslitele, passidesse...»

«Sõitke Saksa konsulaati viitsekonsul Mühlbachi juurde. Ma helistan sinna ja te saate viisa.»

«Tänan teid väga. Kahjuks ei luba äriasjad mind Viini kauemaks jääda, aga Hamburgis oodatakse mind jõulupühi veetma. Mitte küll omakasupüüdmatult. Minult oodatakse pulmakinki nõotütrele. Ma tellisin kingi juba ära Berliini kaubamajast «Kaufhaus des Westens». Kas te olete seal kunagi käinud? Wittenbergplatzi metroojaama juures. Soliidne firma... Andke andeks minu uudishimu: kas teil, doktor, on ka olemas nõotütar? Ei ole? Ma jagaksin teiega ühte tähelepanekut: et tuttavaks saada kõige kaugemate sugulastega jätkub rikastumisest. Siin kehtib täpne seadus: sugulaste vastastikune külgetõmbejõud on võrdeline nende massiga ja pöördvõrdeline nendevahelise kauguse ruuduga.»

Doktor Straub naeris kogu südamest.

Saksa viitsekonsul Mühlbach oli juba asjaga kursis. Kabinetti astus kantseleiametnik ja ütles:

«See on eilne lugu.»

Skarbek tegi šefi juuresolekul viisaka märkuse: eile, enne kõikide asjaolude väljaselgitamist ei oleks tulnud rääkida tema passist rahvast tulvil vastuvõtutoas kõigi kuuldes. Skarbek usub, et aferist tabatakse, nii vähemalt oli kinnitanud doktor Straub, nähtavasti on tal tõepoolest mingi niidiots peos...

Viitsekonsul andis kantseleiametnikule korralduse viisa vormistada. Kantseleiametnik võttis passi, uuris seda kaua ja ütles viimaks:

«Minu käekiri on järele tehtud suurepäraselt. Aga Hoffmanni allkiri ei kõlba kuhugi, kirvetöö.»

Eriti ägedalt pahandas kantseleiametnik sellepärast, et kliendilt oli võetud augustis 72 šillingit, kui viisa eest tuli maksta ainult 3 marka 80 penni.

«Mina olen ka paras! Maksin seitsekümmend kaks šillingit ja ei märganud, et mind on tüssatud. Ma ei peaks äriga tegelema, vaid lotot mängima!» nöökis end Skarbek.

Konsulaadist sõitis ta tagasi reisibüroosse «Wagon-Lits», tellis endale pileti Hamburgi, aga naisele ja pojale sama rongiga Prahani.

41.

Kolme päeva pärast kutsuti Kärtner ülekuulamisele. Laua taga istus uus uurija, aga laua kõrval tugitoolis märkas Kärtner tuttavat justiitsdoktorit. Tema nööpauku kaunistas fašistide rinnamärk.

Kui konvoeerijad väljusid, käänas doktor pilgu kõrvale ja ütles:

«Ma vabandan. Rohkem midagi taolist ei kordu.»

Ta astus Kärtneri juurde, ulatas käe ja palus vabandada tagasihoidmatuse pärast.

«Ei.» Kärtner astus sammu tagasi ja alustas saksa keeles: «Me oleme ebavõrdsetes tingimustes ja ma ei saa teile kätt anda. Ma võiksin andeks anda hariduseta karabinjeerile, aga mitte õigusdoktorile. Te andsite rooma õiguse õppetunni oma raskekaalu poksijaile.» Kärtner sülitas verd.

Doktor väljus kiiruga toast, aga Kärtner jõudis märgata ükskõikset muiet, millega uus uurija teda saatis. Mille kohta käis see muie, kas ülema ennatu vihasööstu või äkk-kahetsuse kohta?

Uurija hakkas rääkima prantsuse keeles. Kärtner raputas pead. Uurija läks üle inglise keelele — tulemusteta. Ootamatult tuli mingi küsimus vigases vene keeles. Kärtner kehitas õlgu: ei oska.

Tahes-tahtmata pidi uurija saksa keele juurde tagasi tulema. Näis, et ta oskas seda viletsalt ja püüdis seepärast vältida. Kärtner aga hakkas saksa keelt rääkima keeruliste ilukõneliste fraasidega ja hästi ruttu. Uurija läks higiseks. Ta nägu oli punane ja mees valis vaevaliselt saksakeelseid sõnu, Kärtner aga sundis eneses maha soovi talle neid ette öelda.

Alles seejärel läks Kärtner laitmatult saksa keelelt üle halvale itaalia keelele.

Ka uus uurija alustas küsitlust «Banco di Romas» asuva seifi võtmetest, kuid üsna rahuliku tooniga. Võib-olla ta lihtsalt tahtis jätkata ülekuulamist sellest punktist, kus see üleeile katkes?

Kärtner kordas kangekaelselt ja vihaselt seda, mida oli öelnud Jupile, aga uus uurija pani selle peale sigareti rahulikult põlema ja ulatas paki Kärtnerile, kes sigaretist keeldus. Uurija alustas arutelu Milano pangaseifide kuratlikult keerulistest lukkudest ja küsis siis äkki:

«Kas te tahate teada, kuidas kutsuvad seifide lahtimurdjat venelased?»

«Huvitav, kuidas siis?»

«Karutaltsutaja.»

«Venelaste jaoks on see isegi teravmeelne!» hakkas Kärtner naerma.

Tõepoolest naljakas, see oli vene argoosõna üsna vaba tõlge.

Uurija rääkis kuulsast seifide lahtimurdjast, kes oli istunud Milano vanglas Esimese maailmasõja ajal. Itaallased olid saanud teada, et Austria saatkonnas Bernis hoitakse tähtsaid sõjalisi dokumente. Murdvargale lubati anda vabadus, kui ta suudab saatkonda sisse tungida, seifi avada ja dokumendid ära varastada. Murdvaras oli andnud nõusoleku, sest kaotada polnud tal midagi. Ta toimetati Šveitsi, kus ta üüris toa Austria saatkonna vastas, õppis peensusteni tundma selle personali päevakorda ja sobival hetkel tungis majja. Ta avas seifi, täitis ülesande ja tõi saladokumendid Itaaliasse, aga kõik seifis hoitud Šveitsi frangid võttis vastavalt kokkuleppele endale. Pole vaja vist lisada, et vanglasse ta tagasi enam ei läinud.

«Tahaks uskuda, et nüüd suhtuvad itaallased suurema lugupidamisega minu kodumaa salajastesse seifidesse,» ütles Kärtner.

«Igatahes pole meie uudishimulikumad teie saladuste vastu kui teie Itaalia omade vastu,» pareeris uurija.

Kolmepäevane vaheaeg ülekuulamises oli tingitud sellest, et avati seifi «Banco di Romas». Erinevalt esimesest uurijast mõistis teine uurija, et Kärtner poleks hakanud poisikese kombel võtmeid peitma, kui seifis oleks hoitud tõepoolest midagi salajast. Iga seifi saab lõppude lõpuks avada. Seekord tuli soomusukse lukk gaasiga välja lõigata, mis õnnestus alles kolmandal päeval.

Uus uurija ei imestanud vähematki, kui sai teada, et seifis ei avastatud midagi paljastavat.

Kärtner oli juba taibanud, et sellel mehel on hoopis teine mõtlemistasand kui tema kõhetul psühholoogiks kõlbmatul kolleegil. Nüüdne oli palju põhjalikum, taibukam ja targem eelkäijast ja jutt temaga ei tule kerge.

Jupp ei pööranud Kärtnerilt hetkekski teravat pilku, aga uus uurija vältis seda, et ülekuulatav loeb tema mõtteid, ja hoopis varjas ise silmi suitsuklaaside taga. Kas Dostojevski ei öelnud kuskil just selliste inimeste kohta: neil on pakane näos.

Uuel uurijal oli korrapärane tonsuurpaljak, mida ümbritsesid tihedad hallinema hakkavad juuksed. Pealagi oli justkui paljaks aetud, aga tema ise oli kui vaimulik, kes alles ülekuulamise eel on maha võtnud sutaani, mundri aga selga tõmmanud ainult maskeraadiks. Mehe jämeda sõrme otsas oli tillukese pealuuga sõrmus ja uus uurija mängis oma sõrmusega, vaadeldes seda tähelepanelikult, nagu näeks sõrmust esmakordselt.

«Kuhu jäi skafander, mis teile müüdi käesoleva aasta kevadel Montecelios?» küsis uurija ootamatult.

Kärtner hindas küsimuse ohtlikkust ja vastas kohe:

«Kohver kõige hapnikurüüd puutuvaga seisis mu kapi otsas. Ma ei ole hermeetilist maski ammu kasutanud.»

«Mingit kohvrit kapi otsas ei olnud.»

«Tähendab, siis viisid selle minema teie töötajad läbiotsimise ajal.»

«Milleks?»

«Selleks, et te võiksite kinnitada: kohvrit ei olnud . . . Mul oli juba au teile teatavaks teha, et mitte ühegi eseme eest, mis teie politseinikud on «leidnud» läbiotsimise ajal ilma minuta, ega ühegi kadumamineku eest ma ei kavatse vastust anda. Kasutades minu arreteerimist veeti majja ja pandi nimekirja mingeid võõraid jooniseid ja pabereid, kurat teab, mis kõik. Juba läbiotsimine ilma peremeheta ise on provokatsioon. Ma olen veendunud, et kui teie, sinjoore komissar, oleksite minu asjadega tegelenud algusest peale, ei oleks te lasknud esineda sellist seaduserikkumist ega pannud sellega ennast raskesse olukorda.»

Uurija oli niigi detektiivide kirvetööst ärritatud, aga Kärtner kasutas oma kaitsmiseks taibukalt kõiki seaduserikkumisi arreteerimise ja läbiotsimise juures.

Midagi eriti kahtlast selles polnud, et Kärtner oli käinud sama aasta kevadel lennukite katsetehases ja tellinud endale skafandri kõrglendudeks. Enamikul lennukeist puudusid hermeetilised kabiinid, aga hapnikumaskita suures kõrguses lennata ei saanud. Skafandris endas polnud midagi salajast, erialaajakirjades olid üksikasjalikud tehnilised andmed, fotod ja joonised juba ilmunud. Kärtner vajas aga tema ees seisva ülesande lahendamiseks näidiseksemplari. Seda hermeetilise maskiga hapnikuhingamise aparaati («strumento della respirazione artificiale») kasutati Itaalias kõrglendude juures juba mitu aastat. Muuseas, seda maski ja aparaati kasutas lendur Donati rekordlennul 1934. aasta aprillis, kui tõusis 14,5 kilomeetri kõrgusele. Maski oli konstrueerinud Torino ülikooli dotsent professor Cherlistka, kes oli ühtlasi teaduslik konsultant Montecelios. Möödunud kevadel võis Kärtnerit sageli kohata seal lennuväljal. Ta tõusis ka ise korduvalt kõrgusse. Siis aga arvas ta, et hapnikumaski on veelgi rohkem vaja Vanale ja saatis selle sobival hetkel Keskusesse ning sellest ajast peale olid kapi otsas kohvris riided, mida üldsegi ei kanta suurtes kõrgustes.

«Kiilaspea näeb mind läbi,» konstateeris Étienne endamisi. «Ja saab aru, et mina näen teda samamoodi läbi. Kuigi ma püüan seda väga varjata . . .»

Ja mida rohkem selgus, et uus uurija on oma ala spets, seda rahulikumaks Kärtner muutus. Ta manas näole sundimatu ilme:

viimaks ometi on tulnud õnnelik ja ärimehele nii haruldane võimalus rääkida targa inimesega avameelselt oma äriasjadest. Oo, suur enesevalitsemise teadus!

Uurija hakkas välja selgitama Kärtneri viimase Hispaaniareisi asjaolusid.

«Te võisite sinna sõita ju otse Nice'i ja Marseille'i kaudu kiirrongiga. Miks te pidite sõitma aurikul läbi Spezia ja sadamas veel kaks päeva aurik «Patriat» ootama?»

«Kas te ei tea, et laevaga, isegi kui esimese klassi pilet osta, on sõit kolm korda odavam kui kiirrongiga? Ma ei saa kurta vaesuse üle, aga olen harjunud lugema teie liire, olgugi et need on muutunud nii kergekaalulisteks. Juba isa õpetas mind iga šillingit lugema . . .»

Mõnikord on kasulik etendada rikka osa, kes loobib raha, mõnikord teeselda ihnet ja koonerdajat inimest . . .

Jah, ta tegeleb palju aastaid mitmesuguste lennukimudelite joonistega. Kuidas ta saaks lennutehnika vastu mitte huvi tunda, kui ise püüab täiustada lennuaparaate, on teinud sel alal mitu leiutust ja tema autoriõigust kinnitavad rahvusvahelised patendid? Jah, vahel on ta uudishimulik, mida võivad tõlgendada ebaterveks huviks need firmad, kes salatsevad ja varjavad nii-öelda kõige tühisematki asja. Tema on sellise seisukoha poolt, et lennunduse üldise edu huvides pole patt võtta seda, mis vedeleb maas, see tähendab vedeleb liikumata. Kas uurija tahab seda tehniliseks plagiaadiks nimetada? Kärtner eelistaks sellist kõrgenenud huvi võõraste jooniste vastu nimetada uudistoodete loominguliseks laenuks. Aga asi ei seisne lõppude lõpuks sõnastuses.

Jah, Kärtneri patentide vastu on korduvalt huvi tuntud tema kodumaa Austria, aga ka Jaapani, Kreeka ja Hispaania sõjaministeeriumides. Ta ei näe selles olevat midagi vaenulikku Itaalia suhtes.

Nõukogude esindus? Ei, Nõukogude omadega ei ole tal veel tegemist olnud. Üldse tahaks ta teenida tehnilist progressi sellest sõltumata, kas see või teine lennukitehas tunneb sümpaatiat Franco või José Diazi suhtes, kas katselendureid autasustab ordenitega Göring või Vorošilov. Kui Kärtner oleks tegutsenud Venemaa ülesandel, nagu püüdis talle selgeks teha väikest kasvu kõrgete saapakontsadega uurija, miks oleks ta siis hakanud kodus hoidma täiesti salajasi vene lennukite jooniseid?! Mõttetu, täiesti mõttetu! Vene joonised pole teistest hullemad. Ka venelastelt võib midagi laenata!

«Vist poleks olnud vaja meelde tuletada neid jooniseid, ja pealegi nii pealetükkivalt. Ikkagi pole lugu venelaste «täiesti salajaste» joonistega kuigi veenev. See oleks sobinud esimesele uurijale, aga seda «täiesti salajase» kompvekiga alt ei vea . . .»

Ära kuulanud viimase argumendi, vaikis uurija kaua ja silitas

oma ümmargust paljakut. Võib-olla tundusid kõik argumendid üheskoos veenvatena ja lõid kõikuma tema veendumuse? Ei, ta hakkas uuesti kinnitama, et Kärtner võib niipalju kui soovib vene joonistega suli mängida ja tegelda tehnilise plagiaadiga, sest see on tema isiklik asi. Aga Itaalia õhulaevastiku relvastuses olevate lennukite jooniste ebaseaduslik muretsemine võib tekitada riigile kahju.

«Ma mõistan täielikult, et käesoleva aasta kahekümne kolmandal oktoobril on moodustatud «Rooma—Berliini» telg. See ei tähenda aga sugugi, et meie, sinjoore komissar, oleksime kohustatud nimetama kõike saksa oma itaalia omaks. Kas «Messerschmiti» joonised on Itaalia riiklik saladus? Nii võivad arutada ainult rahvusliku väärikuse kaotanud inimesed. Ma ei arva, et sakslased oleksid mind süüdistanud riigireetmises, kui ma oleksin uurinud «Caproni» või «Fiati» lennukite jooniseid. Ma tahan ehitada lennukit oma margiga «Kärtner» ja hakata seda ise katsetama. Mine tea, äkki tuleb ilmale esimene suurepärane Austria päritoluga lennuk? Ent saage aru — see on minu kiindumus, minu kirg! Mul on olnud palju ebaõnnestumisi ja vigu, ja lisaks kõigele olete mind kahtlustama hakanud kurat teab milles. Aga ma ei reeda ka praegu oma unistust!»

«Unistage kui palju süda ihkab, aga mitte fašismi õilsate eesmärkide ja ideede kahjuks!»

Étienne noogutas nõusolevalt, kuid samas tõstis taskurätiku demonstratiivselt suu juurde ja sülitas välja vereklombi.

Uurija tegi näo, nagu oleks süvenenud mingite dokumentide uurimisse.

«Ei ole ju teie seisukohalt ka kõige usutavam versioon veel mingi tõend,» jätkas Kärtner. «Ma olen näiteks näinud Pariisis Louvre'is Milose Venuse kuju. On olemas versioon, et kunagi hoidnud Venus parema käega sõba, aga vasakus käes olnud tal õun. Selle kohta on kirjutatud sadu raamatuid, aga see on ainult versioon. Arglik naeratus Venuse marmornäol ei saa midagi öelda. Midagi ei ütleks ka see, kui Venus ei naerataks, vaid oleks sünge nagu praegu teie, kes minu sõnu kuulates ei kuula nende mõtet . . .»

«Te ei tunne end kuigi kindlalt, kui te juba appi kutsute Venuse, kes on pealegi mõlema käeta!» muigas uurija.

Ta suitsetas ja puhus tubakasuitsurõngaid nii osavalt, et üks rõngas läbis teise, suurema rõnga. Ta pakkus Kärtnerile teist korda sigaretti, kuid too keeldus uuesti, näidates oma puruks pekstud huuli. Uurija pilk muutus läbitungimatuks.

Nii või teisiti, aga Kärtner ei saanud teda taktitunde või mõistuse puudumises süüdistada, uurija aga oskas nähtavasti hinnata oma vastast ja seetõttu arenes ülekuulamine, mis oli küll avameelsusest kaugel, vastastikuse mõistmise õhkkonnas.

Igal juhul oli see tugevate vastaste duell ja Étienne sai aru, et ka uurija peab meeleldi kahevõitlust vaenlasega, kes käitub targalt, teeskleb taibukalt süütut ja talitseb end ka siis, kui talle esitatakse süütõendeid.

Vahel Étienne unustas, et uurija vaenlane on just tema ise, ning hindas Kärtneri ja uurija duelli objektiivselt. Ülekuulamise käigus tegi Étienne kindlaks veel ühe tõsiasja: väärikad vastased suudavad vastastikku ära arvata teineteise salajasi mõtteid. Vaenlastele ilmneb niisamasugune vaimse nägemise jõud ja samasugune mõistuseselgus nagu kahel lähedasel sõbral või armunul, kes oskavad lugeda teineteise hinge.

Oli juhtumeid, kus uurija jõudis vaevalt mõelda millestki, aga Étienne taipas tema mõtet ja vastas veel kõlamata küsimusele. Ja täpselt samuti arvas uurija ära Kärtneri veel ütlemata vastuseid.

Ootamatult ulatas uurija Kärtnerile paki viimaste päevade «Neue Zürcher Zeitungeid». Kärtnerile lubati lehed üle anda, see oli õigusdoktori korraldus.

Kärtner avas ajalehe ja asus kohe börsibülletääni lugema, justkui poleks maailmas midagi huvitavamat kui viimase nädala aktsiate kurss.

Uurija märkas, et Kärtner süvenes börsiuudistesse.

«Kas te olete rikas ärimees?»

«Kuidas öelda . . . Mul on hoiuseid Rootsi, Inglismaa ja Šveitsi pankades.»

«Kas suured summad?»

«Ma peaksin neid keskmisteks.»

«Kui palju on teie arvetel?» oli uurija uudishimulik.

«Noh, ütleme, Inglismaal viiskümmend viis tuhat naela,» tähendas Kärtner ükskõikse tooniga.

Kuulnud summat, kergitas uurija kulmud kõrgele.

Ta oli üha enam harjunud mõttega, et tema ees on autu tegelinski, kes äritseb sellega, et sokutab erinevatele saatkondadele jooniseid ja patente ning ei ütle seejuures ära salajastest materjalidest. Ta mõistis, et Kärtneri äri on kasulik, aga sellised summad . . .

Ja ülekuulamise lõpul teatas uurija Kärtneri palvet ootamata, et kõik arreteerimisel äravõetud raha tagastatakse talle samal päeval. Niikaua kui OVRA asja uurib, on tal õigus kasutada raha oma äranägemise järgi.

42.

Umbes poolteist tundi enne rongi minekut, kui Skarbek perega juba vaksalisse minekuks valmistus, kostis ettevaatlik koputus uksele. Numbrituppa astus valge salliga viisakas härrasmees.

«Härra Skarbek?»

«Jah.»

«Ma pean vaatama viisat teie passis.» Ta näitas salapolitsei ametimärki.

Skarbek hakkas seda märki kaua ja väga tähelepanelikult uurima.

«Miks te märki nii põhjalikult uurite?»

«Teate, eile näitas mulle ka üks härra sellist märki. Kõik, mis mul õnnestus meelde tuletada ja rääkida, tuletasin ma meelde ja rääkisin ära politseile. Täna näidatakse mulle jälle märki. Mul on asjad pakitud. Aeg on vaksalisse sõita. Portjee on juba takso tellinud. Teie aga sunnite mind jälle tegelema kellegi kohaliku aferistiga. Kas teid saatis doktor Straub?»

«Jah, ma tulin doktor Straubi teadmisel.»

«Niisiis, doktor Straub ainult teab tema külastusest, aga ei saatnud minu juurde.»

Skarbek ulatas passi ja agent valge salliga hakkas seda lehitsema. Küll oli seal viisasid, märkusi ja templeid!

«Kus te sündisite?» küsis agent tõsiselt.

«Kui minu mälu ei peta, siis on see passis märgitud. Naine pojaga sõidavad Prahasse sugulaste juurde, mina äriasjus Hamburgi. Teate, ükskord, kui poeg oli veel väike, esitas ta mulle küsimuse: «Isa, kus sa oled sündinud?» — «Poznańis.» — «Ja kus sündis ema?» — «Varssavis.» — «Ja mina?» — «Sina sündisid Hiinas.» Poeg muutus rõõmsaks: «Milline õnnelik juhus, et me kõik oleme kokku saanud.»»

«Ma pean esitama passi politseisse.» Valge salliga agent isegi ei naeratanud.

«Kuidas tahate, aga mina sõidan vaksalisse. Siin on piletid, ma pean veel asjad pagasisse andma. Palun siis pass rongi juurde tuua. Ma olen teinud kõik, mis oli minu võimuses, et leida teie kohalikku suli.»

Agent hakkas ootamatult rääkima itaalia keeles ja esitas siis äkki küsimuse vene keeles. Skarbeki vastuste järgi otsustades ei osanud ta ühtki keelt korralikult peale emakeele poola keele. Vigases vene keeles vastates selgitas ta, et sündis kubermangus, mis pärast revolutsiooni üle läks Poolale, aga noorpõlves (ta ütles «noores põlves») kuulis sageli vene keelt.

Valge salliga agendi lingvistikaalased harjutused muutsid Skarbeki valvsaks. Muidugi ei ole see lihtne kriminalist, vaid teise lennuga linnuke.

«Pass tuuakse vaksalisse. Ma saabun mootorrattaga kakskümmend minutit enne rongi väljasõitu.»

Skarbek sõitis vaksalisse varakult, teda pani muretsema suur pagas. Kaks pakikandjat tirisid pagasikontorisse suure kohvri, veel kaks sumadani, kübarakarbi ja kroketikasti.

Anka ja poeg jäid vagunisse, aga Skarbek läks perroonile valge kaelasalliga agenti ootama. Skarbek suundus kannatamatult vaksaliesisele väljakule viiva väljapääsu juurde, et vaadata, kas mootorratas pole juba kohal.

Minutit viisteist enne rongi väljumist ilmus agent ja tagastas passi. Ta oli nii kiirustanud, et ei olnud jõudnud välja kirjutada kõiki passiandmeid, mis talle huvi pakkusid: sünnikohta, vanust, eritundemärke, alalist elukohta.

«Kõik üksikasjalised andmed minu kohta on antud doktor Straubile. Kaasaarvatud ema neiupõlvenimi. Inspektor Lenz on asjaga kursis.»

«Lenz on omaette, meie vajame andmeid eraldi.»

«Tähendab, kelmide ja valerahategijatega tegelevast osakonnast on minu asi antud poliitilisse osakonda,» taipas Skarbek kohe ja küsis:

«Kas mind ootavad ebameeldivused ka veel teel? Siis on mul parem jääda Viini, et te saaksite kõik lõpuni välja selgitada.»

«Võite rahulikult ära sõita.»

«Milles on siis asi?»

«Oli vaja valeviisa fotografeerida. Ja ühtlasi ära märkida teie reisi lõpp-punkt Hamburg.» Hetkelise vaikimise järel ütles agent

tehtud osavõtlikkusega: «Ma tunnen teile kaasa, härra Skarbek. Ei ole kuigi lõbus perekonnast lahku minna pühadeks.»

«Kuldvasikas nõuab ohvreid. Pealegi ei lasta Hamburgi börsile naisi. Kõige vanem börs Saksamaal ja kõige targem eeskiri. Kas te teate, miks see nii on? Et börsil oleks vähem lobisemist ja kära ning et naised ei annaks meile nõu.» Skarbek jätkas sosinal: «Hamburgi börs on ainus koht maailmas, kus ma saan puhata oma paremast poolest . . .»

Perroonil tuli Skarbeki juurde erutatud pakikandja ja ütles:

«Teid palutakse pagasikassa juurde. Pagasiga on miski korrast ära.»

Skarbek vahetas vaguniplatvormil seisva Ankaga lühikese, kuid üsna väljendusrikka pilgu ja läks pakikandjaga kaasa. Anka vaatas talle kergelt kahvatades järele.

«Võib-olla läheb vaja minu abi?» pakkus oma teeneid valge kaelasalliga agent ja astus Skarbekile järele.

Pagasi vastuvõtja võttis reisija vastu väga ägedalt:

«Kas see on teie pagas? See kaalub rohkem kui lubatud, tuleb juurde maksta üheksakümmend neli šillingit.»

Skarbek tõmbas kähinal hinge ja võttis välja rahakoti. Pagasi vastuvõtja arvas, et reisija tuli kiirustades ja ähib seetõttu. Valge salliga agent oli hämmastunud, et härra veab endaga kaasa kroketikasti. Uus kroket tuleb ostes odavam kui sellise raha maksmine pagasi eest.

«Teil on arvatavasti õigus,» oli Skarbek nõus. «Aga me oleme oma pallide ja vasaratega ära harjunud . . . Nüüd läheb kroket jälle moodi. Mulle räägiti, et kui Canaris,» Skarbek tasandas häält, «kui Canaris kolis Südendesse, sai ta naabriks Heydrichi enda. Nii siis, pühapäevadel mängis admiral koos abikaasa ja tütardega pärastlõunati kroketit julgeolekutalituse ülema ja tema perekonnaga . . .»

Hüvastijätuks, juba pärast kolmandat kella, pakkus Skarbek valge kaelasalliga agendile havanna sigari, ise aga viskas üksköikselt peent aroomi levitava pooleni suitsetatud sigari liikuma hakkava vaguni rataste alla. Seda võib endale lubada ainult väga rikas inimene.

Kui rong oli Viini vaksali platvormist eemaldanud, pühkis Skarbek nägu ja sõnas kergendusohkega:

«Tead, Anka, täna mul vedas nii nagu mul oleks olnud soovituskiri issanda jumala enese juurde!»

Uurija pidas sõna. Avanes tilluke ukseaken, valvur ulatas Kärtnerile raha ja palus allkirja raha kättesaamise kohta. Tagastati ligi seitsesada liiri, kõik raha viimase tšenteesimoni, mis oli ära võetud arreteerimise ajal, ja ta võis seda kulutada oma äranägemist mööda.

Uurimisalustel olid mõningad privileegid: kuni süüdistatava süü polnud tõestatud, ei olnud kellelgi õigust nimetada teda kurjategijaks. Salakuulamises kahtlustatavat ja selle eest süüdi mõistetut aga ei peeta kriminaal-, vaid poliitiliseks kurjategijaks. Ja kuigi vangivalvurid ei olnud eriti täpsed seadustest kinnipidamises, seda nad mäletasid. Lõpuks oli Kärtner välismaa kodanik ja vangivalvurid arvestasid seda, pealegi oli ta suure rahaga välismaalane. Kuni sul raha on taskus, oled sa ikkagi härra, olgugi et seda härrat pekstakse vastu nägu.

Kogu selle aja elas Kärtner Milano vanglas «San Vittore» kõikvõimalike mugavustega. Ta valis päikesepoolse kambri ja maksis selle eest viis liiri päevas. Kambrit oli hiljuti lubjatud ja koiku oli täis pritsitud kriiti. Ta kutsus kohale koristaja, et see pühiks koiku puhtaks ja teeks voodi. Pesu lubati vahetada kaks korda nädalas. Mis mugavusi oli veel tasulises kambris? Viltmadrats, padi, kätepesunõu koos kausi ja veekannuga, käterätik, katelok, kruus ja lusikas. Koiku oli seina külge kruvitud, aga taburetti võis liigutada. Kambri uksele oli riputatud tahvel «Range isolatsioon», kuid Kärtnerit viidi jalutama.

Kärtner ütles ära viletsast vanglatoidust, tellis naabruses asuvast trahterist lõunaid ja ostis kioskist kõike vajalikku: juustu, veini, paberosse, küünlaid, ajalehti, pildiajakirju . . .

Kärtner lamas pärast järjekordset ülekuulamist oma päikesepoolses kambris poolunes, kui uks äkki mürinal avanes ja valvur sisse astus. Kärtnerile anti korraldus end riidesse panna.

«Kiiremini, kiiremini!» aeti taga, kui ta üle õue musta kinnise auto poole astus. «Joostes!»

Ta aeti autosse sellise kiirusega, et ei jõudnud isegi kingi kinni nöörida ja kaelasidet kaela siduda. Ta pidi seda tegema käigu pealt ja sai teda saatvatelt vangivalvuritelt kiita, kui osavalt ta seob lipsu peeglisse vaatamata.

Kärtner toimetati vaksalisse, kust sõidab rong Torino poole. Mööda platvormi tormasid kõik kolm, nii kuidas jalad võtsid. Vaevalt jõuti vagunisse, kui rong hakkas liikuma. Kärtnerile ja ta saatjatele oli jäetud eraldi kupee. Nende pärast oli Milano—Torino rongi mõni minut kinni peetud.

Valvurid vadistasid üksteist katkestades ja Kärtnerile ei valmistanud raskust mõne minuti pärast teada saada, et OVRA kõrgem juhtkond asub Torinos, et Milanos on ainult jaoskond, aga

doktor De Leo, toosama, kes Kärtneri peale ärritus, töötab Torinos ja saabus Milanosse spetsiaalselt tema asja pärast . . .

Akna all istudes tuletas Étienne meelde kõike, mida ta pidi neil päevil mäletama.

Mida ta tohib mäletada? Ei oma lapsepõlve, ei noorusiga, vaid tolle lapsepõlve ja noorust, kelle nime ta kannab.

Tema enese endine elu oli ka nagu üks legendidest, mida ta oli kasutanud oma luurajateel. Ja see esimene legend erineb teistest ainult selle poolest, et tolle legendi oli ta selgeks õppinud palju paremini, paljude üksikasjadeni.

Suletud silmade ees möödusid reas kõik need, kellega ta oli koos töötanud viimastel kuudel. Tal seisis veel ees vastastamine tollega, kes oli ta reetnud.

Ta ei tahtnud mõelda, et Pasquale oli ta reetnud, pigem oli Pasquale ise kellegi reetmise ohver. Aga see pooluimane seisund, milles Pasquale tookord ilmus trahterisse, on seletatav tema alalise argusega, mis oli nähtavasti hakanud progresseeruma. Vaat mida tähendab ehmuda ettevaatuse kaotuseni! Kui Pasqualet on haaranud hirm, lakub ta kogu aeg huuli.

Võib-olla on see Kadunud Poeg? Étienne tuletas meelde, kuidas nad tutvusid. Spezias sadamataverni laua taga käis tühine vaidlus ühe ja teise asja üle. Keegi ütles: «Mussolini on lõppude lõpuks saavutanud seda, et Itaalia rongid käivad sõiduplaani järgi.» Ja siis ütles toosama Kadunud Poeg: «Minu arvates oleks parem, kui meie rongid endist viisi hilineksid.» Ja tema sõnades oli nii palju varjatud viha, et Étienne tundis temas kohe ära veendunud antifašisti, kes ei olnud leppinud riigikorraga. Jah, vahel ei ole tähtis see, mida inimene ütleb, vaid see, kuidas ta ütleb, tema näoilme ja silmad.

Kadunud Pojast ei tahtnud ka halvasti mõelda, kuigi tema elulugu andis teatud põhjust muretsemiseks. Tema isa oli rikas laevaomanik, kellel olid oma laevatehased Spezias ja Genovas. Ta oli saatnud poja Hamburgi ja Bremeni laevatehastesse end täiendama, aga poega ei köitnud eriti laevaehitus. Ta tutvus saksa sotsiaaldemokraatide ja kommunistidega ning omandas ideed, mis ei sobinud üldsegi sellega, mida jutlustati noore firmaomaniku perekonnas. Kadunud Pojast sai ettevõtlik, osav ja kaval põrandaalune, kes suutis edukalt täita kõige riskantsemaid ülesandeid. Just tema, kasutades Hispaaniasse lahtivõetud viimase mudeli «Messerschmitte» vedava auriku kapteni teise abi positsiooni, näppas seifist lennukite joonised ja pani need hiljem sinna jälle tagasi. Ükskord oli Kadunud Poeg Kärtneri kiituse peale öelnud: «See pole midagi! Kui mul oleks aega ja raha, ma hangiksin Vittorio Emanuele krooni ja teeksin sellest koopia.» Võib-olla ei pidanud Kadunud Poeg vastu ülekuulamistele ja piinamistele ning reetis seltsimehed, lootes, et isa aitab vabaneda

pattukahetseval võsukesel, kes etendab kadunud poja kojutulekut? Isal olid kõrged tutvused, palju raha, ta oli palju teinud Itaalia mereväe heaks ja võis loota duce enda eestkostmisele.

Veelgi rohkem kahtlustas Étienne Erminia meest. Ega Étienne asjatult kohkunud, kui Maurizio kohtas teda puuviljakaupluses! See oli ilus noor mees, kes tahtis elult võtta kõike. Põrandaaluses võitluses on kõige ohtlikum see, kui inimene armastab kelkida, eriti kui ta sageli astub ka korgile. Kiitleja võib öelda liigset sõprade seltskonnas, kelle ees ta tahaks end tähtsaks teha. Kiitlemine on kõige suurem pahe selle juures, kes peaks hoidma keelt hammaste taga ja rangelt kinni pidama konspiratsioonireegleist. Étienne oli kuskilt lugenud, kust, seda ta ei mäletanud, arvatavasti oli see Balzac, et petetud kired, solvatud edevus ja lobisemishimu on politsei parimad agendid. Erminia elukaaslane oli solvatud edevuse kammitsais. Ta armastas meenutada, kuidas sõjaväes mindi temast mööda auastmete ja autasude jagamisel, ning seletas juhuslikule kaasvestlejale, et see oli nii sümpaatia pärast antifašistide vastu. Ja pea ei komista keel, kui tühjaks on joodud pudel viinamarjaviina grappat? Grappat võis pakkuda aga vaevu tuttav joomakaaslane, kes tundus sümpaatsena ja vääris usaldust ainuüksi sellepärast, et oli helde kostitama. Sellise sümpaatse mehe heldus oli igati kohane, ses Erminia oli keeldunud andmast parajasti joomaraha . . .

Kas oleks Oskar, Grigri või Skarbek jäänud Maurizioga puuviljapoes grappat jooma pärast seda, kui Erminia oli kõik salajased kingid üle andnud?

Arvestades ülekuulamisi oli Erminia jäänud väljaspoole kahtlust ja Étienne eksles oletustes: kuidas võis tema elukaaslane olla pealekaebaja, kui side toimus ainult Erminia kaudu? Ainult tema teadis Torino aadressi, kust niit viis edasi Skarbeki juurde.

«Momento» oli nähtavasti jäänud eemale nuhkide vaateväljast. Polnud mingit alust arvata, et «Momentos» oleksid käinud jälitusagendid ja et fotoateljees oli mingeid ebameeldivusi.

Ja ikkagi tegi Étienne'i rahutuks Erminia mees kõigi tema harjumustega, libedate iseloomujoontega, mis olid otseses vastuolus põrandaaluse tööga . . .

Päeval, mil Kärtner saabus, korraldas Torino OVRA talle mitu vastastamist, mis andsid võimaluse otsustada tabanud katastroofi ulatusest.

Kärtner ei tunnistanud, et on tuttav teiste arreteeritutega, peale oma lennuinstruktori Lionello.

Esimene vastastamine toimus Kadunud Pojaga, kes käitus suurepäraselt.

«Kas te olete näinud kunagi seda meest?» uurija noogutas tuppa toodud Kärtneri suunas.

Kärtner poleks kuidagi oodanud, et näeb Torinos sedasama suitsuklaasidega prille kandvat ja tonsuurpaljakuga uurijat, kes kuulas teda viimastel päevadel üle Milanos.

«Ma ei või kindlasti öelda . . .» alustas Kadunud Poeg kobamisi. «Võib-olla olen näinud, aga võib-olla ei ole. Kas see sinjoore on arst? Ma olen teda näinud vist meie haiglas, kui käisin seal vaatamas tuttavat neiut. Muide, ma võin ka eksida. Kas te olete günekoloog?»

Selsamal päeval leidis aset vastastamine Pasquale Espositoga. Kärtner ütles, et ei tunne seda meest. Võib-olla oli Kärtner teda vilksamisi näinud aurik «Patria» tekil, aga hiljem sattus see sinjoore millegipärast tema lauanaabriks Motta vabriku värava lähedases trahteris.

Kärtner laskis Pasqualel mitmel korral oma ees- ja perekonnanime öelda, kehitas mõistmatult õlgu ja ütles viimaks:

«Ärge pange pahaks, palun, aga teie nimi ei ütle mulle midagi. Täpsuse mõttes peaksin ma küsima kompanjoni käest. Võib-olla oli teil asja sinjoore Pagagnolo, aga mitte minu juurde?»

Pasquale Esposito ei taibanud, et Kärtner oli temast lahti öelnud tema enda saatuse kergendamise huvides, et teda sellest loost välja aidata, ja solvus — Kärtner väldib teda nagu pidalitõbist.

Pasquale värises närvipingest ning nuttis solvumise, häbi ja enesejälestamise pärast, Kärtner aga oletas naiivselt, et Pasquale on ainult hirmust segane. Ka vastastamise hetkel ei tahtnud Kärtner mõelda, et Pasquale võidi tuua Motta vabriku juurde politseiautos ja ta ilmus trahterisse provokaatori rollis.

Kõige suurem ootamatus ja kõige suurem meelehärm ootasid Kärtnerit järgmisel päeval: talle korraldati vastastamine Grigriga.

Kärtner polnud ette kujutanud, et Grigri on arreteeritud. Kus ja kuidas see juhtus? Kust toodi Grigri Torinosse? Ja kui hea, et juba paljude kuude jooksul ei võinud keegi kusagil näha Kärtnerit kõhna, rahuliku ja vaikse Grigri seltsis.

Uurija laua ees istudes oli Étienne mõtteis tänulik Vanale, kes teda oli õpetanud olema üliettevaatlik, kui tuli sidet pidada seltsimeestega Nõukogude Venemaalt. Milline ka polnud kiusatus, kui suur ka ei olnud vajadus, aga Kärtner ei kohtunud Grigriga Nõukogude importfirmade tellimusel valmistatud toodangu üleandmise asjus. Grigri sõidud Milanosse olid seda loomulikumad, et seal asus Nõukogude kaubandusesindus, kus töötas tema naine.

Kust võivad pärineda OVRA materjalid, mis paljastavad Kärtnerit ja Grigrid, kui nad pole kohtunud ja mingit kirjavahetust nende vahel pole kunagi olnud?!

Kärtner ei kohmetunud, kui ta avastas, et seisab vastamisi tema südamele lähedase Grigriga. Milline kibe ootamatus!

Mõlemad tundsid endal uurija proovilepanevat ja läbitungivat pilku, kuid nende näod väljendasid ainult arusaamatust.

Uurimise käigus oli Kärtner loonud versiooni, mille kohaselt mõnede salajaste jooniste vastu oli huvi tundnud ühe slaavi riigi konsulaartöötaja. Temaga oli Kärtner kahel korral äriasjus kohtunud. Étienne oli selle versiooni nii osavalt välja töötanud, et isegi terane ja arukas uurija oli uskuma hakanud. Kahju, väga kahju, et Kärtner ei teadnud selle kahtlase slaavlase kodakondsust ega nime, kes oli pidanud paremaks visiitkaarti mitte esitada. Ta ei olnud öelnud ka konsulaadi aadressi ning rääkinud võrdselt vabalt nii serbia kui ka tšehhi keelt. Nii oli kellelegi tähtsale OVRA töötajale, vist doktor De Leole endale, tulnud pähe mõte, et Grigri ongi seesama slaavlane, kes kohtus kahel korral Kärtneriga.

Vastastamisel lükkas Kärtner kategooriliselt ümber doktor De Leo oletuse. Võõra osa mängis laitmatult ka Grigri.

«Too oli paljaspäine ja väikese kõhukesega,» pomises Kärtner pettunult. «Aga see — te näete ju ise . . .»

Grigril jäi üle ainult arusaamatuses õlgu kehitada: tema oli pikk ja tal oli tihe siilisoeng.

«Kas te olete kindel, et see ei ole just too slaavlane? Võib-olla te ei tundnud teda ära?»

«Sinjoore komissar, kuidas ma ei tunneks ära inimest, kes on kogu mu ärikarjääri ära rikkunud, minu reputatsiooni rüvetanud ja selliseid kannatusi põhjustanud? Miks ma hakkaksin seda slaavlast säästma, teda karistusest päästma ja uurimist raskendama? See pole minu huvides! Ja kui osavalt ta mind pettis!» Kärtner väljendas nördimust. «Te võite uskuda: ega nii kerge ole petta kogenud ärimeest, kelleks ma julgen end pidada.»

Kärtner oletas, et uurijat ei rahulda üks vastastamine Grigriga ja et kohtumised on veel ees.

Järgmisel päeval ei kutsutud teda üldse ülekuulamisele, päev edasi aga sai Kärtner teada, et juba koostatakse uurimiskokkuvõtet.

OVRA ei söandanud Nõukogude ametnikku kauem tõsisema põhjuseta enda juures pidada ja Grigri vabastati süütõendite puudumise tõttu.

44.

Niipea kui rong oli Viini vaksalist eemaldunud, taastus Skarbekil oskus rääkida hästi saksa keelt.

Valge kaelasalliga agent haihtus, kuid Skarbekile ei jäänud märkamatuks, et tema tüse paljaspäine kolleeg sõitis kaasa Tšehhimaa piirini.

Pärast piiri, kui tüse paljaspea oli rongist väljunud, tegi Skarbek juttu vanemkonduktoriga. Teel olles olid nad otsustanud, et sõidavad Hamburgi kogu perega, et jõulupühi koos pidada. Kas on võimalik osta pileteid naisele ja poisile Prahast Hamburgini? Kas ei teki Saksamaa piiri ületamisel mingeid sekeldusi perega sõites? Vanemkonduktor lehitses Skarbeki passi ja ütles, et passi on kantud nii naine kui ka poeg ja viisa laieneb üheaegsel piiriületamisel automaatselt ka neile. Mis aga puutub eraldi kupeesse pärast Prahat, siis selles osas võtab ta kõik mured enda kanda.

Skarbek maksis vanemkonduktorile raha kahe pileti eest Hamburgini, andis heldelt jootraha võimalike sekelduste puhuks ja palus isiklikult jälgida, et osa pagasist, hoidku taevas, ei tõstetaks maha Prahas. Hamburgi piletiga on saadetud ära must kohver ja kroketikast, Praha piletite järgi hall kohver, suur reisikohver ja kübarakarp.

Kui rong seisis Prahas, korraldas vanemkonduktor kõik mis vaja. Aga luksusvaguni reisija kuulus nende kilda, keda igal pool kummitasid vargad ja kohusetruud ametnikud. Ta käis mitmel korral pagasivaguni juures, oli erutatud ja kogu aeg kartis, et pagas võidakse eksituse pärast Prahas maha laadida.

Skarbek poleks olnud Skarbek, kui ta pärast valge kaelasalliga agendi külastust ja pärast seda, kui tema vastu tundis huvi poliitiline politsei, ei oleks muutnud lõppjaama ja oleks sõitnud sinna, kuhu olid võetud piletid. Aga kui gestaapolased olid juba valmis teda Hamburgis vastu võtma ja hooldama?

Ta otsustas maha minna Berliinis, kuid vanemkonduktorile sellest ei rääkinud.

Berliini vaksalisse saabudes läks Skarbek pagasivaguni juurde, andis pagasivalvurile hea jootraha ja ütles, et asjaolud sunnivad teda Berliinis mõneks päevaks peatuse tegema. Luksusvaguni reisija lahkus perroonilt alles siis, kui pagasikäru hakkas tema asjadega pagasikontori poole liikuma. Usaldamata pagasikontori ametnikku ilmus ta mõne aja pärast ise sinna, kaasas kaks kandjat. Teda paluti mitte murtseda ja lubati saata pagas ükskõik millisel Berliini aadressil tunni jooksul. Aga rahutu ja umbusklik reisija eelistas kõik asjad taksosse laadida ja ise koos asjadega Kurfürstendammil asuvasse hotelli sõita.

Mõlemad sumadanid, suur reisikohver ja kast kroketiga tõsteti katusele kinnitatud pagasivõresse. «Opeli» juhile tundus sissesõitnud härra üsna helde, aga rahutu ja umbusklik. Viimasel hetkel palus ta pagasi ülal tugevamini võre külge siduda. Justkui võiks «Opel» Berliini laitmatul asfaldil nii raputada, et pagas katuselt alla kukub!

Kurfürstendammil asuvasse hotelli Berliinis ei jäänud Skarbek siiski kauaks. Juba järgmisel õhtul ladus Varssavis Aleje

Jerozolimskiel paikneva hotelli «Polonia» šveitser tema pagasi lifti.

Portjee võttis Skarbeki aupaklikult vastu ja ütles võtit ulatades:

«Panile on korda seatud seesama number, kus pan peatus ka augustis.»

«Ma tänan pani südamest.»

«Kas kõrgeauline pan jääb meile kauaks?»

«Tahaksin veeta jõulud kodulinnas.» Skarbek kiirustas lifti juurde, aga enne lifti astumist küsis portjeelt:

«Kas te saate mulle hommikul rätsepa saata?»

«Muidugi, pan.»

«Kui ma õigesti mäletan, siis käis «Polonias» minu juures väga sümpaatne pan . . .»

«Pan Zbyszek?»

«Vist küll.»

«Ma ütlen talle.»

Pärast hommikusööki, kui numbrituppa oli astunud rätsep, sentimeeter kaelas ja kuuevääride nööpnõelu täis tikitud, lukustas Skarbek ukse.

«Pan Zbyszek, mul on suur rõõm teid hea tervise juures näha.» Skarbek hakkas lahti pakkima kroketikasti. «Kannan ikka veel kuube, millel te nööbid ümber tõstsite. Tollest ajast, ja ühegi kortsuta!»

Skarbek kruvis kroketivasaratel varred küljest ja raputas neid laua kohal. Õõnsatest kavalalt treitud vasaravartest kukkusid välja kassetid mikrofilmidega. Skarbek kruvis vasarad jälle kokku ja tõstis need tagasi kasti. Siis peitis ta filmid kuue sisetaskusse, pani taskunööbid kinni, võttis kuue seljast ja ulatas pan Zbyszekile.

«Palun puhastada ja triikida, nii nagu pan seda oskab.»

Pan Zbyszek lahkus numbritoast kuube ettevaatlikult riidepuul kandes. Kuue taskutes lebasid sel suvel «Messerschmiti», «Focke-Wulfi» ja «Heinkeli» tehastest Itaaliasse ja Hispaaniasse saadetud jooniste fotokoopiad.

Mõni päev hiljem alustasid nad uut, oma viimast teekonda — Itta.

45.

Toscano saabus Milanosse ette teatamata, kuid Gianninat ei tundunud see üllatavat. Peigmehe võttis ta kirjutusmasina taga istudes vastu rahulikult, jaheda tähelepanuga.

Kui uskuda Toscanot, siis ilmus ta «Eureka» kontorisse tööajal ainult seepärast, et sõidab samal päeval ära ja tal pole palju

aega. Teda aga ootab ees midagi sellist, mis ei ole lõbus jalutuskäik.

«Kuhu viib sind su tee?»

«Meie organisatsioon on mulle osutanud suurt au ja usaldust.» Toscano silitas uhkelt juukseid ja kammis neid kämblaga tahapoole. Tal oli kogu aeg meeles, et oleks olnud veelgi ilusam, kui lokkis juuksed ei oleks kasvanud nii madalal laupa kattes.

Noormees ootas uut küsimust, mis oleks tõendanud neiu huvi, kuid küsimust ei järgnenud ja ta lisas:

«Minu alluvusse antakse superarditi rühm. Duce võib olla uhke oma kasvandike üle.»

«Tundub, et sa loed tähelepanelikult kõiki duce kõnesid.»

«Mis, kas mul pole oma arvamust?»

«Võib-olla on see sul ka olemas. Aga vahel tundub mulle, et oled oma arvamuse laenanud kelleltki fašistide klubis.»

«Me nimetame kaasvõitlejaks ainult seda, kelle mõtted meie omadega ühtivad. Need mõtted ei või lahku minna, nad peavad olema külg küljega tihedalt üksteise vastas, sest pragudesse tungib vaenlane.»

«Briljantiin paneb su soengu kaunilt läikima, aga su mõtted on kammitud veel paremini kui juuksed.»

«Jah, me ei häbene oma üksmeelt. Seepärast kutsubki duce meid oma toeks.»

Giannina vajus mõttesse ja ütles pärast pausi, iga sõna nagu kaaludes:

«Toeks kõlbab ainult see, mis suudab vastu panna.»

«Sa oled kaugele välja jõudnud. Ainult ei tea, kuhu . . .»

«Kas sa pead silmas aastaid balillasalgas*? Jah, siis ma teadsin Mussolini luulet peast. Tänase päevani ei saa unustada luuletust «Armastage leiba — kodukolde südant!», kuigi see leib on kuue aasta jooksul tublisti tahkunud ning talle on juurde segatud aganaid ja igasugust ersatsi. Jah, ma kordasin sinu ja teistega koos fašistide mana: «Uskuda, alistuda, võidelda!» Ka mina laulsin koos sinu sõpradega. Kuidas see oligi? «Duce, duce, kes me seast ei oska surra? . . . Paljastame oma mõõgad, kui sa seda ainult soovid . . . Saabub päev ja isamaa — sangarite kaunis ema — kutsub kangelasteoks julgeks . . .»»

«Päev saabus ja me paljastasime mõõgad.»

«Te kiirustate oma mõõgaga maha raiuma iga sõrme, mis osutab pahele ja valele. Häbi on selliste itaallaste pärast!»

«Võib-olla on sul häbi end itaallannaks nimetada?» muigas Toscano. «Mind on duce õpetanud uhkust tundma, et olen itaallane!»

«Ja ühtlasi palvele selja pöörama . . . Lobisete kiriku kaitsmi-

---

* balilla — fašistliku lasteorganisatsiooni liige.

sest punaste eest, aga ise... Kus on teie ligimesearmastus? Olete katoliku usu ära unustanud. Ma ise kuulsin, prelaat rääkis sellest pühapäevasel jumalateenistusel.» Giannina kortsutas kulmu, kuid kortsud kadusid kohe, jätmata jälge puhtale laubale.

«Hea, et uued sõbrad ei keelanud sul kirikus käimist.»

«Minu sõbrad ei räägi vähemalt inetusi kiriku kohta, nagu fašistid...»

«Paljud usklikud lähevad meiega.»

«Ebaaus mäng.» Jälle libises hetkeks vari üle neiu lauba.

«Kirik on alati nii käitunud.»

«Aga Jeesus Kristus?»

«Kui kogu aeg temale mõelda...» turtsatas Toscano naerma.

«Mis siis?»

«Pole selline aeg! On aeg teisi alandada, et ise mitte ristile sattuda.»

«Duce kutsub teid kogu aeg relvi haarama...»

«Jah, superarditi — need on julged poisid!»

«Kõik sõltub sellest, kuidas inimene oma tahtejõudu ja julgust kasutab, kas hea või kurja peale. Igal inimesel on võime täiustuda, aga võib-olla ka kõlvatuks muutuda. Sa lobised kirikust, aga millal sa olid viimati pihil?»

«Ei mäleta.»

«Sellepärast, et süda pole puhas. Aga mina käin pihil iga kuu, ja sa tead, et ma pole kunagi valetanud. Käia pihil ja valetada — see on sama hea kui kirikus küünlaid varastada. Ja kui sa ootad minu õnnistust või seda, et ma hakkan paluma sinu superarditi ja sinu pärast...»

«Ma ei kerja sinult õnnistust. Kuid tea, kui sa poleks Giannina, ei pääseks sa kerge nahaga. Küll sul pandaks keel hammaste taha!»

Giannina tõusis otsustavalt, sammus ukse juurde ja lükkas selle pärani.

«Õhule ja lollidele on tee vaba!»

Toscano sai aru, et oli ägeduses rääkinud liigset, kuid vabandama ei hakanud.

Ta väljus sõnagi lausumata, noruspäi, unustamata siiski soengut kohendada.

46.

Kokkuvõte nr. 88

Fašismikaitse Eritribunali juures asuv uurimiskomisjon, mis koosnes kuninga ja duce usaldust kasutavatest isikutest, tegi kokkuvõtte järgmiste isikute kohta:

1. Konrad Kärtner, ärimees, austerlane, arreteeritud 12. detsembril 1936.

2. Pasquale Esposito, Caproni tehase montaažitsehhi meister Torinos, arreteeritud 29. novembril 1936.

3. Ateo Barontini, auriku «Patria» kapteni teine abi, arreteeritud 12. detsembril 1936.

4. Delio Lionello, Cinisello lennuvälja instruktor, arreteeritud 12. detsembril 1936.

(Järgnevad veel kuus inimest, kes arreteeriti ühel ajal Kärtneriga ja kellest kolm olid talle tundmatud, mingit suhet temaga ei omanud ja olid asjas vastutusele võetud ekslikult.)

Läbi lugenud materjalid ja süüdistusakti, milles ülemprokurör nõuab komisjonilt (järgneb seitse nime) kohtu alla andmist ja (järgneb kolm nime) õigeks mõistmist, komisjon konstateerib *de jure* ja *de facto*:

1934. aastal saabus Itaaliasse välismaalane, kelle rahvus ja nimi ei ole täpselt kindlaks tehtud, asus elama Milanosse ja pidades sidet äriringkondade esindajatega hakkas tegelema sõjalise spionaažiga fašistliku režiimi ja riigi kahjuks. Ta nimetab end austerlaseks Konrad Kärtneriks, kuid millisel maal on sündinud, seda ei ole õnnestunud täpselt kindlaks teha. Selles asjas läbiviidud uurimine lubab arvata, et andmed, mida ta on esitanud enda kohta, on valed ja temalt konfiskeeritud dokumendid, mille järgi ta on sündinud Austrias (Hollabrunni kogukond), võltsitud. Uurimine selles osas jätkub.

On tuvastatud, et Konrad Kärtner arendas pika aja jooksul tegevust fašistliku Itaalia ja tema sõjalise liitlase Saksamaa kahjuks, Nõukogude Venemaa kasuks. Peaaegu kõik, kellel oli vahetuid kontakte temaga, oletavad, et ta on venelane, kuigi ta on firma kaasosanik Milanos.

Konrad Kärtner ise eitab, et ta on tegelnud spionaažiga, kuid samal ajal ei soovinud anda mingeid seletusi paljude salajase iseloomuga dokumentide kohta, mis on enamikus saksa, aga ka itaalia päritoluga. Dokumendid on konfiskeeritud temalt arreteerimise ajal, samuti leitud läbiotsimisel kontorist ja kodust. Konrad Kärtner eitab, et tunneb teisi süüaluseid, kes olid temaga kuritegelikes sidemetes ja muretsesid talle mitmesuguseid salajasi dokumente. Erandiks on Delio Lionello, kelle juures Kärtner võttis lennumeisterlikkuse tunde.

Kärtneri kuritegevus oli ulatuslik: ta kombitsad ulatusid isegi Torinosse, Genovasse, Bolognasse, Bresciasse ja Speziasse. Tal õnnestus kaasa tõmmata hinnatud spetsialiste ja kogenud tehnikuid, kes olid Itaalia ja Saksa relvajõude varustavate tööstusettevõtete teenistuses.

Ühe itaallase patriotism ja ausus, aga samuti meie salapolitseiorganite agarus viisid selleni, et 1936. aasta sügisel võeti nendes kuritegelikes sündmustes osalejad järelevalve alla ja nad sattusid peatselt õigusemõistjate kätte.

1936. aasta augusti lõpus saabus Speziasse lõpparvet saama teenistusest vallandatud Giacomo Campeggi, kes oli varem töötanud Spezias firmas «Angelo Beloni» ja komandeeritud ühte sadamasse «Cantieri Navali Tosi» firmasse juhatama Beloni tsisternide monteerimist Itaalia ja Saksamaa sõjalaevastikule ehitatavate allveelaevade tarbeks. Ta kohtas oma vana tuttavat Ateo Barontinit ja jutuajamisel temaga avaldas muret tuleviku pärast: varsti oli saabumas õigus pensionihüvituse saamiseks, aga lüngad staažis, mida oli põhjustanud osavõtt streikidest, muutsid probleemi positiivse lahendamise «Angelo Beloni» firmas küsitavaks. Barontini lubas oma mõjukate sugulaste kaasabi selle probleemi reguleerimisel, kui Campeggi on nõus osutama mõningaid teeneid ühele inimesele, kes on jäänud kodumaata pärast Hitleri tulekut võimule. See isik tundis huvi allveelaevade, sealhulgas Vahemerele sõitvate või ümberrelvastumisel asuvate Saksa allveelaevade plaanide ja jooniste vastu; kõne all olid nende laevade mõned uued aparaadid. Campeggi teeskles, et võtab Barontini ettepaneku vastu ja lubas nõutavad andmed muretseda. Campeggi ei naasnud sadamasse, kus töötas, vaid sõitis Rooma ja teatas kõigest mereministeeriumi. Sealt sai ta rulli jooniseid allveelaevade elektripatareide ja -mootorite asupaiga kohta. Need joonised pidi Campeggi üle andma Barontinile tolle süü tõendamiseks, seejärel aga välja selgitama, kes on Barontini juhid ja abilised. Campeggi sõitiski Speziasse ja andis Barontinile üle joonised, paludes ergutuspreemiaks ja sõidukulude katteks 1000 liiri. Barontinit aga ei õnnestunud asitõenditega tabada ning karabinjeerid, kes jälgisid seda kohtumist kaugelt ja kellele oli tehtud ülesandeks arreteerida Barontini sobival hetkel koos asitõenditega, ei saanud oma kavatsust täita, sest Barontini muutis viimasel hetkel kohtumispaika ja vabanes nii tunnistajatest. Joonisterulli ei õnnestunud leida ka Barontini juurest, kuid see-eest tehti kindlaks tema side Pasquale Espositoga auriku «Patria» pardal. Põhjaliku otsimise ajal avastati ühes trümmis ülaltähendatud dokumendid.

Pasquale Esposito eitas ülekuulamisel Barontinilt nende materjalide saamist, kuid selgus, et ta tegutses ühe inimese ülesandel, keda tundis kui austerlast ja kellel oli sidemeid välismaa kaubandusametnikega. Esposito abiga see isik, Austria kodanik,

kes nimetas end Konrad Kärtneriks, arreteeriti möödunud aasta 12. detsembril üheaegselt rühma isikutega, keda kahtlustati koostöös temaga. Arest toimus sel hetkel, kui Kärtner sai Pasquale Espositolt paki dokumentidega. Nende kohtumine toimus Milanos firma Motta poolt restoranipidajale Domenico Giacomettile renditud trahteris. Kohtumine oli varem kokku lepitud, aga pakis olid joonised, mis Campeggi oli saanud mereväeministeeriumist. Oma patrioodikohustuse täitis Pasquale Esposito pärast naasmist viimaselt Hispaania-reisilt aurikul «Patria», kus kapteni teise abina töötas Ateo Barontini. Läbiotsimine, mis toimus korteris ja Rahvusvahelises Patentide ja Leiutiste Büroos «Eureka», mille osanik Konrad Kärtner oli, lubas konfiskeerida hulgaliselt salajase iseloomuga dokumente, mis viitasid spionaažile, mida ärimees Kärtner oli pika aja vältel arendanud Itaalia ja Saksamaa relvajõudude kahjuks.

Eeluurimine näitas siiski, et mõned kinnipeetud võib vabastada seoses kuriteo koosseisu täieliku puudumisega (nimetatud neli isikut, sealhulgas lendur Delio Lionello) ja seetõttu lasti nad uurimise käigus vabadusse vastavalt kriminaalkoodeksi § 269.

Lõppenud uurimine annab süütõendid kõigi ülejäänud süüdlaste kohta (järgneb kuus nime).

Uurimiskomisjon annab nad üle Eritribunalile kohtuotsuse tegemiseks.

Torino, 3. jaanuar 1937.»

Kärtnerile esitati uurimiskokkuvõte ja ta pidi allkirjaga kinnitama, et on sellega tutvunud. Ent kokkuvõtet tagastades avaldas ta kirjalikku protesti: kohtule püütakse sokutada dokumente ja jooniseid, millega temal, Kärtneril, ei ole midagi ühist ning mida «Eureka» kontoris ega tema kodus pole olnud ja mille tema äraolekul tehtud läbiotsimise ajal on sinna sokutanud OVRA agendid.

47.

Vagun haagiti aeglase, reisi- ja kaubavaguneist koostatud rongi külge.

Kui arreteerituid viidi mööda platvormi, vahtisid üksikud inimesed neid pärani silmi, kuid enamik reisijaist jäi ükskõikseks selle tavalise vaatepildi suhtes.

«Noh, mis ta on korda saatnud?» päris vagunirattaid toksiv määrija Kärtneri suunas pead noogutades.

«Välismaalane. Poliitiline,» informeeris punapäine karabinjeer ja jutt lõppes sellega.

Punapäine karabinjeer istus kupees Kärtneri vastas ja hoidis rongi liikuma hakkamiseni käes käeraudade ketti. Keegi ei söandanud põgeneda raudus kätega. Aga selline oli vahiteenistuse

seadus — tundku arreteeritu kogu aeg, et on range konvoi valve all.

Kapral, suurt arreteeritute partiid saatva konvoi ülem, osutus sümpaatseks ja viisakaks noormeheks. Kui oli mööda sõidetud mõnest jaamast, astus ta juba arreteerituga vestlusse ja teatas, et tema nimi on Cecchini ja konvoi on saadetud Roomast. Paraku on ta viimastel aastatel kõige sagedamini konvoeerinud poliitilisi, aga teenistuskoht on tal Rooma vangla «La Regina del Cielo» juures, ta toimetab arreteerituid sinna ja veab süüdimõistetuid Roomast teistesse vanglatesse.

Uurija De Leo oli Kärtnerit eelmisel päeval hoiatanud: ülekuulamist jätkatakse Roomas.

«Ma olen seda linna ja tema vaatamisväärsusi armastanud,» oli öelnud Kärtner.

«Noh, vaevalt küll «La Regina del Cielo» vanglat Rooma vaatamisväärsuseks võib nimetada,» oli De Leo tigedalt muianud.

Kapral tunnistas ootamatu avameelsusega, et teenistus on talle väga vastumeelne. Tema kaks venda töötavad Sitsiilias kaevanduses, õde on pesuõmbleja, aga isa on kogu elu kala püüdnud. Kodus kinnitatakse, et tema, kapral, on end üles töötanud, aga ise peab ta end hädavareseks. Kes kurat ajas teda sõjakooli, et neetud Abessiinias kuul reide saada ja seejärel karabinjeeriks astuda! See on tõsi, et vangivalvurid ja politseinikud on kõige sagedamini Sitsiilias, Sardiinias või Calabrias sündinud. Mitte sellepärast, et seal on inimesed halvemad, vaid neil pole muud pääseteed, neil pole muud võimalust tööd saada ja nad valivad tahtmatult vähem.

Kui punapäine karabinjeer väljus kupeest, rääkis kapral ka temast. Ta oli pärit Roomast, tisler, oli jäänud tööta. Kuidas toita ennast, ema ja väikest õde? Kapral tasandas häält ja teatas sosinal, et ka kaaslasele on tema töö vastumeelne. Aga mis parata, mõlemad on andnud sõjaväe vandetõotuse.

«Vorm sobib teile,» ütles Kärtner lihtsameelselt ja ausalt. «Platvormil pöörasid kõik naised vaatama.»

Pikakasvuline ja rühikas Cecchini oli tõepoolest väga kena karabinjeeri vormis. Vormimüts kergelt kulmu kohal viltu, valge lakkrihm vasaku paguni alt läbi torgatud, punased püksilampassid väga erksad, võib-olla seetõttu, et nad olid musta kalevisse õmmeldud. Ja ehkki saapakontsadesse monteeritud kannused pole päris ehtsad, on Cecchinil selline välimus, nagu oleks ta veel täna tulisel hobusel ratsutanud ja alles rongi väljasõidu eel jalameheks astunud.

Varsti hakkasid karabinjeerid õhtusöögiks valmistuma ja kutsusid austerlase oma seltskonda. Käerauad olid Kärtnerit tülgastuseni tüüdanud ja Cecchini lubas need söömise ajaks maha

võtta. Austerlane oli valmis õhtust sööma, kuid tingimusel, et tema kostitab homme lõunaga.

Järgmisel päeval palus Kärtner sümpaatset kapralit, kelle käes oli vastavalt eeskirjadele arreteeritu raha, et punapäine karabinjeer ostaks ligemas jaamas kolm standardset, kuid kallist, kümneliirist lõunat. Karabinjeerid ei või selliseid lõunaid endale lubada. Igas pakis on singiga saiad, veerand kana kartulitega, pärgamenttuutu pasteediga, väike pudel frascattit, pehmet bel paese juustu ja mõned pirnid. Pakile on lisatud plekist lusikas ja kahvel. Peale kolme lõuna käskis Kärtner punapäisel karabinjeeril osta korvitäie apelsine ja kolm pakki sigarette.

«Ärge ainult mõelge osta mingeid odavaid, nagu «Nazionale»! Ostke kõige paremaid ungari sigarette!»

Pärastpoole, kui kõik suitsu tõmbasid, astus heade sigarettide lõhna peale kupeesse konduktor, keda ka kostitati.

Karabinjeeridel leidus veini, mida oli Cecchinile kodunt saadetud. Selgus, et ta oli lihtne ja avameelne noormees, kes pidas end elus hädavareseks. Kes võis tahta end tema pruudiks nimetada? Itaalia seaduste järgi ei tohi politseinikud abielluda enne kolmekümmet eluaastat.

Cecchini heitis nalja enda ja oma ülemuste üle ning rääkis anekdoodi. Üks karabinjeer otsustanud lüüa otsmikuga naela laudseina, kuid nael ei olevat kuidagi sisse tahtnud minna. Milles oli lugu? Ilmnenud, et naabertoas toetas kuklaga vastu seina karabinjeeride kolonel. Sellest nael kõveraks läinudki.

Punapea läks koridori, kapral kõrvalvagunisse, kus samuti veeti arreteerituid. Ja Étienne jäi kupeesse üksi oma hädade ja muredega.

Vedanud end akna juures vastu vaguniseina kerra püüdis ta uinuda. Lõputu rivina jooksid rongist mööda telegraafipostid.

Genova oli jäänud seljataha. Algul arvas Étienne, et kohus korraldatakse seal, kuid teda veeti Rooma. See lõhnas Eritribunali ja «La Regina del Cielo» vangla järgi, vangla, mida tunti ka ladinakeelse nimega «Regina coeli», mis kõlab tõlkes «Jumalaema».

«Kus oli viga? Millise Vana nõuande ma olin unustanud? Millist juhendit ma alahindasin?»

Ta kaalus oma ärritatud mälus Vana kümneid nõuandeid, mida oli saanud oma konspiratiivse elu kestel.

Uurimisalune muutus jälle ja jälle norivaks ja teravmeelseks uurijaks oma asjas. Vigu, eksisamme ja hooletusi otsides kõrvutas ta oma kahte elu — ärimehe ja luuraja oma.

Viimastel päevadel, kui Étienne mõistis, et võib iga hetk lõksu sattuda, oli ta mitmel korral teadlikult lahti öelnud oma alalistest tavadest ja rikkunud konspiratsiooniseadusi: sõitnud kohtuma Ankaga, külastanud Ingridi kodus. Aga ta teadis kind-

lasti, et sissekukkumise põhjuseks ei olnud need sunnitud kehtestatud korra rikkumised. Kui ta poleks jätkanud tegutsemist viimase päevani, poleks võtnud tarvitusele kõiki abinõusid selleks, et Keskus saaks kõik materjalid, oleks ta pidanud end argpüksiks, logardiks ja desertööriks...

Kõik viimased päevad vajas ta väga Vana nõuandeid, kuid Vana oli kaugel, Hispaanias.

«Selles seisnebki meie elukutse eripära — sagedamini kui keegi muu jääme me täiesti üksi, selline on meie saatus... Pole kellegagi nõu pidada, kõik tuleb endal otsustada. Seejuures otsustada välkkiirelt, vahel nende sekundi murdosade jooksul, mis võimaldab sulle vastane. Uurija aga ei tohi märgata, et ma ei leidnud lahendust kohe, et ma jõudsin mõttes läbi arutada mitu lahendusvarianti ja valisin nende hulgast ühe.»

Kogenud luuraja on harjunud iseseisvalt otsustama, erinevalt teistest süsteemi töötajatest, kes on harjunud end tundma liiga sõltuvatena.

Hea, et Itaalial on pinevad suhted Austriaga, võib-olla see raskendab vastuluurel kõigi tema passiandmete kontrollimist? Vastus, mis võib saabuda Hollabrunni kogukonnast või Linzist OVRA järelpärimisele, ei tähenda talle midagi head. Pass on täesti korras, tal on «raudne saabas», nagu on luurajatel kombeks öelda, aga mööda Linzi nende saabastega käia ei või...

Vaguniaken oli poolavali. Pea kohal lamas väikeses võrgus Étienne'i tilluke reisikohver. Käerauad olid ära võetud. Punapäine karabinjeer tukkus.

Étienne libistas pilgu instinktiivselt üle valge lakkrihma küljes rippuva püstolikabuuri ja padrunitasku.

«Oletame, et ma põgenen lähemas jaamas. Kuhu ma pääsen? Kus varjan mustsärklaste eest? Passita hulkur, peavarjuta, kohe saadakse kätte...»

Kupeesse astus kapral ja märkas, et punapäine karabinjeer magab, arreteeritu tema vastas aga istub, silmad pärani.

Raputades punapead küsis kapral kartuse varjundita:

«Kallis kristlane, sa ju lausa magad?»

«Las magab natuke,» ütles austerlane vaikselt. «Ma ei põhjusta teile teenistuslikke pahandusi.»

48.

Vangivalvur pani käe allavajunud õlale.

«Miks te segate?» läks Pasquale turri. «Kas kokkusaamise aeg on juba läbi?»

«Ei ole, kuid sinjoriina läks minema...»

Valvur käskis Pasqualel kambrisse minna, aga too hoidis

endist viisi trellidest kinni, sõrmed pingutusest valged, ja kordas virila naeratusega nagu arutu:

«Läks minema, sinjoriina läks minema...»

Vangivalvur ulatas veekruusi. Lõpuks laskis Pasquale trellid lahti.

Hambad plagisesid vastu kruusi. Ta jõi ära kogu vee, kuid suu kuivas endist viisi.

Pasquale puhkes nutma ja siis kogu ruumi kõlades naerma. Kokkusaamistoast väljudes tormas ta õlaga valusalt vastu trellukse piita.

Pasquale kirjutas Gianninale kirja, vastust ei tulnud.

Mees otsustas, et kiri on kaotsi läinud vangla kantseleis, sõimas läbi valvuri ja nõudis, et tema juurde kambrisse ilmuks valveülem.

Valveülem kinnitas, et vangla administratsioon pole sel korral milleski süüdi. Uurimisalusele Espositole on erandkorras lubatud pidada kirjavahetust uurimise lõpuni.

Valveülem teatas, et Pasquale saab järgmisel hommikul raha. Aga kirja kohta ütles ta, et kui tütar oli vanglakantseleisse raha jätnud, oli ta valveülemale öelnud: ärgu sinjoore Esposito temalt kirja oodaku.

Pasquale saatis teise kirja, kirjutas üksikasjalikult, mis oli temaga juhtunud, ja küsis kirja lõpus: «Miks sa ei vasta mulle? Sa ju kuuled mu halamist?»

Ta jäi ootama, ootas kannatamatult, kuid vastust ei tulnud ikkagi.

Siis taipas Pasquale, et Giannina ei andesta talle iialgi ja on temast lahti öelnud.

Kohtus saab selgeks, et ta on reetur. Kõik pöörduvad tema poole ja vaatavad haletsuse ja vihaga, aga mitte keegi kaastundega, isegi mitte Giannina.

Kõik hakkavad teda põlgama, teiste hulgas ka Jupp, kes tegi temast reeturi.

Ta palus palveraamatut. Vangivalvur tõi selle.

Pasquale otsis üles «Palve heast surmast» ja õppis selle pähe.

«Oo, mu ristilöödud Jeesus, võta armulikult vastu mu palve, mille saadan sulle nüüd, enne oma surmatundi, millal tunded mu maha jätavad.

Oo, õndsaim Jeesus, kui minu kustuvad ja sulguvad silmad ei suuda sind enam vaadata, tuleta siis meelde mu armastavat pilku, millega sind praegu vaatan, ja ole mulle armuline! Kui minu kuivavad huuled ei suuda enam suudelda sinu pühalikke haavu, meenuta suudlusi, millega neid nüüd katan, ja ole mulle armuline! Kui minu jahtuvad käed ei suuda enam hoida sinu ristikuju, meenuta, millise armastusega ma emban seda praegu, ja ole mulle armuline! Kui minu kangestuv keel lõpuks ei suuda

öelda sõnakestki, meenuta, et ka siis anun sind tummalt — ole mulle armuline! Jeesus, Maria ja Joosep, ma annan teile oma südame ja hinge! Jeesus, Maria ja Joosep, olge minu juures mu elu viimsel tunnil! Jeesus, Maria ja Joosep, ma heidan hinge teie juuresolekul!»

Ta hakkas üles harutama vanglasse saadetud kodukootud sokke, varjates oma tegevust vangivalvuri eest. Lõng oli jämedast villast ja kõva.

Pasquale keris lõnga kerra ja mõtles:

«Seda lõnga hoidsid kudumisel ema väledad sõrmed. Ja enne seda ketras ema ise lõnga. Aga veel varem kraasis villa. Ja lambaid niitis ka ise. Ja veel varem ronis ema, keda vaevas hingeldustõbi, mööda kiviseid järsakuid, jõudes lammastele vaevu järele.»

Kahju, et sokid pole ostetud mõnest pudupoest. Pasqualel oleks kergem, kui neid poleks kudunud ema.

Ta jäi ühe sokiga, aga päev hiljem torkas mõlemad kingad palja jala otsa. Kui külmad on talvel kingad ilma sokkideta!

«Nii võib peatselt reuma külge saada,» ehmus Pasquale ja ohkas kohe kibedalt: «Ei jõua reuma enam minuni . . .»

Järgmise päeva õhtul, siis kui vanglakoridoris süttis hägune valgus, astus Pasquale kambrisse valvur, kaasas veekruus.

Vang seisis aknatrellide all kikivarvul, toetudes vastu seina. Tal oli hall kivinenud nägu, pea aga õlale vajunud. Videvikus ei märganud valvur kohe halli punutud paela, mis ulatus trelli juurest kaelani.

«Nuga, ruttu nuga!» hüüdis vangivalvur ja tormas koridori. Hetk hiljem oli ta tagasi ja lõikas paela läbi. Pasquale elutu keha vajus maha. Valvur tõstis ta vaevu üles ja asetas koikule — ei võinud arvata, et kõhetu mees on nii raske!

Kohale jooksid vanglaarst ja vanglaülem, kuid kõik katsed uurimisalust Espositot ellu äratada olid asjatud. Ja siis kutsuti kohale preester.

Pasquale surmaeelne kiri kõlas nii:

> «Ma ei palu sinult andestust. Tean, et ma andestust ei väärí.
>
> Häbi on elada hallide juusteni ja mitte õppida keelt hammaste taga pidama.
>
> Ma palun ainult palvetada minu eest. Ja mitte toomkirikus, vaid Püha Augustinuse kirikus. Palveta minu eest, mu tütar Giannina, kui mu vari möödub sinu silmadest üheksandal ja neljakümnendal surmajärgsel päeval!
>
> Ma tean, et enesetapp on süü, mida Looja karistab, ja see kohus karistab ka pärast surma. On suur patt kätt enda külge panna, aga kõige rohkem olen ma süüdi Sinu ema ja sinu ees, Giannina, ning Sinu patrooni ees.
>
> Raske on surra, kui tahaks elada. Mina aga olen elanud selle hetkeni, et tahaks surra, ja see patt on veel suurem kui esimene . . .»

Pasquale mõistis end ise süüdi ja viis ise kohtuotsuse täide.

49.

Oli Üheksas päev ja Giannina seadis end kirikuteele vara hommikul. Neiu võttis kirikukoja laualt üheksa suurt küünalt ja laskis raha kruusi. Mida pikemad küünlad, seda kallimad, ja igaüks arvestab ise, kui suur on tema võlg. Vaevalt leiduks varast, kes paneks jumalale siitsamast näpatud küünla. Kruusi kõrval seisab korjanduskarp, millel pealkiri «Pühade hingede jaoks», ka sinna tuleb lasta münte.

Giannina põlvitas mitu tundi, pilk pühapildil ja küünalde väreleval leegil.

Ta oli otsustanud jääda kirikusse terveks päevaks, et paluda andeks kasuisa rasket pattu, anuda jumalaarmu emale ja kahetseda oma patte. Kõik nuttis temas, ainult silmad mitte.

Hiljuti oli ta pihtinud oma vanale padre Luccianole, et ei armasta peigmeest, kellega on kihlatud. Padre Lucciano oli soovitanud palvetada nii Toscano kui ka enda eest, et tugevneks nende hingede sugulus. Nüüd püüdis ta palvetada Toscano eest ja paluda õnnistust tema ettevõtmistele. Aga süda jäi külmaks selle palve vastu, sõnad ei tõusnud huultele ja täielik ükskõiksus või isegi ärritus Toscano vastu tegid palve lootusetuks.

Esimesed küünlad olid põlenud lõpuni. Neiu ostis teisel korral kõige pikemad küünlad ja süütas need.

Äkki algas kirikus liikumine: sammud sahisesid kiviplaatidel, kostis kellegi arglik ja lõbus sosin, kirikuteener avas välisukse teise poole ja jättis selle pärani. Laulatus!

Poleks tahtnud olla võõra õnne tunnistajaks, kui endal on hinges selline segadus ja ärevus. Aga peale jäi naiselik uudishimu ja Giannina otsustas jääda vaatama võõrast laulatust.

Päikesekiired tungisid läbi vana Püha Augustinuse kiriku värviliste vitraažide. Nad heitsid maalilisi laike peigmehe, pruudi, padre ja külaliste nägudele.

Pruut oli tavaline ja ega peigmeeski midagi erilist kujutanud, kuigi käitus enesekindlalt.

Roosa kleidi ja lokitud juustesse seotud roosa lehviga tüdrukuke kandis laulatuskleidi sleppi. Pruudi järel astusid kaks sõbratari, kellest üks koketselt naeratas ja kogu aeg kenitles.

Peigmees ja pruut lähenesid altarile, koor alustas palvelaulu. Giannina trügis lähemale. Ta märkas, kuidas peigmees padrele kaks sõrmust ulatas.

Padre küsis eraldi peigmehelt ja pruudilt, kas nad tahavad oma tahtel, ilma sunduseta ja täieliku arusaamisega abiellu astuda. Seejuures vaatas ta noortele uurivalt silma. Padre sidus stoolaga peigmehe ja pruudi käed ning need hakkasid kordama tõotussõnu:

«Tõotan Sulle armastust, ustavust, abikaasalikku lugupidamist ja ei jäta Sind surmani. Aidaku mind seejuures püha kolmainus ja kõik tema pühakud!»

Pruut kordas tõotussõnu sosinal, kuid Giannina, kes seisis üsna lähedal, kuulis neid.

Siis küsiti peigmehelt:

«Kas Sa pole kellelegi vandunud abielutruudust?»

«Ei,» vastas peigmees, valjemini kui vaja.

Abielutruudust ja abielu lahutamatust sümboliseerivad sõrmused olid õnnistatud. Padre tagastas sõrmused peigmehele, kes torkas sõrmuse sõrme oma valitule, seejärel ka endale. Nad rüüpasid kirikuveini.

Padre piserdas tillukese luuakesega püha vett ja tõstis käed abielluastujate pea kohale.

«Ja õnnistagu teid issand, et te täidaksite kõik, mida praegu lubasite.»

Padre pöördus kirikuliste poole:

«Kutsun teid kõiki tunnistajaiks, et abiellumine oli aus ja seaduslik. Issand, võta vastu meie palved ja õnnista abielu, mille sa oled määranud inimsoo paljunemiseks. Ja olgu neetud see, kes tahab lahutada neid, keda on liitnud jumal. Sidugu sinu abi ja sinu õnnistus neid pühalike sidemetega. Aamen.»

Seejärel luges padre psalmi, õnnitles noorpaari, surus neil kätt ja luges ette Rooma paavsti õnnitlustelegrammi. See maksis raha, kuid oli igati kättesaadav.

Kõigi altari juures trügijate kohale tegi padre ristimärgi ja piserdas püha vett. Risti ette lüües pühkis Giannina püha vee märkamatult põskedelt ja ninalt.

«Kui mu nina oleks väike, siis ei oleks piisad sinna ulatanud.»

Padre vaatas tähelepanelikult neiu suunas. Gianninale tundus isegi, et ta pilk peatus hetkeks neiu näol. Ja kogu oma tagasihoidlikkuse juures meenus Gianninale, et ta on palju kaunim pruudist.

«Aga Toscano on lausa iludus selle viletsa peigmehe kõrval. Meie laulatusele tuleks Torinos rahvast arvutul hulgal, nii et ei pääseks liikuma . . .»

Orel hakkas mängima ja koor midagi pidulikku laulma. Kõlasid sugulaste, omaste ja tuttavate rõõmsad hüüded. Kõik trügisid

peigmehe ja pruudi poole. Pruut vahtis üksisilmi oma abielusõrmust, uhkust täis peigmees aga jälgis toimuvat.

Nii nagu kombeks, jagas pruut oma vallalistele sõbrataridele valgeid roose ja pildus lilli selja taha. Kes neidudest püüab kinni lille, see abiellub aasta jooksul. Tore enne! Lill lendas üsna Giannina õla juurest mööda. Ta oleks võinud selle kergesti kinni saada, kuid käsi ei tõusnud.

«. . . Kutsun teid kõiki tunnistajaiks, et abiellumine oli aus . . .»

Niisiis, padre kutsus tunnistajaks ka teda, Gianninat. Mis siis ikka, kui peigmees ja pruut teineteist armastavad ning kõik on nagu kord ja kohus, siis oli Giannina nõus seda kinnitama.

Kas aga oleks aus tema abielu Toscanoga? Kas ta võiks anda vannet altari ees, jumalaema kõige pühama südame ja oma südametunnistuse ees, sellist vannet nagu täna andis nigela välimusega pruut? Kas ta võiks tõotada Toscanole armastust ja ustavust hauani ning abielulist austust?

«Ja olgu neetud see, kes tahab teid lahutada.»

Noh, aga kui Giannina ise on süüdi nende tulevases lahusolekus? Kas teda ootab siis needus?

Kirik tühjenes, aga Giannina jätkas palvetamist. Ta ülistas püha usku ja palus, et Jeesus kaitseks teda patuste mõtete ja tegude eest oma ristiga, tõotas pühalikult täita tema käske, anus armulikkust, palus hoida teda kõige suurema õnnetuse — usu ja katoliku moraali kaotamise eest, nurus pühamaist pühama südame eestkoste alla võtmist.

Ta oli tulnud kirikusse, et palvetada Pasquale patuse hinge eest, aga väljus kirikust talle ootamatust, kuid kindlast otsusest vapustatud — ta oli otsustanud Toscanoga mitte abielluda. Võibolla Giannina saatuse pärast muretsev kasuisa hoidis teda teisest ilmast tagasi järelemõtlematu teo eest?

Täna oli ta hakanud kalduma traagilise mõtte poole: tal pole muud pääsu kui minna kloostrisse, hakata, nagu öeldakse, Jeesuse pruudiks.

See mõte saatis teda kirikust väljudes ja trammile astudes ja siis, kui ta päeva lõpuks «Eureka» kontorisse sõitis.

Giannina vastas trammis istus akna all üsna noor nunn.

Giannina uuris tähelepanelikult tema nägu, justkui püüdes tungida saladusse, mis tõi kena sinjoriina nunnaordusse. Nunnal oli valge, tiibadega bretoonilõikeline tärgeldatud tanu, maani ulatuv täiesti kinnine tumesinisest kalevist kleit, must kapuutsiga peleriin.

Sinised, kuid särata, ähmased ja kustunud silmad. Lumivalge lõuend varjas nii laupa, kui ka kaela. Sellise paastunäo juures pole mingit tähtsust ei sünnimärgil, mis on ümaral lõual, ega armsatel augukestel kahvatutes põskedes. Giannina oli millegi-

pärast kindel, et pikk, maani ulatuv kleit varjas kaunist keha. Seda võis aimata isegi siis, kui nunn istus.

Mis oli viinud ta kloostrisse? Millise tragöödia oli ta läbi elanud? Või oli ta leidlaps, kes lapsest saadik oli kloostriseinte taga elanud?

Ja see sinisilmne, juba natuke närtsinud noor naine pole kunagi elus suudelnud? Ja ta pole kunagi olnud ega ole ka tulevikus mehe embuses? Ja ei saa iialgi emaks ega saa hellitada oma last?

See tundus Gianninale loomuvastasena; ja kui ta asetas end selle ilusa, kuigi närtsinud näovärviga, aga veel naiseliku ja meeldiva noore nunna kohale, oli see lausa pühaduse teotamine. Kui palju oli nunn elus kaotanud, kui paljust loobunud, kuidas end paljaks varastanud!

Ja Giannina vaatas nüüd täiesti teisiti sinisilmset nunna, kellel oli sünnimärk ümaral lõual ja armsad augukesed põskedes: haletsuse, värina ja hirmuga. Kas tõesti haletsetakse nii kunagi ka teda, kinnisesse kleiti ja lõuendist tanusse pakitut, et keegi ei saaks näha liigset lapikest tema õrnast nahast?

Mida kaugemale ta trammis sõitis, kurba noort nunna silmist laskmata, seda kaugemale sõitis ta oma mõtetes kloostrist.

Võib-olla on niisama kergemeelne ja ajutine ka tema otsus alatiseks Toscanost lahku minna?

50.

Algul kavatses Kärtner keelduda advokaadist, keda Milano advokaatide kolleegium talle määras, kuid otsustas siis, et keeldumine võib näida kahtlasena.

Advokaat Fabbrini oli turske, kuid elav, higist läikiva näoga mees. Ta oli pärit Bolognast, seal aga armastavad kõik hästi süüa ja ta ei tahtnud olla omakandi inimeste seas valge vares. Fabbrini kuulutas juba esimesel tutvumisel, et kiidab heaks kaitsealuse käitumisliini ja ei kavatse midagi välja pinnida; kõike, mida Kärtner peab vajalikuks talle rääkida, rääkigu. Tema omalt poolt soovitab mitte midagi üles tunnistada ja pidada end kindlalt üleval. Eks hiljem paistab.

Aga varsti veendus Kärtner, et Fabbrini on toimikut pealiskaudselt uurinud ja pole omistanud tähtsust paljudele seikadele ja asjaoludele, mis tundusid Kärtnerile väga tähtsad.

Esimene lahkheli tekkis lausa enne kohtuistungit, kui Kärtner sai teada, et teda kavatsetakse käeraudades kohtusse toimetada. Fabbrini püüdis veenda, et see on tavaline asi, seadus on seadus. Kärtner nõudis, et advokaat avaldaks vangla direktsioonile

protesti. Sellest jätkub, et süüaluste pink on paigutatud raudpuuri. Sellises puuris olid istunud kohtu ajal ka Antonio Gramsci ja teised antifašistid, puuri aga ei vii kohtusaalist välja.

Vaieldes käeraudade asjus läks Fabbrini mitu korda üleni higiseks ja pühkis nägu hiiglasuure pihku kägardatud taskurätikuga ringliigutusi tehes.

Kärtner jäi kindlaks: ta kutsus ise ilma advokaadita kohale capoguardia ja hoiatas kategooriliselt, et poleks mingeid käeraudu. Vastasel juhul korraldab ta skandaali ja karabinjeerid ei saada, vaid kannavad ta kohtuistungile.

Kambrisse ilmus vangladirektor, kes palve samuti tagasi lükkas, sest Itaalia kohtus pannakse raudu isegi alaealiste käed.

«Kui mu käed raudu pannakse, ei tee ma, kas kuulete, mitte sammugi. Meil Austrias poliitilised käeraudu ei kanna.»

Vanglaametnikud olid sunnitud järele andma. Nad mõistsid, et skandaalist teisiti ei pääse. Direktsiooni järeleandlikkus oli Fabbrinile ootamatu ja Kärtnerile tundus isegi, et mees pole eriti rahul. Nii veetigi Kärtnerit kõik kolm päeva, mil kestis kohtuprotsess, vanglast kohtumajja ja tagasi käeraudadeta, kahe konvoeerija saatel.

Publikut oli kohtusaalis vähe. Kohtunikud istusid kõrge korjuga tugitoolides, advokaadid kaitsele eraldatud toolidel.

Kärtner veendus rõõmuga, et Grigri nime protsessil ei mainita. Meeldivalt üllatas teda, et ärikaaslane Pagagnolo ja sekretär

Giannina ei kartnud kohtusse tulla. Muide, kuidas oleks võinud neiu tulemata jättagi: Pasquale oli ta kasuisa ja neiu kannatas seetõttu eriti.

Aviaator Lionello oli vabastatud vahi alt ja pidi esinema kohtus tunnistajana. Viisakalt, justkui poleks neid eraldanud raudpuur, tervitas ta oma endist õpilast ja möödus nahakrudina saatel — peaaegu põlvini ulatuvad nahksaapad, nahkpüksid ja -kuub, nahksoni, prillid mütsisirmi kohal.

Kärtnerile meeldis, kuidas pidas end kohtus üleval Kadunud Poeg — ta oli iseseisev ja äge. Nähtavasti koheldi teda ülekuulamise ajal julmalt ja ta oli midagi üles tunnistanud, kuid kohtus ütles sellest lahti.

«Nüüd te eitate kõike. Miks te siis kirjutasite alla protokollile?»

«Kas siis sinjoore prokurör ei tea, et kogu Eritribunali uurimine on rajatud erilistele mõjutusvahenditele?» Barontini virutas endale rusikaga vastu põsenukki. «Surgu ma armulauata, kui see pole tõsi, söögu mu suu paska, kui ma valetan! Kui too mundris kääbus oleks käskinud mul üles tunnistada, et minu allkiri seisab riigikassapileteil, ka sellele oleksin ma alla kirjutanud. Nii nagu ütles Figaro Beaumarchais' komöödias: ma loodan teie õiguse peale, kuigi ka teie olete kohtumõistmise teener . . .»

Prokurör ei esitanud kogu protsessi kestel Kadunud Pojale rohkem küsimusi.

Selles, et Kadunud Poeg sai enamikust süüdistustest välja rabelda, oli suur osa tema advokaadil, kelle hüüdnimi oli Usignolo, see tähendas Ööbik. Kadunud Poja vanemad polnud kuulsat advokaati palgates rahaga koonerdanud. Mees oli Esimese maailmasõja päevil olnud kõrge sõjaväelane ja saanud tähtsa ordeni, mis andis õiguse nimetada end kuninga nõoks. Kui Usignolo esines, ei nimetanud kohtu eesistuja ja temaga vaidlev prokurör teda teisiti kui eccelenza. Tal oli aristokraadi välimus, ta rääkis peenelt, toskaana häälduse gа, mida peetakse Itaalias kõige õigemaks, sest nii rääkis Dante.

Kadunud Poja vastu tunnistas tema lapsepõlvesõber Campeggi. Kadunud Poeg alias Ateo Barontini ei teadnud, et tema koolivend on muutunud nende aastate jooksul, mil nad polnud näinud. Ta oli astunud fašistlikku parteisse, kuid salanud seda kõige lähemate inimeste ees. Campeggi ülekuulamine ei avaldanud kohtunikele suuremat muljet. Mürgiste repliikide ja küsimustega segas Usignolo keelekandja tunnistusi ja ajas ta segadusse.

Kärtner kuulas mõnuga Usignolo repliike ja esinemist ning võrdles teda Fabbriniga, võrdlus aga ei tulnud viimase kasuks.

Kohus tegeles tükk aega Kärtneri sõitudega Milano-lähedasele lennuväljale ja sellel lennuväljal tehtud fotodega.

«Kas te olete lendur?»

«Jah, ma oskan lennata.»

Ja siis sekkus lõpuks advokaat Fabbrini:

«Võimud olid lubanud minu kaitsealusel teha treeninglende. Aga pool aastat hiljem, ma juhin kõrgeauliste kohtunike tähelepanu sellele, et see toimus poole aasta pärast, maandusid sellel lennuväljal Saksa hävitajad. Miks te süüdistate siis minu kaitsealust selles, et ta tungis sõjaväe lennuväljale ja fotografeeris seal?»

Teenetega aviaator Delio Lionello kinnitas, et oli andnud Fabbrini kaitsealusele peaaegu aasta vältel tunde. Kärtner tegi lendude ajal palju vigu, kuid tema käitumises maapinnal ei olnud midagi laiduväärset. Lionello suundus väärikalt oma kohale, krudistades halastamatult oma nahkrüüga.

«Olen elanud külalislahkes Itaalias mitu aastat ja mulle tehti ainult üks kord hoiatus, et fotografeerimine on keelatud,» ütles selle asja kohta Kärtner.

«Kus see juhtus?» elavnes prokurör.

«Kas te siis ei tea? Vatikani muuseumis. Seal ei lubata fotoaparaate kaasa võtta. Ja veel on seal keelatud siseneda paljastatud õlgadega.»

Saali läbis naerukahin.

Seejärel andis tunnistusi süüdistuse tunnistaja, salaagent. Ta ei suutnud minutitki paigal püsida ja keerles igas suunas. Ta andis valetunnistuse selle kohta, et Kärtner olevat andnud Espositole raha. Ta luges üles isegi millistes rahaühikutes oli makstud. Need olevat olnud sajaliirised rahatähed.

Kärtner ootas Fabbrini sekkumist, kuid advokaat vaikis keskendunult. Kärtner vahtis ärritatult tema ümarat neiusuud, mis kadus jämeda ümara lõua varju, ja ümmargusi kõrvu — kõik näoliinid olid advokaadil ümarad. Rasvane voltideta kael oli aga nagu kasvaja, mida ülal hoidis krae.

Püsimatut valevorsti ei võinud karistamata minema lasta. Kärtner esitas talle küsimuse:

«Kui kaugel te sel hetkel asusite?»

Agent keerutas pead ja ütles, et jälitas bulvari vastaspoolel.

«Kuidas sai tunnistaja sealt näha, milliste rahatähtedega ma Espositole maksin? Kui selline juhus oleks esinenud mitte üksnes tunnistaja kujutluses, kas ma siis tõesti oleksin hakanud bulvaril, kõigi silme all, sealhulgas selle rahutu, ebatavalise kaugelenägelikkusega sinjoore nähes lappama ja üle lugema rahatähti. Muuseas, Corso Sempione, mida tunnistaja nimetas, on Milano laiemaid tänavaid.»

Kohtusaali läbis kerge sumin, keegi turtsatas ja Kärtnerile tundus, et see oli Giannina. Agent keerutas end igati ja vahtis

ringi, kuid midagi asjalikku ja selget enda õigustamiseks öelda ei suutnud. Ja siis luuletas rumalast peast veel lisaks, et Kärtner oli kohtunud Espositoga pool seitse õhtul.

«Mis ajal pimeneb novembris?» küsis Kärtner. «Ja kuidas on võimalik pimedas näha, kuidas ma lugesin oranže rahatähti?»

Prokurör, meelega või vastu tahtmist, isegi vehkis käega tunnistaja suunas, nagu end ristiga tema eest kaitstes.

Kärtner palus luba küsimuse esitamiseks, mitte tunnistajale, vaid kohtunikele.

«Austatud sinjoore! Kas te ei pea vajalikuks teha erimäärust selle süüdistuse tunnistaja suhtes? Ta saab riigilt palka ja petab häbematult kohut!»

Püsimatu tunnistaja ei ilmunud enam kohtusaali, tema tunnistust aga ei lisatud asjale.

Kõrgem politseiametnik, samuti süüdistuse tunnistaja, seletas, et Austria kodanik Konrad Kärtner oli olnud juba ammu kahtluse all ja salapolitsei oleks võinud teda juba ammu kinni pidada, kuid arreteerimist lükati edasi, et täpsemini välja selgitada, kes on kaasosalised ja kellele annab austerlane üle salajasi materjale ja andmeid.

Advokaat Fabbrini vaikis jälle ning siis kargas Kärtner kohalt püsti ja teatas: tal on end muidugi raske kaitsta, sest ei tunne Itaalia seadusi, kuid ta teab kindlasti, et rooma õiguse kohaselt peavad võimud kohe tõkestama kuritegu, mitte aga ootama, millal kurjategija, teadlikult või mitteteadlikult, paneb toime uued seadusega vastuolus olevad teod. Tema, Kärtner, tegeldes oma lennukimudeli konstrueerimisega, kogus puuduvat tehnilist dokumentatsiooni. Ta oletab, et mõned joonised ei kuulunud avaldamisele. Kas aga salapolitseil on õigus oodata kuni see, keda ta peab kurjategijaks, esitab üha uusi ja uusi tõendeid selle kohta, et ta on ohtlik ühiskonnale? Teada kuriteost ja mitte rakendada meetmeid selle tõkestamiseks — see on ju provokatsioon ja seaduserikkumine!

Jälle sumises saal ja advokaat Usignolo noogutas heakskiitvalt. Kriitilised märkused salapolitsei aadressil võttis publik vastu poolehoiuga.

Ja nüüd tunnistas Kärtner, kohtuauditooriumi hetkelist heasoovlikkust ära kasutades, üles näotud ebaesteetilised teod, mida küll ei arutata kohtus, kuid mis on tihedalt seotud nende tegudega, mille toimepanemises teda süüdistatakse.

Jah, tuli ette ka seda, et tema, Kärtner, esitas omade pähe selliseid leiutisi, mis ei olnud vormistatud patendiga, mis niiöelda vedelesid jalus. Ta palub kohtunikke suhtuda armulikult tema ülestunnistusse, jutt on ainult detailidest, sest oma konstruktsiooni põhikomponentide osas on lennuk, mille kallal Kärtner töötab juba mitmendat aastat, ja mis, nagu ta loodab, võetakse rahvusvahelisse kataloogi «Kärtner-77» nime all, originaalse konstruktsiooniga. Ja kui tal võimaldatakse jätkata tööd, on tal kõik alused saada patenti, mis kaitseb tema kui autori õigusi.

Just sellise ülesande seadis enda ette Kärtner: omandada kohtunike silmis kuulsust kui tume lennuinsener ja plagiaator, kes ei tunne vastikust, omastades konkurentidelt materjale, arvestusi, jooniseid ja muid dokumente lennukite konstruktsiooni kohta, selleks, et hiljem vormistada patendid oma nimele, hakata võltsleiduriks.

Pikk dokumentide nimistu, mis OVRA on nimetanud salajasteks, on tegelikult avaldatud rahvusvahelistes teatmikes ja lennunduse bülletäänides kolmes keeles, saksa, inglise ja prantsuse keeles. Kas see asjaolu, et taolisi teatmikke pole itaalia keeles, annab alust pidada neid rahvusvaheliselt laialdaselt tuntud materjale salajasteks?!

Kärtneri paljusid märkusi võttis saal vastu heatahtlikult. Miks siis Fabbrini ei näidanud mingeid heakskiidumärke? Kas ta ei olnud oma kaitsealuse käitumisega rahul?

Prokurör aga kutsus samal ajal välja ühe eksperdi teise järel ja tõestas nende abiga Eritribunalile, kui tähtsad on dokumendid, mis on avastatud Kärtnerilt arreteerimise ajal äravõetud pakis.

Advokaat Fabbrini juhtis arglikult tähelepanu sellele, et jutt käib avamata paki ümber, aga paki on kaitsealuse sõnade järgi sokutanud talle provokatsioonilise eesmärgiga Esposito. Kohtu eesistuja aga käitus nii, et oli selge — ta ei kavatse toetada advokaadi versiooni.

Uurimise ajal, ja kõik need kolm päeva, kui käis kohus, päästis Kärtner teisi süüaluseid, võttes sellega veelgi suurema koorma oma laiadele, natuke vimmas õlgadele.

Et see näiks loomulik ja ei ärataks kahtlusi, ei pidanud ta põlastavaks mõnitada neid, keda prokurör nimetas tema kaasosalisteks. Kujutage ise, kas kogenud tegelinski võis usaldada selliseid piiratud taibuga ja juhme inimesi, kas ta võis oma plaane arutada inimestega, kes nii halvasti orienteeruvad tehnikauudistes, veel vähem aga poliitikas, ja ei loe isegi «Il Messaggerot»? Mitte kunagi!

Kadunud Poega keeldus kohtualune Kärtner oma tuttavaks tunnistamast, kuigi pidas hingesügavuses teda ustavaks sõbraks. Jah, ta oli meest auriku «Patria» pardal kohanud, kus too sõitis kapteni teise abina. Jah, paaril korral ronis ta kaptenisillale ja nad vahetasid mõned tähtsusetud fraasid ilma kohta, aga ametijutte, pealegi salajasi, pole nad kunagi ajanud.

«Mul on selline mulje,» ütles Kärtner prokuröri poole pöördudes, «et te väga kahetsete, et ei suutnud sundida Ateo Barontinit üles tunnistama kuritegusid, mida ta pole toime pannud. Te lubate armulikkust ja isegi karistamatust kõigile, keda peate minu kaaslasteks, tingimusel, et nad tunnistavad valet minu vastu. Kas aga sinjoore prokurör ei väljenda sellega oma kindlusetust ja ei näita, kui nõrk on seadus, mis anub abi selle seaduse rikkujalt? Ja kas võib kohus uskuda seda, kes on võimeline kergesti rikkuma ustavust oma seltsimeeste vastu valetunnistusi andes?»

Kärtner võitis mitu sõnalahingut prokuröri, süüdistuse tunnistajate ja kohtu eesistujaga, kuid need olid «väikesed kokkupõrked vaenlasega», nagu kirjutati juba Esimese maailmasõja rindeteadetes. Pealahing aga ei arenenud Kärtneri kasuks — liiga tugev oli Pasquale antud löök selga. See oli kahekordne löök, Motta vabriku lähedases trahteris ja uurimise ajal, sest kõik mõistsid — enesetapja ei valeta surma eelõhtul.

Kärtnerile said selgeks Hispaania vastuluure ja Itaalia OVRA operatiivsidemed. Muidu poleks antud talle saatjaks nii ohtlikku reisikaaslast, kui frankistide juurest naasev agent.

Jah, kõige rohkem närveeris Kärtner siis, kui eesistuja kutsus saali süüdistuse viimase tunnistaja — prantsuse agendi. Agent astus kohtulaua ette jalgu järele vedades, justkui toasusse kaotades, leides ja jälle käigul kaotades. Ta andis tunnistuse prantsuse keeles. Kärtner kuulas tema hääldust — see oli tõepoolest põhjaprantslase, bretooni hääldus. Miks otsustas Kärtner tookord «Patrial», et Bretagne'ist pärit inimene ei või töötada Franco kasuks? Milline naiivsus! Ja kui osavalt prantslane näitles, et tuli «Patria» pardale Marseille's. Tuli välja, et ta saatis Kärtnerit tegelikult Algecirasest alates, võib-olla aga juba Sevillast, Toledost, Madridi lähistelt peale, kurat teda teab!

Kuidas tal ometi õnnestus reisi ajal Algecirasest Marseille'ni mitte kordagi silma alla sattuda? Ta oli jälginud Kärtnerit, Espositot ja Kadunud Poega. Aga Kärtner oli veel naiivselt mõelnud, et tegi agendi narriks, kui jättis temaga hüvasti Spezias ja lobises lõputult krahv Monte-Cristost.

Niipea kui prantslane hakkas tunnistust andma, taipas Kärtner, et tegemist on Hispaania vastuluure kaastöölisega. Küll see oli osav tüüp! Tal oli õnnestunud Kärtner üle kavaldada, tõsi küll, «Patria» kapteni aktiivsel kaasabil. Täiesti ilmne oli, et Hispaania vastuluure töötas kõige tihedamas kontaktis OVRA-ga. See oli juhtum, kus vana prantsuse vanasõna pettis. Selgus, et tõde ühel pool Püreneesid ei olnud üldsegi eksimus teisel pool.

Niisiis oli Kärtner eksinud mõlemal pool Hispaania piiri?

«Kui palju agente suutsin ma viimaste kuude jooksul kahjutuks muuta, maha raputada, lolli ossa jätta, aga sellist ohtlikku ei märganud,» oli Kärtner selle subjekti tunnistust kuulates rusutud. «Kas oleks Vana ise mehe ära tundnud, kui ta oleks nii kaua vahetpidamata elanud ja töötanud koerakarja ja detektiivide-jahimeeste ajujahi tingimustes? Mitmes lõks see võis olla?»

Kohus sai teada, mitmel korral käis Esposito «Patria» reisi kestel kapteni teise abi Ateo Barontini (Kadunud Poja) kajutis ja mitmel korral Esposito arglikult ringi vahtides ja arvates, et koridoris pole kedagi, jõudis lipsata Kärtneri kajutisse. Hiljem aga oli bretoonlasel õnnestunud leida salajased joonised oliiviõlitünnide vahelt trümmist: joonised lebasid seal kaks päeva, enne kui õnnestus nad tagasi seifi panna. Need salajased dokumendid andiski Esposito Motta vabriku lähedal trahteris mehele, kes nimetab end austerlaseks.

Kauaks jäi meelde valvet vahetavate karabinjeeride kannuste kõlin ja üheaegselt lükatud tugitoolide äkiline mürin — see oli siis, kui kõik kohtunikud püsti tõusid, et minna nõu pidama.

Kohtualused kirjutasid otsust oodates kirju ja kokkusaamised olid lubatud, ainult Kärtner veetis aega piinavas üksinduses — kellelgi polnud tema juurde asja neil tundidel.

51.

Seda ootamatum oli teade, et talle on lubatud kokkusaamine sinjoriina Espositoga.

Polnud midagi öelda, see oli Giannina poolt mehine tegu. Nendega, keda Eritribunal süüdistab spionaažis, ei suhelda meeleldi.

Giannina oli hankinud loa Rooma kohtuministeeriumis, sest Pagagnolo oli kinnitanud, et «Eureka» sekretärile on antud mitu ülesannet tema endise ärikaaslase juurde, kellega ta ise kohtuda ei soovi.

Vanglaametnik nähtavasti otsustas, et kohtumine toimub romantilisel pinnal, ja pöördus viisakalt kõrvale.

Giannina oli mustas kleidis, leinalint jakivarrukal. Kärtner avaldas talle kaastunnet seoses kasuisa surmaga. Neiu noogutas vaikides, midagi ütlemata, ja üksnes mureringid silmade all ning ebatavaline kahvatus meenutasid läbielatut.

Kärtner küsis ema kohta. Neiu ütles, et kui «Eureka» kontorit ei suleta ja kui sinjoore Pagagnolo ta tööle jätab, siis toob ta ema enda juurde Milanosse, vastasel korral aga asub ise Torinosse. Giannina teeb seda vastu tahtmist, sest Torinos elavad Toscano vanemad. Noormees ise sõdib Hispaanias punaste vastu.

Kohtumised Toscano vanematega tingivad liigseid seletusi, pealetükkivat püüdu teda aidata, sest Torinos pole nii kerge tööd leida.

Kärtner püüdis teda julgustada — kõik läheb korda ja peigmees tuleb tervena tagasi. Giannina aga vangutas ainult pead ja tunnistas, et tema ja Toscano ei mõista enam teineteist. Ta on noormehe vastu täiesti ükskõikne ja tal on järjest raskem nimetada end pruudiks. Ta oli tõemeeli mõelnud, et läheb kloostrisse, aga nüüd arvab ta, et parem on jääda zitellaks, seega vanatüdrukuks.

«Noor ilus naine ütleb, et jääb vanatüdrukuks ainult siis, kui on täiesti kindel, et abiellub,» naeratas Kärtner esmakordselt.

«Issanda teed on tundmatud,» ohkas Giannina.

«Nagu te teate, ma ei ole usklik inimene. Teie asemel aga ei hakkaks ma küsima jumalalt teed paradiisi, sest ta näitab kätte alati kõige raskema tee.»

Giannina katkestas jutu sellel teemal ja hakkas rääkima sinjoore Pagagnolost.

«Asjata kaitsete te nii oma kompanjoni Kärtnerit,» oli sinjoore Pagagnolot veennud uurija. «Isegi õnnistegija ei suutnud välja valida endale kahteteist apostlit, et nende seas ei oleks altkäemaksuvõtjat ja reeturit. Kuidas saate te käendada Kärtnerit?»

Selle peale oli Pagagnolo öelnud, et Eritribunali asi on tõestada Kärtneri süü, aga ei uurija ega prokurör saa sundida Pagagnolot oma ärikaaslast juudaseks pidama.

Kõike seda oli Gianninale rääkinud sinjoore Pagagnolo. Algul oli mees end eneseteadvalt ülal pidanud, kuid pärast kohtuistungit, kus esines prokurör, oli Pagagnolo isegi näost ära kukkunud. Giannina kinnitas, et Pagagnolol pole Kärtneri vastu mingeid ärialaseid pretensioone, sest ausamat ärikaaslast pole ta rahaasjades kohanud. Ta oli aga kurtnud, et teda on petetud ja käitutud on alatult, sest Kärtner pole see, kellena esines.

Veel kohtuistungi esimesel päeval oli Pagagnolol kavas olnud oma arvel kuulus advokaat võtta ja asja ümbervaatamist nõuda. Aga pärast prantslase tunnistust ja prokuröri kõnet teatanud ta, et ei kavatse ärikaaslast enam abistada. Pagagnolo oli tõusnud ja demonstratiivselt saalist väljunud, öeldes seejuures: «Lähme, Giannina, meil pole siin enam midagi teha!» Pagagnolo oli unustanud, et Pasquale on ju neiu kasuisa. Giannina oli viidanud naiselikule rahuldamatule uudishimule ja palunud luba jääda. Huvitav on ju, millega asi lõpeb.

Giannina teatas, et Kärtneri raha ning pool kogu rahast «Banco di Roma» ja muudel pangaarvetel on konfiskeeritud. Arvestada saab ainult nende isiklike asjadega, mis jäid välja

pärast läbiotsimist tehtud varanimistust ja mida ei konfiskeerita. Muidugi, kui «Eureka» saaks kätte mingi vana võla või keegi maksaks vana veksli, siis võiks šeff arvestada poole summaga.

Päris kohtumise lõpus meenus Gianninale, et eelmise päeva postis oli härra Kärtneri nimele saabunud postkaart Varssavist. Keegi teatas, et oli jäänud rahule reisiga, kui mitte arvestada seda, et naine närib liiga sageli tema kallal. Ta loodab olla kodus kolmekuningapäevaks. Allkiri olevat olnud postkaardil segane.

«Tänan, Giannina. Te tõite sõbralt hea sõnumi.»

Giannina jäi kuidagi norgu ja teatas äkki järsu otsekohesusega: talle on nüüd elu väga kallis ja ta tahab elada võimalikult kauem, sest ta ei tohi milgi juhul surra enne, kui on tasunud isa, ema, kasuisa ja enda eest . . .

«Ja teie eest samuti,» lisas neiu ja ütles siis ootamatu ägedusega, millest ehmus ka ise: «Issand, kui sa oled olemas, päästa meie hinged, kui need on olemas!»

Hüvastijätuks tegi ta lausa ema kombel ristimärgi Kärtneri poole.

Neiu oleks nii väga tahtnud öelda midagi lohutavat endisele šefile. Pikk karistusaeg ei tohi teda maad ligi rõhuda, sest Eritribunal annab pikki karistusaegu, aga kuningas ja duce teevad kogu aeg silma rahvale, püüavad näida heategijaina, ja seetõttu antakse Itaalias sageli amnestiaid.

Kärtner püüdis omakorda näidata, et ta on süüdi ja mingi karistusaeg ei saa tema hingerahu rikkuda, ning ütles, et ükski vanglaaeg ei ole pikk, kui seda võrrelda igaviku kategooriate ja mõõtudega. Kujutlegem, et mõistetakse kaheksateist aastat. Selle aja jooksul kaldub Pisa torn ainult kahekümne kahe millimeetri võrra, sest välja on arvestatud, et juba kaheksa sajandi vältel suureneb kaldenurk iga aastaga just sedajagu.

Mõlemad naeratasid nukralt, kumbki selleks, et teist ergutada.

Tuba, kus Gianninal lubati kohtuda Kärtneriga, oli tõesti umbne. Võib-olla sellepärast, et jutt oli kurb — Pasquale enesetapust, šefi kibedast tulevikust, nurjunud suhetest Toscanoga ja reaalsest ohust töötuks jääda?

Neiu väljus kohtuhoone õue, kus sumises rahvahulk. Oodati kohtuistungi jätkumist ja otsuse väljakuulutamist.

«Enesetapp vangikambris! Spioon ei tunne kedagi ära!» hüüdis «Il Messaggero» vormipluusiga ajalehepoiss. Ta sõelus rahvahulgas ja müüs usinasti ajalehe värsket numbrit.

Trepiastmeil pidas valvet salk ajalehereportereid ja fotograafe. Nad ründasid kohtumajast väljunud aviaator Lionellot.

«Kas see austerlane Kärtner on tõepoolest lendur?»

«Jah, ta lendab.»

«Kas te ei kahtlustanud teda kunagi spionaažis?»

«Kui see oleks nii olnud, siis ma poleks teda nimetanud oma õpilaseks.»

«Miks ta siis pildistas lennuväljal?»

«Kui teie toimetaja armastab täpsust, siis teadke: ei pildistanud Kärtner, vaid mina. Ja mitte sõjalennukeid, vaid spordilennukeid. Õpilane näeb oma pilotaaži vigu filmil kõige paremini, eriti maandumisvigu. Ja nüüd, sinjoored, võite mind fotografeerida!»

Delio Lionello, üleni nahkrüüs, tõmbas kätte lehterpäraga kindad, pähe prillidega lendurimütsi ja võttis võitjapoosi.

Ajalehepoisi hüüded piinasid kõrvu, Gianninal oli seda valus kuulata ja ta kiirustas õuest lahkuma. Teed takistasid reporterid ja fotograafid, kõik voogasid aviaatorist eemale ja surusid Giannina uksest kaugemale.

Kohtusaalist väljus soliidne hõbedajuukseline sinjoore, seljas laitmatu smoking, peas silinder. See oli kohtualuse Barontini isa. Lombardia rikkamaid ja mõjuvõimsamaid inimesi. Giannina sattus tema kõrvale reporterite keskele, justkui ka tema oleks soovinud saada intervjuud.

«Sinjoored, ärge esitage mulle mingeid küsimusi. Ma tean neid juba ette. Võin öelda poja kohta ainult ühte — ta on alati olnud kergemeelne, tuulepäine poisike, ja on kahju, et see lapsehaigus pole veel möödunud. Ma võin kihla vedada — üks tuhande vastu! — ta ei tea ka praegu, kus lõpeb anarhism ja algab marksism. Kui ma oleksin olnud grande ufficiale Saporiti kohal, oleksin ma ta hästi läbi peksnud. Ja kirjutage seal endale üles,» ta toksas sõrmega põlglikult reporteriplokki. «Barontini suguvõsas pole olnud ega ole spioone. Kasulikum on teie lehe lugejaile meelde tuletada, et ma võtsin osa marsist Rooma ja olen alati olnud duce kõrval!»

Barontini sammus tähtsalt oma auto juurde ja Giannina nägi trepiastmeilt, et keegi reportereist avas talle autoukse.

Vaevalt oli Barontini luksuslik auto minema sõitnud, kui aknast kostis kellahelin, mis teatas kohtuistungi algusest.

52.

Kohtumine Gianninaga kestis vähe aega, aga kohtuistungi vaheaeg tundus igavikuna. Tund järgnes tunnile, kohtunikud aga ei väljunud ikka veel toast, kus peeti nõu.

Kärtner mõistis, et kohtuotsus ei tõota talle midagi head.

«Kohus tuleb!» kuulutas sekretär ja saali astusid igas sammus väljenduvat eneseväärikust täis kohtunikud. Tribunaliliikmeid oli viis, kolmel seljas kohtunikutooga, kahel erariided, üle õla trikoloorlint.

Rooma õiguse kohaselt ei tohi kohtunikeks olla füüsiliste puuetega inimesed. Ja tõepoolest, Eritribunali liikmed võisid olla kas või kolmekordsed moraalsed värdjad, kuid nende seas ei olnud ei lombakat, käetut ega küürakat, mõned näisid igati kenad, isegi imposantsed. Ent Kärtneril oli hästi meeles, et tema üle mõistavad kohut fašistid.

Kärtner unustas, et tuli tõusta, ja karabinjeer, kes seisis raudpuuri kõrval, tonksas talle külge.

Kauaks jäi kõrvu kõlama kohtusekretäri kähedavõitu kume hääl.

«Kohtuotsus

Tema Majesteedi Vittorio Emanuele III nimel, jumala armust ja Itaalia kuninga rahva tahtel.

Fašismikaitse Eritribunal, mis asutatud 1936. aasta seaduse Nr. 2008 §7 alusel, koosseisus lugupeetud härrad:

Tema Ekstsellents Alessandro Saporiti, korpusekindral, *grande ufficiale*, esimees, ja neli kohtunikku, kolm *commendatore* auastmes ja üks *cavaliere ufficiale* (järgnevad nimed) tegi riigi kaitseks järgmise otsuse:

1. Konrad Kärtner, Maria Theresa Krügeri poeg, sündinud Hollabrunni kogukonnas (Austria) 12. mail 1898. aastal, elas Milanos, ärimees, on teeninud Austria sõjaväes, kirjaoskaja, karistamatu, vallaline, arreteeritud 12. detsembril 1936.

(Järgneb veel viis nime ja viis punkti.)

Konrad Kärtnerit süüdistatakse kuritegudes, mis on toodud artikli 81 § 1, § 2 ja artikli 262 § 2, § 3 ning toime pandud enne 12. detsembrit 1936 Milanos, Genovas, Spezias, Bolognas ja Brescias.

Sõjalise spionaaži sihiga sai ta andmeid, mille avaldamine on vastavate võimude poolt keelatud. Need andmed võisid nõrgestada riigi ja tema sõjalise liitlase sõjalist võimsust...

Ära kuulanud tehiolud ja poolte vaidlused, kuulanud prokuröri, kaitsjaid ja süüaluseid, kellel oli esimene ja viimane sõna, tegi tribunal *kehtivaid õigusi kasutades ja faktide alusel otsuse*.

30. jaanuari 1937. aasta otsuse alusel kaasas selle tribunali juures asuv uurimiskomisjon asja arutamisele Konrad Kärtneri ja (järgnevad nimed), süüdistades neid kaasluses sõjalises spionaažis, mis tekitas riigile kahju sellises ulatuses, nagu näidatud selles kohtuotsuses loetletud süüdistuse punktides.

Kuritegeliku jõugu juht oli Konrad Kärtner.

Kohtuliku arutamise käigus järgis Konrad Kärtner vaikimispoliitikat, mida ta oli üles näidanud juba uurimise ajal, kinni-

tades, et on austerlane ja ei tunne isiklikult kedagi süüalustest, välja arvatud Delio Lionello. Ta ei muutnud oma käitumist ka siis, kui Pasquale Esposito kahel korral kinnitas, et oli temaga kohtunud. Nähtavasti tahtis Konrad Kärtner pidada antud lubadust, mis pidi olema kaassüüdlastele signaaliks — pidada täielikus saladuses nende suhted. Peale selle ei tunnistanud ta omaks dokumente, nii neid, mis on ära võetud läbiotsimisel tema Milano kontoris, kui ka neid, mis ära võeti temalt arreteerimisel.

Konrad Kärtneri isiku täpne kindlakstegemine ei huvita tribunali. Eritribunalile jätkub faktist, et kohtulikule vastutusele võetud isik on seesama isik, kes tegutses koos teiste süüalustega. See, et Konrad Kärtner on välismaalane, on väljaspool kahtlust, aga mis rahvusest ta on, sellel pole toimepandud kuriteo hindamisel tähtsust. Uurimiskomisjon oli arvamusel, et Kärtner töötas Nõukogude Venemaa kasuks. Tribunal ei pea oluliseks, et ta mingi karistuse määramisel peaks lähtuma sellest, et mingi kindel riik on andnud ülesande tema kasuks spioneerida. Tribunal peab ainult kindlaks tegema, kas süüaluse tegevus oli spionaaž või mitte, sõltumata riigist ja tegutsenud isikust.

Konrad Kärtner on kinnitanud, et tundis huvi lennunduse vastu ja võttis oma teadmiste täiustamiseks tunde aviaator Delio Lionello juures. Aga Pasquale Espositolt sai ta tehnilist dokumentatsiooni Hispaaniasse saadetud lennukite kohta, Ateo Barontinilt allveelaevade jooniseid. Tegemist on seadusevastase huviga dokumentide vastu, mille salajasus oli Kärtnerile teada.

Konrad Kärtner kuulub vastutusele võtmisele kuritegude eest, mis toodud artikli 262 § 2 ja § 3. Õppinud dokumente tundma, keeldus prokurör nende alusel rakendamast ülalmärgitud artikli § 1.

Tribunal on samal seisukohal ja konstateerib, et Konrad Kärtneri tegevus ei ole sügavalt riivanud fašistliku Itaalia kõrgemaid huvisid.

Kohtulikul arutamisel vaadati läbi vapruse ja õilsuse juhtumid, mida Ateo Barontini oli üles näidanud tuukritöös; ta on samuti osutanud teeneid meie vägedele, kes praegu võitlevad vapralt punaste vastu Hispaanias. See võib mõjuda karistusmäärale, kuid ei võta Barontinilt kogu vastutust. Samasugust suhtumist vääriks ka Pasquale Esposito, kes suri ootamatult uurimise ajal.

Ateo Barontini õhutas, kuigi tulemuseta, Campeggit sõjalisi andmeid välja andma. See, et Campeggi teatud andmed ei saanud põhjustada mingit kahju, sest vastavad ametivõimud andsid õigeaegselt allveelaevade vananenud joonised, ei muuda asja olemust.

Tribunal ei aruta saladuste kuritegeliku avaldamise eesmärke ega olemust. Kuriteo motiivid võivad olla erisugused, nii

nagu ka avaldatud andmete väärtus. Küllaldane on see, et kuritegu on kindlaks tehtud, sest saladuste avaldamine on võrdne kuriteoga.

Delio Lionello juurest läbiotsimisel avastatud skeemid olid tõepoolest osaliselt avaldatud lennundusajakirjades ja uus avaldamine ei kujuta mingit ohtu. Selle osas, kas Delio Lionello teadis Kärtneri spionaažieesmärkidest, märgib tribunal, et uurimisel seda kindlaks ei tehtud, ja loobub seetõttu süüdistusest artikli 262 § 2 järgi.

Kärtneri ärialased suhted kompanjoni Paolo Pagagnologa, keda ei ole käesolevas asjas vastutusele võetud, võisid äratada kahtlust, et Kärtneri tegevuse iseloom oli Pagagnolole teada. Kuid see oletus langes ära juba eeluurimise käigus ja tribunal ei pea võimalikuks seda Paolo Pagagnolo süüks arvata.

. . . . . .

Minimaalne karistus näeb Konrad Kärtnerile ette viisteist aastat vanglakaristust pluss täiendavalt üks aasta, arvesse võttes eelvangistuse aega.

Viimase kuningliku amnestia- ja armuandmise dekreedi rakendamine lühendab Konrad Kärtneri karistust nelja aasta võrra ja Ateo Barontini karistust kahe aasta võrra, viimase osas muudetakse ära ka rahatrahv 10 000 liiri suuruses summas.

Kõik kohtukulud kantakse süüdimõistetute arvele, nende vara, mis on seotud protsessiga, konfiskeeritakse.

Ülejäänud vahialused on selles asjas õigeks mõistetud ja nad vabastatakse vahi alt, kui neid ei ole vaja kinni pidada muul põhjusel.

Konrad Kärtner kuulub pärast karistuse täielikku ärakandmist väljasaatmisele riigist.

Eesistuja A. Saporiti
Kohtunikud (neli allkirja)
Ettekandja-kohtunik

Rooma, 9. veebruaril 1937.»

Kärtner kuulas kohtuotsust raudpuuris seistes. Kohtuotsuse järel surus ta hüvastijätuks kätt kõrval seisval, endiselt meelekindlal Kadunud Pojal. Temale mõisteti viis aastat, aga seoses kuninga amnestiadekreediga vähenes vanglakaristus kolmele aastale. Selles, et asi Kadunud Pojale nii hästi lõppes, oli suuri teeneid Kärtneril, kes teda, kuidas aga võimalik, välja rääkis nii uurimise ajal kui ka kohtus.

Mõni minut hiljem kuulas Kärtner samas raudpuuris advokaat Fabbrini lohutussõnu. Advokaat lubas taotleda asja uut läbivaatamist ja tõotas veel midagi. Kärtner ei kuulnud tema sõna-

des aga siirust. Näis, et Fabbrinit piinas rohkem soov rutem kohtumajast minema saada ja hästi lõunastada. Kärtnerile tundus, et Fabbrini sõnades on võlts paatos ja seetõttu jäi nende mõte ainult ähmaselt meelde. Ja pealegi polnud Kärtner taolisi tema kohta käivaid kohtuotsuseid nii sageli kuulnud, et oleks võinud sel hetkel meelde jätta lärmaka paksmao Fabbrini loba.

Kohtuotsuse tekstis oli ootamatult kõlanud fraas, mis ergutas ja isegi rõõmustas Étienne'i ning kõlas nagu kompliment tema aadressil. Tähendab, ta ei kaotanud vaid võitis asjas, kui kohtuotsuses oli selline sõnastus: «Kärtneri tegevus ei ole sügavalt riivanud fašistliku Itaalia kõrgemaid huve».

Õnneks oli ta jälitajad jälgedelt eksitanud! Ta oli suutnud hästi konspireeruda fašistide tagalas! Ta oli uurimise ajal ja selles kohtu raudpuuris õigesti käitunud.

Kärtner viidi kohtumajast välja tagaukse kaudu. Konvoeerijate poolt tagant tõugatud, kavatses ta juba musta autosse ronida, kui kuulis äkki tuttavat häält.

Kas ei hüütud mitte teda? Sõnad olid segased.

Kärtner pöördus hääle suunas ja märkas kohtumaja õue kogunenud päevavaraste seas... Mauriziot isiklikult! Mees vehkis kätega nii ägedalt, justkui teda oleksid pidanud nägema ja mõistma madrused laeva sügavas trümmis.

Maurizio viibutas Kärtneri poole rusikat. Kõrvalt paistis see nii, et keegi madrus ähvardab vihaselt fašistliku režiimi vaenlast. Aga Kärtner nägi selgelt, kuidas oli Maurizio rusika tõstnud — ta oskas saata talle tervituse: «Rot Front!»

Ta vaatas Maurizio poole, rõõmus ja samal ajal häbistatud. Uurimise ja kohtu päevadel oli Étienne juba korduvalt palunud mõttes Erminia semult andestust, sest oli temast halvasti mõelnud. See sümpaatne kiidukukk ja napsivend arvatavasti ei kahtlustagi, et tema pärast vaevles Étienne südametunnistuse piinades.

Kärtner kavatses viibata Mauriziole vastuseks. Kui ta poleks tookord esimese kohtuistungi eel käeraudu minema visanud, ei oleks ta saanud Mauriziole viibata.

«Juba ainuüksi selle nimel tasus vangla juhtkonnaga tülitseda!»

Liiga palju tolkneb nuhke rahva hulgas vangla lähistel. Sellest võib Mauriziole kahju tulla.

Nii ei vastanudki Kärtner tervitusviipega, justkui oleks ta käed olnud raudus. Ta noogutas Mauriziole vaevumärgatavalt, ja samas lükatigi ta järsult autosse.

Ta sõitis rappuvas pimeduses ja mõtiskles:

«Tähendab, Maurizio saabus spetsiaalselt Rooma, et teada

saada kohtuotsust ja ootas mind kohtumaja õues, et tõsta mu meeleolu.»

Kärtner oli vanglast lahkunud tribunali süüalusena ja naasis süüdimõistetuna.

53.

Pärast kohut viidi Kärtner teise kambrisse. Mõlemal pool seina taga hakati koputama — oli ilmunud uus elanik!

Ent kuidas vastata leppetähestikku tundmata? Kärtner kordas püüdlikult kellegi koputust, andes märku, et kuuleb kutseid ja on valmis suhtlema. Muidugi ei õnnestunud naabrite vahel mingi kõne.

Ta astus meeleheites ühe, siis teise seina juurde, ja hüüdis valjusti:

«Ma ei tunne tähestikku!»

Naabrid vaikisid, kuid mitte sellepärast, et Kärtneri hääl oli jõudnud läbi meetripaksuse kivimüüri nendeni.

Hommikul saabus kauaoodatud hetk — viidi jalutama. Kärtner kuulis, kuidas üksteise järel avanesid rauakolina saatel kambrite uksed. Nähtavasti väljusid tulevased jalutuskaaslased. Teda aga viidi välja kaaslasteta ja ta jalutas üksi vanglaõue eraldatud kolmnurgas.

Miks teised jalutasid mujal mitmekesi koos? Või oli neile määratud kergem režiim?

Vanglaõuel haljendas tagasihoidlik rohi, kivide vahel kasvasid põllulilled. Étienne ei teadnud nende nime. Võib-olla Valgevenemaal või Volga kaldal nad üldsegi ei kasva. Võib-olla aga ei pööranud ta neile tollal tähelepanu? Õied olid helesinised ja lõhnasid. Kui tornis valvav tunnimees end kõrvale pööras, noppis Étienne kimbukese helesiniseid lilleõisi, torkas need põue, viis kambrisse, peitis õlgi täis topitud patja ja hingas veel mitu ööd närtsinud õite lõhna. Või oli see juba mälestus lõhnast? Sellegipoolest ei nautinud ta seda vähem.

Ükskord visati talle üle kivimüüri tikutoos. Kaua mõtlemata virutas ta toosi jalalöögiga eemale; tunnimees marssis õue ümbritseval müüril ja ülalt oli näha kõik, mis toimus kolme seinaga latrites. Kui tunnimees selja pööras, tõstis Étienne toosi osavalt üles. Toosis lebas pabeririba.

«Teata, kust kandist oled pärit! Poliitiline? Mis on uut väljas? Rühm kommuniste.»

Paberitüki juures oli puutikk, mille pea oli voolitud tõrvast. Étienne taipas, kust on pärit tõrv. Kambriakna trellid olid aknalaua kohal tõrvaga kinni valatud.

Ettevaatlikult tõrvasele tikuotsale vajutades kirjutas ta kirjakese pöördele: «Ma ei ole Roomast pärit ega itaallane. Ma pole kommunist, kuid olen teie suur sõber. Teie telegraafi ei tunne. Kui saate — teatage.» Teksti kirjutas Étienne valmis mitmes järgus, kasutades asjaolu, et tunnimees liikus aeg-ajalt seljaga tema poole. Ta aeglustas ka sammu selles õuenurgas, kust tunnimehel oli vangi paha näha, sest mõneks ajaks varjas jalutajat kivimüür.

Ta viskas paberitükiga toosi üle müüri tagasi sinna, kust see oli visatud. Vaevalt oli ta seda jõudnud teha, kui jalutusaeg lõppes.

Järgmisel päeval sai ta jalutuse ajal samas õuenurgas tikutoosi uue kirjakesega. Kirja õppis ta põhjalikult tundma kambris. Tundmatud seltsimehed selgitasid, kuidas seinale koputada.

Kogu öö ja terve järgmise päeva õppis Étienne vanglakoodi, mida tunti «rooma telegraafi» nime all, ja praktiseeris seda maisilehti täistopitud aluskotile ja kõvale padjale toksides.

«Kallid Nadja ja Tanja,» toksis ta kobamisi. «Ma pole iialgi, tõsi küll mõttes, kirjutanud teile nii sageli. Selleks tuleb uuesti tähestik selgeks õppida, seekord vanglatähestik.»

Nii nagu kõigis vanglates, jagunes itaalia tähestik kuueks reaks, igaühes viis tähte. Eelkõige tuli meelde jätta ridade algtähed, et teada millises reas on mingi täht. See oli vangla esperanto! Teise rea iga tähte märgiti kahe koputusega, seejärel koputusega, mis määras tähe koha reas. Näiteks tähte «d» anti edasi ühe koputusega (täht esimeses reas) ja veel nelja koputusega (tähe koht reas). Koputada tuli rütmiliselt. Kui koputaja eksis, kaapis ta seina: ärge kuulake, unustage viimane täht, kohe koputan uuesti.

Lause lõppu tähistas koputus rusikaga. Iga kõnet alustati küsimusega: «Kes olete?»

Juba järgmisel päeval pani Étienne spikri kõrvale, ülesanne oli tema peene ja treenitud mälu jaoks lihtne.

Kui «La Regina del Cielos» oli kõlanud öörahu signaal ja kantseleis usuti, et kõigis vangla kaheksas tiivas magatakse (koridorid suundusid vanglasüdamest kaheksa kiirena), hakkas tööle «rooma telegraaf».

Esmakordselt naabrit välja kutsudes oli Étienne erutatud. Kohe aga veendus ta, et temast saadakse aru. Vaikimisel on lõpp, teda mõistetakse!

Algul koputas Étienne aeglaselt, nagu kogeldes. Koputamine aga muutus üha kiiremaks, varsti luges ta koputusi juba automaatselt, aga kõrv õppis koputusi vastu võtma valmis tähtedena. Vangladialoogi puhul pole sugugi vajalik anda signaali «sain aru» pärast seda, kui vestluskaaslane on kogu sõna ära koputanud. Vahel on sõna mõte selge juba paari-kolme tähega ja seina tagant tuleb signaal «sain aru».

Hiljem õppis Étienne koputama ka nende naabritega, kes ei istunud kõrvalkambris ühes koridoris, vaid korrus kõrgemal või madalamal. Selleks oli vaja koputada välisseinale akna kohal või selle all. Või koputada jalaga vastu põrandat; enne seda oli soovitav king jalast võtta ja tümistada jalakannaga. Või jälle ronida taburetile ja toksida lusika või kruusiga vastu lage.

Tal soovitati seinad läbi koputada, sest seinas on kohti, kus heli levib paremini, — seinas võib olla tühemeid. Alati tuleb otsida kohta, kus sein koputamisel kajab vastu. Hea on ka veekaussi selle koha alla seada, kus koputab naaber.

Iga sõna järel, mida vestluskaaslane on kuulnud ja aru saanud, koputab ta ühe korra. Kui vestluskaaslane on segi läinud või kõneniidi kaotanud, koputab ta kiiresti kaks korda ja Étienne'il tuleb sõna uuesti koputada. Kui tekib vajadus vestlust äkki pooleli jätta, poolelt sõnalt katkestada, näiteks vangivalvuri lähenemisel, hakkavad vestlejad seina kraapima.

«Rooma telegraafi» jälitati ägedalt ja seetõttu oli koputada parem, kui vangivalvurid olid tegevuses, näiteks söögijagamise eel või kui koridori teises otsas viidi vange jalutama.

Étienne jõudis järeldusele, et kõigist viiest meelest areneb vanglas kõige paremini kuulmine. Mitte nägemine ega haistmine, vaid just kuulmine. See muutub peeneks, teravneb äärmise astmeni. Akustika kambrites ja koridorides on hea, ja seetõttu ei lähe vangidest mööda midagi, mis rikub vanglavaikust. Igal juhul kinnitas Étienne seda järeldust. Tema raadiosaadetega ja kuulmise järgi radiogrammide dešifreerimisega teravdatud kuulmine muutus veelgi teravamaks.

Päevast, mil head naabrid viskasid Étienne'ile tikutoosi tähestikuga, oli möödas kolm nädalat, tema aga lesis juba hilistel õhtu- ja öötundidel oma koikus ja pidas naaberkambri elanikuga pikki jutuajamisi, sai teada palju uudiseid ja teatas talle kõigest huvitavast.

Vangivalvurid püüavad alati, et vang teaks võimalikult vähem teda ümbritsevast elust, isegi iseendast. Vang aga püüab teada saada võimalikult rohkem.

«Milliseid kavalusi ja nõkse küll kasutavad vangivalvurid selleks, et lahutada meie sõnu, meie vaateid, meie mõtteid, mingitest tegudest üldse rääkimata!» mõtles Étienne kõige selle juures lõbusa kahjurõõmuga. «Ja kõik on asjata. Kuradile rusuv üksildus! Elagu rooma telegraaf!»

Kogu maailm oli Étienne'i jaoks ahenenud kitsukeseks kambriks, mida piirasid neli seina, ja tillukeseks taevalapiks «bocca di lupo» («hundilõugade») kohal. Vangivalvurid püüavad üle kogu akna ulatuva plekkpuuriga valgust ja lõikavad ära kogu maailma, et aknast ei oleks näha midagi peale taevariba; õue või kõrvale ja teiste akende poole vaadata on võimatu.

Algul istus Étienne kambris, mille välissein oli lõuna- ja edelasuunas. Seal ilmus päike «hundilõugade» kohale kella kümne lähedal hommikul, kella kahe paiku aga lebas kuldse ribana kambri keskel.

Mõne päeva pärast aga viidi Étienne teise kambrisse vangla lääneosas, kuhu päike sisse vaatas pärast kella kahte, päikeseriba aga oli seal kivipõrandal peaaegu kaks korda lühem.

Uus vang ei harjunud kohe sellega, et teda kogu aeg jälgitakse, et iga hetk võib avaneda aknake ukses — «spioncino» — ja valvur vahib lausa hinge.

Ka õhuakent hakkad tõeliselt armastama ja austama alles pärast seda, kui oled sattunud vangi. Ialgi polnud Étienne õhuakna vastu tundnud sellist õrna hardust. Oh seda trellitatud, kuid vabadust armastavat ruutu, mis sind ühendab universumiga! Sealt tuleb sisse tuuleõhuke, mille on kinni püüdnud «hundilõuad», ning närtsiva rohu ja värskete pungade lõhna, samuti nõrk, kauge Rooma kirikukellade kaja.

Linnukesed, kes akna juurde lendasid, teadsid, et «hundilõuad» ei ohusta neid kuidagi, aga raudkasti põhjast võib leida ivakesi.

Kus olid nad täna viibinud, need Rooma pääsukesed, tuvid ja varblased? Nende järel läks Étienne oma kujutluses Rooma jalutama.

Eriti teravalt kadestas ta linde siis, kui kivimüürid olid päikesest kuumaks köetud ja õhkusid leitsakus. Linnud võisid lennata mõne Rooma purskkaevu juurde. Seal ripub alati õhus õnnis veetolm ja veejoa sillerdav sära loob igavese jaheduse. Linnud võivad lennata Trevi purskkaevu juurde või veelgi kaugemale — purskkaevu juurde Esedra väljakul, kus neli igavestes veejugades kümblevat nümfi pole iialgi kuivad. Neist räägitakse kui kõige puhtamatest roomlannadest ja ikkagi puhastab platsivaht neid kord nädalas harjaga.

Äkki on linnud lennanud siia maja juurest, millel on mälestustahvel, et seal elas vene kirjanik Gogol? Seal ta kirjutas «Surnud hinged». Kuidas suutis Gogol Roomas elades säilitada kõige värskema vene keele, vene meele ja rahvusliku omapära? Kui ka Étienne suudaks säilitada hinges puutumatult ja närtsimatult kodumaa pildid! Aga kas oleksid Roomas sündinud Tšitšikov, Nozdrjov ja Korobotška, kui Gogolil poleks olnud õigust rääkida ja isegi mõelda vene keeles?

Võib-olla lendavad linnud Vatikani avaratesse aedadesse, kuhu lihtsurelikel on sissepääs keelatud?

Täna on kuu viimane laupäev ja sel päeval on sissepääs Vatikani muuseumi tasuta. Kui Étienne oli sattunud sinna esmakordselt, ei suutnud ta kohe harjuda mõttega, et tolles muuseumis on kõik ehtne, alates Pheidiase skulptuuridest ja lõpetades Nero paleest pärit Heraklese kullatud kujuga. Üks hobusenäoga inglanna uuris üha ekskursioonijuhilt: «Kas see ei ole mitte koopia?» Ja iga kord vastas giid kannatlikult ja väärikalt: «Leedi, meie muuseumis pole koopiaid, siin on ainult originaalid.» Kostis aina: «Kolmas sajand enne Kristust», «Esimene sajand pärast Kristust», «Viies sajand enne Kristuse sündi». Vatikani muuseumi ametnikel oli kraenurgal hõbetatud märk, miniatuurse paavstitiaara ja Püha Peetruse ristatud võtmetega. Ja millised võtmed olid kõige uhkemate hotellide portjeede kraenurgal! Étienne mõtles muigega: «Selline vorm oleks sobinud rohkem minu võtmehoidjatele!»

Edasi läks Étienne'i kujutluses kõik segi ja muutus mõttetuks. Sixtuse kabeli saali, kus asub fresko viimasest kohtupäevast, tungis salk kisavaid Rooma ajalehepoisse. Kõik olid firmapluusides, rinnal ja seljal ajalehtede nimetused. Kui sul pole kõva kõri, siis ära proovigi seda ametit. Teistest tuleb ju kõvemini karjuda! Ei tea, kas ajalehepoistel kujunevad välja sellised hääled või ei proovi tavaliste häältega vennikesed seda tööd üldsegi? Keegi ei vaatagi «Viimse kohtupäeva» poole, kõik piiravad lehepoisse, sest täna on lehtedes trükitud materjalid Konrad Kärtneri ja tema kaasosaliste kohtuprotsessi kohta. Muuseumikülastajatega segamini ostavad lehti ka seinalt allaastunud pühamehed. Ajalehe on ostnud ka püha Bartholomeus, toosama, kes näitab tema kehalt maharebitud nahka, lehe on ostnud ka tellingutelt allatulnud ja sinna pintslid ja värvid jätnud Michelangelo ise. Ka Étienne'ile pole ükskõik, millega lõppes kohus tema üle ja milline on kohtuotsus. Siis aga selgub, et ta on itaalia keele lugemise päris ära unustanud. Keda ta ka ei palu lugeda ette kohtu aruannet, kellelgi pole aega. Ajalehepoisid aga kisavad edasi nii valjusti, et on Étienne'i üles ajanud . . .

Voodipeatsis seisab vangivalvur ja raputab õlast. «Sinjoore!» Aeg on minna jalutuskäigule.

Kas Étienne võis varem teada, milline millegagi võrreldamatu väärtus on kolmveerand tunni pikkune jalutuskäik?

Ükskord viidi Étienne välja jalutama koos sünge vaikiva vangiga, kes ei öelnud enda kohta midagi muud kui seda, et istub kinni juba kaksteistkümmend aastat.

Étienne võpatus mõttest: «See on ju täpselt nii palju, kui tuleb mul vangis olla!» Ja ta vaatas õudusega kaaslast, nähes temas iseennast, seda, milliseks ta muutub.

Hallipäine, sasis habemega, mullakarva halli näoga, terava ninaga, aukuvajunud silmadega. Vaba käimise unustanud ja kivikotis jalutama harjunud vangi tippiv ebakindel kõnnak. Ta suutis vaevu taltsutada käte, jalgade ja pea võbinat.

Étienne oli juba ammu jalutamast tagasi, aga tema vaimusilma ees seisis üha vang, kes oli istunud ära kaksteist aastat, oma tuleviku traagiline pilt. Keskmistes aastates vanamees oleks kiiremini ununenud, kui Étienne oleks saanud teda mälust välja tõrjuda teise inimesega. Keda aga on võimalik näha läbi akna, mis on plekiga jõhkralt ümbritsetud?

Kusagil selles suunas, kuhu vaatab tema pime kamber, asub võrdlemisi lähedal Uraali tehaseomaniku Demidovi tütrega abiellunud Abamelik-Lazarevi puude varju peitunud vene villa. Mimoosid on juba ammu õitsele puhkenud ja kollased õied on roheliest võitu saanud. Aga kõike seda, mida kujutleb Étienne, ei saa nimetada isegi nähtu meenutamiseks, sest Abameliku villast, linnaäärsest lossist, aias õitsevatest mimoosidest teab Étienne ainult kuuldu põhjal. Ta teab kuulu järgi ka seda, et Gaeta tänava majas number 5 asub Nõukogude täievoliline esindus. Ta pole iialgi tõstnud jalga sellesse hoonesse, nii nagu pole ta käinud ka Nõukogude täievolilistes esindustes Pariisis, Haagis, Londonis, Prahas, Viinis ja teistes pealinnades.

Keegi nõukogude inimestest, sealhulgas ka tema ustav sõber Grigri, ei tule temaga kohtuma. Neil pole võimalust saata Étienne'ile pakki lihavõttepühadeks, anda üle raamatuid, mis pole keelu all, ega ilmestada tema vanglaüksindust kirjadega.

Esimene, mida tuli Étienne'il üksikvangistuses lugeda, oli kuninga 18. juuni 1931. aasta dekreediga number 767 kehtestatud «Vanglakaristuse kandmise eeskirjad». Paraski kohal rippuval papitükil olid valikuliselt üles loetud vangi kohustused. Étienne'ile tuletati meelde, kuidas käsib tal käituda jumala armust ja rahva tahtel valitsev Itaalia kuningas Vittorio Emanuele III ise.

> «Meie määrame... Meie käsime, et vapipitseriga kinnitatud dekreet lisatakse Itaalia riigi seaduste ja dekreetide kogule ja saadetakse laiali kõigile, kes peavad seda täitma, ja neile, kes peavad andma korraldusi.»

Kuninga allkirja järel oli allkirja andnud Mussolini, kellel nagu teada, «oli alati õigus».

Seekord suhtus Étienne kuningas Vittorio Emanuelesse antipaatiata, sest oli levinud kuuldusi uuest amnestiast seoses poja sündimisega troonipärija Umberto, kuninga pojapoja, Napoli

printsi peres. Kui õigeaegselt printsess sellega maha sai! Étienne on alles kinni mõistetud — ja tänu õnnelikule sünnitusele lõigatakse tal maha mõni aasta vanglakaristust.

Koiku kõrval lauakesel lebas piibel. Étienne luges seda esmakordselt ja pidi endale tunnistama, et suure huviga. Meelde tuli raamat, mille seltsis ta oli kunagi nooruses veetnud terve öö talutares. See oli juhtunud Venemaal Volga ääres, kui käisid lahingud Koltšakiga. Tal oli olnud vaja öö mööda saata silma sulgemata, riidest lahti võtmata ja mauserist lahkumata ning oli hea, et tares leidus raamat, mis ei lasknud magama jääda. See oli olnud «Vanka Kaini seiklused kõigi tema jälituste, tagaotsimiste ja narri pulmaga». Kui palju aastaid kestavad aga tema enda seiklused jälitamiste ja tagaotsimistega?

Väga ruttu, rutem kui võis oodata, hakkas kiskuma raamatute juurde. Raamatuid kandis valvuri saatel laiali noor vahialune, kellel oli hingestatud, delikaatne, õrna naeratusega nägu. Ta tõstis räpaseid ja narmendavaid köiteid hardumusega!

Étienne silmitses nukralt nimetusi, tõstis raamaturäbalaid korvis ja ütles:

«Piibel mul on. Muu vaimuliku sisuga raamatud huvitavad mind vähe. Kui te tutvustaksite mind mõne itaalia kirjanduse klassikuga!»

«Toon lähematel päevadel,» lubas raamatukandja.

Ja tõepoolest, mõni päev hiljem tõi ta paksu, vähekäperdatud ja väljarebimata lehtedega Alessandro Manzoni raamatu «Kihlatud».

Étienne poleks küll uskunud, et raamat teeb meeldivaks nii palju vangisoleku päevi! Ta nautis keele rikkust, tungis koos autoriga psühholoogia sügavikku ja sooritas haarava reisi Lombardia minevikku. Kuidas avardus maailm, mida piirasid neli seina! Étienne pööras kahjutundega viimase lehekülje, tänas raamatutoojat tuliselt ja jagas oma vaimustust.

«See on ju meie Manzoni!» hüüatas õnnelik raamatukandja ja küsis, mida sooviks sinjoore veel lugeda.

Kärtner palus uurida, kas vangla raamatukogus ei ole vene kirjaniku Turgenevi jutustusi.

Kõige hämmastavam oli, et raamatukandja muretses selle raamatu! Étienne ei saanud raamatust oodatud rahuldust. Võibolla sellepärast, et oli tundnud igatsust vene teksti järgi ja talle tundus, et «Kevadvete» tõlge ei olnud õnnestunud.

Jutustust lugedes märkas ta üsna mitmel korral, et Gemma sarnaneb väliselt tema sekretäriga.

Neiu nina oli natuke suur, kuid kauni kotkaküüruga, ülahuult viirutas karvaude; näovärv aga oli see-eest ühtlane matt, võta või jäta elevandiluu või piimjas merevaik; lainelised säravad juuksed, eriti aga silmad — tumehallid, tume ring silma-

tera ümber, imekaunid pidulikud silmad, isegi nüüd, kus kartus ja mure nende sära tumestasid.

Étienne oli alati olnud hädas ajapuudusega. Ta ei raisanud aega, kulutas seda kokkuhoidlikult, kuid päeva ei mahtunud kogu see tegemiste, murede ja kohustuste küllus, mida ta endaga kaasa tõi. Arreteerimine oli Étienne'i äkki peatanud nagu kiirel jooksul. Just nii, nagu peatavad krigisevad pidurid täie kiirusega kihutava auto, mis võpatab ja ajab end isegi natuke püsti.

Nüüd oli tal aega sellises külluses, mis pani nutma. Külluses oli sedasama aega, millest oli tal alati olnud puudus. Nii siis, kui ta õppis Zürichis kolledžis, kui siis, mil oli soomusrongi komissar, ja kui ta töötas Samara-Zlatousti raudtee poliitosakonna esimehena, õppis sõjaväe akadeemiates, oli lendur-vaatleja stažöör, tegeles äriasjadega või kui šifreeris kirju ja telegramme. Vähe aega enne tema viimast lahkumist Moskvast, kui jutt käis vist loomaaeda või parki mineku ümber, oli tilluke Tanja öelnud: «Jälle ei ole sul aega! Sul, isa, on kõike-kõike peale ühe asja, pole aega.»

Kolm korda päevas koputasid vangivalvurid raudvardaga läbi kõik trellid, täpselt nii, nagu koputab vagunite ülevaataja rongi peatuse ajal pukse, et kas ei ole mõranenud. Étienne'i elurong aga seisis hoopis paigal, ja kui liikuski, siis mitte ruumis, vaid ainult ajas... «Mul aknal on trellid ja rõske on torn...» Venezias, Õhkamiste silla taga vanglas, nägi ta käevarre jämedusi trelle. Kas ongi tähtsust sellel, kui jämedad trellid sind elust lahutavad — olgu nad käevarre või sõrme jämedused?

Näis, et Étienne'il on lõpuks võimalik välja puhata ülepingutusest, mida oli põhjustanud alaline vajadus töötada, mõelda, rääkida ja isegi tunda kahes erinevas oleluses, elada kahes nahas. Välja lülituda muredest — see on suur kunst. See on nagu uinumine kära ja põrguliku müra saatel, silmipimestava valguse käes. Aga tuleb välja, et polegi nii lihtne sundida end mitte mõtlema, ka seda tuleb õppida ja jälle ümber õppida. Kuidagi ei taha taganeda professionaalne harjumus kõike meeles pidada, meeles pidada, meeles pidada, kuigi nüüd võiks lubada endale loobumist mälu koormamisest. Nüüd võib ta unustada palju sellest, mida ei lubanud endale unustada vabaduses viibides. Need olid mingid konspiratsiooni tingmärgid, kohtumispaikade aadressid, mida tuli mäletada ja mida ei võinud usaldada paberile, — mida kõike polnud tema kodeeritud mälus!

Ja äkki veendus ta, et tal ei õnnestu unustada midagi sellest, mida oli lubanud endale unustada. Unustamine ei tahtnud tulla Étienne'i juurde ning tema mälu koormas endiselt kõik see, mida pidi mäletama Étienne ja Konrad Kärtner, mida aga üldsegi polnud vaja vangile. Mälu on üks inimintellekti eredamaid ilminguid, meelespidamine on aare. Ent hirmus oleks teada, et me ei suuda midagi unustada, et me jätame kõik meelde igaveseks.

Igal inimesel, kes ta ka ei oleks, on püha õigus üksildusele. Varem oli Étienne hinnanud seda õigust ja armastanud jääda aeg-ajalt üksi.

Talle oli meeldinud põigata üksi metsapadrikusse kahe lennu vahel või lennuilma oodates. Nende lennuvälja kõrval Moskva all oli olnud läbipääsmatu mets. Kord oli seal ära eksinud isegi eskadrilli tüürimees ja kõik olid nokkinud tema kallal.

Või purjetada üksi merele, nii et rannnaviirg oleks vaevu horisondil märgatav?

Vahel on inimesele tõepoolest vaja hinnalist üksiolekut. Aga niipea, kui Étienne üksikkambrisse sattus, mõistis ta, et vägivaldne üksildus võib olla hirmus karistus. Kui tahad vahetada kellegagi sõna, kuulda, kuidas hingab su kõrval inimene, isegi siis, kui see inimene on sulle võõras, siis on see piinav.

Étienne lamas koikul, käed vastu seina, nagu tahaks end eemale tõugata niiskest kambriseinast, eemale tõugata tõelisusest, nukratest mõtetest ja kiiremini uinuda. Oh, oleks ta väsinud füüsiliselt! Töö tooks kaasa isu ja une. Tema aga on sunnitud tegevusetult olesklema väsitava harjumuse juures kogu aeg pingeliselt mõelda, analüüsida, kõrvutada ja üldistada, korduvalt analüüsida psühholoogiliselt oma ja teiste käitumist, meeles pidada uurija iga küsimust ja iga oma vastust talle.

Vabaduses polnud ta iialgi suhelnud itaalia kommunistidega, aga siin ühendas «La Regina del Cielo» katus teda sadade mõttekaaslastega, kuigi ta jäi kõikide jaoks rikkaks austria ärimeheks, kes oli antud fašistide eritribunali alla spionaažis süüdistatuna.

Esimestel päevadel pärast arreteerimist, olles kõigest juhtunust rabatud, ta ei söönud ega maganud, piineldes, et oli vabaduses nii vähe teinud. Ta oleks nagu vaenlase kätte vangi langenud, padrunid alles kulutamata, vaenlasele märgatav kahju alles tekitamata.

Ent nüüd, lugedes fašistide ajakirjanduse sunnitud tunnistusi vabariiklaste vaprast vastupanust Hispaanias, kuuldes uudiseid sabotaažist ja töölisstreikidest, teada saades, et Saksamaal pole maha surutud tegutsemine Hitleri vastu, tundis ta enda kõrval «La Regina del Cielos» ja teistes vanglates istuvate tundmatute kommunistide käsi, küünarnukke ja õlgu ning tundis end üha rohkem aktiivse võitlejana.

Vabaduses viibides ei mõelnud Étienne egoismi tõttu, mis on loomulik igale vabale inimesele, eriti sageli revolutsionääridele, oma kaasaegsetele, kes vaevlesid fašistlikes piinakambrites, ja talle tuli harva meelde kord üks, kord teine. Nüüd aga pöör-

dus ta mõtte ja südamega Antonio Gramsci poole, kes vaevles temaga ühel ajal kusagil vangistuses, Ernst Thälmanni poole, kes piinles üksinduses alates 1933. aastast, peaaegu 1925. aastast vanglas istuvate ungari kommunistide rühma ja paljude teiste poole. Ta tundis end olevat ühes rivis kõigi vangis olevate kommunistidega, mõttekaaslaste ja hingesõpradega. See andis talle uut jõudu, vaimustas ja täitis uhkusega.

Ta on sõdinud nii kaua luures, on ihuüksi saadetud aastateks ülesannet täitma. Rooma «La Regina del Cielos», mis on täis tuubitud kommuniste, antifašiste, sattus ta ühte ritta lahingukaaslastega, kuigi tal pole õigust kellelegi neist seda tunnistada.

Sel õhtul, kui Kärtner toodi fašismikaitse eritribunalist vanglasse, koputati tema kambri seinale vahetpidamata. Kõik muretsesid, kõik kiirustasid teada saama, milline on kohtuotsus.

Ja niipea, kui ta oli selgeks õppinud «rooma telegraafi», toksis ta oma tundmatutele sõpradele: «kaksteist aastat, kaksteist aastat».

KÓLMAS OSA

55.

Uus vangla — Castelfranco dell' Emilia — muutis järsult Konrad Kärtneri olukorda. Pärast kohtuotsust kaotas ta oma ees- ja perekonnanime ning sai vanglanumbri 2722. Ta naeratas nukralt, meenutades oma lumivalgel läikival kartongil trükitud visiitkaarte; pakk visiitkaartidega oli «Eurekasse» trükikojast toodud just arreteerimise eel. Étienne oli tookord rahakotti torganud ainult ühe visiitkaardi, mille oli ülekuulamisel viisakalt irvitades ulatanud lühikesele uurijale. Kõik ülejäänud vedelevad tema toas puutumatult ja on paljude aastate jooksul tarbetud. Tal oleks aeg tellida uus visiitkaart: «Vang nr. 2722, vangla Castelfranco dell' Emilia, jooksev arve vanglapoes sama numbri all.»

Ta riietati lahti, läbiotsimine oli põhjalik. Ei piirdutud tuhnimisega pealisriietes ja pesus, jõhkrad, külmad käed kompasid läbi kogu keha. Riided võeti ära ja vastu anti hall, pruunitriibuline vanglariietus. Pea aeti paljaks, kuid harjumuse tõttu silitas ta veel kaua olematuid juukseid.

Vastavalt vangla sisekorrale hoiti teda esimene ööpäev üksikkambris.

Ta koputas hoolikalt ühele seinale — vaikus, siis teisele — tundmatu naaber vastas kiiresti. Ka selles vanglas tunti «rooma telegraafi»! Ka selles vanglas ei hakka ta tundma end lootusetult üksi! Ta tormas akna juurde ja karjus kogu jõust:

«Sain aru! Sain aru!»

Ragises ukseriiv, ilmus Étienne'ile juba tuttav vangivaht — kongis nina, põõsastena puhmas kulmud, mustad silmad läbipuurivad, kuid tigeduseta. Ta ulatas kruusi veega.

«Number kakskümmend seitse kakskümmend kaks! Meil ei karjuta. Teie võite sattuda kartsa, mina võin teie pärast saada noomituse capoguardialt, vahtkonnaülemalt. Siin on joogivesi.»

«Kaksteist aastat,» Étienne kummardus veekausi kohale ja valas kogu vee pähe. «Millal saan ma näha meie armsat ducet? Kaheteistkümnendal detsembril 1948. Ai-ai-ai... On jäänud neli tuhat ükssada kakskümmend kaks päeva, tänast arvestamata. Aga kui tuleb amnestia kuninga armust? Tõmbavad aastat kolm maha. Neljakümne viies aasta.»

«Meil Sitsiilias räägitakse, et kodused arvestused ei klapi turuhinnaga.»

«Aga kui ma poole pealt jalga lasen? Juba neljakümne teine aasta. Või veelgi varem?»

«Ma pean teid kurvastama, kuid Castelfranco dell' Emilia vanglast ei pääse keegi põgenema.»

Veel samal päeval sai Étienne teada, et tal on õigus kulutada vanglapoes viis liiri päevas. Ajalehed, ajakirjad ja peaaegu kõik raamatud muutusid keelatuiks. Pakke oli tal lubatud saada kaks korda aastas — lihavõttepühadeks ja jõuluks.

Aga kellelt neid saada?

Pärast kohut oli kompanjon Pagagnolo teatanud advokaat Fabbrinile, et sellest ajast alates Kärtneri saatus teda ei huvita ja ta lõpetab igasuguse muretsemise.

Uurimise ja kohtu ajal oli Fabbrini esinenud kui määratud kaitsja, kuid pärast kohtuotsust olid tema funktsioonid lõppenud.

Kes muretseb veel vangi saatuse pärast?

Grigri oli pärinud Moskvast:

«Milline advokaat edasiste toimingute jaoks palgata? On võimalik saada kuulus jurist. Aga võib palgata ka odavama, selle, kes kaitses Étienne'i kohtus.»

Vastus kõlas:

«Parem see, kes juba asjaga tuttav.»

Grigrif oli kahju, et telegrammile ei kirjutanud alla Vana, isegi mitte Oskar, vaid Ilja, ametnik, keda Grigri ei sallinud. Võib-olla juhendub Ilja soovist raha kokku hoida? Või ollakse seal, Moskvas, rahul advokaadi osaga uurimise käigus ja kohtus ning ei nähta põhjust keelduda tema edasistest teenustest?

Grigril jäi üle ainult pead murda.

Tamara ja Giannina kaudu astus ta ühendusse advokaat Fabbriniga. Selgus, et vanglasse pääs ja luba kohtumiseks Kärtneriga olid maksvad. Tähendab, tuli kasutada veel kehtivat luba! Võib-olla õnnestub saada kohtuotsuse ärakirja? Ainult kohtuotsuse ärakiri käes, on advokaadil õigus asjaajamist jätkata.

Giannina kinnitas advokaadile, et tema vaeva eest tasutakse ja Fabbrini nõustus Kärtneri asja edasi ajama, öeldes ise, et teeb seda sümpaatiast endise kaitsealuse vastu.

Enne kohut oli Fabbrini saanud Kärtneriga kohtuda sageli ja need kohtumised olid toimunud nelja silma all, jutuajamised aga otse kõrva. Nüüd oli kõik muutunud — kohtumised võisid toimuda ainult järelevalve all.

Étienne sattus esmakordselt kokkusaamistuppa. Kaks pinki vastasseinas ja vangivalvuri tool, mis seisis kolmanda seina ääres, ukse vastas.

Kui Fabbrini sisse astus, tõusis Étienne püsti ja tänas viisa-

kalt osavõtu ja abi eest uurimise ajal ning kohtus. Étienne'i ärritas see, et juures viibis nuhk, tüse ja unine vangivalvur, kes püüdis istuda kõval toolil poollamades, nagu tugitoolis. Fabbrini aga suhtus «kolmandasse liigsesse» nagu mööblisse, tunda andis kutseharjumus.

Pärast tavalisi küsimusi tervise ja enesetunde kohta asus Fabbrini asja juurde. Ta mõistab, et sinjoore Kärtner ei saa olla temaga avameelne nendes tingimustes, ta noogutas ilmekalt «kolmanda liigse» suunas. Kui aga Fabbrini saavutab loa kohtumiseks tunnistajateta, peab sinjoore Kärtner tingimata teatama oma sugulase nime ja aadressi, et tollele kirjutada. Kompanjon Pagagnolo on jäänud kõrvale ja vaja on teist legaalset isikut, keda kohtuministeerium peab pädevaks ja kellelt võib oodata igasuguseid vabastamiseks tehtavaid tegusid, kirju, raha ja pakke.

Fabbrini kurtis sinjoore Kärtnerile, et tal oli olnud suuri ebameeldivusi, kui ta hankis puuduvaid dokumente. Kui uskuda Fabbrinit, siis olevat kohtuministeeriumis toimunud selline jutuajamine:

«Milleks te vajate neid dokumente?» pinninud teda mingi lauaülem.

«Tahan taotleda asja uut läbivaatamist.»

«Kõiki materjale me anda ei saa. Palju on salajasi.»

«Salajasi ma ei nõuagi.»

«Ja milliseid dokumente teil, sinjoore Fabbrini, ei ole?»

«Ma vajan lahtiste kohtuistungite protokolle.»

«Tooge ja näidake, mis teil käes on. Alles siis võin ma otsustada, milliseid dokumente te veel vajate.»

Fabbrini oli toonud kohtupaberid ja andnud need üle, aga kui ta järgmisel päeval ilmus täiendavate materjalide järele, ei antud talle uusi ega tagastatud vanu pabereid.

«Eritribunali kohtuprotsesside materjale on keelatud edasi anda,» oli teatanud lauaülem. «Ja üldse, teie huvi Kärtneri asja vastu viib mind kurbadele mõtetele. Kas teie ise ei tunne selle olevat kahtlase?»

Fabbrini teatas ka, et nende esimene kohtujärgne kohtumine oli veninud ka Castelfrancosse sõitmise kulude pärast. «Eureka» sekretär oli tulnud tema koju ja toonud raha, kuid Fabbrini oli keeldunud seda vastu võtmast.

«Mõelge ise, sinjoore Kärtner, kuidas saan ma asju edasi ajada, kui mul ei ole teie ega teie usaldusisiku ametlikku ülesannet. Ja kuidas saaksin ma võtta tollelt sinjoriinalt raha siiasõiduks? Nii võivad ruttu tekkida valekuuldused ja salapolitsei hakkab kahtlustama. Samadel põhjustel ei saa ma siia sõita ka oma raha eest. Ärge unustage, et ma kaitsesin teid ainult Milano advokaatide kolleegiumi määruse alusel! Kuidas ma siia, Castelfrancosse, siis sõitsin? Nõudsin võimudelt, et mulle antaks raudtee ametipilet! Ja sain selle neil päevil kohtuministeeriumist.»

Fabbrini näitas ametipiletit, laksatas siis vastu laupa, kirus enda hajameelsust, sukeldus mahukasse, punnis põskedega portfelli ja vedas sealt päevavalgele mingid «Eureka» kontori paberid. Need olid sissenõudmist ootavad arved ja vekslid, mis tuli Kärtneril alla kirjutada.

««Banco di Roma» jooksev arve ja arve Lombardia Hoiuühisuses on nüüd teie kompanjoni ainukäsutuses. Aga ma loodan raha sisse nõuda firma deebitoritelt,» soovitas Fabbrini. «Arvan, et pool sellest rahast laekub teile . . . Kas teil on praegu raha?»

«On jäänud kakssada liiri. Kui süüa väga tagasihoidlikult ja kulutada viis liiri päevas, võib venitada raha umbes viieks nädalaks. Seda enam, et mul pole postikulusid ette näha.»

Kärtner naljatas, et vangla on kaasa toonud nii piiranguid kui ka eeliseid. Näiteks on tal olemas privileeg ja ta saadab kirju tasuta. Sellist õigust pole isegi Inglise parlamendi saadikuil! Seda kasutavad üksnes Ameerika Ühendriikide kongressi liikmed, piisab, kui nad kirjutavad oma allkirja ümbrikule postmargi kohale.

Fabbrini tuletas meelde, et tal ei ole käes kohtuotsuse ärakirja ja talle on keeldutud seda väljastamast. Nõutav on ametlik volitus isikult, kes on eluliselt huvitatud kaitsealuse saatusest, näiteks mõnelt lähedaselt sugulaselt. Kes võiks anda sellise volituse?

Täpselt niisama peab tal olema lähedaste sugulaste volitus kaitsealuse rahaasjade korraldamiseks. Selles asjas oli Fabbrinil tulnud astuda vaidlusse ühe mõjuka isikuga kohtuministeeriumist. Kuigi mees on seal tähtis nina, ei olevat Fabbrini kartnud vaielda temaga kui võrdne võrdsega. Oli selgunud, et nad olevat õppinud kunagi ühes gümnaasiumis paralleelklassis. Näinud polnud aga palju aastaid, peaaegu koolipingist peale. Olid alanud õrnad meenutused ja mõlemad olid kaua ja unistavalt vahtinud Tiberi kaldapealsele. Niipea kui meenutused olid lakanud, olevat mõjukas isik võtnud jälle kuiva tooni ja ajanud oma kangust:

«Sellise süüdistuse ja sellise vanglakaristuse juures ei ole sinu kaitsealusel õigust esitada veksleid firmadele, kes olid temaga ärisuhetes. Kas sa arvad, et sellist summat võib kanda vanglaarvele?»

Fabbrini oli kavaldanud:

«Jutt ei ole nende summade kandmisest Kärtneri arvele vanglakontoris, sest raha on tal külluses. Aga millise karistusajaga ja missuguste kuritegude eest ka poleks eritribunal Kärt-

nerit karistanud, meie ei või võtta temalt aumehetunnet. Kärtneril aga on võlgu, mis teda rusuvad ja hakkavad seda enam rõhuma, mida pikem on karistusaeg.»

Nende sõnade juures oli mõjukas isik ohanud ja öelnud:

«Alles nüüd meenus mulle, et sa juba gümnaasiumis olid alaline vaidleja.»

Nii oligi Fabbrini välja kaubelnud, seni küll ainult suusõnalise loa, ja ta loodab, et saab parandada oma kaitsealuse rahaasju.

«Nüüd aga võtke oma arved ja vekslid ning kirjutage alla!»

Fabbrini heitis pilgu «kolmanda liigse» poole, kuid too ei tundnud vestluse vastu huvi. Silmad pilukil, nii võis teda pidada magavaks, kui ta poleks aeg-ajalt otsinud taskurätikut ja pühkinud sellega pundunud nägu. Étienne'il tuli tahtmatult naer peale, kui ta märkas, et unine vangivalvur justkui ahvib Fabbrinit, kes samuti kägardab käes suurt rätikut ja pühib samasuguste ringliigutustega higi ümaralt näolt.

Fabbrini andis edasi tervituse kelleltki Altermannilt; ta oli väga püüdlik ja hääldas selle saksa nime selgelt. Oleks vaid Étienne teadnud, kui hoolikalt oli Tamara sõna «Altermann» Gianninale pähe tagunud, et too omakorda võiks edasi anda parooli Fabbrini kaudu.

Niipea kui see saksa nimi oli öeldud, taipas Étienne, et oli saanud tervituse Vanalt.

Helistati kella, selle helin tundus Étienne'ile läbitungiv ja ärev nagu jaamaperroonil enne rongi ärasõitu: kohtumine oli lõppenud.

Kärtner tahtis veel midagi advokaadilt küsida, kuid Fabbrini tõstis oma rasvase sõrme naiseliku suu juurde — mitte ühtki liigset sõna. Ise rõhutas ta mõistukõne ja vihjete abil, et tuleb taotleda kohtumist ilma «kolmanda liigseta», nelja silma all. Kas Kärtner ei mõista, kui tähtis see on?

Fabbrini oli nõus kirjutama vangla capodirettorele kõige truualamlikuma palvekirja, kas või fašistliku hõnguga, peaasi, et võidaks vanglaülemuste usalduse. Asja huvides oli Fabbrini nõus ohverdama oma reputatsiooni Castelfranco vangivahtide silmis. Ta koostab sellise võltspalvekirja ja toob selle järgmisele kohtumisele. Üle annab selle aga alles siis, kui kaitsealune on selle heaks kiitnud. Järgmine kohtumine tuleb selline nagu seegi, aga kolmandal kohtumisel, pärast palvekirja üleandmist, kui nad jäävad kahekesi, nagu võib loota, töötavad nad välja edasise tegevuse plaani. Palvekiri peab meeldima nii capodirettorele, kui ka seal — ja Fabbrini osutas räpase lae suunas nii aupaklikult, nagu istuksid kõik Itaalia kõige kõrgemad võimud vangla teisel korrusel.

Kärtner noogutas nõusoleku märgiks. Käigu kuradile kõik

konventsionaalsused, kui need võivad saada takistuseks teel vabadusse!

Vangivalvur oli juba toolilt tõusnud ja näitas üles kannatuse katkemise märke — aeg oli lahkuda. Ja siis palus Fabbrini valju hääle ja teatraalse tooniga sinjoore Kärtnerit puhtsüdamlikult oma kuriteod üles tunnistada — Itaalia huvide ja oma saatuse kergendamise nimel.

Kärtner vaikis . . .

Pärast kohtumist arutas Étienne mõttes, lause lauselt, läbi kogu jutuajamise Fabbriniga. Teda haaras tänutunne advokaadi vastu ning ta meenutas vastu tahtmist kaitsja vigu ja möödalaskmisi kohtus ning tema kärsitut ükskõiksust.

Täna tundus advokaadi jutus kõik usaldusväärne.

Võib-olla ainult üks tühine pisiasi: pole võimalik, et ta alles nüüd sai juhuslikult teada, et tema koolivend on mingi tähtis nina kohtuministeeriumis. Nad pidid ju ka õigusteadust õppima üheaegselt ja nende eluteed pidid ristuma. Aga kas on vaja nii rangelt Fabbrini üle kohut mõista?

«Mul on paha komme inimese kallal tühja pärast norida. Fabbrini on luuletanud ju kõige tühisema loo.»

Kas nad olid aga olnud küllalt ettevaatlikud sel kokkusaamisel? Kas «kolmas liigne» ei taibanud, milles lepiti kokku? Ja kuidas suhtub capodirettore Fabbrini palvekirjasse?

Niipea kui Kärtner astus kambrisse, hakati tema kohtumise vastu huvi tundma.

«Kes teie järel nuuskis ja passis?» küsis kambrikaaslane Giovanni Roveda.

«Ma ei uurinud lähemalt,» vastas Étienne hooletult ja taipas kohe, et oli olnud tähelepanematu, häbematult tähelepanematu vangivalvuri suhtes.

Fabbrini jutust haaratud, sest polnud nii ammu teda näinud, ei olnud jälginud Étienne «kolmanda liigse» käitumist. Tal oli ainult ähmaselt meeles, et valvur istus vaikselt, tursked õlad längus. Ka ei mäletanud Étienne mehe häälekõla.

«Tähendab, valves oli Skelett.»

«Skelett?»

«Tal on selline hüüdnimi,» noogutas Roveda. «Kahekordse lõuaga paksmagu, kes kogu aeg higistab. Kas tema?»

«Tema.»

«Teil vedas. Skelett on kõige ohutum.»

Étienne vestles kongikaaslastega ja sai teada: kohtumistele eraldatakse kedagi vangla neljast nooremohvitserist. Kes need siis on ja mida endast kujutavad?

Kogutud tundemärkide järgi lonkab esimene neljast natuke vasakut jalga ja tal tõmblevad närvid, kogu aeg ta justkui pilgutab kellelegi silma. Valvur käib kogu kohtumise aja vältel,

nagu pärast pikka vaheaega jalutama lastud vang. Ta teeb end tähtsaks, armastab teha märkusi ja pendeldab kogu aeg teineteise vastas istujate silme ees. Häbenemata sekkub ta intiimkõnelustesse, hirnub naerda ja teeb grimasse. Ta kirjutab suure mõnu ja vaimustusega kaebekirju.

Teine vangla ohvitser on lühikest kasvu, selliste inimeste seast, keda naapollased «piccirilloks» kutsuvad, pärit on ta Liguuriast. Muidugi sealt, liguurialast on kerge ära tunda erilise häälduse järgi. Võib-olla isegi mitte tema isa, vaid vaarvanaisa huikles teiste meremeestega, kui paadid olid üksteisest kaugel, või hüüdis vastutuult või kuuldi tema kõlavat häält mastitipus või sadamas teisel kail. Oskus üle rääkida mühavatest lainetest ja tuulest punnis suuga ning Genova kaupmeeste kisast — see harjumus on kujunenud sajandite jooksul ja sellest ei saa lahti isegi täielikud maarotid järglaste seas. Endale vanglas vaikse sadama leidnud Liguuria poeg olevat omal ajal sõbrustanud anarhistidega ja teda peetakse vabamõtlejaks. Jutuajamisi ta pealt ei kuula, kuid passib kiivalt, et valvealused ei annaks midagi teineteisele. Aga kriminaalkurjategijad saavad režiimi rikkumise eest tema käest kõvasti karistada.

Kolmas valvur on hallide vuntsidega ja paljaspäine. Tal on bassihääl, aga suu avab ta ainult äärmise vajaduse korral. Tal on taktitunnet, kui kohtumine toimub eeskirjade raames. Suur enesearmastaja. Kui teda ei kohelda vajaliku austusega, siis on pika vihaga ja kättemaksuhimuline.

Neljandat Étienne juba nägi. Muidugi on see tema, kui istus toolil kühmus ja lohakalt. Skelett on unine ja teda ei huvita miski. Tal on selline välimus, nagu oleks üle töötanud ja saab viimaks sellel kohtumisel puhata. Pisirikkumistele vaatab ta läbi sõrmede.

Huvitav, kes võiks olla «kolmas liigne» järgmisel kohtumisel advokaadiga?

56.

Grigri oli tõsiselt mures Étienne'i pärast. Varsti jääb Étienne täiesti rahata. Aga poliitvang, eriti kui tal on vilets tervis, on mõistetud fašistlikus vanglas aeglaselt nälga surema.

Kes võiks aidata Kärtnerit? Lähtudes tema Austria dokumentidest on ta vallaline ja tal pole perekonda.

Grigri sai Keskuselt korralduse:

> «Aidake Étienne'i sagedamini materiaalselt, aga nii, et see ei ärataks kahtlusi selle suhtes, kes teda aitab.
>
> Vana»

Kes võiks sellisel juhul aidata? Ainult Giannina, seda enam, et Tamara peab temaga alalist sidet.

Giannina suhtub mustsärklastesse ja ducesse endasse vaenulikult. Tal on meeles, kes hukutas tema isa. Oma osa etendas ka OVRA räpane provokatsioon, mis maksis kasuisa au ja elu. Tema hoolitsus endise šefi Kärtneri eest on seletatav sellega, et Kärtner oli Pasquale ohver. Pasquale ei pidanud vastu saatuse katsumustele, temast sai reetur ja ta põhjustas Kärtnerile nii palju kannatusi.

Kes võis uskuda, et Gianninast saab selline võimekas näitleja? Ta isegi ei aimanud endal olevat sellist annet.

Esimesel korral saabus ta Castelfrancosse capodirettore Giordano jutule kaunite ehetega ja palus temalt isalikku nõu.

Asi seisvat selles, et rahvusvahelise patendibüroo «Eureka» praegune šeff sinjoore Pagagnolo on lahti öelnud oma endisest ärikaaslasest härra Kärtnerist, kes on süüdi mõistetud salakuulamise eest ja istub capodirettore kristliku hoole alla usaldatud vanglas. Giannina ei saavat ka ise pärast seda, mis selgus kohtus, tunda sümpaatiat härra Kärtneri vastu. Aga šeff Pagagnolo on arvamusel, et kuna Kärtneri isiklikud asjad jäid tubadesse kontori juures, tuleks mõelda nende realiseerimisele, raha aga saata Kärtnerile. Muidu võidakse Pagagnolot süüdistada veel võõraste asjade omastamises!

Käesoleva ajani toimuvad arveldused vanade operatsioonide järgi ja vanade vekslitega, kuhu seaduse järgi on vaja Kärtneri allkirja. Kärtner on aga alati valmis firmat aitama. Kõik Kärtneri rahad, nii need, mis pandud ettevõttesse, kui ka pangas tema isiklikul arvel olnud, on konfiskeeritud riigi kasuks. Summa oli täpselt välja arvestatud arreteerimise päeval 12. detsembril 1936.

Giannina teatas ka capodirettorele usalduslikult, et oli nõu pidanud padre Luccianoga, kas ei ole jumalavastane tegu aidata teenistuse huvides kurjategija asjade korraldamisel. Padre Lucciano oli vastanud, et Giannina täidab ainult oma kristlikku kohust.

Capodirettore teeskles osavasti liberaali. Ta oli meelitatud kauni sinjoriina avameelsusest ja usalduslikkusest ning kui vastuvõtt lõppes, tõusis isegi laua tagant ja saatis külastaja ukseni. Sellest ajast peale Giannina, kellele oli hästi teada, et kõiki kirju kontrollib capodirettore lausa isiklikult, saatis talle tervitusi ja pühadeõnnitlusi ning ta oli seetõttu pakkide saatmisel eelisolukorras.

«Eureka» ametliku ülesande tõttu oli Gianninal õigus saata Kärtnerile pakke ja üle kanda raha.

Kohtuotsuses oli kirjas, et konfiskeeritakse kõik Kärtneri kinnisvara, mida tal tegelikult polnudki. Vallasvara aga jäeti

talle alles. Inimene vajab mingit riietust juhuks, kui ta elab selle päevani, mil ta tuleb vastavalt kohtuotsusele riigi piiridest välja saata. Ei saa teda ju välismaale saata poolalasti, seda enam, et ta peab vabanema talvel — 12. detsembril 1948.

Nimekirja kantud asjadest müüs Giannina eelkõige maha «Kodaki» fotoaparaadi, «Zündap» paadi-rippmootori ja pärlmutrist teatribinokli. See raha võimaldas saata Kärtnerile paki veel enne kohut, Rooma vanglasse «La Regina del Cielo», ja peale selle kanda tema arvele vanglapoes 800 liiri. Raha pidi jätkuma umbes neljaks kuuks.

Kärtner aga jäi vanglas haigeks. Palju raha kulus kallite rohtude peale ja kopsuarsti väljakutsele. Esimeses kirjas Castelfrancost Giannina nimele palus Kärtner saata kalarasva, ravikuuriks oli tal vaja 3—4 liitrit. Tal oli andmeid, et seoses kalarasva impordi piiramisega on seda väga raske hankida.

Kirjakese ülemises parempoolses nurgas oli Kärtneri vanglanumber 2722. Alla aga oli löödud stamp, mis tuletas meelde et

> «. . . on keelatud saata vahialusele toiduaineid ja kõikvõimalikke esemeid, välja arvatud aluspesu, sokid ja vabastamise korral üleriided.»

Gianninale oli nüüd teada kogu Castelfranco dell' Emilia vangla postikorraldus. Toiduaineid, välja arvatud kiiresti riknevad, lubati saata vangidele ainult jõuluks ja lihavõttepühadeks. Vangil oli õigus saata kaks kirja nädalas, aga saada posti igasuguste kitsendusteta. Keelatud oli saada sugulastelt raamatuid. Ent kirjastus võis saata otse vanglasse uusi raamatuid, kui direktsioon oli need raamatud lubanud. Taolisi kulutusi võis teha ainult nendest 150 liirist, mida võis iga kuu kulutada vanglapoes. Arvatavasti määrati selline summa siis, kui liir oli kaalukam, nüüd oli see raha näruselt väike.

Gianninale tegi muret lihavõttepakk. Ta lootis, et kalarasva, mida tal õnnestus hankida ja ära saata, ei loe capodirettore pakiks ja neiu saab saata lihavõttepühadeks midagi suupärasemat.

Vangla administratsiooni poole võis pöörduda, et saada luba saata pakk mõneks fašistide pühaks, selliseid pühi oli aastas viis. Aga kommunistid ja antifašistid keeldusid pakkide saamisest, mis saadeti näiteks Rooma marsi aastapäevaks. Ka Étienne pidas taolisi palveid enda jaoks amoraalseiks.

27. märtsil sai Giannina vanglast teise kirja:

> «Millise mõnuga ma suitsetaksin praegu head sigaretti! Palun teatada, millises kirjastuses võib hankida Crocco (ta on juba akadeemik) raamatu lennunduse kohta. See raamat, ma ei tea täpset nimetust, ilmus kahes köites 1932. aastal.
>
> Selgub, et paki kaal pole kindlaks määratud ja selle määrab direktsioon selle järgi, kuidas käitus vang, kuid mitte alla 4 kg. Minu pühadepaki kaal määrati 4 kg. (Giordano käega sinise pliiatsiga tehtud märkus: «kuni 5 kg»). Vanglaülemad teatavad mulle, millal võib saata pakki.» (Juurdekirjutus sama pliiatsiga: «Pakk lubatud, saatke lihavõtteks.»)

Kirjale oli sama pliiatsiga ja sama direktorikäega juurde kirjutatud: «Tänan sinjoriinat meeldiva õnnitluse eest ja õnnitlen sinjoriinat enda poolt.»

Viimaks sai Étienne kauaoodatud lihavõttepaki! Kast oli lahti kistud, kaas saatja aadressi ja nimega kadunud, kuid Étienne teadis, kes oli saatja. Pakk oli suurepärane! Küpsisekarbid, tahvelšokolaad, oliivid õlis, pähklid meega, sigaretid.

Aga miks oli paki sisu nii õudses seisundis?

Vangivalvur, kelle hüüdnimi oli «Primol on alati õigus», tunnistas, et paki sisu kontrollis tema. Vanglas oli selline kord.

«Pakk on olnud barbari käes! Lõhkuda, puruks murda? Teil pole õigust!»

«Seaduse järgi võin ma kõik pulbriks hõõruda.»

«Sellist pakki ei võta ma vastu.»

Nähtavasti kartis «Primol on alati õigus», et vang kirjutab kaebuse tema peale, ja kiirustas ise ettekannet tegema. Ta teadis hästi kirjutamata seadust: õigus on sellel, kes esimesena kaebab.

Capodirettore heitis hiljuti saabunud vangile vaenuliku pilgu, silitas käega üle kortsulise palja pealae ja palus rääkida, kuidas lugu oli.

Uus, kahetsusnoodid hääles, ütles, et oli Castelfranco vanglast kuulnud palju head ja seda solvavam oli pettuda kohe esimestel päevadel. Vangivalvur püüdles seda, et Kärtner muudaks oma arvamust sellest vanglast halvema poole.

«Mis õigus oli tal lõhkuda ja purustada paki sisu? Võib-olla on tal mustad käed? Noh, näidake oma käsi!» Kärtner pöördus järsult valvuri poole, kes kohmetus sedavõrd, et sirutas käed välja. «Noh, näete. Mina olen peps inimene. Teie otsisite pakist keelatud sisu, aga mina leidsin räpast prahti.»

«Teil on õigus,» toetas capodirettore ootamatult ja vaatas karmilt «Primol on alati õigus» otsa. «Kontrollimisel ei tule küpsiseid, šokolaadi ja pähkleid kätega murda, vaid noaga lõigata ja tükeldada.»

Vangivalvur uuris vargsi oma puhtaid käsi ja muutus uue vangi peale veel vihasemaks. Kui rumalasti ja tahtejõuetult oli ta teda kuulanud! Häguste silmavalgetega silmades põles juba kättemaksutuluke. Näost aga võis välja lugeda: «Välismaalane on vist tähtis linnuke. Küll ma ta tiibu kärbin.»

«Ma keeldun sellist pakki vastu võtmast. Minu advokaat saadab selle kohtuministrile, las imetleb!» kuulutas Kärtner teeseldud kõrkusega. «Teie ettekanne on aga läbinisti vale... Mulle räägiti «La Regina del Cielos» valvurist, kes treis kaebusi järgimööda kõigi peale. Ja teate, kuidas see lõppes?» Kärtner heitis pilgu valvuri suunas, kellele küsimus oli mõeldud. «Lõppes vaimuhäiretega. Mees kirjutas kaebuse iseenese peale! Kas teie seda ei karda?»

Kärtner pöördus järsku ringi ja astus luba saamata väljapääsu poole, kus teda ootas vangivaht. Sel hetkel oli tal kahju, et ei näe, millist muljet avaldasid tema sõnad. Kärtner aga oli kindel, et niipea kui sulgub uks, hakkab capodirettore valvurit noomima.

57.

Enne järjekordse kirja kirjutamist Gianninale jäi Étienne mõtlema. Kas kirjutada «sinjoriina» või «sinjoora»? Giannina on pruut. Ta tutvustas Kärtnerit oma peigmehega, kena noormehega rikkast perekonnast, silmatorkava brünetiga, kes kogu aeg kammis juukseid madalalt laubalt üle pea. Niisiis, «sinjoriina»? Vanglaadministratsiooni silmas pidades oleks aga soliidsem, kui ta peaks ametikirjavahetust sinjooraga.

«*Gentilissima signora*! Nagu te teate, vedas mul ja ma olen lausa õnneseen teiste vangide seas,» kirjutas Étienne 21. aprillil 1937. «Milline vedamine, et mind nii kiiresti kohtu alla anti ja jõuti kohtuotsus teha nädal aega enne 15. veebruari. Ma pean paluma virkade uurijate, kohtunike ja suursuguseima noorpaari eest. Tänu uuele amnestiale, mis on välja kuulutatud seoses kuningatroonipärija poja sünniga, vähenes minu vangistusaeg veel viie aasta võrra. Nii jääb mul kanda karistust kuus aastat ja kaheksa kuud, aga mitte kaksteist aastat, nagu ma teatatasin teile pärast kohut. Kas te ei leia, et ma olen astunud edasi pika sammu?

Kui teil pole raske, siis saatke mulle, palun, Cesare Beccaria raamat «Kuritegudest ja karistustest».

Palun veel ühte vastutulekut: uurige välja, kas on ilmunud Crocco lennundusraamatu teine köide. Te arvatavasti mäletate sellekohast teadet, mis oli kirjas enne lihavõttepühi? Siis pidi see osa varsti ilmuma. Kui saan Teilt jaatava vastuse, palun direktori luba raamatu ostmiseks.

Tervitan teid alandlikult. K. K.»

Giannina saatis väärtpaki ja hankis selle järel veel kaks pudelit kalarasva. Muretsema hakkas ta seda pärast Kärtneri kirja, mille too kirjutas 8. mail 1937.

«Juba mitu kuud valutab rinnus. Ma kartsin, et mu kopsud on haiged. Arst kinnitas, et pole midagi ohtlikku, kuid määras rangelt kalarasva joomise, kaks supilusikatäit päevas...

Mul on häbi Teid tülitada, kuid nagu selgus, on haigusi meie ümber tuhandeid, aga tervis on ainult üks.»

Raha oli vaja ülekandeks vanglasse ning ka ravimite ja raamatute ostmiseks Kärtnerile. Capodirettore lubas kenal palujal endal tasuda kirjastuse arved, vangi materiaalset olukorda halvendamata, tema vanglaeelarvet riivamata.

11. juunil 1937 palus Kärtner Gianninat tasuda kirjastuses Hegeli «Ajaloo filosoofia» ja Reinachi «Religiooni ajaloo» («ükskõik millises Euroopa põhikeeles») hind ja raamatute vanglasse saatmise kulu. Ta sai direktsioonilt loa tellida ajakirja «Ida-Euroopa» (väljaandja Ida-Euroopa Instituut, Rooma, Lucrezio Caro 67) ja ajakirja «Tänapäeva Ida» (samas asuva Idainstituudi väljaanne).

«Te mõistate, kui kannatamatult jään ootama Teie vastust.

K. K.»

15. septembril 1937 palus Kärtner saata talle üht-teist pisiasjadest (seepi, kammi, sokke) ja küsis ühtlasi:

«Kas on võimalik tellida alates oktoobrist ajakirja «Välisajakirjanduse ülevaade»? Või peab ootama uut, 1938. aastat?»

Capodirettore juurdekirjutus:

«Lugupeetud sinjoora! Saatke kõik, mis vang küsib, ainult ärge muretsege seda ajakirja, sest tal pole õigust seda saada. Järelikult oleks teie hool asjatu, ajakirja aga peaksin ma rekvireerima.

Giordano.»

Tellimiskulu langes Giordano sekkumise tõttu ära. Kärtner peab aga saama lisatoitu vanglapoe kaudu! Pakki tehes tuli osta midagi ka peale seebi, kammi ja sokkide.

Mida oleks saanud müüa veel šefi asjadest? Mõni päev pärast arreteerimist käis rätsep ja tõi ülikonna. Selle eest oli tasutud, kuid ülikond oli jäänud rätsepa kätte, sest tellija oli palunud nööbid ümber õmmelda. Mis siis ikka, ülikond jäi sobivalt hil-

jaks. Giannina trükkis nimekirja, millesse oli jätnud küllalt vaba ruumi enne politseikomissari allkirja, rea ülikonna kohta.

Ülikond müüdi maha komisjonikaupluse kaudu ja Giannina sai uue legaalse võimaluse abistada endist patrooni.

Just neil päevil sai Grigri Keskusest šifreeritud radiogrammi:

> «Sekretär on väga ohtlik, ta teab palju. Teatage, kuidas ta käitub! Võib karta, et ta lobiseb palju liigset, seda enam, et tema kasuisa on arreteeritud.
>
> Ilja.»

Grigri ei saanud telegrammi sekretäri kohta väga umbusklikult ja kahtlusi tulvil kaastöötajalt esmakordselt.

Esimene salakiri tuli selle kohta varsti pärast Étienne'i arreteerimist:

> «Sekretär on väga lihtsalt OVRA agentide käest välja rabelnud. Tema pääsemine on kahtlane. On täiesti võimalik, et ta jäeti vabadusse, kaasa aitama teiste seltsimeeste arreteerimisel. Kuidas saab teda usaldada? Ärge tehke midagi advokaadi teadmata, ilma tema soovituseta.
>
> Ilja.»

Kõik viimased kuud Ilja ainult hoiatas Grigrid ja juhtis tema tähelepanu. See Keskuses kõrgel ametikohal olev seltsimees muutus iga kuuga aina ettevaatlikumaks ja hoiatas üha rangemalt: «Seda mitte teha!» «Seda parem vältida!» «Selle asja otsustamine on parem edasi lükata.» . . .

Kurat võtaks, ei saa ju ainult karta, hirmu tunda, ettevaatlik olla, tuleb ju kuidagi Étienne'i reaalselt abistada! Grigri ei tundnud Ilja sõnade ja tegude taga seda teravat muret Étienne'i saatuse pärast, seda operatiivset asjalikkust, mida oli alati tunda Vana soovitustes. Ilja oli see, kes pidi leidma asendaja Étienne'ile ja jättis Vana korralduse täitmata.

Ilja terav pilk sekretäri osas on kahtlane. Ta lähtub sellest, et OVRA-s istuvad tolvanid. Valvas seltsimees ei mõista, et kui sekretär tõepoolest töötaks koos OVRA-ga, oleksid itaallased loonud mulje, et teda jälitatakse, ja teinud seda just selleks, et ta oleks säilitanud Kärtneri sõprade usalduse!

«Ta oleks juba korduvalt saanud kasutada olukorda ja meid kompromiteerida,» arutas Grigri. «Vastuluure poleks nii kaua kassi kombel ümber palava pudru keerelnud.»

Ilja ei tunne ja ei võta arvesse kõiki täiendavaid elulisi seiku, mis tingivad Giannina praeguse käitumise. Ei isa hukkumist ega kasuisa surma, samuti neiu lahkhelisid peigmehega poliitilisel pinnal. Valvsate salakirjade autor ei ole kursis psühholoogiaga, ei tunne reegleid, mida jälgivad taibukad vastuluurajad salajases võitluses vaenlasega. Ja lõpuks, kas Grigril pole õigust usaldada omaenda muljet Gianninast, ning ta peab kahtlema neiu avameelsuses ja pidama kõike osavaks teeskluseks?

Grigri saatis Keskusele telegrammi, milles väljendas suurt ärevust Étienne'i saatuse pärast, palus võtta mõjusamaid meetmeid tema saatuse kergendamiseks ja kinnitas, et võtab vastutuse sidemeeste valiku osas täielikult enda peale.

58.

Suur kolme seinaga kamber, millel neljanda seina asemel on koridoripoolsed trellid. Võresein on vangivalvuritele sobiv: miski ei jää kõrvale nende kõikenägevate silmade eest ja elu kambris on nagu peopesal.

Trellid aga võimaldavad näha ka kõike, mis toimub koridoris ja pole vanglasaladusi, mis ei jõuaks kiiresti vahialusteni.

Kamber, kuhu torgati Étienne, oli arvestatud kaheksale inimesele, kuid sisse topiti kolmteist koikut. Siin istusid kinni teenekad revolutsionäärid, kindlameelsed fašismi vastu võitlejad: Giovanni Roveda, Capriolo, Bietollini, Budiccin, Iori ja teised.

Kui võre taga konvoeeriti poliitvange, tervitasid need viibete ja hüüetega Étienne'i kongikaaslasi. Vangivalvurid jälgisid, et möödujad ei hakkaks kambri elanikega rääkima. Ainult kui valves oli vangivaht Caruso üksi, ei hakanud ta segama poliitiliste omavahelist kiiret mõttevahetust.

Selle koridori kolmes suures poliitvangide kambris istusid kinni peamiselt noored mehed, töölised Milanost, Reggio nell' Emiliast, Torinost, Modenast, Parmast, Bolognast ja Bresciast. Ja polnud midagi imelikku, et noored avaldasid austust kommunistliku põrandaaluse juhtide vastu, kes olid populaarsed Lombardias ja Piemontes.

Administratsioon püüdis poliitilist noorsugu vangla vanadest olijatest eraldada. Seepärast peeti, vaatamata kitsikusele, koridoris kahte vahekambrit tühjana . . .

Asi algas sellega, et kriminaalvangid, kes hommikuti leiba laiali kandsid, viisid võreseina taga tagasi puutumatud leivakotid. Tol hommikul olid noormehed paljudes kambrites mässama hakanud ja näljastreigi välja kuulutanud, protesteerides sunnitöörežiimi ja halvenenud toitmise vastu.

Itaalias on vangid hankija toidul. Ta riietab arreteerituid, remondib nende riideid ja jalatseid. Ta peab poodi ja müüb toitu sellele, kellel on raha vanglaarvel.

Vangide toitlustamise hankelepingu väljaandmisel lepitakse kokku makaronitoodete kvaliteedi ja supilisade suhtes. Castelfrancos oli korduvalt olnud pahandusi sellepärast, et sulikomme-

tega hankija ei pidanud kinni standardist. Või veelgi hullem — supp haises raipe järgi. Supp ise aga oli vedel lurr. Étienne'ile meenus, et Valgevenemaal oli sel juhul öeldud: «Tangutera ajab teist tangutera malakaga taga.»

Ükskord oli hankija vanglasse toimetanud nii tumedad makaronid, et see kutsus vanglas esile üleüldise nurina. Tol päeval oli valve kartnud avada kongiuksi ja kedagi ei lastud jalutuskäigule. Vangide rahustamiseks oli toodud vanglasse plombeeritud makaronikott, seesama proov, mis oli fikseeritud hankelepingu sõlmimisel. Hankija paljastati pettuses ja ta vabandas, kuid kahetsust jätkus tal lühikeseks ajaks, lubadused riknesid veel kiiremini kui tema toiduained.

Leivaports ja kausitäis suppi — see oli vangi päevanorm. Tal polnud õigust isegi kruusitäit kuuma vett küsida, võis saada ainult külma vett.

Pühapäev on kõigi katoliiklaste pühapäev, seda ka vangidel. Pühapäevarežiim erineb argipäevasest: igaüks saab lisaks veel kaks-kolm koorega kartulit ja 125 grammi kondita liha. Pühapäevane puljong keedetakse sellest lihast. Juba esimesel pühapäeval anti riknenud liha, leib aga oli muutunud peaaegu toiduks kõlbmatuks.

Kui hommikul toodi noortele poliitvangidele leiba, ei võtnud nad seda ja jäid naridele istuma, käed risti rinnal. Lõuna ajal aga keeldusid nad ulatamast kausse suppi jagava kulbi alla. Roiskunud supis ujus usse rohkem kui riisiteri.

Haisev supilaga pani iiveldama enne kui esimene lusikatäis jõudis suhu. Noor kommunist Bruno hüüdis: «Corazzata Potiomkin!», ta oli näinud vene filmi «Soomuslaev «Potjomkin»», kui filmi näidati Milano kinodes.

Vangid peksid vastu raudtrelle katelokkidega ja tagusid taburettidega. Mõned lasksid valada kaussi suppi ainult selleks, et läigatada see läbi trellide koridori.

Kui kõlas käsk jalutuskäiguks, ei väljunud keegi kambrist. Korratusi Castelfranco vanglas soodustas ka sinna jõudnud teade Antonio Gramsci surmast. Algul oli teatatud raskest haigusest ja kogu maailmas kõlasid protestihääled — alates Romain Rolland'ist kuni Canterbury peapiiskopini. Mussolini pidi nõustuma Gramsci üleviimisega doktor Cosumano kliinikusse Formias, seejärel aga Quisisana kliinikusse Roomas. Kahjuks liiga hilja! 27. aprillil 1937, kolm päeva pärast vabanemist, Gramsci polnud enam elus. Riiklik kurjategija nr. 7047 jättis hüvasti trellidega, kuid tal polnud enam millegagi hingata.

Leinapäeval meenutasid paljud vanglaarsti küünilisi sõnu, mis ta oli öelnud Gramscile: «Fašistina võin ma soovida ainult teie surma.» Étienne'i kongikaaslane meenutas fotot: Mussolini istub parlamendis valitsuspingil ja, peo kõrva äärde seadnud,

kuulab pingutades oma vastase sõnu. Kambris tuletati meelde ka Gramsci viimast sõna kohtus, enne tema mõistmist 20 aastaks 4 kuuks ja 5 päevaks vangi: «Teie viite Itaalia katastroofini, meie, kommunistid, aga päästame ta!»

«Aga mida eelistaksin mina endale?» arutas Étienne. «Kas elada kümneaastase vangistuse järel need viletsad kolm päeva või surra vanglas? Kolm lootusetut päeva vabaduses oleksid vist küll kõige julmem piin. Parem juba anda hing issanda kätte vangiriietust seljast võtmata.»

Vangide rahutuste järgmine põhjus võis tunduda väheolulisena: Castelfrancost saadetavatele kirjaümbrikele pani vangla administratsioon oma templi, mis ei olnud seaduspärane. Miks teatada postiljonile, järelikult ka kogu ringkonnale, kust tuleb kiri?

Vanglamässu soodustas veel üks sündmus — lähenes esimene mai.

Vangivalvuri Caruso välimust ei saanud kuidagi pidada kütkestavaks: teravad süsimustad silmad, mis asusid nii lähedal, et nende vahele mahtus hädavaevu kitsas kongis nina, turris kulmud, terav profiil. Ent just tema poole riskis Étienne esimese mai eelõhtul pöörduda palvega: et ta astuks kell 8 hommikul trellide juurde ja annaks märku.

Moskva aja järgi on siis kell 10 hommikul. Étienne'il oli tahtmine kujutada endale ette seda hetke, mil löövad Kremli kellad ja Spasski torni väravast sõidab välja rahvakomissar. Ta võtab vastu esimese mai paraadi juhataja ettekande, sõidab väeüksuste eest läbi ja tervitab neid. Étienne'ile meenus isegi diktori eksitus ühes pühadeaegses raadiosaates: «Spasski torni väravast sõidab välja rahvakomissar, te kuulete tema kabjaplaginat.»

Pidulik vaikus, täis pingelist ootust, on haaranud piduehtes väljaku. Väeosad seisavad kui valatud ruudud. Liikumatud on veel lipuvardad ja nende nooljad kullatud otsikud. Kolonnide marsisamm pole veel lippe lehvima puhunud ning siid ja samet lainetavad vaevumärgatavalt. Orkester vaikib, pole veel kõlanud vaskpillide kõlavad helid, pasunapuhujate elav soe hingeõhk pole veel üles sulatanud meloodiaid. Ent selles keskendunud vaikuses võib juba aimata esimest marssi. Üha lähemal, lähemal, lähemal on ülev ja uhke hetk — kohe algab paraad. Kui paljudel kordadel oli Étienne sellistel hetkedel seisnud Punasel väljakul ja pidanud silmas Kremli kellaosuteid. Tema hinge oli alati täitnud rõõmus erutus, suure pidulikkuse eelootus.

Esimese mai näljastreik, nii visa ja üksmeelne, pani vangla administratsiooni muretsema, sest noorte mässajatega liitusid teised kambrid, kriminaalvangid kaasa arvatud.

Sai teatavaks, et capodirettore Giordano oli saanud järelepärimise ministeeriumist. 2. mail alustas ta läbirääkimisi poliit-

vangide delegaatidega. Delegatsiooni kuulusid Roveda, Capriolo, Bietollini ja vang uute seast Konrad Kärtner. Ta oli võitnud lugupidamise sellega, et kaitses ebaõiglaselt solvatuid ja ei andnud alla kokkupõrgetes vangla administratsiooniga. Ta ei nimetanud end kommunistiks, ja siiski võimaldas kogu tema käitumine näha temas veendunud revolutsionääri.

Vangide neli delegaati viidi capodirettore kabinetti. Direktor oli raevus ega püüdnud seda varajata. Kõige enam ärritas teda uus vang nr. 2722. Kangekaelne, vaidlustes järeleandmatu, ja kui tema peale karjuda, hakkab ka häält tõstma, rõhutades sellega, et ta vastab samuti lugupidamatusega.

Étienne teadis juba, milline silmakirjateener see Giordano on. Vangide sugulaste ja omastega oskas ta olla heasüdamlik ja püüdis näida humanistina, aga vange kohtles julmalt ja oli mitmed neist hauda ajanud.

Tark Roveda ütles direktorile: «Te olete ise süüdi selles segaduses, mis on haaranud vangla. Teil tuli pähe rumal mõte — paigutada eraldi kambritesse noored poliitvangid. Meie nälgime solidaarsusest, kuigi ei pea seda enesekaitsevahendit mõistlikuks. Me ei taha, et noored inimesed läheksid oma huku ääreni. Me ei kavatse neile õpetada alandlikkust, ka meie protesteerime õiguste kitsendamise vastu. Aga kui meie oleksime istunud kambris koos noortega, siis poleks asi läinud näljastreigini ja noored poleks hakanud anarhistlikult mässama.»

Läbirääkimine lõppes tulemusteta.

Varsti pärast jutuajamist capodirettorega saadeti saadikud kartserisse. Natuke enne seda suunati Étienne laatsaretti. Tal oli piinav köha, kuid solidaarsuse märgiks nõudis ta, et ta saadetaks kartserisse koos ülejäänud kolme saadikuga. Kahe päeva pärast toodi kõik neli jälle kambrisse, sest saadikute karistamine oli muutnud noorte mässajate seisukohad veelgi kindlamaks.

Järgmisel päeval keeldusid kõik poliitvangid ja paljud kriminaalvangid leivast ja jalutuskäigust, keeldusid ka supist, mis oli juba peaaegu söödav, ning istusid naridel, käed demonstratiivselt rinnal risti.

Giordano kutsus saadikud enda juurde ja oli sunnitud pärast pikka vastupunnimist järele andma.

Ta tunnistas õigeks ka protesti kirjade osas; vanglatempel võeti ümbrikelt maha. Kõige suurem võit aga oli see, et capodirettore lubas noorte kambritesse üle viia kolm tema juurde tulnud neljast saadikust.

Étienne sammus mööda koridori, komps käes ja vanglariietusega ühte värvi hallikaspruun tekk kaenla all.

Millisesse kambrisse paiskab teda saatus?

Lüheldast kasvu elavate mustade silmadega noormees seisis lahtise kambriukse kõrval. Ta küsis mööda koridori astujalt:

«Oled sa austerlane nelja seast?»

«Olen.»

«Tule meie juurde! Me ootame sind!» Noormees haaras Étienne'i käest kompsu, vedas ta kambrisse ja kohe sulgus nende järel võreuks.

Naaberkambrisse asusid Capriolo ja Antonio Bietollini.

Étienne astus kambrisse naeratades. Teda ümbritsesid ärakurnatud, kuid õnnelikud noored mehed. Nende nägusid kaunistas saavutatud võidu kuma.

Étienne asetas teki tühjale koikule ja sõlmis lahti oma nigela kompsu.

Tükk seepi. Alumiiniumkruus. Hambahari. Puulusikas ja samast materjalist kahvel, mille üks külg on teravaks lõigatud ja täidab puust noa osa. Peale viletsa vangikraami on kompsus veel paar raamatut — terve varandus!

Étienne heitis tihedate kulmude alt kiire pilgu kõigile, kes teda ümbritsesid, ja sõnas: «Kallid sõbrad! Eritribunal ja fašistlik politsei tunnevad mind kui austerlast Konrad Kärtnerit. Selliseks pean ma jääma ka teile. Ärge küsige, ma ei saa küsimustele ausalt vastata... Mis aga puutub näljastreigisse, siis see võib õõnestada teie jõu. Ei või ohverdada tervist kohe võitluse alguses. Tervist läheb teil veel vaja. Kõige tugevamat relva tuleb hoida otsustavaks võitluseks. Ja vilets on see laskur, kelle käsi on muutunud nii jõuetuks, et ta laseb viimase kuuli märgist mööda. Olgu iga teie lask täpne!»

59.

Tee apelsinisalu kõrval oli täis pommiauke. Tolm polnud veel alla vajunud, pommitamine oli äsja lõppenud. Mööda teed, pommiaukude vahel tiirutades, kihutas külgkorviga mootorratas. Nii mootorrattur kui ka kaassõitja kandsid interbrigaadi vormi.

Mootorratas möödus lõõmavast veoautost, viltuvajunud teetulbast, mis oli näidanud suunda Toledosse, lõhestatud tüvedega ja maharaiutud kroonidega puudest, ümberläinud kaarikust ja rakmes tapetud hobusest.

Mootorratta podinasse tungis üha selgemini teise mootori müra. Külgkorvis sõitja märkas lennukit ja käskis käeviipega teelt kõrvale käänata.

Mehed tormasid teeäärsete kidurate oliivipuude alla ja viskusid pikali. «Fiat» laskus madalamale ja lendas piki maanteed, tikkides valangutega hõredat oliivipuusalu. Üks kuul läbis kaasasõitja välitasku, kaks tungisid mootorratturi selga.

«Fiat» lendas minema, tema mootorit polnud enam kuulda.

Kaasasõitja tõusis, vaatas taevasse ja käsutas: «Avanti, Fernández!»

Fernández aga ei liigutanud. Sõitja tõstis mehe üles, viis ta mootorratta juurde ja asetas külgkorvi. Ise istus ta langenu kohale, käivitas mootori ja hakkas sõitma, ettevaatlikult pommiaukudest mööda roolides.

Oli varane videvik, kui mootorratas sõitis läbi värava kloostriõue, kus paiknes Donizetti komandopunkt.

«Kurt!» Mootorrattur kutsus rahvusvahelise brigaadi pikakasvulist võitlejat, kes kükitas kivimüüri varjus ja nokitses kuulipilduja kallal.

Kurt heitis pilgu tundmatuseni tolmuse seltsimehe poole, tõusis kiiresti ja jooksis mootorratta juurde.

Kahekesi tassiti langenu varju ja munk kattis ta musta linaga.

Äsja saabunu andis Kurdile saksa keeles mingi korralduse, kohendas läbilastud välitaskuga portupeed ja hakkas kiiresti üle õue astuma, käigu pealt pilotkaga riietelt tolmu maha rapsides. Ta astus keldriukse ees seisva tunnimehe juurde ja küsis: «Kas seltsimees Donizetti on siin?»

Tunnimees noogutas.

«Kandke ette. Kolonelleitnant Xanthi.»

«Astuge sisse, teid juba oodatakse.»

Vaevalt oli ta jõudnud poolpimedasse keldrisse, kui teda hüüti hämarusest, algul hispaania keeles, ja kohe küsis seesama hääl vene keeles: «Miks nii hilja, Hadži? Mäekuru on kaugel. Sa tead ju ise — öö on lühike.»

«Jõudsin hädavaevu kohale, Pavel Ivanovitš.» Xanthi rääkis kaukaasia aktsendiga.

Ta astus laua juurde ja asetas laterna kõrvale tolmuse välitasku. Donizetti astus valgusele lähemale, ta õlgadele oli tõmmatud nahkkuub. Ta võttis välitasku, märkas kuulijälge ja vaatas küsivalt saabunu poole.

«Fašistid ripuvad tee kohal. Rünnak rünnaku järele... Fernández sai surma.»

Donizetti tõstis tormilaterna pea kohale ja valgustas ruumi. See oli veinikelder, piki seina seisid hiiglasuured veinivaadid. Põrandal olid istet võtnud mõned rahvusvahelise brigaadi võitlejad, talupojariietes mehed, partisanid.

Xanthi noogutas Tsvetkovile, kes, nagu ikka, oli kogunud enda ümber kuulajaid ja jutustas hasardiga: «... siis keerasin end sikusarveks, ronisin vaiade vahelt läbi, panin kingituse paigale, sidusin ilusti süütenööriga kinni, torkasin suitsust tulukest ja jõudsin vaevu kükakil eemale hiilida — kui kõmahtas! Ma ei jõudnud kindral Francole veel öeldagi excuse me, seda vabanduse mõttes...»

«Vaikust, seltsimehed!» käskis Donizetti hispaania keeles üle häälesumina ja naeru. Ja ütles hetkelise vaikuse järel: «Mütsid maha! Fernández sai surma.»

Mehed tõusid, paljastasid pead ja mitmes keeles oli kuulda: «Rahu tema põrmule!», «Vaene Fernández!», «Au talle!»

Xanthi pühkis tolmuhallid huuled puhtaks, võttis kruusi, astus veinivaadi juurde, keeras tormakalt kraani — mitte tilkagi. Tsvetkov heitis kaastundva pilgu ja valas talle veini õlgkorvis pudelist.

Donizetti võttis välitaskust paki, rebis maha lakipitserid, tutvus kiiresti paberitega ning lõi lahti kaheks murtud ja kahe kuuliauguga lennuväljaplaani.

Ta laotas plaani lauale.

«Seltsimehed, siit lendavad nad Madridi peale. On vaja pommitajad põlema pista. See on minu käsk ja Madridi elanike palve. Homme olen ma Kuiva kaevu mäekurus. Tahan teid teele saata.»

Donizetti tutvustas õhkijaid diversiooniülesandega, vedades sõrmega mööda lennuvälja plaani.

«... tsisternid, angaarid, aga siin on tavern. See on hilisööni avatud. Pidage silmas, Xanthi, sinna võib koguneda oma paarkümmend külastajat... Siin, siin ja veel siin on õhutõrjekahurid. Idaväravatest hoidke kaugemale, seal asub comandancia. Teie lähtepositsioonid on apelsinisalu ja Alfonso kanal. Tegutsege väikeste gruppidena, kuid üheaegselt. Pärast operatsiooni tulete vanale teele.»

«Kellega mina lähen?» küsis kõrval seisev Tsvetkov.

«Sinu rühmas on Kurt ja Ludmil.»

«Buatisto ootab mäekurus,» lisas Xanthi.

Kuu valgustas Kuiva kaevu mäekuru, kui õhkijad lahkusid sealt ahelikus mööda kitsast rada. Mehed kandsid Franco sõdurite vormi, kahel oli Itaalia sõjaväevorm, mõnel rahvusvahelise brigaadi võitlejal hispaania talupojariided. Franco ohvitseri vormis Xanthi kontrollis iga teeleasujat, kas varustus on korralikult seljas ja ei kolise. Ja kuidas on lood jalavarjudega?

Vanal partisanil oli koormaga muul oheliku otsas.

«Bautisto,» pöördus tema poole Xanthi, «kus on sütikud?»

«Ärge muretsege, seltsimees kolonelleitnant. Sütikud on dünamiidist eraldi.»

Bautisto järel sammus pikakasvuline Kurt, kergekuulipilduja seljas; kateloki oli ta sidunud vöö külge ja see säras kuuvalguses.

Tema järel läks karjus, pamp turjal ja piits käes, ning ajas enda ees väikest lambakarja. Karjusel oli peas õlgkübar, mis kattis näo. Ülematest möödudes plaksutas karjus piitsa ja hüüdis vallatult: «No-oh, välejalgsed!»

«Tsvetkov läheb külla oma šašlõkiga,» hakkas Xanthi naerma.

«Vaata ette, Vassili, et sa tulega ei mängi ega tuhistama ei hakka!» jõudis Donizetti Tsvetkovile järele hüüda.

«Kõik on okei, senjoor Pavel Ivanovitš! Good-bye, ses mõttes et nägemiseni.»

Siis läks veel kaks hispaania partisani ja võimas bulgaarlane Ludmil, kiiver peas.

«No nii, Pavel Ivanovitš, minu omad on kõik . . .» ütles Xanthi hüvastijätuks. «Üksteist meest.»

«Hadži, kaheteistkümnendaks loeme Étienne'i.»

60.

Kärtner valis koiku kongi keskel. Sellest hetkest peale põles tema pea kohal alaliselt kuueküünlane lamp. Magada oli rahutum, kuid nii sai ähmase valguse käes lugeda.

Kärtneri naabruse üle tundis suurt rõõmu sõbralik lühikest kasvu noormees — toosama, kes Kärtneri kambrisse tiris. Noormehe nimi oli Bruno, pärit Novarast, karistuse saanud Milanos, kahekümne kuue aastane. Ka tema koiku asus kambri keskel, aga vastasseina pool.

Bruno ja Kärtner heitsid voodisse, pead vastamisi. Nii oli mugavam poole häälega juttu ajada, sest päitsete vahel oli kitsuke läbikäik.

Nad rääkisid kogu öö ja hommikuks teadis Étienne uuest naabrist palju. Ta luges läbi kirjad, mis Bruno oli saanud viimaste kuude jooksul. Kirju kirjutas naabritüdruk, sest Bruno ema oli vähese kirjaoskusega. Vend sõdis Aafrikas, isa, vana kaevur, oli aga kaevanduses varingu ajal pimedaks jäänud.

Selgus, et kahekümne kuue aastane Bruno oli vanim kambrielanik. Ja seejuures oli mitu noormeest, kes olid vanglasse sattunud juba teist korda. Neid hüüti «naasratsudeks».

Oli ebameeldiv, et Étienne ei saanud olla sama avameelne uue sõbra vastu, kes oli avanud tema ees oma südame. Kui mitmel korral tuleb tal veel solvata professionaalse kinnisusega oma vangikaaslasi?

Kambris elati kommuunina, kusjuures Bruno oli rahafondi peamine käsutaja. Toetati vange, kellel polnud vanglaarvel soldotki. Esimene, kõige suurem fond oli haigete tarvis, teine fond toidu jaoks. Kui ei osta vanglapoest mingit lisatoitu, siis veab vaevu välja. Raske on harjuda näljaga, eriti noortel meestel. Igaühel oli õigus kulutada enda äranägemise järgi mõni liir kuus, kui keegi kulutas enam, siis vähendati tema kulutusi järgmisel kuul.

Bruno näitas Kärtnerile vahaga kaetud kartongitükki, nende kambri omapärast tulude-kulude raamatut. Peenikese nõelaga

torkis Bruno vahale tingmärke. Iga vangi kohta on oma lahter ja sinna märgitakse, millise summa eest ta võttis toiduaineid viimase kuu jooksul.

Muidugi olid mõned liirid lausa sandikopikas. Pudel piima maksis 22 tšenteesimot, kambri nr. 2 vangi kohta aga tuli päevas 26 tšenteesimot üldfondist.

Sigaretti suitsetas mitu inimest, igaüks tõmbas kaks sõõmu ja sigarett oligi otsas. Seejärel urgitseti konist järelejäänud tubakaraas välja. Kärtner õppis nõela abil tikku kaheks või isegi kolmeks lõhestama. Ta ütles, et on olnud paigus, kus vaesed inimesed alati nii tegid. Ja neis paigus säilitati ka soolast vett, milles oli keedetud kartuleid, et seda vett kasutada mitmel korral, sest ka sool polnud kehvikuile tasku järgi.

Kärtneri ilmumisega algas kambris nr. 2 võitlus kirglike suitsetajate vastu, milleks ka ta ise pidi suitsetamisest loobuma. Suitsetajad kulutasid raha tubaka peale, selle asemel et pudel piima osta. Nad muutusid kiiresti düstroofikuiks, haigestusid sagedamini ja neid tuli toita ühiskondlikust fondist.

Diskussioon suitsetamise asjus kestis kaua. Ja mittesuitsetajad, kelle hulka nüüd kuulus ka Kärtner, said võidu. See oli eriti tähtis külmade ilmade saabumisel; kambri sagedane tuulutamine tubakasuitsust tähendas ruumi täiendavat jahutamist.

Üldfondist eraldati raha raamatute ostuks, kuid selleks luba saada ei õnnestunud kohe.

Üldist soovi väljendades palus Bruno uustulnukat kambris poliitõppust pidada. Kärtner andis nõusoleku, töötas välja päevakorra ja kehtestas range distsipliini.

Pärast hommikust äratust, kui kõik olid pesnud ja kamber koristatud, jäi veel nelikümmend vaba minutit. Kell 9 algas õppus.

Algul ei lahkunud vangivalvurid trellide juurest ja kuulasid kõrvu pingutades. Õel sardiinlane «Primol on alati õigus» vajus vastu võret koguni mitmeks tunniks — kas pole põhjust kaebuseks? Kärtneri ümbritsenud kuulajad aga istusid kambri nurgas, võreseinast kaugemal ja ajasid juttu poole häälega.

Kärtner tõi kambrisse kaasa raamatu, mille kaanel oli «Adam Smith. Poliitökonoomia», aga raamatu tiitellehte kaunistas capodirettore tempel «Lubatud». Tegelikult oli see «Kapitali» esimene köide. Keegi oli leidnud köitekojas kelleltki konfiskeeritud Marxi raamatu ja selle ära peitnud. Raamat oli saanud võõrad kaaned ja võõra tiitellehe, millel oli juba varem soovitud tempel. Raamatut oli mitmel korral käperdanud «Primol on alati õigus», kuid ei suutnud avastada midagi seadusevastast. Sellist raamatumaskeraadi kasutas Kärtner edaspidigi.

Kui Kärtner pidas poliitökonoomia tundi ja jutt läks konkurentsile, rääkis ta aktsiaseltside «Poseidon» ja «Neptunus» finants-

duellist, muutes muidugi nende nimesid. Nii-öelda, jagas oma isiklikke kogemusi . . .

Õppuste programm laienes: õpiti tundma dialektilist materialismi ja mõningaid Lenini töid. Kaks noormeest said õppuste mõjul lahti oma anarhistlikest vaadetest.

Õnnestus hankida mõned raamatud Itaalia ajaloo, kultuuri ja kunsti kohta. Need, kes olid koolis käinud ainult kolm-neli talve, said Vana-Rooma kunstist halvasti aru ja vaatasid ainult pilte.

Kui koridoris korda pidas Caruso, jäi ta kauaks seisma võreseina äärde ja kuulas, mida rääkis Kärtner. Kui räägiti muusikast ja kui koridoris polnud teisi vangivalvureid, sekkus vestlusesse ka Caruso.

Tuli ette, et Bruno magas rasket und, aga Étienne lamas, silmad pärani, või marssis mööda unerahus kambrit. Ühel sellisel ööl astus ta võreseina juurde ja alustas juttu Carusoga. Paarimees magas ja Caruso oli üksi valvel.

Étienne küsis, kust on pärit valvuri hüüdnimi ja too selgitas meeleldi: «Nii kutsutakse meil Sitsiilias kaevanduses töötavaid noorukeid. Ma noorena ei teadnudki, kes on Enrico Caruso.»

See oli esimene vangivalvur, kellele Étienne naeratas. Hüüdnimi oli jäänud Carusole kogu eluks. Mees oli kirglik muusikasõber, aga kuna Étienne oli olnud «La Scala» alaline külastaja, siis läks jutt muusikale. Caruso ümises endale nina alla ühe aaria teise järele, kogu tenorite repertuaari. Tema ebajumal oli Benjamino GigIi, kes neil päevil esmakordselt Rooma teatris «Aidas» Radamese partiid laulis. Tähelepanelikult magavat kaastöötajat jälgides püüdis Caruso võtta ülemist si-bemolli, seda nooti, millega lõpeb Radamese aaria esimeses vaatuses. Äkki kostsid koridoris kõmavad sammud. Caruso tõstis sõrme huulte juurde ja astus eemale võreseinast. Marssides tuli öine vahtkond eesotsas capoguardia endaga. Vahtkond möödus ja Caruso tegi juttu ooperist «Arlitar»; kõige toredam aaria on selles «Federico nutt» teisest vaatusest. Mõned kriitikud olid Giglile ette heitnud seda, et ta tõi muusikalisse lõppfraasi puhta si, mida polnud partituuris. Kärtner oli kriitikutega ühel nõul: tenor ei tohi efekti nimel lisada talle kasulikke noote. Caruso läks põlema ja hakkas vaidlema vangiga nr. 2722. Tolle aaria lõpus on dramaatiliselt pingeline crescendo: «Nii palju muret tood sa mulle, kahjuks!» Frederico avaldab siin oma elu varjatud leina. Kuidas saab siis nõustuda, et laulja hääl vaibub just sellel «kahjuks»?!

«Miks pole helilooja ise seda nooti kirjutanud?» vaidles vang nr. 2722 vastu.

Vaidlus muusika üle lõppes ootamatult. Caruso sosistas, et homme jalutuskäigu ajal pannakse teises kambris toime läbiotsimine.

Kaks korda kuus korraldati kambris põhjalik läbiotsimine ja vangid võeti ihualasti. Kõige raskem oli peita pliiatsit ja paberit. Kärtner peitis oma pliiatsijuppi madratsis, mis oli täis topitud kuivi maisilehti. Bruno oli kavalam: läbiotsimise eel, kui neid jalutuskäigule viidi, viis ta keelatud vara vanglaõue ja torkas kiviplaatide vahele pragudesse. Järgmisel päeval aga tassis kõik kambrisse tagasi.

Étienne heitis kõvale madratsile ja ei saanud kaua uinuda. Kord näis, et läbiotsimine on juba alanud ja vangivalvurid tuhnivad ja otsivad tema madratsis, kord nägi ta end ooperiteatris, kus kõrvaltoolis istus Caruso ja avaldas tormiliselt oma vaimustust: tema lemmiktenor oli võtnud suurepäraselt ülemise si-bemolli. «Bravo, bravissimo, Beniaminello!» karjus vaimustatud Caruso, aga kui tema ebajumal uuesti laulu alustas, hakkas Caruso harjumust mööda võtmekimpu kõlistama. Parteris vaadati ringi ja keegi sisistas summutatud häälega: «Ärge segage kuulamast! Jätke lõpuks see kõlistamine!»

61.

Kesköö1 oli kuulda ainult tirtide valju siristamist, rohu sahinat ja kiirenenud hingamist. Mindi roomates, kaasas dünamiidikastid, süütenöörikerad, granaadikotid ja bensiinipudelid.

Kindla vaheaja tagant libises üle taeva prožektorikiir. Kui ta jõudis maa lähedale, ilmus valgusvihku lennuvälja peahoone antenn. Taevas lipendas tuulest punnis ja selle suunda näitav must-valge koonus.

Sel hetkel tuli suruda end liikumatult vastu rohukamarat või sukelduda lähema lennuki tiiva päästvasse varju ja jääda ootama.

Hilisööl kärgatas kusagil stardiraja otsas plahvatus ja leek valgustas pilvist taevast.

Hetk hiljem andis endast märku lennuvälja teises otsas, angaaride taga, Xanthi rühm ja süttis teine kuma.

Siis tuli Tsvetkovi kord: hele sähvatus ennetas kõuemüra, puhkes uus tulekahju.

Öisest vaikusest polnud järele jäänud jälgegi. Lasud, kuulipildujavalangud, granaadiplahvatused, sammude müdin, sireeni undamine, viled, hüüded, oiged, klaasiklirin — purunesid lennuvälja taverni aknad.

«Lahkuda vana teed mööda,» käsutas Tsvetkov. «Oodake mind silla all. Teisel pool kanalit.»

Tsvetkov põlvitas pikas karmis rohus ja sõlmis kokku nööriotsi. Pole ju mõtet vedada kahte süütenöörijuppi ja dünamiidijääki tagasi üle mäekuru, maha jätta on aga kahju, see pole

Tsvetkovi moodi. Paras oleks lasta üle plaani õhku veel üks «Heinkel», muidu ei pea Tsvetkov enam endast lugu.

Ludmil kadus esimesena pimedusse.

«Jookse sina ka,» käsutas Tsvetkov Kurti, kes aitas tal siduda dünamiidipakki. «Tulen järele . . .»

Ennast hoidmata, kogu pikkuses, jooksis Tsvetkov «Heinkeli» juurde. Ta vedas süütenööri kohale, keerutas selle propelleri ja šassii ümber, jooksis tagasi, tõmbas tikku, kuid valve märkas pahaendelist tulukest ja avas tule süütaja suunas.

Kurt kuulis laske, pöördus ringi, vaatas selles suunas, kus seisis valgustatud «Heinkel», ja tormas tagasi. Kui ta jõudis roosakasse rohtu kummuli kukkunud Tsvetkovi juurde, oli leek haaranud juba «Heinkeli» kabiini.

«Jookse, kohe kõmatab . . .» sõnas Tsvetkov vaevaliselt, endal käsi vastu kõhtu surutud. «Schnell . . . Mul on kuul soolikates.» Ta naeratas valuliselt. «Auf Wiedersehen, ses mõttes et jumalaga . . .»

Kurt laskus Tsvetkovi kõrvale põlvili, tõstis oigava kaaslase ettevaatlikult üles, tiris endale selga ja hakkas, raskuse all kühmus, taarudes eemalduma põlevast «Heinkelist», mis pimestas valvemehi.

Koidikul juhtis Xanthi hõrenenud salga järsule kivisele rajale. Kaks meest oli langenud lahingus taverni juures, aga süttinud angaari juures olid fašistid vangistanud raskesti haavatud Bautisto.

Teekonna alguses oli Tsvetkov küsinud läbi paatunud huulte veel juua, aga mägedesse jõudes ta suri.

Teda kanti kahest latist ja vihmakuuest meisterdatud kanderaamiga. Käsi rippus elutult, silmad olid igaveseks sulgunud, ja ta ei näinud enam orgu koidueelses uduvines.

Esimesed päikesekiired pidid kohe kuldama Guadalquiviri jõekääru. Tablada lennuvälja kohalt tõusis musti suitsusambaid. Need kogunesid suureks räpaseks pilveks, mis tumestas poole taevast.

Orus polnud kuulda, kui raskelt hingasid kandjad, hiljem polnud kuulda ka kriginat, millega kaapis raud kivi. Kivist pinnast purustati pusside ja täägiga. Ludmil korjas kivipuru kiivriga, Kurt katelokiga.

Mäeaheliku tipus, teel Kuiva kaevu kuru juurde, kerkis kalmuküngas.

Kõige esimene niidiots, mida õnnestus vedada kambrisse Étienne'i juurde, sai alguse fotoateljeest «Momento».

Skarbek sai teada, et temalt tellitud perekonnafoto (kuus tükki, 9×12 cm) saadetakse puuduvale perekonnaliikmele, kellelegi Renatole Castelfranco vanglasse. Fotol olid Renato vanemad, noorem vend ja õde ning tema sale, kõrge rinnaga ja unistavate sinisilmadega pruut Ornella.

Skarbek soovitas Ornellal fotografeerida ka eraldi perest ja pildistas teda mitmes poosis. Seda tegi ta Anka soovitusel.

Pereisa ei saanud jätta kiitlemata, et Renato arreteeriti pärast seda, kui mõnedel «Caproni» uusimatel lennukitel avastati ilmse diversiooni tunnustega vigu. See oli monteerimistsehhi kommunistide kätetöö, sest nad olid saanud teada, et lennukeid saadetakse frankolastele. Renato on noor, vanglas sai ta kahekümne kolmeseks, aga ta on kogenud meister ja teenis hästi. Pulm Ornellaga oli juba kindlaks määratud, kuid kaks nädalat enne seda pandi peigmehe käed raudu. Hea, et sõbrad protsessi ajal liigset ei lobisenud, rääkisid teda välja, kuidas oskasid, ja tundsid kaasa: ta oli kõige noorem kohtualuste puuris ja pealegi ootab teda selline pruut nagu Ornella. Ei või ju lasta neiul kauneid silmi peast välja nutta!

Ema aga jõudis fotograafile tulevase minia peale kaevata — piinab end näljaga, hoiab figuuri. Mis itaallanna see on, kes keeldub söömast spagette?

Avameelsel jutuajamisel vana Torino töölisega pidas Skarbek võimalikuks rääkida õnnetusest, mis juhtus ühe tuttava austerlasega. Nii nagu Renatogi on see tuttav poliitvang ja istub samuti Castelfranco dell' Emilias. Tähelepanu kõrvalejuhtimiseks oli see tuttav tegelnud äriga. Ta on poissmees ja keegi ei hoolitse tema eest. Ornella sõidab vist lähematel päevadel peigmehega kohtuma. Kas ta ei annaks Renato kaudu tervitusi austerlasele? Saadab Vana.

Castelfrancost naastes astus Ornella sisse «Momentosse» ja tõi Renatolt saadud värskeid uudiseid Kärtneri kohta.

Skarbekil oli meeldiv kuulda, et Renato ja teised poliitvangid räägivad Kärtnerist sügava lugupidamisega. Kõiki vaimustab tema meelekindlus, järeleandmatus konfliktides vanglaadministratsiooniga, tema eruditsioon, hoolitsev suhtumine teistesse vangidesse. Ta on autoriteetne isegi kriminaalvangide hulgas ja temaga arvestab capodirettore ise.

Renato oli andnud korralduse, et Ornella täidaks ka tulevikus korraldusi, mis võivad tulla kasuks Kärtnerile. Kõige suurem abi oleks kirjakeste üleandmine talle ja temalt. Mõelgu austerlase sõbrad ja Ornella koos, kuidas oleks seda ohutum teha.

«Mõtleme läbi ja unustame,» ütles Skarbek. «Hiinlased ütlevad, et naise pikk keel on trepp, mida mööda häda majja tuleb. Tahaks uskuda, et võluvast Ornellast ei saa sellist naist.»

Renato on vanglas heas kirjas, tema karistusaeg on kaks aastat ja tema juurde sõidab nii kaunis pruut, et administratsioon lubab kohtumise temaga ilma trellideta, ainult «kolmanda liigse» juuresolekul.

Kirjakest käest kätte anda on ohtlik, tavaliselt jälgitakse käsi kõige tähelepanelikumalt. Aga isegi Mussolini režiimi ajal ei ole kaotatud vana vanglatava — vangivalvurid lubavad suudelda kohtumisel, seejuures kahel korral — kohtumise ja lahkumise hetkel.

Skarbek alustas katseid niiskuskindla paberi ja salatindiga. Anka abistas teda. Kõige paremini käitusid vahatatud kalka ja hiina tušš, mille Skarbek oli kaasa toonud Idamailt. Ta hoidis kirja kaks tundi suus ja paber ei lagunenud süljest. Paberitompu oli aga igeme külge kleepida kõige parem ameerika närimiskummiga. Selle tegi kindlaks Ornella, kui ta treenimise mõttes käis ringi, paberitomp suus.

Mis keeles kirjutada esimene kiri?

Kui eeldada, et kirja üleandmine läheb õnnelikult ja ei põhjusta mingeid komplikatsioone, oleks kõik vene keele kasuks, sest siis on vastuse saamisel kindel, et kiri ei ole sattunud võõrastesse kätesse ja vastuse on kirjutanud Étienne ise. Aga igasuguste ebameeldivuste korral on vene keel vastunäidustatud ja kiri ei tohi kuidagi seostuda Kärtneriga.

Tähendab, jäävad saksa ja itaalia keel. Kahju, et Anka ei oska vabalt itaalia keelt ja ei riski sõnu lühendada, kirjutama aga peab paberiribale ja väga peene kirjaga.

Anka kirjutas kirja oma kalligraafilise kirjaga. Juhul, kui kiri saadakse kätte, mõelgu OVRA, et see on Austriast pärit.

Ornella teadis, et keele valik oli oluline alles pärast kirja üleandmist Renatole, hoidmisel kambris tema juures ja pärast seda, kui kiri on Kärtneri käes. Ornella enda ülesandeks oli väiksemagi ohu tekkimisel paberitomp alla neelata.

Skarbek jäi kindlaks, et kiri tuleb siiski kirjutada saksa keeles ja Ornella noogutas nõusoleku märgiks.

Jäi üle veel läbi mõelda selle suudluse tehniline külg — kas anda paberitomp Renatole üle kohtumise alguses või lõpus? Muidugi lõpus, sest see on Ornella igeme külge kleebitud ja Ornella on sellega juba harjunud, aga Renato hakkab tompu keelega veeretama, ta pole harjunud sellega rääkima, kohe pole tema käitumine loomulik ja ta ei suuda mõelda millestki muust kui ootamatust külakostist.

Alati ei käitu «kolmas liigne» taktitundeliselt. Äkki satub kohtumine lombaka, närvitikiga vangivahi valvekorrale? Lombakas segab alati noorte südamlikku eraldumist ja tema valvekorra jaoks õppis Ornella pähe kirja tõlke saksa keelest itaalia keelde:

«Sekretär ootab Teie kaarti, et ülikonda kiiresti maha müüa. Lootus on alati Teiega. Vana soovib reipust.

Ustav sõber.»

Ornella teatas, et kirja üleandmine läks kõige paremini. «Kolmas liigne» kohtumisel oli unine, ükskõikne paksmagu, kes alati tukub; karda, et ta toolilt maha ei kuku.

Salajasimast rääkis Ornella Renatoga pilkude ja viidete abil, tühjast-tähjast aga valjusti.

«Ma ei mäleta peaaegu midagi viimasest jutuajamisest Renatoga,» tunnistas Ornella. «Me istusime pingil, külg tihedalt külje vastas, ja minu õlg lausa sulas Renato tugeva käsivarre all . . . Kogu aeg segas mind mõte, et minutid jooksevad ja jooksevad. Lugesin üha mõttes, kui palju minuteid on jäänud veel hetkeni, mil lahkun, tema hüvastijätusuudlus huultel. Mõte, et kohe lõpeb kohtumine, segas kohtumisest täit rõõmu tundmast. Mulle näib, et ma kuulasin ainult tema häält, ise aga rääkisin vähe. Hüvastijätusuudlus aga annab jõudu elada järgmise kohtumiseni.»

Lahkumisel, mis on täis tumma valu, võib pikk kirglik suudlus väljendada kogu hinge olemust. Ja sel hetkel jõudis Ornella lükata Renato suhu kleepuva salatombu, mida ta kohtumise igal sekundil oli tundnud keelega.

«Pärast seda seisin ma väga kaua vangla värava taga,» ohkas Ornella. «Seisin nagu post, nagu känd, ja ei suutnud paigast liikuda.»

Skarbek mõõtis Ornellat päevapiltniku kutsepilguga: sellise figuuriga, pikkade, saledate jalgadega sinjoriina tuli pildistada kogu pikkuses ja ta foto vitriini riputada. Päeva jooksul jääb «Momento» vitriini juurde seisma mitusada inimest ja kõik ajavad silmad pärani sellist posti, sellist kändu nähes.

Postkaardi, milles paluti maha müüa isiklikud asjad ja saata raha, sai Giannina vanglast viie päeva pärast. See oli kinnitus, et kiri jõudis adressaadini. Kahepoolne operatsioon oli hiilgavalt korda läinud!

Järgmisel korral läks Ornella—Renato kaudu kiri, milles Kärtneril soovitati tähelepanelikult läbi lugeda talle saadetava katoliikliku ajakirja kõik kuuega lõppevad leheküljed.

Sel korral Skarbeki sidemeestel ei vedanud. Kohtumiste toas oli valves tõmbleva põsega lombakas. Ta võttis kohe istet noorte vahel pingil ja etendas mõnuga võre osa. Keelas isegi sülelemise! Noored oleksid tahtnud väga sõrmed ühte põimida, ja veelgi enam igatsesid nende huuled.

Kuidas niimoodi kiri üle anda?

Selline komplikatsioon oli siiski arvesse võetud. Ornella suutis kirja sisu ümber jutustada, mida võimaldas asjaolu, et hingetu võrevõmm oli Kalaabrias sündinud lõuna-itaallane, aga noored pärit Põhja-Itaaliast ja mõlemad kasutasid rõhutatult Piemonte murde iseärasusi.

Ornella oli kirja sisu pähe õppinud, kuid Renato polnud selleks valmis. Ta tuli ju ikkagi kohtumisele armastatud neiuga, mitte salakokkusaamisele! Et Renato kirja sisu meelde jätaks, tuli selle sisu märkamatult jutu sisse punuda ja mitmel korral üle korrata.

Ornellal oli kogu aeg meeles Skarbeki hoiatus: kui midagi peaks juhtuma, tuleb kiri alla neelata.

Kiri oli vene keeles:

> «Käsin kirjutada armuandmispalve, haiguse kulg kiirendab seda. Sinu haigust poliitiliselt ära kasutada pole otstarbekas. Eita sidet meiega endist viisi. Vanglaadministratsiooni asjatult mitte ärritada, sest see halvendaks asjatult Sinu olukorda ja põhjustaks repressioone. Vabanda käskiva tooni pärast.
>
> Vana.»

Ja ka see kiri jõudis adressaadini, milles Skarbek veendus mõne päeva pärast, kui Ornella sisse astus «Momento» fotoärri.

Kas võis aga Skarbek teada, millise hinnalise posti toimetas vastuseks kohale Renato pruut?

63.

Renatoga ühes kambris olid täiesti «värsked« vangid — noored mehed Spezia laevatehasest, Ansaldo tehasest Genova lähedal, Torino Mirafiori tehasest, Firenze «Galileost», torpeedotehasest Fiumes, Caproni tehastest ja teistest käitistest, mis töötasid Franco heaks. Jalutuskäikude ajal rääkisid vangid palju sellist, mida Étienne ei suutnud teada saada vabaduses viibides.

Noor kommunist, kelle koiku oli kambri nurgas Renato kõrval, oli töötanud tsehhis, kus paigaldati uusi pommiheitmise sihikuid, mis olid hiljuti saabunud priimuste sildi all: karpidel olid eredad põleva priimuse pildiga etiketid. Etiketid olid Rootsist, aga «priimused» Zeissi tehasest Saksamaalt.

Uued sihikud olid «Galileo» sihikutest palju täpsemad. Étienne tegi kindlaks, et «priimus» on ameeriklaselt Sperrylt laenatud leiutus, mille vastu oli tundnud suurt huvi lord Beaverbrook, kui otsustada salajase kirjavahetuse järgi. Inglise lennutööstuse minister Beaverbrook oli tahtnud varustada nende pommiheitmise sihikutega inglise lennukeid. Ta oli palunud ameeriklasi

informeerida sihiku tehnilistest omadustest ja saata joonised. Ameeriklased olid venitanud, soovimata lahkuda saladusest. Ja nüüd selgus, et sihikuseadeldise saladus on juba sakslaste käes! Jah, köögitüdrukud ei jända selliste «priimustega», küpsetamiseks nad eriti ei kõlba.

Peale sihikute kohta käiva salakirja saatis Étienne veel ühe teate: FIAT-i, Caproni ja Breda lennukitehased olid saanud suure ja kiire tellimuse lennukite peale Jaapanist.

Jaapanlasi oli huvitanud eriti see, kuidas peavad lennukid vastu pakasele. Milline õli ei karda kahekümne kraadist külma? Kuidas vahetada kogu juhtimissüsteemi määrdeainet? Milline on mootori töörežiim tugeva pakasega? Kuidas kaitsta pommitussihikut jäätumise eest? Kas ei peaks muutma kütteaine koostist? Kuidas muuta kabiini soojemaks? Milline peaks olema piloodi riietus? Kuidas tegutseb hapnikumask madalal temperatuuril?

Keskus teeb ise järeldused selle kohta, miks jaapanlased tellivad lennukeid, mis ei karda kahekümne kraadist pakast, ja kus kavatsevad jaapanlased lähemal ajal sõdida.

Milline õnn, et Étienne ei ole unustanud oma viimast šifrit!

Jah, vanglas peab ta võitlema oma eksisteerimise eest. Aga ta tunneb igatsust tõelise töö järele ja tal on kõrini kogu hingejõu, leidlikkuse ja taibukuse kulutamisest ainult olelusvõitlusele. Hea, et tal on tekkinud professionaalsed mured ja hooled ning need on andnud tema tüütule vanglavirelemisele uue salasisu. Ja nüüd taandusid kaugele-kaugele, kuhugi tagaplaanile pisimured sekretäri kavaluse tulemusel asjade nimekirja võetud mingi ülikonna mahamüümise asjus.

Tähtis oli see, et andmed, mida talle andis noor relvameister, olid päris värsked: kolme kuu eest oli see noormees monteerinud aparaate ja relvastust lennukitele «Caproni 113».

Étienne lootis, et saadab tähtsa teate ära kõige lähemal ajal. Tal paranes tuju ja enesetunne paugupealt.

Hoolika harjutamise järel šifreeris Étienne kirja ja jäi kannatamatult juhust ootama.

Unustamatu oli õnnelik hetk, kui Renato jalutuskäigu ajal Étienne'i juurde astus ja teatas, et kohtub järgmisel päeval Ornellaga. Polnud teada, keda Ornella kohtumisega õnnelikumaks teeb — kas armastavat peigmeest või neiule tundmatut vangi 2722.

Renato läks kohtumisele, aga Étienne ei suutnud asu leida. Ta närveeris rohkem kui ise seda salajast jooniste ja skeemiga paberitompu edasi andes.

Selle kinnituseks, et saadetis on kohale jõudnud, sai Kärtner postkaardi Šveitsist. Oli kummaline, et vangla juhtkond lubas selle postkaardi eeskirjade vastaselt adressaadile kätte anda. Kõikvõimalikke saksa armastusväärsusi kasutades teatas tund-

matu daam, et on juba muretsenud Zeissi klaasidega prillid ja loodab need peatselt ära saata.

Étienne polnud kunagi prille kandnud ja sellise palvega polnud ta kellegi poole pöördunud. Ta aimas Anka kätt ja mõistis, et tema informatsioon optiliste sihikute kohta, tehniline iseloomustus ja mikroskoopiline joonis olid jõudnud kohale.

64.

Skarbek tegi Ornella fotost suurenduse ja pani portree «Momento» vitriini. Möödujaid silmitses võluv sinjoriina, seljas avaralõikeline figuuri julgelt rõhutav kleit. Nüüd olid Ornella uued külastused fotoärisse mingil määral põhjendatud. Renato jaoks aga tegi «Momento» pool tosinat kabinetifotot, kõik erinevad, mis ei sarnanenud üksteisele.

«Te võiksite teenida raha mannekeenina,» ütles Skarbek Ornellat avalikult silmitsedes ja sellise tooniga justkui oleks äsja avastuse teinud. «Teil pole vähem šansse kui minu Ankal!»

«Ma tean seda,» oli Ornella lihtsalt nõus ja naeratas Ankale, veel noorele maadjalé naisele, kes kannatas reuma all pärast Varssavi tsitadelli.

«Ta ajab kapsa sageli hernega segi,» ohkas Anka.

Kodus rippus Ornellal voodi kohal kellegi kuulsa filmidiiva värvifoto, see oli kas Greta Garbo või Lya de Putti. Diiva oli jäädvustatud üsna julge lõikega supelkostüümis, foto aga oli kirju nooltest ja numbritest ning sarnanes rohkem anatoomiaõpikule. Asjatundjate arvates oli sellel filmitähel ideaalne naisefiguur. Kogu tema jumalik ilu ja harmoonia oli tõlgitud sentimeetrite keelde. Tal olid 166 cm kasvu juures järgmised voorused: rinna ümbermõõt 90 cm, piht 58 cm, puusad — 91 cm, jala kogupikkus — 92 cm,sääre pikkus 40 cm, sääremari — 33 cm.

Ainult mõne mõõtme poolest jäi Ornella alla tollele näitsikule värviliselt fotolt, kuid kõrvalekaldumine oli tühine — kaks-kolm sentimeetrit ühele või teisele poole. Neiu tunnistas Ankale, et talle oli tehtud ettepanek lasta end pildistada reklaami jaoks, kuid Renato oli olnud vastu, aga valmisriieteäri ettepaneku korsette ja rinnahoidjaid reklaamida oli Ornella ise tagasi lükanud. Kohe oleks saanud teenida raha neljaks sõiduks Renato juurde, kuid ta oli häbenenud selliseid võtteid, parem ta keeldub millestki enda jaoks.

Vaatamata tragöödiale peigmehega pööras Ornella hoolsalt tähelepanu oma välimusele. Kogu päeva püstijalu riidekaupluses leti taga töötades võttis ta osa sõudevõistlustest. Vanglasse saatis ta hüppenööri ja sundis Renatot võimlemisega tegelema.

Renato kirjutas postkaardil, et Ornella fotod ripuvad seinal

tema vangikoiku kõrval ja neid vaatavad isegi vangivalvurid. Capoguardia oli ise küsinud, kes on fotol.

Kas probleem seisnes üksnes ohus, mis rippus peigmehe ja pruudi kohal? Konspiraator Skarbek mõtles ainult asja sellest küljest, aga noorte inimeste käitumises oli veel ka teine külg, mis ei läinud Ankal peast.

«Võib-olla me võtame armunuil ära tunnete intiimsuse? Oleme tunginud nende intiimellu. Isegi suudlus on nüüd mürgitatud konspiratsiooninõuetest.»

Jah, Renato oli varem oodanud kohtumist rõõmsa ja muretu erutusega, aga nüüd ta närvitses tugevasti, sest iga kord pidi ta täitma raske ja ohtliku ülesande. Tuli ju enne vastuse üleandmist Ornellale see veel teisest kambrist kätte saada punapäise aknapesija kaudu, ja kindlalt peita selle päevani, mil Renato kohtumistuppa viiakse. Ja seejärel pidi üks kahest kirja põses kohtumiselt kaasa viima.

Ornella tunnistas hiljem Ankale, et uued salajased kohustused ei olnud neile koormaks kuigi kaua. Nüüd erutas iga kohtumine rohkem ja jäi paremini meelde, suudlused aga said uudse, ustava tundevärvingu. Armastavate südamete üksmeelele ja hellale tundele lisandus ühine ärevus, uhke teadmine, et nad on saanud mingite vabaduses võitlevate jõudude ühenduspunktiks jõududega, mis jätkavad võitlust vanglas.

65.

Étienne luges veel kord üle Renato kaudu saabunud kirja read:

«Käsin kirjutada armuandmispalve . . .»

Andes käsku oli Vana tuttav Grigri ettekandega:

«Étienne käitub vanglas kangelaslikult. Teda kardab direktsioon, austavad teised vangid. Itaalia sõprade teatel leidis aset juhtum, kus vangid kuulutasid välja näljastreigi ja nende juhid said sellega seoses viisteist ööpäeva kartserit. Étienne lamas sel ajal laatsaretis. Sealt ta pöördus vangla direktori poole ja nõudis, et ka temale määrataks kartser solidaarsuse märgiks teistega.»

Pärast järjekordset Renato ja Ornella kohtumist sai Étienne uue kirja:

«Palun kinnitada käsu kättesaamine. Tuleta mulle meelde, mitu kuud on jäänud veel istuda. Mõistan seda kui märki, et käsk on käes ja täitmisele võetud. Keeldumine

palve esitamisest rikub palju. Palve esitamises pole mingit nahahoidmist. Selgita seda kõigile seltsimeestele kambris.

Vana.»

Keskuse käsk sattus kokku uue väljakutsega vangla direktsiooni sellesama armuandmispalve asjus. Pärast esimest ettepanekut, mille capodirettore oli teinud paar nädalat varem, oli number 2722 vastanud:

«Armuandmispalve saab esitada süüdlane, kui ta palub armu. Aga mina pole end süüdi tunnistanud.»

Ja jälle teeskles Giordano tähelepanelikku ja armastusväärset ülemat, jälle kostitas ta vangi 2722 sigarettidega ja jälle veenis ta:

«Me toetame teid. Me kirjutame isegi, et te käitute eeskujulikult. Kuigi me mõlemad teame, et see pole kaugeltki nii. Me oleme teiega korduvalt tülli läinud.»

«Tähendab, teie arvate, et me oleme korduvalt ära leppinud? Ei, ma ei ole teiega ära leppinud. Ma olen teiega igaveses riius kogu mulle teie katuse all jäänud seitsme aasta jooksul.»

«Seitse aastat võivad muutuda mõneks kuuks. On vaja ainult teie kahetsust, tõsi küll, teie enda osas, ja siis võite arvestada armulikkusega.»

«Mida rumalamad on seadused ja mida julmemad on kohtunikud, seda vajalikumad on kuningliku armulikkuse märgid süüdimõistetute suhtes,» Kärtner pöördus pilkavalt duce vastas seinal rippuva Vittorio Emanuele pildi poole. «See juhtub siis, kui kuningale muutub raskeks tema despoodikuulsus ja ta tahab kuulsaks saada armulikkusega.»

«Number 2722, ma keelan rääkida kuningast lugupidamatult!» Giordano kortsuline paljak muutus punaseks. «Veel üks lause ja . . .» ta näitas sõrmega ukse suunas.

«Te ei saanud minust aru. Armulikkus on voorus, mis suurepäraselt täiendab kuninga rangust. Milleks on siin aga vaja seadusandlust? Ainult korratu kohtupraktika puhul jagavad kuningas ja duce armu sellele, kelle kohus on tunnistanud kurjategijaks. Minu teada on ka teie Cesare Beccaria midagi selle kohta kirja pannud.»

«Meie, itaalia juristid, austame tarka Cesaret.»

«Aga mina olen kindel, et duce,» Kärtner viipas hooletult kuninga portree vastas rippuva Mussolini pildi poole, «on seda Milano mõttetarka lugenud pealiskaudselt. Või arvate, et Beccaria ei osalenud fašistlikus Rooma marsis ainult seepärast, et ta elas kaheksateistkümnendal sajandil? Andestamine ja armuandmine — need on fašistliku ülemvõimu üsna soovitavad atribuudid. Olgu pealegi, kui armulikkus muutub seaduseandja, kohtuniku, vanglaülema vooruseks, aga ei tule ülalt võimukandja

tujule või kapriisile vastavalt. Te tahate veenda ennast, mind ja kõiki, et Itaalias võivad teha heategusid ainult kaks inimest — kuningas ja duce. Kas te ei leia, et mul on õigus?»

«Mul on teiega raske nõustuda, kuigi juriidilisest vaatevinklist . . .»

«Aga mida tähendab kuritegu andeks anda?» katkestas teda vaidlusest erutunud Kärtner. «See tähendab tunnistada, et karistusmäär ei olnud vajalik. Tähendab tõelistele kurjategijatele sisendada lootust karistamatusest. Kui ühtedele antakse andeks, siis karistades rangelt neid, kes ei saa andeks, õigusemõistmist ei kaitsta, vaid oma võimu just kuritarvitatakse . . . Siin te keelitate mind andma armuandmispalvet kuningale või ducele ja mõtlete seejuures arvatavasti, et karm karistus määrati mulle õiglaselt. Kuidas võib siis kinkida armu ja osutada kuninglikku armulikkust sellisele paadunud roimarile?! Järelikult olete te nõus ohverdama ühiskondlikku julgeolekut üksikisiku kasu pärast. Selline armuandmine ainult loob ja kinnitab üldist ettekujutust karistamatusest ja korratust kohtuterrorist Itaalias . . .»

Kärtner oli sedavõrd oma kõnest haaratud, et ei märganud, kuidas capodirettore kellanuppu vajutas, kuidas uks selja taga avanes ja valvur vangi 2722 kabinetist välja oli valmis viima.

Capodirettore andis valvurile märku ja too haaras kinni Kärtneri käest ülalpool küünarnukki.

«Mä ei kahtlustanud, sinjoore Giordano, et te olete nii kogenud vaidleja,» jõudis Kärtner väljudes öelda. «Kõige tugevamat argumenti hoidsite te meie vaidluse lõpuks.»

«Niipea kui ma tunnistan üles oma kodakondsuse, korraldatakse uus kohtuprotsess,» arutas Étienne mööda treppi oma kambri poole ronides. «Mind süüdistatakse kohtu ees tõe varjamises esimese protsessi ajal. Võib-olla just seda kahepalgeline Giordano taotlebki.»

Vanglaametnikud jälgisid tähelepanelikult neid poliitvange, kelle meeleolu oli langenud. Need isoleeriti, viidi üksikkambrisse, ja kui nad andsid armuandmispalve, vabastati küllaltki ruttu. Kommunistid aga ei pidanud neid pärast seda parteikaaslasteks. Eksisteeris karm parteikorraldus: palveid duce ja kuninga nimele mitte anda, see on võrdne deserteerimisega, reetmisega, fašistliku režiimi tunnustamisega. Iga armuandmispalve aitas mustsärklastel eraldada ebakindlaid antifašiste, kahetsevaid, juhuslikke mässajaid veendunud revolutsionääridest, nendest, kes ei kavatse võitlusest loobuda. Iga kahetsusakt oli fašistide triumf vastase üle.

Selgrootu inimene vaatas oma allkirjale palvel nii: «Miks ma peaksin keelduma vanglast vabastamisest või vanglakaristuse vähendamisest selle tühise formaalsuse pärast?»

Vang 7074 Antonio Gramsci aga ei pidanud seda formaalsuseks! Poliitvangid Castelfrancos teadsid, et ta oli keeldunud kindlalt Mussolini ettepanekuist ja ei olnud alla kirjutanud armuandmispalvele. Gramsci oli nimetanud sellist palvekirja poliitiliseks enesetapuks ja öelnud, et kui ta peab valima ühe või teise enesetapuviisi vahel, siis ta eelistaks, et duce ei esineks üheaegselt timuka ja halastajavenna osas. Ometi keeldus Gramsci armuandmisest, seistes ühe jalaga hauas, olles ära piinelnud fašistide vanglatrellide taga kümme aastat!

Ja kui Kärtner, kuigi ta pole Itaalia Kommunistliku Partei liige, kirjutaks praegu sellise palvekirja, kaotaks ta sisemise õiguse lugeda end selle kristallpuhta inimese aatekaaslaseks, kuidas ka Étienne ei õigustaks end sisimas, milliseid parandusi ka ei teeks oma eriolukorraga seoses.

Sattunud kambrisse, kus istusid poliitilised, ei esitlenud Kärtner end kommunistina. Aga side, mida ta pidas välisilmaga Renato ja tema pruudi kaudu, tagati kommunistide jõududega! Kas võis Étienne sellises olukorras teeselda apoliitilist kommersanti, kes on vangi sattunud arusaamatuse tõttu ja kellel pole midagi ühist antifašistidega?

Ka viimane Vana käsk sattus Étienne'i kätte ainult kommunistide abiga. Vanemad parteikaaslased olid keelanud Renatol vangivalvuritega tülitseda. Ta pidi end ülal pidama rahulikult, olema kuulekas, et teda kiidaks capoguardia isiklikult ja et Renatol mingil juhul ei keelataks kohtumisi. Ta ei tohtinud austria seltsimeest alt vedada!

Kes aga oleks hakanud muret tundma, kes oleks hakanud riskima mingi kahtlase tegelinski pärast? Kes oleks aidanud austria ärimehel sisse seada sidet välismaailmaga (võib-olla teise samasuguse tegelinskiga), kui Konrad Kärtner poleks end ülal pidanud nagu järjekindel antifašist? Muidugi mitte keegi!

Ornella ootas, kuni nende kohtumisel oli valves unine laisk valvur, võttis rinnahoidja vahelt tillukese pakikese ja torkas märkamatult Renato kätte. Selles pakis oli pudelike hiina tušiga, sulg, paar närimiskummiliistakat ja tükkideks lõigatud vahatatud kalka; mõned Étienne'i saadetud kirjad olid läbi ligunenud ja kõiki sõnu ei olnud võimalik aru saada.

Étienne'il tekkis võimalus Vanale põhjalikum kiri saata. Ta veetis unetu öö, vaieldes lõputult endaga ja diskuteerides tagaselja Vanaga. Étienne'il oli meeles, et Bērziņš ei kannatanud üldse ettekandeid, eelistades dispuute. Ta korraldas meeleldi vaidlusi oma valitsuses ja võttis neist ka ise meeleldi asjalikult osa.

Ah, kui Étienne oleks ise saanud öelda Vanale kõik vastuväited, mida tuli suruda viletsasse vahapaberitükikesse! Kiri vedeleb Renato juures, siis tema pruudi suus ja alles siis satub

kellegi kätte. Ah, kui Étienne saaks praegu rääkida Vanaga, vaadates tema sügavatesse hallikassinistesse silmadesse!

Kui saaks olla praegu Venemaal, Moskvas vanas-vanas hallika šokolaaditooniga võõbatud majas, tuttavas kabinetis... Étienne'il oli hästi meeles Vana kabinet. Nurgas on tulekindel seif. Helesinine kardin on tõmmatud strateegilise kaardi ette. Kirjutuslaud, kõrval kaks tugitooli. Laud, ühegi paberita, koguka tindipotialusega...

Just selles kabinetis oli aset leidnud tutvumine Bērziņšiga, kui too Manevitši esimesele vestlusele välja kutsus. Bērziņš oli käitunud nagu õpetaja, kes kuulab tähelepanelikult õpilast ja püüab kinni vähimagi kindlusetuse tema vastuses.

Nähtavasti meeldisid Bērziņšile Manevitši kõhklevad vastused. Bērziņš mõistis, et see kõhklus oli tingitud kõrgendatud nõudlikkusest enda vastu. Ja nii kõhklus, mis Manevitši arvtes rikkus kõik, tegelikult, niipea kui Bērziņš oli välja selgitanud selle põhjuse, ei äratanud Bērziņšis kahtlusi, vaid hoopis veendumuse, et räägib inimesega, kellele võib kindel olla. Bērziņšile ei jäänud märkamatuks Manevitši siirus. Noormehes võis aimata rahulikku hingejõudu, mille oli sünnitanud rahutu revolutsionääritemperament, ja paindumatut tahet, mida leevendas intelligendi taktitunne. Sellistel inimestel on leebe võimujõud, see aga on väga, väga väärtuslik tulevasele luurajale.

Manevitš oli istunud tugitoolis tühja laia laua taga ja oletanud naiivselt, et midagi pole veel otsustatud, et peamine jutuajamine on alles ees, et mitte kõiki ankeedipunkte pole tudeeritud, erutuses märkamata, et Bērziņši hääletoon ja küsimuste iseloom olid muutunud, aga mis peamine, küsija pilk oli tabamatult soojenenud.

Aastaid hiljem oli Vana tunnistanud Étienne'ile, et Étienne oli talle meeldinud just siis, kui ta oli esimese vestluse ajal üsna kõhklevalt vastanud. Manevitši töö küsimuse oli Bērziņš lahendanud selle vestluse käigus sõltumata kõikidest ja igasugustest ankeediüksikasjadest ja eluloodetailidest.

Bērziņš arvas, et luuraja ei saa teha oma tööd, kui teda täielikult ja eeltingimusteta ei usaldata, ja õpetas Manevitšile, nagu ka teistele, iseseisvust. Konspiratsioonitingimustes pole luurajal kusagil välismaal kellegagi nõu pidada. Selle usalduse eest Manevitš (nüüd juba Étienne) ja ta kaaslased tasusid Bērziņšile piiritu ustavusega. Ka kõige rangem distsipliin rajaneb eelkõige usaldusel, aga mitte mõttetul kuulekusel ja aukraadiaustamisel. Ette tuli kõike, tuli üksi lahendada väga raskeid ülesandeid, ja alati küsis Étienne mõttes endalt: «Kuidas oleks minu asemel käitunud Vana?» Nii oli tal kergem õiget otsust leida.

Aga nüüd ei ole ta Vanaga nõus, piinab end sellega, et ei saa täita käsku ja esitada armuandmispalvet.

«Kas käsk on tõepoolest vale või ma ei tea käsu põhjustanud asjaolusid? Kas on selles käsus täielik usaldus minu vastu? Miks ma ei või ise otsustada, kuidas ma pean käituma taolises olukorras? Ja kas pole keegi Vana eksitusse viinud, jättes osa asjaolusid talle teatamata?»

Étienne kujutas ette, kuidas Vana kirub oma alluvat, kelleks oli praegu tema ise. Kui Vana kellegagi pahandas, oli tal solvunud ilme, justkui oleks tal häbi selle inimese pärast, keda ta peab noomima. Seejuures ei tõstnud Vana häält, ta noomis alluvat alati püsti seistes, mitte laua taga istudes, sellega nagu rõhutades jutuajamise tähtsust. Erutuse hetkel tõstis ta pliiatseid paigast paika ja paigutas ümber kirjapressi.

Aga kui rangelt ka Vana ei kritiseerinud, tema teravas hääletoonis polnud märgata soovi solvata või alandada. Eksinu ei kaotanud usku endasse ja oma jõusse. Vana jäi õpetajaks, kes on veendunud, et tema ees seisab võimekas õpilane, ning kes usub õpilase taibukusse ja aususse ning sellesse, et õppetunnist on talle kasu. Pealegi oskas Vana kuulata, aga osata kuulata alluvat — see on juhile väga tähtis.

Kas suutis Étienne sel unetul ööl veenda Vana oma õigsuses?

Järgmisel hommikul keeldus Kärtner jalutuskäigule minekust, et saaks jääda kambrisse üksi, läbi mõelda vastus Vanale ja maalida see tillukeste tähtedega paberitükile. Ta oli kindel oma sidemeestes ja kirjutas vene keeles.

Étienne oli uinunud alles vastu hommikut. Ta nägi õudset und — ta oli armuandmispalve kuninga nimele juba alla kirjutanud ja otsustas selle viia isiklikult kuningas Vittorio Emanuele kätte. Étienne jalutas kuningaga Villa Savoia alleedel, kentsakalt pügatud küpresside vahel. Kuningas kandis riigi esimese marssali vormi. Kahjuks kõrge rummuga, kullaga rikkalikult väljaõmmeldud vormimüts varjas peaaegu terve Pähklipureja näo (see hüüdnimi oli antud kuningale seepärast, et tal tõmbles tugevasti ebatavaliselt suur lõualuu). Étienne püüdis kogu aeg vaadata Pähklipureja vilavatesse silmadesse — kas annab armu või ei anna? Ent mütsisirm varjas nägu ja Étienne ei näinud midagi peale kongus nina ja raske lõualuu. Juba mitu korda oli Étienne püüdnud Vittorio Emanuelele selgeks teha palve motiive, kuid kuningas ainult muigas väsinult ja vaikis. Öeldakse, et vaikimine on kuninga anne, mille on põhjustanud alaline hirm, aga arglik vaikimine muutus Vittorio Emanuelel riiklikuks tarkuseks. Juurde astus kuninganna Elena ja hakkas rääkima vene keeles. Kuidas teisiti, Montenegro kuninga tütar kasvas ju Peterburis ja oli keisrinna õuepreili. Vaevalt oli Étienne jõudnud hakata kuningannaga vene keelt rääkima, kui kuningas katkestas palujat ja hakkas innukalt oma vanade müntide kollektsioonist rääkima. Vittorio Emanuele oli tuntud numismaatik, vanade

müntide kohta kirjutatud raamatu autor. Huvitav, kas neid münte võetakse vanglapoes vastu?... Millist narrust küll võib näha näljane inimene unes!

«Armuandmispalve asjus:

1. Siin vangis on üle 120 seltsimehe, kellega koos ma elan ja töötan ning kes näevad minus parteikaaslast. Minu allkiri armuandmispalvel mõjub paljudele laostavalt, selle kasutab ära vangla direktsioon oma huvides ja see leiab vastukaja kogu Itaalia Kommunistlikus Parteis, sest siin istuvad seltsimehed kõigist provintsidest. Mingi minu selgitus ei aitä.

2. Ma olen kindel, et palve lükatakse tagasi. Vangla direktor annab minu kohta negatiivse iseloomustuse, sest teab minu osast poliitvangide ühtekoondamisel, nende võitluses õiguste eest. OVRA on armuandmise vastu, seda ütles mulle avalikult ohvitser, kes viibis minu ja advokaat Fabbrini kohtumise juures. Advokaat, kes mind kaitses protsessi ajal, ei ärata minu täielikku usaldust. Armuandmispalve läheb maksma palju raha, aga tulemust ei anna.

3. Minu arvamine: meie partei liikmel ja Punaarmee komandöril pole sobiv kirjutada armuandmispalvet.

4. Kui Vana, pärast tutvumist minu argumentidega, kordab käsku allkirja osas, püüan ma lasta end üle viia teise vanglasse ja kirjutan paberi seal. Ma kardan, et ainus tulemus on järgmine: ma pean veetma ülejäänud aastad üksikvangistuses, sest pärast armuandmispalvet ma ei suuda elada ega töötada vangis koos teiste seltsimeestega.

Andke see kõik edasi Vanale. Jään ootama vastust.

É.»

«Ma võin esineda austerlasena, tegutseda ärimehena, võin elada kahepalgelist elu. Ent mul on üksainus au ja ka üksainus väärikus! Nii nagu punaarmeelasele on ette nähtud üksainus rihm nii sineli kui ka vormipluusi jaoks. Ja mingit muud rihma pole talle ette nähtud . . .»

Aga mida rohkem ta mõtles, seda selgemaks sai, et jutt punaväelase ühest rihmast on ilus, kuid mitte eriti tark. Ta poleks tohtinud kirjas, mis satub arvatavasti Vana kätte, argumenteerida ägeduses selliste mõistetega, nagu partei liikme ja Punaarmee komandöri au ja väärikus. Seepärast, et siin, Castelfrancos, pole ühtki partei liiget ega Punaarmee komandöri, vaid on rikas austerlane Konrad Kärtner, kes on süüdi mõistetud spionaaži eest fašistliku riigi kahjuks.

Teisest küljest aga, kui apoliitiline ärimees oleks täpselt legendist kinni pidanud, oleks ta peale vanglaisolatsiooni jäänud

moraalsesse isolatsiooni ka siin vaevlevate itaalia antifašistide seas. Ka vastus Vanale läheb ainult põrandaaluste kommunistide abi tõttu. Kuidas saab Étienne muutuda nende silmis reeturiks ja argpüksiks?

Ei, ta oli endist viisi oma õigsuses veendunud. Seepärast ta ei teatanudki vastuskirjas Vanale, nagu see oli nõudnud, mitu kuud tal on jäänud veel istuda.

Esimest korda elus ei saanud ta järgida oma õpetaja nõuannet ja täita oma komandöri käsku.

66.

Alles eile oli Kärtner näinud esmakordselt seda sinisilmset ruugepäist noormeest vanglaõues jalutamas, neid oli juhitud ühte lahtrisse.

Ja täna kõndis noormees Kärtneri selja taga ja rääkis usalduslikult kõigest, mis temaga oli juhtunud. Ta oli saanud karistuse kui saboteerija ja desertöör, enne seda aga oli ta töötanud tehnik-motoristina Hispaania lennuväljadel, ette valmistades lennuks kahekohalisi kõrgema pilotaaži hävitajaid «Caproni 113».

Noormees jutustas, et sama aasta märtsis olid vabariiklased ja partisanid rünnanud fašistide Talavera de la Reina lennuvälja Tajo jõe ääres Sierra de Guadarrama mäestikuharus. Kuulujuttude järgi oli toda rünnakut juhtinud kuulus diversant, kes on rahvuselt makedoonlane ja auastmelt vabariiklaste armee kolonelleitnant.

«Ega sa ei tea, kuidas oli tema nimi?» küsis Kärtner vaikselt ja tardus vastust oodates.

Kuid noormees seljataga laksutas eituse märgiks keelega.

Ja siiski oli Kärtner peaaegu kindel, et jutt oli Xanthist, millise nime all varjus Hadži-Umar Mamsurov. Sellise jultumusega rünnak lennuväljale laskis aimata seltsimehe «käekirja».

Kärtner teadis, et eelmise aasta novembri keskes sai Xanthist Katalooniast Madridi kaitseks paisatud väesalga juhi anarhist Durutti nõunik. Nähtavasti ei olnud ta kaua anarhistide killas, kui juba sõdis oma erialal. Oli levinud kuuldus, et see makedoonlane olevat lennuvälja rünnates saanud raskelt haavata. Üksikasju sinisilmne ja ruugejuukseline noormees ei suutnud teatada. Ja jälle laksatas ta keelt.

Aga suve lõpupoole olid punased rünnanud Tablada lennuvälja Sevilla lähedal. Nad olid tunginud lennuväljale kahe-kolme meheliste rühmadena. Kõigest võis arvata, et nad olid hästi informeeritud lennuvälja sisekorraldusest ja tundsid lennuvälja plaani. Ligi kümme õhkijat oli ligi hiilinud Alfonso XIII navigatsioonikanali poolt ja Guadalquiviri kaldalt, rühm diversante aga oli ründamiseks koondatud lennuvälja idavärava lähedusse apelsinisallu, päris komandatuuri nina alla. Tol korral olevat punastel õnnestunud süüdata seitseteist lennukit. Maha põlenud nii raskepommitajad kui ka viimase mudeli «Messerschmitid».

See uus «Messerschmiti» mudel oli ilmunud pärast seda, kui venelased hakkasid Hispaania taevas tiirutama kahte tüüpi hävitajatega. Ühe tüübi ristisid hispaanlased «chatoks», mis tähendab «nõbinina», teist nimetasid «mosca», see on «kärbes».

«Milline meie mudel on «chato»?» mõistatas Étienne. «Pigem küll «I-15» kui «I-16». Kui vaadata «I-15» kõrvalt, siis näib, et mootor on natuke püsti aetud. Tõepoolest nõbininaline profiil . . .»

Noormehel, kes astus peatumata piki vanglamüüre, oli ikka veel silme ees too õudne öö lennuväljal, tulistamine ja plahvatused. Ta oli näinud, kuidas veeti järele raskelt haavatud hallipäist partisani, kelle kaaslane oli surma saanud. Hiljem oli noormees kuulnud, et vanamees oli viidud Badajozi. Fašistid olid püstitanud künkale risti, tõmmanud sellele haavatu ja põlema pistnud. Enne seda oli lastud talle armulauda anda ja siis saadud teada, et taat oli peaaegu seitsekümmend aastat vana ja tema nimi oli Bautisto.

Étienne sammus aeglasèlt mööda vanglaõue, aga süda peksles nii, nagu oleks kuulda saanud uuest amnestiast.

«Võib-olla poleks minu šifreeringuteta sooritatud seda rünnakut Tabladale?»

67.

Oli aeg esitada atestatsiooni polkovnik Manevitšile järgneva auastme omistamiseks, sest tärminid olid ammu möödas. Bērziņš tuletas seda Iljale mitmel korral meelde, kuid too ei kiirustanud. Atesteerida fašistide vanglas istuvat töötajat?!

«Muidugi on mind või teid kergem atesteerida.» Kui Bērziņš vihastus, välkusid tema hallikassinised silmad ja ta sasis kämblaga oma paljaks põetud kukalt, kuid häält ta ei tõstnud. «Me käime tööl. Iga päev näitame ette loa pääslas. Tuli — läks, saabus — lahkus . . . Lubate lahkuda? Minge! Lubage pöörduda, seltsimees komissar? Pöörduge! Lubage täita? Täitke, seltsimees polkovnik! Saad palga, saad korteriorderi, saad korralise auastme, saad uue vormi . . . Kas siis vanglakaltsud saavad muuta meie endist ettekujutust polkovnik Manevitšist? Kas ta istub trellide taga või ei istu — ta võitleb vaenlase tagalas . . . Vene sõjaväes esines juhtumeid, kus kangelastele, kes sattusid neist sõltumata asjaoludel sõjavangi, anti ordeneid ja neid ülendati auastmes. Kas Manevitš pole praegu sõjavangis? Ta võitles kõige esimesel

võitlusliinil, oli vaenlasele lähemal kui ükski piirivalvur Grodekovo või Negoreloje kordonist!»

Ilja ootas, millal Bērziņši pahameel möödub, kuid Bērziņš sammus kogu aeg edasi-tagasi.

«Ka meie teiega oleme süüdi, et Manevitš istub praegu Mussolini juures trellide taga... Ja-jah, olime kohustatud leidma ja kiiremini saatma talle asendaja. Veel tollal, kolmekümne kuuenda aasta kevadel. Ta oleks tulnud löögi alt välja tuua. Me lasksime korraldada tema tagaajamise kahel, Hispaania ja Itaalia vastuluurel. On paanikategijaid, enesekindlustajaid, kõhklevaid argpükse, kes näevad jälitust igal sammul. Aga Manevitš... Kui ma sõitsin Hispaaniasse, lubasite ta asendada kuu jooksul. Mitu päeva on teie kuus, sada või kakssada? Tuleb välja, et ülemat on leida kergem, kui ühte tema alluvat. Mingi paradoks! Kas te ei leia?»

Nagu alati kuulas Ilja noomimist vaikides ja ainult köhatas madala häälega, mitte sellega, millega oli äsja ette kandnud.

«Manevitši pea kohal rippus peenikese niidi küljes Damoklese mõõk,» ägestus Bērziņš. «Teie aga olite siin ülemäära ettevaatlikud. Ja kinnitasite oma armast «seitse korda mõõda...». Seitse korda enne lõikamist mõõta on alati kasulik. Aga siis juba tõepoolest mõõta, ja mitte viidata mõõtmisele! Mõõta ohtusid! Proovi mõõta seitse korda endal võõrast riski, võõrast ennastsalgavust, võõrast julgust, võõrast valu, võõrast kannatust. Seitse korda mõtle igati läbi, kaalu, kontrolli, arvesta, aga ära kasta seitse korda sulge tindipotti, enne kui lihtsat paberit kirjutada. Miks nimetada argust ettenägelikkuseks ja otsustusvõimetust ettevaatlikkuseks?»

Ilja köhatas loiult.

«Luurajale on mõtteahtrus nagu surm,» jätkas Bērziņš. «Sellised inimesed teavad ainult, mida nad ei tohi teha. Need, Tolstoi väljenduse järgi «negatiivsed väärtused», on omased mõnedele diplomaatidele: mitte rikkuda ametlikku protokolli, etiketti, võõraid kombeid, mitte puudutada ebameeldivaid küsimusi. Nad teavad suurepäraselt, mida ei tule teha. Aga mida just teha, taibukalt riskeerides ja asjalikult ettevaatlik olles, — seda on raske otsustada. Milles on teie viga?» Bērziņš tõmbas kämblaga üle põetud kukla. «Teie arutate meie seisukohalt. Ka meie vastased pole fantaasiata, ka nemad ei mõtle ainult ühte moodi, mis kergendaks meil teiega ülesannete lahendamist.»

On ülemaid, kes üle kõige hindavad alluvate agarust — anda õigel ajal paberid allakirjutamiseks, valmistada kiiresti õiend, mida on nõutud «ülevalt poolt». Ka informeeritus võib olla erinev: loov ja näiline, kantseleilik. Bērziņš hindas alluvates kõige rohkem oskust iseseisvalt mõelda, ja alles siis vastata soravalt küsimustele. Ta ei ärritunud, kui temaga vaieldi ja oma seisukohta kaitsti senikaua, kuni tuli täita käsk. Ükskõikse, pealiskaudse mõtlemisega inimesega pole millestki vaielda, temaga on alati kerge kokku leppida, talle on kõik selge, ta ootab juhtivaid korraldusi ja õgib silmadega ahnelt ülemusi.

«Selleks, et Manevitšit atesteerida,» Ilja köhatas bassihäälega, «pean ma viitama kellegi arvamusele, saama hinnangu tema otseselt komandörilt.»

«Teie olete tema otsene komandör! Paluge siis endalt seda hinnangut. Ja kui te ei usu iseennast — lugege läbi tema viimased ettekanded ja andke iseloomustus nendele dokumentidele toetudes.»

«Mida rohkem on inimeses auahnust, seda umbusklikum ta on,» mõtles Bērziņš. «Kõige umbusklikumad inimesed on karjeristid.»

Bērziņš jälgis tähelepanelikult Iljad. Tolle nägu oli ootusest pingul, nagu alati, kui ta viibis selles kabinetis.

Ilja kammis juuksed sirgesse seitlisse ja tema hallinevad juuksed, siledad ja läikivad, raamistasid lauba ja meelekohad sirgjoontena, mistõttu soeng näis välja parukana: tollal oli sõjaväelaste seas moodi läinud «Šapošnikovi soeng».

«Võib-olla küsida hinnangut meie seltsimeestelt Itaaliast?»

«Teie ju ise lugesite mulle hiljuti Grigri kirja, milles ta teatas, et Étienne käitub kui kangelane.»

«Grigri pole Manevitši ülem ja kiri pole atestatsiooni nõuetele vastav hinnang.»

Ametipedante on kahte liiki. Ühed peavad kinni seadustest, kuid lähtuvad seejuures alati tervest mõistusest ja asja huvidest. Teised — nende hulka kuulus ka Ilja — hoiavad samadest seadustest kinni, kuid otsivad neis samas mingeid pidepunkte ja konkse, ei järgi mitte seaduse vaimu, vaid tähte, otsivad ajendit, et mitte teha toda ja mitte lubada seda. Peaasi et neid ei süüdistataks valvsuse nõrgenemises või kellelegi kaasaaitamises.

Ettevaatlikkus oli Iljale kõiges omane. Kui Bērziņš esitas lihtsa küsimuse, kuulis Ilja suurepäraselt. Kui aga küsimus oli keeruline ja selles võis tunda riugast, Ilja täpsustas kimbatusse sattumise vältimiseks küsimust, justkui oleks kannatanud vaegkuulmise all, ja võitis nii vastuseks aega.

Kord kuulis Bērziņš, kuidas Ilja ütles kellelegi kaastöötajaist telefonitorru: «Seltsimees, võite end õnnitleda suure edu puhul!» Ilja lubas tundmatul seltsimehel õnnitleda end edu puhul, kuid ise õnnitleda teda ei söandanud. Miks anda ülepeakaela hinnang, kui pole veel teada kõrgemalseisva ülema, võib-olla armeekomissari seisukoht.

Ilja oli üldse kitsi tänu, õnnitluste, premeerimise, oma alluvate kiitmise osas, teda ei rõõmustanud eriti nendele kõrgemate

sõjaväeliste auastmete andmine. Äkki saab Manevitš tõepoolest temast varem brigaadikomandöriks?

Neil oli olnud valitsuse pääslas kaua aastaid valves ülitäpne vanem. Ka töötajailt, keda ta tundis näo järgi ideaalselt, nõudis ta pääsikut. Võib-olla vastas see vahtkonnateenistuse määrustikule, kuid Bērziņšit ülivalvas vanem ärritas, kui see tervitas ja ütles: «Tere hommikust, seltsimees teise järgu armeekomissar!» ning nõudis siis pääsikut. Iljalt võiks siiski nõuda enam kui vanemalt!

Erinevalt Iljast, kui Bērziņš inimest usaldas, siis oli ta temaga avameelne ja südamlik. Luuretöös on ju kõik rajatud täielikule usaldusele nende vastu, kes selle usalduse on ära teeninud...

Iljad hämmastas täna ägedus ja teravus, mis paistis Bērziņši jutust vanglas istuva polkovnik Manevitši atesteerimise kohta. Ei võinud ju Ilja teada, et Bērziņši erutusel ja pikal audientsil endal oli hoopis muu põhjus.

Bērziņšil oli kahju, et oli jutuajamisel kasutanud liiga teravaid väljendeid. Poleks olnud tingimata vaja öelda «taguge oma kangekaelsesse pähe», liigne oli Iljale ette heita vaikset ja rahulikku elu; teadagi, mis kuurort neil on. Kõige muu osas aga arvas Bērziņš endal õiguse olevat.

«Andsin omal ajal Iljale järele, mängisin liberaali... Vähe on sellest, kui oled hoolas, informeeritud ja ettevaatlik töötaja. Luure nõuab veel paljusid muid omadusi. See on loometegevus. Luurajal peavad olema veel kujutlusvõime, temperament, teravnenud intuitsioon. Aga kõige peamine on see, et ta vajab sünnipärast või õigel ajal omandatud mõtete ja tegude iseseisvust. Võib-olla oleks Ilja mõnes teises valitsuses tema kohusetruuduse ja täpsuse juures jõudnud kõrgele ametikohale. Aga meie valitsuses pole tal siiski midagi teha...

Ilja oli voolujooneline inimene, ilma teravate nurkadeta mõtlemises ja käitumises. Õige, kuid kahvatu seltsimees. Ta ei tee jämedaid vigu, teda pole kunagi karistatud ja ta vist jääbki karistuseta. Ta maksab korralikult kõiki makse, milliseid kuhugi on vaja maksta. Parteiridade puhastamise läbis ta konarusteta, ühegi etteheiteta. Talle ei esitatud isegi küsimusi, peale kohustuslike, — kõik oli selge nagu ükskordüks. Ilja on nii palju aastaid töötanud, tal on laitmatu ankeet, selline steriilselt puhas teenistuskiri — ja äkki: vabastada asja eest teist taga inimene ametist...»

Bērziņš oli mõttes, vahtis aknast välja, ja kui ta uuesti ringi pööras, heitis ta võõrdunud pilgu keset tuba seisva Ilja poole.

«Ma kirjutan ise atestatsiooni,» ütles Bērziņš kuivalt. «Teen seda kohe. Teie olete vaba.»

Niipea kui Ilja oli väljunud, ust enda järel aupaklikult sulgedes, kirjutas Bērziņš ühegi paranduseta atestatsiooni polkovnik

L. Manevitši (Étienne) kohta:

«Võimekas, mitmekülgselt haritud ja kultuurse silmaringiga komandör. Tahteomadused hästi arenenud, iseloom kindel. Töös üles näidanud suurt initsiatiivi, teadmisi ja asjatundlikkust.

Rasketesse tingimustesse sattunult käitus kangelaslikult, näitas üles erakordset meelekindlust ja mehisust. Käitub mehiselt ka praeguse ajani, ületades igasuguseid raskusi ja kitsendusi.

On eeskujulik komandör-bolševik ja väärib autasustamisele esitamist pärast tagasitulekut.

2. järgu armeekomissar Bērziņš.»

Äkki torkas talle pähe, et kui Manevitš pääseb vanglast, kui ta naaseb Moskvasse ja on end põhjalikult ravinud, oleks hea ta võtta luurevalitsuse aparaati, kas või aastaks-paariks. Sellise määramise puhuks poleks brigaadikomandöri auaste sugugi liigne. Ja aasta-paari pärast võib-olla uuesti põrgusse?

Aga mis oleks, kui Ilja asemele määrata Manevitš? Ta tunneb luureasju peensusteni, on nii palju aastaid oma silmaga jälginud üksikasjadeni Hitleri ja Mussolini ettevalmistusi suureks sõjaks.

Pärast seda, kui Bērziņš oli töötanud Hispaanias, keenud pulbitsevas katlas, oli ta hakanud vaatama paljudele luurevalitsuses kehtivatele vanadele eeskirjadele uut moodi ja uut moodi ümber hindama kõiki töötajaid. Iga luurevalitsuse töötaja peaks ükskord kogema ise ohte, tundma end selle nahas, kes käib noateral, kes ei mõõda kaarti sirkliga, vaid sammub rindeteedel, astub kantud saabastes vaenlase tagalas, kes kuuleb suurtükkide kogupauke mitte ainuüksi pidulike matuste ajal Kremli müüri ääres...

Valitsuse parimad töötajad kippusid pulbitsevale operatiivtööle. Alles täna hommikul oli Bērziņši hädavajalik ja asendamatu sekretär, usaldusväärne ja julge Nataša Zvonarjova ei tea mitmendat korda palunud:

«Pavel Ivanovitš, laske mind Hispaaniasse!»

«Ei saa, Nataša. Kuigi olen kindel, et sinust oleks Madridis meie seltsimeestele kasu.»

«Mis ma siis olen, kas valitsuse inventar?» oli küsinud solvunud Nataša. Ta hääl oli nutune ja silmad märjad.

Bērziņš oli tõusnud, tulnud ümber massiivse laua ja Natašat isa kombel õlgadest emmanud.

«Me kõik oleme revolutsiooni inventar. Ja ära seda iialgi unusta.»

Bērziņš luges atestatsiooni läbi, andis selle Nataša kätte ning palus Ilja juurde osakonda viia, sealt aga tuua polkovnik Manevitši isiklik toimik.

Kui Caruso vangi 2722 kohtumistuppa saatis, oli ootaja juba kohal. Advokaat Fabbrini tõusis pingilt, valvur aga jäi istuma kaugema seina juurde.

Kärtner noogutas advokaadile ja jäi vangivalvuri poole vahtima: kes on seekord «kolmas liigne»?

Ühest pilgust jätkus veendumaks, et valves polnud too, kes alati mööda ruumi ringi jookseb, nii et silme ees hakkab virvendama. Toolil istuja nägugi oli nagu kivist valatud. See polnud ka hallivuntsiline paljaspea. Ka mitte viimasel korral valvanud vangivaht. Tähendab, välistamismeetodi kohaselt on Étienne'il au tutvuda Liguurias sündinuga.

Ja siis tabas Kärtnerit tormiline lobisemishoog. Justkui ta poleks kohale toimetatud tihedalt asustatud kambrist, vaid valla pääsenud pikaajalisest üksikvangistusest ja vaikimisest väsinud.

Ta teretas Fabbrinit ja pöördus siis paljusõnaliselt ja ülespuhutult «kolmanda liigse» poole ning puistas ta üle küsimustega: midagi ilmast, küsis, mis nädalapäev on ja mitu päeva on juulikuus.

Vangivalvur vastas kuulekalt, Étienne aga pingutas kuulmist. Ta oli tabanud juba imestusvarjundi Fabbrini näol, advokaat kuulas oma kaitsealust, peast eemalehoidvad suured ümarad kõrvad kikkis.

Muidugi oli Kärtner seekord tavalisest erinev, kuid ta oli juba vajalikku kuulnud: «kolmas liigne» polnud üldsegi liguurlane. Ei midagi taolist! Ta venitas täishäälikuid ja eriti «e» kõlas venitatult, mis reetis pigem milaanolast. Ka kasv ei langenud kokku kirjeldusega. Mis lühike see oli? Kui mees oleks tõusnud toolilt, oleks olnud lausa volask.

Järelikult olid eksinud kambrikaaslased, vanglas töötab keegi nendele tundmatu, viies ohvitser, kes käis valves kohtumistoas. Või oli see kangelt toolil istuja uus? Või asendas puhkusel viibijat?

Fabbrini oli ülevas tujus ja julges välja tulla naljadega, mis võisid tunduda kahjutud ainult taipamatule inimesele. Ta kuulutas, et jõudis kohtumisele hädavaevu, sest Milano rong oli hilinenud kahe tunni võrra: rongid on Itaalias jälle unustanud sõita plaani järgi.

«Itaalia majandusolukord paraneb üha, kuigi pole veel täiesti lootusetu,» ütles ta kahemõtteliselt.

Fabbrini õngitses pungil portfellist capodirettore nimele koostatud kirja. Kuna paberite andmine teineteisele oli keelatud, kinnitas advokaat «kolmandale liigsele», et kirjas pole midagi salajast.

«Kolmas liigne» heitis viltuse pilgu kirjale, nägi kirja aadressi ning ütles endise milaanoliku kuivusega häälduses:

«Palve sinjoore capodirettore nimele on lubatud läbi lugeda. Vangile ei tohi jätta.»

«Ainult läbi lugeda,» kinnitas Fabbrini.

Advokaat astus elavasse vestlusse vangivahiga. Ta kurtis janu, väljendas kahetsust, et ei saa praegu juua kanget teed; ta armastavat väga teed, eriti sellistel kuumadel, leitsakulistel päevadel. Kahju, et Itaalias ei soodustata nüüd teejoomist. Sellise teearmastuse juures ei tuleks elada Itaalias, vaid Hiinas või Inglismaal, äärmisel juhul Venemaal.

Étienne alustas kirja lugemist, kuid ei suutnud keskenduda. Mis valvur see toolil istus, justkui oleks arssinapuu alla neelanud? Ruum oli tihedate trellide tõttu pime ja Étienne istus aknale lähemale.

«Väga austatud *capodirettore*!

Pean vajalikuks teatada Teile oma muljetest ja oma seisukohast Kärtneri probleemi kohta, sest Teid informeerida on minu kohus.

a) Saada teada Kärtnerilt, millise riigiga ta on seotud, ei olnud mingit võimalust. Nähtavasti on ta otsustanud vaikida lõpuni, saanud sellise käsu ja peab seda täitma, vaatamata tervislikule seisundile.

b) Ma olen veendunud, et vabas, tunnistajateta vestluses julgeb Kärtner anda mulle «lähtepunkte», mida me saame kasutada tema tegeliku rahvuse väljaselgitamiseks.

c) Kui Kärtner annab mulle «lähtepunkti» (näiteks: rikas sugulane välismaal), siis ta nimetab arvatavasti isiku, kes on väljaspool meie mõjupiirkonda ning see inimene on samasugune probleem nagu Kärtner isegi. Kuid igal juhul väärib proovida selleks, et jälgida, millised instruktsioonid ja käsud ning kust Kärtnerile tulevad.

d) Tuleks uurida, millist poliitilist või muud laadi kompensatsiooni ning kellelt võib nõuda ja saada meie riik Kärtnerile armuandmise ja tema vabastamise korral. Ka sellele küsimusele vastuse saamine eeldaks kohtumist minu endise kaitsealusega nelja silma all.

See oleks, kõrgesti austatud sinjoore, lühidalt, mida oleks võimalik välja selgitada tunnistajateta kohtamise ajal.

Sügava lugupidamisega B. Fabbrini.»

Kärtner luges kirja läbi ja vaatas suurima huviga Fabbrini otsa. Ei oleks arvanud, et advokaat on nii leidlik ja tahab nii kavalalt direktori usaldust võita! Uurimise ja kohtu ajal polnud

advokaat kordagi nii leidlikult tegutsenud. Taolise kirja oleks võinud edukalt koostada vastuluure agent.

Fabbrini aga lobises samal ajal «kolmanda liigsega» põuasest suvest, ning nad mõlemad kurtsid vihmade puudumise üle Lombardias.

«Muide, kas teie ei tea, miks on Itaalias nii põuane suvi?» küsis Fabbrini, kui Kärtner talle kirja tagastas.

Küsitav kehitas arusaamatuses õlgu.

«Seepärast, et kõik itaallased on suu vett täis võtnud!»

Ja Fabbrini puhkes mõnuga ja mõnevõrra isegi teatraalselt esimesena oma libeda nalja üle naerma. Seejärel rääkis ta mingi rõveduse duce kallikese Clara Petacci kohta.

Eelmisel korral oli advokaat käitunud palju ettevaatlikumalt. Tookord oli ta mitmel korral sõrme huultele tõstnud, tuletades Kärtnerile meelde, et on vaja olla ettevaatlik. Ja nüüd oli ta sõnade valikul nii hooletu.

Kas ta tuju oli muutunud? Oli ta eelmine kord «kolmandat liigset» kartnud? Ent esimesel kohtumisel oli ju istunud neist kõige süütum tunnistaja!

Või oli Fabbrini selle tunnistaja osas väga kindel?

Ikkagi oli täna Fabbrini sõnades Itaalia režiimi ja korra kohta mingi teadlik ettevaatamatus, soov silma paista oma vabade mõtetega.

Kelle ees siis?

«Kolmanda liigse» ees? Mõttetu. Järelikult Kärtneri ees?

Étienne oli täna Fabbrinit ja «kolmandat liigset» jälginud neilt silmi pööramata. Ja kambrisse tulles oli ta erutatud.

«Noh, milline neljast tuvikesest kohtumisel silme ees virvendas?»

«Nendest neljast, keda teate teie, mitte keegi. Mingi viies.»

Bruno hüppas voodilt püsti.

«Viies? Kust see välja ilmus?»

Kärtner kehitas ainult õlgu.

«Ja kuidas see viies välja näeb?»

«Ei mingeid eritunnuseid. Pikka kasvu. Istub toolil, justkui oleks mõõga alla neelanud... Muide... Mulle tundus, et ta vahel vaatab natuke kõõrdi.»

«Seda teeb ta vasaku silmaga?» elavnes punapäine aknapesija Bolognast.

«Jah.»

«Noh, see pole ju viies tunnistaja, vaid terve viies kolonn!» hüüatas Bruno. «Sind võib õnnitleda! Sa tutvusid Brambilla endaga! Kirjas on ta nagu capodirettore abi, aga palka saab salapolitseist...»

Kambrikaaslased olid juba uinunud, aga Étienne lamas, peas

ärevad mõtted. Ta mõtles läbi iga hetke tänasest kahekümne minutisest kohtumisest ja see erutas teda veelgi enam.

Näis, et midagi oli «kolmanda liigse» käitumises ebatavalist. Tasus meenutada ainult kõõritava vangivahi soosivat irvitust, mis saatis advokaadi järjekordset kahemõttelisust. See irvitus tähendas rohkem, kui kõik naeratused, mida advokaat nende kahekümne minuti jooksul püüdis oma näole kleepida.

Kas võib oletada, et Fabbrini ei teadnud, kes on Brambilla? Ta oli ju ise rääkinud, et sõidab palju aastaid selle vangla vahet, ja kiidelnud, et talle on kõik vanglas tuttavad!

Muidugi oli see vaid intuitsioon, eelaimus, kuid Étienne'il tekkis kahtlus, et Fabbrini ja kõõrdsilm tundsid teineteist. Kõõritaja näoilmes oli olnud midagi sellist, mis reetis temas mõttekaaslast; ta oli kogu aeg nagu hinnanud, kas advokaat mängib oma osa hästi või halvasti.

Ei tea, miks oli Fabbrinit täna kiskunud poliitilisi anekdoote rääkima? Kärtner ei olnud nendele kuidagi reageerinud ja ei olnud toetanud jutuajamist libedal teemal. Aga miks oli selline ettevaatlik advokaat rääkinud ohtlikke asju häält tasandamata? Mille nimel ta oli riskeerinud?

Küllap oli Fabbrini käitumise psühholoogiline lahendus selles: veenda Kärtnerit, et vaatamata provokatsioonilisele kirjale, väärib advokaat täit usaldust.

69.

Berziņš ei tahtnud vaadata Manevitši-Étienne'i isiklikku toimikut enne, kui on atestatsiooni ära saatnud. Tal polnud vajadust otsida paberitest kinnitust oma kiitvale hinnangule.

Ta lihtsalt tahtis jääda Étienne'iga kahekesi ja üksikasjalikult usutleda: «Noh, millega tegelesid sa viimased kuud, kui mina olin Madridis? Mida jõudsid korda saata? Mis tegi muret? Kes on süüdi ja kas on üldse keegi süüdi sissekukkumises?»

Berziņš avas kaustiku ja hakkas polkovnik Manevitši isiklikku toimikut lõpust lehitsema.

Viimaste korralikult kausta õmmeldud ettekannete seas sattus silma alla suitsupaberitükk, mille Étienne oli teadmata kuidas ja kellega saatnud:

> «Kallis ja lugupeetud Vana! Tervitan sind tuliselt TTPA üheksateistkümnenda aastapäeva puhul. Saadan tervitusi kõigile vanadele seltsimeestele.
>
> Sinu É.»

Ja veel üks kirjake, ebaühtlaste tähtede ja kindluseta kriipsudega, justkui oleks Étienne'il käsi kirjutades värisenud:

«Olen puruhaige ja taipan täna asju viletsasti. Palun Vana kirjutada mulle mõni sõna vaimu turgutamiseks. Saadan talle nukrutseva tervituse.

Étienne.»

«Vaat milline komme on meil kõigil,» mõtles Bērziņš, «isegi nukrutsev tervitus sõbrale nummerdatakse ja seda hoitakse kaustas, millel on nurgamärkus «Täiesti salajane», «Säilitada igavesti», «Ühes eksemplaris» . . . Siis niiviisi.»

Kirjake puruhaigelt saabus siis, kui Bērziņš viibis kusagil Sierra de Guadarrama mägedes.

Kohe täna tuleb saata salavastus Itaaliasse!

«Kuidas sina, Jānis, Hispaaniast naastes ei lugenud tähelepanelikult läbi kogu Étienne'i toimikut, ei selgitanud kõiki tähekonkse kuni viimaseni, ei vestelnud avameelselt kauge sõbraga? Esimesest päevast peale, niipea kui sa tagasi jõudsid ja luurevalitsuse lävepakust üle astusid, on asju ülepeakaela, aga see ei saa olla õigustus . . .»

Bērziņši oli haaranud soe tunne Étienne'i vastu ja see ei lahkunud temast.

Manevitši-Étienne'i toimiku lehtede taga sai selge ilme Grigri nägu. Tema on see, kes muretseb tõeliselt sõbra saatuse pärast!

Grigri oli kavandanud mitu vanglahaiglast põgenemise varianti. Bērziņšile tundus üsna asjalik plaan, mille juures Étienne'i kadumist vanglahaiglast võidi avastada alles kaks tundi pärast põgenemist ja olid välistatud igasugused ohvrid põgenemisel. Kuid Ilja, nagu oli näha toimikusse õmmeldud kirjakoopiast, ainult tuletas Grigrile meelde, et too peab olema ettevaatlikum. Ei mingit asjalikku märkust ega ühtegi nõuannet!

Kirjaridade vahelt oli kuulda Grigri hingekarjet:

«Lõppude lõpuks, ma pean ju mitte ainult kartma, vaid eelkõige tegelema oma tööga! Arukalt, iseenesest mõista, aga tegelema tööga, mitte istuma vanglavärava ees ja ootama ilma! . . .

Kui tubli on siiski Étienne! Ei ühtki kaebust ega viidetki sellele. Tema asemel oleks paljudelt võinud oodata mitte ainult kaebusi, vaid isegi kirumist, mille oleme ära teeninud . . .

Kui ei võeta kirurgilisi meetmeid kasutusele, ähvardab Étienne'i haiglas viibimine täieliku tervenemiseni . . .»

See tähendas vanglas viibimist karistuse lõpuni.

Tänapäev saadab Bērziņš šifreeringu Grigrile, tänab teda ja Tamarat. Ärgu Grigri ka edaspidi häbenegu Keskusega mõtteid jagada Étienne'i vabastamise plaanide kohta.

Grigriga peetava kirjavahetuse järgi otsustades tegi Ilja kaks viga: lähtudes primitiivsest loogikast, mis sobis ainult rumalale vastasele, hoiatas ta ohtliku sekretäri eest ning soovitas Étienne'ile ja Grigrile ebasümpaatse advokaadi abi kasutamist. Miks ei võinud usaldada seal kohal viibivat seltsimeeste arvamust ja intuitsiooni?

Grigri aga kirjutas Iljale:

«See on meie õnn, et sekretär on ustav inimene, mida ta on tegudega näidanud. Arvan, et teie kahtlused on asjatud.»

Grigrile adresseeritud Étienne'i kirjas oli:

«Sinu viimane kiri ei jõudnud kohale. Sidepidaja otsiti enne kohtumist peigmehega läbi ja ta oli sunnitud sedeli alla neelama. Tervitus Vanale. Hüvasti.

É.»

Järelikult oli täiesti ilmne, et Étienne'il oli tekkinud vanglas mingi enam-vähem usaldusväärne side . . . Miks siis Ilja sellest ette ei kandnud? Või arvas ta, et pruuti, kes neelab kirjakesi, ei või samuti usaldada?

Manevitši-Étienne'i toimikut lehitsedes hakkas Bērziņš kahtlema oma varasema käsu õigsuses. Armuandmispalvet oli mõtet anda kohe siis, kui Kärtner alles sattus vanglasse. Sellise palvekirjaga oleksid pidanud kaasnema paljud organisatsioonilised meetmed! Ka suured altkäemaksud võivad aidata taolistel juhtudel. Nüüd aga ei saa Étienne'ilt nõuda, et ta ei arvestaks kõiki vanglasidemeid, kui ta nendeta ei saaks elada ega töötada. Need sidemed on ainsad ja mingeid muid sidemeid pole temaga suudetud luua.

Bērziņš lehitses polkovnik Manevitši isiklikku toimikut, süvenedes üha enam minevikku, pöördudes nende päevade poole, millal punaseid komandöre veel ei kutsutud polkovnikuteks, majoriteks ega kapteniteks, aga tema, Bērziņši külge polnud veel jäänud hüüdnimi «Vana».

Isiklik toimik säilitas ärakirjadena kõiki õiendeid ja pabereid, millised olid aastate jooksul antud Manevitšile: lenduri toidunormi, tütrele Tanjale antud pioneerilaagrituusiku, laost küttepuude väljastamise ja uue vormi väljaandmise kohta. Bērziņši pilk jäi hetkeks peatuma Tšaussõsse, täitevkomiteesse saadetud kirjal, milles paluti abistada sõjaväeteenistuja L. Manevitši vanemaid ja müüa neile riikliku hinnaga kaheksa tahvlit katuseplekki katkise katuse parandamiseks. Samas oli õmmeldud kohalike võimude õiend vanemate sotsiaalse seisundi kohta:

«Varandusest on nimetatud kodanikel lagunenud maja ja lagunenud kuur. Kaubandusega ei tegele.»

Kausta õmmeldud pabereid tagant ettepoole lugedes süvenes Bērziņš noore Manevitši ankeeti, sellesse samasse, mis lebas laual esimese vestluse ajal tulevase luurajaga.

Oli rohkem kui seaduspärane, et Manevitš tollal luurevalitsusse tööle suunati!

Vanem vend, Žak Manevitš, oli osalenud alates noorest east revolutsiooniliikumises ja kuulunud VSDT(b)P-sse. Ta arreteeriti, kuid põgenes õe abiga sunnitöökeskvanglast emigratsiooni. Seal õppis ta arstiks. Hiljem toimetasid Žaki seltsimehed-põrandaalused tema juurde Šveitsi noorema venna Levi. Manevitšid olid pärit Valgevene linnast Tšaussõst. Perekond oli vaene ja poisi koolitamiseks ei jätkunud jõudu. Pärast Veebruarirevolutsiooni naasid vennad Venemaale. Üheksateistaastane Lev Manevitš astus vabatahtlikuna Punaarmeesse, võitles nõukogude võimu eest Bakuus, seejärel Koltšaki vastu, oli soomusrongi komissar. VK(b)P liige 1918. aastast, parteipileti nr. 123915. Pärast kodusõda sai temast Sõjaväe Akadeemia kuulaja. Lõpetas akadeemia ja astus Lennuväe Akadeemia juures asuvatele juhtivkoosseisu täienduskursustele.

Esimese vestluse ajal oli Bērziņš küsinud Manevitšilt:

«Kuidas te suhtuksite ettepanekusse üle tulla tööle meie juurde? Tuleb ka mööda ilma ringi sõita . . .»

Manevitš ei kiirustanud vastama.

«Keeli oskate?» jätkas Bērziņš lühikeste küsimuste esitamist.

«Samaaras kutsuti mind isegi polüglotiks. Pärast ühte juhtumit . . .»

«Millist?»

«See oli juba kahekümnendal aastal. Ma töötasin siis rajooni poliitosakonna juhatajana. Raudtee Tšekaa pidas kinni kaks kahtlast isikut — mehe ja naise. Taheti läbi otsida, aga need hakkasid skandaalitsema, nõudsid Prantsuse konsulit. Vene keelt pidid nad halvasti oskama. Tšekistid käitusid diplomaatiliselt ja kutsusid mu abiks. Ma palusin end mitte esitleda tollele paarikesele, istusin vaikselt kõrval ja kuulasin pealt. Siis võttis üks tšekist naise käest ridikülli, lõikas voodri lõhki ning võttis sealt välja kullalehed ja dokumendid. Muide, vene dokumendid . . .»

«Kes need siis olid?»

«Koltšaki polkovnik naisega. Samaaras oli neil kokkusaamine. tahtsid lipata piiri taha. Ega tšekistid neid ilmaasjata läbi otsinud. Daamil olid isegi kingakontsades briljandid.»

«Miks käekott tähelepanu äratas?»

«Ah jaa, ma unustasin seda ütlemast . . . Ma kuulsin, kuidas polkovnik naist prantsuse keeles hoiatas, et too peidaks käekoti muhvi. Ma andsin siis tšekistidele märku. Hiljem ajasime polkovnikuga avameelselt juttu. Mina, selgitas ta, ütlesin kohe naisele, kui te sisse astusite, et see tumedajuukseline tšekist on kindlasti aristokraatliku päritoluga. Ja kui te siis prantsuse keeles rääkima hakkasite! Mees ei suutnud kuidagi uskuda, et temaga räägib bolševik. Algul noomis ta mind, et olen omade juurest jalga lasknud, pärast tahtis end lahti osta . . .»

«Suurepärane,» naeris Bērziņš. «Võime lugeda, et teil on juba mõningane luuretöö kogemus olemas.»

Bērziņš pööras veel ühe lehekülje. Seal olid iseloomustused, mis olid antud Manevitšile pärast seda, kui Bērziņš temaga tutvunud oli.

> «Hiilgavate vaimuannetega. Suure eduga ja kergesti omandab kõike õppetöös, õppides iga probleemi taibukalt, terve kriitikaga ja süsteemikindlalt. Täpne. Väga aktiivne. Omab suurt oskust teadmisi teistele edasi anda. Distsiplineeritud. Kindla ja otsustava iseloomuga, väga energiline, vahel liigselt äge. Terve, lenduritööks kõlbulik. Omab öiste lendude kogemusi. Kuulajate hulgas autoriteetne, imponeerib neile oma teadmistega. Osaleb aktiivselt ühiskondlik-poliitilises töös.
>
> Järeldus: Manevitš võib täiesti edukalt tegutseda lennuväe riviteenistuses. Pärast stažeerimist võib olla edukalt lennuväe eriüksuse hea komandör ja mitte vähem hea staabijuht.
>
> Juhtivkoosseisu täienduskursuste ülem Novitski
> *«Kinnitan»*. Akadeemia ülem Horkov.»

Lennuväe Akadeemia atestatsiooni kinnitas eskadrillikomandöri vanemlendur Vernigoroda hinnang; tema eskadrillis stažeeris Manevitš 15. maist 1. oktoobrini 1929.

> «Töösse suhtub erakordse tõsiduse ja huviga. Lendab meeleldi. Energiline, distsiplineeritud, hea initsiatiivi ja taibukusega. Vastupidav. Töötab sageli ülekoormusega. Oma teadmisi ja kogemusi oskab hästi edasi anda.»

«Kui palju kiitust!» mõtles Bērziņš Manevitši isiklikku toimikut sulgedes uhkusega. «Ja kõik kiitmised teenitult. Ja ometi ei oska me tabada inimeses peamist. Iseloomustuses peab esile tooma iseloomu juhtjoone! On ju meie igaühe iseloomus, nii nagu keerulises tööpingis, oma juhtivad ja juhitavad hammasrattad!»

Ei saanud öelda, et Bērziņši parimad kaastöölised oleksid olnud ühesuguste iseloomudega. Väga, väga erinevad olid kõik need tema lähemad abilised: Davõdov, Nikonov, Stigga, Mamsurov, Suhhorukov, Bortnovski, Vürst (Kirhenšteins), Ramsay (Sorge), Étienne, Alfred ja Maria Tiltiņid, Anulov, Vinarov, Jaan Birkenfeld, Bassov (Richard), Grigorjev, Skarbek, Zvonarjov ja paljud teised.

Aga neil oli ka ühiseid iseloomujooni. Kõigil neil oli üks hingelaad, üks verekoostis — nad olid harva rahul saavutatuga, neid haaras püha loomerahutus, nad ei vähendanud iialgi nõudlikkust enese suhtes, järelikult ka teiste suhtes.

Mis puutub Étienne'isse, siis tema võttis sageli enda täita ülesande, mis ei nõudnud lihtsalt kogu jõudu, vaid veelgi rohkem. Ainult riskeerides, julgelt saatust ignoreerides oli võimalik hankida tehniliste avastuste kullateri, teha väärtuslikke avastusi, ette valmistada võitu tulevasel lahinguväljal fašistide üle.

Seal, Hispaanias, oli Bērziņš korduvalt iga päev veendunud, et on vaja täiustada ja uuendada palju meie relvastusest. Me olime maha jäänud hitlerlikust Wehrmachtist, mõnes osas, eriti lennuväe ja allveelaevastiku osas, ka itaallastest.

Viimase sõjaväeparaadi ajal Punasel väljakul oli Bērziņš ilma heldimuseta ja isegi ärevusega jälginud kuulipildujatatšankasid. Kodusõja kangelaslik arsenal, millest armastasid juttu vesta lobisevad bõliinaheietajad... Esmakordselt ilmusid kuulipildujakaarikud Punasele väljakule 7. novembril 1924. Nagu kõmisev, kihutav ja veerev hord oli lahti pääsenud väljaku munakatega kaetud avarustele. Raudrehvidega rataste kõma, kabjaplagin, piitsa vihin ja -plaksud kapjade alt lendavad sädemed. Rakendid värvuse järgi valitud: kord hiirjad tähnidega, kord kullakarva doni hobused... Paljud arvestavad meil tänapäevani kuulipildujakaariku kui ähvardava relvaga nüüdses sõjas... Lennukite seas aga on veel palju aeglasi. Paraadidel osalemiseks on see isegi mugav, aga õhulahinguks...

Jah, kui kurb see ka ei oleks, peab tunnistama, et me jääme armee tehnilise varustuse poolest seni maha riikidest, kes on sõlminud teraspakti. See puudutab mitut relvaliiki. Ja mis ongi selles uskumatut kui meie riik teeb, õieti öeldes, alles esimesi samme keerulise tehnika evitamise osas?

Ameeriklased, sakslased, inglased ja rootslased aitasid meil suurte rahade eest ehitada sulatusahje ja turbiine, traktoreid ja autosid. Kui siin kapitalistid, kas või kolmekordse hinna eest, müüvad oma kogemusi, oma oskusi, siis sõjatööstuses me ei või arvestada isegi kõige omakasupüüdlikuma ja heldelt tasutava abiga.

Kas maksab imestada, et me alles õpime soomusterast valtsima, kui kõigest hiljaaegu püstitasime esimesi telke Magnitka mäe jalamil stepis?

Majandusmeestele määratud kõnes ütles Stalin: «Me oleme eesrindlikest riikidest maha jäänud 50—100 aastat. Me peame selle vahemaa läbi jooksma kümne aastaga. Me kas teeme seda või meid muljutakse puruks.»

Jah, me sammume edasi seitsmepenikoormaste sammudega. Muidu poleks saanud võimalikuks Tškalovi, Gromovi ja Kokkinaki lennud, uued jäälõhkujad ning Moskva metroo. Aga oht, et meid puruks muljutakse, kui me armeed kiiresti ümber ei relvasta, jäi püsima. Stalin ei või industrialiseerimise kõigi edusammude juures tõsiselt mõelda, et saja-aastane mahajäämus on ületatud mõne viimase aastaga. Juba teist viisaastakut oleme õigusega uhked meie edasiliikumise kiiruse üle. Aga kasulikum on endale sagedamini meelde tuletada, et mahajäämusest pole lõplikult jagu saadud. Võib-olla pole sellest vaja kõigile kuuldavalt ajalehtedes kinnitada, kuid me ise ei tohi seda unustada.

Ei oleks õiglane ja aus süüdistada meie sõjaväeeriteadlasi, konstruktoreid ja leidureid mahajäämuses. Eelkõige on põhjus riigi üldises tehnilises tasemes. Kas on võimalik konstrueerida suurepärast tanki, kui meil pole veel veoautod nagu vaja sõitma õppinud? Kas on võimalik teha kiiret hävitajat vähearenenud masinaehituse juures?

Jah, täna otsustab tehnika kõik. Jah, täna otsustab kaader kõik. Hiljuti sattus Bērziņš lennukitehasesse ja nägi seal noort naistöölist treipingi taga. Naine seisis paljajalu, joonised jalge alla visatud. Ja Bērziņšile tundus, et naine tallab oma harimatuses räpaste taldade, kandade ja varvastega Täpsust ennast. Ja ta noomis tookord töölist.

Kui me puhkpilliorkestrite muusika saatel ööd läbi Dneprostroi paisu betoneerisime, Stalingradis, Harkovis ja Kuznetskis tehaste alusmüüre ladusime, seejärel aga kolmekümne kraadise pakasega tsehhide aknaid klaasisime, kui meie jäälõhkujad Suurt Põhja-mereteed evitasid, kui stahhaanovlased söekaevandamise rekordeid püstitasid — siis hoolitsesime me väsimatult riigi kaitsevõime tõstmise eest.

Aga ainult lühinägelikud strateegid või kahjulikud kiidukuked võivad mõelda, et sõjas fašismiga tuleb võit kergelt, peaaegu iseenesest.

Selleks, et saavutada võitu tulevases sõjas, on vaja peale kõigi nõukogude sõjameeste väärtuste veel ka tänapäevasemat ja, ausalt öeldes, vähem vananenud tehnikat.

Visa, keskendatud ja nõudlik huvi sõjatehnika uudiste vastu — see oli olnud Étienne'i elus viimasel ajal peamine, kui lähtuda tema šifreeritud ja šifreerimata ettekannetest ja kirjadest. Killustamata tähelepanu operatiivsele päevatööle ja tühiasjadele, ka mitte üsna huvipakkuvatele, oli ta end pühendanud tervikuna paari eriti tähtsa sõjatehnikaprobleemi tundmaõppimisele.

Ja lausa imetlusväärne, kuidas Étienne teab (kaks akadeemiat pluss võõrkeelte oskus?) või tunnetab (teravnenud tundemeel?), mida just Punaarmee meilt praegu nõuab, selleks et mitte üksnes järele jõuda, vaid ka ette minna tulevasest vastasest.

Bērziņš sulges kausta, kirjutas kirja Grigrile, aga pärast seda, kui oli kutsunud šifreerija, lisas kirjale:

«Tehke kõik võimalik Étienne'i saatuse kergendamiseks. Otsige võimalusi materiaalseks abistamiseks, vahendeid säästmata. Pidage mind asjaga kursis, luban oma abi. Südamliku tervitusega

Vana.»

70.

Grigri koostas ja saatis Keskusesse õiendi Castelfranco dell' Emilia vangla kohta. Ta polnud jätnud mõtet Étienne'i põgenemise korraldamisest.

«A s u k o h t. Vangla on endine paavst Urbanus VIII püstitatud piirikindlus. Asub 13 kilomeetrit Modenast Bologna poole, 300 meetrit enne Castelfranco dell' Emilia linnasilti (4—5 tuhat elanikku). Maanteel, mida siin riigiteeks kutsutakse, on elav liiklus. Linnast lähevad peasuundades head teed. Kindlusest on Šveitsi piirini mööda teed 250 km. Vangla seisab teest umbes 200 meetrit eemal. Paik on lage. Kirdest ulatub vanglani raudtee, kagus on põllud, edelas põllusiil ja maantee, vanglast 150 meetri kaugusel loodes asub laatsaret.

E h i t i s. Hoone on peaaegu ruudukujuline, pindala umbes 3000 m². Ümbritsetud kolme meetri laiuse kraaviga. Suvel on vett vähe, kuid kraav võib olla alati vett täis. Kohe kraavi taga on müür ja mulle, mille kõrgus on 3—4 meetrit ja laius 8 meetrit. Mulle on ümber vangla ja sinna viib ainult üks sissepääs, kust pääseb kindlust maanteega ühendavale teele. Vanglahoone on madal, tema katus on muldest natuke kõrgem. Maanteelt vangla poole vaadates on katus vanglat ümbritseva ja valvet varjava mulde tagant vaevu märgatav. Muldel liiguvad kogu aeg tunnimehed. Vanglaväravate juures seisavad väikesed kahurid (pole ammu tulistanud). Kindlusemüüri ja vanglahoonet lahutab sisemine ringtänav. Sellele tänavale avanevad vanglast erinevate talituste uksed.

Vanglahoone on kahekorruseline ja teda ühendab peaväravaga galerii. Galeriid jätkab poolpime koridor, kust kaudu pääseb otse vanglaõue. Galeriist saab minna ringtänavale.

Osa kambreid on akendega selle tänava poole, osa vanglaõuele, mis on jaotatud eraldi sektoriteks-latriteks.

T ö ö v a n g l a s. Töökodasid on kolm: õmblustöökoda, tislerituba ja kingsepad. 450 vangist ei tööta ainult 80 poliitvangi. Muus vahet kriminaal- ja poliitvangide, välismaalaste ja itaallaste vahel ei ole. Tööle määrab vangla administratsioon. Rühm ammu vanglas istuvaid, rahulikke ja vaikseid inimesi töötab kindlusest väljas põldudel. Kõigil neil on seljas hallikas-pruunid vöödilised rõivad. 20-inimeselise rühma kohta on 2—3 konvoeerijat.

V a l v e. Varem oli paigal eriline sõjaväeüksus. Nüüd on kogu valve palgalistest eraisikutest, umbes 80 inimest. Perekonnainimesed elavad linnakeses ja käivad ainult valvekorra ajaks. Võib oletada, et väljaspool kindlust on alati 25—27 inimest.

J a l u t u s k ä i g u d. Varem jalutasid kõik vangid ühel ajal. Kahe aasta eest algas jalutuskäigu ajal mäss. Vangid võtsid valvelt relvad ja tapsid osa konvoeerijaist nende eneste relvadest. Sellest ajast peale viiakse jalutuskäigule rühmadena. Vanglas sees on valve relvadeta (vähemalt ei kanna seda riiete peal).

P õ g e n e m i s e d. Viimaste aastate jooksul oli kolm põgenemist. Kaks põgenesid mulde pool asetsevatest kambritest. Nad saagisid läbi trellid ja ronisid alla voodilinaribadest kokkusõlmitud köit mööda. Sisetänav, müür, mulle ja kraav on nõrgad tõkestused. Põgenikud valisid pimedad ööd ja pääsesid minema. Kolmas põgenes põllutöölt, kuid peeti varsti kinni raudteejaamas, sest tal polnud vabaduses abistajaid.

P ä ä s k i n d l u s e s s e. Peale administratsiooni ja valve ei ole sissepääsuks takistusi arstil ja preestril. Võrdlemisi vabalt pääsevad sisse tööks vajalike materjalide kohaletoimetajad, vanglas valminud toodangu vastuvõtjad ja toidumoona hankija. Vangla kantseleisse (vanglahoones) pääseb ka dokumentide järele tulnud rahvas. Külalisi ei küsitleta, nende nimesid ei registreerita.

J ä r e l d u s e d. Nende, kuigi mitte küllaldaste andmete alusel võib teha esialgse järelduse, et põgenemine on täiesti võimalik. Ligikaudsed variandid oleksid:

1. Väljaspool vanglat asuvat laatsaretti valvatakse nõrgalt; seal tehakse vangidele operatsioone ja sinna toimetatakse raskesti haiged. Étienne võib simuleerida pimesooleatakki (haige karjub valu käes, kuid põhjust ei saa kindlaks teha, ta nõuab operatsiooni, kas või oma raha eest). Või simuleerib muud haigust, millega pannakse haiglasse. Juhul kui Étienne'i juures on konvoeerija (või isegi kaks), siis võib vajalikul hetkel kohale sõita, haige vabastada ja minema viia. Vanglaarstiga ei saa kokku leppida isegi suure raha eest (abiellus hiljuti miljonäriga).

2. Kõik hankijad elavad Bolognas või Modenas. Castelfrancos viibivad nende volinikud või väikeametnikud, keda lastakse vanglasse. Ühe ametniku kaudu võib anda Étienne'ile ülikonna, et ta väljuks koos hankijaga või isegi tema asemel.

3. Ilmuda vanglakontorisse 4—5 liikmelise rühmana kara-

binjeerivormis, ohvitser eesotsas, esitada võltsitud paber Étienne'i üleviimise kohta teise kohta ja viia ta minema.

Probleemi põhjalikul uurimisel võib tekkida ka muid variante.»

71.

Varsti pärast seda kui polkovnik Manevitš esitati brigaadikomandöri auastme omistamiseks, andis Ingrid Friedrich Raederi kaudu edasi Étienne'i esimese salajase ettekande vanglast.

See oli uutel saksa ja itaalia pommitajatel paigaldatud optiliste sihikute kohta ning sisaldas nende puuduste ja vigade analüüsi. Samuti teatati, kui palju saatsid sakslased «priimuseid» Põhja-Itaalia lennukitehastele. Salakirjas olid tehnilised andmed ja miniatuurskeemid: kuidas on pommitussihik kinnitatud piloodiistme juures, kuidas piloot teeb arvestusi, silmas pidades lennukiirusest ja pommitamiskõrgusest tulenevaid täpsustusi.

Ühtlasi hoiatas Étienne mõnedel saksa konstruktoritel esinevate vigade eest ja selgitas, kuidas neid vältida.

Midagi taolist Bērziņš ei mäletanud — luuraja jätkas fašistliku vangla tingimustes oma tegevust ning hankis väga väärtuslikke ja uusimaid luureandmeid!

«Priimuste» kohta saadetud šifreeringu järel õnnestus Étienne'il edasi saata veel kaks tähtsat teadet. Esimene teade oli öise pommitamise tehnilisest iseloomustusest: sõjategevuse ajal Abessiinias kasutati esmakordselt langevarjurakette. Teine teade rääkis Kruppi tehastest Ansaldo tehastele salaja saadetud soomusterase retseptist. Nõukogude Venemaal veel ei osatud sellise retsepti järgi terast sulatada, teras aga muutis tanki keskmise kaliibriga mürskudele kättesaamatuks.

Möödus veel kuu ja Bērziņši laual lebasid materjalid «uppumatust» ristlejast, mida ehitati sakslaste osavõtul Genova lähedal laevatehases. Tehnilised üksikasjad käsitlesid veekindlaid vaheseinu, terase ja tekisilluste paksust, mürsutõstukeid, mis toimetavad kohale laskemoona trümmist, samuti laeva püsikindluse seadmeid.

Kui vangivalvurid oleksid mingi Étienne'i informatsiooni kätte saanud, oleksid nad võinud lugeda ainult paljude palvetega vangi kirja, mis puudutab järjekordset pakki vanglasse: sigarettide marki, milliseid sokke osta, šokolaadi sorti, milliseid raamatuid saata, missugune seep on odavam jne., jmt. Mikroskoopiliste joonistega või skeemidega kalka aga oleks sidepidaja alla neelanud.

Võib-olla kõige tähtsam Étienne'i teade vanglast oli siiski suure ja kiire tellimuse kohta, mille Itaalia lennukitehased olid saanud Jaapanist pakasekindlate lennukite peale.

Oli selge, et jaapanlased ei osta lennukeid, pidades silmas lahingutegevust Lõuna-Hiinas või kusagil Filipiinide saartel, vaid Mandžuurias, Mongoolias ja võib-olla meie Kaug-Idas.

Étienne'ilt saabuvad signaalid sarnanesid Ramsay teadetega ja operatiivsete luureandmete kokkusattumises oli täiendavat veenvust.

Brigaadikomandör Manevitšilt saadud teade sisaldas riikliku tähtsusega andmeid ja Bērziņš pidas vajalikuks need kiires korras ette kanda Kindralstaabi ülemale.

Bērziņš ei saanud keelduda mõnust järjekordsel Ilja väljakutsumisel öelda talle kõrgest hinnangust, mille Kindralstaabi ülem oli andnud brigaadikomandör Manevitši tegevusele.

«Lubage lisada Manevitši atestatsioonile täiendavalt tema šifreeritud dokumentide numbrite nimekiri?»

«Milleks?»

«Teie iseloomustuse kinnituseks...» Kui Ilja rääkis Bērziņšiga, muutus tema nägu pingeliselt äraootavaks ja ta jälgis iga oma sõna. «Kuna järjekordne auaste on omistatud fašistlikus vanglas viibivale isikule... Seoses erakorraliste asjaoludega...»

Bērziņš kavatses öelda Iljale paar krõbedat sõna, kuid tõmbas ainult hoogsalt üle kukla, lõi käega ja jäi lahkujale väljendusrikkalt järele vaatama.

Võis ainult imestada seda iseloomukindlust, millega Ilja säilitas oma iseloomutust.

72.

Järjekordse postiga saabus kaks sedelit, mis Ornella andis edasi Renato kaudu.

Esimene sedel:

> «Vana sai su kirja kätte ja tema otsus oli: üle viia teise kohta ja seal anda palvekiri sisse. Sa käitusid mehiselt, kuid poliitilisena poleks tulnud esineda. See muutis sinu vabastamise keeruliseks. Praegu tehakse kõik, et sind välja tirida. Ära muuda eimillekski kulutatud pingutusi ja münte. Kõik šansid räägivad operatsiooni õnnestumisest. Õnnitlen korralise sõjaväelise auastme puhul. Originaaliga ühtib.
>
> Ilja.»

Teine sedel:

> «Minu kallis! Ma tahan, et sa teaksid: ma elan ainult lootusest sind näha... Aitäh vanaisale, et ta oma juttudega sinust ja hoolitsusega püüab sisendada mulle reipust

ja usku, et me kohtume. Mina ja tütar anume sind, et sa teeksid kõik, mida palub meie Vana. Täida see tütre pärast . . .

Sinu N.»

Étienne'il tuli lahendada mitu mõistatust. Kas Vana oli kätte saanud viimase selgituskirja vanglast? Miks oli kirja alla kirjutanud Ilja? Kust ilmus see «originaaliga ühtib»? Kus on praegu Vana ise? Ja see ei ole sugugi Vana moodi — oma komandöriautoriteeti usaldamata pöördus ta Nadja poole, teda nähtavasti asjaoludesse pühendamata.

Kummaline, et Vana pidas vajalikuks meenutada kulutatud münte. Ta oli ju mitmel korral pahandanud Étienne'iga haiglase pedantsuse ja ihnsuse pärast, kui tegemist oli kuludega tema enda peale. Ja miks need «kulutatud mündid» ei avaldanud mõju Étienne'i olukorrale?

Kas Keskuses saadakse aru, et kui Kärtner annab armuandmispalve ja saab eitava vastuse, siis igasugune side Keskusega katkeb ja võib-olla paljudeks aastateks? Ja kuidas seal Keskuses kujutatakse tema vabastamist, kui talle antakse armu? Armuandmine käiks ju ainult vanglakaristuse kohta. Aga see osa kohtuotsusest, milles on juttu Itaaliast väljasaatmisest pärast karistuse kandmist jääb jõusse! Et fašistid toimetavad ta mingi piiripunktini ja lasevad seal minna igas neljas suunas? Nii ju ei tehta!

Étienne kinnitas uuesti oma keeldumist palvekirja andmisest, kõik vanad argumendid jäid jõusse.

«Uskuge mind,» veenis Étienne Keskuse seltsimehi. «Minu tahe rajaneb mõistusel, ja kõik, mida ma teen, teen ma pärast pikka-pikka kaalumist.»

Armuandmine võib tulla kõne alla ainult sellisel tingimusel, kui ükski neist, kellel oli tegemist arreteerimise ja kohtuga, ei ole vabastamise vastu. Étienne oli kuulnud vanglas sellist lugu: ühe vangi sugulased korjasid allkirjad tribunali eesistujalt ja liikmetelt ning teistelt kohtuametnikelt. Aga keegi väike vend salapolitseist, kellele altkäemaks unustati anda, hakkas protesteerima ja armuandmispalve lükati tagasi.

Étienne oli täiesti kindel, et vangla direktori Giordano soovitus kuningale ja ducele palvekiri esitada on provokatsioon. Tema on esimene, kes protesteerib Kärtneri vabastamise vastu! Palvet kirjutama aga veenab selleks, et pärast kiidelda, kui osavasti ta sellise mässaja ära taltsutas. Nii diskrediteeriks Kärtner end kõigi poliitvangide silmis ja kaotaks hea reputatsiooni. Kärtner kannaks siis karistust vanglas lõpuni kui alandatud ja teotatud vang, kellel pole õigust nimetada end seltsimeheks poliitvangide seas.

Étienne uuris välja kõik, mis puutus teise vanglasse üleviimisesse. Paraku ei mõista seltsimees Ilja, et üleviimise taotlemine

on sisuliselt direktsiooni peale kaebamine. Kui keeldutakse, siis tingimused kindlasti halvenevad. Usutav on, et ta paigutatakse siis range režiimiga üksikkambrisse.

Kärtnerile räägiti anekdootlikku lugu selle kohta, kuidas ühte vangi Milano San Vittore vanglast üle toodi. Mehe perekond elas kusagil riigi lõunatipus vaeselt ja naisel ei olnud raha sõita vanglasse kohtumisele läbi kogu Itaalia. Vangid aga teadsid, et Milano vangla direktor armastab luuletusi. Lõunamaalane palus kambrikaaslast, kodukootud luuletajat, kirjutada pikk palvekiri riimis. Riimis palvekiri rahuldatigi.

Giordano on aga Étienne'i andmetel riimide suhtes ükskõikne ja üleviimine teise vanglasse ilma usutava põhjenduseta ei tule kõne alla. Muide, tal on olemas täiesti tõepärane motiiv: vanglatalv ilma ahjuta on tema kopsudele tappev ja päästa saab ainult lõuna. Kui saaks sellise otsuse tohtrilt! Vanglaarstid peavad üldse pistisest lugu. Tühja taskuga on nende juurde minek mõttetu.

Kõige järgi otsustades ei olnud üleviimine teise vanglasse parajasti võimalik ja Étienne oli südamesopis rõõmus, sest see vabastas ta palvekirja esitamisest kuninga nimele edaspidi.

«Kuu aja eest,» teatas Étienne 7. septembril 1937 kirjas Grigrile, «saatsin ma advokaat Fabbrinile kirja ja palusin taotleda ministeeriumi kaudu minu üleviimist siit. Senini pole mingit vastust. Sondeerin teise vanglasse üleviimise pinnast, kuid välisabita pole edu loota. Leidku advokaat hea kopsuarst ja saatku mind läbi vaatama, hankides enne seda ministeeriumi luba. Kui Fabbrini lähemal ajal ei vasta, ei saa temaga enam arvestada. Minu arvates ei ole palvekirja andmiseks aeg praegu sobiv. Ärge kirjutage minu nime sedelitele isegi lühendatud kujul. Fraasi «Lootus on alati teiega» dešifreerisin kui tervitust minu perekonnalt. Andke minu tervitused edasi Vanale, kus ta ka ei viibiks. Jumalaga.»

Étienne oli kindel, et Vana pole Moskvas. Varem oli olnud nii, et Vana oli pidanud temaga sidet ja saatnud oma korraldusi ka kaugel komandeeringul viibides.

Ja see Ilja sedel, mis küll kinnitas, et «originaaliga ühtib», äratas Étienne'is üha tugevamat ja ärevamat umbusku. Eriti ärritas müntide meenutamine. Mitte sellist Vana ei tundnud Étienne juba palju aastaid, mitte sellist ei mäletanud ja ei armastanud ta, mitte sellist . . .

Kui mitmel korral oli Toscano alustanud juttu abiellumisest ja iga kord oli Giannina leidnud põhjust äraütlemiseks. Ta taotles Giannina vastuarmastust nii, kuidas oskas, ärritus üha rohkem ja muutus süngemaks iga keeldumise juures. Võib-olla seepärast, et neiu muutus järjest kaunimaks ja teadis seda täpselt ka ise, sest nii ütlesid paljud, ja mitte ainult mehed, vaid ka sõbratarid gümnaasiumipäevilt, kes pole tavaliselt helded komplimente tegema.

Juba mitmel korral oli ta olnud valmis Toscano anumistele järele andma. Mees tundis, et Giannina on kahevahel ning see andis talle visadust ja kannatlikkust.

Pärast Pasquale ja šefi arreteerimist oli õnnetu, täiesti üksi jäänud neiu peaaegu valmis nõustuma Toscano ettepanekuga. Aga just tookord oli ta juhuslikult olnud võõra laulatuse tunnistaja ja siis mõistnud, et ei armasta Toscanot. Oleks olnud raske patt abielluda armastuseta. Siis nad läksid veel tülli enne noormehe ärasõitu Hispaaniasse ja katkestasid kirjavahetuse. Ja Giannina tabas end mitmel korral mõttelt, et ta ei muretse üldsegi Toscano pärast. Ta oli kindel, et Toscano ei käitu seal, Hispaanias, mungana, kuid ta ei tundnud vähimatki armukadedust.

Veel üks asjaolu tegi Gianninat valvsaks — Toscano vanemad läksid üha rikkamaks. Torinos kuulus nendele hotell «Lux», linna serval aga oli neil suur kasvuhoone. Hotell «Lux» erines teistest taolistest keskmise klassi hotellidest lillerikkuse poolest. Aasta läbi olid lilled vestibüülis, trepimademeil, koridorides ja numbritubades. Kohvikus «Lux» seisis igal laual lopsakas lillekimp. Giannina ema oli palju aastaid töötanud Toscano vanemate kasvuhoones. Ta käed olid täis vanu rakke, sest ta ei pannud kogu päev käest kangeid aiakääre. Tema sõrmed mädanesid sageli ja kaua; roose lõigates ei pääsnud kuhugi okaste eest ja alati oli karta veremürgitust.

Lilled! Kellele neid küll ei kingitud! Nüüd pilluti levkoisid, nartsisse, kannasid ja roose sületäite viisi kahtlaste Abessiinia või Hispaania sõjakangelaste jalge ette. Mussolini korraldas üha toretsevamaid pidustusi ja aina rohkem pilluti lilli tema ja ta kindralite jalge alla. Lennukitelt puistati lilli alla protsessioonide ja manifestatsioonide kohal. Aga pärjad ja lilled matustel? Ja leinamissad nelikümmend päeva pärast surma ja aasta pärast?

Toscano vanemate äriasjad arenesid suurepäraselt. Sõda Hispaanias venis, ja nad ehitasid teise kasvuhoone, mida köeti kuuma veega.

Giannina meheleminek oleks võinud paista kui arvestusabi-

elu. Omal ajal olid vanemad andnud südant kõvaks tehes nõusoleku poja kihluseks nende aiatöölise tütrega, kelle ema käed olid alati mähistes. Vaevalt küll nende suhtumine tulevasse miniasse oli paremaks muutunud. Ega Toscanogi mingi vilets vend ole, vaid ilus, pimestavalt valgete hammaste naeratusega ja madalat laupa raamivate sinkjasmustade juustega noormees. Kõik ümberringi kinnitasid, et Toscano on teinud suurepärast karjääri. Omal ajal oli ta kuulunud balilla fašistlikku lasteorganisatsiooni, astunud noorukina avangardistiks, nüüd aga sõitnud koos ekspeditsioonikorpusega Franco juurde.

Giannina oli kuulnud, et Toscano oli saanud õlast haavata, et teda oli autasustatud kõrge ordeniga, et ta oli saanud kaks kuud puhkust ja koju saabunud.

Telefonikõne Torinost ei tulnud talle ootamatult. Neiu küsis Toscanolt rahuliku tooniga tema enesetunde kohta, kuid autasu puhul ei õnnitlenud, kuigi noormees oli seda ilmselt oodanud. Isa oli talle kinkinud uue «Fiati». Ja jälle ei kuulnud ta selle puhul neiu vaimustust. Niisiis, Toscano sõidab laupäevaks ja pühapäevaks koos venna ja õega autoringsõidule. Neil on kavas sõita Rooma. Kas Giannina ei tahaks nendega koos sõita?

Neiu mõtles hetke ja nõustus; venna ja õe ligiolek vabastab ta soovimatutest intiimsetest selgitustest. Ühtlasi saab ta ette valmistuda möödapääsmatuks jutuajamiseks.

Toscano tahtis paigutada Giannina enda kõrvale, kuid neiu loovutas koha noormehe vennale Liviole, ise aga istus taha õe kõrvale. Toscano istus rooli taga sünge näoga nii Roomas ringi sõites kui ka Marino linnakesse viinamarja koristuspeole saabudes.

Iga kord, kui Toscano autot bensiiniga tankis, pakkus ta seltskonnale kokakoolat ja kordas reklaami sõnu: «Kui Kristusele oleks ristil äädikakäsna asemel pakutud klaas kokakoolat, oleks ta hinge heitnud suurima rahuldusega.»

Ja sama pealetükkivalt pinnis ta Gianninat, miks too keeldub joomast karastusjooki.

Kõik Marinosse viivad teed olid täis vankreid ja autosid. Toscano jättis oma «Fiati» paavsti suveresidentsi poole viivale teele. Paavsti palee oli mäe otsas, aga nüüd, oktoobri alguses, oli palee tühi, paavst oli asunud Vatikani.

Kas taipas vend ise või oli Toscano talle märkamatult märku andnud, poiss lahkus koos õega ning Toscano ja Giannina jäid kahekesi.

Nad sammusid peatänaval, mis viis järsult mäejalamile. Viinamarjaväätidega läbipõimitud rõdudelt rippusid rasked marjakobarad. Aknalaudadel seisid punutud õlekorvides reas kõhukad pudelid. Kõikide uste ees olid korvid kuldkollaste, sinkjashallide ja mattroheliste viinamarjadega.

Tänav oli täis jalutajaid ja edasipääsuga oli tegemist. Kaubeldi mänguasjade, maiustuste, puuvilja, oliivide ja igasuguse kribu-krabuga. Siin oli tervelt praetud metsseakere; näis, et irevil kihvade taga kurgus on peidus suitsutatud keel. Isuäratav lõhn hõljus tänava kohal: praeti pähkleid ja kastaneid, keedeti mees mandleid ning sealsamas vormiti ja lõigati kleepivat massi tükkideks.

Kõlasid laulud, kõige lauldavam oli «Marino». Paugutati plakskompvekke, puhuti vilesid, luristati savipille, plaksutati mängupüstoleid. Mitmehäälselt lõugasid grammofonid, müügilettidel pakuti moodsaid heliplaate.

Kõnniteel veeretati keeglit. Kui asfaldil veerema pandud kivikuul tabas kivist pudelit, võis saada pudeli šampanjat. Toscano veeretas kuuli kaua ja püüdlikult ning sai lõpuks soovitud pudeli.

Sel hetkel möödus pulmarong ja Toscano kinkis pudeli peigmehele. Pruut kõndis valges kandadeni atlasskleidis, peas loor, ja Toscano saatis peigmeest kadeda pilguga.

Väljakul laval mängisid külapillimehed. Pillid olid maskeeritud tööriistadeks: viiul oli puust raamis ja sarnanes saega, trompetist oli saanud suur vasar.

Muusikud olid õlgkübaratega, valgetes päevasärkides, valgemummulised punasest siidist kikilipsud kurgu all. Tantsiti rahvariietes. Tütarlastel olid valged pitskeebid, poistel punased sukad ja mustad kingad, punasega olid kanditud ka nende sädelevate nööpidega kuued.

Lava kõrval oli suur veinivaat kummuli keeratud, põhjal kiri: «In vino veritas».

Kõnni- ja sõiduteel ning otse väljakul seisid lauad ja kõikjal joodi veini, kuid joobnuid polnud näha. Vist ainult nahkvöödega kaubplev naine oli kõva kraadi all. Ta haaras Toscanole kaupa pakkudes küll liiga kombetult noormehe käest kinni. Võib-olla oli ta aga lihtsalt vaba käitumisega?

Otsustades selle järgi, kui kaua Toscano otsis ja valis eraldi lauda, taipas Giannina, et selgitusest ta ei pääse.

«Võib-olla jätame teiseks korraks?»

Toscano raputas ilusat pead ja silitas juukseid, lükates neid madalalt laubalt tahapoole.

«Palun, Toscano, ära nuru minult nõusolekut, mis ei ole võib-olla siiras. Ma kardan väga üksindust kahekesi. Ära solvu ega vihastu . . . Ma värvin ripsmeid harva, aga niipea kui ma seda teen, tuleb mul sel päeval tingimata nutta . . .»

«Sa värvid neid üldse asjata. Sul on sellised silmad, et . . .»

«Sinu silmad on veel ilusamad kui minu omad. Kahjuks suled sa silmad palju suhtes, mida peaks enda ümber nägema. Teed, nagu ei näeks, ei taha näha. Isegi Hispaanias ei märganud sa midagi . . .»

«Ega sa ei arva, et punased avavad mu silmad? Kas on neil midagi õpetada?» küsis Toscano tormakalt. «Mul pole neilt midagi õppida! Ma olen küllalt sinu sabas ringi käinud, jätkub!»

«Ma lähen parem vanatüdrukuna põrgusse, kui sinuga, sellise tarkpeaga, paradiisi . . .»

«Jää vait, Giannina, sa ei tohi nii rääkida, justkui oleksid . . .»

«Kui minust saab auväärne sinjoora,» katkestas Giannina noormeest, «siis hakkan korsetti nöörima. Aga suud kinni nöörida? Sa oled liiga kergeusklik, mu poiss. Sa ei püüagi tõde teada saada, vaid hoopis kõike õigustada. Iga hinna eest! Isegi tõe hinnaga. Meie lehed pasundavad kogu aeg: «Ah, kui õnnelikud me oleme!», «Ah, kui õiglased me oleme!», «Ah, kui vaprad me oleme!» Aga kas sellest midagi muutub?»

«Jah, me oleme vaprad!»

Toscano tegi jälle katset, nagu mitmel korral varemgi, jutustada superarditi kangelastegudest. Ta oli juhtinud Madridi ülikooli piirkonnas rühma, tema poisid olid võidelnud julgelt Brunete all ja Manzanarese jõe kallastel.

Giannina ei hakanud kuulama ja katkestas jutu:

«Hiljuti lugesin ma «Il Popolo d'Italiast», et kamp noori ameeriklasi Kaliforniast olid seadnud endale eesmärgiks rikkuda võimalikult rohkem käske. Mõned noormehed ja kaks tüdrukut rikkusid igaüks kaheksa käsku. Võistluse võitis viieteistaastane plika. Ta oli osav ja tuli toime kõigi jumala kümne käsu rikkumisega. Nendele noortele Kaliforniast võib julgelt selga tõmmata teie mustad särgid. Tulevastel gangsteritel ja prostituutidel on seesama deviis, mis fašistidelgi: «Selles elus on kõik lubatud!» Nad on uhked selle üle, mida keelab katoliku usk!»

«Sinu punased on täielikud jumalasalgajad.»

«Aga kui palju süütuid hingi on jumalakartlikud fašistid tapnud Hispaanias?»

«Itaallasi sai seal palju surma. Jumal aga jättis mind ellu.»

«Pärast seda, mis Pasqualega tehti, valutab minu süda väljanutmata pisaratest. Üks tark inimene, kes küll ennast targaks ei pidanud, on öelnud: elavad sulevad surnute silmi, aga surnud avavad elavate silmi. Nii avas Pasquale minu silmad mitme asja suhtes.»

«Pasquale unistas, et me abielluksime.»

Toscano ütles sulaselget tõtt. Juba pärast õnnetust leidis Giannina Pasquale rahakotist ajaleheväljalõike ühe Torino firma kuulutusega: «Valmistame pruutide kaasavara, voodi- ja lauapesu . . .»

Mõte Pasqualest muutis Giannina veelgi karmimaks ja ta ütles äraoleva häälega:

«Sa lubasid pulmadest mitte rääkida.»

Toscano limpsis kuldset veini ja ta pilk oli nagu hüpnotiseeri-

tul klammerdunud Giannina parema käe külge. Varem oli neiu kandnud terassõrmust ja noormees, kartes lõplikku otsust enda kohta, ei olnud julgenud küsida, miks pole sõrmust sõrmes? Ta tahtis mõelda, et sõrmus on sõrmest võetud seepärast, et see jätab sõrmel musta jälje ja määrib nahka.

See oli toimunud üsna 1935. aasta lõpus, kui Gianninat ei petnud mälu, siis 18. detsembril. Sel päeval loobusid naised kõigis Itaalia linnades ja asulates pidulikult oma kullast laulatussõrmuseist. Giannina oli siis juba Toscanoga kihlatud.

Neiu oli saabunud Torinost Rooma, elanud odavas äärelinna pansionis ning õppinud masinakirja ja stenograafiat. Tal oli meeles, kuidas poisikesed olid heledahäälselt karjunud: ««Il Messaggero Rosa», neid trükiti roosal paberil ja nad sisaldasid ainult tähtsaid teateid. Noil päevil ilmus «Il Messaggero Rosa» sageli. Ajaleht teatas võitudest Abessiinias. Toimusid paraadid ja miitingud ning mürtsusid marsid. Et koondada rahvast, kutsus duce itaallasi üles vabatahtlikeks ohvriteks, püstitas loosungi: «Tõmbame vööd koomale!» ja pöördus Itaalia naiste poole üleskutsega loovutada kuldsõrmused terassõrmuste vastu.

Ja paljud sõdurite emad, naised, õed võtsid osa fanaatikute rongikäikudest. Giannina sammus ka naiste kolonnis, aeg-ajalt puudutades kuldsõrmust oma sõrmes. Roomlannade lõputut protsessiooni juhtis Itaalia kuninganna Elena. Giannina püüdis hoiduda kuningannale lähemale ning nägi hästi tema kaunist, natuke kõrki nägu. Protsessioon jõudis Piazza Veneziale ja jäi peatuma valge marmortrepi jalami juures. Kuninganna sammus üles Altare della Patria juurde, kuhu on maetud Tundmatu sõdur, ja pani pärja. Giannina suruti veelgi kaugemale kuningannast, ülemistele trepiastmetele lasti algul ainult langenud sõjameeste leski ja emasid. Giannina nägi, kuidas Elena tegi ristimärgi, suudles oma kuldsõrmust, seejärel teist kuldsõrmust (keegi sosistas aukartlikult, et see on Vittorio Emanuele sõrmus) ja laskis mõlemad sõrmused hauakambri kõrval kolmjalal seisvasse vaagnasse. Vaagna kohal hõljus paks viirukisuits ja selle lõhn pani pea ringi käima, viies Giannina usuekstaasi. Keegi punases riietuses kirikuvürst, vist kardinal, õnnistas kuninganna Elenat ja pani tema sõrme terassõrmuse.

Ja ka Giannina, saanud jagu peapööritusest, ronis marmortrepi kõrgeimale astmele, tiris sõrmuse närviliselt sõrmest, suudles seda ja laskis vaagnasse, mille põhja polnud enam näha igaveseks naiste sõrmed jätnud ja nende soojuse kaotanud kuldsõrmuste alt. Kardinal, peapiiskop, või kes ta seal oli, õnnistas sinjoriinat, torkas talle sõrme terassõrmuse ja õnnelik neiu, jalgu enda all tundmata, tormas valgest trepist alla.

Rahvushümn aga tagus talle mitte ainult kõrva, vaid tundus,

et see tungis kogu tema olemusse kuni juuksejuurteni, kuni küünealusteni. Karabinjeeride orkester mängis ja mängis vahetpidamata ning tseremoonia muutus tormiliseks vaimustavaks manifestatsiooniks.

Praegu tundus Gianninale, et see ei leidnud aset mitte kahe aasta eest, vaid mingil teisel ajastul. Ta ei taibanud, kust oli pärit selline tunne — võib-olla oli ta läbielatud aastate jooksul nii tugevasti muutunud.

Toscano küsitles Gianninat töö kohta. Neiu ütles, et kui «Eureka» kontor pärast uusaastat suletakse, siis tuleb tal otsida tööd Torinos. Ja kohe ta kahetses, sest Toscano ei jaganud tema muret, vaid isegi rõõmustas ja hakkas elavalt tõendama, et neiul oleks ammu aeg puhata.

«Sa arutad nii, justkui oleks sul õigus minu saatust juhtida.»

«Ma tunnen end juba ammu õigusteta. Hoopis sinul on minu suhtes kõik õigused.»

«Siis on mul ka õigus lakata sind armastamast... Naeratada sulle ilma südamesoovita? Ja hiljem pidada üksinduses dialoogi iseendaga? Miks läks see nii? Ei tea... Kedagi teist pole tulnud meie vahele.»

Ja siis kaotas Toscano enesevalitsuse ning hakkas Giannina peale karjuma. Giannina põlgab teda arvatavasti seepärast, et talle on liiga sümpaatne endine peremees. Väga kahtlased on neiu hoolitsused, et mees tunneks end vanglas nagu rikkas pansionis.

«Vilets spioon!» pressis Toscano põlastavalt läbi hammaste.

«Ta on antifašist ja pidas salajast sõda teie sõbra Hitleri vastu.» Giannina püüdis kogu hingest rääkida rahulikult, häält tõstmata. «Sina alandasid end umbusuni, räpaste kahtlusteni minu suhtes. Aga mina ei alanda end püüdega sinu silmis puhtaks pesta. Omal ajal meeldisid sa mulle väga... Siis hakkasid rikastuma ja oma fašistlikus klubis kiiresti tarkust koguma. Sa muutusid üha targemaks, rikkamaks, targemaks, aga mina jäin samasuguseks... Võib-olla on meil seepärast raske leida nüüd ühist keelt. Võib-olla pean sulle tooma kliinikust tõendi, et olen neitsi?»

Toscano palus, et ta vaikiks: Giannina on temast valesti aru saanud, ta ei tahtnud neiut millegagi solvata.

«Kui ma ägestusin, siis ainult seetõttu, et ma armastan sind, Gian...»

«Ma armastan, sa armastad, ta armastab, me armastame, te...»

«Aitab küll!»

«Te armastate, nad armastavad...»

«Sa ei usu, et armastan? Vannun ema pea juures! Enne tagasisõitu Hispaaniasse tahan veel kord seda sulle tunnistada...»

«Sinu huultelt kostab «armastus» liiga umbmääraselt... Aga

selle sõna taga võib peituda nii kõige püham tunne kui ka ostetava armastuse lõbud. Jah, peigmehe ja pruudi tõeline armastus ei tohi jääda liiga kaua kehatuks. Kuid isegi südameta lähedus peab olema sünnis ja aus. Isegi kui superarditi magab avaliku tüdrukuga, peab ta . . .»

«Juhtub, et süütu sinjoriina petab nagu avalik tüdruk,» ütles veinist ägedaks muutunud Toscano.

Giannina tõusis äkki korvtoolist, tuhnis värisevate kätega ridikülis, ei leidnud midagi, sulges käekoti ja ütles, iga sõna raiudes:

«Kahju, et sinu kingitud lõhnaõli on otsa saanud. Muidu oleksin kogu pudelisisu sulle näkku visanud. See lõhnaõli oli nii kallis — «Õhtu, mil tantsisin printsiga» . . .»

Giannina tungis üksi läbi kärarikka ja pidutseva rahvasumma. Ta läks mäkke, vastu liiklusele, kuid ei tundnud üldse, kuidas teda tõugati, ning aina kiirustas sammu, nagu oleks see maha rahustanud tema kloppiva südame.

74.

Alles eile oli Étienne teada saanud, kui vilets on tema rahaline seis. Kuuluta kas või Milano kaubanduspalatis oma täielikust pankrotist! Teata kas või «Banco di Romale» oma finantskrahhist! Küll oleks börsil arutamist! Ja kuidas imestaksid saksa pankurid soliidses ja lugupeetud «Deutsche Bankis»! Milline segadus tõuseks «Banco di Santo Spiritos»! . . . Jah, pühast vaimust kõhtu täis ei saa. Kulutatud on viimane liir, ostetud viimane pudel piima.

Giannina ei saa millegagi täita arvet 2722 vanglapoes ja ta peab midagi kiiresti ette võtma. Pärast konsultatsiooni Tamaraga müüs ta maha Kärtneri ülikonna komisjonikaupluse kaudu; politseikontrolli korral võib võtta väljakirjutuse kaupluse raamatust.

Nüüd, kus Giannina muutus rikkamaks, oli tekkinud võimalus saata pakki.

Kuidas saaks taotleda jõulupaki suuremat kaalu? Gianninale meenus, et lihavõttepühadeni ei saanud midagi vanglasse saata ja läks välja riskile. Ta saatis meelega kergema paki — neli kilogrammi lubatud viie asemel.

Kui Giannina vangla kantseleis seda pakki üle andis, etendas ta õudset kahetsust, et oli eksinud kaaluga.

«Palvetan iga päev, kuid ei suuda kaua andeks paluda sellist pattu haige vangi ees!»

Sinjoriina silmad olid täis pisaraid. Need pisarad oleksid suutnud sulatada ka põrgu põhjakive.

Capoguardia süda läks pehmeks ja ta lubas sinjoriinal anda number 2722 aadressil täiendava väikese paki.

«Millise kaaluga?» Giannina hoidis isegi hinge kinni.

«Mitte üle kolme kilo!»

Nii õnnestus võita täiendavad kaks kilogrammi.

Giannina naasis Milanosse suurepärases meeleolus.

Seekord oli Giannina end ületanud. Pakk oli väärtuslik ja toitev. Étienne ainult imestas, miks saadeti talle hambapulbrit, pealegi metallkarbis.

Kunagi varem ei saadetud talle hambapulbrit, seda võis krosside eest osta vanglapoest. Kui iga gramm on arvel, on paki kaalu nii ebaratsionaalselt kasutada lausa kurjast . . .

Étienne ei võinud kahtlustadagi, et viimase pakiga seotud askeldustes oli Gianninale kõiges abiks olnud Renato pruut, Étienne'i kindel sidepidaja.

Skarbekitele ja Tamarale oli neidude tutvus täielik ootamatus, aga tutvus oli saanud alguse vangla kantseleis, kus üle anti lihavõttepakke. Kas pole hämmastav, kuidas naised vastastikuse sümpaatia korral endast kõik kiiresti ära räägivad.

Ornella oli tookord uuele sõbratarile öelnud:

«Ma kadestan sind, Giannina. Sinu peigmees on elus ja terve ja tunneb Hispaanias sinu järele igatsust. Võid kas või sügisel tanu alla minna! Mina aga pean piinlema ilma Renatota ja vananema üksinduses veel kaks aastat!»

«Aga mina kadestan sind.»

«Mille pärast?»

Giannina ei vastanud.

Mõlemad olid kirglikud kinokülastajad ja ei lasknud mööda ühtki uut filmi, mõlemad viibisid kõigil külalisorkestrite džässikontsertidel.

Ornella tundis rohkem huvi moe vastu, seisis kauem moemaja vitriinide ees, lippas naistejuuksurite konkurssidele ja pühendas palju aega spordile, olles kirglik spordihaige, selline, keda Itaalias kutsutakse tifosoks.

Giannina aga käis korralikult kirikus, palvetas iga päev ja hoidis iga päev käes ajalehte, tundes huvi poliitika vastu, ning kuulas raadiouudiseid. Milleski olid sinjoriinad sarnased, aga samal ajal ka täiesti erinevad.

Giannina oli äkiline, kuid ägedate sõnade juures tasakaalukate tunnetega. Ta ei põlanud vandumist ning valas sellega välja oma ärrituse, nördimuse ja viha. Võib-olla just keevalised sõnad aitasidki tal vältida järelemõtlematuid tegusid?

Ornella oli vahetum tunnete väljendamisel, avameelsem, mäletas paremini, et oli kenake, ei häbenenud meeste huvitatud või vaimustatud pilke, võttes neid loomulikena. Giannina aga

oli uje, kohmetus, kui märkas, et talle pööratakse tähelepanu, tema matte põski värvis puna.

Giannina vandus, isegi ropult, paludes andeks jumalaemalt, kuid tegi seda enesekaitse korras, sõdides ebaõigluse ja solvangu vastu, aga Ornella kirus sageli hasardiga, mõnuga, mida ei püüdnud isegi varjata. Või oli see lõõgastus pärast kaheksatunnist pepsi viisakust, pärast väsitavalt peeneid maneere, mida õpetatakse esimese järgu riietekaupluses? Ornella polnud tasakaalutu mitte üksnes sõnades, vaid ka žestides, mis võisid olla ka vulgaarsed. Ka kõnnak oli tal natuke vabam, ta hööritas julgemini puusi, kuigi kõiki kahteteist apostlit tunnistajaiks kutsudes, Giannina figuur polnud millegipoolest kehvem.

Mõlemad olid kaua käinud pruudiseisuses, kuid ühte olid selleks sundinud vanglamüürid, teine aga oli mõistnud end ise kannatlikult ootama. Gianninale tundus: oleks Ornella tema asemel, oleks ta ammu Toscanole mehele tormanud.

Nähtavasti oli neidude sõprus tugevnenud, sest jõulupakke toimetasid nad kohale koos. Nad kohtusid Milanos, kus Ornella pidi ümber istuma.

Giannina viis imeosavalt läbi operatsiooni, mis võimaldas hankida täiendavalt kaks toitvat kilogrammi, ja sõitis minema, aga Ornella jäi: ta sai loa peigmehega kohtumiseks, sel aastal viimast korda.

Ja äkki selgus — kohtumine tühistatakse. Kuidas siis nii? Ta oli kogunud raskusega pooleks piletiraha siia ja tagasi! Vaevu välja mangunud loa äraolekuks kaupluse vanemmüüjalt!

Vangivalvurid närveerisid, olid jämedad, norisid kõigega maailmas. Äsja oli teinud põgenemiskatse üks kriminaalkurjategija, vanglas valitses segadus, otsiti saagi, millega mees oli trellid läbi nüsinud. Samal ajal oli juhtunud erakordne sündmus poliitvangide juures: nad olid poolsurnuks peksnud nende juurde sokutatud provokaatori. Sellest need rangused ja keeludki!

Ornella ei lahkunud külastajatetoast. Ta otsustas istuda senikaua, kuni talle lubatakse kohtumine! Päeva lõpuks teatati talle, et kohtumine on lubatud. Kahjuks pidi kohtumine seekord toimuma läbi kahe võre. See veel puudus, et tema ja Renato vahel tolknevad roostes trellid!

«Ma pean Renatole üle andma ema õnnistuse!» karjus Ornella capoguardia peale, katsudes keelega varakult närimiskummiga suulakke kleebitud salajast kühmu. «Ma pean tegema Renatole ristimärgi. Kas ma pean siis oma peigmeest õnnistama läbi teie kahe võre? Mu tulevane ämm on raskesti haige. Ta ei looda poega enam selles ilmas kohata . . .»

Ornella saavutas seda, et teda võttis vastu capodirettore, kuigi ei olnud vastuvõtupäev. Eraldagu capodirettore kokkusaamisele,

kui capodirettore teda ei usu, mitte ühe vangivalvuri, vaid kõik, keda ta käsutab. Ainult ilma trellideta!

Kuulates hiljem Ornella jutustust pidi Giannina tahtmatult naerma: ta oli kõike täpselt ennustanud! Ornella oli liiga kena, et capodirettore oleks suutnud keelduda tema palvele vastu tulemast. Paljaspäine õrnema soo kummardaja oli tõepoolest armulik. Aga Ornella jonnakus tundus talle kahtlane — Giordano jäi Giordanoks! — ja ta saatis kohtumisele pealepassijaks tolle lombaka, viltuse näoga vangivahi Kalabriast.

Lombakas oli sõjakas meeleolus. Algul tegi ta katset Ornella läbi otsida, kuid neiu ei lasknud end puudutada. Ja siis märkas ta, kurat teda võtaks, et sinjoora peidab midagi põses. Mitte inimene, vaid verekoer! Valvur hakkas uurima, mida sinjoora hoiab suus. Ornella vastas, et kompvekki. Siis nõudis mees, et neiu sülitaks selle kompveki välja ja nii tuli tal kiri alla neelata. Juba teist korda pidi Ornella lombaka nuuskuri tuju pärast piinlema ja sellist jälkust alla kugistama!

Ta oli tahtnud sel päeval Renatoga väga kohtuda, kuid tal oli jätkunud taibukust ja iseloomu sellest kohtumisest ära öelda. Kohtumine oleks toimunud igasuguse kasuta. Aga kui Ornella kaebab nagu oskab lombaka lurjuse peale, siis võib-olla õnnestub tal kahe nädala pärast, järgmise aasta alguses, kasutada juba olemasolevat luba. Aga võib-olla tuleb sinjoora Fortuna koos temaga Castelfrancosse nädala pärast ning järgmisel kohtumisel ei näe Ornella alatut tüüpi, keda — on ju ometi jumal taevas! — on hakanud viltu kiskuma, aga pole veel lõpuni viltu vedanud.

Paberitomp seisis tal kurgus, või see ainult näis nii? — ja silmi tungisid pisarad.

«Vihkan su kõveraid jälgi!» karjus Ornella lombaka peale ja tuhastas ta siniste pilgunooltega . . .

Tagasiteel kohtas Ornella Milanos Gianninat ja rääkis talle õnnetusest kirjaga.

Giannina kaotas erutusest mõneks hetkeks isegi kõnevõime, seda aga juhtus haruharva.

«Mis on sinuga lahti?» sattus Ornella segadusse. «Ma neelasin ju sedeli alla. Keegi ei näinud seda. Järgmisel korral, pärast uut aastat, võib üle anda uue kirja.»

«Järgmisel korral, järgmisel korral . . .» Giannina oli kahvatu kui lubjasein. «Kui me sinuga midagi välja ei mõtle, siis järgmist korda ei tule. Need jõulud võivad olla minu šefi viimased.»

Étienne'ile meenus vanaaegne enne: uusaastal tuleb selga panna võimalikult rohkem uusi asju, et aasta oleks õnnelik. Milliseid uusi asju aga võis tal nüüd olla? Muide, jõuludeks saabunud pakis oli uus hambahari. Nii ta otsustaski vana-aasta õhtul sellega hambaid pesta.

Itaallastel on teine tava — neil on kombeks kiruda, solvata, igasuguste sõnadega põhjata vana aastat, puruks rebida, purustada, lõhkuda ja välja pilduda igasuguseid vanu asju. Uusaastaööl haarab kõiki purustusdeemon. Ja nüüdki pillutakse kusagil välja vana, möödujate jalge all kõnni- ja sõiduteel vedelevad mööblitükid, kaltsud, poti- ja klaasikillud.

Mida on aga vangil vanadest asjadest välja visata? Keegi viskas kambrist välja kõvera alumiiniumlusika, teine loppis kruusi, kolmas auklikuks kulunud käterätiku. Aasta lõpupäevil võis Étienne kasutada vana hambaharja, aga uusaastaööl võis selle välja visata ja avada uue hambapulbrikarbi.

Tava on tava. Pole ju vanglaelu teab kui meelelahutusterikas, et mitte osaleda sellises süütus mängus.

Giannina aga ei teadnud midagi Étienne'i otsusest. Neiul oli küllalt põhjusi erutuseks.

Kokku pannes jõulupakki oli Giannina sinna pannud «Momentos» valmistatud pulbri. Skarbek oli kaks karpi ettevaatlikult lahti pakkinud ja hambapulbri teise, hambapulbri välimusega pulbriga asendanud, karbid uuesti kinni pakkinud, arvestades, et Kärtnerit saab kirjaga hoiatada.

Kõigi arvestuste kohaselt pidi jõulupakk Kärtnerile kätte antama neli-viis päeva pärast Ornella kohtumist Renatoga. Kärtner saab hoiatuse paki sisu osas ja mureks pole mingit põhjust.

Étienne oli juba ammu palunud saata talle mingit reaktiivi, mis võimaldaks lugeda salatindiga kirjutatut. Ta ei saanud ju kambris sisse seada tervet laboratooriumi ja ilmutada salakirja kümneprotsendilise raualahuga! Või kirja saatmisel kasutada mingit keerukat reaktiivi, nagu näiteks kollase veresoola kümneprotsendilist lahu.

«Hambapulber», mille oli saatnud Skarbek, oli kõige mugavam ilmuti. Étienne'i aga tuli kõige kiiremas korras hoiatada uue, talle tundmatu reaktiivi osas. Kogu häda oli selles, et hoiatus jäi hiljaks.

Giannina ei leidnud endale asu. Äkki kavatseb Étienne selle keemiaga hambaid pesta? Ja kui see keemia on mürgine? Kui see põletab ära suu? Või mürgitab?

Jah, valel ajal oli kriminaalvang kavatsenud plehku panna,

valel ajal oli ta trellid läbi saaginud, valel ajal oli provokaator poliitvangide juurde topitud, kõik oli valel ajal . . .

Giannina nõudis seda, et Ornella ei lükkaks kokkusaamist järgmise aasta teisele pühapäevale, vaid sõidaks kohe järgmisel päeval.

Kui Giannina saatis Ornellat Castelfranco rongile, puistas ta teise üle nõuannetega: «Koketeeri selle capoguardiaga! Aga kui sa ei usu jumalat, siis tee pattu ja silmakirjatse jutuajamisel capodirettorega!»

«Seda enam, et see pole ainus patt mu hingel,» naeris Ornella muretult.

«Mäletad, Ornella,» tuletas Giannina meelde, kui Ornella seisis juba vaguni tamburis. «Mäletad, ma ei vastanud siis, kui sa küsisid, miks ma sind kadestan. Sul on jäänud nukrutseda üksinda poolteist aastat, aga seejärel oled jäägitult kogu elu koos oma Renatoga. Aga mina tulen sinu pulma vanatüdrukuna.»

Ornella saabus vanglasse ja läks kohe capodirettore jutule ning ei pettunud — ta võeti vastu. Ornella ei hoidnud kokku sõimu lombaka, närvitõmbluste all kannatava vangivahi aadressil. Ta määris meest üheaegselt nii tolmu kui poriga. Ornella ei luba end käperdada ega endale sõrmi suhu toppida ja palub capodirettorelt kaitset selle jultunud tüübi eest. Parem nähku Renato teda läbi kahe võre, ainult mitte jämedast solvangust tingitud pisaratega. Just nii oleks juhtunud viimasel korral, kui Ornella poleks loobunud kauaoodatud kokkusaamisest!

Jõulureedeks, kui Ornella teist korda vanglasse saabus, oli ebaõnnestunud põgenemiskatse teinud vang juba range režiimiga kartseris, õnnetu saag ja kõis olid leitud, kõik oli vanglas jälle oma kohal ja capodirettore tuju oli paranenud. Ta oli nii armastusväärne, et saatis võluva paluja ise ukseni.

Lõppude lõpuks, kes tahaks rikkuda oma pühi ja alustada uut aastat ebameeldivast selgitamisest kauni neiuga? Kõik valvurid, peale «Primol on alati õigus», olid muutunud lahkemaks pärast Jeesus-lapse sündimise puhul saadud autasusid ja ergutusi. Itaalia ebausu kohaselt on parem, kui lõppeva aasta viimastel päevadel ja tundidel kellegagi ei tülitsetaks, ei jäetaks pooleli asju lõpetamata ja ei võetaks raha võlgu — need kõik on pahad ended. Kui kogu aeg skandaalitseda ja olla jäme, siis võib patuste sekka langeda. Sinu peale kas kaevatakse kohtuministeeriumi või issandale jumalale.

Sel korral oli «kolmanda liigse» osas heatahtlik Liguuriast pärit valvur. Ta ei jälginud, mida Ornella karjus läbi kahe võre. Ornella aga hõikas jupphaaval Renatole kõik, mis vaja. Liguurialasele näis, et neiu oli peigmehele meelde tuletanud, et igal hommikul tuleb hambaid pesta pulbriga . . . Või midagi selles vaimus.

Hoiatus tuli õigel ajal. Uusaastaööl oli Étienne välja visanud lõplikult harjased kaotanud hambaharja, kuid oli kasutanud senini veel vana hambapulbrit.

76.

Étienne laskis mälust läbi möödunud uusaastad. Need olid paremini meeles, kui läbielatud esimesed maid või Oktoobrirevolutsiooni aastapäevad. Polnud raske ära arvata, miks oli see nii: uusaastat olid nad Nadjaga vastu võtnud alati erinevas kohas — kord kodus, sõpradega, kord sõjaväe akadeemia klubis, või Starostinide pool või restoranis.

Teda haarasid mälestused. Vastu õhtut oli ta käinud Peatelegraafis, et saata telegramm oma vanadele Tšaussõs ja posti panna tähtkirjad. Rahvas tungles akende ees ja tuli kaua sabas seista. «Ma tahan ainult marke osta!» trügis keegi edasi. «Laske ometi inimesel järjekorrata vahele trügida, viimast korda sellel aastal!» oli ta karakullmütsiga jõhkardit häbistanud.

Tollel uusaastaööl oli klubis olnud tõeliselt lõbus. Kõik tunglesid papagoiga mustlase ümber. Papagoi tiris välja ümbrikke, milles lebasid valmisseatud ennustused. Uusaastakomisjon oli neid mitu päeva järjest kokku luuletanud. Ennustajate toast oli kuulda naerupurskeid.

Étienne'il oli senini meeles, mis oli kirjutatud sedelil, mille papagoi tema jaoks välja tõmbas. «Te olete sündinud Orioni tähtkujus. Te olete sageli mõttes. Ärge olge nii. Ärge vaevake end. Pöörduge ettetellimisbüroo poole. Gastronoom nr. 1 tühje pudeleid enam vastu ei võta.» Tol õhtul oleksid nad Nadjaga peaaegu uusaasta saabumiseks hilinenud. Voorimeest ei õnnestunud leida ja nad jõudsid trammile, mis hetkeks peatus: numbri oli lumi täis tuisanud ja trammijuht ootas kuni rööpmeseadja lume numbrilt maha pühib. Õistel trammidel Moskvas on oma erinev elu! Koju sõidab vahetus vabrikust «Parižskaja Kommuna» — ja vagun on täis nahalõhna; satub tramm teatrirahva laialisõidu ajaks — siis ei kao vagunist kaua lõhnaõli aroom. Tollel vanaaastaööl oli tühi, läbipaistev vagun üleni täis valgust. Nahkrihmad, millest polnud kedagi kinni hoidmas, kõikusid kurvidel ühel meelel. Sõitjad — üks, kaks ja ongi kõik — vahtisid närviliselt kella. Konduktor noogutas kaastundes mootoriplatvormi suunas: «Meil Dmitri Petrovitšiga ei vedanud. Nagu kodutud!» Nadja jõudis head saabuvat aastat soovida nii konduktorile kui ka Dmitri Petrovitšile, siis hüppasid Lev ja Nadja trammist välja ja see jäi päris tühjaks . . .

Tagasi aga sõideti vastu hommikut mööda lumist Moskvat voorimehega. Siis ei rippunud veel tänavate kohal keelumärke — läbikriipsutatud hobusepead: hobusõidukeil läbisõit keelatud. Oli meeles, et voorimehele ei andnud ta jootraha mitte kümme ega kakskümmend kopikat, vaid tervelt viiskümmend — oli ikkagi uusaasta!

Tal ei olnud enam meeles, milline uusaasta too oli, vist 1924. aasta algus, kuid ta mäletas, et tol talvel ilmusid Moskva tänavaile esimesed «Renault'» ja «Fiati» taksod. Siis oli ta kuulnud «Fiati» nime esimest korda. Pühade puhul oleks võinud muidugi ka raha kulutada ja sõita autoga nagu nepman. Kuid kus sa saad looklevatel Moskva tänavatel kätte ühe neist kolmekümnest autost, mis on ära kadunud kümne tuhande voorimehe hulgas?

Tuli meelde, et neil oli üüritud poolpime tuba, mille aken avanes koridori. Oli vilets maja Devkini põiktänavas. Perenaised, rätsepatest õed, töötasid mõlemad Kunstiteatris kostümeerijatena. Nad tülitsesid ja kaklesid omavahel sageli ning üürnikud pidid neid lahutama. Aga Jelohhi kirikusse läksid õed alati käe alt kinni, vagurad ja kombekad, ja kui nad korraldasid skandaale üürnike vastu, tegutsesid nad jälle koos ja ühel meelel. Nad riietusid ühte moodi ja jutustasid ühesuguseid lugusid ning maitsegi oli neil üks. Kui neil olidki kunagi olnud erinevad iseloomud, siis olid need jõudnud nivelleeruda. Oli kord juhus, kus nad viisid üürniku tasakaalust välja. Mees läks põlema ja haaras püstoli, perenaised aga taganesid kiljudes toast ikooni poole risti ette tagudes. Toa olid perenaised üürinud eeltingimusega, et ikooni ei tohi seinalt maha võtta. Ikooni all seisis vineerkattega laud. Manevitš laotas sellele lauale kaardid, kui ta tegeles topograafia või taktikaga.

Nadjal polnud korralikku kleiti, millega uusaastapeole minna. Lev oli talle juba ammu kinkinud sinise ševiotriide, kuid raha kleidi õmblemiseks ei olnud. Ja siis toodi talve hakul perenaistele küttepuid ning üürnik tuli pakkumisega: «Te palkate nagunii kojamehe tööle. Laske ma parem ise raiun teie puud peeneks, aga teie õmmelge selle eest Nadjale uusaastaks kleit valmis.» Sellest ajast peale asus üüriline akadeemiast tulles kirvega tööle. Ta lõhkus ära kõik kohaletoodud puud, aga õekesed tirisid ja tassisid kuurist vanu okslikke jändrikke ja võimsaid pakke, mida omal ajal polnud puuraiujad suutnud lõhki ajada. Neid õudseid notte ei olnud lihtne halgudeks lõhkuda. Nadja seisis siinsamas, vaatas pealt, kuidas Lev vaeva nägi, ja nuttis. Uus kleit oli talle muutunud vastikuks ammu enne seda, kui see lahti lõigati, kokku traageldati, selga passiti, õmmeldi ja ülle tõmmati . . .

Nüüd aga on saabumas 1938. aasta. Ta võtab teist aastat vastu trellide taga. Kui palju on jäänud veel selliseid näguripühasid tema elus?

Kambris valitses elevuslik meeleolu, mis sel õhtul oli haara-

nud kõiki vange, nii poliitilisi kui ka kriminaalvange. Vana-aastal, püha Silvesteri päeval, jagati pühadetoitu. Kõik said portsu pasta asciuttat ja veerand liitrit chiantit.

Iga kambrielanik, kes oli saanud pühadepaki, andis oma osa pühade söömaaja juurde. Igaüks sai paar kompvekki pakist, mille oli saatnud sekretär. Aga punapäine aknapesija kostitas panettonega, magusa pühadesaiaga, mida süüakse ka jõulude ajal. Teine kambrikaaslane jagas igaühele tüki kuulsat zuccotto torti, mida küpsetatakse ainult Firenzes ja mis meenutab papi peakatet.

Kõigi mõtted ja lootused kandusid kuhugi väljaspoole vanglaseinu ja -trelle, peredesse, kus lähedased ja armsad inimesed võtsid täna vastu uusaastat. Étienne'ile meenus, et Valgevenemaal kutsutakse vana-aastaõhtut «heldeks õhtuks». Mille poolest on uus aasta helde Étienne'ile? Uus aasta, peas on uue tuhin ning uued soovid, lootus; kas oled tarkpea sa või nohik, sa ootad soodsat saatust. Ja ainult, kes on mulla all — ei ole lootust hinges tal . . .

Ka Étienne'il on lootus hinges. Aga kelle hulka peab ta end, õigesti öelda, lugema — kas elavate hulka või nende hulka, kes on mulla all?

Vana-aastaõhtu oli Étienne'i jaoks pidupäev eelkõige seetõttu, et ta teadis kindlalt: sel õhtul on kõik lähedased — nii Nadja Tanjaga kui ka Starostinid — mõttes temaga. Hiljuti oli talle vanglasse edasi saadetud ka tervitus perekonnalt:

> Mu kallis, soovin Sulle head uut aastat. Mina ja tütar armastame sind, ootame ja jääme ootama.
>
> N. T.»

Koos tervitusega sai Étienne kinnituse, et tema viimane šifreeritud kirjake oli jõudnud kohale, ja ka see oli oluline põhjus, miks ta uut aastat vastu võttis ülevas meeleolus.

Oli tahtmine mõelda, et ka Vana ei unusta teda täna, uusaastaööl.

77.

Päev pärast seda, kui Hitler okupeeris Austria, 12. märtsil 1938, näitas Bruno Kärtnerile kirja, mille oli saanud salaja kolmandast kambrist.

«Epideemia Straussi linnas.»

Kärtneri, Bruno ja teiste poliitvangide jaoks ei olnud Austria okupeerimine ootamatus. Juba veebruari keskel olid fašistlikud ajalehed trükkinud teate, et föderaalkantsler Schuschnigg oli

kutsutud Viinist Hitleri juurde ja talle oli esitatud ultimaatum: kolme päeva jooksul pidi ta võtma oma kabineti koosseisu ministrid natside seast. 9. märtsil oli Schuschnigg rääkinud veel plebistsiidi poolt, aga eile olid esseslased võtnud kantsleri kinni otse tema residentsis Ballhausplatzil. Hitler okupeeris Austria, teatamata sellest Itaaliale, ja anšluss oli Mussolinile ebameeldiv üllatus.

Poliitvangid said aru, milliseid veriseid tagajärgi toob endaga kaasa Austria okupeerimine. Aga kogu vanglas polnud inimest, kelle jaoks oleks see uudis kõlanud nii traagiliselt nagu Konrad Kärtnerile. Bruno taipas kohe: ta oli toonud oma sõbrale õudse uudise. Eritribunali otsuse järgi tuli Kärtner pärast vanglakaristuse kandmist Itaaliast välja saata. Vaevalt küll nõustutakse Kärtnerit saatma riiki, mille ta ise valib. Kõige usutavam on, et ta saadetakse Austriasse, sest ta on kirjas kui Austria kodanik. Pärast anšlussi aga tähendab selline väljasaatmine surma.

16. märtsil ütles Mussolini parlamendis: «Piirid on pühad, piiride üle ei vaielda, neid kaitstakse.» Ent tema paatos haihtus ruttu, nördimus taltus ning duce muutus järeleandlikuks ja kuulekaks, ta leppis anšlussiga.

Pärast märtsisündmusi Viinis kutsusid Kärtnerit mitmel korral ülekuulamisele mingid ametimehed OVRA-st, kes sõitsid spetsiaalselt Castelfrancosse. Torinost võttis vaevaks kohale tulla isiklikult tema kõrgus De Leo, toosama õigusdoktor, kes oli viibinud Kärtneri esimeste ülekuulamiste juures. Lõpetades uut ülekuulamist ütles doktor: «Nüüd ei aita teid enam miski. Te valisite endale kodumaa õnnetult. Austriat pole enam. Igal juhul teie jaoks.»

Möödus veel mõni päev ja Kärtneri kutsus enda juurde capodirettore.

Tol päeval oli valves Caruso ja ta saatis vangi 2722 kantseleisse. Kuni nad astusid mööda pikki koridore, trepist alla ja üle vanglaõue, jõudis Caruso vangile 2722 välja laduda hulga muusikauudiseid. Milano firma «La Voce del Padrone» oli hiljuti plaadistanud terve «Boheemi» Gigli osavõtul. Öelge, mis te ütlete, aga Gina Cigna laulab «Aidas» paremini kui Maria Caniglia. Gina Cigna on parim Aida, keda kunagi on kuuldud «La Scalas». Vang 2722 oli ettevaatamatu ja kiitis ühte moodsat provintsilauljat.

«Te arvate, et sellel tenoril on hea hääl? Võib-olla, võib-olla . . .» sõnas Caruso mürgiselt. «Aga niipea kui ta välja tuleb, läheb hääl kohe rikki . . .»

Caruso väljendas vaimustust vene laulja Šaljapini viimaste esinemiste üle ja küsis siis vangilt 2722 ootamatult: «Miks laulis Battistini seitsmekümne aastani ja ta hääl jäi ikka nooreks?» Caruso jäi nigela virsikupuu juures seisma, pidas pausi ja selgi-

tas: «Seepärast, et ta elas kakskümmend kuus talve järgimööda Venemaal. Vene pakase juures säilib nii noorus kui ka hea hääl. Ah, mis ma sellest teiega räägin,» pidas ta naeratust tagasi. «Te pole ju kunagi Venemaal olnud ja ei tea, mida tähendab tõeline vene pakane. Ma olen kuulnud, et Venemaal võivad isegi silmad ära külmuda . . .»

Vang 2722 ei toetanud Caruso kõnelust vene teemal, ta sammus üle kogu õue vaikides.

«Nähtavasti on teile teada sündmustest Viinis?» Sellise küsimusega võttis Giordano Kärtneri vastu.

«Kui hiljuti suri Gabriele D'Annunzio, telefoneeris Gordona prefekt sinjoore Rippo Mussolinile: «Teatan teile südamevaluga head uudist . . .» Aga teie teatate mulle rõõmuga halba uudist . . .»

Giordano tundis huvi, kuidas vang tunneb end, ning Kärtner kurtis külma ja nälja üle. Õues oli märtsi keskpaik, iga vangla kivi oli täiesti läbi külmunud.

«Palun, öelge oma õige nimi, nimetage, palun, oma sünnikoht, ja kõik teie piinad lõpevad peatselt,» soovitas capodirettore armastusväärselt. Ta rääkis sõbralikult, osavõtliku tooniga.

«Mul pole midagi üles tunnistada.»

Kärtneri välimus oli kurnatud, ta pidas vaevu köha tagasi, peites selja taha paistes, üleni sidemes sõrmedega käsi, kuid pead ei lasknud ta langeda ja vaatas rahuliku väärikusega Giordanole otsa, mõistes suurepäraselt, et kutse siia kabinetti ja kogu jutuajamine ei tõota talle midagi head.

Capodirettore nägu oli läbitungimatu. Ah, oleks Étienne ainult teadnud, mis on peidus lõdva nahaga kaetud palja kolba taga; kogu kolp oli voltide ja kortsudega kaetud, nagu oleks olnud kunagi avaram, nüüd aga kokku tõmbunud.

«Tuleb meelde, et kui te alles minu juurde sattusite, püüdsin ma teid veenda oma saatust kergendama. Veel enne seda, kui te otsustasite näljastreigi korraldada, enne seda, kui me teiega tülli läksime.»

«Mul pole midagi üles tunnistada.»

«Te ei räägi jälle tõtt.» Giordano hääles kõlasid metalsed noodid. «Olgem avameelsed. Mida te kardate? Keegi ei pea meie vestluse stenogrammi. Uurimine on ammu lõppenud. See on meeste jutt ilma tunnistajateta, omavahel.»

«Te eksite, sinjoore, on tunnistaja. Seal ta on!» Kärtner osutas lõuaga direktori laua kohal rippuva Mussolini pildi suunas. «Oletan, et see tunnistaja ei anna tunnistust minu kasuks. See on süüdistuse tunnistaja.»

Giordano nägu muutus kohe tundmatuseni. Tõde on ebameeldiv kuulata, isegi siis, kui räägid silmast silma.

«Me oleme ducega liiga erinevad inimesed,» muigas Kärtner.

«Ainus, mis mind temaga ühendab, on see, et oleme mõlemad amatöörlendurid . . .»

«Jälitusagent, kellele see ülesandeks tehti, kontrollis teie legendi kohapeal,» katkestas Giordano järsult. «Ta käis Viinis Nibelungenstrasse 11, see on ooperiteatri kõrval. Jah, te üürisite seal tuba, aga elasite teise nime all. Perenaine saatis teile terviseid. Ta rääkis, et te käisite sageli teatris. Et te kaks korda nädalas sõitsite lennuväljale ja lendasite purilennukiga. Ei lahkunud fotoaparaadist. Perenaisel on praegugi alles fotod, mida tegite: proua, palveraamat käes, proua lapselapsega, proua taksikoeraga . . .»

«Nad ei koonerdanud rahaga ja saatsid nuuskuri Viini. Kaitsepolitseile on väga tähtis kindlaks teha, kes ma olen. Isegi viisteist kuud pärast kohut.»

«Viini munitsipaalnõunik paneb teie passiandmed kahtluse alla.» Giordano kiikas jälle laual lebava paberi poole. «Nüüdsest peale on teilt kodanikuõigused ära võetud, teie pass on annulleeritud. Niisiis, meie seaduste mõistes olete lakanud olemast välismaalane. Sõltumata sellest, kes te olete tegelikult — venelane, serblane või austerlane . . .»

Kärtner kehitas õlgu.

«Milline riik hakkab tunnistama, et tema kodanikku süüdistatakse spionaažis? Täna on kogu Austria ehmunud, mitte ainult too politseiametnik, kelle juures otsiti andmeid minu kohta . . .»

«Kõik riigid vahetavad oma agente välja,» tuletas capodirettore viisakalt meelde.

Kärtner vaikis ja mõtles seejuures: «Kui meie omad peavad võimalikuks, vahetatakse ka mind välja. Tunnistatakse omaks ja vahetatakse. Aga kuidas see kajastuks Kadunud Poja ja teiste minu asjas kinni istujate saatusel?»

«Te olete nüüd kodumaata inimene,» tähendas capodirettore karmilt. Tema näoilme kivistus.

«Oleks kummaline, kui keegi hakkaks praegu Austrias minu pärast muret tundma. Kellel on aega mingi vangi jaoks, kui teadmata kadunud on nii president ise kui ka föderaalkantsler!»

«Peab tunnistama, et te peate end kindlalt üleval. Pole kaotanud isegi huumorimeelt. Aga ma kardan, et see on võllanali. Ja teil ei õnnestu mind segadusse viia sellega, et räägite mitut keelt.»

«Me oleme rääkinud teiega erinevat keelt isegi siis, kui ma räägin itaalia keelt,» muigas Kärtner.

Kärtner tundis end räbalasti, sõnalahing capodirettorega väsitas teda väga ning teda ärritas üha enam see, et seisis tühja tugitooli kõrval, kuid Giordano ei pakkunud talle istet.

Vist ei öelnud keegi üheski Itaalia vanglas Giordanost sagedamini «prego» ja «per favore», mis tähendas «palun» ja «olge

lahked». Nende tühjade sõnade tõttu oli Giordano saanud kuulsaks kui tähelepanelik ja heasüdamlik inimene, kuid ainult vangla külastajate, mitte vanglaelanike hulgas.

Kui Giordano oleks sel hetkel suutnud lugeda tema ees seisva vang 2722 mõtteid, oleks ta lugenud: «Taibukas teeskleja, kogenud silmakirjatseja, mida viisakam sa oled, seda ohtlikum, sinu juures peab ettevaatlik olema.»

«Vabandage, palun, aga te olete ise süüdi,» kostis nagu kaugelt Giordano metalne hääl. «Oleks pidanud juba ammu kirjutama mulle ausa ülestunnistuse, teatama endast omastele, ja teie saatust oleks kergendatud. Arvatavasti peetakse teid oma riigis kadunuks. Mulle ei meenu viimastel aastatel juhtumit, kus vang võõral maal oleks nii maha jäetud. Ma ei ole saanud teie osas mingeid avaldusi ega ühtki palvekirja. Kõikides riikides tuntakse sellistel juhtudel huvi oma kodanike vastu, keda on kohus karistanud välismaal. Ja palun väga, ma annan teateid ja aitan jõudu mööda. Teie heaks ei ole aga keegi sõrmegi liigutanud... Tõsi küll, veel talvel ilmus siia võõras härra, kes esitles end šveitsi advokaadina. Aga ilma vormikohaste volitusteta sugulastelt või mõnelt Roomas akrediteeritud saatkonnalt. Talle tuli ust näidata.»

«Salapolitsei provokatsioon?» käis Étienne'il peast läbi. «Giordano räpane fantaasia? Või meie omade katse mulle kätt ulatada? Ka sellisel juhul on seni parem mitte mingit huvi ilmutada.»

«Šveitsi advokaadist kuulen ma esmakordselt. Aga ma nõuan tunnistajateta kohtumist sinjoore Fabbriniga. Ta oli määratud minu kaitsjaks Milano Advokaatide Kolleegiumi otsusega.»

Capodirettore läbitungimatut nägu riivas isegi kerge poolnaeratus. Tema silmad ei väljendanud midagi, kuigi sisemas naeris ta täiel häälel vangi 2722 üle. Capodirettore tuletas meelde seda hetke, mil ta veenis Fabbrinit võtma kohtumisele Kärtneriga abilise näol OVRA agenti Brambillat. Giordano oli lähtunud sellest, et vang ei olnud kunagi Brambilla nägu näinud. Aga Fabbrini oli olnud üliettevaatlik, sest ta oli juba korduvalt veendunud oma kaitsealuse ebatavalises taibukuses. Ja siis oli tekkinud mõte: agent Brambilla ümber riietada ja toolile istuma panna, et ta kujutaks «kolmandat liigset».

«Kärtner taotleb kaitset otsides kokkusaamist meie informaatori Fabbriniga!»

«Ma ei palu, vaid nõuan kohtumist oma advokaadiga,» nõudis Kärtner samal ajal. «Minu olukorras on igasugune pöördumine seaduse poole nii sobiv kui ka kohustuslik, kuigi mul pole mingeid illusioone tänapäeva õigusemõistmise suhtes. Ma tahan olla kindel, et minu advokaat on teinud kõik seadusega lubatud sammud minu saatuse kergendamiseks.»

Kärtner rääkis ärritatud tooniga ja peitis sügaval muiet, mis saatis tema palvet. Oli ju tema tungiv palve ainult silmapetteks, ainult selleks, et varjata Giordano ees usaldamatust advokaadi vastu.

«Ma luban teile tunnistajateta kokkusaamise advokaat Fabbriniga,» kuulutas Giordano pidulikult, ja tema nägu võis sel hetkel näida heasüdamlik. See oli võitja suuremeelsus, sest Giordano muutus alati heasüdamlikuks, kui tal õnnestus võita psühholoogilist duelli või kui ta pidas end võitjaks. «Kas te vajate minult veel midagi? Olge lahke!»

«Ei midagi, peale kokkusaamise oma advokaadiga.»

«Me alustasime vist tutvust tüliga,» tuletas Giordano meelde. «Kas mäletate pakki? Te väljendasite siis ägedat rahulolematust, et kõik oli läbi käperdatud räpaste kätega... Ma tegin vangivalvurile tõsise märkuse...»

Kärtner lõi käega: «See oli nii ammu. Ja mul poleks tookord olnud vaja tülitseda selle valvuriga «Primol on alati õigus». Hullem on kui räpaste kätega tungitakse hinge.»

«Mille üle kurdate?»

«Raamatute puudumise, külma ja nälja üle.»

«Palun, tunnistage üles ja teie olukord muutub kergemaks.»

«Võib-olla ma tunnistaksingi,» ohkas Étienne sügavalt. «Aga teise tunnistaja juuresolekul.»

Caruso ootas konvoeeritavat koridoris. Niipea kui nad olid jäänud kahekesi, alustas ta uuesti juttu muusika teemadel. Vang 2722 aga astus süngena, vaikis ja ei vastanud midagi.

Kui nad üle vanglaõue sammusid, hakkas vaikimisest piinatud Caruso tasa vilistama «Bandiera rossa» viisi.

Kärtner teritas kõrvu ja puhkes viimaks naerma. Talle meenus Jakov Starostini jutustus, mille tollele oli omakorda rääkinud vana, Nertšinski sunnitöövanglas istunud bolševik. Alati olid sealsed sandarmid, kui nad end purju jõid, laulnud laule «Sind vaevatud orjuseikkes», «Jalaraua kõlin...» või «Kauges, tundmatus taigas». Teisi laule sandarmid sunnitööl ei kuulnud, revolutsioonilised laulud aga olid nad selgeks õppinud poliitvangidelt, kes istusid sealsamas nende valve all.

78.

Täna oli Étienne ära kulutanud viimased tšenteesimod vanglapoes, ostnud veerand liitrit piima. Niisama kehvas olukorras olid ka tema kambrikaaslased.

Kõige kurvem oli see, et ta ei teadnud, kas veel ja kui palju kantakse talle vabadusest raha üle ning kas üleüldse kantakse. Kõik, mida oli võimalik müüa, oli Giannina juba maha müünud.

Asjata oli ta arreteerimise õhtul selga pannud uue musta, valge triibuga inglise ülikonna, millega oli käinud teatris. Pärast «südamlikku jutuajamist» kahe musta särki kandva jõumehega oli inglise ülikond verega koos. See ülikond oleks võinud teda toita kaks-kolm kuud.

Kui kauaks oleks jätkunud seda raha, mille ta oli kandnud Anka arvele Šveitsi pangas, kui arvesse võtta, et vanglapoes ei lubata kulutada üle viie liiri päevas? Välja tuli mingi lausa astronoomiline arv. Lähtudes liiri kehtivast kursist oleks tal võimalus vanglas täis kõhuga virelda . . . kaheksa tuhat kuud.

«Julgelt võiks vanglas istuda veel kuussada kuuskümmend kuus aastat,» nöökis Étienne kibedusega.

Jah, niisuguse summa oli ta suutnud viimasel ajal teenida patentidelt, firma «Poseidoni» aktsiatelt, firma «Neptunus» tuludes osaledes ja saades vahendustasu tuulemootorite müümisest. Teenida ja päästa selline summa ühisürituse jaoks . . .

Gianninal oli meeles, et šefi vanglaarvele pole jäänud ühtki soldot.

Ta tuli järeldusele, et kõige kergem ja kiirem moodus on maha müüa kirjutusmasin «Underwood», kõige viimane mudel. Enne mahamüümist oleks aga tulnud seda natuke remontida ja kulunud tähed «r» ja «m» ära vahetada. Neiule meenus, et šeff oli nalja heitnud: kirjutusmasin põristab ja kokutab üheaegselt.

Gianninale tuli pähe: vara nimekirja peaks trükkima veel mingi hinnalise asja, mis kuuluks Kärtnerile. Ta mõtles sellele, kui viis kirjutusmasinat Buenos Airese tänavale remonti, ja tuli tagasi poolelt teelt. Mitu rida laseb veel trükkida puhas pabeririba «kaamelivillast teki» ja politseikomissari allkirja vahele? Ainult ühe ainsa rea! Ja trükkima pidi enne kirjutusmasina remonti, vigaste «r» ja «m»-ga; muidu avastatakse võltsing.

Giannina pidas nõu Tamaraga, mida on kõige parem nimekirja trükkida. Asi pidi olema võimalikult hinnalisem, sest sellega lõppes kogu müümine, rida oli viimane. Mõne päeva pärast oli küsimus lahendatud: Giannina trükkis nimekirja saarmanahkse kraega ja kergest nutrianahast voodriga kasuka. Sellise kasuka oli Grigri juba ostnud.

Kirjutusmasin põristas ja kokutas viimast korda, siis remonditi ta ära ja lasti müügile.

Giannina läks «La Gazzeta del Popolo» kuulutuste osakonda. Kuulutus tuli koostada äärmiselt lakooniliselt, sest iga sõna maksis. Laupäeval ja pühapäeval olid kuulutused kallimad kui argipäeval. Kui kuulutus trükiti kolmel päeval järgemööda, tehti hinnaalandus. Giannina oli õppinud kokku hoidma: ta ei osanud lugeda ainult liire, vaid ka tšenteesimoid, mida juba ammu oli unustanud teha tema peigmees Toscano. Võib-olla olid merkantiilsus ja ihnus, vastupidi pärilikkusseadustele, tal päritud kasuisa Pasqualelt?

Kiri vanglasse oli kirjutatud, nagu ikka, kuivavõitu, rõhutatult asjaliku tooniga. Ta oleks tõeliselt kurb, kui härra Kärtner kahtleb selles, et kirjutusmasin on realiseeritud kõige kasulikumal viisil. «Underwoodi» eest saadud 1100 liirist tuli maha arvata 150 liiri remondi ja ajalehekuulutuse peale.

18. veebruaril 1938 saatis Étienne vastuse:

«*Gentilissima signora*! Tänan Teid 17. detsembri kirja eest, samuti selle eest, et Te kiires korras maha müüsite minu kirjutusmasina. Palun Teid vastu võtta 200 liiri asjaajamise eest, võttes raha saadud summast. Mul on väga kahju, et pean piirduma sellise väikese kompensatsiooniga nii suurte sekelduste eest. Nimetades nii tühist summat ei juhindu ma õiglustundest, vaid ainult äärmistest asjaoludest.

Oleks väga ahvatlev saada lihavõttepühadeks pakk, mis kas või osaliselt sarnaneks sellega, mille Te saatsite jõuluks. Palun ainult marmelaadipurk asendada vorsti ja juustuga, need on toitvamad. Šokolaadi on parem saata tahvlites, sest kompvekkide puhul läheb kaalust palju kaduma paberite arvel. Muus osas oli jõulupakk suurepärane. Toiduained muretsege muidugi «Underwoodi» müügist saadud raha eest. Sellest rahast, mis jääb järele pärast paki saatmist ja 200 liiri, mida Te peate täie õigusega endale jätma, saatke pangatšekk 300 liiri peale tähtkirjaga minu nimele. Ülejäänud raha palun jätta enda kätte, minu edasisi nõudmisi ootama.

Ma pole saanud advokaat Fabbrinilt midagi vendade Plasettide firma pankroti kohta. Küll oli kaubamaja! Ma poleks iial uskunud, et ka kaksikute hulgas kohtab sulisid! Võib-olla Te olete kuulnud nende vekslite kohta? Need ei olnud tolles arreteerimise päeval koostatud nimekirjas ja kõige järgi otsustades on mul õigus taotleda pool sissenõudmiseks antud vekslite järgi tagastatavast võlast, juhul kui kaksikud tagastavad kas või osa võlast.

Teie armastusväärset vastust ootama jäädes tervitan Teid ja soovin varakult häid lihavõttepühi.

Tänutundega K. K.»

Tavaliselt helistas Giannina vanglast kirja saamise päeval Tamarale ja nad said kokku, et kiri jõuaks võimalikult kiiremini Grigrini. Viimase telefonikõne ajal märkas Tamara kohe, et Giannina hääl väriseb, kohtumisele aga tuli neiu äranutetud silmadega.

Algul oli Giannina vait ja ajas tagasi, siis aga pursatas tütarlapselikult valjusti ja kramplikult nutma. Kui neiu oli natuke rahunenud, andis ta Tamara nõudlikele küsimustele järele.

Ja siis selgus, et Giannina oli sügavasti solvunud. Kuidas tõusis härra Kärtneril käsi kirjutama nendest 200 liirist?! «Väike kompensatsioon nii suurte sekelduste eest»! Isegi juhul, kui šeff arvas, et Giannina on kontorist vallandatud ja elab vaesuses...

Tamara jäi imestusest tummaks. Armas tütarlaps, sa oled ju nii läbinägelik, kust siis äkki selline meeldiv, peaaegu lapselik naiivsusehoog?

Kas pole selge, et Kärtner targutab meelega nende õnnetute 200 liiri ümber, et jätta ametisuhete muljet? Et tuletada tsensorile meelde — kirja saaja on taolistest ülesannetest materiaalselt huvitatud. Muidu võib keegi vangla administratsioonist (tähendab, et ka salapolitseist) kahtlustada sinjoora Espositot sümpaatias spionaaži eest karistatud vang 2722 suhtes! Samadel kaalutlustel palus Kärtner ka talle üle kanda ainult 300 liiri, et nende ametlik kirjavahetus võiks jätkuda.

Giannina pühkis juba pisaraid täis valgunud silmi.

«Pruugib mul hommikul ainult ripsmeid värvida, kui ma sel päeval tingimata nutan, ja näete — värv voolab mööda põski.»

Pisarad kuivasid peatselt, aga hääl värises tal veel tükk aega.

Giannina palus capodirettorelt luba lihavõttepaki saatmiseks ja lisas avaldusele ajaleheväljalõike kuulutusega kirjutusmasina müümisest. Luba anti, aga paki kaal oli määratud minimaalne — 4 kilogrammi. Tuttava sinise pliiatsiga oli kirjutatud, et vang 2722 käitub halvasti, ei hooli vanglamäärustikust, ja seetõttu ei ole pakki üldse ära teeninud, luba on antud ainult seoses tema tervise viletsa seisukorraga.

8. aprilli 1938 kiri tuli vanglast kärbetega — paljud laused olid musta tušiga üle määritud ja ainult kirja lõppu polnud tsensor puutunud.

> «Tahaks Teile veel paljustki kirjutada, aga pole tahtmist kirjutada ainult selleks, et lahutada vangla direktori või tsensori meelt ning täiendada nende arhiivi veel ühe saatmata kirjaga.»

Kirjas olid pikad arutelud viletsast ilmast, kuigi saatja ei teadnud, kui palju oli viimasel nädalal päikesepaistelisi, kui palju vihmaseid päevi.

Giannina ega isegi Tamara ei saanud aru, milles on lugu, aga Grigri taipas kohe, et Étienne istus ranges kartseris ja ei näinud päevavalgust.

Peale paki saadeti Kärtnerile ka lihavõttepühade postkaart. Andekas Skarbek tegi Tanja Manevitši foto, mis oli nagu seda

tüüpi lehtmetallist postkaart. Fotot ümbritsesid pajuoksad ja postkaardi nurgal ronis purunenud munast välja äsjasündinud, kuid mingi ime läbi toredasti nuumatud kanapoeg. Postkaart saadeti Bruno nimele, kuid polnud kahtlust, et ta näitab salapärast postkaarti oma naabrile.

Viimases kirjas kinnitas Kärtner mõistukõnes, et oli kätte saanud tütre foto. Kirjal oli jälle tsensori mahatõmbamisi, kuid neid oli tublisti vähem.

> «...kõik see, ma tean, ei ole nii huvitav,» kirjutas Kärtner 12. mail 1938 Gianninale. «Kuid ma loodan Teie vastutulelikkusele. Kogu minu loba ei ole midagi muud, kui püüdlus välja valada oma nördimust, mis ei seganud mind tegemast selle aja jooksul veel ühte sammu.
>
> Mul on jäänud istuda veel 79 kuud. Ära olen juba istunud 65 (muidugi, kui arvesse võtta möödunud aasta 15. veebruari amnestia). Vanglas venib aeg kaua, lõputult kaua ja teda kaunistavad ainult Teie asjalikud kirjad, mida ma tahtmatult pähe õpin, sest loen neid nii sageli uuesti. Lihavõttepühadeks ilmusite Te jälle minu juurde, nagu päästeingel, kelle käes oli neljakilone pakk. See-eest aga nii toitev! Mind karistati paki kaalu vähendamisega, aga Teie katsite puudujäägi kõrge kalorsusega. Tänan Teid iga, nii suure kui ka väikese kalori eest.
>
> Vanglaarsti nõuande kohaselt ma nüüd üldse ei suitseta, nii et sigarette ärge enam saatke. Järelikult võite Te teine kord kasutada tubakaraha oma äranägemist mööda või suurendada šokolaadidoosi. Me eelistame siin praegu «Peruginot». Teie saadetud šokolaadi proovisime juba esimesel päeval ja ühiskondlik arvamus tunnistas selle suurepäraseks.
>
> Saatke veel väike tükk «Gibbsi» seepi.
>
> Olen piiritult tänulik Teie südamliku hoolitsuse eest. Õnnistagu Teid taevas!
>
> K. K.»

Selle kirja järgi otsustades oli Kärtner juba õppinud kirjutama tsensori arvates kõige süütumalt, samas aga teatama kõige vajalikumat.

Kui Tamara luges seda kirja ette, ohkas Grigri raskelt pärast sõnu, kus «ühiskondlik arvamus» tunnistas šokolaadi suurepäraseks:

«Just-just, ühiskondlik arvamus... Jagab ju kõik ära...»

«Mis ta peab siis tegema? Kas üksi nurgas näsima? Neil on kambris kommuun. Arvatavasti saavad ka itaallased pakke ja samuti jagavad...»

«Võib-olla,» ohkas Grigri veel kord.

Siis aga saabus päev, kus «Underwood» oli ära söödud viimase täheni, ning Grigri murdis koos Tamara ja Gianninaga pead selle üle, mida teha edasi. Kes hakkab ostma kallist kasukat suve hakul, kui see peaks lamama pandimajas?

Ärevus suurenes veelgi pärast seda, kui saadi teada, et Kärtneril pole raha isegi ravimite ostmiseks. Viimasel ajal oli ta mitmel korral viibinud kartseris, sealhulgas rangel režiimil, mis oli tema kopsudele väga ohtlik.

Tamara õpetuse järgi palus Giannina Kärtnerit mõistu, et mees käituks taltsamalt. Kirja koostades püüdis Tamara tõlkida itaalia keelde väljendit «ära pista pead tulle», kuid sellest ei tulnud tal midagi välja.

Grigri oli end lausa ära vaevanud Étienne'i abistamise võimaluste otsimisega. Midagi asjalikku aga ei õnnestunud välja mõelda.

Ja siis tuli Giannina pakkumisega: ta kannab vanglapoodi üle need 200 liiri, mis sai «väikeseks kompensatsiooniks suurte sekelduste eest». Ja teatab seejuures Kärtnerile, et raha on saatjale välja makstud ekslikult.

Muidugi oli siin olemas risk. Tsensoril, kirjavahetust kontrollival politseiagendil, võis tekkida kahtlus. Giannina riskis siiski ja mõne aja pärast teatas capoguardia vangile 2722, et tema isiklikule arvele on saabunud 200 liiri mingilt Milano kaubakontorilt.

79.

Kärtner kannatas külma all rohkem kui tema kambrikaaslased. Kuidas saada sooja? Oh, oleks tal olnud võimalus jalga tõmmata teine paar villaseid sokke, oleks kambrisse võlujõul ilmunud söepann scaldino! Külmadel sügis- ja talvepäevadel meenus sageli talle Milano kontor. Tema töölaua juures oli seal keskküttepatarei. Küll ainult kahe ribiga, aga Itaalia talveks jätkus sellest. Ta oleks praegu suurima mõnuga silitanud sõrmedega kuuma rauda. Ainus, kuid kiiresti kustuv soojaallikas kambris oli supikauss. Saab kaussi käes hoides sõrmi soojendada, kuid mida kauem end soojendad, seda külmemaks muutub supp. Oleks olnud raha, oleks võinud sagedamini küünlaid osta; seegi oli vilkuv soojuseallikas. Aeg-ajalt õnnestus Brunol hankida Kärtneri jaoks kuuma vett katlamajast; seda ei kõlvanud juua, kuid sai teha jalavanni.

Kärtner ei katkestanud õppusi ka kõige tugevama külmaga. Kamber nr. 2 õppis püstijalu! Õpetaja eeskujul vöödilistesse hallikaspruunidesse tekkidesse mässitud õpilased sammusid kambris rivis ringi.

Õppuste teemaks muutusid ka ajalehe uudised. Kärtner pidas ettekandeid rahvusvahelisest olukorrast, toetudes nendele andmetele, mida õnnestus hankida fašistlikest illustreeritud pühapäevalehtedest, ja teadetele, mis imbusid läbi teistest kambritest. Eriti palju poliitilisi uudiseid tõid Kärtnerile kriminaalvangid.

7. juulil 1937 tungisid jaapanlased Hiinasse. Päikesetõusul olid mõõkadega vehklevate jaapanlaste hordid tormanud üle Marco Polo silla ja tunginud Hiina territooriumi sügavusse. Kõike seda nimetati «Hiina intsidendiks». Ja Kärtner pühendas sellele õppuse ning jagas oma muljeid Hiinast.

Vangivalvur «Primol on alati õigus» astus lähemale ja näitas läbi trellide kahjurõõmsalt ajalehte. Suurelt laotud pealkirjad kisendasid fašistide järjekordsest võidust Hispaanias. Sellel Primol polnud suuremat mõnu, kui teatada vangile 2722 kurvastavaid uudiseid, põhjustada talle ebameeldivusi, kätte maksta vana solvangu eest. Bruno kinnituse kohaselt pidid kõige kättemaksuhimulisemad ja kõige pikema vihaga inimesed olema pärit Sardiiniast. Liikusid kuuldused, et vangivalvuri «Primol on alati õigus» poeg sõdib Luigi Longo juures Garibaldi nime kandvas pataljonis. Ta olevat isa needes kodunt lahkunud, aga isa muutunud sellest veelgi tigedamaks.

Kärtner ei mõelnud ainult lurjuse Primo peale, kes oli parajasti valves ja rikkus tema elu. Ta mõtles kogu vangivalvurite seisusest. Valvurite seas tuli ette üsna meeldivaid inimesi, näiteks Caruso. Kogu see puudaste võtmekimpudega relvastatud kamp aga eksisteeris selleks, et mürgitada tema ja ta kaaslaste elu.

Ajakirjandusväljaannetest lubati poliitilistel kärbeteta lugeda ainult «Domenica del Corriere» ja «Tribuna Illustrata» illustreeritud pühapäevalisasid, aga ka lastele trükitavat «Corriere dei Piccoli». Muid ajalehti ja ajakirju kontrollis vanglatsensuur: üksikud materjalid, aga vahel ka terved leheküljed määriti üle musta värviga.

Räpased fašistlikud lehekesed meenutasid Venemaad harva. Kõigest erakordsest, mis seal toimus, nagu kauglennud või Põhjapooluse vallutamine, kirjutati napilt.

Aga ühes «Domenica del Corriere» numbris trükiti ootamatult ära katkendid Papanini päevikust, mida ta pidas Põhjanabal, ja avaldati tema radiogramm «Kakssada päeva jääpangal». Kes teab, miks otsustas fašistlik ajaleht seda trükkida? Kas ahvatles Arktika eksootilisus? Või tuli meelde, kuidas venelased olid päästnud Nobile Põhjanaba-ekspeditsiooni?

Étienne'ile avaldasid tugevat mõju ülestähendused nelja jääpangal talvitaja usinast õpitööst.

«24. juuni. Ženja hakkas õpetama minule ja Ernestile meteoroloogiat.»

«19. september. Pjotr Petrovitš õpib inglise keelt. Ta otsustas tegelda keelega iga päev üks tund.»

«Töötame vähemalt viisteist tundi päevas, jääme magama nagu tapetud.»

«Nendest kahesajast päevast oli igaüks täidetud katkematute teaduslike vaatlustega. Töötades 12 ja 16 tundi ööpäevas ei märganud me, kuidas lendas aeg.»

Étienne isegi erutus neid ülestähendusi lugedes. Vaat, kus on enesekaitsevahend! Õppida ja töötada, et mitte märgata, kuidas möödub aeg!

Kust võis polaaruurija Širšov teada, et just tema veenis vangi 2722 keele õppimise vajaduses? Mis revolutsiooniõpetaja on tema, Étienne, kui ta ise seejuures ei õpi? Ta otsustas kindlalt järgida oma kaasmaalase, kauge ja tundmatu Pjotr Petrovitši eeskuju, mehe, kes triivival jääpangal istudes õpib kusagil Põhjanaba väravas inglise keelt.

Äkki meenus Étienne'ile hämmastava selgusega, kuidas ta oli täitnud ankeeti paljude aastate eest, kui teda esmakordselt luurevalitsusse oli kutsutud. Küllap oli ta enda suhtes liiga range, kui ta, vastates küsimusele võõrkeelte tundmise kohta, kirjutas ankeedis: «Prantsuse keelt vabalt, saksa keelt nõrgemini, inglise keelt nõrgalt.» Nüüd oleks ta võinud ausalt kirjutada: «Prantsuse, saksa ja itaalia keelt vabalt, inglise keelt peaaegu vabalt, hispaania keelt nõrgalt.» Nii ta otsustaski: seni kuni mälu võtab, õppida hispaania keelt. Miks jääda pooliku oskusega, nagu ta ennast tundis sõitude ajal teisele poole Püreneesid, Barcelonas ja Sevillas? Kui ta ka iialgi ei satu enam Hispaaniasse, kulub hispaania keel talle ära.

Mõni aeg tagasi oli Gianninal õnnestunud maha müüa veel üht-teist asjadest (siis oli veel, mida müüa) ja Kärtner lootis, et direktsioon annab talle loa tellida sõnaraamat ja grammatika, samuti Cervantese «Don Quijote» ja veel tema «Õpetlikud novellid», muidugi hispaania keeles.

Direktor andiski nõusoleku ja Étienne jäi kannatamatult ootama hispaaniakeelse paki saabumist Bologna raamatulaost. Millal ilmub viimaks kambrisse kauaoodatud kaasvestleja Miguel de Cervantes Saavedra?

Koormata igale päevale äärmuseni tegemisi ja õpitööd — nii on kergem hoida hinge ja keha vangla masendava mõju, aheldavate hädade ja kitsenduste eest. Bruno tähendas selle puhul, et just nii mähib siidiuss end kookonisse, et vastu pidada ebasoodsas keskkonnas.

1938. aasta aprillikuu keskpaiku teatas vangivalvur Primo esimesena, et Hispaania fašistid olid jõudnud Vinaroze juures Vahemereni ja vabariigi territooriumi sellega kaheks lõiganud. Temalt saadi teada ka seda, et vabariiklastel ei õnnestunud vallutada Ávila linna ja nende pealetung lõppes ebaõnnega. Ajaleht pidas seda linna kaitsja Teresa de Jesúse imeteoks. Iga päev oli oodata Málaga langemist.

Kurvad sõnumid Hispaaniast tõid Kärtnerile mitu unetut ööd. Vähem ärevust ei põhjustanud ka teated riigitegelaste ja väejuhtide arreteerimistest Nõukogude Venemaal.

Raske südamega luges Étienne läbi artikli Tuhhatševski ja suure rühma sõjaväelaste kohtu alla andmisest. Tuhhatševski oli olnud juba ammusest ajast Étienne'i lemmik. Étienne ei suutnud kuidagi leppida mõttega, et Tuhhatševski on rahvavaenlane, ta ei tahtnud uskuda seda teadet. Tuhhatševski oli imperialistliku maailmasõja päevil olnud sakslaste juures sõjavangis ja teinud mitu põgenemiskatset. Vist alles viies põgenemine läks korda. Tuhhatševskil õnnestus naasta kodumaale ja astuda Punaarmeesse. Ta vaevles saksa sõjavangis vist kaks ja pool aastat? Kas talle tõesti pandi süüks vangilangemine?

Äkki süüdistab keegi Étienne'i selles, et ta on olnud fašistide juures vangis?

Sellest ei tahtnud mõeldagi, seda enam, et kambri nr. 2 ja kodumaa vahel olid pikad-pikad vangla-aastad.

Augusti algul näitas «Primol on alati õigus» läbi trellide ajalehte, mis teatas jaapanlaste kallaletungist Nõukogude piiridele. Jaapanlased olid vallutanud Hassani järve taga Zaozjornaja ja Bezõmjannaja sopka ning tunginud Nõukogude territooriumile nelja kilomeetri sügavusse. Aga millal jaapanlased täiesti puruks löödi ning millal Jaapani saadik Sigemitsu palus Moskvas vabandust ja tegi ettepaneku rahuläbirääkimisteks, sellest vangivaht vaikis.

Septembris sai Kärtner ja koos temaga kogu kamber nr. 2 murega teada Müncheni kokkuleppest ning nad olid täis pahameelt Chamberlaini ja Daladier' käitumise pärast. Kärtner ütles siis, et nende poliitikute argus põhjustab suuri ohvreid ja toob kaasa suurema verevalamise kui Hitleri mis tahes julmus.

«On öeldud õigesti, et rumalus ei etenda ajaloos väiksemat osa kui tarkus.»

Seoses sellega, et Mussolini oli alustanud antisemiitlikku kampaaniat, pidas Kärtner 1938. aasta sügisel loengu internatsionalismist. Septembri algul olid ilmunud esimesed antisemiitlikud seadused, ilmale tulnud ajakiri «Rassikaitse» ja avatud samasuguse nimega instituut. Toetudes mälu järgi Maksim Gorki artiklitele, mis olid kirjutatud tsaariajal, tõestas Kärtner oma loengus, et see, kes teostab diskrimineerimist, annab endale

moraalse löögi. Muidugi tunnevad antisemitismi või musta rassi põlastamisega tekitatud kahju eelkõige need, kes on diskrimineerimise ohvrid. Aga kas ei lange räpaste eelarvamuste ohvriks too itaallane, kes peab end araablasest, juudist või etiooplasest kõrgemaks? Isegi kui see itaallane on duce, kellel on alati õigus...

Primo väänles trellide taga ja karjus: «Madrid on põlvili!» Ta teatas, et Prantsusmaal on loodud interneeritud vabariiklaste laagrid, ja vehkis ajalehega — Inglismaa ja Prantsusmaa on ametlikult tunnustanud generalissimus Francot. See oli 1939. aasta veebruari lõpus.

Kõik nädalalehed olid ära trükkinud fotod: sakslased murdsid piiril tõkkepuid ja purustasid piiritulpe. Kärtner ja tema naabrid olid vapustatud fašistide sissetungist Tšehhoslovakkiasse.

80.

Kärtner oli saanud Modenast professorilt ravimi ja palus vanglaarsti vastuvõtule. Talle oli saadetud kakskümmend ampulli. Ees seisis ravikuur.

Võis märgata, et vanglaarstil pole erilist tuju tegelda vangiga 2722. Étienne'i aga pahandas see, et teda viidi eemal seisvasse laatsaretti käeraudus.

Süst oli valus. Võis arvata, et arsti käes ei ole süstal, vaid naaskel. Või see kõik oli tingitud halvast meeleolust. Sellest, et Kärtner külmetas särgita? Kõrval aga tolknes Erakvähk ja vaikis nagu tavaliselt.

Vanglaarst ei soovinud tunnistada, et süstib viletsalt ja oskamatult, ärritus üha enam ja hakkas patsienti sinatama.

Igas vanglakambris rippusid vangide käitumise eeskirjad, milles oli öeldud, kuidas peab vang pöörduma vangla personali poole ja kuidas personal vangi poole. Esimesel juhul tuli kasutada kõige viisakamat pöördumisvormi «lei», teisel juhul demokraatlikumat «voi». «Lei» puhul pöörduti vestluskaaslase poole kolmandas isikus. Näiteks, mitte «palun teid, sinjoore dottore», vaid «palun sinjoore dottoret». Hiljem oli Mussolini demokraatiat mängides tunginud kallale sellele aristokraatlikule pöördumisviisile. Aga vangi sinatada — see oli eeskirjadega täielikus vastuolus.

Vang 2722 täheldas:

«Sinjoore dottore ei pöördu minu poole eeskirjade järgi.»

Arst jätkas torisedes sinatamist.

«Palun veel kord sinjoore dottoret kinni pidada määrustikust. Muidu olen ka mina sunnitud üle minema sinatamisele.»

Nad läksid tülli ja vang 2722 palus end viivitamatult kambrisse tagasi saata.

Järgmisel päeval oli vaja teha teine süst. Mida teha? Kas minna selle mühaka juurde, kes ei oska süstalt käes hoida? Étienne otsustas tema abi üldse mitte kasutada. Arstile aga meenus süst ja ta saatis valvuri kohale. Vang 2722 keeldus minemast. Capoguardia kutsus ta enda juurde. Laual lebas arsti kaebus, mille lahendamisega capoguardia ei kiirustanud.

«Võib-olla te vabandate sinjoore dottore ees?»

«Ei, ma pidasin kinni teie määrustikust. Te olete ju korravalvur. Miks rikkuda korda?»

«Sina, teie, sina... Kas selles on asi? Mul on teenijatüdruk. Ütlen talle «teie», aga võin iga hetk talle jalaga tagumikku virutada. Oleks sinjoore dottore teid teoga solvanud. Ütles ainult «sina».»

«Ma nõuan eeskirjade täitmist.»

«Peaasi, et ta teid korralikult arstiks... Selles seisneb tema lugupidamine patsiendi vastu.»

«Oleks ta minust aastate poolest vanem, oleks teine asi. Aga nüüd — käitugu eeskirjade kohaselt.»

«Niisiis, saate eeskirjade kohaselt kartseri.»

Üksi olles tunnistas Étienne enesele, et oli käitunud rumalalt, ägestunud ja alustatud ravikuuri kergemeelselt katkestanud. Võib-olla ei oleks ta kangekaelsusest läinud teist süsti saama, aga just sel päeval sai Renato kirja tema jaoks.

Tuli teha kõik võimalik, et lähemal ajal sattuda laatsaretti, mis asus vanglamüüridest väljas, kõrvalhoones. Oli vaja tundma õppida, kuidas on seal korraldatud arreteeritute valve, ja teatada oma kaalutlused põgenemise perspektiivide kohta tingimusel, kui väljaspoolt osutatakse igakülgset abi. Grigri saatis edasi Vana viimase käsu:

> «... üleviimine eriraviks erakliinikusse või vanglalaatsaretti, kust saab põgeneda...»

Mõne päeva pärast sai sinjoore dottore vangilt 2722 viisaka kirja vabandustega. Vang palus seoses tervise halvenemisega tingimata ravikuuri jätkata ja teha järelejäänud üheksateist süsti vanglalaatsaretis.

Kui raske ka poleks viletsa enesetundega edasi-tagasi raudus kätega käia, on ta sellega nõus, kui seda nõuab seadus. Prantsuse vanasõna räägib õigust, et «kannatlikkus on vaeste arstiteadus». Sinjoore kui arstiteadlane muidugi teab, et vangla kutsub ka väga tasakaalukatel inimestel esile närvilisuse, aga eriti kannatavad selle all haiged.

Castelfranco vangla arstikitlis salakaebaja ei aimanud muidugi põhjusi, mis tegid vangi 2722 nii järeleandlikuks. Oli ju haige dottore nõudmisel «teeninud» äsja kaheksa ööpäeva kartserit.

Mõlemad, nii arst kui ka patsient, tegid näo, et olid kõik unustanud ja mingit tüli pole olnudki. Arst kirjutas õiendi halva tervisliku seisundi kohta ja tõendas, et vangi 2722 ei tuleks praegu kartserisse üle viia.

Süstimist polnud ta aga kahjuks selgeks saanud ja iga süst tundus ikka endist viisi valurikka operatsioonina.

Kui Étienne'ist said jagu piinad, unistas ta kõige lähemate inimeste — Nadja või Zina Starostina, Jakov Nikititši naise — nägemisest oma voodi kõrval. Kui oleks teinud süste või pannud kompresse keegi neist, oleks Étienne'i paranemine kohe edenenud. Tõsi küll, Nadja ei töötanud enam ammu oma erialal, aga ei saa ju velsker unustada kõike, mida ta kunagi oskas.

Étienne lootis, et Modenast saadetud rohi võtab valu rinnast, aitab võidelda õelate köhaatakkidega, mille ajal kurgus nii piinavalt kipitab, kratsib, kriimustab ja rebib.

Étienne õppis oma kutsealase vaatlusvõime juures juba mõne päevaga selgeks kogu olukorra: kuidas oli paigutatud laatsareti valve, milline oli tunnimeeste päevakava ja nende valvegraafik, kui jämedad olid roostetanud aknatrellid, mitme luku taga temast oli vabadus.

Võib-olla seetõttu, et Étienne oli sattunud vanglalaatsaretti ja haaratud põgenemismõtteist, mõtles ta sageli vennast.

81.

See, et arreteeritud vanglalaatsarettidest ära põgenesid, oli Étienne'ile teada juba lapsepõlvest. Ta oli üheksa aastat vana, kui tsaari sunnitööle mõistetud vanem vend põgenes Bobruiski kindlusest.

Žak Manevitš oli arreteeritud hektograafi, proklamatsioonide ja relvade — kuueteist naela dünamiidi, brauningu ja selle juurde kuuluvate padrunite — hoidmise eest. Kõike seda oli trahvipataljoni sõdur Manevitš peitnud kasarmus.

Ta oli istunud kindluse peavahis. Kambris oli kolmkümmend viis meest, kes olid süüdi mõistetud 22. novembril 1905 Bobruiski kindluses trahvipataljonis toimunud ülestõusu asjas. Kolmteist oli mõistetud surma, ülejäänud pikaks ajaks sunnitööle või arestiroodudesse.

Pärast kohut hakkas rühm sunnitöölisi ette valmistama põgenemist. Üks süüdimõistetu aga osutus provokaatoriks. Kambris tehti põhjalik läbiotsimine ning kivipõranda alt leiti puur, kang ja nuusktubakat. Provokaatorit enam kambrisse ei toodud. Peatselt selgus ka salakaebuste hind — viisteist aastat sunnitööd asendati pealekaebajale kuue aastaga arestiroodus.

Manevitš ja tema kaaslased ei loobunud põgenemismõttest,

kuid nad olid jõudnud selgusele, et kindluse peavahist nüüd põgeneda ei õnnestu. Ühe klassiteadliku sõduri käest sai Manevitš teada, et mõne aasta eest oli läinud kellelgi surmamõistetul korda põgenemine kindluse juures asuvast laatsaretist. Kuidas pääsevad sinna aga terved arreteeritud?

Kolm meest simuleerisid edukalt hullumeelseid. Laatsaretti sattusid veel kaks. Nad keetsid teekannus mahorkat, jõid seda keedist ja kutsusid endal esile piinarikka oksendamise, kus huultele tekkis roheline vaht. Laatsaretti pääsesid veel kaks meest, kes hankisid süstla ja süstisid endale odavat oliiviõli. Neil paistetasid üles lümfinäärmed.

Simulandid ootasid laatsaretis Manevitšit, kel oli sidemeid sotsiaaldemokraatide-bolševike kohaliku organisatsiooniga.

Kuidas pääseks tema laatsaretti? Lepiti kokku ühe kaaskohtualusega, et too koputab Manevitšile raske kruusiga pähe ja lööb ta meelemärkusetuks. Seltsimees pingutas üle: Manevitš langes maha, üleni verine, ja teda ei suudetud kaua teadvusele tuua. Sandarmid kartsid provokatsiooni ja löömingut ning ajasid üles relvastatud vahtkonna. Vahtkonnaülemale kanti ette, et süüdimõistetul Manevitšil on langetõvehoog. Kohale kutsuti velsker ja sanitarid kanderaamiga, Manevitš viidi laatsaretti. Seal ühines seitsme simulandiga kaheksas.

Laatsaret asus neljandal korrusel. Palatiaknad avanesid kindlusevalli poole. Akende ees olid trellid, mistõttu väljas tunnimehi polnud.

Sisevalves oli kaks sandarmit, veel kaks seisis neljanda korruse koridori sissepääsu juures.

Arreteerituil õnnestus ühendusse astuda halastajaõe ja velskriga. Mõlemad pooldasid revolutsiooni ja olid nõus abistama põgenemise ettevalmistamisel. Suure tähtsusega oli asjaolu, et meedikuid laatsareti arreteeritute osakonda sisenemisel ja sealt väljumisel läbi ei otsitud.

Kohalikele põrandaalustele bolševikele saadeti kiri ja need lubasid abistada. Tuli muretseda pesu, sest arreteeritud kandsid haiglakitleid palja ihu peal. Oli vaja jalatseid, sest haigetel olid jalas kotad. Peale selle oli vaja mingisuguseidki üleriideid, natuke raha ja muidugi aadresse, kus võis end varjata.

Süüdimõistetud pidasid enne põgenemisplaani väljatöötamist kaua nõu. Otsustati trellid rauasaega läbi lõigata ja eest ära murda, aga sandarmid oopiumiga uinutada. Põgeneda tuli läbi palati, kus lamasid raskesti haiged.

Vastust linnast ei olnud kaua aega. Viimaks andis velsker üle paki: lukksepa rauasae, saelehe, kitsad viilid ja pudelikese oopiumiga.

Kuidas uinutada valvurid, kes olid valves seespool? Kasutati

ära asjaolu, et sandarmitele oli ette nähtud haigetega üks õhtusöök, mida nad sõid pärast haigeid. Hirsipudrukatlasse valati pudelitäis oopiumi. Kõik, kes olid põgenemiseks valmistunud, jälgisid erutust varjates vargsi sandarmeid. Varsti hakkasid mehed haigutama, aga kesköösks lamasid nad arreteeritute voodites ja magasid sügavas unes.

Aega ei tohtinud kaotada. Linnast saadud kirjas teatati, et võitlussalk ootab põgenikke kella kolme paiku öösel kokkulepitud kohas.

Madrus Petrov-Pavlov, üks surmamõistetuist, seadis tööriistad valmis.

Ta surus käratult välja kaks aknaklaasi ja hakkas saagima massiivseid trelle.

Keegi pistis pea tekkinud õhuaknast välja, veendus, et välisvalvet ei ole, ja vilistas kaks korda.

Kõlas vile vastuseks, abi ootas.

Üksteise otsa seoti kaheksa linasest riidest voodilina ja see valge köis lasti aknast alla. Esimesena ronis välja Petrov-Pavlov. Talle oli muretsetud sõduripluus, püksid ja säärikud, seitse ülejäänut aga jäid karbolhappe järgi haisevatesse haiglakitlitesse.

Petrov-Pavlovi järel ronisid välja ja laskusid mööda köit ülejäänud. Manevitš lahkus palatist eelviimasena.

Toimus tuline kohtumine seltsimeestega võitlussalgast: sülelused, pisarad, suudlused. Vastutulnute hulgas oli ka Petrov-Pavlovi pruut ja Manevitši õde. Neil oli komps üleriiete ja pesuga.

Ümberriietumiseks polnud palju aega, põgenikud pidid võimalikult kiiresti linnast kaduma. Kahjuks ei jätkunud passe kõikidele. Otsustati põgeneda kahekaupa. Iga põgenikepaar sai kubermangu kaardi, kompassi ja raha.

Tee raudteejaama oli põgenikele suletud, ka maanteed polnud nende jaoks. Jäi üle hulkuda mööda metsi.

Sel ööl põgenes kindlusest kaheksa meest, nende hulgas neli surmamõistetut. Petrov-Pavlov ja üks tema kaaslane tabati ja toimetati tagasi kindlusesse. Neid vedasid alt meremehetätoveeringud kätel. Kuus meest, nende seas Manevitš, pääsesid.

Vend ja tema rännukaaslane hulkusid kaua ringi Leedu metsades, kuni jõudsid Eydtkuhneni piirkonnas Saksamaa piirile. Vennal õnnestus tulevahetuse ajal sandarmite eest üle piiri pääseda.

Kas oleks aga Étienne suuteline välja kannatama isegi tunduvalt kergemaid katsumusi?

Mida selgemaks sai olukord ja kogu laatsareti päevakord, seda süngemaks muutus Étienne. Mõttes oli ta juba loobunud põgenemisest. Nüüd, kus ta oli nii nõrk, et hakkas kiire käimise juures

hingeldama, võis põgenemine toimuda ainult tingimusel, et tema röövijad kasutavad relvi. Põgenemisvarianti, kus tema elu nimel võidakse ohverdada teisi elusid, pidas Étienne enda jaoks vastuvõtmatuks . . .

82.

Brunol oli hästi meeles õppus, millel Kärtner viis jutu võitluse taktikale ja käitumisele vanglas.

Ta oli koondanud poliitvangide lõpmatuseni erinevad iseloomud nelja peamisesse rühma.

1. Need, kes ei võrrelnud oma jõudu revolutsioonivõitluse okkalise ja järsu teega, keda vangla murdis kägarasse ning kes ei suuda enam end sirgu ajada ja pead tõsta. Mõned neist sattusid Eritribunali ette eksituse tõttu. Mõned andsid sisse palvekirja armuandmise kohta, kuid neile öeldi ära. Nad hoidusid omaette norus kambana ning nendega ei tahtnud suhelda teised poliitilised, kartsid usaldada neile vanglasaladusi ja kahtlustasid, et nende seas on salakaebajaid ja koputajaid — «mancinosid».

Õppuse ajal oli Étienne kujutlenud end õudusega inimese osas, kes oli kirjutanud alla palvekirjale. Ei, Vana ei tundnud siinseid olusid, muidu poleks ta andnud sellist käsku ja pannud Étienne'i käsu täitmisest keelduma.

Sellised vangid ei ütle ära pakkidest fašistlikeks pühadeks. Fašistidele aga meeldib, kui poliitvangid end alandavad ja paluvad vastutulekut.

Tuleb ette, et poliitilised laibad käituvad sõnades nagu äärmised revolutsionäärid, kuid nende sõnad ei maksa midagi. Juba uurimise ajal muutusid need inimesed selgrootuteks lobisejateks, aga kohtus, soovides kergendada oma saatust, andsid nad kõige «puhtsüdamlikumaid» tunnistusi ja tegid tublisti kahju protsessikaaslastele, isegi siis, kui nad ei laskunud otsese reetmise ja laimuni.

2. Need, kes armuandmispalvet ei esitanud ja ei määrinud end vanglas millegagi. Kuid selle kategooria vangid on läbielatust nii metsikult väsinud, et ei mõtle enam edasisele võitlusele. Nende unistus on: kiiremini karistus ära kanda ja naasta perekonna juurde, kellest lahutas neid antifašistlik liikumine. Võitlus neid enam ei tõmba.

Kui kindlusetut inimest päevast päeva muserdavad vanglaolme pisiasjad, siis saavad talle omaks pisimõtted, pisimured ja tibatillukesed rõõmud ning lõppude lõpuks muutub ta ka ise tühiseks. Ei ole nii kerge inimesel jagu saada igavese ebamäärasuse ja ebakindluse seisundist, aga nii kerge on harjuda teadmisega, et ta ise pole miski vanglamasina ees.

Jah, mitte kõik need, kes istuvad kaua, ei välju vanglast revolutsionääridena. Praegu on raske öelda, kes on säilitanud vaimujõu võitluseks fašismiga ja kes on murtud ning alla vandunud. Niisama ei ole talvel võimalik vahet teha elavate ja kuivanud puude vahel. Kõik selgub kevadel, kui ühed puud tõmbavad selga rohelise rüü, teised aga jäävad igaveseks alasti . . .

3. Järgmisesse vangide kategooriasse arvas Kärtner need, kes on valmis kandma kõiki vanglapiinu, peaasi, et hoida ennast võitluseks fašismiga. Rumal oleks vanglas hukkuda mingi mõttetuse või tühise pisiasja pärast ja kaotada võimalus uuesti rivvi astuda. See oleks kergemeelne ja andeksandmatu jõu raiskamine! On iseloomulik, et neid poliitvange ei piina karistusajad nii nagu teisi. Nad on tasakaalukamad. Selline põrandaalune võib öelda endale: «Ma olen sunnikorras konserveeritud. Keskkomitee võib veel minuga arvestada. Istun reservis ja kogun jõudu homsete lahingute jaoks.» Étienne'il oli rõõm endamisi märkida, et peaaegu kõik tema kambrikaaslased kuuluvad sellesse poliitvangide kategooriasse.

Kärtner palus kõiki mõelda sellise küsimuse üle: kas revolutsioonilist energiat saab säilitada ja koguda tegevusetuse tingimustes, kui inimene ei saa millegagi oma aktiivsust väljendada? On ju nende õppetöö kambris, lugemine, diskussioonid ja vastastikune abi ainult üks aktiivsuse vorme. Pole õige arvata, et jõu hoidmine eesseisvaks tööks põranda all tähendab kõrvalehoidmist igasugustest kokkupõrgetest ülematega. Nii võib kogemata vangla juhtkonnale alluda ja jõuda järeldusele, et selle vastu võitlemine on otstarbetu. Arutelu oleks nagu loogiline, aga juhib väga ohtlikule teele. Kas ei kasva sellised hambutud antifašistid ümber nahahoidjateks? Kas võib olla kindel, et sellised kommunistid ei kaota võitlusindu enne eelseisvaid kokkupõrkeid ja lahinguid fašistliku režiimiga?

Loogiliselt on väga raske leida seda piiri, kus tuleb peatuda rahulolemises vangla tegelikkusega. Fašistlik režiim püüab revolutsionääridelt ära võtta nende revolutsioonilisust. Võtta ära isikult tema isikupära. Alandada inimväärikust. Tallata jalge alla hing, nii et see ei ärkaks. Et inimene väljuks vanglast, füüsiliselt murtud ja moraalselt muserdatud. Et tal oleks kadunud usk oma jõusse ja puuduks endine energia. Juhtub ka nii, et veendumused ja usu tulevikku suudab vang säilitada, kuid võitlejaks ei saa teda enam nimetada. Ta astub vanglaväravast välja väsinult, igaveseks väsinult. Vang peab iga kord lahendama raske ülesande: hoida end fašismivastase võitluse jaoks, mitte raisata jõudu pisinägelemisteks vangivalvuritega, kuid samal ajal mitte loobuda oma põhimõtetest. Ei tule joosta peaga vastu seina, tuleb vältida pisitülisid. Kui aga saabub aeg — kaitsta oma õigusi ja väärikust kogu säilitatud jõuga!

Rääkides selle kategooria vahialustest oleks tahtnud nimetada Renatot, kuid Kärtner ei öelnud seda nime valjusti.

4. Vangide viimase, neljanda kategooria alla paigutas Kärtner kõik need, kelles elab sünnipärane taltsutamatu mässu- ja protestivaim. Nad arutavad — kui üldse arutavad — umbes nii: «Kuhu sind saatus ka ei paiskaks — võitle, karju, skandaalitse, määratse ja kakle!» Neis äratab vastikust vangla monotoonne rahu, nad reageerivad tormakalt igale, ka kõige pisemale isikut puudutavale lugupidamatuse faktile. Kõik tallab siin jalge alla nende väärikust. Kõik kitsendab nende õigusi!

Kärtner tuletas seltsimeestele meelde väikest juhtumit jalutamise ajal, kui seda lühendati viie minuti võrra. Poliitvang neljandast kambrist korraldas tõelise hüsteeriapuhangu. «Miks te omistate tähtsust sellisele pisiasjale?» oli püüdnud Kärtner teda rahustada. «Te olete kaotanud pool elueast, aga rikute verd viie minuti pärast, mis te jalutamisajast on varastatud.» — «Mida vaesem on inimene, seda kallim on talle iga münt, aga kerjuse jaoks on ka kaks soldot varandus.»

Seltsimehe vastuväites oli oma mõte, ja siiski on kahju, et ta nii pillavalt kulutab närvide energiat, pahandab ja vihastab pisiasjade pärast. Mõned antifašistid näevad peaülesannet selles, et oma okkalise ja tõrksa iseloomu ning kogu käitumisega mürgitada vangivalvurite ja (nende arvates) «mõistlike» kambrikaaslaste elu. Seejuures süüdistavad nad «mõistlikke» meeleldi selles, et nood «kohandunud alatusega». Ei, alati ei pruugi reageerida vangivalvuri tahtliku jämeduse ja takti puudumise peale. Vahel on targem jätta sellele tähelepanu pööramata, lubamata endal olla solvunud ja kättemaksuhimuline ning kui käitumine on provokatsiooniline, siis teha nägu, et sa pole seda märganudki. Provokatsioon võib olla arvestanud sinu sellist vastust, mis annab administratsioonile formaalse ajendi repressioonideks. Selline praktika on iseloomulik anarhistidele: skandaalitseda iga tühiasja pärast ja kogu aeg protesteerida.

Ja siin pidas Kärtner vajalikuks meenutada seltsimeestele näljastreike, mille noored kommunistid välja kuulutasid kahe aasta eest. Fašistlik vanglarežiim mõistab töölisklassi noore põlvkonna niigi näljale ja sellistes tingimustes näljastreiki välja kuulutada on vale. Tookord toetas noori kogu vangla, eelkõige vanad, teenekad kommunistid kuuendast kambrist. Aga veel tänagi tasub mõelda, kas see polnud provokatsioon. Kasulik on meelde tuletada seda, milliseid ohvreid nõudis tookordne võit vanglas, meenutada peksmist, mida said tunda kartseris Bietollini ja teised seltsimehed. Kärtner istus Bietollini kartseri kõrval. Siiaajani kõmavad kõrvus oiged ja karjed. Pekstí raudkoiku külge seotut ning ihusse tungisid raudvardad ja rihmad. Bietollini järel hakkas karjuma, taburettidega kolistama ja kausse vastu trelle

peksma kogu vangla. Neil hetkedel oleks vaikus olnud kohatu ja moraalivastane. Hiljem viidi Bietollini Fossano sunnitöövanglasse Piemontes . . .

Vestlus oli ammu lõppenud, vaidlused vaibunud ja kamber rahunenud, aga Étienne jätkas piinavalt mõtisklust Kärtneri käitumise üle, mis oli vahel olnud samuti ettevaatamatu, rumal ja lühinägelik.

Kas oli olnud vaja Castelfrancosse saabumise esimestel päevadel uhkelt loobuda rikutud pakki vastu võtmast? Hea, et pakk anti lõppude lõpuks kätte. Aga kui «Primol on alati õigus» oleks selle minema visanud? Kärtner poleks siis saanud seltsimehi kostitada ja neile lisatoitu pakkuda.

Või kui võtta lugu arstiga. Keda Kärtner süstimiskuuri katkestamisega karistas? Vanglaarsti? Üldsegi mitte, tollel oli vähem muret. Eelkõige tegi ta kahju oma tervisele. Hea, et haiguse tõttu unustati need kaheksa ööpäeva kartserit. Tollase viletsa tervise juures oleks kartser võinud hukatuslik olla. Aga kartseri pärast vähendas direktor paki kaalu. See oli jälle kahjuks tervisele. Milleks ennast petta? Ta laskis teha kõik kakskümmend süsti ja tegi läbi ravikuuri ainult seetõttu, et Keskusest saabus käsk laatsaretti heita, et selgitada, kas on olemas mingit põgenemisvõimalust sealt usaldusväärse välisabi korral.

Étienne'ile tulid sel päeval meelde paljud tema vead. Kui öelda puhtast südamest, siis võis Kärtner rohkem kui ühel korral tunnistada endal tasakaalukuse puudumist, taltsutamatut keevalisust ja anarhismi.

Mine tea, võib-olla oli õppustest teises kambris suurim kasu Kärtnerile endale. Oma käitumist vaatles ta uut moodi, hindas paljus käitumise ümber ja tegi enda jaoks järeldused edaspidiseks.

83.

Kuulutus, mis teatas, et müüakse uus saarmanahast krae ja nööbitava nutriavoodriga kasukas, ilmus «La Gazzeta del Popolos» kolm päeva järgemööda. Sellist kallist kasukat polnud kerge müüa, pealegi sobis ta ainult pikema kasvuga saledale mehele. Nutria võis ühele meeldida, teisele mitte, aga krae meeldis igaühele. Tähtis oli, et hooaeg ei mööduks. Muidu oleksid jäänud hiljaks nii raha ülekandmine vanglapoodi kui ka jõulupakk.

Ihne ostja vaatas, katsus, nuusutas ja passitas kasukat ning ütles:

«Kuidas tahate, aga kasukas ei maksa kahte tuhandet liiri.»

Gianninal oli kange tahtmine hüüda:

«Me ju ise maksime hiljuti kasuka eest kaks tuhat kaheksasada! Ja kauplesime usinamini, kui teie praegu!»

Nii nagu «Underwoodi» kirjutusmasina puhul, lõikas Giannina kuulutused ajalehest välja ja lisas need capodirettore nimele kirjutatud aupaklikule palvekirjale. Palved ja kirjad saatis Giannina firma «Eureka» vanadel kirjaplankidel, kusjuures kahest kaasomaniku nimest oli üks maha tõmmatud, et tuletada meelde — «Eureka» ei tunne enam mingit Kärtnerit, sinjoriina likvideerib tema asju, see käib sinjoriina ametikohustuste hulka.

Kui Giannina teatas endisele šefile, et sinjoore Pagagnolo on teinud talle ülesandeks kasukas maha müüa, taipas Kärtner kohe, et keegi on leidnud võimaluse teda jälle toetada, sest mingit kasukat polnud temast jäänud.

«Lugupeetud sinjoriina,» kirjutas Kärtner 14. septembril 1938. «Vastan Teile täna, kirjade vastuvõtmise päeval. Minu viisakate itaaliakeelsete sõnade tagavara ei võimalda mul väljendada täit tänu selle eest, mida Te teete minu heaks. Aastad lähevad, aga minu itaaliakeelsete kirjade stiil jääb muutumatuks. Ainsateks harjutusteks sellel alal jäävad minu kirjad, mida ma saadan Teile aeg-ajalt. Sulg jääb raskeks ja inertseks mu käes, aga sõnad nurgelisteks ja kohmakateks. Selle asemel, et anda minu mõtetele selget ja kindlat vormi, on sõnad suutelised vaevu edasi andma nende ähmast ja kahvatut varju. Vabandage mind, sinjoriina, kui need tänusõnad on liiga kasinad ja üksluised, kuid uskuge mind siiski, mu tänutunne on sügav.

Palun Teid, kui võimalik, kasukas maha müüa. Hea oleks, kui Te hooaega mööda ei laseks. Millises seisukorras on kasukas? Ega koid pole kahju teinud? Minule pole kasukat üldsegi vaja, kui arvesse võtta, et mul jääb vangis olla veel palju aastaid. Niipea, kui Te teatate mulle müügist, maksan Teile ilma vastuväideteta välja seadusele vastava protsendi Teie toimetamiste eest. Ärge nähke vaeva müüdud asjade nimekirja saatmisega, ma ei vaja nimekirja. Ütlen avameelselt, et mäletan ainult ebamääraselt, millised asjad mul on olnud. Isegi enne arreteerimist ei pidanud ma peas kogu oma garderoobi. Nii et vabastage end kasutust muretsemisest. Ma usun Teie headusesse ja aususse.

Juristide asjas (võtaks neid kõiki kurat!) julgen Teiega arvamust mitte jagada. Tunnistan nüüd teile, et advokaadid on muutunud eriti antipaatseiks. Nüüd ma tean, miks maalivad kirjanikud neid tavaliselt halbades värvides. Mis maksab näiteks Manzoni romaanis «Kihlatud» antud advokaadi, Azzeccagarbugli hüüdnimega paragrahvi-

väänaja kuju. (Ma ei taibanudki kohe, et see hüüdnimi tähendab «Põhjusta segadusi!»). Ja et Dante advokaate põrgusse ei saatnud, siis ainult sellepärast, et tema ajastul polnud need tigedad geeniused veel nii arenenud nagu praegu. Eks me näeme, kuhu viib nende võlts praktika!

Alati ja lõputult tänu võlgnev ning igavesti tänulik

K. K.»

Kusagilt teadvuse tagasopist hüppas välja vene kõnekäänd: «Pärast jõule müüb mustlane kasuka maha». Kirjale alla kirjutanud, muigas Kärtner kibedalt ja mõtles: «Aga Kärtner müüb oma kasuka maha veel varem — enne jõule.»

Ta ei suutnud isegi ette kujutada, kuidas see väljamõeldud, müstiline kasukas välja näeb. Kuna aga vanglas sel aastal oli külm juba varasügisel ja Kärtner kannatas väga selletõttu, et tal polnud võimalust sooja saada ja kõha tagasi hoida, unistas ta kasukast pikka aega mõnuga. Kui kasukat poleks maha müüdud, vaid oleks leitud viis see talle kambrisse toimetada! Kasuka alla oleks võinud ronida öösiti. Oleks tal selline nähtamatu kasukas, mida ükski vangivalvur ei saaks ära kiskuda õlgadelt kui keelatud asja!

Meenus päev, millal ta oli selga tõmmanud elus esimese kasuka. Selgus, et kasukas olla oli mitu korda soojem kui sinelis, eriti kui sinel oli hatuta, õhukeseks kulunud ja läbi kantud. Tol päeval õppis ta uhkes kasukas kõndima. Astus mööda lumiseid kõnniteid kiirustamata ja külm ei ajanud teda taga nagu varem. Oli pakaseline päev, kus trammid sõidavad läbikülmunud akendega ja klaasile ei ole lihtne vaateauku puhuda. Uue kasuka krae oli hingeõhust härmas. Kopranahkne krae sädeles hõbedaselt... Mõelda ainult, see härraste kasukas oli siitpeale talvine vormiriietus, kuigi sellele polnud määratud kandmise kestvust. Kaenla all oli tal suur, korralikult seotud komps: ta tõi rätsepa juurest oma sineli, mida ei lubatud enam selga panna.

Aga kui ta esimest korda koju tuli sõjaväevormita, ehmus tilluke Tanja ja hakkas nutma: isaga oli midagi juhtunud. Tanja polnud teda iialgi näinud siniste lõkmetega vormipluusita, lipsuga ja kamassidega säärikute asemel.

Ka rivisammust ja sõjaväelisest rühist tuli tal võimalikult ruttu lahti saada. Justkui poleks iialgi olnud riviõppusi mõlemas akadeemias, paraadiproove Punasel väljakul, paraade, kus ta osales...

«Viimasel nädalal saabusid siin oktoobri alguse jaoks üsna külmad päevad, nii et ma külmetasin end isegi ära,» kirjutas Étienne 11. oktoobril 1938. «Nüüd on ilm jälle natuke pehmemaks muutunud. Ent hoiatus, mille tegi sel

aastal siinne kliima üsna vara, pani mind mõtlema saabuvast talvest. Jääb mulje, et saabub tugev pakane. Seepärast paluksin ma Teid, kui see Teil võimalik, saata mulle kaks villast kootud pluusi, aluspesu ja samuti kaks paari villaseid sokke. Ärge kartke mulle saata jämedast villast esemeid. Vastuoksa, mida jämedam, seda parem. Palun, pange pakki üks käterätt, sest riigi rätik on praktiliselt kõlbmatu, siis veel paar tükki seepi «Gibbs» ja hambahari. See, mille Te möödunud aastal saatsite, on oma aja juba ära elanud. Tänan Teid ette ja soovin kõige paremat.

K. K.»

15. novembril saatis vang 2722 kirja, mis algas sõnadega: «On külm, ma külmetan.» Ta teatas, et tema käed on täis ville. Põial on umbes, võib-olla tuleb eemaldada küüs. Kärtner palus saata glütseriiniseepi — see aitaks külmakahjustusi ära hoida. Ta palus villaseid sõrmkindaid, käed külmetasid kambris tugevasti. Kirja lõppu oli capodirettore teinud märkuse, et vangile 2722 lubatakse saata sõrmkindad, selle kohta on korraldus juba antud.

«Kasutades capodirettore vastutulelikkust,» teatas Giannina, «saadan veel ühe avarama kindapaari, et need läheksid Teie paistetanud kätte.»

Ainult ühel korral, kauges minevikus, oli ta õppelennul külmumist tunda saanud. Ta oli istunud vaatlejana lenduri selja taga, end kergemeelsusest istme külge kinnitamata, ja kui lennuk oli madalal lennul järsult kallutanud, oli ta kabiinist välja lennanud. Oli kukkunud sügavasse lumehange ja ainult seetõttu ellu jäänud. Keegi talumees oli mööda sõitnud, lenduri üles korjanud ja ta lähemasse asulasse vedanud. Koju oli ta toimetatud pealaest jalatallani mähistes. Hiljem oli teda kaua määritud mingite salvide ja glütseriiniga. Polnud veel teada, mis oli piinarikkam: kas ükskord tugevasti külmavõetud saada või vähehaaval päevast päeva läbi külmuda.

Itaalia vanglaid üldiselt ei köeta. Vanglates lihtsalt pole ahje, korstnaid ega keskküttepatareisid, mitte midagi, mille vastu saaks soojust otsides suruda külmetavad sõrmed. Talvepäevadel ei tõuse vanglahoonete kohal ühtki suitsu. Ainult kantseleis, laatsaretis ja muidugi direktori kabinetis võib näha kahhelahju või scaldinot, milles hõõguvad halastavalt söed. Kütmata kivikotis üdini läbikülmunu mõistab, milline katsumus see on. Ka nälg annab end tugevamini tunda siis, kui külmetad. Kolmesaja Itaalia talve vihmane rõskus oli imbunud ja sööbinud vanglaseinte kividesse, et Castelfranco vange oma jäisesse hingusse mässida. Ja mida

head võiski, ausalt öeldes, oodata kindluse rajajalt paavst Urbanus VIII, kui see armas paavst lükkas tagasi Galilei süsteemi ja needis ära ta enda?!

Muidugi, Lõuna-Itaalia vanglates, kusagil Sitsiilias või selle naabruses, ei külmeta vangid talvekuudel nii hullusti. Aga riigi põhjaosas toob karm talv kaasa piinu.

Seekord palus «Eureka» sekretär capodirettorelt, seoses vangi Konrad Kärtneri halva tervisega, luba saata talle jõuluks seitsmekilose paki. Luba anti. Kas oli Kärtneri käitumine administratsiooni silmis muutunud paremaks või tema tervis halvemaks või ei tahtnud meeldivat palujat mäletav direktor näida neiu silmis tigeda ametnikuna. Giannina ei olnud palvekirjas kitsi kõige armastusväärsemate tervituste ja soovidega capodirettore aadressil, keda kiitis palvetes ning tänas abi eest oma kristlase ja ametikohuse täitmisel.

25. veebruaril 1939 saadetud kirjas oli jälle palju tsensorimäärimisi, kuid lugeda võis järgmist:

«... Õnneks on tali siin peaaegu möödas. Te ei kujuta endale ette, kuidas mind piinab külm sellest ajast peale, kui olen vangis. Mul oli juba Roomas külm. Rooma temperatuuri aga ei saa kuidagi madalaks pidada. Kujutlege ainult, kui tundlikuks olen ma muutunud külma suhtes! Ma olen saanud elu jooksul külma tunda, oli pakasepäevi, ja milliseid — nelikümmend kraadi alla nulli. Aga ausalt öeldes, ma pole iialgi piinelnud nii nagu siin, kuigi temperatuur pole kordagi langenud alla 5—7 kraadi. Nähtavasti on süüdi elutingimused. Hea vähemalt, et külmetamist pole mul nüüd karta oktoobrini. See on juba midagi. Tahaksin teada, lugupeetud sinjoora, kas Te olete leidnud uue töökoha?

Olen ette tänulik ja soovin Teile kõige paremat.

K. K.»

1938./1939. aasta külm talv mõjus hukutavalt Kärtneri tervisele. Skarbek ja Grigri said Ornella kaudu teada, et Étienne'i haigus ägeneb sageli ja ta on juba mitmel korral lamanud vangla laatsaretis.

6. märtsil 1939 kirjutas oma haigusest Étienne ise:

«Arst kirjutas mulle jälle kalarasva, kuid mingit paranemist ei tunne. Juba kuu aega valutab mul rinnus, vaatamata sellele, et võtan üle kahe kuu seda ebameeldivat ravimit. Ma oletan, et algab tiisikus.»

Asi polnud ainult viimase kirja sisus. Giannina pööras esimesena tähelepanu, et kiri oli kirjutatud kuidagi moondunud käekirjaga. Võis mõelda, et selle on kirjutanud värisev vanainimesekäsi. Või on Kärtneril haavade tõttu kätel raske sulge hoida? Või ta oli kirjutanud villaseid sõrmkindaid käest võtmata? Või on tema käekiri nüüdsest peale hoopis muutunud?

Varem saadetud kirjast sai selgeks, et Kärtnerile tehakse jälle süste, kuid vaatamata täielikule korduskuurile ei ole valu abaluude all lakanud, vaid hoopis vastupidi tugevnenud. Professor Simonini Modenast oli kirjutanud retsepti uue ravimi peale. Kärtner ei lasknud end petta uue ravimi imettegeva toimega ja vaatas oma tervisele kaine skeptitsismiga.

Nähtavasti olid rohukulud põhjalikult kurnanud Kärtneri niigi kõhna eelarvet.

«Kujutage ette tingimusi, millistes ma praegu viibin,» teatas Kärtner 22. märtsil 1939. «Toidu peale ei saa ma raisata isegi ühte liiri päevas ja pean rahulduma tublisti vähemaga ...

Kas on Zanichelli kirjastuse raamatukaupluses Bolognas Mortara raamat «Perspektiivid» ja kui palju see maksab? Nõustuge, et minu praeguses seisukorras ei tohi perspektiivi kuidagi kaotada.

Vastust ootama jäädes tervitan Teid aupaklikult.

K. K.»

84.

Päevadest said nädalad, nädalatest kuud, kuudest aastad. Mõnikord lendas nädal mööda nagu üks päev, teinekord venis, nagu polekski see nädal, vaid hoopis kuu. Kas polnud see Étienne'il ka vabaduses vahel nii? Ainult päevarüsinas ja tunglemises ei olnud aja erinev kulg nii märgatav.

Millest Étienne ka ei mõtelnud, ikka arvestas ta, nii nagu Bruno ja teisedki, kui palju oli ära istutud ja kui kaua tuleb veel vangis olla. Ikka pöördus mõte vanglaaja juurde. Ajaküsimus muutus tema elus peamiseks ja igapäevastest arvestamistest oli end võimatu lahti kiskuda.

Sellest ajast peale, kui Kärtner ruumist lahutati, tundus aeg talle millegi materiaalsena.

Ta oli lugenud kunagi Manni raamatust, ta ei mäletanud, kumb vend see oli, kas Thomas või Heinrich, arutlusi aja kiirest voolust ja seisakust. Küllap on õige, et pideva üksluisuse juures, kus üks päev sarnaneb kõigi teistega ja kõik päevad sarnanevad ühega, muutub aeg tühjuseks. Kõige pikema elu võib nukra

üksluisuse ja monotoonsuse juures läbi elada kui lühikese. Aga mis on pidev igatsus? Ei midagi muud, kui tühja, väärtusetu, kiiresti kaduva aja haiglane tunnetus.

Lahti saada, kiiremini lahti saada kuudest ja aastatest ning seejuures ise ellu jääda, mitte nüristuda ega mõistust kaotada!

Mitu päeva on ära istutud ja kui palju on järele jäänud? Täis oli saanud antikristuse sümboolne arv, oli ära istutud 666 päeva.

Seejärel tähistas ta kahte aastat arreteerimise päevast. Ja ikkagi jäi vabanemispäev lootusetult ja paratamatult kaugele. Ja vanglas viibitud aastad ei parandanud kuidagi rõhutud enesetunnet. Nüüd kujutas ta selgemini ette, kui lõputult piinavad on kõik tulevased vangiaastad, sest ta teadis, millised olid olnud möödunud aastad. Ja ta mõistis, mõistis hästi, et kõik aastad on ühesugused, aga jõudu järelejäänud aastate üleelamiseks jääb üha vähem.

Kärtner tegi aritmeetilisi arvestusi ka oma sõbra Bruno jaoks, kellel oli parem perspektiiv. Ta võis vähemalt endale mõttes või poole häälega kinnitada: «Möödas on rohkem, kui on jäänud, hullematki on ette tulnud.» Bruno oli astunud üle tolle kriitilise piiri, kus harvem loetakse, kui palju on ära istutud, ja sagedamini arvestatakse, kui palju on jäänud istuda. Aritmeetika oli Kärtnerile kui lohutus. Varsti pidid tema jaoks vanglaaja mõõtühikuks kujunema ainult kuud, aga seejärel nädalad ja päevad. Kärtner mäletas päevase täpsusega, kui palju oli jäänud istuda igal tema kambrikaaslasel. Ühtesid ta kadestas, aga neile, kes pidid jääma vanglasse pärast teda, tundis ta kaasa.

Ja siis, 1939. aasta kevadel, saabus õnnelik päev, kus kõik Kärtneri ja Bruno aritmeetilised tehted pea peale lendasid, sest välja kuulutati uus amnestia.

Tavaliselt seostusid amnestiad mingite pidupäevadega kuninglikus perekonnas. See oli alanud 1930. aasta mais, kui amnestia kuulutati välja troonipärija abiellumise puhul. Seepärast tundsidki vanad vangid hästi kuninga ja tema järglaste elu. Mis maksab printsess Marial või printsess Mafaldal veel ühe võsuga maha saada? Miks ei võiks mõni printsess sel viisil vangide saatust kergendada?

Sel korral aga kuulutati amnestia välja ühenduses fašistide ajalooliste võitudega Hispaanias ja Albaanias. Amnestia pidi tagama «kuningale ja ducele ustava rahvuse kõigi jõudude konsolideerimise». Fašism kiirustas kõiki ühiskonnakihte liitma, fašistlike alustalade kõigutamatust imiteerima, seetõttu aga tegi aeg-ajalt järeleandmisi ja isegi lipitses oma poliitiliste vaenlaste ees. Kuninga nimel Eritribunalis määratud ebainimlikud karistusmäärad ühelt poolt — ja amnestiate poolest helde heasüdamlik kuningas, kes otsis populaarsust ustavate alamate seas teiselt poolt.

Elagu uus ajaarvamine! Kuradile aegunud neli aritmeetikatehet!

Vanglaaritmeetika ennustas, et Kärtner tuleks vabastada 12. detsembril 1939.

Kahjuks puudutas amnestia palju vähem Brunot. Uue vangla ajaarvamise järgi tuli välja, et Bruno elab vanglas kümme kuud Kärtnerist kauem. Sel hetkel oli Bruno kibestunud sellest, et tal tuleb istuda kauem, kuid rõõmustas selle üle, et ta sõber vabaneb kümme kuud varem.

Étienne kaalus kohe, kuidas amnestia mõjub Kadunud Pojale ja teistele, koos temaga süüdi mõistetud seltsimeestele. Milline õnn — kõik nad pääsesid vabadusse. Veel kord meenutas ta mõnuga, kui kavalalt ta oli «mustanud» uurimise ajal ja kohtus oma taipamatuid abilisi ning sellega neid välja rääkinud ja nende süüd pehmendanud.

Lõpuks, Renato tuli selle amnestia alusel kohe vabastada.

Viimase «postiga» tuli Étienne'ile kiri tütrelt Tanjalt.

> «Mu armas isa! Me emaga ootame Sind juba ammu. Ma olen kindel, et sa varsti tagasi tuled. Ma õpin koolis hästi. Kodus tegelen muusikaga, aga minu edusammud ei ole eriti suured, sest meil pole pianiinot. Ma oskan juba päris hästi sõita jalgrattaga. Mulle kingiti väike «Kodak» ja ma hakkan pildistama kõike, mis pakub mulle huvi. Varsti sõidame me emaga mere äärde. Mul oleks veel palju Sulle jutustada, aga mul pole aega. Kui Sa tagasi tuled, räägime teineteisele kõigest. Ema suudleb Sind. Kõike head, mu armas isa. Suudlen Sind kogu südamest.
>
> Sinu tütar T.».

Oli selge, et tütarlaps oli selle koolilapsekirja kirjutanud kellegi etteütlemise järgi, kirjutanud vahapaberil, püüdlikult iga saksa tähte maalides.

Kärtner jättis südamlikult hüvasti ustava sidemehega. Aga Ornellat ta ei näinud ja polnud ka lootust teda kunagi näha. Lõpuks andis Renato Kärtnerile üle neiu ateljeefoto. Kärtner luges foto tagaküljelt: «Torino. Fotoateljee «Momento»». See tempel ütles Kärtnerile palju rohkem, kui oli öelnud peigmehele. Kas Renato pruut on tõesti selline kaunitar või see on Skarbeki peen kunst?

Ei, seekord polnud retušeerijal midagi teha olnud. Renato oli teinud kord katset ja hakanud vaimustusega maalima Ornella välimust, kuid Étienne'il oli tekkinud kahtlus, et armunu mõõdutundeta vaimustus oli seletatav pruudist kauakestnud lahusolekuga. Vaadates aga nüüd fotot mõistis Étienne, et Renato oli tõele lähedal.

Étienne tundis siirast rõõmu ustava Renato ja tema pruudi pärast. Samal ajal aga mõtles ta kibedusega, et on kaotanud kindla sidemehe ja jääb igasuguse sidemeta välisilmaga rohkem kui pooleks aastaks.

Vangla tüütust üksildusest ja hingelisest kodutusest saatis Étienne isaliku õnnistuse Renatole ja tema pruudile: saagu noored pärast lahusolekut õnnelikuks, jätkugu neil teineteisele headust, hellust, õrnust, õilsust ja kirglikku armastust. Õnnistades oma hiljutisi sidepidajaid soovis ta mõttes pilvitut perekonnaõnne ka teisele paarile — Ingridile ja tema armastatule Friedrich Raederile.

Keskuses ei aimanud keegi radistide intiimsetest suhetest. Ingrid usaldas saladuse ainult Étienne'ile ja — olgu Veenus ja kõik amorid tunnistajaiks! — tema saladust ei reetnud. Oleks ainult Ingrid ka edaspidi ettevaatlik ning ei unustaks, et ta on tujukas ringirändaja ja jonnakas üüriline. Vahetaks ta ainult sagedamini aadressi, sest Étienne'i arvestuste kohaselt oli oodata raadiopeilimise peatset ohtlikku arengut. Mitu korda oli Ingrid vahetanud korterit selle aja jooksul, mil Étienne asus Castelfrancos? Võib-olla saab Ingridile osaks õnn kasvatada sakslasepõngerjat, kellel saab olema hiiglasekasv nagu isal. Ja ega Ingrid isegi ei olnud tillukeste seltsist.

Läksid kuud ja aastad. Aja jooksul muutusid järjest tuhmimaks selle vanglatempli tähed, mida taoti kirjadele Castelfranco dell' Emilias. Ka tempel ise oli kulunud, nii palju kordi oli teda löönud kirjadele capodirettore või vangla tsensor.

> «... välja arvatud ... riideesemed vabastamise juhuks.»

Kes oleks võinud mõelda, et kroonulik hoiatus kirjadel võib omandada äkki kasuliku meeldetuletuse jõu?

> «*Gentilissima signora,*» kirjutas Kärtner 4. aprillil 1939. «Ma juba kirjutasin ühes viimastest kirjadest oma juriidilisest seisundist ühenduses 15. veebruari 1937. aasta amnestiaga. Esialgsete andmete kohaselt tuleb mul teist korda vähendada vangisoleku aega § 262 järgi poole võrra, see on kolme aasta jagu, aga peale selle peaks annulleeritama § 81, mille järgi mulle mõisteti üks aasta. Näib, et mulle kingitakse veel neli aastat elu.»

6. aprillil 1939 lisas ta kirjale:

> «Eile kutsuti mind kantseleisse, et mulle tutvustada Eritribunali ülalmärgitud amnestiast tingitud teadet. Nii nagu mina ja seltsimehed ette nägid, vähendati minu vangistusaega nelja aasta võrra, nii et minu vabastamise tähtaeg on määratud 12. detsembrile sel aastal.
>
> Jääb minu väljasaatmine riigist pärast vabastamist. (Kohtuotsuses on sõna-sõnalt: «... pärast täielikku karistuse kandmist.»). Oleks huvitav teada saada, missugune on väljasaatmise kord, kuid ma ei tea, kelle poole pöörduda. Kättesaamatu advokaat ei vasta mu kirjadele, olles solvunud sellest, et mina julgesin tema peale solvuda ...
>
> Kui palju maksavad kõige täielikumad itaalia-hispaania, prantsuse-hispaania ja saksa-hispaania sõnaraamatud, samuti hispaania keelest nendesse keeltesse tõlkimiseks sobivad sõnaraamatud?
>
> Kas te ei tea senini midagi Mortara «Perspektiivide» kohta?
>
> Võtke, lugupeetud sinjoora, vastu minu sügav tänu. Soovin Teile kõigi soovide täitumist.
>
> K. K.»

Giannina sai esimesena teada, et uus amnestia käib Kärtneri kohta. Veel samal päeval kohtus ta Tamaraga. Nende ühise rõõmu täiust segas mõte sellest, kui viletsas olukorras on praegu Kärtner.

Jõulupakke vangidele varem kätte ei anta. Kui Kärtner lastakse vanglast välja kaks nädalat enne pühasid, jõulupakki tema jaoks enam vastu ei võeta. Tähendab, kogu lootus jääb juba äraantud 1939. aasta lihavõttepakile. Jätkuks ainult Kärtneril jõudu vastu seista kõigile hädadele ja ära oodata päästev 12. detsember 1939, mis toob vabaduse.

Giannina viitas tööle ja jättis Tamaraga rutakalt hüvasti. Aga ta ei läinud kontorisse, vaid toomkirikusse. Kas võis jätta tänamata püha Madonnat, kes oli olnud nii armuline ja suuremeelne härra Kärtneri vastu, et kinkis talle neli aastat elu?!

85.

Kätte jõudis päev, mil Kärtner, Bruno, punapäine aknapesija ja teised seltsimehed jätsid hüvasti Renatoga. Tal tuli veel istuda karantiinis, kuid peatselt võtab teda vangla kantseleis vastu igatsusest vaevatud ja õnnelik Ornella. Neiu saadab Renatot Torinoni, nagu kolmas karabinjeer.

Vabaduse lävel otsitakse Renato põhjalikult läbi ja seepärast ei saa talle anda isegi mikroskoopilist sedelikest. Mis on Étienne'il sõnades kõige tähtsamat edasi anda? Ta tuletab omadele meelde, et advokaat Fabbrini, kes on tõotanud viimaks siiski kokkusaamisele saabuda, ei ärata temas usaldust.

Kohalikud seltsimehed on lubanud aidata ja lähemail päevil selgub kõik. Kui Étienne on eksinud, kui tema kahtlustused on asjatud ja antipaatia Fabbrini vastu alusetu, siis saadab Étienne advokaadiga tingimata «poja tervituse Vanale».

Kui aga kartused Fabbrini suhtes leiavad kinnitust, siis «poja tervitust Vanale» ei saadeta. Tähendab, Fabbriniga tuleb kohe katkestada igasugused suhted.

Mõni päev hiljem viidi vange nagu tavaliselt vanglaõue jalutama. Kärtner sammus Bruno sõbraliku selja taga, aga Kärtneri kuklasse hingas temale tundmatu vang.

Äkki sõnas tihedalt selja taga astunud võõras sosinal:

«Ärge pöörduge ringi... Te tundsite huvi oma advokaadi, noh, selle paksu näoga mehe vastu... Ta on ühenduses Brambilla ja üldse OVRA-ga... Ärge teda usaldage. Siin istuvad tema «ristipojad»... Bolognas oli tal isegi hüüdnimi... «Lõuad pärani». Palun, ärge pöörduge ringi».

See hoiatus ei kõlanud Étienne'i jaoks täie ootamatusena. Ta oli juba enne olnud ärevate oletuste ja eelaimuste mõju all.

Sai selgeks, miks oli Fabbrini kirjal vangla direktori nimele olnud nii loomulik stiil ja kirjutamisviis. Nähtavasti oli Fabbrini oma elu jooksul kirjutanud kümneid salakaebusi.

Selsamal jalutuskäigul mõtles Étienne, et ta peab varjama oma informeeritust vangla administratsiooni ees, rääkides endist viisi täielikust usaldusest advokaat Fabbrini vastu. Étienne pidi jätkama kassi-hiire mängu senikaua, kuni Fabbrini peab teda rumalaks hiirekeseks. Tuli varjata kõike seda, mis Étienne'il oli teada, ja teeselda vana viisi taipamatut. Ja advokaadi-mustsärklase enda abiga anda omadele teada, kes mees on. Pärast seda meelde sööbinud jalutuskäiku, pärast usalduslikku sosistamist kukla taga kartis Étienne kogu aeg, et Tamara ja Grigri võivad olla avameelsed provokaatoriga.

Võib-olla on salapärase Šveitsi advokaadi ilmumine samuti Fabbrini provokatsioon? Ei hakanud ju Fabbrini kaitsepolitseiga koos töötama alles pärast kohut! Oli täiesti ilmne, et siis, kui Milano Advokaatide Kolleegium määras teda Kärtneri kaitsjaks, oli Fabbrini juba tolle, natuke vasakut silma kõõritava agendi kolleeg. Jäi ainult arusaamatuks, miks Fabbrini, kes oli kindel, et Kärtner usaldab teda, venitas uuele, arvult kolmandale kokkusaamisele tulekuga. Või püüdis ta näidata, et ei saa kuidagi lahti «kolmandast liigsest»?

Kohtumistuppa ilmus Fabbrini hilinemisega. Ta ei saanud kuidagi hinge tagasi, justkui oleks kaua jooksnud, ja ahmis õhku väikese naiseliku suuga. Peos taskurätik, pühkis ta ringliigutustega higist läikivat nägu ja rasvast kaela.

Jällegi oli ta ebaloomulikult sõnaohter. Ta hakkas laialt selgitama, miks oli kohtumist nii kaua edasi lükanud. Kuu aja eest

olevat Fabbrini, nii ta ütles, saabunud Castelfrancosse, et kohtuda Kärtneriga, nii nagu võimud olid lõpuks lubanud — ilma tunnistajata. Keegi ametnik vangla kontoris olevat aga talle teatanud:

«Kohtumine tunnistajata toimub ainult sellisel juhul, kui te annate allkirja, et kohustute, midagi varjamata, rääkima meile, mida räägib Kärtner.»

Talle olevat pakutud kohtuministeeriumis ettevalmistatud allkirjaplanki, kuid tema keeldunud äärmise pahameelega:

«Ma ei saa rikkuda ametisaladust! See on vastuolus minu põhimõtetega!»

Fabbrini olevat nõudnud, et tekstis tehtaks parandus: ta kohustub pärast kokkusaamist teatama ainult seda, mis tema veendumuse kohaselt ei tohiks halvendada tema endise kaitsealuse, see on Kärtneri seisundit.

Ametnik oli tähendanud, et temal ei ole õigust allkirja teksti muuta, ja öelnud:

«Te olete kohustatud teatama kõigest, mis võib tulla rahvusele kasuks.»

Fabbrini oli keeldunud, telefoneerinud Rooma ja kaevanud kellelegi commendatorele ministeeriumis, et advokatuuri vastu kasutatakse vägivalda.

«Kärtner pole enam süüalune,» oli kinnitanud kõrge isik telefonis. «Ta on süüdi mõistetud ja mingit ametisaladust me ei riku.»

«Minu jaoks on Kärtner endiselt kaitsealune. Ta tahab taotleda asja uut arutamist ja ootab minu soovitusi. Ma pean ära kuulama kõik motiivid ja andma talle ausalt nõu. Seepärast peangi ma hoidma ametisaladust!»

«Te unustate, et Kärtneri süü on juba tõestatud,» oli vaielnud kõrge isik vastu. «Ta tekitas Itaaliale kahju. Teie peate seda meeles pidama ja käituma kui patrioot.»

«Advokaat peab jääma advokaadiks, sõltumata seaduse paragrahvist, mille järgi on kaitsealune vastutusele võetud. Kui patrioot toetan ma fašistlikku kohtumõistmist, kuid kaitsen kõiki seaduse järgi, sellest sõltumata, milles neid süüdistatakse.»

Fabbrini sõnade kohaselt oli vaidlus sellega lõppenud. Tema olevat andnud avalduse advokaatide kolleegiumile, palunud kaitsta oma ametiväärikust ja kõikide kolleegide väärikust. Advokaadil on ju õigus kohtuda kaitsealusega vabalt, ilma tunnistajateta! Kui Milano kaitsjate kolleegium poleks appi tulnud, ei oleks Fabbrini istunud praegu selles kohtumistoas.

Lõpetanud rääkimise, pühkis Fabbrini üle tursunud näo ja hakkas taskurätikuga endale tuult lehvitama.

Étienne kuulas Fabbrinit ja ei kuulnud tema juttu. Sõnad libisesid teadvusest mööda. Étienne aga mõtles sellest, et Fabbrini lähematel päevadel Gianninat kohates ei saaks talle kahju

teha, samuti Tamarale ja koguni Grigrile. Fabbrini võib ju toime tulla mingi räpase provokatsiooniga, kes teda teab.

Fabbrini märkas muidugi, et miski rõhus Kärtnerit ja ta vaikis. Kas Kärtner tundis end halvasti või ta oli apaatses meeleolus?

Kärtner ei hakanud uurima Šveitsi advokaadi kohta ja ootas kannatlikult, kui Fabbrini hakkab ise advokaadist rääkima. Nii juhtuski. Fabbrini hakkas selgitama, miks ta ei saa enam Kärtneri asjaga tegelda. Et Itaalias pole kedagi, kes võiks anda talle volituse asjaajamiseks, oleks kõige mõistlikum saada kiri kelleltki mingi teise riigi, näiteks Šveitsi tuntud advokaadilt. Advokaat viitaks sellele, et täidab Kärtneri sugulaste ülesannet.

Fabbrini oli ette valmistanud temale saadetava kirja näidise.

> «Lugupeetud kolleeg Fabbrini!» luges Kärtner. «Minu juures käis Itaalia vanglas karistust kandva härra Konrad Kärtneri onu (onupoeg) ja palus tegelda tema vennapoja (tädipoja) saatusega, otsides võimalusi tema vabastamiseks. Sugulane oli teada saanud ühe endise vangi käest, kes oli kandnud karistust koos Kärtneriga, et vennapoeg (tädipoeg) on haige ja et Teie olete tema kaitsja. Ta teatas mulle, et Kärtner on mõistetud vangi pikaks ajaks spionaažis süüdistatuna. Onu (onupoeg) tahaks küll vennapojaga (tädipojaga) kohtuda, kuid võttes arvesse süüdistuse iseloomu ei julge samal ajal Itaaliasse sõita, kartes arreteerimist ja ülekuulamisi politseis. Ma saan aru, et sugulaste kartusel on teatud alus. Seetõttu olen sunnitud Teid paluma, et hoiaksite ametisaladust sellesse asjasse sekkumise osas, et mitte esile kutsuda politsei tagakiusamist minu suhtes siin, Šveitsis.
>
> Palun, selgitage mulle üldjoontes asja, mille eest on Kärtner vangi mõistetud, samuti teatage, kas kohtuotsus on lõplik või on võimalusi edasikaebuseks.
>
> Ühtlasi palun teatada, kas on võimalik taotleda Kärtneri üleviimist teise vanglasse. Onu (onupoeg) kinnitab, et tema vennapoeg (tädipoeg) pole varem kunagi poliitika vastu huvi tundnud, tema konflikte vangla administratsiooniga aga püüab ta selgitada halva mõjuga, mida vennapojale (tädipojale) avaldavad temaga ühes kambris istuvad poliitvangid. Vennapoja (tädipoja) üleviimine teise vanglasse kaitseks teda soovimatu, isegi kahjuliku naabruse ja mõju eest.
>
> Ma ei tunne Itaalia seadusi, kuid loodan, et Teie selgitused annavad mulle võimaluse asjas orienteeruda, selle sisu tundma õppida ja Teiega nõu pidada, mida on võimalik ära teha.

> Sugulane muretseb Kärtneri tervise pärast. Kui Teil on tervise kohta andmeid, siis olge nii lahke ja informeerige ka mind, peale selle teatage, kas Kärtneril on raha toidu ja ravimite jaoks. Ei ole vist liigne Teile teatada, et onu (onupoeg) on nõus tasuma kõik kulud. Teatage, kui suurt käsiraha peate vajalikuks. Vastake itaalia keeles, ma saan sellest aru, kuid andestage, kui mina kirjutan saksa keeles, sest ma ei ole kindel saksa keelest itaalia keelde tõlkimisel. Teile ette tänulik . . .»

Étienne luges kirja teeseldud tähelepanuga, tegelikult aga suurima ükskõiksusega. Ka noogutas ta niisama ükskõikselt, kuulates Fabbrini selgitusi: käsiraha vajab ta selleks, et võimud teaksid — ta on materiaalselt huvitatud ja ei tegele kahtlase heategevusega. Étienne aga teadis, et iialgi ei kohtu ta enam Fabbriniga ja mingit kirjavahetust «Šveitsi advokaadiga» ta ei alusta.

Ta oli nii erutatud, et oli endale märkamatult juba mitmel korral öelnud «sinjoore Fabbrini» kombekohase «lugupeetud sinjoore Fabbrini» asemel. Étienne'ile meenus kelleltki vanglakambris kuuldud vana itaalia rahvatarkus: «Saatan teeb endale salatit kolmest osast: advokaatide keelest, notarite sõrmedest, kolmanda osa lisab oma äranägemist mööda.»

Küll oleks Étienne'ile nüüd vaja olnud tugevat välismaailmaga ühendavat niiti. Niiti, mida varem olid hoidnud oma käes Renato ja Ornella ning mida ei pääsnud käperdama ei tsensor ega «kolmas liigne». See mäda niit, mida hoiab suurte räpaste kätega Fabbrini, tuli aga endal puruks rebida. Ja seda pidi tegema kohe.

«Kas te tahate minuga midagi edasi anda?» küsis Fabbrini.

«Ei.»

«Tervitusi kellelegi?»

«Ei.»

Alles sel hetkel ärkas Étienne rõhuvast ükskõiksusest, milles oli viibinud kogu kohtumise aja. Ta oli saavutanud, mida tahtis: Fabbrini, ise seda kahtlustamata, katkestab sideme nende vahel.

Oma luuraja-aastatel oli Étienne saatnud Vanale palju tervitusi. Tervituse saatmata jätmine aga ei olnud kunagi varem olnud parool ja nii tõsise ärevuse signaal.

86.

Bruno ja Kärtneri koikudel olid peatsid vastakuti. Kui vahel mõlemaid piinas unetus, ajasid nad öö läbi juttu poolihääli.

Ükskord rääkis Kärtner Brunole, kuidas ta oli võidelnud revolutsiooni eest. Teisel ööl jutustas ta, kuidas oli nälginud, tema ja võitlejad olid palju päevi söönud ainult soolakala. Bruno pol-

nud kunagi varem kuulnud sellist kalanimetust: vobla. Kui jutt läks küttimisele, rääkis Kärtner julgetest metsaelanikest, kes lähevad karujahile, kaasas ainult jahioda. Brunole tuli kaua selgitada, milline see jahioda välja näeb.

Bruno oli ammu taibanud, et jutt on Venemaast. Kus veel karud metsades ringi jalutavad? Polnud raske aru saada, et Kärtner oli elanud seal.

Bruno ei jaganud oma oletusi, ei pärinud midagi, aga kõige peamine oli see, et ta ei solvunud Kärtneri peale sellepärast, et kõik jäi teatud piirini kinniseks. Brunol jätkus südameheldust: ta ei keeldunud vastutasuks Kärtneriga suhtlemisest ega muutunud vähem avameelseks.

Kärtner ei öelnud kunagi ühtki sõna vene keeles. Vahel laulis ta tundmatuid, südant ängistavaid viise, kuid alati sõnadeta. Bruno oli veendunud, et need olid vene laulud, kuid tundis, et sõber ei lahuta sõnu viisist ainult heast tahtest.

Alles hiljem, mitme aasta pärast, kui Bruno oli mobiliseeritud Vene rindele ja oli Donetsi steppides poolsurnuks külmunud, kuulis ta tuttavat laulu. See viis oli kunagi sageli kõlanud nende vangikambris. Bruno kirjutas üles ja õppis selgeks laulu sõnad. Laul algas sõnadega: «Mööda mägiteid ja orge . . .».

Bruno kutsuti ootamatult capodirettore juurde. Sellest ajast peale, kui Bruno oli üks näljastreigi organiseerijaid vanglas, suhtus Giordano temasse halvasti. Niipea kui Bruno kabinetti astus, küsis direktor kuivalt:

«Kes oli su peres haige?»

«Mul on pime isa. Kas on midagi temaga . . .?»

«Sinu ema on surnud, Issand jumal on sind karistanud. Mine kambrisse tagasi ja käitu paremini!»

Bruno naasis kambrisse õppuse ajal. Et õppust mitte katkestada, ta vaikis. Alles hiljem teatas ta kaaslastele kurvast uudisest. Neil päevil oli Kärtner tema vastu õrn ja kaastundlik. Brunole oli Kärtner kui vanem vend, vahel aga oli Kärtneri suhtumises Brunosse midagi isalikku.

Aeg-ajalt sai Kärtner sedeleid ja kirju. Need jõudsid temani väga keerulist teed mööda. See oli selge kas või sellest, kui kortsutatud oli paberitükk, mida Kärtner kannatamatusest värisevate sõrmedega öösel salaja sirgeks silus.

Bruno andestas sõbrale kinnisuse, sest oli veendunud tema usalduses. Vahel tundus, et Kärtner käib ringi, tähtsaid uudiseid tulvil, piinleb kustutamatu avameelsusjanu käes, kuid on siiski sunnitud vaikima. Harva oli Kärtneril ülev tuju. Ta pühitses oma sisimas Oktoobrirevolutsiooni aastapäeva või veebruari lõpus Punaarmee aastapäeva ega unustanud millegagi tähistada tütre Tanja sünnipäeva 21. oktoobril ja Nadja sünnipäeva 28. jaanuaril. Bruno tajus neid päevi ka kui oma pidupäevi.

Tuli ette ka selliseid õnnelikke kokkusattumisi, kus vene revolutsioonipühad või 1. mai sattusid pühapäevale. Siis võis neid tähistada kas või viisakama lõunaga. Viis tibatillukest puuorgi otsa aetud liharaasu ja kausitäis lihaga suppi. Tõeline bankett! Võib meenutada sõjaväeparaadis osalenutele Kremlis korraldatud vastuvõttu. Sellistel pühapäevadel oli Kärtner eriti rahul, justkui oleks petnud kogu vangla juhtkonda ja ühtlasi ka ducet ennast.

Bruno teadis, et kui Kärtner keeldub jalutuskäigust, viidates halvale enesetundele, siis on tal vajalik jääda täiesti üksi kambrisse ja kõigi eest salaja midagi kirjutada. Sellistel juhtudel ei tundnud Kärtner jälkust millegi vastu ja ei põlanud kaua konutada nurgas, kus seisis parask.

Ühel ööl nägi Bruno kogemata, kuidas Kärtner peitis sedeli kavalasse peidikusse — prakku saviga müüritud telliste vahele põranda lähedal. Bruno ei hakanud aga mingeid küsimusi esitama.

Ja võib-olla oligi nendevahelise usalduse kõrgeim mõõdupuu mitte jutuajamised, vaid mõlemapoolne vaikimine asjadest, kus sõnad, sealhulgas ka kõige sõbralikumad, on vastunäidustatud.

Bruno oli Kärtneri usin õpilane, kuid see ei tähendanud hoopiski, et ta Kärtneriga kõiges ja alati nõus oli.

Ükskord jalutuskäigul märkas Bruno, et tema sõbra näovärv muutus, kui ta lennukit nägi.

«Tead, Bruno . . .» alustas Kärtner mõtlikult. «Lenduril on vanglas raskem istuda kui kaevuril. Lendur igatseb tugevamini taeva ja avaruste järele . . .»

«Kas tugevamini kui kaevur? Ma ei usu!» vaidles Bruno veendunult. «Sellepärast et kaevur igatseb taeva ja avaruste järele ka vabaduses.»

Suvel, alates maikuust, oli Kärtner kõigi mõtetega Mongoolias. Ta lappas läbi pühapäevalehed, lootes leida mingit informatsiooni Halhin-Golist, küsitles kõiki, keda ainult võis ja tegi hiljem lühiettekandeid nendest sündmustest. Brunol polnud raske märgata, et tema sõber ja naaber on laia sõjaväelise silmaringiga inimene. Bruno ainult kuulas, süvenes üksikasjadesse ja vaikis.

Étienne mõistis, et seal, Mongoolia liivaväljadel, käib tõsine luurelahing ja jaapanlased püüavad kontrollida, kui valmis oleme me sõjaks nendega. Lahus saadud ja katkendlikud andmed ei koondunud alati terviklikuks ülevaateks. Vanglas istudes oli raske luua lahingute pilti, eelkõige Bajan-Tsagani lahingu kohta. Étienne'ile aga sai isegi itaalia telegrammidest selgeks, et Jaapani tankid ei tulnud eksamiga toime. Samal ajal olid nende pommitajad ja õhutõrjesuurtükid heal tasemel, jalavägi aga sõdis kindlalt ja vapralt. Itaalia korrespondendid olid arvestanud kokku, kui palju oli seal, kummalgi pool Halhin-Goli jõge, Nõukogude ja Mongoolia diviise ning kui palju Jaapani diviise. Éti-

enne'ile aga oli suurepäraselt teada, mida kujutas endast Jaapani diviis. See ei jäänud millegagi alla meie laskurkorpusele: ligi kakskümmend viis tuhat sõdurit, keskmist komandöri ja ohvitseri.

Pärast sündmusi Halhin-Golil ja pärast mittekallaletungilepingu sõlmimist Hitleriga ei olnudki enam nii ootamatu teade selle kohta, et sakslased alustasid sõjategevust. Augusti lõpus oli Danzigisse viisakusvisiidile saabunud Saksa ristleja «Schleswig-Holstein». Seda võinuks võrrelda Trooja hobusega. «Schleswig-Holstein» kuulutas 1. septembril kell 4.45 hommikul oma suurtükkidega röövellikust kallaletungist Poolale.

Ja jälle luges selle telegrammi Kärtnerile ajalehest ette tige sardiinlane. Ei Kärtner ega «Primol on alati õigus», mitte keegi ei teadnud veel, et 1. september 1939 läheb musta päevana inimkonna mällu ja kalendrisse — oli alanud maailmasõda. 3. septembril läks umbe ultimaatumi tähtaeg; Inglismaa osutus sõjaseisukorras olevaks kella 11, Prantsusmaa kella 17 alates.

Juba mõni päev pärast sõjategevuse algust nägi ilmateade Saksamaal välja üsna omapäraselt. «Domenica del Corriere» teatas lugejaile, et kohtades, kus sõdib 14. armee, on ilm väga hea, kus 10. armee, seal selginemistega, 8. armee tegevuspiirkonnas aga on udu.

Kuu aja pärast näitas «Primol on alati õigus» Kärtnerile läbi trellide ajalehte fotoga: Hitler võttis Varssavis vastu sõjaväeparaadi. Füürer seisis pikas nahkpalitus, käsi õieli, ja jälgis soosivalt defileerivaid ratsaväelasi. Teda ümbritsesid kindralid, ühed kiivritega, teised vormimütsidega. Laternapostide küljes rippusid haakristilipud.

«Kas ei teki Skarbékil pahandusi? Tal on Poola pass,» muretses Kärtner üha sagedamini. «Peamine, et ta ei oleks sunnitud ära sõitma, et fotoateljeed «Momento» ei suletaks.»

Jah, kahe aasta jooksul oli tigetsev vangivaht teatanud palju kurbi ja isegi traagilisi uudiseid. Ja raske oli õigesti hinnata iga sellist teadet, sisendada noortele kambrikaaslastele usku ja reipust, õigesti valgustada maailmas toimuvat ning anda sündmustele revolutsiooniline marksistlik hinnang.

Teravad olid öised vaidlused 1939. aasta augusti lõpus, pärast seda, kui NSV Liit ja Saksamaa olid sõlminud mittekallaletungipakti.

Peale vaidluste Brunoga kaldus Étienne neil päevil omaette mõtteid mõlgutama. Ta võttis vangla raamatukogust Hitleri «Mein Kampfi» itaalia keeles ja luges selle tähelepanelikult läbi. Paljud kohad raamatus viisid teda hingelisest tasakaalust välja. Eriti jäi meelde:

> «Me lõpetasime Saksamaa igavesed sõjakäigud Euroopa lõuna- ja lääneossa ning pöörame pilgud maadele Idas... Ja kui me räägime täna uuest territooriumist Euroopas, tuleb meil kohe mõttesse ainult Venemaa ja talle allutatud piiririigid... Hiiglaimpeerium Idas on küps langemiseks.»

Lugemise ajal esitas Étienne endale korduvalt üsimuse:

«Kas on «Mein Kampf» tõlgitud vene keelde? Kui meie rahvas pole seda lugenud, on see suur viga. Seepärast, et kõik peavad meil teadma, millise «truu sõbraga» me oleme sõlminud mittekallaletungilepingu. Kümne aasta peale. Tähendab, me pole valmis sõjaks Hitleriga. Tähendab, me tahame võita aega.

Mina, kommunist ja Punaarmee komandör, pidin ju sel äikeselisel ajal tõmbama ette maski ja selga Austria ärimehe naha. Võib-olla pidi selles sõjaeelses olukorras ka Nõukogudemaa teesklema usalduslikkust. Et ainult ei usaldataks tõemeeli, ainult teeseldaks...»

87.

Varem, kui arvestust peeti aastate järgi, oli kuu tundunud palju lühem kui praegu.

Üsna, üsna hiljuti oli jäänud sada päeva vabastamiseni, täna aga kõigest kolm kuud. Muidugi pole ka kolm kuud lühike aeg, kuid jõudu annab juba ainuüksi mõte, et oli olnud palju kordi rohkem.

Siis aga peeti arvestust juba nädalates. Tähendab, saabub selline aeg, kus mõõtühikuteks muutuvad ööpäevad?

Edaspidi vaatas Étienne kõike ja kõiki uut moodi. Kusagil hingesügavuses oli ta juba lahti öelnud kõigest, mis teda ümbritses, väikestest ja tibatillukestest vanglamuredest. Viimastel päevadel elasid tema kambrikaaslased jõulupakkide ootuses ja mõistatasid, mida saadetakse. Étienne'ile polnud ükskõik, mida saavad teised jõuludeks. Kuid tal oli meeles, et tema ise pakki enam ei saa, ja ei tundnud selle pärast mingit muret.

Capodirettore kutsus vangi 2722 uuesti välja.

Kärtneril oli ammu välja kujunenud sellise inimese kõnnak, kellel pole kuhugi kiiret ja kes ei kiirusta iga kutse peale, isegi mitte kõige kõrgema ülema juurde. See kõnnak on omane inimestele, kes on juba palju ära istunud ja kellel tuleb veel istuda.

Seekord aga hakkas vang 2722 hirmsasti kiirustama ja tormas mööda koridori suisa jooksujalu, nii et ka Caruso pidi sammu lisama.

«Vangistusaeg hakkab täis saama,» mainis capodirettore jahe-

dalt ja tema nägu väljendas rahulolematust. «Teid saadetakse Itaaliast välja. Kas teil on sobivat riietust?»

«On, kui teie laos valitseb kord.»

Capodirettore vehkis käega ärritatult näo ees, justkui tubakasuitsu laiali ajades.

«Me ei räägi riietusest, milles võib vanglaväravast välja astuda. Vaja läheb korralikke riideid, et sõita piirini publiku skandaalset tähelepanu äratamata. Kui sobivaid riideid pole, aga sugulased ei saa neid teile muretseda, siis on vangla administratsioon seaduse järgi kohustatud sellised riided vabanemisel muretsema.»

«Minu ülikond ja mantel ei tohiks äratada publiku skandaalset tähelepanu. Nagu te kindlasti teate, saab vereplekke kergesti ära pesta. Võib-olla olen ma moest maha jäänud ja ülikonnalõige on vananenud... Muide, ülikond ei saanud vananeda rohkem kui tema omanik.»

Õnn, et Étienne'i ei arreteeritud sügisel, vaid talvel, kui ta kandis juba mantlit. Teda ei saadeta ju Tuneesiasse ega Marokosse, vaid põhjasuunas. Sinna ainult ülikonna väel... Eriti külm on detsembris Alpides, tal olid Šveitsi talved meeles noorpõlvest.

«Šveitsi väljasaatmise korral kuluks mulle marjaks salapärane kasukas, mille Giannina maha müüs,» muigas Étienne endamisi.

«Kas capodirettore ei teataks, millise piirini mind saadetakse? Oma avalduses märkisin ma kahte soovitavat piiri — Prantsusmaa ja Šveitsi oma. Mul on täiesti ükskõik. Peamine, et seal ei oleks fašistlikku korda.» Kärtner heitis väljendusrikka pilgu direktori mundrikuue reväärile kinnitatud fašistimärgile. «Ma palun piiril poliitilist varjupaika.»

«Aga kui Prantsusmaa või Šveits ära ütlevad?» Giordano silitas oma paljast pead, nagu soovides kõiki kortse siledaks triikida.

«Arreteeritagu mind siis. Saata mind Saksamaale või Austriasse, see tähendab saata hukkamisele. Ja te teate seda suurepäraselt.»

«Asjata olete kangekaelne,» muigas Giordano. «Asjata ei tunnista te üles, et olete Nõukogude Venemaalt... Varem oli sellel veel mingi mõte. Aga nüüd, pärast seda, kui Venemaa sõlmis Saksamaaga mittekallaletungi- ja sõpruslepingu...»

«See leping puudutab venelasi, aga minu jaoks pole tal mingit tähtsust. Anšluss jääb anšlussiks. Minu Austria on endist viisi Hitleri saapa all, aga tema mälu pole sugugi lühike. Teie aga ei jõua ära oodata, et saaks mind tema juurde arveteõiendamiseks saata.»

Endamisi aga arutas Kärtner: «See, et pärast meie pakti Saksamaaga, Itaalia liitlasega, minu saatuses midagi ei muutunud, see, et mind seniajani ei vabastatud vanglast, ainult kinnitab, et mingit sõprust meil fašistidega pole, et meie leping on ainult diplomaatiline paber.»

Étienne mõistis: teda ähvardab tõsine oht. Jah, on palju lihtsam, kui piiriks on lihtsalt kujutletav liin või valge joon, nagu on Roomas värvitud Püha Peetri peakiriku ette: astusid üle joone — ja oled ühe jalaga juba Vatikanis, teisega aga alles Itaalias.

Grigri teate järgi on vabastatud Kärtnerit valmis vastu võtma nii Šveits kui ka Prantsusmaa. Grigri kirjas oli:

> «Meie haige tuleb haiglast välja oma jalatsitega.»

Étienne'ile tuletati sel viisil meelde, et ta jääb endist viisi Austria kodanikuks. Kirjas teatati edasi:

> «Meie haigele otsitakse juba sanatooriumi Alpides, aga ka Nice'is.»

Ta tuli capodirettore juurest, saanud kinnitust lootusele, et vabadus on lähedal. Varsti, üsna varsti väljub ta Castelfranco dell' Emilia vangla väravast. Ta teab, et see vangla asub Milanost kagus, Modena ja Bologna vahel. Kui tuleb sõita Prantsuse piirile, siis veetakse teda lääne suunas ja ta ületab Püha Louis' silla Mentoni lähedal. Talle meenus Côte d'Azuri rand, veest kaldale tõmmatud jahid ja nende vahel rannas moodsad autod. Ja niisamamoodi ülikondades, lipsuga mehed segamini suplejatega, kel jalas ainult supelpüksid ja kaelas ristikesed. Šveitsi piir asub otsejoones põhja pool, seal tuleb ületada Lago Maggiore järv või Lugano järv või läbida Simploni tunnel.

Ta kurvastas, et ei näe enne väljasaatmist Grigrid Tamaraga, ei näe Ingridit, Zygmunt ja Anka Skarbekit, ei saa tänada kõige eest Gianninat.

Jõudnud tagasi kambrisse, ei suutnud Étienne kuidagi keskenduda ja tema mõtted kandusid jälle riiete juurde tagasi. Justkui oleks riided olnud viimaseks ja ainsaks takistuseks teel vabaduse juurde!

Hädavaevu tuli talle meelde, mis oli tal olnud seljas kohtus, mida ta oli seljast võtnud enne seda, kui talle vangirüü selga topiti, ja milline rõivastus ootab teda laos.

Meenus, kuidas mõni päev pärast saabumist Castelfrancosse viidi teda jalutuskäigule. Äsja oli sadanud paduvihma. Vanglaõue sügavamale tallatud kiviplaatidel seisid taevasinised ruudukujulised lombid. Ta oli vaadanud lompi ja näinud end esmakordselt vangiriides. Kuub ja püksid ning vöödilisest hallikaspruunist kalevist barett tundusid olevat selga kulunud. Oli vaja ainult see neetud rüü selga tõmmata, et muutuda lootusetuks sunnitööli-

seks. Või saab juba riietus ise äratada eelarvamusi inimese vastu? Sünge maskeraad — isegi süütu omandab roimari välimuse.

Kas ta pole viimaste aastate jooksul unustanud, kuidas ülikonda kanda? See, et ülikond ripub nüüd tema seljas nagu riidepuul, on enesestmõistetav. Juhtuks see kõik ainult rutem!

Itaalia seaduste järgi viiakse vang viis päeva enne vabanemist üksikkongi. Võib-olla selleks, et vabanejale ei antaks igasuguseid ülesandeid ja ei kasutataks teda sidepidajana?

Kärtner hakkas varakult (seda enam, et capodirettore oli hoiatanud: välismaalased ei istu üksikkambris enne vabanemist mitte viis, vaid kümme päeva) korjama ülesandeid oma vanglavendadelt. Muidugi selles ulatuses, mida saab teha inimene, keda ei loeta enam vangiks, kuid saadetakse välja riigist konvoi saatel. Näiteks anda kellegi palve edasi vaguninaabrile või möödujale, kes äratab usaldust.

Mida lähemale jõudis vabanemispäev, seda raskem oli kirjutada kirju. Üha ebameeldivam oli pühendada vanglaametnikke oma ellu, kurta halva enesetunde üle, tunnistada, et tervisega on lood täbarad. Viimased kirjad lühenesid väikesteks sedeliteks.

Ja ka tõsist raamatut ei saanud ta kuidagi lõpuni lugeda — see muutus üha raskemini mõistetavaks. Étienne läks üle kerge sisuga raamatutele, kuid siingi kaldus mõte kõrvale ja loetu sisu jäi arusaamatuks. Ka hispaania keele õppimine jätkus endise usinuseta.

Teises kambris arvestati juba ammu välja et Kärtneril tuleb 3. detsembril minna üksikkambrisse.

Viimne päev ühiskambris, viimne kutse jalutuskäigule. Étienne uuris kaaslaste nägusid. Kõigil ühesugune ilme — vaatavad kadedusega ja igaüks esitab endale mõttes küsimuse: «Kas ka minu jaoks saabub ükskord selline päev, kas ka mina elan sellise rõõmuni?»

Viimasel jalutuskäigul vaatas ta jalge ette harvemini kui tavaliselt, ei näinud kiviplaate ja mullapragudest väljatungivat rohtu, kidurat virsikupuud aga ei märganud üldse. Ta vaatas rohkem taevasse, elades piiritu ja lähedase avaruse tunde all. Virsikupuu kindlusemüüri ääres läheb lehte juba temata!

Enne jalutuskäigu lõppu jättis ta hüvasti seltsimeestega teistest kambritest. Arvatavasti viiakse ta üksikkongi homme hommikul.

«Tähendab, viimane jalutuskäik?»

«Jah, viimane,» kinnitas Kärtner rõõmsalt.

Seltsimehed võtsid peast hallikaspruunid baretid hüvastijätu märgiks, ta ei näe neid enam kunagi. Ta ei jõudnudki vaielda lõpuni anarhismi lätetest vangiga viiendast kambrist, salkus juuste ja pika ninaga rätsepaga Firenzest, keda hüüti Pinocchioks.

Ta ei jõudnud anda kolmele Spezia noormehele viimast dialektikatundi, seletada sealhulgas kvantiteedi kvaliteediks muutumise seadust, mille juures ta oli kavatsenud kasutada klassikalist näidet Napoleoni sõdurite ja Egiptuse mamelukkidega.

Läheduses polnud kedagi, kellega Kärtner oleks olnud tuttav vabaduses ja kellega koos töötanud. Ja ikkagi olid kõik need itaalia antifašistid ja kommunistid võitlusvennad.

Isiklikku rõõmu mürgitas rahutukstegev kaastunne kõigi nende inimeste vastu. Kui ainult mõelda, et nende õudne külmetamine jätkub, kuni tema on kaugel, kaugel nendest süngetest müüridest, lukkudest ja trellidest. Teda haaras kirjeldamatu hellus seltsimeeste vastu, keda ta siia maha jätab, eelkõige ja kõige enam aga Bruno vastu.

Bruno oli täpselt välja arvestanud, kui kaua jääb tal veel istuda pärast Kärtneri vabanemist. Bruno vanglaaeg lõpeb 5. septembril 1940. Tähendab, tal jääb istuda veel kümme kuud. Pikk aeg! Naisterahvale jätkub sellest ajast, et rasestuda, last kanda ja tillukesele esimest korda rinda anda.

Saabus kambrikaaslastega hüvastijätu hetk. Punapäisele aknapesijale kinkis Kärtner seebikarbi ja kammi — nad olid tavaliselt kamminud kordamööda.

Bruno vaikis, kuid kambris teati: Bruno ei usalda fašiste ja kardab, et Kärtner jäetakse vangi ka karistusaja möödumisel.

Sedā suurem oli rõõm, kui 3. detsembril, pärast hommikuse vee ja leiva jagamist, astus varbseina juurde Caruso ning kõlas nii kaua oodatud ja ikkagi ootamatu:

«Number kaks tuhat seitsesada kakskümmend kaks! Välja tulla koos kogu varaga!»

«Koos kogu varaga!!»

Kolm piinarikast aastat oli Étienne oodanud, millal kõlavad tema jaoks need sõnad. Ja nüüd ütles viimaks Caruso need välja. Étienne'ile näis, et ta ütles need sõnad ise samuti natuke erutudes.

«Alles nüüd haihtusid mu kahtlused,» naeratas Bruno õnnelikult. «Sa oled vabaduse lävel. Kümme päeva, mis toovad elu!»

«Need kümme päeva tuleb veel ära elada,» ohkas Kärtner sügavalt, kuid purskus siis taltsutamatult naerma.

Sõbrad ei öelnud enam ühtki sõna, sülelesid teineteist vaikides, — kumbki tahtis liibuda teise vastu kogu südamega, — ja hakkasid nutma, kuigi mõlemad häbenesid pisaraid. Mõlemad suutsid end talitseda alles siis, kui alustasid elavat juttu mingist tühiasjast.

Kambrist lahkudes ei öelnud Kärtner esimest korda sel päeval naabritele «Arrivederci!», vaid hüüdis rõõmsalt «Addio!» Ja kramp pigistas ta kurku.

88.

Üksikkong, kus Kärtner pidi veetma ranges isolatsioonis viimased kümme päeva, asus teisel korrusel.

Tavaliselt kiirustab vang kambrisse astudes kohe akna juurde: mida näen siit lähemate kuude, aga võib-olla aastate jooksul?

Étienne aga oli nüüd ükskõikne aknast paistva suhtes. Ta istus väsinult koikule.

Puhtast südamest ja täiesti ausalt: Étienne oli isegi rahul, et sattus lõpuks üksikkambrisse. Lähedase vabaduse eelaimus vajas üksildust. Oleks olnud julm ja amoraalne elada õnneseenena nende kõrval, kel tuleb veel kaua vaevelda vangis. Õnne aga on varjata raskem kui muret, sest õnnetundmus on inimestel alati täielikum. Mure aga otsib üksijäämist.

Kui palju on maailmas rõõme, mille olemasolu isegi ei kahtlusta need, kes alati elavad vabaduses!

Varsti tekib tal jälle vajadus jälgida aega ja kuhugi kiirustada. Küllap see on humaanne, et vangidele ei jäeta kelli, muidu ei suudaks nad silmi numbrilauast lahti kiskuda ja pahandaksid sellepärast, et osutid liiguvad liiga aeglaselt.

Tekib uuesti õigus kirja ja sedelikest kirjutada, ja paberilehte ei passi Giordano külmad silmad.

Inimesed vabaduses isegi ei kahtlusta, mida tähendab käia mööda maad, kuhu ja kuidas aga pähe tuleb, ootamata ja täitmata käsku.

Inimesed vabaduses ei hinda veel ühte suurt õigust — valikuõigust, mis täielikult puudub orjal ja vangil. Vabade inimeste sõnastikust pole kadunud sõna «või», nende käitumist ei korralda võõras ja tige võim.

Inimesed vabaduses ei hinda võimalust magada pimedas, sundusliku lambita pea kohal. Nad võivad valgust sisse ja välja lülitada millal tahavad, vanglas aga on elektrivalgustus leiutatud, kuid lülititele pole mõeldud. Oh, seda silmi lõikavat vanglavalgustust! Ka elektripirni piirab raudvõrk, nagu vangi.

Eksisteerib õigus olla üksi iseendaga, ja järelevaataja ei vahi läbi «spioncino», vaateaugu, sulle otse hingepõhja sihtides.

Juba peaaegu unustatud rõõme ei ole vähe, ja kõik need rõõmud muutuvad peatselt talle kättesaadavaks!

Kümme päeva on antud talle selleks, et valmistuda vaba elu vastu, teise sündimise, 12. detsembri 1939 vastu.

Vaevalt jõuavad paljud õnneseened üle vangla läve astuda, kui neile viskuvad kaela sugulased ja omaksed. Keegi aga ei oota teda vanglavärava taga, kohtumine ootab kaugel-kaugel Castelfrancost. Soodsate asjaolude korral võidakse ta ruttu Moskvasse toimetada.

Võib-olla õnnestub tal sinna jõuda uusaastaks? Tanjal algab varsti talvevaheaeg, suusad ootavad eeskojas. Moskva majade rõdudel seisavad juba kokkuseotud kuused. Ettenägelik pererahvas on kuused varakult valmis ostnud ja hoiab neid rõdudel, et okkad enne aega soojas ära ei pudeneks. Uusaasta eel ei saa ju kuuske kuidagi... Üldse toob aasta lõpp alati kuhjaga kaasa askeldusi ja muresid. Igavene tegemine on lehtede ja ajakirjade tellimisega. Esiteks, see on suur kulu, teiseks, ei ole kerge tellida seda, mida tahaks, aga millegipärast on kerge tellida seda, mida pole huvitav lugeda. Aga siin on veel lõputult variante — kus ja kellega uut aastat vastu võtta. Kõige meelsamini meenus, kuidas nad ükskord olid uusaastat suure seltskonnaga suuskadel vastu võtnud. Lumi oli üle metsa kriuksunud, nad olid nakatavalt naernud ja šampanjakork oli paugatanud kõrvulukustavalt.

Ta mõõtis vaba elu ahnelt endise, täiesti terve inimese mõõdupuuga, ega suutnud üle saada enesepettusest. Ta nagu astuks vangla väravast välja sellisena nagu tuli siia kolme aasta eest, jättes maha kõik vanglas tema külge tulnud tõved, justkui polekski need tõved muutunud tema keha lahutamatuks osaks, justkui oleksid haigused kõigest ainult vanglarežiimi lisand ja ta saab need minema heita koos vangirüüga.

Muidugi saadetakse ta kiires korras sanatooriumi. Ta kujutas endale lumist Arhangelskojet, kus oli kunagi puhanud koos Nadjaga. Akna taga tuisud kuhjanud on hange lund meie ukse ees... Üksikkongis võis lubada endale ümiseda Vertinski laule.

Ta tundis teravat mõnu sellest, et sai varjamata ja valjusti rääkida üksikkambris vene keelt, deklameerida luuletusi vene keeles, ümiseda vene laule.

Ta oli lootnud, et kümme ööpäeva mööduvad kiiresti, aga üksindus, millest ta oli jõudnud võõrduda, lõi illusiooni, et elu on üldse seisma jäänud, ja kuigi aeg venis, nagu vangla aeg peabki venima, ei tundnud Étienne seda.

Äkki torkas pähe vana artikkel Moskva ajalehes selle kohta, et aurik «Sverdlovsk» oli jäänud Arktikas jäävangi ja jäässe külmunud. Sunniviisil talvituvad meremehed olid saatnud toimetusele naljatleva radiogrammi ja kuulutanud, et korraldavad kogu oma elu ümber, 40-kraadise nurga all. Nad olid koidel üles tõstnud ühe otsa, sest muidu oleks tulnud magada peaaegu püstiasendis. Ühiskajutis sõid nad kaldus laua ääres, jalad vastu seina toetamas, muidu ei oleks paigal püsinud. Kogu elu oli olnud viltu . . .

Ei tea, millisest mälusopist see vana ajaleheartikkel välja ujus? Étienne oli seda juba ükskord meenutanud. See oli pärast vanglasse sattumist, kui ta pidi järsult kogu elu ümber korraldama.

Nüüd aga oli tekkinud tunne, et tema elulaev, mis oli külmunud ajapanka mingi mõttetu nurga all ja seisnud kolm aastat liikumata, jõuab jälle puhtasse vette. Kolm aastat oli Étienne seisnud küürus, kümne päevaga peab ta end sirgeks ajama. Oli saabunud aeg uuesti harjuda normaalse eluga, mis pole viltune ega tunne kallet. Ei saa end normaalse inimesena tunda, kui ei tee parandusi vanglaelule, mis oli muutunud juba igapäevaseks ja harjumuspäraseks.

Ta seadis enda ette ülesande: taastada mälus see, mida peab mäletama vaba inimene ja millest ta oli jõudnud võõrduda. Ja samal ajal püüda järelejäänud päevade jooksul unustada palju sellest, mida oli kasulik mäletada vangis olles ja mis oleks ainult koormanud vaba inimese mälu.

Mälu on inimmõistuse eredamaid ilminguid, aga meelespidamisoskus koos terase mäluvõimega on muidugi saavutus. «La Regina del Cielos» istudes luges ta Petrarca teosest, et nähtu sööbib mällu tugevamini kui kuuldu. Étienne oli Petrarcaga ühel nõul. Ta oli noorest east peale olnud uhke oma mälule ja hindas seda juba ammu kui ametirelva.

Täna oli ta esmakordselt mõtlema jäänud: aga kui inimesele poleks omane unustamine, kui inimene oleks sunnitud mäletama kõike, kui mälu oleks koormatud kõige sellega, mida me õnneks unustame? Sellise raske ikke all võiks hulluks minna!

Mis on siis hirmsam — kas mälukaotus või unustusekaotus?

Vang, kes istub oma karistusaja lõpupäevi, muutub kuulekaks ja leplikuks. Étienne ei kavatsenud olla erand reeglist, ta hoidis

närve saabuvateks katsumusteks, püüdis mitte ärrituda, mitte olla tõrges ja tujukas.

Siis aga juhtus lugu, mis oleks Étienne'i peaaegu roopast välja viinud ja pani teda tublisti närvitsema. «Hundilõugadesse» akna taga kukkus murtud tiivaga värvuke ja ei suutnud tagasi vabadusse pääseda. Étienne aga ei saanud millegagi aidata! Tol ööl ei saanud ta sõba silmale, närvid olid pingul viimase piirini. Kas leppida sellega, et värvuke sureb siin, nagu paljud üle selle vangla läve astunud inimesed? Ta kutsus välja valvuri, kelle järel ilmus kohale capoguardia ja käskis raudse lõksu lahti kruvida. Capoguardia teadis, et vang istub oma viimaseid päevi ja tahtis võib-olla vastutulelikuna näida. Kes teda teab? Nii või teisiti, aga poolsurnud varblane lasti vabadusse.

Étienne istub vanglanormil viimaseid päevi ja võib endale lubada, et söödab osa leiba lindudele. Need lendavad ju igal hommikul aknalauale, nagu teaksid, et siin on nendele toidulaud. Võib-olla söötis linde tema eelkäija? Kärtner küsis seda Erakvähilt, kuid too ei vastanud midagi.

«Niisamuti ei saa minust midagi teada too, kes asub kambrisse pärast mind. Kes paneb pea selle õlesasiga täistopitud padjaaseaine peale? Ja mitu aastat tuleb minu järglasel ära piinelda — kas minust kauemat või lühemat aega? Võib-olla vaevleb vaeseke vanglas nagu minagi, tervelt kolm aastat? Üle tuhande päeva!!! Kui palju kordi vahtis vangivalvur läbi lukuaugu, kolistas riiviga, pööras roostekriginaga uksevõtit ja koputas raudvarvaga trelle — kas on ikka terved —, mina aga istusin ja istusin tal luku taga . . . Kust on pärit sõna «vang, vahialune»? Vahialune on see, kes istub vahi all,» torkas Étienne'ile pähe. «Mida kõike küll pähe ei tiku? Ja mitu lukku peab vangivaht avama, et mind vabadusse lasta? Kambrilukk — üks, koridorivõre lukk — kaks, trepile viiva ukse lukk — kolm, galeriiukse lukk — neli ja lõpuks kindluse väravalukk — viis . . .»

Kes vangivahtidest tuleb tema juurde rõõmusõnumikuulutajana, vabastaja—inglina?

Võib-olla Erakvähk? Sünge, punase habemega sitsiillane on juba üsna vana. Teda võiks kergesti pidada kurttummaks, sest kunagi ei hakka ta rääkima vangidega. Kogu vanglas, isegi mitte vangide hulgas, ei ole vist nii sünget inimest, nagu see vangivaht. Millal on talle külge jäänud hüüdnimi «Erakvähk»? Võib-olla juba ammu-ammu, enne Mussolini režiimi, pääses vabadusse too, kes valvuri nii ristis. Hüüdnimi kandub ühtede vangide juurest teiste juurde ja ei jäta iialgi maha oma peremeest. Eile oli Étienne palunud Erakvähilt peeglit, kuid too isegi ei vastanud.

«Kui kaua ei ole ma end peeglis näinud? Kõik vangisoleku aastad. Ainult paaril korral olen näinud hetkelist peegeldust aknaklaasil, kui mind vangla kantseleisse toimetati, ja veel vir-

vendavat peegeldust veelompidel. Kas ma tunnen ennast veel ära? Kõik me tunneme ennast halvasti ja veelgi halvemini kujutame end ette kõrvalt vaadates. Me ei märka oma teisikut, kui see möödub. Me ei tunne ära oma häält, kui see kõlab koridoris või seina taga. Me ei tunne oma grammofoniplaadile salvestatud häält. Kõigil meist puudub võimalus jälgida end magades.

Näib, et olen küüru jäänud, see on halvast harjumusest mööta sammudega kambrit, pea rinnale vajunud, käed selja taga. Näib, et olen tugevasti halliks läinud. Nii nagu kirjutatakse ajalehe olukirjelduses: «Aeg on hõbetanud tema pead...» Kas omaksed tunnevad mu ära? «Ma olen sind nii mitu korda näinud majja astumas, et usun — varsti oled sa tõepoolest tagasi,» kirjutas Nadja juba kahe aasta eest. Nadjaga ei jõua kõigest rääkida päeva ega nädala jooksul. Aga muide, keegi ei tea, kuidas see toimub. Kuuenda kambri vang, tolle trükikoja laduja, kus trükiti «l'Unità», rääkis kohtumisest perekonnaga pärast kaheaastast lahusolekut. Oli möödunud kõigest mõni minut, kui ta õudusega märkas, et jutt on otsas, et tema ja naine kordavad ja kinnitavad ühte ja sedasama. Ja vaevalt oli ta harjunud eluga vabaduses, perekonnas kodunenud ja regaali juures end kindlalt tundma hakanud, kui mustsärklased nabisid ta uuesti kinni.

Võõrdutakse kõige lähematest inimestest, ei võõrduta ainult halvast, vaid ka heast. Trükiladuja oli rääkinud: esimene kord vanglast vabanedes ei suutnud ta kaua pimedas uinuda, harjumatusest ei suutnud ta magada pehmes voodis, pehmel padjal.

Huvitav, millest olen mina nende aastate jooksul jõudnud võõrduda, mille olen unustanud? Võib-olla ei oska enam ujuda? Jalgrattaga sõita? Joosta? Või on käsi unustanud, kuidas hoida lennuki juhtkangi või joonestuspliiatsit? Kui palju aastaid kirjutan ma vanglastiilis, midagi lõpuni ütlemata, varjates, salates ja peites, mõistukõnet ja vihjeid kasutades. Kas ma õpin jälle kirjutama, üle õla capodirettore poole vaatama? Seda enam, et juba nii palju aastaid enne vanglat tuli kirjutada ringi vahtides!»

Tol hommikul ärkas ta üdini tungiva õnne eelaimusega, vaimustusest võbisedes.

Viimne ärkamine kambris. Viimne hommik vanglas. Viimne pilk taevale läbi trellide.

Kärtner oli hiljuti vangla raamatukokku ära andnud kõik raamatud, ka vabadusest saadud hispaaniakeelsed; nende raamatute järgi oli ta harjutanud võrdlevat tõlget prantsuse, itaalia ja saksa keelde.

Étienne pani kokku oma kompsu. Tal oli hästi meeles, kuidas Caruso ükskord teise kambrisse sisenes ja Étienne'i naabri asjadega välja kutsus. «Capoguardia juurde?» oli ehmunud naaber küsinud. «Ei, väravast välja,» oli Caruso selgitanud. Naaber oli

segadusse läinud, ei olnud suutnud oma viletsaid asju kuidagi kokku panna, oli tõstnud paigast paika taburetti, haaranud kausi, kohendanud pudedat õlepatja, pööranud ümber armetu madratsi ja püüdnud seda pehmemaks soputada. Milleks?

Arvesse läksid juba tunnid. Kõige pikemad tunnid, mida Étienne oli vanglas veetnud. Jumal hoidku, tal oli jäänud kivikotis piinelda veel kuus-seitse tundi. Kust koguda kannatust ja kannatlikkust, et üle elada needsamad kuus-seitse tundi? Enne seda, kui hakatakse leiba ja vett jagama, ei tule keegi ta järele.

«Mitu aastat olen ma elanud Kesk-Euroopa aja järgi? Selle aja järgi elasin ma viimased aastad Lääne-Euroopas ja kolm aastat vanglas. Milline erutus haarab sind iga kord, kui tuled tagasi välismaalt ja keerad kella Moskva ajale, kaks tundi ettepoole! Tähendab, selle viimase lähetuse aastatele tuleb lisada veel kaks tundi...»

Ta avas piibli — see lamas igas kambris, nagu vältimatu inventar — ja proovis aega lugemisega lühendada, kuid lõi raamatu ruttu kinni.

Viimaks toodi leib ja vesi! Täna otsustas Étienne kogu leiva varblastehõimule sööta — tal endal ei tule enam vanglas lõunat süüa.

Pudistas leiva peeneks, puistas aknalauale leivaraasud — viimase sulistele sõpradele valmistatud hommikusöögi. Homme lendavad nad tuttava akna juurde ja jäävad asjatult kostitamist ootama. Varblastele oli kõik aastad kuulunud Étienne'i sümpaatia, need väledad linnukesed olid talle palju armsamad kui tuvid. Ta ei armastanud tuvisid, kes ka vahel «hundilõugadesse» lendasid. Kes oli loonud muinasjutu tuvimahedusest? Tuvipaarile meeldib kudrutada, see on tõsi, aga üldiselt on tuvi tülitseja, ahne, ablas ja tigetsev lind. Hea, et tuvid täna ta aknale ei lennanud, ei röövinud värvukesi ega teinud neile liiga.

Juba on kogu leib lindudele söödetud, aga vangi 2722 kongi pole keegi tulnud. Mida see tähendab?

Ta võttis jälle piibli, kuid sõnad ei jõudnud teadvuseni.

Ta jooksis kambris ringi, kuulatas, peatus, et taltsutada kloppivat südant, kuulatas jälle, kuigi kuulata polnud midagi. Koridoris ja kogu korrusel valitses Erakvähil rõhuv, halastamatu vaikus.

Iga kauge heli, vanglaelu nõrk kaja põhjustas närvilist vabinat.

Nüüd kohe hakkavad kostma sammud, koliseb riiv, ragiseb ukselukk, avaneb uks, sisse astub Erakvähk või isegi capoguardia, Kärtnerile antakse seesamane meeletult rõõmustav käsk ja ta võtab kätte oma kõhetu kompsu «varandusega».

Kes võis mõelda, et viimane päev on täis selliseid piinu? See on nagu oodata lõputult eksamit, millest sõltub kogu sinu elu.

Või istuda ülekuulamise ootel ja kuulata enne sind ülekuulamisele kutsutud piinatavate karjeid ja oigeid. Või istuda operatsioonitoa ukse juures ja oodata, millal sind lauale pannakse ja narkoosita lõikama hakatakse. Üldse, viibida pingelises ootuses mitte minuteid ja isegi tunde, vaid lõputuid ööpäevi.

Vihase nukruse sööst ei läinud üle.

Jälle on sammud koridoris, kohe tullakse tema järele.

Tuldi tema järele, kuid kutsuti nagu tavaliselt, jalutuskäigule. Veel kord jätab ta hüvasti kidura rohuga kivipragudes, vanglaõue nurgas seisva virsikupuuga.

Ta uuris vangivalvurite nägusid — võib-olla saab välja lugeda oma saatust? Vangivahtide näod aga olid, nagu ikka, läbitungimatud ja pilves. Võib-olla ei teadnud nad ise midagi, aga võib-olla varjasid kõike professionaalselt vangi 2722 eest?

Ta tuli tagasi kambrisse ja hakkas jälle värisedes ja õudusega ootama. Aeg lähenes lõunale, varsti pidi algama supilurri jagamine, kuid ta polnud kergemeelselt jätnud leivatükikestki supi juurde. Kui tuuakse lõunat, tähendab see, et ta pole toidult maha võetud, tähendab, administratsioon loeb teda ka täna vahialuste hulka. Kas ta on õigesti kalendrit jälginud ega ole päevi lugedes segi läinud? Temaga oli seda juhtunud juba kahel korral Roomas, «La Regina del Cielos». Võib-olla ei olnud ta istunud siin, üksikkongis, kümme, vaid ainult üheksa päeva?

Kolises riiv, pöörati võtit, alla langes vaateauguga ukseaken ja Erakvähk ulatas käe tühja kausi järele, mille vang pidi olema juba valmis pannud.

Kärtner ulatas masinlikult kausi, võttis täis kausi samuti masinlikult tagasi. Ta küsis Erakvähilt, mis kuupäev on täna — kas üheteistkümnes või kaheteistkümnes. Küsitav vangutas ainult pead ja sulges silmad, nagu oleks korraga kinni löönud kaks ukseauku, kaks spioncinot.

Rohkem polnud küsida kelleltki, capoguardia ei ilmunud kutse peale kogu päeva jooksul.

Möödus igavik, enne kui videvik kätte jõudis. Juba sammus Erakvähk koridoris, koputades kontrolliks pika raudvardaga vastu trelle. Räägitakse, et saetud trelli on kohe kuulda, heli on täiesti teistsugune, kõlatu. Oh ei, ducel on alati õigus, kõik trellid on terved. Koridori kauges nurgas vaibus Erakvähi vanglaksülofon. Hommikul käib roostetanud risttrellid varvaga üle teine vangivaht.

«Kuidas ma võisin arvestamisega segi minna? Küllap vedas alt kannatamatus. Arvestasin ja lugesin päevi nii sageli, ja ikkagi eksisin. Ärkasin täna eiteamitmenda päeva koidikul. Nii võib siin märtsoobri kuuni jõuda... Mõnikord tikub meiesugune vennas vahialune ennast petma. Nii kinkisin ka mina endale päevakese enneaegset vabadust. Ajasin viimasel ajajupil arvestuse segi...»

NELJAS OSA

89.

1940. aasta 30. augusti hommikul sisenes kambrisse nr. 2 vangivaht. Rõõmsa ehmatusega kuulis Bruno kauaoodatud käsku. Ta oli seda ammu ja sageli kuulnud oma unistustes: «Number kaks tuhat kolmsada kolmkümmend neli! Välja tulla koos varaga! Mitte venitada, kiiremini!» Mis vara tal küll on? Hambahari, lusikas, päevinäinud Dante raamat, saksa-itaalia sõnaraamat. Oli veel villane kampsun, aga kõik, mis kõlbab teistele, jätab lahkuja kambrisse. Bruno jättis kampsuni punapäisele aknapesijale Bolognast. Viis päeva enne vabanemist viidi Bruno üksikkongi. Ta oli juba ammu vanglapoe talonge hoidnud, et saaks viimased viis päeva lisatoitu; ei tahtnud kuidagi, et omaksed näeksid teda nii nõrgana.

Üksikkambril, kuhu Bruno paigutati, oli aken vanglaõue poole ja seda ei suutnud «hundilõuad» varjata. Ta seisis ja vaatas läbi võre vange, kes tulid leinarivis jalutuskäigult.

Õue naaberosas aga . . .

Bruno põrkus aknast eemale, nagu oleks teda vastu silmi löödud. Ta ei uskunud ennast, liibus uuesti võre juurde ja klammerdus silmadega kitsas õues lonkiva vangi külge. Kärtner!

«Ustav vend, tark õpetaja, südamele armas seltsimees, mis on juhtunud?! Mind aitas lahusolekul nii väga rõõm sinu, vaba inimese pärast! Lootsin, et sa oled ammu omade keskel.»

Iiveldama ajav klomp tõusis kurku, põlved muutusid nõrgaks, ta oleks äärepealt sinnasamma akna juurde maha kukkunud. Hea oleks pikali heita, kuid sõpra ei tohi silmist kaotada . . . Bruno haaras kätega trellidest, jäi lausa rippu, otsaesine ja põsed vastu raudseid varbu surutud ning lõug kitsal kivisel aknalaual.

«Armas õnnetu sõber! Tähendab, kõik need kuud oleme me elanud sinuga ühe katuse all, hinganud sisse ühte rõskust, lürpinud ühisest katlast pärit ussitanud laket, kuulanud üheaegselt kauget, vaevu kuuldavat kirikukellade kaja, kui tuul puhub Modena poolt. Ja nii on möödunud ligi aasta. Nii pikk võib olla ainult viimane aasta vangistuses.

Kahjuks oli mul õigus, kui ma ei uskunud fašiste viimase minutini. Ja ikkagi hakkasin uskuma neid lurjuseid pärast seda, kui sind üle viidi karantiini, üksikkongi! Kuidas ma võisin seda, naiivne tobu?»

Bruno teadis, et Kärtnerit peeti eelmise aasta detsembris kinni üle kümne päeva. Punapäine aknapesija oli tollal haigeks jäänud ja uue aasta tahtmatult vangla laatsaretis vastu võtnud. Ta oli sanitarilt kuulnud, et mõni päev varem oli seal lamanud Kärtner, kes kurtnud valu rinnas ja köhinud öösiti tugevasti. Bruno oli siis teinud järelduse, et Kärtner oli vanglas toppama jäänud haiguse tõttu. Hiljem olid Kärtneri jäljed kadunud ja Bruno oli olnud kindel, et sõber on vaba. Aga et Kärtneri vangistus muudetaks tähtajatuks?!

Fašistid olid veel kord Brunod petnud. Ah, lurjused! Ta ei olnud suuteline ette nägema, millise alatuseni nad laskuvad, kui nurjatult nad seaduse pahupidi pööravad!

Kus on sinu amnestia? Kus on sinu südametunnistus, valelik majesteet, vana luiskaja Vittorio Emanuele, Itaalia ja Albaania kuningas, Abessiinia keiser?!

Terav vabadusiha, mis oli Brunod vallanud kõik viimased päevad, asendus äkki apaatiaga. Oli mingi füüsiline ja hingeline puisus ja loidus. Tema läheb välja, aga vanem vend Kärtner jääb siia. Siin on teile amnestia, siin on teile seadusmehed mustade särkidega!

Kärtneri jalutusaeg hakkas lõpule jõudma. Vangivaht saatis ta sama sissekäigu juurde, kust oli eile sisenenud Bruno. Tähendab, Kärtner istub kusagil naabruses üksikkongis.

Kui muutunud ta on üheksa kuu jooksul. Küüru vajunud, kuigi hoiab pead püsti. Ja kui halliks läinud! Ka kõnnak on muutunud, samm on nagu lühemaks jäänud.

Erakvähile ei võinud loota, kuid juba samal päeval õnnestus Brunol leida kontakt kriminaalvangist põrandapühkijaga. Räägiti õigust, et tubakas on vangla kuld. Algas sellest, et Bruno kostitas sigaretiga, aga lõppes sellega, et ta andis ära pool pakki sigarette. Muinasjutuline rikkus!

Põrandapühkija teatas, kus Kärtner istub, — päris lähedal, nagu selgus, sellessamas koridoris, üle kolme kambri. Ainult kamber asub vastaspoolel, vangla välisküljel, aknaga vabadusse, tähendab, tema akent katavad «hundilõuad».

Taevale tänu, et põrandapühkija vaevles suitsunäljas ja osutus vastutulelikuks. Bruno saatis temaga tüki ajalehte ja täksis nööpnõelaga paberisse mõned laused.

Veel samal õhtul tõi põrandapühkija, samuti paberitükil, nööpnõelaga täksitud vastuse.

Kärtner teatas, et temalt on ära võetud kirjavahetusõigus ja

teda hoitakse pakkideta. Protestiks oli ta kahel korral kuulutanud näljastreigi ja ei käinud kaua kambrist väljas.

Polnud raske mõista, miks Kärtnerit ilma pakkideta ja kirjadeta peeti: keegi ei tohtinud teada, kus ta ebaseaduslikult vangis vaevleb.

Hommikul õnnestus Brunol saata Kärtnerile veerand liitrit piima ja ka uus kiri. Ta küsis: kuidas on tervis ja kas on vabanemislootust?

Vastus oli kirjutatud pliiatsiga sigaretipaki sisepoolele. Kirjas oli sõna saksa, sõna prantsuse, sõna hispaania keeles. Kärtner teadis, et Bruno oli vanglas õppinud saksa keelt, et lugeda Kautskyt, aga hispaania keele õppimise ajal kambris oli palju meelde jätnud.

> «Ammendatud on kõik vabanemise legaalsed võimalused. Olen kirjutanud kaksteist kaebekirja ja kaotanud igasuguse lootuse. Jääb üle ainult välise abiga arvestada.
>
> K. K.»

Bruno vangistusaeg pidi lõppema 4. septembril, kuid eelõhtul astus sisse capoguardia, kes mõnevõrra tujutult teatas, et Brunod pole homme võimalik vanglast välja lasta. Ei olnud saadetud karabinjeere, kes pidid Brunod saatma elukohani, sest teda ootas vabastamise järel politsei järelevalve. Milano politseitalitusest oli helistatud, et kõik karabinjeerid olevat kuhugi mobiliseeritud.

«Tähendab, seal on uus streik,» taipas Bruno ja tema tuju paranes paugupealt.

Nähtavasti oli capoguardia viie aasta jooksul vahialuse 2334 iseloomu tundma õppinud ja ootas pärast teadaannet skandaali. Talle aga vastas leplik, kuulekas ja isegi alandlik inimene:

«Kas teate, sinjoore? Mulle see sobib! Mul pole selle vastu vähematki. Tulgu karabinjeerid minu järele kas või nädala pärast. Te muidugi teate, et ma olen vallaline poiss ja isegi mitte kihlatud. Ükski sinjoora või sinjoriina südant minu pärast ei valuta. Võin koguda kannatlikkust ja oodata. Pealegi tunnen, et olen nõrk, ja tahan kosuda.»

Bruno ei tahtnud lahkuda vanglast, tegemata Kärtneri heaks seda piskut, mis oli tema võimuses.

Nende vahel algas igapäevane kirjavahetus. Bruno otsustas järelejäänud päevadel Kärtnerile piima saata. Peale selle otsustas ta jätta Kärtnerile kogu oma vanglaarvel seisva kapitali, mis polnud küll mingi rikkus. Bruno koostas volikirja ja saatis selle kõiki formaalsusi silmas pidades kantseleisse. Vangil on õigus kasutada isiklikku arvet oma äranägemist mööda. Bruno oli valmis lahkuma vanglast ühegi soldota taskus, aga kõik liirid, mis olid arvel nr. 2334, üle kandma arvele nr. 2722.

Kriminaalvangist põrandapühkija andis vangile 2334 suusõnal edasi: hallipäine vana tunneb muret, miks te olete vanglas, kui karistusaeg on lõppenud. Ta kardab, et teid peetakse kinni peale karistusaega, nii nagu seda tehti ka temaga.

Bruno oli nii tänulik Kärtnerile, et too mäletas vabanemise kuupäeva — 4. septembrit — ja oli mures tema pärast. Ta palus põrandapühkijat anda hallipäisele vangile edasi, et on jäänud vanglasse mõneks päevaks vabatahtlikult ja vormistab hallipäise numbrile oma isikliku arve vanglapoes.

«Mida saab sinu heaks veel teha?» kirjutas Bruno sedelile järgmisel päeval. «Olen mõne päeva pärast vabaduses.»

Järgmisel päeval andis põrandapühkija üle tundmatus keeles tillukeste tähtedega kirjutatud kirja, samuti itaaliakeelse sedeli. Sedeli käskis Kärtner kohe pärast läbilugemist ära hävitada. Kärtner palus selles Brunot astuda ühendusse saatkonnaga, kelle töötajad talvel sooje riideid kannavad, anda sinna üle lisatud kiri ja teatada tema olukorrast — kõik seaduslikud võimalused on ta ära kasutanud, kuid tulemusteta. Võib-olla on nüüd, pärast anšlussi, Kärtneril mõtet Austriast mõnda teise riiki «ümber asuda»?

Itaaliakeelse sedeli Bruno hävitas, aga arusaamatu, suitsupaberile kirjutatud kirjakese kleepis ta oma saksa-itaalia sõnaraamatusse

Ta teadis, et vanglast väljumisel ootab teda põhjalik läbiotsimine, ja valmistus selle vastu hoolikalt. Kaks järjestikku lehte sõnaraamatus kleepis ta leivasisuga meisterlikult kokku. Suitsupaberil kiri lebas sõnaraamatu lehtede vahel, nagu salaümbrikus. Vanglaametnikud kahtlustasid kõige rohkem raamatu köitekaasi, seepärast otsustas Bruno — psühholoogiline riugas! — peita kirja raamatulehtede vahele.

«Mida te seal uurite?» küsis Bruno, kui lombakas valvur, keda Ornella vihkama hakkas, uuris ja käperdas tema varandust. Endise vangi 2334 hääles polnud ärevuse varjunditki, ainult väsimus. «Tuleks vaadata, mis mul peas on peidetud!»

Pärast neid sõnu hakkas lombakas uuesti rebima ja lõhkuma sõnaraamatu kaasi.

«Miks ei meeldi sinjoorele saksa-itaalia sõnaraamat?» päris Bruno lihtsameelselt. «Võib-olla tuleb mul juhus Hitleriga ilma tõlgita rääkida? Minu arvates vajab sellist sõnastikku meie ajal iga Itaalia patrioot.»

Dante raamatu ja saksa-itaalia sõnaraamatu pani lombakas kõrvale — kõik oli korras. Seejärel katsus ta läbi kõik Bruno riided.

Viimaks kõlas kell neli hommikul kantseleis, kus läbiotsimine toimus, käsklus:

«Välja viia!»

Kätte anti rihm, lips ja kingapaelad. Kõik see oli olnud keelatud viis aastat, Castelfrancos oli korduvalt maha võetud rihmaga, paeltega või lipsuga pooduid. Bruno oli need asjad täiesti unustanud, neist võõrdunud, nende kasutamisegi unustanud.

Enne seda, kui need asjad kätte anti, tuli tal alla kirjutada plangile, millel oli kirjas: «kõik arreteerimisel ära võetud esemed on tagastatud omanikule tervelt ja puudusteta».

Ta kavatses juba allkirja anda, kuid siis meenus:

«Aga kus on minu kuldketiga medaljon?»

«Te olete unustanud meie sõjakäigu Abessiinias,» tuletas lombakas meelde. «Olete unustanud duce üleskutse: «Kuld — kodumaale!»»

«See on kadunud ema kingitus. Mis omavoli see on? Andke medaljon kohe tagasi!»

«Tähendab, sinjoore keeldub kodumaale ohverdamast?»

«Keeldun. Kui te medaljoni ei tagasta, kaeban ma capodirettore kohtusse ja süüdistan teda varguses.»

Bruno kirjutas alla pakutud plangile, kuid enne seda tegi sinna märkuse varastatud medaljoni kohta.

Niisiis Bruno lahkus vanglast nädalase hilinemisega. Tal olid seljas riided, mis olid tal seljas olnud siis, kui ta viie aasta eest vanglasse toodi. Nähtavasti oli ta nende aastatega tublisti alla võtnud, sest kuub oli kui kott.

Seaduse järgi toimetatakse ta kodulinna Novarasse ja seal vabastatakse.

Karabinjeerid panid Bruno käed raudu, toimetasid ta vangla väravast välja ja toppisid tõlda, mis hakkas raudteejaama poole liikuma.

«Miks need käerauad?» vihastas Bruno. «Nähtavasti selleks, et ma plehku ei paneks? Aga kuhu? Kas tagasi vanglasse?»

Karabinjeerid sõitsid vaikides ega hakanud vaidlema.

Vangla katus paistis vaevalt üle müüri, mille nurkadel kõrgusid tornid; nende juures seisid tunnimehed. Bruno tegi täpselt kindlaks, et kamber nr. 2, nende kamber, asub vasakus tiivas, aga Kärtner istub paremal pool, peaaegu päris hoone nurgas, seal, kus ühinevad kaks koridori. Aga veelgi selgemini kujutas Bruno läbi vanglamüüride ette kidurat ja kõverat virsikupuud. See kasvab vanglaõuel paatunud tolmus, mille üle kindlusemüüri on toonud tuuled. Puujuured hoiavad vaevaga kinni kive katvast õhukesest mullakihist ja sellepärast vist ei kannagi puuke vilja.

Jaama platvormil astus Bruno juurde pikka kasvu vanaeit, korv käes.

«Mida on noormees korda saatnud?» küsis ta karabinjeerilt võimukalt.

«Poliitiline.»

Eit sobras korvis, võttis suure viinamarjakobara ja andis raudus noormehele. Bruno teadis, et vangla asub «punases piirkonnas», siin oli antifašistidel palju kaasatundjaid.

Millal ta sõi viimast korda viinamarju? Viinamarju oleks võinud osta vanglapoest, kuid keegi ei raisanud selle peale soldosid — oli vajalikumaid oste.

Milano suunas mindi teele varahommikul. Rong sõitis kiiresti, vähemalt nii tundus Brunole. Kuidas see kõik juhtub: inimene oli alles kõigi mõtetega selle koha juures, kust minema sõitis, ja nende inimeste juures, kellega hüvasti jättis, — ja äkki mingi semafori taga, mingist hetkest peale on kõik tema mõtted pööratud nende poole, kes ootavad teda Novarasse saabumisel, nende poole, keda ta seal kohtab.

Kodus ootasid Brunot pime isa ja kaks venda. Vanem vend Pietro oli naasnud Abessiiniast. Nad töötasid kahekesi naisega tekstiilivabrikus ja olid võtnud pimeda isa enda juurde. Noorem vend Franco oli ka jõudnud sõdida. (Kes võis jõnglase ristimise ajal ette aimata, et vend Francol tekib Hispaanias nimekaim-generalissimus, kes igaveseks ajaks nime ära määrib!) Franco oli alles hiljuti sõjaväest tagasi tulnud ja Pietro naise ega abiellunud. Nii et Bruno tutvub korraga kahe vennanaisega.

«Võib-olla on neil ka kolmas õde?» naeris Bruno endamisi.

Vagun oli töörahvast täis. Ka see kupee, kuhu Bruno paigutati, oli töölisi täis. Üks neist tõmbus arreteeritust kartlikult eemale. On ehk ohtlik kurjategija?

«Ärge mind kartke,» sosistas Bruno. «Olen poliitiline. Sõidan koju. Pärast viit aastat.»

Läks lahti elav vestlus. Kui saadi teada, et raudus noormehel pole ühtki soldot, korjati talle lõunaraha — söögu inimese kombel, joogu lonks veinigi.

Milanos ootasid karabinjeerid, kuni vagun tühjenes, Bruno jäi kupeesse istuma. Ja ikkagi, kui vangi viidi mööda perrooni, ootas teda hulk rahvast ja kostsid kaastundesõnad.

Milanos otsustati Bruno vabaks lasta, sest karabinjeeridest oli puudus ja politseikomissar ei tahtnud neid Novarasse saata.

«Aga sõiduraha? Vedage ise või ostke pilet!» nõudis Bruno.

Läks tükk aega, enne kui selgus, et arreteeritu kätte piletit, olgu see kinnimakstud või tasuta, pole politseikomissaril õigust anda. Bruno käed pandi uuesti raudu ja karabinjeerid istusid koos temaga rongi.

Viimaks saabus hetk, millal Novara jaama politseijaoskonnas vangil käerauad ära võeti, nüüd juba jäädavalt, ja vanem karabinjeer ootamatu heatahtlikkusega ütles:

«Noh, aga nüüd — käies marss! Astu ise! Mis sa veel viivitad? Või kardad meist lahku minna? Oled harjunud, et sind kogu aeg valvatakse?»

Bruno võttis oma kerjusekompsu ja hakkas astuma mööda tühjaks jäänud platvormi, aeg-ajalt tagasi vaadates ja komistades. Ta sammus jalge ette vaatamata, pea kuklas. Kui avar oli täna taevas ja kui palju võis näha ühe pilguga, kui taevavõlv pole igast küljest kõrgete vanglamüüridega ära lõigatud.

Ta sisenes ootesaali ning nägi mõlemat venda ja kahte teinet eisega sarnast, talle tundmatut noort naist. Kõik viskusid talle kordamööda kaela, embasid ja suudlesid. Ta tundis põskedel pisaraid ja ei teadnud, kas need on vendade või vennanaiste omad.

«Aga kus te peidate oma kolmandat õde?» küsis Bruno vennanaistelt.

Selgus, et kolmandat õde pole ja Bruno ohkas. Enne arreteerimist oli ta olnud Milanos ühe tütarlapsega tuttav, kuid neiu ei olnud nende aastate jooksul talle kordagi kirjutanud ja kordagi polnud ta neiut uneski näinud.

Mida lähemale jõuti kodule, seda raskem oli sünnimaja emata ette kujutada. Vaeseke polnud suutnud välja kannatada kõiki õnnetusi, mis sadasid talle kaela. Poja arreteerimine. Kahe teise poja mobiliseerimine sõtta. Mees jäi kaevanduses varingu alla, põrutus põhjustas pimedaks jäämise.

Tuli välja, et vennad olid koos naistega terve nädala rongi vastas käinud. Nad teadsid Albino vabanemise täpset kuupäeva ja mõistatasid, miks ta ei ole saabunud.

Jah, omaksed kutsusid teda Albinoks, ta oli viie aastaga võõrdunud oma õigest nimest, nii tugevasti oli talle külge jäänud parteiline hüüdnimi — Bruno.

Laternad jaamaesisel väljakul valgustasid ähmaselt. Albino oli täiesti võõrdunud pimedas käimisest ja astus, käed välja sirutatud, nagu tema pime isa. Vennanaised toetasid teda kaenla alt.

Ta nägi isa, aga isa tundis poega emmates, kui kõhnaks too oli jäänud.

Hommikul pärast kojujõudmist läks Albino jalutama. Hädavaevu jõudis ta künkale, mis oli ligi kolm kilomeetrit kodumajast. Lauskjal mäeveerul tuli mitmel korral peatuda ja puhata. Kiskus mägedesse, kust paistsid kaugused!

Nii tugevasti tõmbas inimeste sekka, nii kaua polnud ta näinud ühtki naist! Ta hoidis süles kõiki lapsi, kes elasid naabruses.

Asulas võtsid paljud ta vastu sõbralikult, teised aga hoidsid eemale ja püüdsid vältida jutuajamist: mitu inimest, keda oli märgatud Albinoga vestlemas, oli kutsutud sandarmeeriasse. Ta ise oli võetud range järelevalve alla. Tal polnud luba öösel kodust väljuda. Polnud õigust külastada koosolekuid. Iga nädal käis ta end politseijaoskonnas registreerimas.

Kas ta võis oletada, et vabaduses hakkab ta peaaegu igal õõsel vanglat unes nägema, et hakkab tundma igatsust seltsimeeste järele? Aga kõige suurema kibeduse ja valuga mõtles ta Kärtnerist. Ja jutustas sageli kaua temast isale.

Albino ei leidnud alati täpseid sõnu, kui püüdis iseloomustada oma sõpra ja õpetajat Kärtnerit.

«Ma näen sinu sõpra hästi,» ütles pime isa. «Kristallpuhas süda, revolutsionääri hing ja sõduri vaprus. Niisugune ei käsuta kunagi, aga kõik kuulavad teda. Isegi kõige paadunumad anarhistid.»

Albino sai suure vaevaga tööle «Savoia-Marchetti» lennukitehasesse. Niipea kui kohalikud mustsärklased teada said, et Albino töötab lennukitehases, aeti ta sealt minema. Head inimesed andsid nõu väikeses töökojas tööle asuda. Ja tõesti, seal teda enam ei häiritud.

Mõne aja möödudes toodi postkontorist teade: Albino nimele on saabunud väärtpanderoll. Mis selles siis oli? Talle tagastati vangla kantseleist kuldketiga medaljon!

Möödunud oli kaks kuud. Järelevalve oli nõrgenenud, Albino oli vabadusega harjunud, ja alles siis sõitis ta Milanosse. Oli vaja

ühendusse astuda ustavate parteikaaslastega ja nende abiga täita Kärtneri ülesanne.

Varsti sai Grigri itaaliakeelse kirja:

«Mind mõistis tribunal süüdi kommunistlikku parteisse kuulumise ja propaganda eest ning istusin viis aastat Castelfranco vanglas (Modenas). Seal oli mul juhus tuttavaks saada Konrad Kärtneriga, kelle oli süüdi mõistnud Eri-tribunal.

Kärtneri käitumine kohtuprotsessil oli suurepärane. See on näha vangla toimikus olevast kohtuotsusest, millest Kärtneril on ärakiri.

Kogu tema käitumine vanglas, tema teadmised ja kogemused rikastasid meie noori seltsimehi. Neil on palju entusiasmi, kuid vähe teoreetilisi teadmisi ja puudub karastus. Seltsimehed, kellel oli õnne tunda Konrad Kärtnerit ja viibida temaga ühes kambris, said suurt kasu ühisürituse jaoks.

Kärtner kandis ära kogu karistuse pärast amnestiat, kuid vanglast teda ei vabastatud. Ähvardatakse, et teda välja ei lasta, kui ta ei teata enda kohta uusi andmeid rahvuse ja kodakondsuse osas.

Kärtnerit on peetud kaua ranges isolatsioonis ja teda on halvasti koheldud. Kuu läheb kuu järele, aga meie armast seltsimeest ei ole veel vabastatud. 4. septembril sel aastal lõppes minu karistusaeg. Enne vabastamist isoleeriti mind viieks päevaks. Neil päevil õnnestus mul näha Kärtnerit, kes istub peaaegu aasta ebaseaduslikult üksikkambris. Me saime võimaluse temaga suhelda. Vastuseks minu küsimusele, kas ma saan talle millegagi kasulik olla pärast vabastamist, andis ta ülesande Teile kõigest sellest teatada. Isiklikult ma seda ülesannet täita ei saa, sest olen erijärelevalve all ja ei taha kedagi ohtu seada, ärevust ja õnnetust kellelegi põhjustada. Andsin selle kirja kättetoimetamise ülesande ustavatele antifašistidele.

Kärtner teatas mulle kõigist seaduslikest seaduserikkumise lõpetamise katsetest. Tulemusi pole sel olnud. Seaduslikul teel ei ole tal abi oodata ja ta palub neid, kes ei suhtu tema saatusesse ükskõikselt, soovitada mingi uus vahend. Kui uut vahendit ei leita, täidab ta, distsiplineeritud sõdurina endist käsku, nii nagu on täitnud seda seniajani. Kui need, kes temale mõtlevad, peavad vajalikuks, et ta vahetaks kodakondsust, siis teatagu minu kaudu talle elulooandmed uue isiku kohta, kelleks ta peab saama. Loodan, et mul õnnestub ustavate seltsimeeste abiga Kärtnerile see teade edasi anda.

See ongi mulle antud delikaatse ülesande olemus. Mina ja kõik seltsimehed vanglas soovivad tuliselt, et Kärtner pääseks vabadusse, et teda ei jäetaks sellesse olukorda, milles ta on praegu. Selle saadetise üleandja teab minu aadressi. Ma olen alati Teie käsutuses, kui on vaja selgitusi ja otsida võimalusi Kärtnerit tundvate ustavate inimestega ühenduse võtmiseks. Palun mind vabandada selle loo lühikese ja kurva kirjeldamise pärast.

Kommunistliku tervitusega
Albino (Bruno).

Lisan Kärtneri sedeli lootuses, et see toimetatakse kohale.»

«Armsake, selle edasiandja Bruno oli koos minuga vangis mitu aastat. Ta on kindel noormees, ma usaldan teda täielikult. Peale selle sedeli käskisin tal kõigest rääkida ja saad temast kahtlemata aru. Mind erutab kõige enam Vana tervis. Vahel tundub mulle, et ma teda rohkem ei näe. Suudlen ema ja Sind, mu kallis tütreke.

Sinu isa.»

91.

Eelmisel päeval oli helisenud telefon. Tundmatu meeshääl oli vabandanud tülitamise pärast ja hoiatanud siis Gianninat, et tahab teda näha tähtsa asja pärast. Seejuures oli ta end vanaks tuttavaks nimetanud.

«Kas te mind ei mäleta?» küsis võõras sinjoore järgmisel päeval kontorisse sisse astudes.

«Millegipärast ei tule meelde... Võib-olla... Ei, ei suuda meenutada.»

«Kuidas nii, ma olen teie vana tuttav. Viibisin läbiotsimise juures. Siis, kui teie peremeest puistati.»

«Te tahtsite vist öelda — endist peremeest? Ma töötan juba kolm aastat sinjoore Pagagnolo juures. See on Kärtneri endine äriosanik.»

«Kärtner just pakubki mulle huvi. Ja ma palun teie abi.»

Ta esitas Gianninale mingi paberi, neiu jõudis aru saada, et paber on Roomast ja tema ees on salapolitsei agent. Giannina tegi näo, et sisu vastu huvi ei tunne, ja tagastas paberi sellise kiirusega, justkui ta oleks sõrmi põletanud.

Riiklik kurjategija Konrad Kärtner on andnud sisse armuandmispalve. On tekkinud jälle vajadus tema tegelik rahvus kindlaks teha. Ja sinjoriina kohus on teatada võimudele kõigest, mida ta teab Kärtneri isiku kohta. Asutus, kus on au töötada neiu

vanal tuttaval, kahtlustab endist viisi, et «Eureka» endise kaasosaniku nimi ja rahvus on valed. Sinjoriina peaks täpselt teadma, millega tegeles tema endine peremees, peaks mäletama inimesi, kellega ta oli seotud, ja teadma tema posti osas, kuhu Kärtner saatis kirju ja pakke ning kellelt ta neid sai. Kui Kärtnerile armu antakse ja ta vabastatakse, siis on hilja seda kõike välja selgitada. Eksisteerib risk, et me ei saagi teada, kes ähvardas riigi julgeolekut ja rahvuse huve, kes vedas ninapidi ministrit ennast, kelle on kohale määranud duce, kinnitanud kõrgesse ametisse kuningas Vittorio Emanuele ja õnnistanud Rooma paavst.

«Palun sinjoriinat rääkida mulle kõik täiesti avameelselt, nagu vanemale vennale.»

«Kärtner on rahvuselt austerlane. Ma olen selles kindel nagu selleski, et meie teiega oleme kristlased!»

«Kust sinjoriina teab seda?»

«Ma käisin korduvalt Austria konsuli juures. Sain sealt passi endise peremehe jaoks ja viisin passi kvestuuri elamisloa pikendamiseks. Ja alati vormistati Kärtneri pabereid konsulaadis ruttu. Konsul saatis mitmel korral tervitusi härra Kärtnerile. Olen kindel, et konsul tundis ammu ja hästi minu endist patrooni . . . Kas on sellest teile küllalt?»

«Oletame, et hetkeks . . .»

«Veel on üks märk, mis veenis mind, et endine peremees on austerlane.»

«Mis märk see on?»

«Kui ma esimesi kuid härra Kärtneri juures töötasin, siis kutsus ta mind harva sinjoriinaks. Sageli ta eksis ja kutsus mind preiliks . . . Tean veel üht tundemärki,» lisas Giannina ja läks üle sosinale.

«Kuulan teid.» Vana tuttav nihkus ettepoole ja läks samuti üle sosinale.

«Minu endine patroon ümises sageli Straussi valsse.»

Ja Giannina hakkas muretult ja kelmikalt ümisema valssi «Lood Viini metsades».

Vana tuttav tegi range näo. Näis, et häbematu ja kaval sinjoriina lubas endale tema üle naerda. Kuhu kadus mehe lipitsev armastusväärsus?! Ta ütles karmi tooniga:

«Ma näen, et te tahate jääda vanale seisukohale ja hoida kinni vanast käitumisliinist. Tähendab, meie kangelaslik ajastu, mis sai alguse tuhande üheksasaja kahekümne teisel aastal, pole teile midagi õpetanud? Te kaitsete end taibukalt ja pole midagi üles tunnistanud. Vaadake ette, sinjoriina Esposito, teie toimik ei ole veel suletud!»

«Toimik? Mida see peaks tähendama?»

«Ja te olete endist viisi kahtluse all.»

«Sellist solvamist ei anna püha kolmainsus teile andeks.»

Giannina näis olevat natuke ehmunud. Kogu tema olemus küsis: «Kas ma hakkasin ennast ohtu seadma ja oma endist patrooni välja rääkima?»

«Kolme aasta eest koheldi teid väga pehmelt. Oleks võinud minna hullemini. Ma tundsin ühte väga ilusat sinjoorat, kes sellise süü eest viieks aastaks vangi läks . . . Tollele sinjoorale tuli meelde tuletada, et rahvuse huve ei tohi müüa ka kõige ilusamate kleitide ega kõige lihtsamate briljantide eest.»

«Kuidas te julgete mulle seda öelda?» Giannina laksatas peopesaga vastu lauda. «Kes muu, kui minu kasuisa, aitas kaitsta rahvuse huve? Oma pehme loomuse eest maksis ta eluga. Ja te nagu ei teakski, kui räpaselt pettis too asutus, kus teil on au töötada. Timukad! Provokaatorid! Et põrgulised nende arvel teises ilmas tõrva kokku ei hoiaks!»

«Teie asemel oleksin ma ettevaatlikum väljendustega . . .»

«Kas te ei jõua ära oodata, millal saate minu peale kaevata?»

Vana tuttav vaikis, heitis siis pilgu märkmikku ja küsis lipitsedes:

«Kas sinjoriina ei mäleta «Eureka» klientide seas Raederi nimelist meest? Sakslane, pikka kasvu, laiade õlgadega, punakasblond, laubal vaevumärgatav arm.»

Giannina vastas, et armiga inimestest, kes käisid «Eurekas», mäletab ainult vana postiljoni Domenicot, kuid too on lühike ja tal on arm kaelal, ning vaeseke pole vist enam elavate kirjaski.

Vana tuttav tegi näo, et ei märganud sinjoriina nöökivat tooni ja küsis temalt endiselt uurija asjalikkusega:

«Kas teie patroon kohtus sageli välismaalastega?»

«Kohtus küll. Ta käis ka ise välismaal. Saksamaal ja Hispaanias. Aga siin, Milanos, kohtus ta itaalia ärimeestega. Ta ei armastanud käia restoranis. Armastas ainult ooperit, käis sageli «La Scalas». Sõitis mitmel korral ka Genovasse etendustele.»

«Genovasse?» muutus vana tuttav tähelepanelikuks.

«See oli siis, kui «Carlo Felices» laulis Gigli. Endine patroon oli väga uhke, et tema armas Viin on maailmale nii palju geniaalseid muusikuid andnud. Sinjoore arvatavasti teab, keda patroon silmas pidas?»

«Mina eelistan itaalia muusikat,» turtsatas vana tuttav rahuldamatult ja küsis pärast pausi: «Kärtner sai posti paljudest riikidest. Kas Venemaalt ka kirju saabus?»

«Kirjakast meie büroos lukus ei käinud. Tavaliselt võtsin mina kirjad välja. Aga Venemaalt ei olnud kirju iialgi.»

«Kas seekord ei peta sinjoriinat tema hea mälu?»

«Asi on selles, et väike Livio, minu peigmehe vend, korjas postmarke. Ta tuletas mulle mitmel korral meelde, et kogub

marke. Kõige sagedamini võtsin ümbrikelt Livio jaoks saksa, austria ja hispaania marke. Tehnikaajakirju saabus Berliinist, Hamburgist, Prahast . . .»

«Millisest linnast tuli hispaania post? Ega mitte vabariiklaste juurest?»

«Ei, Burgosest, Sevillast, ja veel Hispaania Marokost. Asi on selles, et «Eureka» avaldas Hispaania lehtedes reklaamkuulutusi. Hiljem ostis mingi kindral Franco ministeerium mingite seadiste patente mingite lennukite tarvis. Ma tean, et «Eureka» sai patentide eest palju raha. Kõik rahad tulid panga kaudu. Sinjoore võib kergesti kontrollida, millal ja kui palju sai firma patentide eest. «Eurekal» olid jooksvad arved «Banco di Romas» ja Lombardia renteis. Teie salaasutuses teatakse kõigest sellest.»

Vana tuttav näris rahulolematult huuli ja küsis siis täiesti seosetult eelmise küsimusega:

«Miks pidas sinjoriina Kärtneriga kirjavahetust? Ta on tähtis riiklik kurjategija! Te ei ole enam väike ja peate mõistma, kui kergemeelne see on. Uskuge mind kui vana tuttavat. Lõppude lõpuks võib kannatada noore, pealegi kena itaallanna reputatsioon.» Vana tuttav kleepis välgukiirusel näole naeratuse, kuid sealsamas tõmbas käega üle näo, justkui naeratust maha pühkides, ja kõrgendas häält: «Korralik sinjoriina, eriti kui tal on peigmees, ei tohi teiste meeste vastu huvi tunda. Ma ütlen seda teile nagu vanem vend. Seda enam, kui see mees on välismaalane ja tegeleb räpaste asjadega.»

«Mul pole olnud mingeid motiive kirjavahetuse pidamisel endise patrooniga, peale nende, mis on võimudele teada. Sinjoore Pagagnolo käsul müüsin ma maha tema endise ärikaaslase riided ja muud asjad. Ta olite läbiotsimise juures ja nägite vara nimekirja. Politseikomissar toppis selle nimekirja pärast läbiotsimist minu kätte. Kas te olete unustanud, kuidas ma vastu ajasin? Aga tema karjus minu peale. Hiljem nõudis minult allkirja. Ja nüüd, kolme aasta pärast, ilmute teie ja karjute jälle minu peale . . .»

«Kui ma tõstsin häält, siis see juhtus tahtmatult. Kahetsen väga, sinjoriina, et te . . .»

«Või tahate, et ma saaksin varga kuulsuse?!» katkestas Giannina teda tormakalt. «Härra Kärtner arvestab mulle iga müüdud asjalt soliidse protsendi. Ja tasub eraldi toidupakkide saatmise eest. Jõuludeks ja lihavõttepühadeks. Minu arvates on issanda pühad kõikide inimeste jaoks. Isegi nende jaoks, kes istuvad vangis. Või teie, sinjoore, ei käi kirikus?»

«Ma jätan harva pühapäevase jumalateenistuse vahele, aga suurtel pühadel . . .»

«Näete nüüd, suurtel pühadel peab meie kuningas vajalikuks vange paremini toita,» katkestas Giannina teda jälle. «See on kristliku armulikkuse akt! Minu endine patroon on ka katoliiklane.»

«Katoliiklane?»

«Jah, meil tuli ükskord sellest juttu. Kirikus ta küll ei käinud, igatahes mina ei ole teda kirikus näinud. Aga usklikesse suhtus ta austusega. Pidas minu usutundest lugu. Oskas peast palju palveid. Ei lasknud mööda ühtki Verdi või Mozarti «Reekviemi» ettekannet. Võis laulda algusest lõpuni «Ave Mariat». Kas teil on meeles, kes selle palve kirjutas? Vist Schubert?»

Vana tuttav vaikis, täpsustas millegipärast «Reekviemi» osas, sosistas mõeldes, justkui oleks ise palvetanud, otsis siis pliiatsi välja ja kirjutas midagi märkmikku.

«Kas müümata on veel palju endise patrooni asju?»

«Kõik hinnalised asjad on müüdud. On jäänud tühja-tähja.»

Neiu tõi vana nimekirja ja näitas seda. Nimekiri oli kinnitatud politseikomissari allkirja ja pitseriga.

«Kui oleks tahtnud, ka siis poleks saanud siin midagi varjata.»

«Kui kallilt müüsite kirjutusmasina?»

«Tuhande ühesaja liiri eest.»

Just see summa oli tal omal ajal märgitud vanglasse saadetud kirjas.

Vana tuttava näol peegeldus hetkeline pettumus, mida ta ei jõudnud varjata. Ta tahtis sinjoriina valelt tabada, kuid summa oli õigesti öeldud.

«Kas te ei kahtlusta äkki, et ma ei näidanud õiget summat?»

«Mis te, mis te . . . Kas ma võiksin mõelda, et selline sinjoriina . . .»

«Miks te siis norite?» Giannina püüdis paista tõsiselt vihale aetuna. «Minu komisjonitasu oli kirjutusmasina pealt ainult kakssada liiri. Aga kas te teate, kui palju oli sellega jändamist? Kas mind on palgatud seda kuradi masinat käe otsas tassima? Juba ammu on õpitud tegema kohverkirjutusmasinaid, aga meie kontoris seisis vana, raske «Underwood». Nii võib veel songa saada. Jääd igavesti ahtraks! Kahel korral tuli takso üürida. Arge arvake, et mulle maksti selle eest eraldi! Võta näpust! Arge arvake, et austerlane tegi suure heateo ja minu õnnelikuks! Kuigi te saate isegi aru,» Giannina alandas häält, «et kakssada liiri on minu jaoks ka raha.»

«Kärtner pääseb varsti vabadusse. Arvatavasti ilmub ta enne väljasaatmist siia. Ma oletan, et ta tänab sinjoriinat selle eest, et sinjoriina täitis nii püüdlikult oma kohustusi. Olgu siis, nimetame neid kohustusi ametialasteks . . .» ta kihistas naeru.

«Oma lollakad vihjed jätke endale. Kasutate seda, et mul pole kedagi kaitsjat? Et minu Hispaanias haavatud ja ordeniga autasustatud peigmees sõdib jälle seal ja käsutab superarditi rühma? Pole midagi öelda, või «vanem vend»! Ei kadesta teie nooremat õde! Millised kohustused on mul siis peale ametialaste?» Nüüd oli Giannina tõesti vihale aetud. Ta surus peod vastu lõkendavaid põski, sest teadis, et punastus. «Iga itaallanna, kes käib kirikus ja pihil, oleks minu asemel teinud sedasama. Padre Lucciano õpetas mulle, et tõeline katoliiklane peab olema halastaja, mingeid poliitilisi seisukohti arvestamata. Muide, ega ma hästi poliitikast aru saagi. Te olete halb katoliiklane! Tõeline katoliiklane ei solvaks üksikut sinjoriinat. See on sama hea kui pühapilt ära varastada . . .»

Vana tuttav kahetses juba oma vihjet ja seda, et oli juttu üldse alustanud. See veel puudus, et sinjoriina nüüd hüsteerika korraldab?

Neiu aga oli suutnud juba endast võitu saada ja jätkas rahulikult:

«Võin teile kinnitada, et mul pole mingit tahtmist Kärtnerit näha pärast seda, kui kuningas on talle armu andnud. Seda enam, kui ta on tõesti süüdi ja kui tema ilmumine Milanosse põhjustab lollakaid kahtlusi, nagu need, mis tõid teid minu juurde. Kahte soldotki ei maksa kõik teie vabandused häirimise pärast.»

«Mis tähendab — ei ole tahtmist Kärtnerit näha?» elavnes vana tuttav paugupealt. «Vastupidi, nähke teda tingimata! Ja võib-olla avameelsuse või nõrkuse hetkel, — uskuge, vahel on need kaks mõistet nii lähedal teineteisele! — avaldab teid usaldav kurjategija meile teiega midagi uut.»

«Vannun krutsifiksi kohal, et kui saan temast teada midagi uut, mida ma ei tea praegu ja ei teadnud enne, ei hakka ma seda teie eest varjama. Vannun Kristuse kibuvitsakrooni juures!»

«Vanne ei kohusta mind millekski,» mõtles Giannina vallatult. «Ma tean Kärtneri kohta niigi kõik ja ei saa midagi uut teada. Mis vandemurdmine see siis on?»

«Nüüd te räägite nagu tõeline patrioot!» Vana tuttav naeratas kramplikult; hea, et usklik katoliiklane andis talle sellise vande. «Mul on neid sõnu eriti meeldiv kuulda kauni naise suust.»

Vana tuttav vabandas veel kord tülitamise pärast ja jättis hüvasti. Vaevalt oli uks tema taga sulgunud, kui Giannina puhkes tasa, kuid südamest naerma. Kui ta nii naeris, tundus, nagu oleks tal midagi kurku läinud.

Juba mitu päeva enne vangistuse lõppu ei suutnud Étienne ette kujutada, kuidas ta üle elab ja mõistuse juurde jääb, kui teda ei vabastata seadusega määratud ja amnestiatega tagatud päeval.

Teda aga hoiti endist viisi trellidega puuris ja ta on endist viisi elus.

«Nean iga päeva!»

Kust leida jõudu, et üle elada üksikvangistust, mida ei saa enam mõõta ei päevade ega nädalatega, mitte millegagi? Kiiremini unustada vabaduse viirastus, mis oli tema kambrist häältetute sammudega mööda astunud. Mis vabastajaingel see on? Vana vangivaht! Jälle ja jälle kolistab ta riividega, kaabib kolm korda päevas üle trellide — kas pole läbi saetud? —, pöörab võtmeid krigisevates lukkudes, luurab nuuskurisilmaga läbi spioncino. Ja pole jõudu, mis lahutaks valvaja ja valvatava.

Miks ta viidi üle üksikkongi ja miks ei vabastata? Selleks, et vangid ei saaks teada jämedast seaduserikkumisest. Ta käib nüüd jalutamas täiesti üksi, teda toimetatakse vanglaõue läbi tühjade koridoride ja treppide. Ja ta ei käigi iga päev jalutamas, sagedamini keeldub, mida ei juhtunud varem. Pärast jalutust vanglaõues on üksindus veelgi piinarikkam.

Ta naasis oma üksikkongi lausa õudusega, vaatas ükskõikselt ümberringi, aga kamber võttis teda vastu esemetega, mida oli vastik vaadata, need ei äratanud enam mingeid mõtteid ega mingeid muljeid.

Ükskõikselt vahtis ta ämblikuvõrku laenurgas. «Ämblik on selles kambris peamine, mina olen ainult kärbes, kes on sattunud tema võrku. Kõik mahlad on minust juba välja imetud ja järele on jäänud ainult kest. See olen mina, kes mustendab tombukesena ämblikuvõrgus.»

Oli selge, et lähemal ajal ei kavatseta teda vabastada. Kui reetlik oli olnud hiljutine rõõm!

«Taipamatu imik! Uskusin fašistliku seaduslikkuse jõudu! Ja ise nii kaua ära istunud. Oleks aeg vaenlast paremini tunda. Bruno kahtlus oli õige.» Ta võpatus oletusest. «Võib-olla on tühistatud mõlemad amnestiad ja mul tuleb istuda kõik kaksteist aastat?»

Ootamisest ära piinatud, nõudis ta kohtumist capodirettorega. Keegi administratsioonist ei ilmunud kaua kutse peale, viimaks tuli capoguardia. Kärtner ei hakanud capoguardiaga rääkima ja nõudis uuesti kohtumist capodirettorega, lubas muidu näljastreiki alustada.

Direktori kalgid silmad ei ennustanud midagi head. Ta silitas ükskõikselt kortsulist peakolu ja teatas, et Kärtner on kinni peetud peaprokuröri nõudmisel. Eritribunali kohtuotsuse viimast punkti polevat võimalik täita: pole selge, kuhu saata välja karistuse kandnud vang. Konrad Kärtneri süüasi on tagastatud OVRA-sse ja vahialuse edasine saatus ei sõltu vangla administratsioonist ega kohtust, isegi mitte kohtuministeeriumist, vaid ainult OVRA-st. Capodirettore peab vangi 2722 kurvastama: fašistlikku režiimi tahtlikult kahjustavaid isikuid võib Itaalia salapolitsei vanglas pidada tähtajata.

«Põhjus on selles, et Austria keeldus Konrad Kärtnerit oma kodanikuks tunnistamast. Kuhu teid välja saata, kui teie rahvus on endist viisi välja selgitamata? Aga kõigi nelja ilmakaare poole saata — see rikuks Eritribunali otsust.»

«Minu kahtlane rahvus ei seganud tribunali mind vanglasse torkamast. Aga vangist vabadusse laskmast segab.»

Capodirettore vehkis käega ägedalt oma näo ees, see oli äärmise erutuse tundemärk.

«Oletan, et kui Itaalial oleks ühine piir Venemaaga, laheneks teie väljasaatmise küsimus palju lihtsamalt,» muigas Giordano tigedalt. «Aga praegu . . .» Ta ajas jälle olematu tubakasuitsu käega laiali ja lisas rangelt: «Ma tunnen, Kärtner, teid ligi kolm aastat. Olen ammu teid jälginud ja olen kindel, et te olete perekonnainimene. Ja ei mõista, miks on teid Castelfrancos saatuse hooleks jäetud ja miks keegi ei muretse teie pärast.»

«Te teete selleks kõik, et teil vanglas istuva välismaalase eest ei saadaks hoolitseda.»

«Pean avameelselt tunnistama,» Giordano laskis Kärtneri märkuse kõrvust mööda, «et Itaalia hoolitseb oma hätta sattunud salaagentide eest palju paremini.»

«Usun meeleldi, kuid ma olen sellest seltskonnast liiga kaugel. Kui ma oleksin salaagent, oleks minu eest kindlasti hoolitsetud. Muide, siin on teile veel üks tõend, et ma pole see, kelleks te mind peate.»

Étienne tuli kambrisse tagasi rõhutud meeleolus ja püüdis järgnevatel päevadel ajaarvestust mitte pidada — nii suur oli tema ahastus. Ent ta oli varem nii kaua ja püüdlikult peast kalendrit pidanud ja see vanglaharjumus oli nii tugev, et tal ei õnnestunud kalendrist kohe lahti öelda ja ajatusse sukelduda, kuigi üksikkongis ei aita miski sellist arvestust pidada, ei ajalehed, rebitavad kalendrid ega teatrikuulutused.

Varem aitasid alalised õppused ja ahne huvi maailma sündmuste vastu kulutada tal palju aega. Nüüd ta aga ei teadnud, millisest kuupäevast eraldavad teda kõik reeded, teisipäevad ja pühapäevad, kõik vaiksed nädalad, suvistepühad ja uusaastad,

millal lõpeb ängistav ja kasutu vanglas kiratsemine ja kas see üldse kunagi lõpeb?

Ta oli kaotanud õiguse saada kirju, raha ja pakke, kaotanud kokkusaamisõiguse. Talle oli jäetud ainult ahastamise ja mälestuste õigus.

Algul pöördus ta mõttes sagedamini hiljuti läbielatud sündmuste poole. Aga aja möödudes hakkas üha sagedamini meenutama varasemaid aastaid — noorust, poisiiga, lapsepõlve. Ja mida kaugemaid aastaid avastas ta mäluvaramus, seda kergem oli end lahti rebida tegelikkusest, tunda end väljaspool vanglamüüre, mitte kuulda vangivahi raskeid mõõdetud samme koridoris. Eriti kergelt ja kiirelt lendas aeg, kui ta meenutas esimesi kohtumisi Nadjaga, kolimist Moskvasse, päevi, mil nende tuppa ilmus väike Tanja. Ta ei olnud endaga rahul — tolle elu üksikasju oli liiga vähe õnnestunud säilitada. Kas hilisemad aastad olid tõesti ka need üksikasjad välja tõrjunud ja neile polnud jäänud kohta tema salastatud mälus?

Kummaliselt ja pentsikult segunesid mälestused tegelikult elatud elust ja Konrad Kärtneri legendisse puutuvad üksikasjad. Mida kauem ta istus, seda selgema kuju said reaalsed mälestused ja seda segasemaks muutus väljamõeldu — küllap oli see tingitud siseteadvusest, et viimast legendi ta ei vaja enam iialgi.

Mida vähem uusi muljeid ja nendega seotud tundeid kandus tema üksikkongi, seda aktiivsemaks muutus kujutlusjõud, sest mida rohkem igatseb inimene vabadust, seda tugevam on vajadus mõelda ja unistada vabadusest.

Kõige kergem on aega vanglas surnuks lüüa unistamisega. Igaüks, kes satub üksikkambrisse, pöördub ahnelt unistuste poole. Aga kui anda endale vabadus ja mitte tunda piiri, kui fantaseerida lõpmatult, siis võib jõuda teadvuse äärepiirile. Sest saabub selline hetk, kus vang on kõigest maailmas juba unistanud, kus tema aju on alalise, vahetpidamatu kujutlustööga ära kurnatud, kus kujutlus rammestab haiget aju elavate, peibutavate ja imeliste üksikasjade läheduse, ehtsuse, peaaegu kombitavuse ja usaldatavusega.

Vahel ei suutnud ta ka ise mõista, kas mööda vilksatas mälestus või unevari? Isegi uned olid tal viimasel ajal kuidagi kahvatud, verevaesed ja jõuetud, nagu orjauned.

Kui unenäod ei olnud fantaasiavallast, segas ta neid tegelike, reaalsete sündmustega. Järjest raskem oli võidelda tunnete pettusega. Lähedal polnud ühtki elavat hinge, kellegi juures polnud võimalik kontrollida kahtlusi, kui need ilmusid.

Ta hakkas märkama, et kaotab ikka sagedamini piiri une ja ärkveloleku vahel. Arutud unelmad algavad unes ja jätkuvad ilmsi ning häda, kui väsinud teadvus ei suuda nendega toime

tulla. Inimene võib end unistustega uimastada aru kaotamiseni, võib kaotada võimu nende arutute unelmate üle, ja siis kaovad kujutluses kerkiva pildi raamid, mälu ekstsessid muutuvad painavaiks, see aga on juba hullumeelsuse lävi.

Arutud unelmad — kui paljudel vangidel oli mõistus tuhmunud, suutmata vastu seista hallutsinatsioonidele! Kui unistusi miski ei piira, võivad need muutuda nägemusteks, ja siis ümbritsevad vangi igalt poolt fantastilised kujud ja pildid.

Alles nüüd mõistis Étienne vanglarežiimi mõtet, millest oli talle kunagi rääkinud vanem vend Žak ja mis oli kehtestatud poliitvangidele tsaari-Venemaal. Venna jutu järgi oli sunnitöö keskvanglas, kas Grodnos või Bobruiskis, füüsilisele tööle lubatud ainult kui tasuks «hea käitumise» eest. Poliitvangide vabastamine Itaalias igasugusest tööst pole mingi hüve, vaid täiendav karistus. Terve inimene tahab füüsiliselt väsida, töö tooks kaasa isu ja terve une. Vangla eimidagitegemisel on oma politseiloogika: las õige mõtleb vabal ajal oma riigivastase käitumise üle.

Pealesunnitud füüsilist tegevusetust püüdsid poliitilised täita mingi võimlemisega. Aga mida teha siis, kui psüühika jääb ohtlikult tegevusetuks?

Inimene suudab peatada teadvuse igasuguse töö ainult intellekti suhtes jämedat vägivalda kasutades või temast üldse loobudes, sundides teda surema. Teadvuse kõrval on veel elu alateadlik külg, ja seda on intellekti mõjule allutada kõige raskem. Üksikvangistuses viibiv inimene ei tohi mõistust tegevuseta jätta, sest muidu muutub alateadvuse võim eriti ohtlikuks.

Kui teadvus on äärmiselt tühi, tungivad temasse tõelised pisiasjad ja näljane aju neelab kõik alla.

Étienne'i mõtted olid kaotanud endise loogika ja selguse. Vaevalt tekkinud, pudenesid, murenesid ja jagunesid nad tükikesteks, möödavilksatusteks ja katkenditeks.

Vari oli tema ainus sõber. Nad elasid kahekesi üksikkongis ja neil olid ühed vanglariided kahe peale. «Varjul on kõik minu harjumused, aga kombed on tal omad,» tähendas Étienne kusagil ärkveloleku ja une piiril olles. Hiljem aga viirastus talle, et vari lõi temast lahku ja hakkas elama iseseisvat elu.

Étienne tabas end sellelt, et astub üha sagedamini vaidlusse iseendaga ja tema isik kahestub pikaks ajaks.

«Minu mõistus on nõrgaks jäänud... Kas ma olen üksi kambris või meid on kaks — mina ja tema? Veider! Kuidas me sattusime kahekesi üksikkongi?! Ja ka vaidlus minu ja mu teisiku vahel on kuidagi veider. Mina kurvastan, et aastad lähevad, ja veenan teda uuesti asju ajama, et vabadusse pääseda. Aga tema on vastu, tema arvab, et selle asja pärast pole mõtet närveerida

ja askeldada, sest aeg töötab meie kasuks. Trellid roostetavad ja varsti sööb rooste nad läbi. Sada aastat ees või taga, see ei mängi rolli. Tähtis on, et kunagi muutuvad kõik kambriakna trellid roostepuruks. Meie mõlemad, mina ja tema, ronime siis rahulikult aknast välja ja meid ei pea keegi. Enne teeleasumist toob Erakvähk meile kummalegi portsu supilaket. Ja mis on lausa uskumatu, ta praotab lõpuks oma suud ja soovib meile õnnelikku reisi... Aga tõepoolest, oleks huvitav teada, kui palju jäid vanglatrellid viimase kolme aasta jooksul rooste toimel peenemaks. Niisama on vist kolme viimase aastaga veelgi õhemaks muutunud pronksist apostel Peetruse jalapöid. Roomas Püha Peetri kiriku altari poole minnes jääb kuju paremale, aga miljonitest usklikest suudeldud jalapöid on tõepoolest mõne aastasajaga tublisti õhemaks jäänud...»

Ja veel oli Étienne'il vaja teada, kui palju oli kaldunud Pisa torni tipp selle ajaga, mis ta vanglas istub. Meeles oli vaja pidada ainult seda, et torn kaldub ühtlaselt, üks millimeeter aastas.

Keset sügavat ööd kostis eestlükatava riivi kolinat, krigises uksevõti. Kambri uksele ilmus vangivaht. Keegi uus, Étienne polnud teda iialgi näinud.

«Näen teid esimest korda. Kas te valvate teises koridoris?»

«Ma ei ole vangivaht.»

«Kes te siis olete?»

«Mu nimi on Bonanno, olen arhitekt. Mina tegin torni ehitades arvestusvea. See juhtus Pisas. Ma tulin teie juurde hoiatama, sinjoore, et minu torn vajub. Ta on püstteljest kõrvale kaldunud juba viis meetrit viisteist sentimeetrit. Ja võib iga hetk kokku variseda. Pidage meeles, ma olen teid hoiatanud!»

Étienne tahtis välja uurida, kui kaugel on Pisa Castelfrancost ja mil viisil võib torn langedes ulatuda selle vanglani, kuid sinjoore Bonanno jättis küsimuse tähelepanemata ja ütles Étienne'ile lohutuseks, et oma vigade pärast ei tasu meelt heita. Kui tema, Bonanno, poleks teinud arvestusviga torni ehitades, ei oleks ta iialgi kuulsaks saanud. Kes oleks teadnud tema nime, kui Campanile della Primaziale seisaks sirgelt ja ei kalduks? Aga nüüd on inimkond juba kaheksandat sajandit mures Pisa torni saatuse pärast. Tema torn «kuigi kaldub, seisab ikkagi». Bonanno oli kuulnud, kuidas üliõpilased laulsid seda laulukest ja laulnud neile kaasa.

Sinjoore Bonanno tõstis tähendusrikkalt sõrme, seejärel aga kummardus sellise galantsusega, millist kohmakalt ahvib järele Giordano, kui võtab vastu kauneid palujaid.

Sinjoore Bonanno väljus kambrist, lükkas kärmelt ja osavalt ukse ette riivi ning lukustas ukse.

Étienne hüppas koikust, külm higi otsa ees, ja vappus närvivõbinast. Ta mõistis, et see oli olnud järjekordne hallutsinatsioon, aga niipea kui taipas seda, ta rahunes ja sai tagasi isegi naljatuju. Kahju, väga kahju, et seesama arhitekt Bonanno ei võtnud omal ajal ette vangla ehitamist Castelfrancosse. Võib-olla oleks see kiiremini kokku varisenud kui Pisa torn, mis küll kaldub, kuid seisab siiski püsti.

Põletikuline fantaasia sünnitas kõikvõimalikke põgenemisplaane. Kuidas ta oli õppinud iseennast tüssama, end kõlbmatute ja magusate unelmatega petma! Need olid nagu dipsomaania, nagu mõttenarkomaania — kõik hullud päästmisplaanid, mis olid sündinud kusagil une ja ärkveloleku, terve mõistuse ja arulageduse piirimail.

Kui lihtsalt toimus oodatud ja nauditav põgenemine vanglast! Alustada võis sellega, et Erakvähk ise aitas vangil 2722 linad ribadeks rebida ja neid linaseks köieks kokku sõlmida. Erakvähk vaikis nii nagu ikka ja ei vastanud küsimusele: miks on tal seljas Vene kardavoi vorm — kahe peaga kotkas vormimütsi ees, revolver oranživärvi nööri otsas, laiad, pudelikujulised säärikutesse topitud püksid jalas... Étienne laskus mööda linast köit õnnelikult alla. Niipea kui ta maani jõudis, nägi ta Vana. Too andis märku õele Amaliale, kes jooksis vastu, tsiviilriided sülle kahmatud. Milline meeldiv üllatus! Étienne kooris vangirüü ruttu seljast. Amalia aitas venna ümber riietuda ja kadus sealsamas. Étienne ja Vana aga hakkasid mööda vanglasisest ringtänavat astuma. Vana astus muretult ja kiirustamata värava suunas ja rääkis käies, kuidas ta noorpõlves põgenes Irkutski kubermangus asumiselt. «Kas meid välja lastakse?» küsis Étienne väravale lähenedes murega. «Ma ütlen, et lähed koos minuga,» rahustas Vana. Ja tõesti, kui nad väravast läbi läksid, ütles Vana Étienne'i poole viibates ainult: «Koos minuga.» Korrapidaja kapral võttis valveseisaku ja raius vene keeles: «Astuge läbi, seltsimees korpusekomissar!» Värava taga ootasid neid hobused, aga mitte kaless, mida võib näha Itaalia linnades, vaid ehtne vene troika. Étienne ja Vana hüppasid vankrile, kui hobused olid juba liikuma hakanud. Sõideti maanteele ja pöörduti oliivisalu taga Modena peale. Hobused tormasid tuhatnelja, kutsar ajas neid taga ja karjus postipoisi moodi: «He-ei, ära hulla!!!» Kutsari hääl tundus Étienne'ile tuttav ja kui too, käes pinguli ohjad, keha natuke tagasi sirutas ning viimaks sõitjate poole pöördus, tundis Étienne ära oma vanema venna. Millal jõudsid Žak ja Amalia Vanaga tutvuda? Troika kihutas Modena tänavatel. Troika tormab, troika kappab, tõuseb tolmu kapje alt... Aga neid ei ajanud taga karabinjeerid ega vangivahid, vaid tsaari kardavoid. Nad puhusid vilesid, vehkisid oranžide nööride otsas rippuvate revolvritega ja karjusid täiest kõrist: «Võta kinni!»

Õnneks ei mõistnud linnakese elanikud vene keelt ja nad ei pööranud karjumisele vähematki tähelepanu. Troika viis põgenikke aina kaugemale vanglast, Reggio nell'Emilia poole, kardavoid jäid lootusetult maha ja varsti polnud neid enam teetolmupilves näha...

Étienne oli juba ammu aru saanud, et maailmas pole suuremat pettust kui enesepettus. Pole võimalik põgeneda tõelisest efemeersesse, peaaegu mõistusevälisesse, kus kõik kaotab püsivuse ja tasakaalu, nii eelaimused kui tunded, nii aistingud kui mõtted ja sõnad.

Oli aeg, kus ta plaanitses tõsiselt hullumeelsust simuleerida. Aga praegu ei oleks ta sellise pahaendelise teeskluse peale riskinud välja minna, sest kartis tõeliselt mõistusehäireid ja sageli jälitas teda hullusekartus.

«Jumal hoidku, et ma hulluks ei läheks!»

Jah, kõige tähtsam oli mitte kaotada kontrolli kaduva, tuhmuva teadvuse üle, mitte kaotada hingelist, psüühilist tasakaalu. Kuidas hoida end õudse ohu eest?

Étienne mõistis, et peab sundima ennast tegema pöörde reaalsuse poole ja sellega vabanema raugematust kujutlusest, mis nii sageli piirneb haiglaste, ohtlike illusioonidega.

Häda seisnes selles, et ta ei suutnud toime tulla apaatiaga ja leppis sellega, et tema aju oli muutunud tegevusetuks.

Võimalikult ruttu tagasi raamatute ja regulaarse õppimise juurde!

Lõppude lõpuks pole asi selles, kas kannab töö vilja ja millist nimelt. Vajalik on ajutreening, aju aga on võõrdunud tööst. Ainuüksi mõtlemine aitab paraneda ning võõrutab kohtumistest oma teisiku või sinjoore Bonannoga.

Kas tohib elu kambris nii vaeseks muuta?! Ainult näib, et sinu elus ei juhtu midagi. Kui kalendrit mitte jälgida ning anduda monotoonsele ja tardunud vanglaelule, siis võib ka su hing muutuda niisama liikumatuks, tunded aga tarduvad ja muutuvad puiseks nagu vangla päevakord. Ja juba allud sa endalegi märkamatult närusele korrale sedavõrd, et hakkad keerutama ühtede ja nendesamade tähtsusetute mõtete ja pisitundmuste ümber, ühtede ja samade kahvatute ja vaeste sõnade vallas.

Ta teadis juba, et oli teinud mitu tõsist viga. Ta poleks tohtinud keelduda vangla raamatukogu raamatutest, kui iganenud need seal ka polnud. Lubamatu oli keelduda jalutuskäikudest. Veelgi vähem võis seda teha nüüd, kus ta elas pooleldi näljas, kui tal polnud kahtekümmet kahte tšenteesimot pudeli piima ostmiseks, kui ta ei võinud loota jõulupaki saamisele. Raha pol-

nud isegi viletsa pühapäevalehekese jaoks ja ta ei teadnud ammu, mis toimus maailmas.

Étienne oli hiljuti märganud, et tal on hakanud värisema käed ja jalad. Võib-olla ka pea? Talle meenus vang, keda oli rohkem kui kolme aasta eest kohanud «La Regina del Cielo» õuel, too halli habemega, turris juuste, mullakarva halli näo ja tühjade silmadega mees, kes suutis vaevu taltsutada kogu keha vaikset vabisemist. Too vang oli ära istunud juba kaksteist aastat! Kas Étienne ei olnud liiga vara muutunud tema sarnaseks?

Võib-olla tuli see unetusest? Juba neli ööpäeva polnud ta maganud. Kadunud olid nii uni kui ka isu. Ta ei suutnud toitu puudutada ja neelas iga tüki alla vägisi.

Ta märkas endal juba vangivahtide rahutuid pilke. Kas ei tundunud Erakvähile, et vang 2722 on otsustanud end surnuks näljutada?

Üksikkong tõi talle piina, mida oli korrutatud lõpmatusega. Nii päeval, kui apaatia tundus röövivat kõik mõtted ja tunded, kui ka öösel, mida pikendas unetus, tuletas ta sageli meelde piiblisõnu: «Surm, kus on sinu astel?» Nüüd erutas teda vähe probleem, kui kaua ta veel elab, mitu päeva, kuud või aastat.

Ta oli palju kordi lugenud ja läbi lugenud piibli, mis lebas kambris, ja võttis selle kätte ka täna.

Piiblit lugesid peaaegu kõik vangid. Ühed leidsid temas vastuse hinges säilinud usutarvidusele. Teised, usus petetud ja pettunud, ei võinud lugeda piiblit ärritumata. Étienne aga leidis piiblilugudes toitu mõistusele, polemiseerimiseks tundmatute muinasfilosoofidega. Ta pidas pikki tuliseid dispuute halli habemega tarkadega, tundmata hämmeldust oponentide, pühade apostlite ja prohvetite kõrgete tiitlite ees.

Eelmisel päeval oli talle tundunud, et nürinenud ei ole ainult tajumisteravus, vaid ka mälu on hakanud kustuma. Kui mälu ütleb üles, siis on tema läbi kui kutseline luuraja.

Aga kui ta on võõrdunud ka kiirest taipamisest ja muutunud taipamatuks juhmardiks?

Ta kartis väga viimast šifrit unustada, justkui oleks pidanud selle kellelegi järeltulijale üle andma, justkui ei oleks ta muidu oma sõjaväelist kohust täitnud. Ta oli kohustatud šifrit meeles pidama nii nagu vene tähestikku või araabia numbreid või gregooriuse kalendrit.

Étienne oli tõsiselt erutatud ja otsustas endale eksami korraldada. Ta avas piibli, süvenes töösse ja veendus peagi, et mälu pole teda reetnud. Võib-olla oli ta tuhande aasta kestel esimene, kes tuli mõttele piibli teksti šifreerida.

«Alguses lõi Jumal taeva ja maa. Ja maa oli tühi ning paljas, ja pimedus oli sügavuse peal, ja Jumala Vaim oli lehvimas

vee peal. Ja Jumal ütles: Saagu valgus! Ja valgus sai. Ja Jumal nägi valgust, et see hea oli, ja Jumal tegi vahe valguse ja pimeduse vahele. Ja Jumal nimetas valguse päevaks, ja pimeduse nimetas ta ööks; siis said õhtu ja hommik esimeseks päevaks.»

Étienne lõpetas töö piinatult, peavaluga ja ülepingutusest nõrgana, kuid jäi endaga rahule. Šiffer elas tema ajus edasi, nagu oleks sinna igaveseks sisse graveeritud. Kõik vangla-aastad oli viimane šiffer peitnud end kusagil teadvuse kõige vaiksemas nurgakeses, ta ei olnud surnud ja ei lubanud nüüd ka oma peremehel surra.

See mõttetuna tunduv töö oli aidanud Étienne'il ergutust saada, sest ta teadis, et oli teinud töö laitmatult. Leidub veel püssirohtu püssirohusarves! Vara on veel relva nurka visata!

See tähendas, et tal polnud õigust apaatiaks, ükskõikseks ellusuhtumiseks. Ta oli kohustatud, kui ta tahtis endast endist viisi lugu pidada, saama jälle elava hinge.

Mitte neetud, vaid õnnistatud olgu tänane päev ja kõik päevad, mis tuleb tal elada!

Pärast tööd piibliteksti kallal uinus ta viimaks ning magas kaua ja sügavalt, justkui oleks otsustanud välja magada kõige nelja ööpäeva eest. Kui ta üles ärkas ja püsti tõusis, tundis ta esmakordselt mitme päeva jooksul nälga.

Vanglas on vabadus piiratud siseeluga, aga tahe muutub ainult vastupanutahteks. Seda lubamatum on, et tahe ta reetis! Muidugi on elu, mis rajaneb üksnes tahtel, vilets ja armetu, kuid temast endast sõltub, et elu ei oleks viljatu.

Kuidas ta võis lasta ükskõiksusel võimust võtta teadvuse üle? Nii kaotab ka hing võime tunda ja süda jahtub. Ta peab koguma kõik jõu, et jagu saada moraalsest jõuetusest!

Kui talle tõesti on määratud elada ahastuseni, olgu see ahastus siis tormiline, isegi skandaalne, aga mitte vaikne, tardunud, leplik ja jõuetu.

Hiljaaegu tahtis ta maha jääda kalendrist, kaotada äratüüdanud neetud päevade arvestus. Nüüd aga kiirustas ta tormakalt ukse juurde, kutsus kohale vangivahi, nõudis, et tema juurde ilmuks kiires korras capoguardia, selgitas välja, mis päev on täna, nõudis näljastreigi ähvardusel, et teda varustataks paberi ja tindiga palvekirjade ja avalduste jaoks, mida ta tahab saata prokurörile, kohtuministeeriumi ja uurijale ning teistel aadressidel.

Capoguardia oli nõus vangi 2722 nõudmisega. Niipea kui sulgus uks, tegi Étienne katset tegelda millegagi, mis sarnanes võimlemisega, seejärel ronis taburetile ja võttis kambrinurgast alla vana ämblikuvõrgu.

Alguses aitas teda ka keelte õppimine. Millegipärast oli tal kogu aeg meeles, et hispaania keeles on sõnad «tahtma» ja «armastama» samatähenduslikud, nii nagu ka sõnad «ootama» ja «lootma».

Oodata ja loota!

Ta võttis endale kohustuse: iga päev mõelda, rääkida valjusti ja deklameerida luuletusi erinevates keeltes, igal nädalapäeval eri keeles. Esmaspäeval kõlas kambris saksa keel, ta luges peast Heine ja Rilke luuletusi; teisipäeval inglise keel; kolmapäeval prantsuse keel, tal õnnestus mälupõhjast kokku kraapida hulk värsiridu — Hugo, Béranger, Ronsard, Paul Verlaine; neljapäeval kõlas hispaania keel ja üksikkongi külaliseks sai don Quijote; reede oli itaalia päev; laupäev vene päev. Ja ainult pühapäeviti elas üksikkambris internatsionalist, kes sõitis lihtsalt ühest riigist teise, ja igal pool oli tal kokkusaamisi kuulsustega.

Lingvistiliste õppetundide kõrval pühendas Étienne palju aega mitmesuguste kaebuste, nõudmiste ja taotluste loomisele. Ta kirjutas ja saatis erineval aadressil palju sapiseid sõnu fašistliku seadusetuse ja õiguste metsiku jalgeallatallamise kohta.

«Pärast seda, kui minu karistusaeg oli lõppenud, saatsin ma *capoguardia* allkirja vastu järgmised kaebused:

1. Kohtuministeeriumi. Vastuseta.
2. Vanglate Peadirektsioonile. Vastuseta.
3. Prokurörile Eritribunali juures. Vastuseta.
4. Uurijale Modenas. Vastus: kohtuotsuse täitmise kontrollimine kuulub peaprokuröri kompetentsi.
5. Apellatsioonikohtu nõunikule Bolognas. Vastus: küsimuse võib lahendada ainult peaprokurör.
6. Peaprokurörile järelepärimisega: miks ei täideta Eritribunali otsust (väljasaatmine Itaaliast karistuse ärakandmise järel) ja miks peetakse mind vanglas. Loetletud on kõik järelepärimised teistesse instantsidesse. Vastus: toimiku on välja nõudnud OVRA, prokuratuur saatis selle ära, tuleb oodata OVRA otsust.
7. Kohtuministeeriumi järelepärimisega: millise seaduse alusel peetakse mind tähtajata üksikvangistuses. Vastuseta.
8. OVRA inspektorile. Samasugune järelepärimine. Vastus: Salapolitsei ei ole kohustatud selgitusi andma.
9. Siseministeeriumi järelepärimisega: milles mind täiendavalt süüdistatakse ja miks ma olen sellises olukorras. Vastuseta.
10. Uurijale kohtumisel üle antud kaebus. Ma tuletasin meelde kriminaalkoodeksi § 481 ja nõudsin selgitust, miks seda paragrahvi rikutakse. Uurija karjus minu peale ja trampis jalgadega. Ma näitasin uurijale Mussolini kõnet Ülemkohtus. Selles kõnes kinnitatakse, et vangla administratsioon ei või mitte mingil juhul muuta seadusi. Ma nõudsin kirjalikku vastust oma järelepärimisele. Uurija vastus: kohtuotsus minu asjas langeb Salapolitsei määrustiku § 286 alla, aga see paragrahv näeb ette erakorralisi meetmeid.
11. Seaduste järelevalvet teostavale prokurörile. Kaebus uurija sündsusetu käitumise kohta ja jämeda seaduserikkumise kohta nende poolt, kellele uurija allub. Vastuseta.
12. Juristide Ühingu asepresidendile. Meeldetuletus Roomas 1936. aasta oktoobris toimunud kriminoloogide kongressist, kus asepresident esines ettekandega Salapolitsei poolt võetavaist meetmeist ja kuulutas, et maksimaalmeede, mida võib salapolitsei Itaalias kohtuta võtta, on väljasaatmine. Protest § 286 viitamise vastu, sest see paragrahv ei puutu asjasse. Ma süüdistasin asepresidenti selles, et ta pettis kongressi ja varjas pettust juriidiliste terminitega. Vastuseta.»

(Juristide Rahvusliku Ühingu presidendile saadetud kaebusest; kaebus seisis palju aastaid liikumatult vangla kantseleis.)

Étienne'i olevik oli traagiline, kuid ta harjutas end uuesti elama ainult olevikus, raiskamata hingejõudu viljatutele unistustele. Nüüd heitis ta kõrvale kõik illusioonid, sest pärast neid muutus ümbritsev tegelikkus veelgi hallimaks, armetumaks ja nukramaks ning naasmine tegelikkusesse oli raske ja valuline. Aga milline ka polnud tegelikkus, kui õudne ka polnud vanglaelu proosa, Étienne eelistas seda unistustele teostamatust, unelmatele võlulossidest, miraažidele, mis maalisid jalutuskäiku muinasjutuaasal või pidusööki maiuspalade all nõrkeva laua taga.

Parem juba anduda mälestustele kaugest minevikust, alates kõige varasemast lapsepõlvest ja poisieast, tuletada meelde ja mõelda uuesti läbi oma käitumine ning kõrval olnud inimeste teod. Tähelepanelikult vaadelda ennast, seda endist, elukogemustest targa inimese silmadega.

Étienne'i tervis ei olnud muutunud paremaks, kuid see polnud ka nii halb, et arst oleks pidanud ilmutama tema vastu erilist tähelepanu — kahtlaselt sageli küsis ta tervise kohta ja vaatas veelgi kahtlasemalt silma. Ah, vaata, milles on lugu! Arst tahab endale selgeks. teha, kas number 2722 ei kavatse hulluks minna.

Étienne naeris endamisi vanglaarsti üle, kelle ta oli võõruta-

nud sinatamisest ja kes tasus kaheksa ööpäeva kartserit põhjustanud kaebusega.

Teie mure, armuline sinjoore dottore, on tublisti hilinenud. Mitte kiirabi, vaid aeglustunud arstiabi! Juba arsti kahtlus ise näis nüüd Étienne'ile naeruväärsena.

Vang 2722 oli sisse seadnud range järelevalve enda üle. Ta oli saanud tagasi elava hinge. Tal oli jõudu, et kannatada tähtajata.

93.

Tema turjal oli pambuke, mida kutsutigi «kogu varanduseks». Trellidega aknaruut vangitõllas. Vangiautos. Vangivagunis. Ja üksnes siis, kui vahetati liiklusvahendeid, sai Étienne õnnistatud õiguse näha maailma kogu tema terviklikkuses ja täiuses. Siis ei olnud maastik jämedalt ruutudeks jagatud, siis ei vajutatud pilgule avanevale panoraamile sunduslikku ruudustikku. Isegi päikese peegeldus, mis ilmus hetkeks kambri kivipõrandale, oli olnud ruutudeks jaotatud.

Isegi maakera kattev meridiaanide ja rööbikute võrk oli Étienne'i kujutluses vanglatrellide vari!

Kärtner külvas oma reisikaaslased üle küsimustega.

Mida uut on maailmas? Kus möllab täna sõjaleek? Milline valitsus on praegu Inglismaal? Mis on lahti Poolaga? Visa uudishimu muutis ta sõnaohtraks.

Selgus, et varsti saab aasta, mil Itaalia astus sõtta Inglismaa ja Prantsusmaaga. Juba eelmise aasta 10. juunil oli Mussolini sellest kuulutanud oma palazzo rõdult.

Taltsutades ja peites erutust päris Étienne Nõukogude Liidu kohta — kas pole kuulda kanonaadi Idast? Kas Mongoolia piiril, Halhin-Goli jõe ääres on rahulik? Hallipäine sinjoore vastas, et pärast sõja lõppu Venemaa ja Soome vahel on Idas vaikne. Nii sai Étienne teada tollest sõjast ja ta suutis end vaevu tagasi hoida uutest küsimustest. Mitte ükski kaja ega kõma venelaste sõjast soomlastega ei olnud tunginud tema juurde üksikkambrisse läbi paksude vanglamüüride.

Ta mõistis, et ta vahetab ainult vangla aadressi ja teda ei oota vabadus, vaid uus vangistus.

Esmakordselt sattus ta vangivagunisse. Teda viidi mööda vahekäiku, mida palistasid kaks rida väikeseid ja kitsaid kupeesid, igaüks põrandapinnaga mitte üle ühe ruutmeetri. Sellisesse puuri ta pistetigi.

Vaevalt oli rong liikuma hakanud, kui ta taipas, et teda veetakse lõunasse. Võib-olla tuleb see ümberasumine kasuks? Et

ei viidaks ainult mitte Sitsiiliasse või Usticale, kus õhkub halastamatut kuumust Aafrikast. Pehmet mereõhku hingata on haigetel kopsudel kasulik. Ega nii palju tiisikushaigeid asjatult sõida Ponziane saartele, ega Maksim Gorki asjatult valinud endale Caprit.

Pikaajalisest sunnitud vaikimisest ja üksikvangistusest oli Étienne'il hääl täiesti kadunud. Algul rääkis ta nii vaikselt, et karabinjeerid pidid kõike üle küsima. Siis aga sai ta endast jagu, kuigi tuju oli rusutud: ei ole kuigi mugav pikki tunde rongis rappuda, kui jäsemeid muljuvad käerauad. Pealegi oli vasak käeraua-aas halvasti paigaldatud — raud hõõrus valusasti randmekonti.

Kurdistas tänavate paljuhäälsus, kust teda läbi viidi, siis aga vaksali metsik sumin. Vaikus oli kogunenud Étienne'isse paljude aastate jooksul, nüüd näis, et kõik räägivad liiga valjusti, lausa kisavad.

Ja ikkagi tõid kirgas hommik, seejärel aga särav kevadpäev nii palju ootamatut rõõmu, nii palju põgusat vaimustust!

Ta vahtis Bolognas läbi vangiauto trellide välja jaamaümbruse tänavatele ja tundis head meelt iga mööduja üle, isegi tolle üle, kes saatis vangiautot ükskõikse või vaenuliku pilguga.

Võib-olla oli just mööda seda tänavat sammunud hingeldamisega võideldes ja higist tursunud nägu taskurätikuga pühkides Fabbrini? Siin, Bolognas, oli ta alustanud advokaadi-provokaatori karjääri, siin käiski tema räpaseid jälgi mööda hüüdnimi «Lõuad pärani».

Möödujate rõivad tundusid karjuvalt kirevad. Ta oli unustanud, et mitte kogu inimkond ei ole riietatud hallikaspruuni vangiriüsse, et inimesed kannavad värvilisi kleite, pearätte, päevasärke, kübaraid, rätikuid, kaelasalle ja sukki. Ta oleks nagu võõrale peole sisse astunud. Tema silmad olid üle küllastatud tänava ununenud värvipaletist — kirev rahvasumm, erksad sildid, mitmevärvilised majad, trammide ja autobusside lõbus värvikate.

Ja vabalt, konvoita, ringijalutavate inimeste näod — need olid nii erinevad! Võib-olla sellepärast, et ta polnud ammu näinud jumet põskedel, silmade elavat sädelust, ei olnud näinud tujukaid juuksetutte, kiharaid, soenguid ja neiupatse?

Ja kui palju, nagu ilmneb, elab maa peal naisi!

Ta oli õnnelik, et nägi jälle elavat maailma, mis kerkis tema ette värvide, helide ja lõhnade tõusvas külluses.

Ta reageeris tähelepanelikult ununenud helidele. Autosignaal. Jalgrataste lõbus kellahelin. Mandoliinitirin. Trammi krigin järsul kurvil. Tõlla ette rakendatud hobuste kume kabjaplagin. Läbi lahtise ukse kostis trattoriast lauanõude kõlin. Otse Étienne'i

südamesse tungis rinnalapse nutt. Hanede kaagutamine, neid ajas vanaeit üle tee. Praetud kastanite, ajalehe- ja jäätisemüüjate kutsuvad hõiked. Sõjaväemarss pudrutas tänavalaterna külge kinnitatud raadioruuporis, marssi asendas oraatori hüsteeriline kõne, samasugune kähisev ja pudrutav.

Hiljem esitati raadios aariat «Traviatast», ka lauljatar kähises ja pudrutas. Étienne'ile meenus salajane raadiosaatja «Traviata». Kas ta annab veel elumärke, kas Ingrid astub šifreeritud eetrisse, kurameerib raadio teel oma Friedrich Suurega?

Temast ammu-ammu mahajäetud, pooleldi unustatud maailma vastukajad. Ja kuigi tänavasümfoonias pole midagi eriti meloodilist, oli see tol hommikul täis jumalikku harmooniat.

Ääretu maailm eksisteeris ning seda kuulda ja vaadelda võis ainult vapustatud hingega. Päike, taevas, lilled, naised, lapsed — need olid teda ümbritseva imekauni maailma märgid!

Kas aga maksis nii kaua istuda kivikotis, et näha-kuulda kõike seda täiehäälset ja kirevat rikkust ning uuesti olla müüritud nelja seina vahele, nigela taevaraasuga läbi «hundilõugade»? Ta ei olnud nautinud vabadust, oli sellele ainult poole silmaga pilgu heitnud. Kas ta näeb maailma tõesti ainult selleks, et nähtut igaveseks unustada? Kas ta ei näe, kuidas noored puud õpivad esimest varju andma?

Aga kui tal isegi iialgi ei tule elavasse ellu sukelduda, oli ta õnnelik, et mälus oli üles ärganud möödunu.

Mida lähemale jõuti Napolile, seda sagedamini hakkasid saatuse poolt temaga kokkuneeditud teekaaslased rääkima sellest, et neid viiakse mingile saarele. Kõige usutavam oli, et neid ootas asumisele saatmine Ventotene saarele, kuhu käis laev Napolist.

Kaks päeva peeti neid Napolis Carmine vanglas. Hallipäine teekaaslane, kelle kogu rühm lugupidamisega oli salaja vanemaks tunnistanud, meenutas, et ka Antonio Gramsci oli teel Palermosse mõned päevad Carmines veetnud.

Étienne istus vangiautos akna juures, neid, aheldatud vange, veeti läbi koidueelse linna. Polnud raske taibata, et neid viiakse mere äärde, tänavad laskusid mäest alla ning autojuht pidurdas ja võttis gaasi maha.

Nad veeti servizio rapidosse, reisijatesadamasse. Siit sõitsid kaatrid lähemate saarte Procidani ja Ischiani, aurikud Caprile ja saarestiku kaugematele saartele.

Mitte üksnes linn, vaid ka laht, idakünkad ja kuningapalee katus, kust Napoli oli kui peopesal, — kõik puhkas hallis hämaruses, kõik lamas saabuva koidu ootuses.

Tavaliselt toodi vangid kohale mõni tund enne väljasõitu, kui sadam oli vaikne ja tühi. Reisijad ei pruukinud tingimata teada, et trümmis istuvad ja kõlistavad käeraudu vangid.

Karabinjeerid lubasid autost välja tulla ja vangid istusid sadama lähedale kaldakividele.

Merele vaadates oli raske kujutleda, et seesama Napoli laht on tavaliselt taevassinine. Praegu oli meri hallikasroheline ja pruun, aga madalal rippuvate tinahallide pilvede all — must.

Lained pritsisid vange üle piiskade ja vahuga. Oli algamas tõeline torm, mis oli ranna merest valge murdlaineribaga ära lõiganud. Püsiv mühin kurdistas, rääkida omavahel ei saanud, võis ainult karjuda täie häälega.

Mitte ükski kivi, seda enam kivike, ei jää rannas rahule. Kivid liiguvad, pööravad end ringi, rübelevad ja trügivad üksteise seljas, kõik liigub. Tuul rebib vahtu laineharjadelt, kui lained kokku varisevad, ja neil hetkil on näha, kust puhub tuul. Sellest vist saabki alguse torm — voolus ei lange ühte tuule suunaga.

Kui meri on rahulik, tundub silmapiir kaugem, halva nähtavusega aga nihkub silmapiir lähemale.

Oli möödunud tund ja saabunud varahommik, torm aga kogus üha jõudu. Kui laine nüüd vastu rannakive purunes, paiskus tema vaht tagasi, järelejõudnud laineharjale. Nüüd pildus laine mänglevalt suuri kive. Need ei olnud jämedad veeriskivid, vaid arbuusi suurused munakivid. Näis, et isegi massiivsed kivirahnud vappuvad lainete löökide all.

Vaadates tormisele merele meenutas Étienne, et Nadja ei kannatanud õõtsumist ja kartis merehaigust, ning ta muutus äkki murelikuks. Justkui oleks Nadjal, aga mitte temal endal ees seis-

nud merereis kipaka, nõrga aurikuga. Justkui oleks Nadjal kavas olnud purjetada Étienne'i järel mööda seda rahutut merd.

Millal istus ta viimast korda nii lähedal tormisele veele, ise kurt mere möirgamisest ja võlutud? See oli olnud Simeizis, nad olid elanud Nadjaga sõjaväe sanatooriumis.

Praegu ei kuulnud teda keegi, ta võis karjuda kõike, mida tahtis. Äkki haaras teda kirglik soov rääkida, karjuda, laulda vene keeles. Tormine meri ja taevas olid muutunud tema vestluskaaslasteks. Millal tekib jälle võimalus karjuda täie häälega armsaid ja keelatud sõnu?

Mul meenub meri enne äikest: kuis kadestasin laineid ma... Ta tahtis jätkata, kuid oli unustanud sõnad. Deklameeris kaks rida «Oneginist» uuesti, lootes, et hooga meenuvad järgmised. Ent kuidas ta ka ei püüdnud, ei suutnud meelde tuletada. Pettunud, kordas ta valju häälega jälle ja jälle: Mul meenub meri enne äikest... — kuni rebestav köhahoog ähvardas teda lämmatada.

Lahel hüples ja vappus ankruketi otsas kalakuunar. Étienne'il oli seda füüsiliselt valus vaadata — kuunar nagu polnudki ankruketi otsas, vaid ta oli ühendatud sellesama ketiga, mis oli tõmmatud läbi nende käeraudade. Kuunar püüdis ja ei suutnud end oma sunnitööpaigast lahti kiskuda.

Kõik viimased aastad olid vanglaseinad varjanud Étienne'i tormi, äikese ja välgu, paduvihma, üleujutuse ja raju eest. Nüüd aga vaimustas teda stiihia taltsutamatu jõud, mis ei allunud karabinjeeride kaptenile, capodirettorele, fašismikaitse eritribunali esimehele ega ducele endale. Polnud jõudu, mis oleks praegu suutnud takistada tema vaimustust! Selline stiihia võrdsustas õigustes iga diktaatori ja käeraudades inimese. Just selline stiihia oli kunagi võrdsustanud kõik iidse Pompeji elanikud, mattes nad Vesuuvi vulkaanituha alla.

Tunded olid äärmuseni teravnenud. Talle on tavalisest õhuportsust vähe — ta hingab värske õhu puhanguid! Teda kastavad lainete piisad? Ei, ta purjetab tormisel merel piiritusse kaugusse, tulevikku! On lahingutes joovastus, ja seal, kus sünge sügavus, ja metsistunud ookeanil kesk pimedust ja lainetralli, ja lõunatormi laiuskraadil, ja katk kus võtab malli!

Koiduvalgust oli juurde tulnud, silmapiiril paistis Vesuuv, aga siinsamas sadamas — tahvel laevade sõiduplaaniga.

Kuuekesi, saatjaks karabinjeer, sammusid vangid tahvli juurde. Siit, servizio rapidost väljusid aurikud kolm korda nädalas. Esmaspäeval oli otsereis Ventotenele, sinna oli 62,5 miili. Laev oli teel 5 tundi 10 minutit. Teisipäeval läks aurik marsruudil Napoli—Procida—Ischia—Sant'Angelo—Forio—Santo Stefano—Ventotene. Reis kestis 8 tundi 15 minutit. Reedel oli marsruut

samasugune kui teisipäeval, kuid sissesõiduta Santo Angelosse, reis oli 40 minutit lühem.

Oli reede ja võis olla kindel ainult ühes — Santo Angelosse neid ei viida.

Nelja noormeest, naabreid ühe keti otsas, oli hoitud vanglas kaua ja nad saadetakse asumisele igasuguse kohtuta. Nad tabati Hispaania vabariiklaste juurde põgenemise katselt. Poisid olid kutse-eelikud, vandetõotust polnud nad rikkunud, nad lihtsalt ei tahtnud «vabatahtlikult» Francot abistada. Ja nende üle kohut mõista polnud nagu põhjust. Poisid teadsid täpselt, et nad saadetakse Ventotenele, ja olid kindlad, et teisi vange ootab seesama teekond.

Aga Étienne kahtles: siis oleks neid kõiki võidud saata otsereisiga Ventotenele esmaspäeval. Miks peeti neid siis Carmines veel neli ööpäeva?

Ainus nelja ööpäeva jooksul vanglas aset leidnud väike rõõm oli see, et hallipäine vanem oli talle kinkinud ajalehe «Il Popolo d'Italia» värske numbri.

...Ameeriklased olid teatanud Itaalia suursaadikule prints Colonnale, et mereväeatašee on persona non grata, ja olid nõudnud tema viivitamatut tagasikutsumist.

...Jugoslaavias oli kukutatud prints Pavel, seal oli inglisemeelne valitsus. 3. aprillil oli Belgrad kuulutatud lahtiseks linnaks, aga 6. aprillil kell 5.15 hommikul oli alanud pommitamine. Natsid lendasid katuste kohal ja hävitasid halastamatult linna. 8. aprillil saabus vaikus. Seda võis tõepoolest hauavaikuseks nimetada. Varemed, seitseteist tuhat hukkunut. Mitte üksnes inimesed, ka loomad olid õudusest hullunud. Kiskjad olid välja tunginud loomaaia puuridest ja jooksid tänavatel ringi.

...Berliinis Charlottenburgi ooperiteatris laulis Gigli. Ta esines kontsertidega Punase Risti heaks...

Peaaegu poolteist aastat ei teadnud Étienne midagi, mis toimus sõjast lõhkirebitud maailmas, esmakordselt oli ta eile lugenud ajalehte. Aga sel hommikul rannakivil istudes sai ta teada palju teisi uudiseid. Neist rääkis toosama hallipäine vang, kommunistliku partei veteran, kes tuletas Étienne'ile meelde, et Carmine vanglas oli istunud ka Gramsci.

Selle aja jooksul oli sadamalähedasel kaldateel valgeks läinud. Üle tänava kõrgus pruun kuuekorruseline maja. Aknad olid suletud luukidega, elanikud olid juba õhtul end peitnud päevase kuumuse eest, mida täna ei tule.

Kaldateed kattis peenike diabaas, piki kallast kulges betoonkattega telliskivirinnatis. Bulvaril kasvasid plaatanid. Kalda äärde vette visatud kivirahnud kaitsesid kallast tormilaine löökide eest.

Reisijaid oli seekord vähe. Lähenes väljasõiduhetk, aga vangid istusid ikka kaldal ja ootasid. Kapral oli juba mitu korda jooksujalu sadamas käinud ja seal midagi klaarinud, kuid rahulolematult tagasi tulnud ja uuesti minema jooksnud.

Senikaua kuni nad kaldapealsel tolknesid, rääkis hallipäine naaber Étienne'ile, et ka Antonio Gramscil oli ümberasumine Palermost Usticale olnud raske. Kolmel korral oli ta toimetatud tagasi Palermo vanglasse, sest auriku jõud ei käinud tormist üle, ja see toimetas Gramsci vangistuskohta alles neljandal korral.

Karabinjeeride kapral seisis sadamast aurikule viiva maabumistrepi juures ja tülitses kapteniga. Kõigist sõnadest ei saanud aru, kuid võis ette kujutada, kuidas nad karjusid teineteise peale, kui meremüha ei suutnud summutada hääli ja temperamentse vaidluse katkendid lendasid kaldapealsele. Kapral astus vangide juurde ja selgitas: aurik ei randu sellel saarel, kuhu neid saadetakse. Paat saarelt aga ei saa auriku juurde tulla, lainetus ületab kuus palli.

Kivirahnudele istudes nägid vangid, kuidas nende aurik ankru hiivas, kai äärest lahkus ja vapralt tormisele merele rühkis.

Sadamast sõideti tagasi hingelises segaduses, ja raske oli ennustada, kas see oli hea või halb, et auriku kapten keeldus neid pardale võtmast.

Kõik olid väga näljased. Hallipäine vanem ohkas raskelt ja meenutas, et kohalikes trahtrites pakutakse «spaghetti al dente», see tähendab krõbedat; Napolis valmistatakse spagetid üldse kõvemad kui teistes paikades. Teine naaber aga hakkas vangiautos äkki ja kohatult laulma «Hüvastijättu Napoliga».

Étienne vaatas tänavate hommikust elu juba huvita. Tõldauto peatus trammi läbi lastes valgusfoori ees, Étienne nägi maja ukse kohal silti «Pansion Bon Séjour», mis tähendab prantsuse keeles täpselt head kohalviibimist.

Jah, on selliseid õnneseeni, kes võivad saabuda Napolisse, asuda «Pansioni Bon Séjour», külastada pildigaleriid Napoli kuningate palees, käia õhtuti ooperiteatris.

Teeristi juures kõnniteel märkas ta väikest ümmargust torni. See oli ju kuulutustulp! Palava päikese käes pleekinud afišid rippusid räbalatena tulba kumeratelt külgedelt. Étienne jõudis näha viit suurt trükitähte «Tosca» ning talle meenus, et Napolist on pärit Enrico Caruso ja ta alustas oma fantastilist karjääri seal.

Aga niipea kui auto hüppas teeaugus ning reisijaid ühendav kett tõmbus pingule ja kõlksatas, unustas Étienne Enrico Caruso ja tuletas meelde tema nimekaimu, vana vangivalvurit Castelfrancost.

Kes hakkab teda täna valvama Napoli vanglas? Äkki on see viimane vangivaht tema elus? Võib-olla viiakse ta vabale asumisele? Antakse tagasi ees- ja perekonnanimi? Unustatakse tema number 2722 ja kõrvus ei hakka enam helisema vangla riivide, lukkude, krampide ja trellide roostesümfoonia?!

Vangiauto astmelaualt astus ta alla ärapiinatud seisundis. Teda ei olnud ära väsitanud sõit ise ega asjatu ootamine sadamas. Ta oli võõrdunud nii paljusid muljeid vastu võtmast, sellist hulka uudiseid läbi seedimast.

94.

Étienne'i randmed olid täiesti paistes ja ta püüdis võimalikult vähe käsi liigutada. Aga tema naabrid, juba kogenud vangiraudade kandjad, tulid raudus kätega toime tiku süütamise, vilka keeramise, apelsini koorimise, jalgade mähkimise ja jalatsite nöörimisega. Üks tänavatüdruk värvis osavalt huuli ja ripsmeid.

Vastik lugu nende käeraudadega! Kui on külm, siis muutub raud veel külmemaks; kui on kuum, siis kogub raud endasse palavuse ja ei jahtu õhtuni. Raua ja inimkeha temperatuuri vahe tuletab kogu aeg käeraudu meelde. Itaalia keeles kutsutakse käeraudu sõnaga «manette». See meenutab kangesti sõna «mansett». Étienne muigas: ta polnud kogu elu sallinud kangeks tärgeldatud mansette.

Jaama toimetati nad öösel. Käis kumu, et vangivagunid ootavad sorteerimisjaama teedel. Kaks karabinjeeri hoidsid kinni pika ahela otstest, aga ahel oli topitud läbi kõigi sammujate käeraudadest. Mindi lauldes, lõbusalt sõimeldes ja karjudes. Kirjusse ahelikku oli sattunud tublisti prostituute, kes olid kõrvale hiilinud registreerimise ja arstliku läbivaatuse eest. Need saadeti Napolist sunnikorras välja, kohaliku politsei järelevalve alla.

Kaks vangivagunit haagiti kaubarongi külge. Rong venis ainult Paradisio jaamani. Sealt saadeti nii poliitilised kui kriminaalvangid, samuti prostituudid autodega Formiasse.

Sel hetkel ilmus kusagilt välja kärkiv ohvitser ja karjus kaprali peale. Valjuhäälse jutu katketest taipas Kärtner, et Formias on «haisev, kirpe täis üldkambritega vangla» ja sinna välismaalast toimetada ei tohi.

Kärtner jäi üksi. Kapral võttis voorimehe ja toimetas ta kohalikku politseijaoskonda.

Étienne oli unustanud teele kaasa antud leiva vagunisse ja tundis piinavat nälga. Kas värske mereõhu pärast? Või hommikuse Napolis kõndimise tõttu?

Ta püüdis kaprali käest teada saada, kus lõpeb tema teekond ja kuhu ta saadetakse. Aga kapral — kas argpüks või ametnikuhing — ainult laiutas käsi: tal pole õigust öelda. Étienne muigas: kuivõrd oli vanasti kõik lihtsam ja mugavam, vähemalt konvoeerijate seisukohalt. Tuletada meelde kas või Doodžide paleed Venezias. Mööda kinnist Õhkamise Silda viidi vange vanglasse üle kitsa kanali. Siiski, nendega, keda saadeti kaugele asumisele, jätkus tegemist ka keskaegsetel valvuritel.

«Ma saadan teenija, tellige endale süüa,» ütles kapral, kui nad olid jõudnud politseijaoskonda.

Karabinjeerikaprali hoole alla oli antud kogu Kärtneri kapital: keegi anonüümne kriminaalvang oli hiljuti kandnud viisteist liiri vangiarvele 2722.

Kapral vabastas Kärtneri käeraudadest ja väljus.

«Kui palju on mul jäänud liire?» mõistatas Kärtner. «Kas lõunaks jätkub?» Rahaümbrik lebas kaprali ranitsas.

Laud, taburett, seinal Mussolini pilt, kohustuslikud loosungid «Uskuda, võidelda, võita!» ja «Ducel on alati õigus!».

Varsti tõi teenija väikese tassi kohvi ja mingi isuäratava pudisupi savikausis. Kas sinjoore ei sooviks käsi pesta? Sinjoore nõustus rõõmuga:

«Käerauad teevad käed veelgi mustemaks.»

«Kui ainult käsi verega ei määriks,» ohkas teenija.

«See ei käi minu käte kohta. Mul on muu põhjus . . . Meie, näete, temaga,» Kärtner viipas pildi poole, «ei klappinud. Saage aru, ma ei ole kindel, et tal on alati õigus.»

«Minu mees on samasugusel arvamusel.»

Naine istus, lõug kokkupandud kätele toetumas, ja vaatas vaikides, millise isuga vang sõi tema minestronet, väikesteks tükkideks lõigatud kodus küpsetatud leivast ja aedoaleenest segatud pudisuppi.

Kärtner käskis kapralil teenijale raha maksta, kuid naine solvus: ta jagas oma lõunat! Étienne vaatas talle tähendusrikkalt otsa: «Ma tean suurepäraselt, et te kostitasite mind. Aga teile on ohutum, kui ma lõuna eest maksan.»

Jah, parem on raha vastu võtta, ei sobi ju tal tasuta kostitada poliitilist kurjategijat.

Kui Étienne kalessi istus, märkas ta jalgade juures väikest punutud korvi õunte ja viinamarjadega. Kapral ütles, et teenija oli toonud korvi tagasiantava raha asemel.

Étienne istus kalessi, unustades täiesti tolmu olemasolu. Ta oli unustanud, et tolm on ärritav ja põhjustab tugevat köha. Tolmu ajas üles vastu kihutav auto. Étienne polnud ammu näinud sellist pöörast kiirust, vähemalt 75—80 kilomeetrit . . .

Lihtsalt hämmastav, kui rahulikuks oli meri muutunud kolme päevaga — väikesed laineharjad panid ta kergelt virvendama, aga kõik värvid olid rõõmsad.

Kaluripaadid, mis olid kuival tormi lõppu oodanud, loksusid jälle vees. Kus veel värvitakse paate nii erksaiks kui Itaalias? Valgete purjede seas oli mitu kollast, sinist ja isegi erkpunane. Ühe paadi ninale oli maalitud punane nool; omanik tahtis vist sellega rõhutada laevukese hoogu.

Torm oli teinud paranduse sõiduplaani. Ühendus saartega oli katkenud ja seetõttu oli sadamasse kogunenud palju sõitjaid. Kärtner oli rõõmus, et kohtas oma endisi reisikaaslasi-vange.

Tuli Étienne'i kord mööda trappi üles ronida. Mida teha korviga? Endal oli raudus kätega võimatu, kapral aga keeldus korvi kandmast, polevat ette nähtud. Hea, et vana kalur, kes sõitis sama aurikuga, haaras korvi ja tassis selle trümmi.

Aurik, millele vange peale laaditi, oli rahvast täis. Étienne luges auriku nime päästerõngalt «Santa Lucia».

Hallijuukseline kommunist kes oli siin juba viibinud, selgitas, et paljud sõidavad sundasundatute juurde, nendega koos lihavõttepühi pidama. Seda humaanset ja väga vana kommet ei söandatud muuta ka fašistliku režiimi ajal; sugulastel lubati kaks korda aastas pagendatuid külastada. Valitsus andis vaestele isegi teeraha, kohalik administratsioon aga oli kohustatud andma kõigile saabunuile peavarju. Seepärast oligi aurikul nii palju naisi lastega.

Formiast oli Ventoteneni vähem maad kui Napolist ja piletid olid odavamad. See vist põhjustaski sõitjate üleküllluse.

Raudus kätega pole kerge alla ronida, kui kõigutab.

Trümmi viiva trepi kõrval seisis paljaspäine, prohveti näo ja kelmide silmadega mees. Ta vedas suuri puuviljakorve ja küsis igaühelt, kes trepist alla laskus: «Kuhu teid viiakse?» Justkui nad oleksid teadnud ja vastata osanud!

Vangide pea kohal tekil kõlasid kitarrid, mandoliinid, lauljate hääled ja kostis tantsijate tampimine.

Isuäratavad lõhnad tungisid trümmi.

Étienne'i kõrval sõitsid vanad tuttavad — neli noort desertööri ja hallipäine kommunist. Selgus, et elatanud sinjoore oli olnud juba mitu aastat asumisel Ventotene saarel ja sõitis sinna teist korda. Ilmselt tahtis ta Étienne'i julgustada — režiim saarel ei ole eriti range, varem oli paljudele sundasundatutele lubatud elada väljaspool üldkasarmuid, üürikortereis. Kui elati perekonnaga, siis panid valvurid ka perekonna ööks luku taha. Tähtsamate vangide jaoks aga eraldati erikonvoeerijad.

Kolm korda päevas kutsus pasun loendusele kõiki, kellel oli lubatud saarel liikuda.

Õunte ja viinamarjadega korv tehti ruttu tühjaks.

Étienne kostitas reisikaaslasi heldelt. Keegi kostitas aga omakorda teda mozzarella juustuga. Seda kuulsat kitsejuustu valmistati Mandragone asulas, kust nad täna läbi sõitsid.

Aurik andis vilet, masin vähendas vaheseina taga pöördeid; sadam oli lähedal ja masinist aeglustas käiku.

Pea kohal tampisid madrused. Oli kuulda käsklust, masin jäi seisma, tekil tõusis möll ja segadus. Keegi hüüdis midagi südantlõhestavalt kellelegi sadamas, trapp visati kohale ja vabad sõitjad läksid laevalt maha.

Trepi ülemise otsa juurde ilmus kapral. Ta hakkas vange ühekaupa üles kutsuma.

Étienne ootas kutset, kuid Kärtneri nimi jäigi kõlamata.

Tähendab, teda ei panda Ventotenel maha?

Ta jäi kriminaalkurjategijate juurde, keda veeti kaugemale. Kuhu?

«Santa Lucia» oli just kai äärest lahkunud ja kapral lubas trümmist välja ronida tühjaks jäänud tekile.

Neid, vabaduseta reisijaid, oli järele jäänud kolm.

Étienne ronis kindlalt üles mööda järsku redelit, mis edasitagasi kõikus.

Ta tahtis lehvitada hallipäisele sinjoorele ja neljale noormehele, kes seisid tiheda salgana sadamas, kuid käerauad ei kiitnud žeste heaks. Sadamas, oma korvide kõrval, seisis ka paljaspäine õndsa ilmega sell, kes oli vangidega familiaarselt juttu alustanud. Ta märkas Étienne'i tekil ja hüüdis lõbusalt üle laintemüha:

«Ära ilma minuta igavust tunne! Peatse nägemiseni!»

Étienne'i ette kerkis arvukate lahtede ja lahekestega, loomulike ja vulkaanilisse tuffi raiutud koobastega lõhestatud rand.

Vasakul kalasadamas seisis pargas, jämedast lõuendist õmmeldud purje tagant paistis mootor paadi ahtris.

Sadam oli tühjenenud, sõitjad ronisid üles trepptänavatest, kes konvoi saatel, kes konvoeerides, kes omaette . . .

Ja siis osutas Étienne'i naaber kaljusaarele, mida Ventotenest lahutas paari kilomeetri laiune väin.

Ta ütles kumedalt:

«Santo Stefano, kuradisaar.»

Iialgi ei olnud Étienne merehaige, aga sel hetkel tundis ta peapööritust.

Midagi kurjakuulutavat oli merest tõusvas kaljus, mille tipus valendas ümmargune kolmekorruseline ergastolo, see on sunnitöövangla hoone. Või heitis saare traagiline kuulsus kaljule nii sünget valgust?

Silmamällu kerkis kindlus kaljusel Ifi saarel, toosama, milles

oli vaevelnud Dantes alias krahv Monte-Cristo. Santo Stefano saar oli veelgi eraldatum ja elust lahutatum.

«Santa Lucia» vähendas kiirust ja jäi triivima paarisaja meetri kaugusel kaljusest kaldast.

Étienne ei märganud kohe, et auriku poole liigub paat.

See tuli tema, Étienne'i, ja veel kahe samasuguse õnnetu järele.

Paati pillutas räbaldunud ja korratu laine, kuid sõitjad olid väsimatud. Tihedalt poordi äärde oli ohtlik tulla.

Mees, kes rooli juures istus, püüdis kinni «Santa Lucia» madruse visatud köie, et paat eemale ei kanduks. Et paati vastu aurikut ei paiskaks, seisis paadininas sõudja ja lükkas virtuoosselt tasakaalu hoides iga kord, kui nad võisid kokku põrkuda, paadi poordist eemale. Vana paadinina külge seotud autorehv aitas tööke amortiseerida. Paat kiikus lainetel, aga samal ajal lasti alla nöörredel.

Kui paati ei lahutanud poordist üle ühe meetri, hüppas esimesena osavalt alla kapral. Tema hüppas kätega tasakaalu hoides, aga Étienne ja tema reisikaaslased pidid hüppama raudus kätega.

Köisredeli viimaselt astmelt hüppas Étienne alla nii, et sattuda kahe istepingi vahele. Ta prantsatas paadipõhja nagu last, ja vajus küljele, suutmata kätega pingile toetuda.

«Santa Lucia» madrus tõmbas köieotsa laevale, köisredel veeti üles, aurik andis lahkumisvile. Sõudjad tõmbasid aerudega. Roolimees hüüdis karabinjeeridele, et need kühveldaksid katelokkidega vett paadist. Étienne arvas, et paat lekib, ent see oli laine, mis vett sisse pildus.

Paat oli kohatult uhke, vahust valgem. Sellele paadile oleks küll pigem must värv sobinud, nagu surnute hingi vedava Charoni paadile.

Raske oli maabuda kaljusel rannal, mis kees valgel vahul. Laine tagasilöök lükkas paati eemale, nagu takistades Étienne'i randa jõudmast.

«Aga kui üldsegi ei õnnestuks siia randa pääseda, ei praegu ega hiljem?» välgatas pöörane mõte. «Kuhu mind siis topitakse?»

Sõudjad aga tundsid asja, roolimees arvestas tuule suunda ja juhtis paadi kivide juurde, kus laine kaotas jõu, sest enne seda purunes ta vastu teisi kive naabruses.

Étienne hüppas endise kohmakusega paadininast kivile, mida meri alati pesi ja mis iialgi kuivaks ei saanud. Raudus kätega hüppas ta kivilt kivile, kuni astus kuivale pinnasele.

Järsk teerada oli kiviplaatidega sillutatud. Tee kõrval kasvasid vähenõudlikud agaavid, neile jätkus isegi kitsast kaljupraost.

Teerada lookles ja laveeris, kuid millises suunas Étienne ka ei pöördunud, ikka puhus talle näkku äge tuul, sundides pead õlgade vahele tõmbama ja tugevasti silmi kissitama.

Kas on tuul siin nii tugev? Või on Étienne jõu kaotanud? Või on ta vanglamüüride vahel tuulisest ilmast võõrdunud?

Raske on ronida üles järsust mäest, kui käed on raudus ja vaevab tugev hingeldus.

Étienne seisatas, et hinge tagasi tõmmata, ja heitis pilgu tagasi. «Santa Lucia» vilksatas juba rahutus kauguses ja oli muutunud valge paadi suuruseks.

Kitsa väina taga lebas Ventotene saar. Kirju peotäis maju oli pillatud järsule rannale. See oli valge-kollane-roosa mosaiik, ja ainult kõik majade aknaluugid olid rohelised. Kõige soliidsem ja kõrgem hoone oli vanglaga politseijaoskond.

Étienne rebis pilgu Ventotenelt kiiresti eemale ja vaatas üles. Valge kolmekorruseline vanglahoone oli nii lähedal, et võis näha trelle ruudukujuliste akende ees. Hoone järsk esikülg oli kümnekaheteistkümne meetri kõrgune.

Teerada viis neid raudteeväravani kivist kaare all. Väravakaarele oli raiutud kiri: «Jätke kõik lootus, teie, kes sisse astute!»

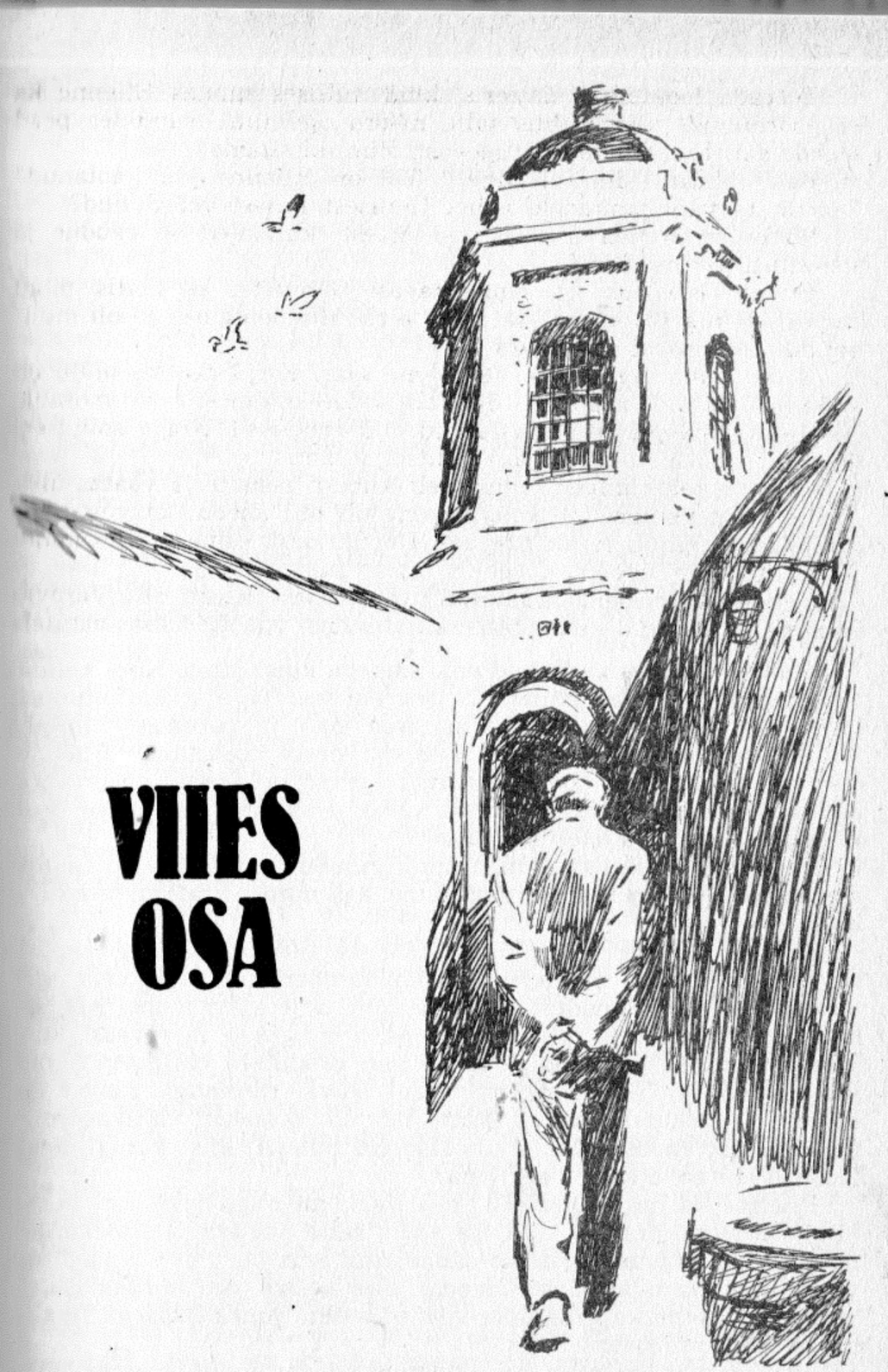

VIIES OSA

95.

Ümmargused tornid valvasid peasissekäiku. Vanglasse pääses ainult läbi kolme värava. Kärtner sammus kaprali järel vasakule, vangla kontorisse, kuhu kapral andis paki saabunu dokumentidega ja ümbriku tema rahaga. Kahjuks veeres ümbrikus ainult paar kõige väiksemat münti. Kontoris anti kapralile allkiri, et ta on vangi kohale toimetanud ja vangi 32 tšenteesimot on temalt vastu võetud. Karabinjeer vabastas Kärtneri käed ja viis käerauad minema.

Konrad Kärtner ei elanud oma nimega kuigi kaua. Koos kolme aastaga elust oli ta jätnud Castelfrancosse talle antud numbri 2722. Siin pidi ta uuesti lahutatama ees- ja perekonnanimest. Milline number hakkab neid nüüdsest peale asendama? Étienne oli välja uurinud, et Santo Stefanol saavad erinevat karistusaega kandvad vangid numbrid alates viiest tuhandest, aga need, kes istuvad eluaeg, — alates tuhandest.

Eluaegsele sunnitööle määratud inimene on igaveseks nummerdatud. Nimi kaob unustuse hõlma, aga number raiutakse hauakivile.

Kärtner sai numbri 1055. Ja juba sel ajal, kui ta istus kontoris ja temalt võeti sõrmejälgi, löödi number 1055 esemetele, mis talle välja anti. Vanadest asjadest jäeti talle alles ainult rohmakad poolsaapad, mis polnud veel paati tunginud mereveest kuivanud. Pesu, sokid, voodipesu, suvised vöödilised hallikaspruunid jakk ja püksid, samasugust värvi kõva rummuga baretт ja casacca — tolstovka moodi pluus, mis oli niisamuti hallikaspruunist linasest riidest. Kas ei oli casaccal midagi ühist kasakiiniga? Kust äkki itaalia keeles see sõna?

Étienne väljus kaubalaost, mis asus, nii nagu kontorgi, kindluse välisringi müüri taga, ja läbis teise värava. Kolmekordse hobuseraua kujuga ergastolo südamikus asus õu, mis oli jaotatud tsoonideks, nagu ka Castelfrancos, õue keskel aga kõrgus kabel.

Santo Stefano aprillipäike võis võistelda juulipäikesega Itaalia põhjaosas Lombardias.

«Kas ma ise ja minu vari elamegi päevad lõpuni konvoi all?»

mõtles Étienne kibedusega. «Oleme lahutamatud. Kord longin mina oma varju järel, nagu kokku laulatatud, siis jälle tema minu järel . . .»

Ta riietati ümber ja nummerdati, konvoeerija viis sunnitöövangi 1055 sauna.

Et sunnitöövangi poole oleks mugavam pöörduda, jäeti ära esimesed numbrid ja juba nimetaski konvoeerija teda Cinquantacinque, seega Viiskümmend viis.

«Kuule, Cinquantacinque, mida sa korda oled saatnud, et siia sattusid?» küsis konvoeerija heasüdamlikult, kui nad üle õue sammusid.

«Tapsin ära rikka sinjoora ja tema tallimehe ning varastasin ära kaks võidusõiduhobust. See juhtus Roomas Borghese villas päise päeva ajal.»

Konvoeerija lausa põrkus tagasi. Tema ehmumine pani Étienne'i muigama ja siis taipas konvoeerija: Cinquantacinque heidab nalja. Aga Étienne oli lollitamisega rahul. Kõigele vaatamata polnud ta veel unustanud naeru!

Vastu tuli teine vangivaht. Étienne'i konvoeerija näitas vastutulejale nelja sõrme, too noogutas mõistvalt — mindi neljandasse sektsiooni.

Juba kontoris oli capoguardia teatanud, et vastavalt sunnitöövangla seadustele istub iga saabuja kümme päeva neljandas sektsioonis karantiinis. Eriti raske süü eest karistatakse sunnitöövangi range kartseriga — madratsita, voodita, leival ja veel, suppi kord nädalas. Tavalises karantiinkartseris on vangil õigus kasutada madratsit ja tekki ning saada suppi kaks korda nädalas. Et kümne päeva kohta tuleb vähemalt üks pühapäev, antakse suppi ka kolmandal korral. Vett tuuakse kaks korda päevas.

Näis, et Étienne'ilt oli juba kõik ära võetud — liikumisvabadus, õigus hingata puhast õhku üle neljakümne minuti päevas, võimalus kõht täis süüa, aga siis selgus, et saab veel midagi ära võtta ja pimedasse kartserisse torgata, kus puudub valgus.

Neli ruutmeetrit pimedust.

Ja polnud mingi ime, et Étienne nägi esimesel ööl unes päikest. Tema hing ja keha külmetasid sedavõrd, et ta tundis teravat vajadust päikesevalguse järele.

Miks tõugatakse eimilleski süüdi sunnitöövang saabumise päeval pimedasse kambrisse? Seda tehakse hirmutamiseks. Et maha suruda mässuvaimu, kui see on veel säilinud! Et muuta uustulnuk järeleandlikuks, vaguraks ja kuulekaks, et ta ei skandaalitseks, ei rikuks vanglakorda ja oleks rahul kambriga, kuhu satub pärast karantiini — kõik on ju suhteline.

Tume aknaauk ukse kohal. Neli raudvarba risti ja neli raudvarba põiki aknaaugu ees; ristvarvad põikvarbadesse sisse taotud. Tähendab, aknal on kakskümmend viis poolpimedat ruutu. Kui

kartseri lauduks on lahti, paistab läbi teise, trellitatud ukse koridorisiil ja trellidega aken, mis vaatab vangla õue.

Õhukese madratsi all on üsna hõre ribirest, auk keskel. Ranges kartseris lamab vang alasti ja on koiku külge seotud, nii et raudvitsad tungivad ihusse. Augu alla asetatakse parask.

On külm ja kõhe. Uimane jõuetus haarab sissemüüritud inimest. Étienne ei teadnud kunagi ette kujutada, kui õudne piinavahend on vaikus. Castelfrancos ei olnud vaikus nii rõhuv ja masendav kui siin, neljanda sektsiooni poolkeldris.

Kurttumma elu, ei mingeid kuulmismuljeid. Tummalt vaikib süsimust öö. Nii sügavat vaikust pole ta veel kuulnud. Näib, et siin on surnud isegi kaja.

Erakvähi juures üksikkongis oli ka vaikne. Aga Étienne oli siiski kuulnud linnulaulu ja tiibade vihinat, tema juurde oli äkitselt sisse tunginud kauge vankrikägin või kellegi ähmane hüüe.

Aga siin tungib ainult üks kord ööpäevas, päeva lõpul, kartserisse nõrk kirikukella kaja. Kell ripub õues ja pimeduse saabudes kuulutab öösignaali — kulunud on veel üks päev.

Étienne'il ei olnud tekkinud kahtlust, et ületoomine ühest vanglast teise leiab tahtmatult käsitlemist kui uus arreteerimine. Võib-olla tuleneb see sellest, et teel Castelfrancost oli ta ahminud ahnelt muljeid?

Aeg-ajalt avati vaateauku plekiga ülelöödud ukses. Hommikul ilmus koristaja — väike, juba aastates, halli habemega mees. Ta pühkis ja koristas kartseris, aga enne lahkumist ulatas vaikides tillukese, tihedalt täiskirjutatud paberitüki.

> «Olen poliitvang, siin seitsmeteistkümnendat aastat. Santo Stefanol on veel kaks poliitvangi. Pean oma kohuseks hoiatada, et Teie dokumentides on märgitud kaheksa päeva kartserit, mille täitmine lükati tolles vanglas edasi haiguse tõttu. Veel seisab Teil ees kümme päeva kartserit uustulnukana. Järelikult kaheksateist ööpäeva kartserit järjest, mis on ebainimlik. Palun kutsuge välja arst, nõudke, et karistamises tehakse vaheaeg. Kurtke arsti ringkäigu ajal ägeda reuma üle. Või kutsuge arst kambrisse.
>
> Giuseppe Mariani.»

Niikaua kui Étienne kirjakest luges, seisis koristaja ja ootas, siis aga võttis sedeli enda kätte, rebis peeneks ja puistas tükid paraskisse: selline oli nähtavasti korraldus.

«Ma ei oska ise lugeda,» poetas koristaja viimaks, «aga sinjoore Mariani luges kirja mulle ette ... Nii et teie olete ka poliitiline?»

Étienne noogutas.

«Nüüd on teid ergastolos neli? Mitte kuidagi ei jaga. Mina sain kakskümmend aastat sunnitööd, aga teie karistus on üldse tähtajata. Noh, mina olin bandiit! Elasin oma mõnuks! Lasksin tuulde mitu tuhat liiri! Mina prassisin koos ilusate naistega! Aga mida head olete teie elus näinud?»

Koristaja nähtavasti ei lootnudki vastust saada, lõi käega ja lahkus kambrist.

Tundmatu Giuseppe Mariani kiri tegi Étienne'i murelikuks, kuid ühtlasi ka rõõmustas teda. Muret tegi, et talle langeb kaela veel kaheksa näljast, pimedat ja külma kartseripäeva. «See vana kink on ruunajalt, kes ei osanud süstida.» Samal ajal lohutas teda kellegi soe osavõtt. Siiski rõõmustas kiri rohkem kui kurvastas.

«Kõigest kolm poliitilist, ja võib-olla pole nende seas ühtki kommunisti. Vaat, kus ma oleksin võinud anda armuandmispalve, kui Vana seda nõudis! Mind ei oleks vähemalt omad põlanud ja ma poleks toonud kahju Itaalia kommunistidele. Taevale tänu, siin ei võeta mingeid armuandmispalveid hoopiski vastu.»

Nälg ähmastas teadvust. Étienne sulges silmad ja jälle, teist, viiendat, kahekümne viiendat korda pakkus hoolitsev teenija talle Paradisio politseijaoskonnas minestronet. Miks meenus talle see teenija nii sageli? Kas seetõttu, et minestrone oli esimene toit, mille talle kõigi vangla-aastate jooksul ulatasid naisekäed? Või seepärast, et teenija poolitas temaga oma viimase pala, ja et see oli juhtunud politseijaoskonnas? Keda see teenija meenutas, kui ta istus, kokkupandud käed lõuale toeks? Jah, muidugi, Zinat, Jakov Nikititši naist! See oli olnud Zina Starostina lemmikpoos. Zina oli alati nii istunud, kui ta kostitas näljast Levi ja jälgis mõnuga, kuidas mees sööb.

Õhtu eel avanes uks jälle ja kambrisse astus kaplan. Ühe käe ja heade silmadega. Ta nimi oli Agnello Conte.

Kas ei vaja kristlane abi nii raskel päeval? Kas ta ei soovi pihtida või paluda koos kaplaniga?

Étienne tunnistas, et ta ei ole usklik inimene, kuid suhtub austusega usklikesse ja hingekarjastesse, kes hoolitsevad oma koguduse eest.

Miks oli kaplan tema juurde tulnud sutaanis? Ja kõik selgus kohe — vaimulik võttis sutaani alt kaks muna, tüki juustu ja leivakääru.

«See on ju parmeggiano!» Étienne hakkas ahnelt närima kõva ja lõhnavat juustu, mis oli väga šveitsi juustu moodi.

Kaplan hoiatas, et munad on kõvaks keedetud ja et Cinquantacinque võib süüa kiirustamata ja ukse poole vahtimata. Keegi ei julge praegu kambrisse tulla. Võib-olla pihib vang sel hetkel?

Senikaua kui Étienne sõi, rääkis kaplan voodil istudes Santo Stefano saarest.

Peale selle, et kaplan kergendab piinu ja abistab inimesi juma-

laga suhtlemisel, on tal veel üks tegevusala: ta uurib Ponziane saarestiku ajalugu ja geograafiat.

Saareke, millel nad asuvad, on saarestiku väikseim. Ümber saare on huvitav sõita paadiga, lõbusõidu pikkus oleks kahe kilomeetri ringis. Ühe kolmandiku ruutkilomeetrist võtab enda alla meresügavusest vulkaanipurskega pinnale paisatud kalju. Kunagi on mere all olnud vulkaan, Ventotene ja Santo Stefano saar on merelainetest pooleks uhutud vulkaanihari. Eile sõitis «Santa Lucia» just kraatri kohal.

Étienne oli nii ära nälginud, et käed värisesid. Viimast korda oli ta söönud laeval, õunu ja viinamarju korvist ning tükikese mozzarellat.

«Kõigest on näha, et saar on üsna tilluke,» ütles Étienne, suu toitu täis. «Isegi kartseri mõõtmete järgi. Tuleb ainult kuningat tänada, et ta on loovutanud mulle need kolm ruutmeetrit oma maad. Ja veel saan ma riigilt kaks ruutmeetrit kohalikul surnuaial.»

Kaplan vangutas pead.

«Ainult vangla ja direktori maja seisavad siin riigi maal. Kogu saar, sealhulgas ka kalmistu, on juba eravalduses. Saare valdaja on perekond Taglerccio — kolm venda ja kaks õde. Dominica, ühe Taglerccio naine, on tööettevõtja Fortunato Verde õde. Verde toidab ja riietab siin vange riigiga sõlmitud lepingu kohaselt. Tõsi küll, seni ei või sinjoore Cinquantacinquel olla mingit arvamust tööettevõtja kohta, sest ta istub leiva ja vee peal.»

Taglerccio suguvõsa oli pärinud Santo Stefano vendadelt Francesco ja Nicolo Vallinottolt, kes olid saare ostnud kunagi kuningalt Ferdinand II 345 tukati eest. Poole sajandi eest oli ehitatud vangla ja saar sai kuulsaks. Riik aga maksab juba poolteist sajandit renti Taglerccio suguvõsale.

Kaplan on oma elu juba ammu sidunud saarega, ta osutab armuabi sunnitöövangidele, õpetab neile kirjatarkust, aritmeetikat, jumalasõna, geograafiat ja muidugi ajalugu. Ta õpetab üksi vangide viieklassilises koolis. Mis puudutab vangla administratsiooni ja kõiki valvureid, siis ei pea neid Santo Stefanol kinni mingid soodustused: kolm aastat teenistust rasketes tingimustes on võrdsed viie aastaga ja neile, kes ootavad pensioni, on see tähtis.

Sel ajal, kui Cinquantacinque sõi, jõudis kaplan talle teatada, et ta korrastab kohalikku kalmistut ja on otsustanud raiuda kalmistuväravale kirja: «Siin algab jumala kohus». Kas sinjoorele meeldib see mõte? Cinquantacinque kiitis kirja heaks, kuid soovitas seda täiendada. Koosnegu kiri kahest lausest. Värava vasakule küljele võiks kirjutada: «Siin lõpeb inimeste kohus», aga värava paremale poolele: «Ja algab jumala kohus».

Kaplan jäi sügavalt mõttesse ja sõnas enne lahkumist:

«Siin lõpeb inimeste kohus ja algab jumala kohus... Hea mõte. Tänan, mu poeg.»

Kaplan korjas kokku munakoored ja peitis taskusse, leivaraase aga ei tulnud korjata. Ta lubas veel külla tulla ja väljendas kahetsust, et Cinquantacinque sattus kartserisse vaiksel nädalal ja peab seal veetma ka lihavõttepühad, mis juba olemuselt on jumalavastane.

Cinquantacinque selgitas, et peale kümne karantiinipäeva on ta võlgu kaheksa kartseripäeva Castelfranco vangla administratsioonile. Ta oli arvanud, et karistus annulleeriti, kui ta lamas sealses laatsaretis.

Kaplan vangutas pead: saatedokumendid oli vormistanud halb kristlane ja kättemaksuhimuline inimene.

Cinquantacinque küsis, kas vanglas istub Giuseppe Mariani, ja sai jaatava vastuse. Siiski ei söandanud Étienne hakata pärima tundmatu sinjoore kohta, kes oli näidanud üles sõbralikku osavõtlikkust.

Mariani soovitus aitas. Pärast Cinquantacinque kurtmist ägeda reumaataki üle andis vangla arst korralduse vang teisest karistusest kartseris vabastada ja lükata vana karistus edasi senikauaks, kuni Cinquantacinque paraneb.

Vaikse laupäeva hommikul ilmus kartserisse capoguardia.

«Homme on üldise andeksandmise püha — lihavõtted. Ma luban teil ümber asuda kolmekümne kuuendasse kambrisse, mis teid ootab. Veel viis ööpäeva istute hiljem järele. Selline on kaplani palve.»

«Kui administratsioon otsustas lihavõttepühade puhul halastada ja kartseri täiesti ära muuta, siis võtan sellise armuakti tänuga vastu. Aga ajutine edasilükkamine on armuand ja ma ei võta seda vastu.»

Capoguardia oli üsna keerulises olukorras. Jutuajamise lõpus tunnistas ta, et Cinquantacinque vabastamise nõue ei tulnud ainult kaplanilt. Sellest olid teadlikud kõik vangid ergastolos.

Halli habemega koristajalt sai Étienne teada, et sunnitöölised on nördinud ja kiruvad vangla juhtkonda kõige hullemate sõnadega: kõik lihavõttepühad on mürgitatud, kui kartseris piinleb kristlase hing. Vangidel on häbi administratsiooni pärast, kes võtab sellise patu hingele. Mida maksavad siis sõnad kõlblusest ja õiglusest?! Pidada vangi Kristuse ülestõusmise päeval leival ja veel — see on jultunud karmus.

Capoguardia tuli veel kord ja keelitas jälle Cinquantacinqued, kuid vang jäi oma seisukoha juurde ja keeldus kartserist lahkumast.

Étienne oli capoguardia ettepaneku jõudnud igati läbi mõelda

ja ainult näitas välja, et ajab kangust ja on tõrges endale kahjuks. Kõigi arvestuste kohaselt polnud kartserit kasulik maha jätta. Esiteks, polnud mingit garantiid, et tal ei tule järelejäänud karantiinipäevi pluss vanad kaheksa päeva ära istuda järjepanu. See oleks piinarikas. Teiseks, oli vähe usku, et ta jäetakse lihavõttepühadeks kartserisse leiva ja vee peale. Kui aga talle antakse neil päevil suppi, siis on jumal ise ta lihavõtteks kartserisse saatnud, et järgnev näljaga karistamine ei oleks nii piinav.

Tema oletused osutusid õigeks. Lihavõttepühade puhul tuldi talle tõesti vastu, et kõik saaksid teada capodirettore armulikkusest. Kavalus aitas uustulnukal kartseri ära kannatada minestusteta ja peapööritusteta.

Kartserist lasti Étienne välja uduse ilmaga, aga valgusest võõrdunud, kissitas ta silmi nii, justkui oleks pimestanud väljakannatamatu päike.

Aeglaselt komberdas ta kolmandale korrusele ja peatus 36. kambri ees. Étienne'ile tundus koridoris valvet pidava vangivahi näos midagi tuttavlikku.

«Kas ei tunne ära?» küsis vangivalvur.

«Ei suuda meelde tuletada.»

«Ma hoiatasin sinjooret, et ta ei tunneks minuta igavust. Kuulsin, kuhu teid saadetakse ja hüüdsin siis, kui te laevatekil seisite: «Peatse jällenägemiseni!» Ainult ei arvanud, et sinjoore sõidab meile külla kogu eluks . . .»

Uus tuttav jõudis öelda, et oli olnud puhkusel ja toonud maalt puuvilja, mida võib tuua odava hinnaga.

Cinquantacinque tänas, kuid keeldus — ta on vaene kui vanglarott. Vangivalvur lubas tuua puuvilja ilma rahata, küll kunagi klaarivad. Vangivalvuri nimi oli Pietro, aga teda hüüti Apostel Peetruseks, mille kinnituseks ta kõlistas võtmekimpu. Étienne heitis pilgu valvuri pühalikku näkku — mees oli tõesti paradiisi väravavahi nägu, selline, nagu teda kujutatakse kõikidel maalidel ja pühapiltidel.

Esimene kambriuks oli plekiga ülelöödud lauduks, ukses aken, millest hädavaevu supikauss läbi mahtus. Uksepiida paksus oli vähemalt meeter, teise ukse ülesandeid täitis raudvõre.

Kas on kamber tõesti valge või see tundub nii pärast kartserit? Ja kuivõrd on siin kuivem? Ta peab saama ettenähtud kaks tekki ja mererohtu täis topitud padja.

Ta ronis taburetile ja liibus vastu «hundilõugadega» varjatud akent. Ülemisest pilust paistis peale taevalapi ka riba merd, mis ähmaselt sinetas päris lähedal.

Kostis isegi nähtamatu paadi tullide kriuksumist. Võib-olla sõideti tõesti paadiga kusagil ranna lähedal. Ei, kriuksatas roostetanud uksehing või -riiv.

Kaua, väga kaua seisis ta taburetil, silmi horisondini ulatuvalt merelt pööramata. Ainult Étienne'i silmad said veel kasutada vabadust, ja ta vaatas kajakaid, merd, mis oli täis valgeid laineharju, laevasuitsu hallikassinises kauguses.

96.

Grigril oli tavaks astuda vara hommikul läbi «Greco» kohvikust Hispaania väljakul, kus kunagi oli armastanud istuda Gogol. Täna ei jõudnud Grigri veel oma lauanigi, et tassi kohvi tellida, kui ta sai üldise erutatud jutusumina katkendeist teada, et Hitler, ja tema järel ka Mussolini, olid kuulutanud sõja Nõukogude Liidule.

«Grecos» tundus hinge matvat. Grigri ei hakanud einestama ja väljus Via dei Condottile.

Miks pole kuulda ajalehepoisse? Kas kõik lehed on juba maha müüdud? Või lehed hilinevad?

Peab võimalikult kiiresti saatkonnani jõudma, iga tunniga võib tekkida üha rohkem sekeldusi. Aga mida teeb kaubandusesinduse personal Milanos? Need vist juba pakivad? Hea, et Tamara puhkab Krimmis. Samas aga tuli mõte, et Tamara on just praegu hädavajalik: ta saaks kohtuda Gianninaga ja anda neiule raha Étienne'i jaoks. Aga võib-olla polegi enam võimalik kohtuda? Ja kuidas saaks Giannina hiljem seletada raha päritolu?

Milleks praegu üldse selle kallal pead murda? Tamarat pole, raha pole ja Étienne'ile ei õnnestu midagi jätta.

Grigriületas Hispaania väljaku ja ronis üles trepist, mille laiad astmed viisid Nelja purskkaevu tänavale. Vaatamata varasele hommikutunnile oli trepil palju rahvast, nii et raske oli liikuda. See oli kunstnike meelispaik — siin nad kohtusid, valisid modelle, demonstreerisid ja müüsid oma pilte. Ja siin arutas rahvahulk temperamentselt viimaseid uudiseid — sõda venelastega!

Kitsas ja lõputult pikk Nelja purskkaevu tänav viis raudteejaama. Via Nazionale tänavaristil pööras Grigri vasakule — see oli lühim tee saatkonda.

Väljakul trügis Grigri «Il Messaggero» müüja juurde. Täna puhkas poisi tinutatud kõri, pealkirjad esiküljel karjusid ise. Stazione Termini juures käis miiting ning vehiti Itaalia ja Saksamaa lippudega.

Sammudes mööda Gaeta tänavat saatkonna suunas mõtles Grigri endamisi: «Kui saatkond on juba blokeeritud, siis on parem mitte kiirustada ja jääda mõneks ajaks linna. Saatkonda tuleb

ilmuda päris ärasõidu eel. Äkki olen ma ainuke Nõukogude kodanik, kes on jäänud siiapoole väravat? Võib-olla seal, saatkonnas, pole isegi tänaseid lehti nähtud ja neid ei saa osta?»

Saatkonna ees käratses rahvahulk. Fašistid karjusid Nõukogude-vastaseid loosungeid. Nii nagu Grigri arvas, karabinjeerid ei lasknud kedagi saatkonna hoonest välja ega sinna sisse. Pilvitu sügavsinise taeva taustal tõusis korstnast suitsu; polnud raske taibata, et saatkonnas köeti kaminat ja põletati pabereid.

Grigri sammus telefoniautomaadi juurde. Asjatu vaev, saatkonna telefonid olid välja lülitatud. Ta astus sisse telegraafi, side Moskvaga oli katkestatud.

Grigri teadis, et Nõukogude kolooniast veeti laupäeviti autobussiga lapsi mereranda. Saatkonna hoone ees rahvasummas seistes pööras Grigri tähelepanu sellele, et autobuss polnud saabunud tagasi: ruumipuuduse pärast garaažis seisis buss tavaliselt väravakaare all, nüüd teda aga seal polnud. Võis endale ette kujutada, kuidas närveerisid vanemad lapsi oodates!

Grigri elas erakorteris, nagu paljud saatkonna töötajad, tehnilised eksperdid, kaubanduslike ametkondade esindajad ja korrespondendid.

Muidugi oleks olnud ohutum kohe oma korterist lahkuda ja saatkonna või konsulaadi hoonesse asuda. Aga kuidas sinna pääseda? Grigril polnud ju diplomaadipassi. Ja kes võis teada, mis ootab teda sõjakast fašistlikust psühhoosist haaratud linnas?

Hea vähemalt seegi, et ta üüris tuba korralikus perekonnas ja pererahva poolt polnud midagi karta.

Väljunud telegraafihoonest, otsustas ta sisse põigata koju Via Palestrole, vene õigeusu kiriku lähedale.

Kodule lähenedes märkas ta juba kaugelt karabinjeere. Kummaline, varem karabinjeer siin ei tolknenud. Hea, et see oli nurgamaja ja peale peasissekäigu oli tal ka õueuks. Grigri käänas põiktänavasse, läbis naaberõue ja läks oma tuppa üle pererahva terrassi.

Pererahvas, keskmise jõukusega inimesed, võtsid teate sõjast Venemaaga vastu kui suure õnnetuse ja tundsid oma üürilisele igati kaasa. Perenaine arvas, et üürilisel on parem liigne kord end tänaval mitte näidata ja tõi talle trattoriast lõuna koju.

Lõunasöögi ajal helistas saatkonna sekretär. Ta telefoneeris automaadist ja teatas, et Grigri võib asuda elama saatkonda, mõned vabad diivanid olid veel olemas. Ärasõidupäevaks oli määratud 24. juuni. Nimekiri Nõukogude kodanike kohta, kellel pole diplomaadipassi, kuid evakueeritakse, oli saatkonna sissepääsu juures valvaval leitnandil. Leitnant laskis inimesi majja nimekirja järgi.

Õhtu eel tõi perenaine ajalehtede eriväljaanded. Grigri sai teada kõik päevasündmused. Vene saadik sinjoore Gorelkin ei olevat hommikul viibinud linnas ja seepärast ei olevat ilmunud

kohe kutse peale välisministeeriumi Ghigi paleesse, krahv Ciano residentsi. Saatkonna töötajad veetsid pühapäeva nagu ikka, mererannas ja saadik saadi kätte alles keskpäevaks.

Saadik oli saabunud välisministeeriumi kell pool üks. Viimase visiidi enne seda oli sinjoore Gorelkin Cianole teinud 13. mail. Siis oli minister õnnitlenud teda armastusväärselt erakorralise ja täievolilise suursaadiku aunimetuse omistamise puhul.

Seekord oli Ciano olnud rõhutatult ametlik, kuiv ja sõnaaher. Ta teatas Gorelkinile:

«Tekkinud situatsiooni tõttu, ühenduses sellega, et Saksamaa kuulutas sõja NSV Liidule, Itaalia kui Saksamaa liitlane ja kui Kolmikpakti liige kuulutas samuti sõja Nõukogude Liidule Saksa vägede Nõukogude territooriumile astumise momendist, see tähendab 22. juunist kella 3.30 Kesk-Euroopa aja järgi.»

Audients olevat kestnud kõigest kaks minutit.

Inglise raadiosaatest sai Grigri teada, et Itaalia astumine sõtta oli olnud täielik ootamatus kà Itaalia suursaadikule Moskvas Rossole, kes sai sõjast teada raadiost. Inglise diktor teatas mõned üksikasjad möödunud öö kohta.

Kesköö1 oli Saksamaa suursaadik hoiatanud minister Cianot, et on oodata tähtsat teadet. Ciano ei olnud heitnud magama. Kell üks öösel oli suursaadik palunud audientsi ja ilmunud ministeeriumi, mapp käes, seal oli lebanud Hitleri isiklik läkitus Mussolinile. Kell neli oli äratatud Mussolini ja koostatud noot Kremlile.

Grigri otsustas kodust väljuda ja jalutada Roomas. Kuidas elab täna linn? Kes teab, äkki on see viimne jalutuskäik?

Piazza Venezial, Mussolini palee kohal, ripub must, kuldse fašistliku embleemiga lipp. Peasissekäigu kõrval seisavad valves «duce musketärid». Väljak on täis kisavat rahvast. Manifestandid ei lähe laiali, ootavad, kuni rõdule ilmub duce.

Grigri oli kurt mustsärklaste karjumisest. Ei jätkunud jõudu kuulata, kuidas nad kelkisid, Nõukogude Venemaad põhjasid ning tervitussõnu füüreri ja duce auks hüüdsid. Ta lahkus väljakult . . .

Oli saabunud aeg Roomaga hüvasti jätta. Selleks tuli minna Trevi purskkaevu juurde. Valitses uskumus, et kui tahad kunagi uuesti Rooma tagasi tulla, pead seisma seljaga purskkaevu poole ja viskama mündi üle vasaku õla.

Purskkaevu põhi oli müntidega tihedalt kaetud, kuid vesi lainetas kogu aeg ja läbi virvenduse polnud võimalik kindlaks teha, millised mündid põhjas lebasid. Grigri oli kuulnud, et tuleb ette isegi kuldmünte. Suur, mitte kunagi kuivav marmorist hoiukarp!

Iga päev käis kõrgete kummisäärikutega valvur mööda basseini ja rehitses mündid kruusi. Räägiti, et munitsipaliteet pidas selle raha eest üleval orbudekodu. Kuidas ka ei olnud, Grigri käänas selja purskkaevu poole ja viskas üle vasaku õla kaks münti: ühe enda, teise Étienne'i eest.

Grigri läks koju läbi naaberõue ja pererahva terrassi. Oli aeg asjad kokku panna. Ta sai kaasa võtta ainult väikese kohvri. Grigri tänas pererahvast ja lubas neil kõiki mahajäänud asju kasutada oma äranägemist mööda. Ainult uue gabardiinmantli otsustas ta saata pakiga Milanosse, «Eureka» kontori aadressil Konrad Kärtneri nimele. Ta märkis pakile väljamõeldud saatja ja selle aadressi. Kirjas, mille ta torkas mantli taskusse ja mille pidi, nagu ta lootis, läbi lugema Giannina, tänas ta Kärtnerit, et see oli ta vihmase ilmaga välja aidanud hädast. Ta vabandas, et ei tagastanud mantlit varem, lootuses ise Milanosse sõita. Alanud sõda aga võib kõik segi ajada, iga päev võib saatja saada kutse sõjaväkke, seepärast ta saadabki selle mantli viimaks ära.

Kas teab Étienne seal, Santo Stefanol, milline katastroof on puhkenud? Kas ta mõistab, et katkeb viimane, see kõige viimane niidike, mis sidus tema vanglakambrit kodumaaga? Teele läheb ešelon saatkonna personaliga, Itaaliast lahkuvad ka teised nõukogude inimesed, Étienne aga jääb ihuüksi. Skarbek ja Anka ei tohi mingil kombel suhelda Santo Stefano vangiga. Giannina — see ustav ja õilis süda, on endist viisi mures endise šefi saatuse pärast. Mida saab aga teha Giannina, kui asjade müük on lõppenud ja raha ülekandmiseks pole ettekäänet? Ta ei suudaks salapolitseile selgitada, kust võttis raha. Pole raske taibata, et nüüd, kus Itaalia ja NSV Liit on sõjaseisukorras, tugevneb Giannina jälitamine, sest Kärtnerit kahtlustatakse endist viisi sidemes venelastega. Äkki on Giannina nii kaval, et saadab Kärtnerile gabardiinmantli müügist saadud raha? Mantel on täiesti uus, Grigri ostis selle Pariisis «Lafayette'i» kauplusest.

Perenaine tänas kaua kingitud asjade, eriti raadiovastuvõtja eest, ja läks ise üürilise jaoks voorimeest otsima.

Viimane uudis, mida Grigri kuulis raadiost, oli see, et Itaalia saatkond NSV Liidus oli sõitnud erirongiga Batumi, sealt edasi Türgisse. Saksamaa huvisid Nõukogude Venemaal kaitseb Bulgaaria saatkond.

Saatkonna juurde sõites märkas Grigri vene kokka, kes sammus karabinjeeri saatel mööda Gaeta tänavat. Kokk naasis ostudega, käes torbikud ja pakid. Saatkonna töötajate suhtes kehtestatud režiimi oli nähtavasti pehmendatud.

Grigri saabus parajal ajal. Saatkonna personal ja kõik evakueeritavad Nõukogude kodanikud olid saabunud erakorteritest ning viibisid juba kohal.

Karabinjeeride leitnant kontrollis oma nimekirja järgi ja laskis Grigri läbi.

Kuidas oli saatkonnas kõik kahe päeva jooksul muutunud! Ka töökabinetid olid rahvast täis ja paljud magasid põrandal.

Grigri oli ennegi mõelnud sageli Étienne'ist, aga praegu, kui

kõik pakkisid asju ja põletasid liigseid pabereid, kujutas ta kogu selgusega endale ette Étienne'i olukorra traagikat.

Sel päeval, 24. juunil, saabus saatkonda Itaalia Välisministeeriumi protokolliosakonna juhataja Cilesno. Talle anti üle nõukogude koloonia nimekiri, milles oli ka Grigri nimi.

Ärasõit oli seotud raskustega, sest Itaalia pankades hoitavale saatkonna ja kaubandusesinduse rahale oli pandud arest.

Saadi teada, et Rootsi missioon oli võtnud enda peale NSV Liidu huvide kaitse. Sama päeva õhtul saabus Nõukogude saatkonda neutraalse Rootsi saadik parun Beck-Friis. Ta teatas, et kõigi evakuatsiooniga seotud probleemidega tegeleb diplomaat Plomgren.

Algul tegid itaallased ettepaneku evakueerida venelased meritsi — Napoli kaudu Odessasse. «Me sõidaksime siis Ventotenest lähedalt mööda,» sähvatas mõte Grigri peas. Aga kuidas saaks sõita Odessasse, kui Egeuse, Marmara ja Mustal merel peremehetseb natside sõjalaevastik?

Hiljem pakuti uut varianti: evakueeruda rongiga Hispaaniasse, sealt laevaga Ameerika Ühendriikidesse ning Alaska ja Kaug-Ida kaudu Moskvasse. Leidus Itaalia antifašiste, kes hoiatasid, et plaani on soovitanud natsid ja see on pärit Saksamaa saatkonnast. Plaanis on saatkonna personal Hispaanias interneerida või merel põhja lasta. Kahtlane ringmarsruut lükati tagasi.

Alles 26. juuniks selgus marsruut: läbi Jugoslaavia, Bulgaaria ja Türgi. Enne ärasõitu saabusid saatkonda Rootsi diplomaadid. Nad käisid hoone läbi, said enda kätte inventariraamatud, mahajäänud väärtesemete nimekirja ja raske võtmekimbu. Plomgreni nimele vormistati volitus, et ta võiks saada pangast Nõukogude saatkonna raha kõikide evakueerimisega seotud kulude tasumiseks.

Parun Beck-Friis saatis Nõukogude suursaadikut vagunini. Grigri märkas jaamas Cilesnot, kes andis suursaadikule üle ministeeriumis kinnitatud lahkujate nimekirja. Ärasõitvast 167 reisijast oli 157 saatkonna ja kaubandusesinduse personalist, aga ka ülejäänud kümme, nende seas Grigri, kasutasid nüüdsest peale diplomaatilist immuniteeti.

5. juulil lahkus rong Rooma vaksali perrooni äärest. Marsruut oli: Rooma—Venezia—Beograd—Sofia—Istanbul. Igas vagunis sõitis karabinjeer, üldist kontrolli aga teostas esseslaste komando. Kui esseslasi polnud lähedal, astusid itaallased meeleldi vestlusse.

Viie päeva järel oli rong veninud väikese Bulgaaria raudteejaama Svelingradini Türgi piiril. Sinna jäädi kauaks toppama. Kõrvalteel seisis rong endise Nõukogude saatkonna personaliga Saksamaalt. Neil oli toit otsa lõppenud ja «roomlased» jagasid neile, mida said. «Berliinlased» olid fašistliku reichi pealinnast

lahkunud kiirustades, hüsteerilise vaenulikkuse õhkkonnas. Gestaapolased olid jämedad ja tegid takistusi igal sammul.

17. juulil kell 8 hommikul sõideti üle Türgi piiri.

Iga päev kurdistas Grigrid ärevate teadete kõuekõminaga. Need paiskusid välja rongi kihutades — algul itaalia, siis serbia, bulgaaria ja türgi keeles. Raadiovastuvõtja töötas rongis katkendlikult, aga kohalikku lehte polnud alati leida või kätte saada. Aga isegi kui korrigeerida Bulgaaria ja Türgi ajakirjanduse ebaobjektiivsust, olid lood rindel kehvad.

Piirijaamast Svelingradist suundus rong, milles sõitis Grigri, mööda marsruuti Istanbul—Ankara—Kars. Karsist ei olnud enam raske Leninakani pääseda.

4. augustil, pärast kuu aega kestnud reisi, saabus saatkonna ja kaubandusesinduse personal Moskvasse.

97.

Pühapäevane lõuna polnud veel lõpul — sel päeval anti tükike liha ja kaks kartulit —, kui Mariani juurde tormasid kaks kriminaalkurjategijat: «Sakslased tungisid venelastele kallale! Itaalia kuulutas sõja Venemaale!»

Uudis vapustas Étienne'i, kuigi ta oli seda ammu oodanud. Ta ei jõudnud olla üksi oma murega, sest kohe kutsuti jalutuskäigule. Nemad, kolm poliitilist — Mariani, kolonelleitnant Troili ja Étienne — jalutasid alati koos. Neljandat poliitvangi — Lucettit — viidi jalutama eraldi, range režiim ei lubanud tal kellegagi suhelda.

Loomulikult arutati kõik nelikümmend minutit, mis jalutuskäiguks oli ette nähtud, ainult jahmatamapanevat uudist.

Mariani kinnitas, et Hitler ja Mussolini olid teinud parandamatu vea. Ta tõestas üksikasjalikult, miks üks ega teine ei oleks tohtinud relvi haarata, ning meenutas Friedrich Suure hoiatust, et vene sõdurit tuli kahel korral maha lasta ja siis veel tõugata, et ta lõpuks kukuks. Oo, Friedrich Suur tundis hästi vene sõdureid, ja kaasaegsed veenduvad selles peagi.

«Just selline sõdur on meie Vana!» mõtles Étienne uhkusega. «Kuidas kedagi, aga sõda ei tabanud Vana küll ootamatult. Tõeline luuraja võtab sõja vastu täies relvastuses.»

Troili vehkis sõjakalt rusikatega ja karjus needusi bolševike aadressil — Venemaaga pikka juttu ei peeta! Tema ise annab kuninga ja duce nimele palve, et teda viivitamatult rindele, eesliinile saadetaks.

1922. aastal toimunud Rooma marsis osalenu Troili oli olnud fašistliku miilitsa konsul, teeninud kindralstaabis, kuid kogu vaba aja oli ta veetnud mängumajade roheliste laudade ääres. Prantsuse luure oli ta õnge püüdnud Monte Carlos ning selle paadunud, ebaausa kaardimänguri, elumehe ja prantsuse konjaki «Martelli» kummardaja odavalt ära ostnud. Troili oli kroonu rahad läbi löönud ja hakanud siis prantslastele soodsa hinnaga müüma sõjasaladusi. Kui teda ennast uskuda, siis oli ta läinud sellele solvumise tõttu — Mussolini oli lubanud, et Troili valitakse parlamenti, kuid vedanud alt. Troili pärines iidsest aristokraatlikust suguvõsast, nende nime oli Dante maininud «Jumalikus komöödias», Troili esiisa istus seal põrgus.

Neil päevil luges Mariani peast Cicero dialooge riigist ja seadustest. Nad olid juba korduvalt arutanud kolmekesi probleeme, mida oli vaadelnud Cicero. Mariani tuletas Troilile meelde Cicero mõtteid õiglaste ja ebaõiglaste sõdade kohta. Kui uskuda Cicerot, siis oli sõda, mida täna koidikul Hitler ja Mussolini alustasid, ebaõiglane, sest seda oli alustatud põhjuseta. Ei Saksamaa ega Itaalia ei olnud sunnitud tõrjuma vaenlaste kallaletungi või tasuma solvangu eest. Cicero kinnitab: ainult seda sõda loetakse õiglaseks, millest on teatatud, mis on kuulutatud ja alustatud tekitatud kahju hüvitamise nõudmise täitmata jätmise tõttu.

Troili sõimas Cicerot, aga tagasihoidlik ja tavaliselt korrektne Mariani ei suutnud sellist sõimu välja kannatada ning hakkas jalutuskäigu lõpuks märatsema. Kui neid kambritesse laiali saadeti, hüüdis ta Troilile järele:

«Et sa endale keele kurku ajaksid!»

Étienne jalutas vaikselt ja võis arvata, et ta ei võta vaidlust südamesse, kuid tegelikult ootas ta kannatamatult jalutuskäigu lõppemist, et ta võiks jääda üksi kambrisse oma mõtete, kartuste ja muredega.

Kurb on teada, et sellisel tunnil oled kodumaast ära kistud ja ei saa teda millegagi aidata. Kui palju aga oleks suutnud teha Konrad Kärtner vabaduses, kui ta oleks jäänud siiapoole rindejoont!

Jah, Étienne ei saa praegu millegagi aidata. Kui ainult teaks, et tema teated tõid kasu, teaks, et need aitasid Punaarmeed!

Mõtted keerlesid eriti tankivägede ümber. Kas jõuti korraldada «T-34» seeriatootmine? Palju aastaid tagasi oli Étienne hakanud tõsiselt tegelema tankidega. Juba kolmekümnendate aastate algul oli ta tundnud huvi Saksamaa kindralstaabi 6. inspektsiooniosakonna töö vastu. 6. osakonda juhtis ooberst Heinz Guderian. Osakonnas lahendati soomustankitehnikaga seostuvaid probleeme, seal püüti ette arvata tulevase sõja iseloomu. Oleks taht nud mõelda, et ka meil töötab pingeliselt ajutrust, mis ei jää alla 6. inspektsiooniosakonnale ja suudab tulevastes lahingutes vastu hakata sellele samale Guderianile. Étienne hindas kõrgelt soomustankivägede valitsuse ülemat Innokenti Halepskit, ta tundis ka uue tehnika valitsuse ülemat Ivan Lebedevi.

Étienne'ile tegi muret tankisoomus, sest tavaline, 20-millimeetrine soomus kaitses ainult kuulide eest, aga mitte kildude eest, nagu näitasid lahingud Hispaanias.

Teine probleem, ka eluliselt tähtis, — see oli diiselmootor «V-2». Sellel oli niipalju eeliseid võrreldes saksa tankidele paigutatud bensiinimootoritega! Ja ka jõudu oli meie omal rohkem — viissada hobujõudu, terve tabuun! Mõelda vaid, et alles kolmekümnendate aastate algul saadeti meie tankistidele laiali instruktsioon, mille kohaselt tohtis ekspluateerimisel ohtlikke bensiinimootoreid käivitada ainult tuletõrjujate juuresolekul... Étienne oli tuttav ka «kolmekümne nelja» peakonstruktori Mihhail Koškiniga. Oli meelde jäänud, et ta on pärit Vjatkast, Étienne'ist kaks aastat noorem, aga tervise poolest vilets. Ta ei võinud kaua liikuvas tankis istuda, veel vähem aga tankis pikki maid sõita või katseid korraldada. Katsetuste puhul oli tanki sees temperatuur ju lausa nagu Aafrikas, kuni 65 kraadi, pealegi oli õhk gaasisegune.

Oli palju sellist, mis pani Étienne'i muretsema tollel traagilisel pühapäeval ja järgnevatel päevadel, mil ta väsimatult ja visalt Punaarmee relvastusele mõtles. Tõsist muret tegid lennukid. Kas meie konstruktoritel läks viimase kahe-kolme aasta jooksul korda kõrgust ja kiirust juurde võita? Et nendele küsimustele vastust saada, oli vaja üsna vähe — vabadusse pääseda ja omadeni jõuda... Üldse, kuidas ta võib hinnata Punaarmee praegust relvastust üksikkongis nr. 36 istudes? Naiivne ja mõttetu tegevus!

Ta ei tea isegi seda, millist vormi kannab praegu Punaarmee. Võib-olla see, mille ta 1935. aastal viimati selga oli tõmmanud, on ka vananenud? Kord juhtus temaga selline lugu: ta oli naasnud Moskvasse pikalt välislähetuselt ja mingi loa jaoks oli tal vaja fotografeerida sõjaväevormis. Tuli sõbralt vormipluus laenata, sest oma oli moest läinud... Kas on veel kodus alles tema budjonnõi müts ja punaste ristitriipudega sinel? Ükskord Idas viibides sai ta ühest vaenlase luureettekandest teada, et sinelile õmmeldud punased triibud aitavad vaenlasel sihtida. Vaenlase snaiperil on hea ka pähe sihtida, sest vormimütsi ette on õmmeldud suur punane viisnurk. Tookord kirjutas ta Berzinšile spetsiaalse ettekande meie vormi kohta, mis paljastas lahingu ajal punaseid komandöre. Peatselt vormi muudeti, kuid Étienne ei saanudki teada, kas oli mingit tähendust ka tema ettekandel või tehti seda tema signaalist sõltumata.

Mõelda tuli kõige tähtsamast, kuid enne seda tahtis ta selgelt ette kujutada, kuidas on praegu meie sõjavägi riides, kusjuures teda ärritas, et mõte eemaldus peamisest.

Jah, ta oleks piiritult õnnelik, kui ta saaks täna viibida kodumaa taeva all, rivis, Punaarmee brigaadikomandöri vormis. Kel-

lele ja kus ta viimast korda «kulpi viskas», enne kui võttis seljast vormi ja tõmbas asemele eraülikonna? Kuidas sa seda mäletad? Omal ajal ei suutnud ta niipea lahti saada rivisammust ning selgeks õppida vaba eraisiku kõnnakut. Nii kaua polnud ta käinud rivisammu! «Vasak õlg ees, marss!» andis ta teadmata kellele hääletu käskluse ja pööras end ise. Vaata, et temaga juhtub sõjaväkke naasmisel selline häbilugu: taob marssides rivisammu, aga inertsi mõjul teeb vana vanglaharjumuse tõttu nelja sammu järel tagasipöörde üle vasaku õla. Nii võib kogu rivi ära rikkuda!

Nädala pärast saabus illustreeritud pühapäevaleht; ära olid trükitud fotod ja üksikasjalik ülevaade Venemaale saadetavate vägede paraadist. Juba juulikuu esimesel poolel oli oodata Itaalia ekspeditsioonikorpuse paiskamist kuhugi Lõunarinde lõiku. Korpusesse kuulusid mehhaniseeritud diviisid «Pasubio» ja «Torino», mobiilne diviis «Prints Amedeo, hertsog d'Aosta», suurtükiväe rügement ja 23. hävituslennuväe eskadrill.

Troili oli ainus vang, kelle palve rindele saatmise kohta vastu võeti, mitmele kriminaalkurjategijale öeldi ära. Troili palvekiri oli täis truualamlikke tundeid ja tigedaid ründeid venelaste vastu, keda tuli õpetada nüüd igaveseks ajaks.

Itaalia fašistlikud ninamehed kartsid, et nende väed hilinevad osa võtma välksõjast Idas. Kolonelleitnant Troili, saatnud palve minema, kartis omakorda ekspeditsioonikorpusest maha jäädа.

Troili oli juba varem olnud kõrk jalutuskäigukaaslaste vastu. Palvele vastust oodates käitus ta aga veelgi upsakamalt, oli jäme Marianiga vaieldes ja kutsus Étienne'i Kominterni salaagendiks.

Kui antipaatne ka Troili polnud, Kärtner ja Mariani said temalt vanu ajalehti, mida Troili neile salaja üle andis. Viimati aga jätsid mõlemad ajalehed demonstratiivselt vastu võtmata ja katkestasid Troiliga kõik suhted.

«Mis sinuga tühja vaielda,» ütles Mariani südametäiega. «See on vaidlus eesli varju üle...»

Asi lõppes sellega, et Mariani ja Kärtner keeldusid koos Troiliga jalutuskäigule minemast.

Capodirettore lubas nende nõudmise täita, kuid ei jõudnud seda veel teha; vanglas levis teade, et Troili taotlus on rahuldatud. Ta jättis Mariani ja Kärtneriga hüvasti sellise inimese vastutulelikkusega, kes on kahetsusväärse arusaamatuse tõttu sattunud Santo Stefanol nendega ühte kampa. Tema kiirustab rindele, tema tuleb sealt tagasi kindralina, tema õpetab bolševikke ducesse austavalt suhtuma, tema paneb nad Itaalia relvade ees värisema!

Sel päeval, mil Troili minema sõitis, pani rindeteade Étienne'i tõsiselt muretsema. Jah, uudised polnud lohutavad. Kui uskuda ajalehti, siis tungisid Saksa väed Venemaa sügavusse ja olid vallutanud juba peaaegu kogu Valge Venemaa.

Selge, jutt käis Valgevene ümber. Étienne mõtles suure murega

metsakolkasse peitunud puulinnakesest Tšaussõst, kus elavad heasüdamlik kasuema Ljuba, teised omaksed ja lapsepõlvesõbrad. Kas veereb tulevall tõesti nii kaugele, enne kui Punaarmee toibub ootamatust löögist ja asub vastupealetungile?

Päev läks päeva järele, aga teated Vene rindelt olid endiselt murettekitavad.

Värinaga uuris Étienne fotot — vene vangilaager Umanis. Mitu tuhat kannatajat! Teine foto — rindele minevate Itaalia väeüksuste ülevaatus. Teerist, kaheksateist kilomeetrit Umanist.

Mussolini seisab lahtises autos Hitleri kõrval. Kolmandal fotol on jäädvustatud duce, «Itaalia impeeriumi esipiloot». Mussolini juhtis tervelt pool tundi lennukit, mille pardal viibisid Hitler, Himmler ja teised ninamehed, kes kõik naasid Umanist Saksamaale. Küllap need lõdisesid hirmust!

«Aga kui kauaks oli sõlmitud mittekallaletungipakt?» torkas Étienne'ile pähe kõiki neid pühapäevalehes «Domenica del Corriere» avaldatud fotosid vaadeldes. «Vist kümneks aastaks. Möödunud on vähem kui kaks aastat. Kas me kasutasime hingetõmbeaega hästi? Kas jõudsime palju teha?»

Veel enne kui Moskvani jõuti, oli Grigrile selge, et linna evakueeritakse. Vastu sõitis kummaline ešelon, mis koosnes tervenisti reisijaid täis tuubitud restoranvaguneist, posti-, pagasi- ja külmutusvaguneist ning lumesahkadest. Kõrvalteelt, mida mööda liikus Moskva-lähedane elektrirong, võeti maha ja keriti kokku vaskkaablit. Suvilaplatvormidest möödus ülekoormatud elektrirong, kuid koosseisu vedas nõrk vedur, mis mässis vagunid paksu suitsu sisse.

Sõiduplaanita saabunud rongile polnud keegi sugulastest ega omastest vastu tulnud. Oli õhtueelne tund ja Kurski vaksali esine väljak võttis diplomaadid Roomast vastu õhurünnaku ärevas ootuses.

Kahe nädala eest pommitasid sakslased esimest korda ja sellest ajast peale algasid igaöised pommitamised. Moskva taevas hõljusid ennenägematud hõbedased kalad — õhutõkke aerostaadid; kui kallaletungijad oleksid linna kohal madalamale laskunud, oleksid nad sattunud püünistesse. Metroo sissekäigu ees seisis järjekord — õhtuti muutus jaam pommivarjendiks. Keegi teatas, et metroosse lastakse alates kella viiest õhtul. Järjekorras oli palju naisi lastega ja vanureid. Vaksaliväljaku äärsete majade akendele olid kleebitud ristamisi paberiribad ja aknaid katsid eesriided. Mitmel majal Sadovajal, Maroseikal ja Iljinkal olid aknaklaasid katki. Aga ühtki purustatud maja Grigri ja tema kaaslased ei märganud. Au meie õhutõrjeväelastele, au meie hävitajatele!

«Emka» möödus GUM'ist ja jõudis Punasele väljakule. Kremli müürile olid maalitud vildakad majafassaadid — selleks, et fašistlikke lendureid segadusse ajada, et visuaalselt murda objekti kuju, et Kremli müürid sulaksid kokku ümbritsevate kvartalitega. Mausoleumi kohale oli püstitatud kolmekorruselise elumaja makett. Sel ajal, kui auto väljakule pääsu ootas ja kustunud foori taga seisis, kuni kiivri ja õlal rippuva vintpüssiga militsionäär läbisõitu lubades lippu lehvitas, jõudis Grigri märgata, et Minini ja Požarski mälestussammas oli kaetud liivakottidega. Kremli tähtedele olid kas kaitsekotid peale tõmmatud või tähed olid kaetud kaitsevärviga; oli juba videvik ja autost oli raske näha.

Ka Suure Teatri fassaad oli maskeeritud ja mingeid dekoratsioone täis riputatud. Teatriväljakul seisid üldiseks uudistamiseks Moskva taeva all allatulistatud fašistlike lennukite riismed. Läheduses paiknev purskkaev vaikis ja Grigrile meenus Trevi purskkaev, kuhu ta kuu aja eest oli visanud «õnnemünte».

Kui erinev oli sõjaväevormi rüütatud ja relva alla astunud Moskva kärarikkast, seni veel muretust, pimendust kogematust Roomast! Kas Rooma jääb kaua selliseks? Kas suudab Igavene linn hoiduda sõjakoledustest? Vaevalt küll.

Nad sõitsid Ohhotnõi Rjadi kaudu ja pöörasid Gorki tänavale. Restorani «Natsional», kaupluste ja telegraafi vastas asuva juuksla klaasvitriinid olid kaitstud puitkilpide ja kotivirnadega.

«Ööl vastu 5. augustit pidasid meie väed lahinguid vaenlastega Smolenski, Korosteni ja Belaja Tserkovi suunas.»

Sama päeva õhtuses teates lisandus Eesti rindelõik. Nagu teatas Nõukogude Informatsioonibüroo «teistes suundades ja rindelõikudes suurt lahingutegevust ei toimunud.»

Luurevalitsuses oli kõigil tööd üle pea, paljusid vanu töötajaid Grigri eest ei leidnud, Bērziņš ei töötanud siin enam ammu ja tema nime ei mainitud.

Järgmisel päeval kuulis Grigri palju ärevaid uudiseid, millest Nõukogude Informbüroo polnud seni informeerinud. Smolensk oli loovutatud ja seda kaitsnud armeede riismed olid sissepiiramise vältimiseks kiires korras Dnepri idakaldale taganenud. Dorogobuži piirkonnas käisid verised lahingud Solovjovo ja Radtšino ülepääsude juures, mida sakslased julmalt pommitasid.

Grigri oli väsinud kuu aega kestnud rongielust ning erutatud sellest, mida nägi ja kuulis Moskvas. Vaatamata sellele sõitis ta kohe järgmisel päeval, enne videviku saabumist ja õhuhäire väljakuulutamist Nadežda ja Tanja Manevitši poole.

Nende evakueerimist võis oodata iga päev.

Giuseppe Mariani oli lühemat kasvu, jässakas ja laiaõlgne mees, kelle pea hakkas juba paljaks minema, mistõttu lai laup näis veelgi suurem. Tema silmad olid targad, südamlikud ja tähelepanelikud.

Juba siis, kui fašistid noore Giuseppe sõjaväeteenistusse kutsusid, oli ta simuleerinud mälukaotust: ta unustas kõik sõnad, peale sünnilinna Mantova nimetuse. Hiljem oli noor Mariani ühinenud Milanos anarhistidega ja kuulunud nende lahingurühma. Oli otsustatud õhkida hoone, kus asus Milano fašistlik miilits, kuid hoone täpset plaani anarhistidel polnud. Miin paigaldati halvasti ja plahvatuse läbi said mustsärklased kannatada vähem kui kino «Diana» muusikud, kes istusid õhukese seina taga orkestriaugus. Tollel mustal päeval hukkus üle kahekümne inimese. Pärast arreteerimist oli Mariani end ennastsalgavalt plahvatuse organiseerijaks nimetanud, päästes teisi, suurema süüga perekonnainimesi, ja ta oli mõistetud tähtajata sunnitööle.

Kaksteist aastat oli ta istunud ranges isolatsioonis, personaalse valvuriga kambri uksé taga. Nad olid teineteisega ära harjunud — sunnitööline ja tema valvur. Sunnitööline õppis hoolega, aga tema kirjaoskamatu valvaja nukrutses ja piinles koridoris rohkem kui valvatav. Hiljem hakkas Mariani läbi ketiga praokil hoitud ukse oma valvurile deklameerima Dante ja Homerose teoseid ning lugema valjusti illustreeritud pühapäevalisasid, mida tal polnud õigust saada. Kui see õudne terrorist hingestatult lüürilisi luuletusi luges, helkisid vangivahi silmis pisarad.

Sellises ranges isolatsioonis viibis nüüd Gino Lucetti, ainult valvur ei pidanud, nagu räägiti, tal nii seltsiv olema.

Marianil oli see aeg seljataga ja teda kui «põliselanikku» usaldasid temaga harjunud vanglaametnikud. Vahetevahel lubati teda isegi naaberkambrisse uustulnuka Cinquantacinque juurde. Nad vestlesid kaua. Marianil oli kahju, et ei saanud aidata nälga tundvat Cinquantacinqued, sest oli ise välise abita ja vireles näljas. Kellelt saigi Mariani abi oodata? Ainus vend pidas ema ülal ja töötas munitsipaliteedi juures tänavapühkijana, kraapides kodulinna Mantova tänavatel prügi. Teisi sugulasi Marianil polnud. Viimane kohtumine emaga leidis aset kaheksa aasta eest, siis saadeti talle ka natuke raha.

Étienne rääkis talle, kuidas Bruno kandis oma säästud tema nimele vanglast vabanemise eel, see juhtus poolteise aasta eest.

Mariani sõnade järgi oli selles vanglas poliitvangidel tunduvalt raskem kui kriminaalvangidel. Viimased võisid töötada hankija aias või halvemal juhul pesta vangla pesu, õmmelda jalatseid, kududa sokke — mingid soldod ikkagi kogunesid suitsu, seebi

või sibula ostmiseks vanglapoest. Poliitilistel aga polnud sedagi lisateenistust.

Seda hädavajalikum oli ootamatult Milanost Konrad Kärtneri nimele saabunud rahaülekanne. Giannina kandis posti teel üle 700 liiri, mis ta oli saanud gabardiinmantli müügist. Capodirettore teatas Cinquantacinquele, et raha oli juba üle kantud tema vanglaarvele, aga dokumendid kinnitasid raha päritolu. Need olid postiasutuse teade mantliga paki saabumisest Milanosse Konrad Kärtneri nimele kelleltki roomlaselt ja kviitung kauplusest, kus mantel oli maha müüdud.

Raha jaotati kolmeks osaks. Étienne ja Mariani sõid toidulisa koos, aga Lucettile tõi vangivalvur Apostel Peetrus poest kord tüki juustu, siis kuivatatud kala, kääru leiba, portsu pastat või kimbu rohelist.

Gino Lucetti istub teisel korrusel, otse 36. kambri all. Étienne koputab vastu põrandat, Lucetti läheb akna juurde ja olenevalt olukorrast nad kas koputavad teineteisele «rooma telegraafi» sõnumeid või vestlevad läbi «hundilõugade», kusjuures Lucetti kuuleb kaaslast paremini, sest alati kuuleb paremini see, kes on korruse võrra allpool.

Ka Lucetti on anarhist. 1926. aastal pani ta toime Mussolini tapmise katse. Pärast seda, kui Lucetti pommi viskas, kehtestati seadus surmanuhtluse kohta kuninga, tema perekonnaliikmete, Mussolini ja ministrite elule kallalekippumise eest.

Lucetti oli pärit Carrarast. Oli teeninud sõjaväes, sõdinud superarditi ründerühmas, töötanud Carrara kivimurdudes marmoritöölisena. Juba noorena oli ta osalenud löömingutes fašistidega, saanud haavata ja emigreerunud Prantsusmaale. Elades Marseille's oli Lucetti kuulda saanud, et fašistid piinavad arreteeritud töölisi metsikult. Neid peksti poolsurnuks ning neile joodeti ja pumbati vägisi sisse riitsinusõli, et nad ei suudaks taltsutada oma siseorganite funktsioone. Seejärel sidusid mustsärklased oma ohvrid puude, tänavalaternate ja telegraafipostide külge ning inimesed seisid poolsurnud kujudena, levitades vastikut haisu.

Lucetti oli otsustanud Itaaliasse naasta ja ennast ohverdades Mussolini tappa. Ta asus võõraste dokumentidega Rooma ja hakkas kallaletungi ette valmistama.

Suurmaaomanik, Torlonia vürst «üüris» tollal Mussolinile oma villa Nomentana tänavas. Mussolini teatas, et ei taha külalislahkust kuritarvitada ja villat tasuta kasutada ning maksis seepärast villa eest . . . ühe liiri aastas. Villa Torloniat piirasid kõrged kivimüürid, kõnniteel jalutasid bersaljeerid, peas kukesulgedega mütsid, samas sõelusid erariides nuhid. Lucetti õppis tundma marsruuti, mida mööda Mussolini sõitis Villa Torloniast Piazza Venezial asuvasse paleesse, kuhu viis sirge tee. Ligi nädal jälgis Lucetti Mussolini päevakorda ja sõidurežiimi. Nomentana tänaval

sõitis ta alati ühel ajal, minutilise täpsusega. Duce auto kihutas mootorrattaeskordi saatel. Neil minuteil seisid agendid piki kõnniteed spaleeridena. Lucettil oli suurepärane silmamõõt, pommi võis ta visata otse autoaknasse. Lucetti hukutas, aga Mussolini päästis ettenägematu asjaolu. Nähtavasti hilines Mussolini 11. septembri 1926. aasta hommikul kuhugi, auto sõitis tavalisest kiiremini, aga Lucetti ei jõudnud arvestada suuremat sõidukiirust. Pomm põrkus aknaraamilt tagasi ja plahvatas siis, kui auto oli juba eemal. Lucettil oli varuks teine pomm, kuid auto poole tormasid ülepeakaela agendid ja möödujad ning ohvrid oleksid olnud vältimatud. Lucettile jäi veel revolver, kuid ebaõnnest masendatud, laskis ta käed alla langeda. Agendid kartsid talle läheneda, kuid ta otsustas mitte tulistada, et ära hoida verevalamist. Viimaks taipasid agendid, et neid ei ähvarda miski ja tormasid Lucetti kallale. Seejuures läksid nad omavahel tülli, kes terroristi esimesena kinni võttis.

Oma elule lõi Lucetti käega ja hoolitses ainult selle eest, et keegi tema pärast ei kannataks — ei sugulased ega need, kes teda Roomas varjasid, samuti mitte tema abilised.

Kergelt vigastatud auto jätkas teed ja mõne hetke pärast ilmus Piazza Venezia palee rõdule duce. Nähku kõik, et ta on elus ja terve! Mussolini naeris atentaadiüritaja välja ja kiitles: kui pomm oleks isegi autosse sattunud, oleks ta selle kätte haaranud ja tagasi terroristi pihta visanud. Kõne lõpus hoiatas ta, et kehtestatakse surmanuhtlus.

Üldiselt on teada, et seadusel pole tagasiulatuvat jõudu. Seetõttu ei hukatud Lucettit, vaid ta mõisteti kolmekümneks aastaks range režiimiga sunnitööle. Kohtus kinnitas ta, et oli tegutsenud üksi, võttis kogu süü endale ja kedagi enda järel sunnitööle kaasa ei tõmmanud.

Lucetti jalutas sundüksinduses, kuid andis tavaliselt enne Marianile ja Kärtnerile teada, et teda viiakse jalutuskäigule. Ta oli erakordse käega mees ja tabas vanglaõue kivilatris jalutades kiviga eksimatult palki kolmanda korruse paokil ukse kohal. Lucetti saatis nii tervituse. Administratsioon oli kuumadel, lämbetel päevadel lubanud inimlikult uksi nii ketis hoida, et kamber tuulduks. Muidugi oleks ust olnud kergem tabada, kuid kivike võis lennata ka läbi teise, võreukse ja tabada vangi, seepärast sihtiski Lucetti uksepalki.

Étienne vaatas Lucettit ja imetles teda. Pikk, uhke rühiga. Tema ilmes oli midagi aristokraatlikku. Endisele kiviraiujale oleks kindlasti sobinud frakk. Isegi hallikaspruun vangikuub näis Lucetti seljas nagu tellimise järgi õmmeldud.

Sunnitöövangi Lucetti õilsas näos välgatas midagi tuttavlikku. Jah, muidugi, ta sarnanes karabinjeeride kapraliga, kes omal ajal Étienne'i konvoeeris Torino—Rooma rongis ja saatis

teda «La Regina del Cielo» vanglani! Võib-olla polnud see sarnasus üldsegi suur, ent meie silmamälus lähenevad alati väga ilusad inimesed üksteisele, isegi siis, kui nende ilu on tagasihoidlik ja silmatorkamatu. Étienne'ile tuli meelde isegi tolle pikakasvulise, sihvaka ja sümpaatse sitsiillase nimi. Cecchini! Kui Santo Stefanol elaks naisi, siis heidaks Lucettile pilke nii mõnigi!

Lucetti pidas end ülal peenetundeliselt ja tagasihoidliku väärikusega, äratades üldist austust. Nii nagu Mariani ja Kärtnergi ei suhtunud ta kriminaalvangidesse kui teise sordi inimestesse, ei rõhutanud oma üleolekut ja need austasid teda omakorda. Kolmekümneks aastaks sunnitööle mõistetud Lucetti ei olnud kaotanud huvi elu vastu, polnud ükskõikne selle vastu, mis erutas inimesi vabaduses, ja tundis end edasi kaasaja elava osakesena. Enne Santo Stefanot oli ta jõudnud istuda juba Porto Longones, endises kindluses, mille hispaanlased olid neljasaja aasta eest ehitanud Elba saarele. «Fašistid kartsid, et mind nagu Napoleoni Elbalt ära röövitakse,» naljatas Lucetti. «Seepärast tõidki siia üle.» Itaalia põhjaosas, Umbrias, Fossombrone vanglas istudes aitas Lucetti teha fašismivastast propagandat: tema abiga toimetati vanglast välja paberit proklamatsioonide tarbeks.

Mitte kumbagi, ei Lucettit ega Marianit, ei olnud murdnud sunnitöö, kuid nende poliitilised vaatekohad hakkasid oluliselt erinema. Lucetti õppis vanglas iseseisvalt mõtlema ja oli tüdine-

nud anarhismivaimust. Mõtiskluste aastad veensid teda selles, et individuaalse terroriga pole võimalik palju saavutada. Kui otsustada mõnede mõtteavalduste järgi läbi akna peetud jutuajamiste käigus, siis oli Lucetti anarhismist lahti öelnud, säilitades siiski hasartse valmisoleku eneseohverdamiseks. Ja ka kõige ägedamas vaidluses oskas ta tunnistada teise õigsust. Kogu hingest soovis ta venelastele võitu Hitleri ja Mussolini üle ning rääkis alati armastusega kaugest Nõukogude Liidust, kus ta polnud kordagi viibinud, kuid kuhu ta unistas sõita, kui elab vabaduseni.

Ka Mariani hakkas vangistuse ajal tunnistama töölisklassi kõigi jõudude ühendamise ideed, kuid jäi seejuures ustavaks anarhistide lipule. Marianiga oli raske vaielda. Ta süttis kergesti, oli järeleandmatu ja ainult hõõrus kangekaelselt oma kõrget sokratese laupa. Aga vaieldes jäi ta laitmatult ausaks oponendiks, kes ei kasutanud demagoogiat ega ebasiirast sofistikat.

Ja jälle, nii nagu Castelfrancos Brunoga sõbrutsedes, tundis Étienne hingelist häbi, et ei saanud tasuda Marianile ja Lucettile täie avameelsusega nende ausa ja puhtsüdamliku otsekohesuse eest. Kumbki ei uskunud, et Kärtner oli rikas kommersant, kes ainult tundis sümpaatiat revolutsiooni vastu ja andis raha antifašistlikuks tööks, millega tekitas Eritribunali arvates kahju Itaalia rahvuslikele huvidele.

Lucetti oli iseloomult Brunoga sarnane: ta andestas sõbrale kinnisuse ja mõistis, et sõber ei kasuta seda heast tahtest. Mariani aga oli Kärtneri peale solvunud ja ei varjanud seda.

«Kui kaua oleme juba koos olnud, aga ma ei ole kunagi end sinuga võrdsena tundnud,» ütles Mariani ükskord.

Kuidas oleks saanud Marianit solvumise eest kaitsta? Mida võis Étienne teha?

Kõike, kõike, kõike jagas Étienne Lucetti ja Marianiga, nii nagu varem Brunoga, kuid ta ei jaganud, ei saanud jagada nendega mälestusi minevikust.

Kui talle paljude aastate eest tehti ettepanek töötada sõjaväeluures, oli ta pidanud võimalikuks pidada nõu lähima sõbra, vana kommunistiga, kellega oli läbi teinud kodusõja, Jakov Starostiniga.

Aga pärast seda, kui Manevitšist oli saanud Étienne, ei saanud ta olla lõpuni avameelne ka Jakov Nikititšiga.

100.

Jakov Starostini tunti tehases kui suurepärast vaskseppa, kuid nüüd tuli tal sagedamini tegemist teha alumiiniumiga.

Juba suvel oli nende tehas kiires korras Moskvast Volgamaale evakueeritud. Aga tühjaksjäänud tsehhides ei võimutsenud vaikus

kaua. Esimestena rikkusid vaikuse vanad meistrimehed nende seast, keda ei evakueeritud koos väärtusliku tehase sisseseadega. Veteranid äratasid ellu vanad tööpingid, mida keegi ei olnud pidanud tagalasse vedamiseks küllalt väärtuslikuks. «Meil on üks saatus,» mõtles Jakov Starostin nukralt.

Ta mäletas hästi Moskva esimest pommitamist. Täpselt kuu pärast sõja algust, ööl vastu 22. juulit, kell 22.07 kuulutati Moskvas välja esimene õhuhäire. Ja alles kell 3.53 hommikul kõlas häire lõpusignaal.

Sellest ajast peale ei lülitatud tsehhis musta raadiotaldrikut välja ja Jakov Starostin oli kokku lugenud juba sadakond õhuhäiret. Enne õhuhäire väljakuulutamist tuli ette saatepause ja diktori hääl katkes — linna raadiovõrku lülitati välja üldriiklikust saatest. Polnud ju vaja saksa õhuröövlitele teatada, et Moskvas on kuulutatud õhuhäire.

Jakov Starostin väljus tehaseõue ja suunas pilgu ärevasse taevasse. Võimsad prožektorid olid nagu helesinised mõõgad, mis lõikasid taevast väsimatult tükkideks. Vaenlast võtsid tuletaraga vastu õhutõrjepatareid.

Suve lõpul hakati Moskva ääremaile, vana tehase territooriumile, kokku vedama õhulahinguis vigastatud lennukeid. Alumiiniumriismeist leiti vajalikke varuosi ja tükke.

Ükskord toodi lennuk, millega julge lendur oli vaenlast ramminud — propelleriga «Junkers 88» saba maha raiunud. Selline lennuk oleks pidanud olema muuseumis, kuid nüüd polnud aega sentimentaalsuseks. Kähku remonti!

Meistrid ravisid haavatud lennukikeresid, murtud tiibu ja jõuetuid mootoreid. Ja lennukid said tagasi lendamise võluoskuse, mis tundus juba igaveseks kadunud olevat. Ärkas mootor, elav värin läbis hävituslennukit ning ta ei suutnud enam tsehhi seinte vahele jääda ja kippus avarustesse. Paraku oli tal aina lähedasem ja lähedasem tehasest rindejooneni lennata.

Jakov Starostin kandis kõiki raskusi, mis langesid tööinimesele rindelähedases Moskvas: ta töötas nõrkemiseni, valvas õhuhäire tundidel katusel ja õpetas ametit käealustele, üsna rohelistele noorukitele. Kui kiirelt muutusid täiskasvanuiks eilsed poisipõnnid! Tuletõrjesalgas polnud viimasel kohal kirglikud tuvikasvatajad ja vallatud katuseronijad. Neist said tsehhikatuste valvurid ja põlisasukad.

Auke tekkis katusesse järjest rohkem, karm talv koputas aina tungivamalt väravale ning töötada ja tsehhis konutada oli üha raskem. Valvurid süütasid lõkkeid.

Oktoobripühade eel teatati Jakov Starostinile, tehase parteikomitee liikmele, usalduslikult, et soodsa, see tähendab kehva ja sombuse ilma korral toimub Punasel väljakul sõjaväeparaad. Kutsed tuuakse sellisel juhul kätte varahommikul. Ettevalmistusi

paraadiks tehti salaja. Väljakut pidi hakatama kaunistama alles südaööl. Paraad algab kaks tundi varem kui tavaliselt enne sõda — kell kaheksa hommikul, enne udu haihtumist.

Tol ööl käis Jakov Starostin öösel ja koidikul tsehhist mitmel korral väljas ja vaatas ärevalt madalalt halli taevast. Oli selge, et polnud lennuilma ja asi läks veelgi «paremuse» poole: sadas üha paksemat lund ja taevas oli muutunud sinelivärvi.

Juba hulk aastaid polnud Jakov Starostin jälginud pühadeparaade. Tribüünidel tuldi kuidagi toime ilma vasktöömeistrita ja ta ei solvunud vähematki. Viimasel korral oli talle aastat kümme tagasi toonud pääsme Punasele väljakule Lev Manevitš. Tookord, esimesel mail, marssis Manevitš Žukovski-nimelise Lennuväe Akadeemia kuulajana. Manevitš oli hoiatanud, et on esimeses kolonnis kolmandas reas, keskelt natuke paremal tiival. Aga Jakov Starostin ei tundnud teda ära tihedas rivis ja ei suutnud eristada tuttavaid näojooni. Mööda vilksatasid helesiniste rummudega vormimütsid ja helesiniste lõkmetega kraed.

Kell pool kuus hommikul sõitis kohale rajoonikomitee «GAZ», käskjalg tõi tehase teenekatele seltsimeestele kutsekaardid. Parteikomitees lebas ka kutsekaart, millele oli ilukirjas musta tušiga maalitud «Jakov Nikita p. Starostin».

Ta teadis, et paraadis osaleb ühendatud töölispolk. Mööda marsivad ka nende tehase maakaitseväelased. Tõsi küll, neljakümne esimese aasta punakaartlased on relvastatud kehvalt: vintpüssid karabiinidega segamini, automaate ei ole kellelegi jätkunud, kuid kõigile on välja antud tarbetud gaasimaskid. Ega tööliste välimuski ole eriti vapper, paraadilik. Aga kes heidab neile ette halba rivisammu? Kas see on nende süü, et pole jätkunud aega riviõppuseks? Polku olid end kirja pannud ka üsna elatanud inimesed, ka viletsa tervisega, kes õppisid marssima alles siis, kui mürsukillud hakkasid moskvalasi häirima.

Veel teadis Jakov Starostin, et ühendatud töölispolk lahkub pärast paraadi rindele, nii nagu Kodusõja päevilgi. Ja üks kindel tunnusmärk, et tee Punaselt väljakult ei vii kasarmusse, vaid positsioonidele, on see, et kõigil maakaitseväelastel on kästud kaasa võtta sõduri seljakotid.

Jakov Starostin tahtis väga Punasele väljakule minna. Ta teadis, et paraadi võtab vastu Budjonnõi ja kõne peab Stalin.

Aga just enne seda, 5. novembri selgel ja külmal päeval, toimus kusagil Moskvast kaugemal õhulahing, ja veduk tiris nende juurde tsehhi mürsukildudest vigastatud hävitaja. Lendurid ei lahkunud tehasest ja aitasid remontida lennumasinat, lausa iga tund oli arvel. Jakov Starostin ohkas nukralt ja loobus päästmest Punasele väljakule.

Hommikul ja ka kogu pidupäeva pani Starostin paiku tiibadele ja kerele, äratades ellu surmatud hävitajat. Paraad oli ammu

lõppenud, vaikinud oli raadiosaade, aga vanamees aina nõidus, mõtles välja ja meisterdas.

Õhtuks sirutas hävitaja tiivad välja. Jakov Starostin oleks võinud nüüd minna koju, Bakunini tänavasse, kuid teda ei meelitanud külmad toad ja üksildus ning ta jäi tsehhi. Naised keetsid ühispudru kõrbenud nisuteradest (pomm oli sattnud naabruses asuva elevaatori pihta), aga lendurid, kes remondi juures olid aidanud, ohverdasid tsehhi ühiskondlikeks vajadusteks plaskutäie piiritust.

Sõda oli Starostini kõige lähedasemad inimesed laiali paisanud. Tütar Raja evakueerus hiljuti koos lastega. Nadežda ja Tanja Manevitšid on kusagil Stavropoli kandis. Ja ammu-ammu pole mingeid teateid Levi kohta.

Kas ta on elus ja kas teab selle aasta traagilistest sündmustest, kas kujutab ette endale, milline näeb välja rindelähedane pimendatud, varase talve jäiste tuulte käes külmetav, ammu laste hääli ja helisevat naeru mittekuulnud, pinevil ja valvas, sõdurisinelisse riietatud, surmaheitluseks valmis Moskva?

101.

Kui elavhõbedasammas tõuseb ülalpoole 40. kriipsu, on iga liigne kraad tunda lõõskava ja halastamatu jõuga.

Tallad, mis astuvad kuumaks köetud kividele, muutuvad nagu õhemaks. Üha sagedamini otsib pilk julmast palavusest pleekinud kahvatusinises taevas pilveraasu. Ent pilveke on päikesest eemal ja pole oodata päästvat varju. Õudne on mõelda, et päike pole tõusnud veel lagipunkti, et niigi tohutult kuumad kivid muutuvad veelgi kuumemaks.

Ammu on leiutatud ventilaatorid, külmkapid, kus sünnivad väikesed jääkuubikud, termosed, kus hoitakse külma teed või kergelt soolast vett, flööniks kutsutavad tiirlevad propellerid lae all. On ju selliseid õnneseeni, kelle päralt on õndsalik jahedus, kes võivad istuda varjus või katuse all või heita magama end niiskesse linasse keerates.

Kõik need leiutised ei olnud Santo Stefano jaoks. Sunnitöölised võisid ainult unistada jahedusest, varjust ja janu kustutamisest. Neil oli ainult õigus rätik allpool vöödilist baretti ümber pea siduda, et peast valguv higi niisutaks kukalt nii, et rätik jääks märjaks ja säilitaks jahutamisvõime, ja et rätik seejuures kataks kõrvu, sest muidu tungib selle alla tulikuum õhk.

Tuld uhkavatel juuni-, juuli- ja augustipäevadel esines sunnitöölistel päikesepisteid ja südameatakke. Ja vangla administratsioon lubas: üks kord nädalas asendati jalutuskäik suplusega.

Suplema viidi ainult neid, kelle käitumise kohta polnud märkusi. Suplus kestis üks tund.

Suplemiseks oli kõige sobivam lahesopp saare kaguosas, kus merre tungis väike kaljune neem Porticiollo. Kõrged kaljud piirasid lahekest kolmelt poolt. Paar valvurit asusid postile ülal, aga kaks paati valvasid neljandat külge, et keegi ei teeks katset lahest välja ujuda.

Sunnitöölistel polnud midagi mõnusamat kui meres ujumine. Mööda väga järsku rada ja libedaid kaljunukke, haarates kinni kanarbikupõõsastest, agaavitüvedest ja karmist rohust, mis oskas kasvada kaljulõhedes, laskus neljakümne-viiekümne meheline rühm vee juurde. Nad riietusid lahti, jätsid nummerdatud riided rannakividele ja viskusid vette.

Täna puhub siroko. See tuul on kohale kihutanud Aafrika randadelt ja tuliseks aetud hiiglapraeahjus Saharas. Täna on kogu saar tulise tõmbetuule käes, kuid meri on seejuures rahulik; vesi on nagu poleeritud. Siroko puhub veepinna kohal, puhub väsimust tundmata. Parem oleks juba hingetu liikumatu õhk kui see põletav, hingemattev tuul!

Mõned tulised tuuleiilid on väga tugevad. Et silmad püsiksid avali, on vaja lauge pingutada. Valusalt peksavad liivaterad ja väikesed kivikesed — nägu hõõrutakse nagu liivapaberiga.

Tuulte koolutatud oliivipuu kaljutipul kõigub küljelt küljele, raputab oksi ja näitab kord erkrohelist lehestikku, kord selle matthõbedast pahupoolt. Kaktused ülemisel platool on istutatud tiheda rivina ja täidavad tuulekaitsevööndi ülesannet. Nende lopsakad, lihavad ja torkivad lehed on nagu tuule vastu püstiaetud arvutud kämblad.

Neil saartel peksavad tuuleiilid maha nii lilled kui ka küpsed puuviljad, siin peavad vastu ainult karmilehelised puud ja kaktused.

«Vaat, kus tasuks püstitada tuulemootoreid, neidsamu, mida ma omal ajal müüsin Wilhelm Teuberti ülesandel! Siinse ilma juures on tuulemootor igiliikur.»

Étienne mõtles: naabersaarele on väga täpselt antud nimeks Ventotene, mis tähendab sõna-sõnalt «tuult hoidev».

Nii nagu alati, ronib Étienne veest välja enne teisi, sest mäkke ronimine on hingeldustõve tõttu raske. Ta teeb mitu hingepausi, seistes kusagil kivinukal, kitsal karniisil või tillukesel platsil, nautides mere ilu, vaadeldes suplejaid või jälgides kahte valvepaati, mis sulevad nagu kaks lukku väljapääsu lahesopist.

Kaldaäärses sinkjas vees lamavad kivid on täiesti valged, aga kivide kohal on vesi heledama tooniga kui ümberringi, kus loksub lahustatud sinine tint.

Kahju on, et ta peab supluse lõpetama enne teisi, kuid sellises üksiolemises on oma võlu. Võib deklameerida vene luuletusi,

laulda poolihääli vene laule ja rääkida vene keelt — keegi ei kuula pealt. Ja ta deklameerib erilise valikuta, järgemööda luuletusi, mis on jäänud pähe. Tühjal kaljul kõlab kummaline poeem, kus Puškini vahetavad välja Jessenin, Blok ja Nekrassov ning siis loobuvad kõik jälle Puškini kasuks. Étienne joobub võluhelidest, püüdes korvata ahne, segase etlemisega igavest tummust, piinavat lahusolekut emakeelest. Ja jälle, nii nagu tormise Napoli lahe ääres, kinnitab ta: Mul meenub meri enne äikest: kuis kadestasin laineid ma... Aga salmi lõpp on mälus tuhmunud...

Ta laulis meeletuid popurriisid nõukogude lauludest. Et taigast Briti meredeni on Punaarmee kõige tugevam... Las Punaarmee surub jõuga... Las möllab tulekahju ümberringi... Me valvel seisame alati, alati... Sa, ronkmust ratsuke, teata mu kallile, et hukkusin tööliste eest... Ei läbitud teed saa keegi meilt võtta... Sadakond noorukeid Budjonnõi vägedest luurele nurmedel ratsutas...

«Ammu-ammu on kõik võitlejad omaste juurde naasnud, ainult mina olen jäänud üksi luurele kuueks aastaks...»

Siit, ülemiselt platoolt, paistavad kätte naabruses asuva Ischia saare kontuurid, kusagil selle taga lebab Capri. Need lähedased saared aga pole tegelikult lähemal kui Linnutee...

Kuidas on veelgi kõrgemale kaljule, lausa mäetippu, sattunud sunnitööline Beppo? Kas Beppo täna üldse ei supelnud või ronis veest välja varem? Ei, ta ei saanud jõuda nii ruttu mäeharjale!

Beppo sammub päris kaljuservale, justkui tahaks sealt pilku heita kividele, mida helesinine vesi kalda ääres laisalt loputab.

See suurepärane ujuja ja sukelduja on korduvalt hüpanud vette kahekümne meetri kõrguselt. Täna on ta roninud kaljule lahe vastasküljel ja näib, et ta kavatseb hüpata kolmekümne meetri kõrguselt.

Aga miks on tal käes käterätt, miks ta nii kaua kohmitseb, miks tõstab käed suu juurde?

Siis Beppo hüppab; jõudmata käsi ette sirutada, langeb ta kivina vette.

Étienne heidab pilgu alla. Kus on Beppo, miks ei paista ta veest? Miks ta pole veel pinnale tõusnud?

Valvurite südantlõhestavad karjed, ujujate erutatud hüüded. Karjutakse üha valjemini.

Üks kahest valvepaadist ja mitu ujujat on jõudnud selle kohani, kus kadus vette Beppo. Ähmased ringid veel on vaevu märgatavad, langenud keha sünnitatud vaht on laiali uhutud. Üksteise järel kaovad vette sukeldujad ja kerkivad siis jälle pinnale — tulemuseta!

Uppunu keha kandis vesi valgete kivide juurde kolme päeva pärast. Vaene Beppo, ta oli otsustanud sukelduda, kuid mitte enam pinnale kerkida. Selgus, et suplema minnes oli ta sidunud

jaki all ümber keha käteräti. Enne seda, kui kaljult alla hüpata, oli ta käed rätikuga kinni sidunud ja juba seotud kätega ebamäärase ristimärgi teinud.

Paljud ergastolos teadsid Beppo lugu. Ta kandis tähtajata sunnitöökaristust tahtluseta mõrva eest. Ta oli kolmekümne kuue aastane, kuid näis nooremana — oli nooruslik, osav ja tugev. Beppo töötas tööettevõtja Verde puu- ja köögiviljaaias, siis aga hakkas teenima capodirettore kodus, sest paistis silma korralikkuse ja viisakuse poolest. Capodirettore Russo, vanapoolne haiglane mees, ootas peatselt pensioni. Mariani mälus oli ta kõige korralikum ülem. Saarel võis elada perega ainult capodirettore. Russol oli naine ja kaks tütart. Sinjoora Russo oli mehest palju noorem, tema kaunis nägu polnud jõudnud veel närtsida. Sinjoora hakkas hoolitsema Giuseppe eest ja saabus hetk, kui teener muutus tema jaoks Beppinoks. Siis aga saabus õnnetus — Russo suri südamerabandusest lõunalaua ääres. Roomast saadeti uus ülem, Beppo aga läks kambrisse tagasi. Ta palus, et talle antaks mingit tööd ja lõpuks pääses aiatööle, et kas või mõnigi kord näha salaja Russo leske. Paljud tundsid ergastolos armunutele kaasa ja hoidsid nende saladust.

Beppo läks aiatööle vara hommikul ja lõunaks tuli kambrisse tagasi. Lõuna eel otsiti aiatöölised kiiruga läbi — kas pole nuga? Kui valvur leidis katsudes taskust mõne oakauna või sibulamugula, sulges ta silmad.

Ainult vangivalvur Kaktus, punapõsine, peente lagunevate hammastega mehekolask, otsis põhjalikult oma osavate ja selles asjas kogenud kätega. Ja pidi see juhtuma, et just tema kätte sattus Beppo, kui ta näppas naabri jaoks kaks sibulat.

Kaktus vedas kaks sibulat kahjurõõmsalt esile. Beppo seisis, kivistunud kannatus näol.

Kaktus sepitses kaebuse ja Beppo kõrvaldati aiatöölt. Nüüd oli talt võetud võimalus armsamaga enne naise ärasõitu kokku saada. Kas seisis neil ees igavene lahusolek? Sinjoora Russo venitas igasuguste ettekäänetega ärasõitu saarelt, kuid Beppot vanglast välja ei lastud.

Osavõtlikud inimesed ütlesid Kaktusele, et Beppo läheb igatsusest hulluks.

«Läheb hulluks? Mida varem, seda parem! Hakkab vähem oma libule mõtlema.»

Kaktuse süda oli ammu okkaid täis kasvanud.

Tol õhtul ütles Étienne Marianile:

«Mul on kahju Beppinost, aga ma kadestan teda.»

«See on öeldud hetke mõjul. Mina teid ei usu! Ma ei usu seepärast, et olen veendunud — teie elu vajavad paljud. Kuigi te seda minu eest varjate.»

Étienne surus Mariani kätt ja ei vastanud midagi.

Neil päevil käis Venemaa väljadel karm heitlus ja seetõttu piinas Étienne'i tegevusetus eriti. Ta suhtus nüüd rahulikumalt sellisesse mõistesse nagu «tähtajata sunnitöö», sest mõistis, et kogu tema saatus on nüüd seotud sõja käigu ja lõpptulemusega. Sunnitud abitus aga ainult suurendas tema piinu. Ta ei võinud ja ei tahtnud eraldada oma elu kodumaa ja oma sõjaväe saatusest. Ta kannatas nii tugevasti illustreeritud pühapäevalehti käes hoides ning Hitleri ja Mussolini väejõukude kaugemale itta tungimisest teada saades, et unustas naeru; poolnäljas elades kaotas isu; pidevalt piinas teda painav unetus.

Ja siis saabus hetk, kus tema hingejõud oli otsas, kus ta avalikult kadestas vaest Beppot, kuulas ranget ja õiglast noomimist Mariani suust ja tänas mõttes sõpra.

«Mõelgem parem, kuidas Kaktusele kätte maksta,» tegi Mariani ettepaneku.

Nad pidasid nõu ustava noormehe Polastroga ja mõistsid Kaktusele kohtuotsuse: kui sunnitöölisi viiakse järgmine kord ujuma, tõugatakse Kaktus kaljult kuristikku. Ta võis ju tuultest lihvitud kaljul libiseda?

Kaktus tundis, et miski on korrast ära, hakkas äkki teeseldes lonkama ja ei väljunud vanglast kuhugi.

Keegi ei andestanud lurjusele, kuigi kaunis, nukker lesk oli tütardega saarelt ammu ära sõitnud ja ammu puhkas vanglakalmistul sunnitöölise numbri all tema armastatu. Beppo maeti käterätikuga kinniseotud nagu igavesti käeraudades kätega.

Beppo oli pärit Veneziast ja võib-olla just seetõttu meenus Étienne'ile viimane sõit sinna. Gondoljeer oli toimetanud ta tillukesele saarele, kuhu itaallased ise haruharva sõidavad, kuid kus turistid tingimata loevad surnuaiavärava kirja: «Me olime need, kes olete teie, te saate nendeks, kes oleme meie.»

102.

Vanglas on selline piir, mille taga vangistus muutub aeglaseks hukkamiseks.

Saabusid päevad, millal vangi Cinquantacinque valdas täielik üksiksõiksus elu, õigemini küll surma vastu, mis sai tema tavaliseks seisundiks. Enam ei erutanud küsimus, kui kaua ta veel vastu peab — aasta, kuu või päeva. Kõik muutus talle tühiseks, isegi see, kus ja kuidas surra: kas kambris laterna valgusel, arsti ja kaplan Agnello silma all, või öösel mustas üksilduses. Vahel näis talle, et elu on kustunud, aga tema kehas hõõgub ainult elu peegeldus — see tekib mälust või raamatutest, mida Cinquantacinque võtab vangla raamatukogust kaplani käest, või teiste vangide, kõige sagedamini Mariani mälestustest.

Tema enese mälestused muutusid aina ebakindlamateks, ähmasemateks ja katkendlikumateks.

Kellele on vaja vastikut, solvavat ja kasutut elu? Tema sellist elu ei vaja.

Hiljuti meenus Marianiga vesteldes vana filosoofiline tõetera, mida oli kuuldud vabaduses ja mis tollal kõlas vaimukusena.

«Mis on elu? Tegelikult on elu surma ootamine. Kas mäletate, Mariani? Kui teie Dante nägi hämaras metsas vaikivat Vergiliust ja palus end päästa, vastas Vergilius: «Mitte inimene; ma olin inimene . . .»»

Siis, kui Étienne Santo Stefanole toodi, ei näinud ta mingit vahet kaheteistkümne või kolmekümne aastase või eluaegse vangistuse vahel, sest nii seda, teist, kui ka kolmandat pidas ta eluga hüvastijätuks. Aga selgus, et vahe oli olemas, pealegi oluline vahe! Tähtajatult istuvatele ei laienenud ükski amnestia, ja alles pärast kahekümne aasta äraistumist sunnitööl võis anda armuandmispalve, varem ei võetud sellist palvet isegi vastu. Mõte eluaegsest sunnitööst võis viia hullumeelsuseni, kui Étienne poleks sisendanud endale lootust tuleviku suhtes. Aga tröötitud teated Idarindelt tegid tema lootuse 1942. aasta suvel süngeks. Kas ta iialgi lahkub teda piiravate seinte vahelt? Kas ta jätab maha pimeduse, mis teda pärast päikese loojumist igast küljest ümbritseb? Ei küünalt ega «tattnina». Oli täiesti uskumatu, et teda oli ärritanud kuueküünlane elektripirn, mis ei kustunud Castelfrancos.

Kunagi oli vanem vend rääkinud Poola ülestõusnust, Schlüsselburgi kindluse vangist. Vang oli istunud Svetlitšnaja tornis, jumalast ja inimestest unustatud, vähemalt viiskümmend aastat ja kaotanud arvestuse mitte ainult aastate, vaid ka kuude ja päevade üle. Noh, aga kui Cinquantacinque mäletab veel, milline aasta pärast Kristuse sündi praegu on, kas see kinnitab, et ta on inimene, aga mitte numbri all kõndiv laip, mineviku vari? Päev päeva kõrval hüljatud, surnud paigas . . .

Kaplan Agnello rääkis, et Santo Stefano sunnitöölised vedasid 1895. aastani jala küljes kuuli, mis kaalus ketita viis kilo. Sunnitöö iga aastaga lühenes kett, mis hoidis kuuli jala küljes, ühe lüli võrra. Iga aasta lüli, aasta — lüli, aasta — lüli . . .

«Ta nägi vähemalt, et karistusaeg vähenes,» mõtles Étienne kaugest eellasest, kes istus võib-olla samas kambris. «Jah, kett muutus kergemaks. Aga ka jõudu jäi iga aastaga vähemaks! Jõud kadus kiiremini kui lühenes kett, sunnitööreegel kergendust ei andnud.»

Millise lüli juures sulgub tema eluraamat, millisest õnnetuste ja hädade ketilülist saab tema kalmulüli?

Miks ta saadeti just siia, sellele «kuradisaarele»? Keegi fašistide ninameestest polnud iialgi Santo Stefanol viibinud. Seda

paika teadsid nad ainult seetõttu, et seda peeti eluks kõige raskemaks.

Mõistus ütles talle, et ükskõiksus on hinge halvatus, elusalt suremine, ja kui alistuda ükskõiksusele, mõtete ja tunnete tegevusetusele, siis saabub selline hetk, kus need täielikult atrofeeruvad ja siis ei ole enam võimalik surmaapaatiast välja rabelda. Ja kui äkki saabub vabadus, võtab ta selle vastu kustunud pilguga, põhjani kuivanud hingega, jäägitult kulutatud lootusega, mälukleroosiga ja armastuse unustamisega . . .

Varem oli teda aidanud huumor jagu saada kannatustest ja õnnetustest. Kas ta tõesti on kaotanud huumorimeele? Kaotanud omaduse ironiseerida? Ta oli muutunud süngeks, tema psüühika ei allunud enesekontrollile.

Ta kaotas tuju, kui märkas, et tema vanglariietus oli tugevasti kulunud, eriti kuue krae, käänised, nööpaukude ümbrus ja küünarnukid. Kuub vahetati uue vastu, kuid siis tundus, et ta ise vananeb veel kiiremini kui sunnitöölise riietus.

Kunagi oli tal, nagu enamikul inimestest, olnud ka nii-öelda kaubanduslik suhtumine oma kehasse. Tal oli meeles, et kandis kingi number 42, särgikraed number 41, ülikonda 52. suurust (III kasvu), kalosse number 11, sõrmkindaid number 9½ ja nii edasi. Aga see oli ammu-ammu ja sel pole mingit tähtsust. Oluline on ainult oma kehakaal, kaal aga kahaneb.

Ta kahaneb ka ise, elu muutub lühemaks, mälestused aga muutuvad pikemaks. Ta sammub ja sammub kambris, justkui püüaks sammudega mälestusi mõõta, mälu aga valib üha uusi üksikasju. Võiks arvata, et vangla- ja sunnitööaastad on varjutanud uurimise, kohtu ja «La Regina del Cielos» viibimise päevad, kuid esimesed kuud pole endist viisi mälus tuhmunud. Need on nagu ülekäik hauatagusesse ellu.

Kõik ümberringi on nii lootusetu ja masendav. Kuidas koguda mehisust ja elada veel üks päev?

Idarindelt saabusid endist viisi troostitud uudised, rindeteateis aga vilksatasid Kaukaasia linnade ja eelmäestike ning Doni äärsete asulate nimed ja iga hitlerlastele loovutatud linn pikendas tema tähtajatu sunnitöö kestvust.

103.

Tol hommikul lebas ta nüri meeleheitega. Siis aga toimus sündmus, mis vapustas kogu vanglat ja viis Cinquantacinque äärmise erutuse seisundisse.

Kõmisesid vangivalvurite saapakontsad, valvekorrapidaja hüüdis kedagi appi, keegi saatis kedagi arsti järele, siis oli kuulda capodirettore enda häält.

Esimesel korrusel, Lucetti kambri all, leiti surnuna vang number 42, teiste sõnadega Quarantadue. Mees oli pärit Triestist, rahvuselt kas makedoonlane, kroaat või mustlane, aga eluaegsele sunnitööle oli ta mõistetud mõrva eest. Ta oli toimetanud varastatud hobuseid kui salakaupa üle piiri. Piirivalvurid olid püüdnud teda kinni pidada ja tulevahetuses oli ta kolm inimest maha lasknud.

Saabusid hommikuse koristamise hetked. Igaüks valas oma paraski tühjaks haisvasse tünni, mida kanti mööda koridori.

Toimkonnavangid jõudsid kambrini, kus istus Quarantadue ja avasid kolinal esimese ukse. Vang ei teinud häält. Avati võreuks ja hüüti:

«Hei, Quarantadue! Parask!»

Sunnitöölised kandsid tünni pikkadest käepidemetest hoides. Mida ta seal kohmitseb? Ärritatud vangivaht astus kambrisse. Quarantadue lamas. Valvur astus koiku juurde — vang oli surnud. Valvur võttis mütsi peast, väljus, sulges kambri ukse ja lippas ülemuste juurde. Tulid capoguardia, kaplan ja vanglaarst.

«Ja milline terve poiss see Quarantadue välimuselt oli,» imestas arst.

Quarantadue lamas küljel, nägu seina poole. Arst lähenes koikule, pani käe lahkunu laubale — see oli külm. Arsti järel kohale jooksnud velsker tõmbas teki kõrvale . . .

Topis!!!

Keha oli meisterdatud riietest ja igasugustest kaltsudest. Pea oli oskuslikult voolitud leivasisust, pähe kleebitud parukas, nägu aga oli värvitud.

Vanglas ja kogu saarel anti häire. Läbiotsimised, haarangud. Läbi kammiti põõsastik, uuriti kaljupragusid. Quarantadue oli nagu vette kadunud. Kas tõesti ujus minema? Ilm oli ujumiseks sobimatu, meri rahutu.

Quarantadue oli mingil fantastilisel viisil vanglast välja lipsanud, jõudnud väikese kuurini, kus ettevõtja Verde paati hoidis, jätnud sinna oma riided, luku keti küljest maha murdnud, kuid polnud paati kasutanud. Põgeniku jäljed viisid kuuri juurest ülemisele platoole, köögiviljaaedade juurde, sealt uuesti tagasi alla, mererannale, kus kadusid.

Keegi ei mäletanud, et kuradihauast Santo Stefanolt oleks saadud põgeneda! See oli kõrvakiil kohtuministrile endale, kelle alluvuses olid kõik vanglad! Võis tekkida küsimus — kas minister on oma ameti kõrgusel.

Ventotenelt saabus koos vangivahtidega valveteenistuse ülem Suppa. Napolist saadeti kohale kogenud nuuskurid ja koerajuhid koertega.

Jälituskoertest ei jäänud maha valvur Kaktus. Ta jooksis

lausa jalad rakku ülemuste heakskiitu teenides. Kogu päeva jooksis ta ringi, keel nagu ketist pääsnud marutõbisel koeral suust väljas. Räägiti, et tema teenistuskirjas on must plekk — tollest vanglast, kus Kaktus oli varem kerberose ametis olnud, põgenenud kaks vangi, jättes talle mälestuseks närvihäire ja unetuse. Räägiti, et Santo Stefanole oli ta lasknud end üle tuua ainult seetõttu, et siin üldse puudus võimalus põgenemiseks.

Koerad leidsid jälje, kuid see viis merre. Kas põgenik ei ujunud Ventotenele? Tõsi küll, voolus oli lahes tugev ja ka meri möllas, kuid hea ujuja võis kõigega toime tulla. Osa valvureid ja koerajuhte saadeti Ventotenele.

Hommikul aga leiti, et Verde lao uks on pärani lahti ja sealt on kadunud suur puuküna. Dessant kutsuti Ventotenelt tagasi.

Järgmisel ööl tuli ilmsiks vargus laudast. Kaduma oli läinud kaas suurelt puukirstult, kuhu loomatalitaja kliisid valas.

Möödus päev, möödus öö, ja aiast oli võetud tomateid ning veel muidki aedvilju. Ja samal ööl läksid kaduma toast, kus lahtise akna juures magasid karabinjeerid, laual lebanud leivatükid.

Läks veel üks ööpäev. Verde keldrist kadus viis damigianat, suurt veinipudelit. Oli selge, et põgenik püüab ehitada parve. Lihtsalt hämmastav oli, kui kiiresti said vangid teada üksikasjadest!

Étienne oli kõik päevad erutatud, arutas Marianiga elavalt sündmuste käiku ja rääkis läbi «hundilõugade» üksikasju Gino Lucettile. Vaimustusega jälgisid nad kolmekesi põgeniku visa mehisust. Étienne'il oli kahju, et polnud salakaubavedajale küllaldaselt tähelepanu pööranud. Ta mäletas ainult tema välimust: tõrvmustad juuksed, valged hambad, mustad särasilmad kollakate silmavalgetega, laiaõlgne, kergejalgne. Mehes oli ürgset jõudu.

Möödus veel üks öö — kaduma läks pikk pesunöör, mis oli rippunud õues pesukoja ees, kus pesid pesu sunnitöölised.

Põgeniku tagajärjetutele otsingutele lisandusid uued hädad: saar kannatas neil päevil terava mageveepuuduse all. Saarele oli toodud seade, millega aurutati mereveest välja sool, kuid sunnitöölised nurisesid, kui toitu valmistati selle veega. Kui kaua ka selles vees ei keenud makaronid, kartul või herned, need ei keenud vajalikult pehmeks. Mõne aasta eest oli magevee muretsemise enda peale võtnud keegi Napoli töövõtja. Hiljem olid kaks korda kuus vett kohale vedanud väikese pargase tankides mereväelased. Magevett ei tulnud ainult saarele vedada, vaid ka ülemisele platoole üles toimetada, aga vana pump ei suutnud vett mööda toru pumbata.

Neil päevadel tassisid sunnitöölised vett vaatides. Rada oli nii järsk, et seda mööda ei saanud liikuda ei hobune ega muul, pealegi polnud neid saarel.

Poliitvange koos kriminaalvangidega vett kandma sundida polnud vangla administratsioonil õigust. Aga Mariani nõustus sellega vabatahtlikult ja veenis selleks ka sõbra. Mariani ei lasknud tal üle jõu end väsitada ja üle pingutada. Aga viibida kogu päev värske õhu käes, inimeste keskel, olgugi et range konvoi valve all, see oli Kärtnerit vallanud rusutud enesetunde juures kasulik.

Kriminaalvangid ei lasknud Cinquantacinquel ankru käepidemest kinni võtta. Ta ronis isegi tühjade kätega raskelt rada mööda üles, peatus sageli hinge tagasi tõmmates, istus mitmel korral trepiastmetele maha.

Siin kohtas ta tuttavat paadimeest Catuoniot, kes töötas Verde juures. Catuonio oli ainus, kes tohtis igal ajal Santo Stefanole sõuda ja aerutõmmetega rannaäärset vett häirida. Ühel korral oli Catuonio kinkinud Cinquantacinquele galette, teisel korral pundi finocchiot.

Catuonio tassis mäkke makaronikasti ja jäi ka hinge tõmbama. Ta asetas kasti teerajale ja tegi Cinquantacinquele ettepaneku kastile istuda, ise aga istus kiviastmele.

Rühm sunnitöölisi möödus veeankrutega, ka all paistis rühm veekandjaid. Veevoor oli pikaks veninud. Ankruid kanti kahekaupa, aga väikseid vaate nelja mehega.

Catuonio tegi juttu põgeniku otsimisest, tema näost ja märkustest oli selge, et paadimees tundis põgeniku vastu sümpaatiat.

Étienne kasutas olukorda, et keegi neid ei kuulnud ja ütles:

«Tore oleks nuuskurid jäljelt eksitada ja vangivahid lolliks teha.»

«Kuidas seda teha?»

«Nuuskurid peavad mõtlema, et põgenik on Ventotenele purjetanud.»

«Kes seda usub?»

«Mine öösel Ventotene majaka juurde. Sind ei märgata. Kui palju ka valguse käest pimedusse ei vahiks ... Astu ligi ja hüüa, et oled põgenenud sunnitööline. Et sured näljast ja palud jätta endale toitu. Nimeta mõnda täpset kohta majaka läheduses.»

«Seal on rannas vana päästepaat,» toetas mõtet Catuonio.

Talle idee ilmselt meeldis. Ta hõõrus käsi, nautides oodatavat kordaminekut, ja puhkes naerma.

Catuonio oli juba kadunud ülal teeraja käänaku taha, aga Étienne istus ikka edasi ja jälgis, kuidas sunnitöölised tassisid ankruid ja vaate mageveega.

104.

All laius Türreeni meri, aga Étienne'i silme ees voolas looklev Basja jõeke, mille teisele kaldale viis sild. Selles kohas eraldub Basjast tema parempoolne lisajõeke Svojevolka. Vähe kõrgemale on rajatud pais, aga kui linnakesest teisele kaldale koju sammuda, seisab sillast paremal vesiveski.

Huvitav, kas Tšaussõs on nüüd veevärk või veetakse tänini joogivett jõe tagant? Mitu korda päevas sõidab veevedaja Davõdov, Saveli isa, edasi-tagasi üle Basja ja Svojevolka? Veevedaja kutsub kitsukest Svojevolkat põlastavalt veel Perepljuikaks. Madalakasvuline valge laubatähniga kõrb Lõssuhha veab veevaati mäkke. Linnakese künkale ronivatel tänavatel ei ole kaeve, veeni ei suudeta seal kaevata. Päev päeva järel pingutavad Davõdov, tema poeg Saveli ja märake kolmekesi. Majaomanikud maksavad vaaditäie vee eest kümme kopikat.

Kõige järsemal tõusul või halval teelagunemisajal astub Saveli isa veoki taga, toetab õla vastu vaadi põhja, haarab kätega roopasse kinnijäänud vankriratta kodaratest ja nõõtab hirmsa häälega Lõssuhhat. Piitsa tal aga üldsegi pole, veevedaja ja märakese suhted on rajatud vastastikusele usaldusele. Isegi ähvardavaid hüüdeid võtab Lõssuhha kui lubatud abi.

Hiljem anti Saveli rätsepmeistri juurde viiendaks rätsepapoisiks väljaõppele; isa tahtis, et poisist saaks ametimees. Éti-

enne'il aga oli jäänud meelde, kuidas Saveli istus vaadi ees pukis ja ajas hobust, karjudes looma peale isa kombel kurjalt ja ohje pingutades.

Ja miks küll linnakese keskus niimoodi künkale ronis? Ringkonnas ainus küngas, kuhu ka ei vaata — tasandik ja tasandik, täis okasmetsalappe. Ljova oli juba poisikesena kirglik suusataja. Šveitsis harjus ta peadpööritavate mäenõlvadega ja tal olid raskete päradega mäesuusad. Ja kui ta pöördus Tšaussõsse, otsis ta ja ei suutnud leida linnatänavatest järsemat lumist mäeküngast, kust saaks tuhinal alla lasta . . .

Täna on Santo Stefanol lämbe oktoobripäev. Étienne istub agaavi armetus varjus, siin on kõik taimed igihaljad. Mariani rääkis, et kui kümme aastat tagasi siin lund sadas, siis oli see suursündmus. Sitsiillased, eriti veel Ustica saarel sündinud, võtsid lume vastu imestushüüetega . . .

Aga Tšaussõs on juba hilissügis. Linnapargis puistavad vahtrad oma purpurpunase rüü, mahalangenud lehed sahisevad jalge all ja tihe lehestikuvaip katab revolutsionääride haudu.

Kuidas näeb Tšaussõ praegu välja? Tal on lapsepõlvest meeles ainult kaks sillutatud tänavat — Mogiljovskaja ja Dlinnaja. Nendel tänavatel armastas sõita tarantassiga härra politseiispravnik, kõige suurem ülemus terves maakonnas. Veel külastasid Tšaussõt stanovoi pristav ja politsei jaoskonnaülem, kellele allusid neli kardavoid. 1917. aasta suvel naasis Ljova koos vennaga emigratsioonist, Tšaussõs ei olnud enam ei ispravnikku, politsei jaoskonnaülemat ega stanovoi pristavit.

Varsti pärast nõukogude võimu kehtestamist valiti isa rahvakaasistujaks, hiljem sai temast rahvakohtunik. Varahommikust hilisõhtuni oli ta kohtus kadunud ja kasuema Ljuba kurtis Ljovakesele, et näeb isa harva. Kui Ljova viimast korda Tšaussõt külastas, ei leidnud ta isa kodunt ja läks rahvakohtusse. Tol päeval oli linnakeses välja kuulutatud kas kitsede ümberregistreerimine või veterinaarülevaatus. Kõik läksid kuhugi oma kitsedega, toimus mingi kummalise demonstratsiooni taolist. Kohtus arutati kriminaalasja. Isa palus Ljovat saalis oodata. «Noh, mis siis ikka, jään ootama . . .» Kohtuistungi ajal vaatas isa aina saalis istuva poja otsa, vaatas ja niheles kannatamatusest oma kõrge tammepuust seljatoega kohtunikutoolis, mille seljatagusele oli välja lõigatud Nõukogude vabariigi vapp, vabariigi, kelle nimel mõistab õigust kohus . . .

Ljova õppis tollal sõjaväeakadeemias, kandis hästiistuvat tuliuut vormi, ja kui aus olla, oli kindel, et tema, eeskujuliku rühiga punase ohvitseri poole hakkavad kõik pilke heitma. Aga Tšaussõs oli pärast sõda valgepoolakatega alaliselt paigale jäänud Kikvidze-nimeline diviis ja kohalikel neidudel oli, kellega tantsida

kannuste kõlisedes ning kellele mehele minna siiasõitvaid kavalere ootamata.

1927. aastal isa suri. Ljova oli kaugel-kaugel välismaal, kust polnud koduteed, ja ei saanud matustele saabuda. Palju vett oli tollest ajast voolanud Svojevolkas, veel rohkem Basja jõekeses, veelgi enam Pronjas, kuhu voolab Basja, veel rohkem Sožis, kuhu voolab Pronja, veelgi rohkem Dnepris, kuhu voolab Sož . . .

Kas on veel elus vesiveski, kas ta latsutab vana vesiratta labadega vastu aeglast jõevett? Ja kui palju on ta selle aja jooksul jahvatanud jahu? Öeldakse, et jumalaveskid jahvatavad kõik hästi. Aga kui pole midagi jahvatada? Ta mäletab kehvikuid, kelle vilja jätkus ainult jõuluni ja veskile viia polnud midagi. Saveli isa rääkis, et nende kolkakülas oli lõhestatud varem iga tuletikk kolmeks, aga soolast vett ei valatud minema, vaid säilitati ja selles keedeti bulbat mitu korda. Nelja lapse peale oli majas üks kuub ja üks poolkaşukas, aga kui noor Davõdov abiellus Saveli tulevase emaga, pidas ta pulmad säärikutes, mille oli sellise sündmuse puhul talle laenanud naaber.

Kas on Saveli veel elus ja kuidas on kujunenud tema saatus? Kui 1917. aasta lõpus Tšaussõs moodustati tööliste linnavalitsus ja üheksateistkümne aastane Lev Manevitš sai selle esimeheks, aitas Saveli usinasti kaasa, sõitis koos temaga miitingutele. Troska otte rakendati vanake Lõssuhha.

Oli tahtmine mõelda, et Saveli leidis koha elus ja sai hariduse . . . Aga võib-olla sai ka Saveli Davõdovist Punaarmee komandör? Kui kaua oli Tšaussõs korteris Kikvidze-nimeline diviis? Saveli unistas saada ratsaväelaseks. Võib-olla vana sõprus sassiskarvalise Lõssuhhaga jättis oma jälje.

Kas möödus rinne kõrvalt või paiskas sõda linnakesele pomme ja mürske? Tšaussõs on vähe kivihooneid, peamiselt puumajad ja -hütid. Kui Tšaussõ süütepommidega põlema süüdata, muutub linnake ruttu üldiseks tulemereks. Usutav on, et veevärki pole veel rajatud, ja seal, kus majad kõrgemal, veetakse vett endist viisi eemalt. Mitu vaati võisid tulekahjukohale vedada Saveli isa ja teised veevedajad? Étienne mäletab, kuidas «punane kikas» mööda puuhooneid lendas — tuulise ilmaga, kui tulise tuule haaratud põlevad õletuustid või tulekerad lendasid katuselt katusele, põles maha mitu majarivi. Kohalikud tuletõrjujad aga tormasid ringi tühjade ämbrite ja haletsemisväärselt kergete, veest tühjade voolikutega. Tõsi küll, Tšaussõs ei ole selliseid tuuli, nagu siin, Santo Stefanol. Aga kuni pole ära põlenud kõik, mis põleda oskab, tuld veeta ei taltsuta. See on sama, kui ergastolo poleks laotud kivist, vaid püssirohuna kuivadest palkidest ja kui ta lõõmaks, aga tulekahju püütaks kustutada selle veega, mida sunnitöölised veavad mäkke vaatide ja ankrutega.

Kogu vangla sai teada, et põgenik varjab end Ventotenel.

Öösel oli keegi tulnud majakatule juurde Sconciglio kalju poolt ja hüüdnud pimedusest:

«Hei, kuulake! Ma põgenesin ergastolost. Andke süüa, kuni ma veel elan. Jätke toit kummuli keeratud päästepaadi põhjale. Ma põgenesin ergastolost!»

Vangivahid koertega sõitsid teist korda Ventotenele ja alustasid seal üldisi läbiotsimisi. Ei kedagi! Valveülem karjus, et ilmaaegu jäetakse neetimata praegusel ajal kuulid sunnitööliste jalgade külge. «Meil poleks siis muret põgenike pärast!» Kogenud rebane see Suppa, varsti andis ta korralduse: kõigil nuuskureil tagasi Santo Stefanole minna. Ta arvas, et keegi asumisele saadetu on talle vingerpussi mänginud. Võib-olla kavaler Suppa üle juba naerdakse mitte ainult Ventotenel, vaid ka Napolis ja Roomas?

Vangivahid muutusid väga tigedaks. Asumisele saadetud ja Ventotene elanikud irvitasid nende üle, ülemused karjusid nende peale, aga siis kutsuti veel karabinjeerid abiks. Milline häbi!

Vangide keskel levis kuuldus, et põgenik on tapetud, aga valvurid teevad ainult näo, nagu oleks ta peidus. Kärtner aga lükkas selle versiooni ümber. Põgenikuga vaikselt arveid klaarida ei julgeks keegi, kui otsinguid jälgib minister, aga võib-olla on duce ise ergastolo sündmustega kursis.

Santo Stefanol ilmusid uued tunnusmärgid — Verde aedades avastati jälle kahjutegemise jälgi.

Suppa arutas õigesti, et põgenik peidab end oletatavasti mingis kaljulõhes või grotis, mida meri oli hulgaliselt uuristanud basaltkaljude jalamile. Võimalik oli end peita ka lainepiiril lamavate rannakivide kitsastes pragudes. Nii või teisiti, aga põgenik oli kadunud nagu nõel heinakuhja saarel, mille pindala ei ületanud kolmandikku ruutkilomeetrit.

Quarantadue oli jooksus juba kolmeteistkümnendat päeva. Suppa korraldas öiseid varitsusi mere äärest ülemisele platoole viivatel teeradadel.

Valvuritele ei antud asu. Quarantadue oli neid lollitanud. Kui salakaubavedaja oleks neile pihku sattunud, oleksid nad tema vist küll poolsurnuks peksnud.

Läksid päevad, meri jäi vaikseks — Santo Stefano kalju oli nagu ääretu sinise peegliga raamitud.

Kogenud Suppa ütles:

«Ta ujub täna pinnale. Täna või mitte iialgi.»

Ja andis käsu: öösel kõik valvesse silma kinni laskmata. Piki randa kursseerisid paadid valvuritega. Valvesse jäi ka kaater karabinjeeridega.

Öösel, kui mootorkaater möödus saare põhjaneemest, kuuldi kaldalt hüüdu:

«Hei, sinjoored! Oodake . . .»

Keegi hüppas vette ja ujus kaatri juurde, kus ta pardale vinnati. See oli vari inimesest, kelle tundemärgid olid teatatud karabinjeeridele ja kelle fotot neile oli näidatud.

Kus Quarantadue end varjas? Uudishimu sundis karabinjeere lähenema kaatriga päris rannajooneni saarekese põhjaneeme ja loodes asuva Romanella neeme vahel.

Lained olid uhtunud lausa vee äärde kitsa groti. Seda valgustati taskulambiga: kiviseina ääres seisid pesunööriga kokkuseotud küna ja kirstukaas. Aga kuhu jäid damigianad? Salakaubavedaja selgitas, et lainetus oli pudelid vastu kive purustanud ja parv oli laiali vajunud.

Mees rääkis halvasti itaalia keelt ja jutustas hädavaevu juhtunust. Öösiti oli ta roninud üles aeda ja võtnud sealt tomateid. Ta oli meelega oodanud, et paat kättemaksuhimuliste vanglameestega silmist kaoks, et anda end karabinjeeride kätte. Mootorkaater viis vangi Ventotenele. Talle anti tekk, et ta saaks sooja.

Mis tõukas Quarantaduet põgenema, teole, mis nendes tingimustes võis olla dikteeritud ainult äärmisest meeleheitest? Tal polnud midagi kaotada. Hiljuti oli ta teada saanud, et prokurör oli andnud kassatsioonikaebuse, nõudes, et kohtuotsus uuesti läbi vaadataks ja tähtajata sunnitöö surmanuhtlusega asendataks.

Hommikul toimetati Quarantadue Santo Stefanole ja allkirjas, mis väljastati karabinjeeridele vangla kantseleis, märgiti, et ta anti üle tervena ja vigastusteta. Põgeniku tabamisest sai teada kogu vangla, kõiki haaras nukrus.

Eile olid vanglamehed valmis põgenikku tükkideks rebima, aga nüüd ei puutunud teda keegi sõrmeotsagagi. Étienne jäi mõttesse: miks möödus tigedus nii ruttu? See asendus julguse austusega. Kõiki — nii vange kui ka valvureid — vaimustas kirglik elujanu, mida oli ilmutanud salakaubavedaja . . .

Kärtner, Mariani ja Lucetti taastasid peagi koos kõik põgenemise üksikasjad. Kes oleks võinud arvata, et peaosa ei etendanud mitte salakaubavedaja, vaid tema sõber, tsirkuseartist, kes oli samuti mõrva eest tähtajata sunnitööle mõistetud?

Sõbrad istusid naaberkambrites, käisid koos jalutuskäikudel, viibisid teineteise kambris külas.

Tsirkuseartistil oli selline välimus, justkui poleks tal midagi tegemist vanglaviletsusega. Keegi ei suutnud võtta temalt elujanu ja optimismi, rikkuda tema hingelist tasakaalu. See oli väga liikuv, tugev, käbe ja rõõmsameelne umbes kolmekümnene mees, meister iga asja peale. Kust küll pärines selline jõud tema kõhnas kehas? Ta oli hämmastavalt, peaaegu üleloomulikult osav.

Vähe enne salakaubavedaja tabamist torgati tsirkuseartist rangesse kartserisse. Vangivahtidele tuli meelde, et tema oli valmistanud leivasisust kujusid ja päid. Meenutati, et ta oli aasta kolme eest voolinud suurepärase pärani lõugadega Mussolini pea. See oli tuhatoos, mille sai kingiks Lucetti, kes mõnuga kustutas sigaretti duce lõugade vahele torgates. Valvur oli siis tuhatoosi ära võtnud, tsirkuseartistil ja Lucettil aga tuli istuda kartseris.

Seekord oli tsirkuseartist voolinud kaks pead — salakaubavedaja ja enda oma. Selleks vajaliku leiva oli ta ostnud vanglapoest. Kontorist oli ta näpanud värvilisi pliiatseid ja näod oskuslikult ära värvinud. Pärast sanitaarpäeva ja üldist juukselõikust oli ta kogunud kokku juuksed ja valmistanud kaks parukat. Enne kambrist lahkumist oli tsirkuseartist teinud suurepärase topise: inimene nagu magas, nägu seina poole. Taoline topis heitis külili, nägu seina poole, ka naaberkambris.

Tsirkuseartist oli varunud endale muukraua, mille tema joonise järgi olid valmistanud sõbrad vangla lukksepatöökojas. Seal tehti ka koopia võreukse võtmest.

Algul oli tsirkuseartist avanud oma kambri võreukse. Aga kuidas avada hääletult teist, koridori viivat laudust? Ta oli surunud alla teise ukse aknaklapi vedru, jutt on sellestsamast aknast, kust võib läbi torgata ainult supikausi või veekruusi. Seejärel oli ta spetsiaalse, peenest õngenöörist punutud aasaga kinni püüdnud riivi, vedanud selle eemale, sirutanud käe lukuaugu juurde ja pööranud ukse lahti väljastpoolt lukuaugus tolkneva võtmega.

Selliste tsirkuseartisti moodi osavate inimeste kohta öeldakse vahel: «Sündis, muukraud käes.» Ta tuli kõige sellega toime mõne hetke jooksul, kuni sammudega koridori mõõtev vangivalvur oli kambrist eemal.

Niisiis, tsirkuseartistil tekkis võimalus koridoris valvavat vangivahti jälgida. Mõni aeg hoidis tsirkuseartist juba avatud ust poikvel ja kuulas samme, et teada, kui kaugel on valvur kambrist.

Niipea kui valvur oli kaugenenud, võttis tsirkuseartist kiiresti ja kärata oma ukse eest rippluku. Ettevaatuse mõttes valas ta lukuauku õli ja määris kõik lukud ja riivid õliga. Ei mingit kriginat!

Kui valvur oli läinud kaarja koridori teise otsa, lipsas tsirkuseartist kambrist välja, pani laudukse kahe lukuga kinni, lipsas naabri kambri juurde, avas üksteise järel mõlemad uksed, laskis naabri välja, väljus tema järel ka ise ja lukustas välisukse.

Mõlema kambri ees rippusid nüüd lukud, uksed olid kinni, riivid uste ees. Võis loota, et kui valvurid teevad öiseid ringkäike laternaga, jääb nende kadumine märkamatuks.

Nende käsutusse jäi kogu öö, kuni hommikuse ringkäiguni, paraskite väljatassimiseni, kui neil ainult õnnestuks ergastolost

välja pääseda enne kadumise avastamist ja jälituse organiseerimist.

Mõlemad hiilisid vaikselt trepile. Nende kambrid asusid esimesel korrusel, hoonest väljapääsemiseks tuli neil algul katusele ronida. Kuulates valvuri sammude kaja, hiilisid põgenikud õnnelikult teisele ja siis kolmandale korrusele. Ülemise galerii varikatuse alt ronisid nad katusele, jõudsid mööda katust tsitadelli ääreni, vihmaveetoru juurde.

Toru lõppes kaks meetrit enne maapinda, kuid mõlemad hüppasid õnnelikult alla. Nad sattusid vangla välisõue. Ees seisis kõrge, tsitadelli ümbritseva müüri ületamine. Jälle turnisid nad mööda vihmaveetorusid — algul üles, siis alla — ja jõudsid ergastolost välja. Rutem, rutem alla, vee juurde!

Põgenikud olid arvestanud tööettevõtja paadiga, mida hoiti väikese lahe ääres kalju varjus kükitavas kuuriubrikus.

Tsirkuseartist polnud unustanud kaasa võtmast muukrauda ja avas kuuri ees rippuva luku. Kasu oli ka küünlajupist. Paat oli kinni jämeda ketiga, tuli lõhkuda veel üks lukk.

Ja alles siis märkasid põgenikud ehmatusega, et aere ja rooli paadi juures pole. Otsiti läbi kõik nurgad — tühjus. Järelikult olid aerud viidud üles, kontorisse, kus nad olid kättesaamatud. Oli selge, et paadiga minema sõita ei õnnestu.

Meeleheitel tsirkuseartist loobus põgenemisplaanist, aga teine mees otsustas põgeneda ka paadita: teda ei heidutanud isegi ujumismaraton. Ta riietus ümber paadimehe riietusse, mis rippus kuuris, ja endised naabrid läksid lahku.

Tsirkuseartistil seisis nüüd ees tagasitee kambrisse. Muidugi, kui ta oleks vahele jäänud, poleks lugu range kartserita lõppenud. Aga pikendada selle karistust, kes on tähtajata sunnitööl, ei saa kuidagi!

Oli mõistmatu, kuidas suutis tsirkuseartist ületada kõrged müürid ja märkamatult oma kambrisse jõuda. Hiljem ta rääkis, et oli mööda vanglahoone seinu üles turninud vasksest piksevardatraadist kinni hoides. Lihtsurelik poleks toime tulnud ei katusele ronimise ega müüri mööda allaronimisega traadist kinni hoides, sinklitele toetudes või vihmaveetorusid mööda turnides.

Tsirkuseartist lippas oma kambrisse, sulges sees olles lukud ja riivid, sulges riiviga ukseluugi, lõhkus topise, peenestas maski, rebis puruks paruka, viskas kõik paraskisse ja heitis magama.

Öised kontrollimised käisid tavapäraselt. Valvuril oli öö jooksul võimalik mitmel korral veenduda, et nii tsirkuseartist kui ka salakaubavedaja magavad.

Hommikul kuulis tsirkuseartist segadust ja palvetas kaaslase eest: kui ta ainult pääseks!

Aga ka siis, kui vanglameestele meenus tuhatoos «duce» ja

tsirkuseartist rangesse kartserisse torgati, teatas talle keegi uudiseid salakaubavedaja tagaotsimisest.

Kaks nädalat elas Étienne sellest põgenemisest. Ja ka pärast seda, kui põgenik oli tabatud ja minema viidud Triesti, kus pidi toimuma uus kohus, imes Étienne endistviisi endasse sündmuse üksikasju ja elas neid läbi. Haarasid salakaubavedaja elujõulisus ja tema raevukas võitlus vabaduse eest. Ja seejuures ei innustanud salakaubavedajat mingid ühiskondlikud ideaalid!

Aga kui hobusevaras ja mõrvar võitles nii oma elu pärast, milline õigus on siis Étienne'il, kes kannab vastutust relvavendade, antifašistide ees, käed rüppe lasta langeda ja loobuda võitlusest oma elu eest? Tal on kohustused, millest pole salakaubavedajal aimugi! Too mees aga oli andnud Étienne'ile sitkuse ja elujanu õppetunni.

Neil päevil oli Marianist abi.

«Kui sul on väga paha, mõtle minule, sinu sõbrale, kellel on veel pahem,» ütles Mariani pead longu lastes. «Minu saatuses on kõige hullem see, et keegi ei tunne igatsust minu järele. Keegi ei tunne minu puudumist. Keegi ei oota mind vabaduses. Kas tead sa nukramat saatust? Mina ei tea . . .»

Ja samas võttis Mariani kätte prantsuskeelse raamatu. Varem oli Étienne talle prantsuse keele tunde andnud ja Mariani heitis õpetajale ette, et too on oma kohustused täiesti unarusse jätnud. Kuhu see kõlbab? Étienne kohmetus ja rääkis Marianiga päeva lõpuni ainult prantsuse keelt, nii nagu oli varem kokku lepitud. Kohusetunne aitas Étienne'il üle saada hingelisest kriisist.

Étienne'il oli olnud ka varem selliseid apaatiahooge. Juba uurimise ajal, hiljem aga kaotas Castelfranco üksikkambris kalender äkki tema jaoks igasuguse tähtsuse. Ei, tollal polnud apaatiahood nii tugevad. Ta ei tohtinud lubada endale sellist jõuetust eriti nüüd, kus kodumaal ja kodutaevas valati verd. Isegi sunnitöölise riietuses oli ta kohustatud käituma nagu vangistatud sõdur, nagu sõdur, kelle jaoks pole ega tule demobilisatsiooni.

Alles siis, kui Étienne enam ei saanud kirju, taipas ta, kui meeletult hädavajalikud need olid, sest nad sidusid teda eluga. Ja kuigi ta enam ise ei oota kirju, tuleb meeles pidada posti toova auriku saabumise päevad.

«Santa Lucial» on vanamehelikult jõuetu, kähe hääl, kuid ta paneb vappuma tsitadelli meetripaksuse müüri — sellise kannatamatusega oodatakse teda ergastolos. Aurik toob rõõmu naaberkambritesse ja Étienne'il pole õigust jääda ükskõikseks laevavile suhtes, mis kõlab saare juures kaks korda nädalas.

Tal oli häbi lause pärast, mille ta oli öelnud hiljuti Marianile meeleheitehetkel:

«Elu on pikk, aga surm lühike, nii et pole põhjust karta.»

«Ka surm võib olla pikaldane,» oli Mariani vastu vaielnud.

«Mulle ei meeldi viimastel päevadel sinu käitumine ja sinu meeleolu. Kas sa oled kindel, et sa elad, aga ei sure aeglaselt?»

Täna kõlasid Mariani kibedad sõnad jälle Étienne'i kõrvus, ta kutsus välja capoguardia ja palus määrata end tööle koos kriminaalvangidega. Capoguardia noogutas nõusoleku märgiks pead: ta saadab Cinquantacinque aiatööle.

Étienne ootas kannatamatult võimalust töötada aias, aga senikaua käis uuesti tekkinud mõnuga jalutuskäikudel. Vanglaõues kiviplaatide vahel kasvas basiilik, skorbuudist päästev söödav taim. Seda taime müüdi omal ajal Bakuu turul kui lihavürtsi, kuid seda kutsuti kuidagi teistmoodi. Miks ta läheb nüüd basiilikust mööda? Miks ta ei hooli sellisest ravimtaimest, kui on karta skorbuuti?

Sel päeval nägi Mariani Cinquantacinquet üle pika aja raamatuga — see oli vana hispaania keele õpik.

«Santa Lucia» aitas Étienne'il täielikult paraneda. Kas ta võis arvata, et see tuttav laevavile võib puudutada täna otseselt teda? Giannina käega allakirjutatud, masinal trükitud postkaart Milanost teatas, et Konrad Kärtnerile on ergastolo kontorisse saadetud tšekk. See oli võlg vana veksli järgi, mille hilinemisega ja ainult osaliselt oli maksnud firma «Vennad Plasettid». Kaksikud olid kaua kaubelnud sinjoore Pagagnologa, enne kui ostsid veerand hinna eest välja aegunud vekslid, pääsedes avalikust pankrotist.

Étienne'i erilist tähelepanu pälvis kaardil lause: «Hiljuti oli minu juures külas teie õde Anna.» Järelikult peab ta meeles pidama, et tal on välja ilmunud õde. Giannina lõpetas kaardi sõbraliku soovitusega:

> «Palun teid loota tulevikule, see üldine lootus on igati põhjendatud. Olge vapper haigustele vastu seisma, kui need teevad teile muret.»

Hiljem tõi aurik talle kirja Torinost. Ümbrikku, millel puudus saatja aadress, oli torgatud foto: ilus noor sinjoora, lapsuke kätel, ja õnnelik noor Renato. Étienne tundis kohe ära Ornella! Ta oli veelgi kaunim kui sellel fotol, mille kunagi Étienne'ile kinkis tema peig. Ausõna, Kärtneri sidepidaja ametis oli tegutsenud Madonna ise!

Foto tagakülg ei põhjustanud vähemat rõõmu, kuigi see oli puhas ja seal polnud midagi muud kui fotoateljee «Momento» tempel.

Étienne teadis, et halvatust on raske ravida ja tervenemine tuleb harva, ning oli rõõmus, et oli end, nagu tundus, terveks ravinud hingehalvatusest.

Neljasaja viiekümne tonnise veeväljasurvega kabotaažiaurik «Santa Lucia» oli nendes vetes sõitnud juba peaaegu sajandi algaastatest alates. Aurik oli muutunud üha aeglasemaks ja kannatas vanainimeseliku hingeldustõve all, aga puhkusele ei jäänud. «Santa Luciat» oli kogu aeg juhtinud kapten Cosimo Simeone ja nad vananesid koos. Aeg oli hõbetanud Cosimo Simeone juukseid, mis olid alati olnud püstsoengus, kuid mees oli ise jäänud nooruslikult liikuvaks, heledahäälseks ja muutumatult lahkeks.

19. aprillil 1943, kui aurik tegi tavalist reisi Gaetast Ventotenele, ründasid teda ameerika pommitajad. Viimasel ajal olid nad sageli tiirutanud saarte ja ranniku kohal ning keegi ei kujutanud ette, et nad valivad oma märklauaks «Santa Lucia». Kas ajas pommiheitjaid segadusse auriku vanainimeselik aeglus või päästis tormise mere kohal madalal laiuv udu, aga «Santa Lucia» pääses hukkumisest.

Anka saadeti koos teiste reisijatega tekilt trümmi, kuid seal oli veelgi hirmsam. Pimedas näis, et lennukid tiirutavad otse pea kohal. Polnud näha seda, kui lennuk eemaldus sihtmärgist ega hiiglaslikku veesammast, mis paiskus üles ahtri taga. Trümmis tundus iga kord, et pomm on tabanud otse laeva.

Kui reisijad olid jõudnud Ventotene sadamasse ja tundsid jalge all kindlat maad, pidas igaüks end ülestõusnuks.

Anka palus öömaja üksikult vanalt naiselt, kes parandas kalavõrke.

Enne kaugele teekonnale asumist instrueeriti Ankat põhjalikult. Teel võis ta rääkida ainult itaalia keeles, saksa aktsenti kartmata: passi järgi oli ta selle reisi ajal Anna Kärtner, austerlanna. Luba venna Konradiga kokku saada oli saadud kohtuministeeriumist suure altkäemaksu eest.

Ankale anti lootust, et valvemeeskonna ülema Suppa kätte saabuvad kõik vajalikud paberid. Kuid hommikune visiit Suppa juurde osutus ebaõnnestunuks — luba ei olnud. Võib-olla oli juhtunud arusaamatus ja luba oli capodirettore juures ergastolos? Järgmise päeva õhtupoolikuks peaks kõik selguma.

Anka kurtis, et tal on äärmiselt vähe aega ja palus luba sõita kohe Santo Stefanole, pealegi oli meri parajasti rahulik ning polnud teada, milline see on järgmisel või ülejärgmisel päeval, Anka aga kardab merehaigust.

Suppa teatas, et sõit Santo Stefanole on võimalik ainult kahel tingimusel: kui ta leiab paadi oma raha eest ja kui ta on nõus sõitma käeraudades. Kuni pole saabunud ametlikku luba, ei saa teda lugeda sunnitöölise juurde kohtuma saabunuks ja tema suhtes rakendatakse režiimi, mis on kehtestatud Santo Stefanol võõraste jaoks.

Kaua mõtlemata võttis Anka Suppa tingimused vastu ja istus varsti Santo Stefanol vangla kantseleis.

Oh häda, ka siin polnud kohtuministeeriumi luba. Anka palus luba jääda Santo Stefanole ootama «Santa Lucia» järgmist reisi ja järgmist posti. Kuid capodirettore keeldus — tal pole õigust jätta saarele võõrast inimest. Sellesama paadiga saadeti Anka raudus kätega tagasi.

Pärast seda, kui Anka naasis Ventotenele midagi saavutamata, muutus Suppa norivalt rangeks. Saarel viibimine on Ankale lubatud ainult esimese auriku ärasõiduni. Anna Kärtner jääb koduaresti, tänavale väljumise õiguseta. Kindlaksmääratud korra rikkumise puhul on valve sunnitud panema ta raudu ja võtma vahi alla.

Nii tuli elada kolm päeva, mille jooksul «Santa Lucia» pidi uuesti saabuma Ventotenele, sõitma edasi Ponzale, naasma Ponzalt ja asuma tagasiteele mandrile.

Ainus, mida Suppa lubas teha Cinquantacinque õe heaks, oli see, et ta lubas kohe läbi vaadata posti, mille toob «Santa Lucia», et paluja ei lahkuks saarelt, kui hilinenud luba on saabunud.

24. aprilli varahommikul saabus «Santa Lucia» mandrilt ja jätkas teed Ponza saarele. Anka käsutusse oli tagasisõiduni jäänud viie tunni ringis. Kahju, luba ei saabunudki. Ta tegi katset anda vennale edasi pakki, kuid ei lastud. Ta palus valveteenistuse ülemat Suppat võtta vastu raha ülekandmiseks venna arvele vanglapoes. Jälle keeldumine. Suppal ei olevat õigust võtta raha ega ka pakki, sest vang ise polnud omal ajal lähedaste sugulaste seas maininud õde Annat.

Anka jättis hüvasti sõbraliku perenaisega, võrguparandajaga, ja hakkas, käes pakk, mida keelduti politseis vastu võtmast, astuma mööda järsku trepptänavat alla sadamasse. «Santa Lucia» pidi peatselt randuma.

Hädavaevu sai ta osta tagasisõidupileti. Tuli kasutada sadamas valvava karabinjeeri abi. Märatsev rahvasumm tungles piletikassa ümber. Õhurünnakud tekitasid saarerahva hulgas paanikat ja Ponzalt saabuvat laeva ootas mitusada inimest. Kõik püüdsid evakueeruda mandrile.

Kained hääled hoiatasid neil päevil kapten Simeonet ohu eest, aga kapten vastas, et läbinisti tsiviillaeva siluett ja aurikukese kõrge vanus on kõigile lenduritele ja pilootidele nähtavad, muidugi, kui ameerika pommilennukite meeskonnad ei koosne pimedaist, vaid nägijaist. Nende kallaletung mõne päeva eest aga oli teatud määral vabandatav, sest ameeriklased pommitasid uduga. Nad teavad kindlasti, et «Santa Lucia» pole mõeldud sõjalisteks vedudeks, teavad samuti, et Ventotene ja Ponza on fašismi vaen-

laste, poliitvangide asumiskohad, aga Santo Stefanol paikneb sunnitöövangla.

«Peale selle, mul pole õigust sõiduplaani rikkuda,» lisas Cosimo Simeone, nagu oleks kõige tõsisema põhjuse jätnud lõpuks.

Ja siis, kui «Santa Lucia» oli juba Ventotenele lähenemas ja sadamani oli jäänud kilomeetri ringis, mitte rohkem, ründasid teda kaks torpeedolennukit.

Sadam tühjenes silmapilkselt, ootajad pühkis nagu tuulega minema. Kõik tormasid koobastesse ja rannakaljusse raiutud grottidesse. Anka ei saanud tagasilükatud pakiga sadamast kohe liikuma ja nägi kõik.

Esimene torpeedo läks märgist mööda. Taevasse kerkis sädelev veesammas, nii et aurik tugevasti küljele kaldus. Teine torpeedo sattus otse laeva pihta ja laevakere murdus pooleks. Teine torpeedolennuk lendas väga madalalt, piloot oleks soovi korral võinud märgata laevatekil reisijaid.

«Santa Lucia» ei jõudnud anda isegi oma vanamehelikult kähedat vilet.

Uppujaile ruttasid appi mootorkaater, ühemastiline laevuke ja mõned paadid. Aga üheksakümnest reisijast pääsesid ainult neli. Need ujusid lauatükkidest kinni hoides. Üks neljast ujujast oli kapten Cosimo Simeone, kes oli rinnast haavatud. Sadamasse toodi ärarebitud jalgadega endine asumisele saadetu, verise näoga madrus ja veel keegi.

Kui aurik oleks saabunud Ventotenele natuke varem ja jõudnud sealsed reisijad peale võtta, oleks ohvrite arv viis korda suurenenud.

Pärast seda, kui Anka oli võrguparandajaga hüvasti jätnud, elas ta tema juures veel mitu päeva sobivat juhust oodates ja purjetas siis minema purjepaadiga.

Ärasõidu eel arutas Anka, et vennaga kokkusaamise luba võib siiski kunagi tulla. Vaevalt altkäemaksuvõtja kohtuministeeriumis on nii autu. Endast lugupidav altkäemaksuvõtja püüab täita kohustust, et mitte tavalise sulina kuulsaks saada ja klientuuri usaldusest ilma jääda. Juhul, kui luba saabub, antakse Konrad Kärtnerile luba pakki ja õe saadetud raha kätte saada. Seepärast läks Anka postkontorisse, postitas paki ja kandis raha venna nimele.

Sel tunnil põhjustas postkontoris suurt kurbust äsja saabunud telegramm. Napolis oli saadud haavade kätte surnud kapten Cosimo Simeone, kes oli toimetatud sinna Ventotenelt vesilennukiga.

Järgmisel päeval pärast Anna Kärtneri ärasõitu mandrile kutsus capodirettore Stagno enda juurde Cinquantacinque.

«Kas teil on õde?»

«Kas te mõtlete Annat?» Étienne'ile ei meenunud kohe Giannina kaart ja ta sattus hetkeks segadusse.

«Jah, Anna Kärtner.»

«See on minu vanem õde.»

Capodirettore palus vastu võtta kaastunne seoses sellega, et kohtumine õega ei toimunud. Ta oli hiljuti viibinud Ventotenel ja käinud Santo Stefanol kohtumist taotlemas. Kohtuministeeriumi luba oli saabunud alles täna. Õde aga oli juba mandrile ära sõitnud.

Lohutuseks teatas capodirettore Cinquantacinquele, et tema nimele on saabunud viie kilo kuuesaja grammi raskune pakk õelt, samuti 1500 liiri postiga, mida ta võib nüüdsest peale vangla sisekorra kohaselt kasutada.

107.

Vana harjumuse kohaselt astus Étienne neli sammu, tegi siis pöörde paremale, et astuda neli sammu järgmise pöördeni. Nii määrasid kambriseinad Castelfrancos ja kamber number 36 seinad Santo Stefanol.

Nüüd võis ta teha ka viienda, kuuenda, seitsmenda ja kaheksanda ning lõpuks üheksanda sammu pöördeta! Ainult see inimene, kes on hüvasti jätnud kitsa kongiga, võib hinnata üldkambri avarust, kus ei pea keerutama nagu orav rattas.

Kõik algas sellest, et vallile, päris vanglamüüri äärde, seadsid õhutõrjemehed üles kuulipilduja. Kui palju aastaid polnud Santo Stefanol kõlanud lasud ega hirmutatud metsparte, faasaneid, hanesid ja metskurvitsaid! Ameerika lendur märkas kiiresti tulepunkti, heitis pommi ja viis kuulipilduja rivist välja.

Tollest päevast alates ei jätnud ameerika piloodid vanglat tähelepanuta ja pommikoormata. Nähtavasti olid nad otsustanud, et tsitadell kaljul on muudetud võimsaks kaitsesõlmeks.

Ventotene ja Santo Stefano olid suurepärased orientiirid lennukeile, mis lendasid Sitsiiliast või Aafrika rannikult mandri suunas — saarekesed asusid just suurte saarte Ischia ja Ponza vahel. Kas mitte sellepärast ei ilmunud ameerika pommitajad nii sageli Ventotene ja Santo Stefano kohale? Kas mitte sellepärast ei paiknenud siin hitlerlaste õhutõrjepatareid?

Kõige hullemini hirmutasid pommitused vangla personali. Capodirettore Stagno andis korralduse kõik vangid üksikkambritest esimesele korrusele suurtesse kasemattidesse ümber paigutada. Müürid ja meetripaksused vaheseinad muutsid kasematid soliidseiks pommivarjendeiks. Kõik tundus nagu hoolitsus vangide eest, tegelikult aga oli vangivalvuritel pommitamise ajal parem

põgeneda esimeselt korruselt neljanda sektsiooni keldrite ohutusse vaikusesse.

Kõige suuremat rõõmu tundis pommitamisest Lucetti. Viimaks oli lõppenud tema range isolatsioon! Kärtnerist ja Lucettist said naabrid, nende aluskotid olid kõrvuti.

Mariani otsustas Kärtneri toetusel üldkambris sisse seada poliitvangide kommuuni. Kambrisse oli topitud nii palju inimesi, kui palju mahtus kivipõrandale aluskotte. Sel ajal vaevles Santo Stefanol juba palju poliitvange Jugoslaaviast, Albaaniast, Kreekast ja teistest riikidest. Need olid partisanid, antifašistid, mõned aga spionaaži eest Prantsusmaa või Inglismaa kasuks alusetult süüdi mõistetud.

Poliitvangide kilda palus end võtta ka endine kirikumees Sitsiiliast. Noor teenijanna oli omal ajal tema pea segi ajanud ja teinud temast kaasosalise mõrvas. Lucetti oli valmis kirikuvande alla pandu palvele vastu tulema, aga Mariani oli kategooriliselt vastu.

Üldkamber muutus peatselt kärarikkaks poliitiliseks klubiks, kus tormiliselt arutati uudiseid, eelkõige sõja käiku. Kui pealt kuulata, siis istusid kambris ainult generalissimused, ülemjuhatajad ja staabiülemad, kõik suured strateegid. Ka Kärtner osales sõjaalastes diskussioonides, kuid vaieldes ta ei ägestunud.

Juba Venemaal peetava sõja esimese aasta-poolteise jooksul, kui Hitleril ja Mussolinil asjad hästi arenesid, kui sakslased olid jõudnud Kaukasuse eelmäestikeni ja olid Kaspia mere lähistel, kui itaallased iga hetk pidid jõudma Volga äärde, vaimustas Étienne'i Lucetti kõigutamatu usk Nõukogude Venemaa lõppvõidusse. Tollal olid kõik ümberringi kinnitanud, et venelaste lüüasaamine on möödapääsmatu. Étienne mõtles: ainult kindlate veendumustega inimene ei muuda suhtumist sõpradesse ka nende kõige raskematel päevadel.

Sõjasündmustest arutati endist viisi kõige rohkem sakslaste lüüasaamist Stalingradi all. Aga kui Hitler kuulutas Saksamaal välja kolmepäevase leina, ütles Mariani, et ka Itaalia peaks kuulutama välja leinapäeva Donil purustatud Kaheksanda armee meenutamiseks.

Stalingradi lahinguga seoses käis pikk vaidlus Kärtneri, kahe Jugoslaavia kindrali ja Kreeka koloneli vahel. Mariani veendus lõplikult, et Kärtner on sõjaväelane. Tsiviilisik, pealegi kommersant, poleks suutnud sellise asjatundlikkusega analüüsida lahingu käiku ning taktika ja strateegia probleeme.

Kärtner oli seisukohal, et Hitler tegi suure vea, purustades enne tormijooksu algust Stalingradi. Pärast massilist pommitamist muutus linn varemete lasuks, tõeliseks kivimurruks. Hitlerlastel tuli murda teed maja juurest maja juurde, vareme juurest vareme juurde. Mida rohkem purustusi, seda rohkem varjeid kaitsjaile!

Tänavad muutusid läbipääsmatuiks, aga majakarpidest said väikesed kindlused, kaitsesõlmed. Venelaste käsutuses oli korrapealt külluses materjali kaitseliinide rajamiseks, nende käsutusse sattus lugematu hulk keldreid, keldrikorruseid ja maa-aluseid ruume, purustatud majades aga seadsid venelased sisse pommidele ja mürskudele kättesaamatud tulepositsioonid. Purustatud linnast kujunes võimas tsitadell. Stalingradi purustamine oli ainult üks Hitleri viga, millele järgnesid teised.

Kuidas juubeldas Kärtner, kui luges Saksa väejuhatuse hapumaigulist teadet lahingu kohta Orjoli ja Kurski all ning taipas, et Hitlerit on tabanud uus suur lüüasaamine!

Nüüdsest peale võttis Étienne iga fašistide lüüasaamist Nõukogude rindel või maailmasõja teistel rinnetel ühtlasi vastu kui sündmust, mis toob talle vabaduse.

Olgu see Stalingradi lahing või venelaste võidetud lahing Orjoli—Kurski kaarel — need olid uued amnestiad, mis puudutasid otseselt teda ja lühendasid karistusaega.

Tema tähtajata vangistus Santo Stefanol lakkas sõja ajal olemast tähtajatu. Kui ta oleks istunud vanglaaega, ei oleks ta püüdlikult lugenud aastaid, kuid ja päevi, mis jäi veel istuda, nagu ta tegi seda Castelfrancos, jälgides kiivalt aeglast kalendrit. Tema vabanemise päevaks saab päev, mis toob fašismile krahhi. Ja on ääretult tähtis, lausa kohustuslik elada selle vabanemiseni, sest surmast on hirmsam teadmine, et ta lahkub elust, piinatud esimese sõja-aasta kibedatest rindeuudistest, tundmata õnne võidust.

Piinad, mida oli talle tekitanud sunnitöö, nüristusid ainsast mõttest miljonite sõja läbi tapetute, haavatute, piinatute ja õnnetuks tehtud inimeste piinadest.

Peale üldist laadi lahkarvamuste, mis puudutasid jäägitult kõiki, möllasid selles kambris kirglikud vaidlused rahvuslikes raames. Omavahel tülitsesid serblased ja horvaadid. Jugoslaavia kuninga Petari poolehoidjad — neid juhtis minister Radovanovič (30 aastat sunnitööd) — tülitsesid vabariigi poolehoidjatega, kelle seas paistis silma doktor Serdoč (eluaegne sunnitöö). Albaanlased vaidlesid jugoslaavlastega tulevase riigikorra vormide üle, justkui oleks nende kodumaa juba fašistide ikkest vabastatud.

Cinquantacinque kaitses marksistlikke positsioone, kuid ei nimetanud end kommunistiks.

Nüüd, pärast Hispaania Vabariigi purustamist, oli tal võimalus esitleda end antifašistina, rahvusvahelise brigaadi vangivõetud ohvitserina. Mõned, nagu kolonel Troili, pidasid teda Kominterni agendiks, kuid vähesed uskusid süüdistust spionaažis. Fašismikaitse Eritribunal kleepis taolise sildi sageli külge poliitilistele vastastele.

Reiçi, vang, keda Albaanias kolmel korral surma oli mõistetud,

ei varjanud, et ei usu Cinquantacinque sõnu, kui too kiitles oma äritegevusega. Aga kui Cinquantacinque end kommunistidest lahku ütles, venitas Reiçi irooniliselt alumise silmalau pahempidi — et kas ei peta teda silmad, ta tahab vestluskaaslast lähemalt uurida.

Mariani oli vaidluses äge, järeleandmatu, aga vaidlusi poliitilistel, ühiskondlikel, majanduslikel ja sõjalistel teemadel tekkis iga päev.

«Milline formatsioon saabub pärast kommunismi?» pinnis ta Kärtnerit.

«Uut formatsiooni ei tule, kommunism on viimane ühiskonna arenemisaste.»

«Aga teie ju ise kinnitate, et kõik muutub. Üks formatsioon asendab teise. Tähendab, ka kommunism on ajutine.»

«Kui miski väärib jäämist igaveseks, siis just ideaalne.»

Terava vaidluse kutsus esile kollektiviseerimine vene külas ja võitlus «iseseisvate maavaldajatega». Mariani nägi vene bolševike, ja ühtlasi tema sõbra viga, vales lähenemises majandusprobleemide lahendamisele.

Palju vaidlusi tekkis Lenini ja tema õpetuse ümber. Leninile hinnangut andes jäi Mariani vanadele, anarhistlikele positsioonihinnangut andes jäi Mariani vanadele, anarhistlikele positsioonidele. Ja ta tuletas meelde, et Itaalia anarhistide juht Enrico Malatesta oli pärast Lenini surma kirjutanud artikli pealkirjaga «Kas rõõmustada või nutta?» Muide, Mariani lisas, et Malatesta selle artikliga ei ole ta iialgi nõus olnud.

Lucetti andis sõbrale tulise vastulöögi, aga vana Malatesta tegi ta selle artikli eest pihuks ja põrmuks. Lucetti oli noorpõlvest peale kummardanud Lenini geeniuse ees.

«Muidugi on meie Antonio Gramscit raske kadestada,» ohkas Lucetti. «Kuid ma kadestan Gramscit, et ta oli tuttav Leniniga ja vestles temaga. Ma olen kuulnud, et Lenin oli juba raskesti haige ja tema juurde ei lastud kedagi, aga meie Antoniole tehti erand... Juba noorukina unistasin ma Leninit näha! Ega teie ole teda kunagi näinud?» küsis Lucetti äkki Kärtneri poole pöördudes.

«Ei,» vastas Étienne lühidalt, et mitte öelda palju valesid sõnu.

Jälle ei olnud tal õigust vastata ausalt, sellele oleks Konrad Kärtner otsustavalt vastu hakanud.

108.

Rahvamajja sattus ta juhuslikult.

Ta oli tulnud polütehnilise kolledži tunnist ja leidnud kodunt tundmatu külalise. Venna juurde oli sõitnud seltsimees, ka meedikute killast, kas Luganost või Lausanne'ist, Ljoval polnud see täpselt meeles. Kuid ta mäletas, et meedik saabus Zürichisse kõigest mõneks tunniks ja tal oli tingimata vaja kohtuda Žakiga.

Ljova teadis, et vend viibib Šveitsi sotsiaaldemokraatide kongressil, kus pidi tervitusega esinema Lenin. Ljova oli Leninit kohanud Zürichi tänavail mitmel korral, veelgi sagedamini aga postkontoris. Ta teadis, kus Lenin elab, kuid Lenini esinemist ei olnud ta iialgi kuulanud.

Ljova juhatas külalise Rahvamajja.

Lenin rääkis saksa keeles ja tervitas Šveitsi seltsimehi väga südamlikult. Ljova sai hästi aru Lenini põristavast kõneviisist. Meeldis selgus, millega Lenin tõestas, miks partei ei toeta terrorit ja miks ta on seejuures selle poolt, et rõhutud klassid kasutaksid vägivalda rõhujate vastu, miks partei propageerib relvastatud ülestõusu.

See toimus ühel 1916. aasta hilissügisesel päeval. Kas võis nooruk eeldada, et see päev põhjustab murrangu tema teadvuses, määrab kindlaks, mis suunas läheb kogu tema elu?

«Verise pühapäeva» aastapäeval, 22. jaanuaril 1917 (Venemaal tähistati seda päeva vana kalendri järgi 9. jaanuaril) kuulas Ljova Rahvamajas noorte koosolekul Lenini ettekannet 1905. aasta revolutsioonist.

Ljoval oli hästi meeles, et Lenin alustas tookord ettekannet pöördumisega: «Noored sõbrad ja seltsimehed!» Ettekande lõpul aga arvas ta end vanameeste hulka, kes võib-olla ei ela otsustavate lahinguteni. Noorsool aga on õnne nii võidelda kui ka võita saabuvas proletaarses revolutsioonis!

Sellest ajast peale ei lasknud Ljova mööda ühtki ajalehe «Sotsialdemokrat» numbrit ja luges tähelepanelikult Lenini artikleid. Eriti jäi tal meelde artikkel «Pööre majanduspoliitikas» lehe 58. numbris, vähe aega enne seda, kui Zürichisse jõudsid esimesed teated revolutsioonist Venemaal ja tsaari kukutamisest.

Ta teadis, et Lenin sõitis Berni, kus asusid kõik saatkonnad, teadis, et rühm emigrante valmistub juba usinalt Venemaale sõitmiseks.

Martov tegi ettepaneku mitte sõita Inglismaa ja Prantsusmaa kaudu, kus tehti takistusi sõjavastaste, lüüasaamispoliitika pooldajate kodumaale naasmisele, vaid sõita läbi Saksamaa. Lenin toetas Martovi julget plaani tuliselt ja ütles: «Sakslased oleksid ülilollid, kui nad ei lase Venemaale neid, kes astuvad sõja vastu. Ma usun, et nad lähevad selle peale meeleldi välja.»

Ljova ja vend olid nende seas, kes 9. aprillil olid Zürichis saatmas rongi, millega minema sõitis ligi nelikümmend emigranti ressotsas Leniniga. Jaamas tuli kaua oodata, enne kui Saksamaa piiri suunas mineva rongi külge haagiti spetsiaalne «mixed»-vagun.

Iga selle vaguni reisija andis allkirja selle kohta, et allub reisi juhi Fritz Platteni kõigile korraldustele, et vastutuse sõidu eest võtab igaüks endale ja et talle on teatatud «Petit Parisienis» ilmunud artiklist. Selles oli teade, et Venemaa Ajutine Valitsus lubab riigireetmise eest kohtu alla anda emigrandid, kes saabuvad tagasi Saksamaa kaudu.

Vanem vend ei olnud tuttav Šveitsi Sotsiaaldemokraatliku Partei sekretäri Fritz Platteniga, kuid teadis, et Platten on abielus venelannaga, on osalenud 1905. aasta revolutsioonis Riias, istunud Venemaal vanglas, vabastatud tsaarivalitsuse poolt kautsjoni vastu, nüüd aga on andnud nõusoleku täita partei ülesanne ja hakata reisi juhiks. Vennad Manevitšid teadsid ka seda, et Platten oli olnud ainus Šveitsi delegaat, kes Zimmerwaldi konverentsil liitus pahempoolse tiivaga ja jagas Lenini vaateid.

Peatselt jõudis emigrantideni teade, et piirijaamas Thayngenis läksid kõik «mixed»-vaguni reisijad läbi Šveitsi tollikontrolli, ületasid piiri ja ka kontroll esimeses Saksamaa jaamas Gottmadingenis läks hästi.

Ljova jätkas eksamiteks valmistumist ja elas kolledžis koos teistest kantonitest pärinevate õpilastega.

Nüüd vaatas ta iga päev läbi ajalehti kolmes keeles, otsides teadet Lenini saabumisest Venemaale.

Vennad Manevitšid lootsid, et neil õnnestub ära sõita teise emigrantide rühmaga. Koostati terve rong, mida pidi saatma Šveitsi Sotsiaaldemokraatliku Partei juhatuse liige Hans Vogel. Saksa võimud kiitsid oluliste parandusteta heaks juba aprillis Fritz Platteni poolt koostatud lepinguprojekti:

«1. Mina, Hans Vogel, neutraalse riigi kodanik, saadan läbi Saksamaa oma täielikul vastutusel ja isikliku garantiiga igal ajal vaguneid Venemaale sõita soovivate poliitiliste emigrantide ja legaalsete isikutega.

Luba läbisõiduks antakse sõitjate Saksa ja Austria tsiviilvangide ning Venemaal interneeritute vastu väljavahetamise alusel.

Sõitjad kohustuvad pöörduma Venemaal avaliku arvamuse poole ja eriti töölisklassi poole, et see postulaat täidetaks.

2. Saksa võimudega suhtleb ainult Vogel, kelle loata ükski isik ei tohi siseneda vaguneisse, mis on kogu aja suletud.

3. Vagunitesse lubatakse isikuid, sõltumata nende poliitilistest vaadetest või suhtumisest sõja ja rahu küsimustesse; Saksa võimud mingit kontrolli ei teosta.

4. Vogel ostab sõitjaile piletid normaaltariifi järgi.

5. Kedagi ei tohi vagunist välja tõsta ja kellelgi ei ole õigust lahkuda vagunist oma initsiatiivil. Ilma tehnilise vajaduseta ei tohi sõitu katkestada.

6. Sõidu aeg Šveitsi piirist Rootsi piirini ja tehnilised üksikasjad määratakse kindlaks.

Bern—Zürich, 30. aprill 1917.»

Selle rongiga sõitis 12. mail minema 257 inimest. Ärasõidu eel korraldasid Zürichi sotsiaaldemokraadid «Eintrachti» saalis hüvastijätumiitingu. Esinesid Platten, kes oli jõudnud Venemaareisilt tagasi, ja Otto Lang, kellest pidi saama järgmise ešeloni saatja.

Erirongi saatis kogu koloonia ja mitusada šveitsi seltsimeest. Vagunid kaunistati lilledega ja rong lahkus Zürichi jaamast «Internatsionaali» helide saatel.

Vendi Manevitšeid reisijate seas polnud. Nad viidi üle kolmandasse, hilisemasse rühma, ja see otsus langes kokku nende isiklike plaanidega, sest vanem vend pidi lõpetama töö kliinikus, aga nooremal seisid ees eksamid, milleta talle poleks antud diplomit.

Ka 20. juunil, kui Zürichist lahkus kolmas rühm, veel 206 emigranti, kogunes saatma palju rahvast. Seekord olid reisijate seas ka vennad Manevitšid, vanem arsti diplomiga, noorem diplomiga polütehnilise kolledži lõpetamise kohta.

Järgmisel hommikul, pärast ööbimist Schaffhausenis, lahkusid emigrandid Šveitsi pinnalt, sõitsid läbi Saksamaa lõunast põhja ja saabusid pühapäeval, 24. juunil, õnnelikult Stockholmi...

Étienne'il polnud ammu meeles, mitu ümberistumist oli tookord temal ja vennal, enne kui nad jõudsid koju, Tšaussõsse. Ta mäletas ainult, et tee oli olnud pikk ja raske.

109.

Selja taga olid ajad, kui Apostel Peetrus ostis Cinquantacinquele midagi toidupoolist oma raha eest võlgu. Eneselegi ootamatult sai Cinquantacinquest üks rikkamaid inimesi Santo Stefanol, sest veel enne Anka rahasaadetist oli ta saanud vendade Plasettide vana võla katteks 2450 liiri; selle summa oli talle tagasi andnud Giannina usinus.

Kahjuks olid liirid pärast sõja algust tublisti väärtusetumaks muutunud, nende ostuvõime oli hakanud langema. Enne sõda oleks jätkunud viiest liirist, et kolmekesi terve päev süüa. Nüüd aga polnud sellise raha eest poes midagi osta. Étienne'il oli meeles, et 1936. aastal võrdus üks dollar 20 liiriga, nüüd aga pidi kuulduste kohaselt dollar maksma ligi 100 liiri. Vanglaringluses aga

olid endiselt soldod ja tšenteesimod. Nii tuligi ettevõtjalt kõike osta tükikese, kääru, näputäie viisi, sigarette aga tükikaupa. Ja ikkagi oli Étienne õnnelik, et sai toiduga toetada sõpru.

Seda enam tundis Étienne puudust vaimsest toidust, kannatas, et tal polnud informatsiooni olukorrast Idarindel ja et saadavgi informatsioon oli vale.

Endist viisi tohtisid vangid lugeda ainult illustreeritud pühapäevalehti. Vahetevahel suutis Apostel Peetrus hankida nädala sees kavalusega eritasu eest teadmata kust korjatud või varastatud ajalehti. Vahel aga tõi kaplan Agnello sutaani all keelu alla pandud lehti. Kaplan teadis väga hästi, et Mariani, Lucetti ja Kärtner ei ole usklikud inimesed, ja seda enam austust vääris tema hoolitsus.

Ohutunnet teravdanud pommitused äratasid paljudel südametunnistuse piinu, soovi palvetada ja pihtida. Keldri kaugemas nurgas, seinaeendi taga seisis pink, ja seal korraldas kaplan midagi pihitooli taolist.

«Milline piinav koorem lasub heasüdamliku Agnello mälul!» mõtles Étienne. «Kui paljusid kuritegusid on pihtinud talle Santo Stefano patused! Ja kõike seda ei tohi kaplan unustada. Aga milliseid patte saavad need jumalakartlikud mõrvarid ja röövlid praegu pihtida, kui nad on ammu kahetsenud kõige hirmsamat pattu? Patud on siin tühised: üks võttis asjata suhu Kristuse nime, teine ütles halvasti jumalaema kohta. Karistus selle eest on ju teada — lugeda läbi nii ja niipalju lehekülgi evangeeliumi . . .»

Hiljuti oli kaplan saanud kirja Idarindelt endiselt kolonelleitnandilt, nüüdselt kolonelilt Mario Troililt. Kiri oli sünge nagu testament. Troili kurtis Venemaa kliima, vene teede, vene toidu, vene iseloomu, vene naiste kangekaelsuse ja südametuse ning veel millegi üle. Ta meenutavat meeleldi Santo Stefanot. Seal pole vähemalt pakast ja lund ning elus kristlane ei tunne seal end kogu aeg märklauana. Troili ei uskunud, et jõuab koju tagasi. Don oli viimane jõgi, mida ta oli elus näinud, pole lootust, et ta näeb veel helesinist Napoli lahte või Tiberi sogast vett. Troili palus kaplanit palvetada tema hinge eest, sest sellel hingel on nii palju andeks palumata patte.

Järgmisel korral teatas kaplan, et salakaubavedaja Quarantadue, kes püüdis ergastolost põgeneda koos tsirkuseartistiga, oli kohtuotsuse alusel Triestis maha lastud.

Kaplan istus tundide viisi poliitvangide kambris. Teda ei toonud sinna hirm õhurünnakute ees. Vangid võtsid teda alati südamlikult vastu, tema aga rääkis palju huvitavat Ponziane saarte ajaloost. Étienne'il polnud varem aimugi, et Ventotene saar oli olnud meie ajaarvamise algaastatel keisrite sobimatute perekonnaliikmete asumisele saatmise koht. Siia oli asumisele saadetud imperaator Augustuse tütar Julia, hiljem Tiberiuse naine Agrippina, veel hiljem Nero naine Octavia. Neis paigus olid galeerisõudjad Nero käsul aerudega surnuks peksnud tema ema. Octavia oli avanud veenid, milleks teda sundisid Nero teenrid. Ventotenel olid säilinud rikka villa ja basseini varemed, samuti kaljusse raiutud trepi jäänused. Olid säilinud iidse sadama iseloomulikud piirjooned. Selles sadamas varjus tormi ajal Caligula. Kaplan oli valmis jutustama lõpmatult, oleks olnud ainult auditooriumi.

Ergastolo vangidele tehti üha uusi järeleandmisi, capodirettore Stagno ei tahtnud nendega tülli minna. Mussolinil läks aina hullemini ja vanglas oli tunda peataolekut. Vanglaametnikud sagisid mööda koridore ja Kaktus oli muutunud taltsaks.

Vangla administratsioon tegi veel ühe järeleandmise siis, kui algasid õhurünnakud. Koristati ära «hundilõuad» ja nüüd seisid vangid tundide kaupa trellitatud akende juures.

Ükskord jälgisid Étienne ja tema naabrid õhulahingut sakslase ja inglase vahel. Hiljem saadi teada, et inglane oli «Focke-Wulf 190» alla tulistanud ja too sööstnud merre, kuid jõudnud enne seda võitjat vigastada ja inglane oli hüpanud alla langevarjuga. Ergastolos arutati, kas ta uppus ära või pääses, ja palvetati kaplaniga eesotsas inglase pääsemise eest.

Vanglaaknast nähtud sündmused ja juhtumid asetusid tahaplaanile ja ununesid, kui Santo Stefanole lähenes Itaalia lipuga sõjalaev.

110.

26. juulil 1943 keskpäeva lähedal laskis Ventotene reidil ankru vette korvett «Persefone». Sel päeval oleks asumisele saadetute arv peaaegu suurenenud ühe inimese võrra. «Persefone» pardal viibis kukutatud Benito Mussolini.

Polnud möödunud veel ööpäevagi duce ajaloolisest visiidist kuninglikku Savoia villasse. Mussolini oli palunud kuningat end vastu võtta. Vittorio Emanuele oli nõus andma audientsi, kuid palus, et Mussolini saabuks konspiratsiooni huvides tingimata erariides. 25. juulil kell 17 ootas Vittorio Emanuele III, Itaalia ja Albaania kuningas, Abessiinia keiser, Mussolinit palee sissekäigu juures. Mussolini saabus, seljas tumesinine ülikond ja peas kantud pruun kaabu. Kell 17.20 oli audients lõppenud, kuningas saatis Mussolini ukseni, andis hüvastijätuks kätt ja läks tagasi palee ruumidesse. Mussolini tahtis sõita oma autoga minema, kuid talle teatati, et see on ohtlik. Teda ootas teine auto. Diktaatorit kakskümmend aastat vedanud autojuhi Ercole Borrato asemel istus karabinjeeride kapten.

Mussolini väljendas soovi, et teda viidaks Põhja-Itaaliasse Rocca della Camminate villasse, kuid talle öeldi ära.

Karabinjeeride kasarmust Rooma äärelinnas toimetati Mussolini politseiautoga mere äärde. Seekord sõitis ta ilma isikliku ihukaitsja Ridoltita. Omal ajal oli Ridolti õpetanud Benitot vehklema ja ratsutama. Ridolti oli nüüd juba üle seitsmekümne aasta vana, duce oli andnud talle miilitsa aukindrali auastme, mees käis laadakirjus mundris ja saatis viimase päevani ducet kõigil tema sõitudel.

Rannas ootas mootorpaat. See sõitis korveti «Persefone» juurde ja vaevalt oli Mussolini tekile roninud, kui laev merele läks ja kursi lõunasse võttis.

Juba hommikul oli Santo Stefanol levinud kuuldus Mussolini erruminekust ja Badoglio määramisest tema asemele. Raadio oli teatanud sellest eelmisel päeval, 25. juulil kell 10.45 õhtul, kui ergastolos oli juba pime ja kõik magasid. Uudise tegi rahvale teatavaks raadiodiktor Giambattista Arista, kes paljude, paljude aastate jooksul oli informeerinud riiki duce «heategudest» ja kelle häält tunti igas Itaalia kolkas. Seekord luges ta kiretu häälega kuninga läkitust, pöördumist rahva poole, samuti ka marssal Badoglio läkitust.

Pärast lõunat kuulis Mariani kõiketeadvatelt kriminaalkurjategijatelt, et capodirettore kabinetis on duce pilt ja fašismi embleemid maha võetud, rippuma on jäänud ainult kuninga portree. Vanglaametnikud võtsid mundritelt maha fašistlikud rinnamärgid.

Otsustades viimase raadiosaate järgi rahvas juubeldas. Linnade tänavatel põlesid suured lõkked. Põletati duce näopilte, põletati pabereid, mida tassiti fašistliku miilitsa jaoskondadest ja fašistlikest organisatsioonidest, purustati duce büste. Rahvas nõudis, et sõlmitaks vaherahu, amnesteeritaks poliitvangid, saadetaks laiali fašistlikud organisatsioonid. Nõuti trükivabadust. Põhja-Itaalias oli üldstreik. Fašistlik ninamees Farinacci oli tõmmanud selga saksa lenduri vormi ja põgenenud Saksamaale.

Mussolini kavatseti Ventotenele maha panna, kuid valvemeeskond pidas seda ohtlikuks. Liiga palju vaenlasi oli duce sellele saarele saatnud. Seal vaevles ligi viissada kommunisti, eesotsas Terracini, Longo, Secchia, Scoccimarro ja Camilla Ravedaga. Anarhistid olid veelgi ohtlikumad, igaüks neist võis hõlma alt pommi välja tirida.

Ei, Ventotene polnud duce jaoks sobiv koht. Korvett «Persefone» hiivas ankru ja mõni tund hiljem astus Mussolini laevalt maha naabersaarel Ponzal.

Ta pandi elama kaluriküla väiksesse majja, tuppa, kus kunagi oli elanud vangistatud etiooplane Ras Imru, neegus Haile Selassie I nõbu.

Mussolinil lubati saarel jalutada ja supelda, kuid ta jäeti ilma raadiost ja ajalehtedest. Aga alles päris hiljuti oli duce tööpäev

alanud sellega, et ta luges originaalis salaagentide ja nuuskurite ettekandeid, mille peale kulus suur osa ajast. Duce ei olnud usaldanud viimasel ajal isegi lähemaid mõttekaaslasi ning oli koondanud enda kätte välis-, sõjaväe-, sõjalaevastiku ja lennuväe ning siseministeeriumi.

Siin, üksinduses, tähistas Mussolini kolm päeva pärast maabumist Ponzal oma kuuekümnendat sünnipäeva.

Saarel elasid mõned asumisele saadetud, keda endine duce hästi tundis. Nende seas oli sotsialist Pietro Nenni, kellega Mussolini omal ajal, juba 1919. aastal, oli istunud ühes vangikambris. Siia oli asumisele saadetud ka duce elu kallale kippunud terrorist Tito Zaniboni ja ametist lahti lastud fašistlik ajakirjandusminister Cesare Rossi. Tahes-tahtmata kohtusid nad kõik, kuid ei tervitanud üksteist ega rääkinud omavahel.

Kaplan Agnello kohtus Ventotenel kolleegi padre Luigiga, kellel oli kogudus Ponza saarel. Padre Luigi rääkis, et tundes lähenevat kättemaksu kõigi kuritegude eest oli ducel ootamatult tekkinud usukutsumus. Hiljuti oli ta tahtnud pihile tulla, kuid valve ei andnud selleks luba. Siis oli Mussolini saatnud padre Luigile kirja ja kaks viiesajaliirist rahatähte.

«Seitsmendal augustil täitub kaks aastat minu poja Bruno surmast Pisa taevas. Palun pidada missa minu poja mälestuseks, saadan tuhat liiri. Ühtlasi saadan targa Ricciotti raamatu «Jeesus Kristuse elu». Kogu Itaalia võib uhke olla selle raamatu üle, aga selle kirjutamine on ülemaailmse tähtsusega sündmus . . .»

Hingekarjased lehitsesid kaua Ricciotti raamatut, mille servad kirendasid Mussolini märkustest. Rasvaselt oli raamatus alla kriipsutatud see koht, kus Ricciotti jutustab, kuidas Rooma sõdurid võtsid kinni Kristuse, kuidas tema lähedal sel hetkel ei olnud ustavaid sõpru ja kuidas Kristusest ära pöörasid apostlid.

Nähtavasti tahtis duce näidata analoogiat Kristuse tookordse seisundi ja tema praeguse olukorra vahel. Küllap andsid viimaste päevade sündmused, ootamatu (vähemalt duce jaoks) võimu äravõtmine, arreteerimine ja asumisele saatmine põhjust nukrateks mõtisklusteks. Nukrateks, kuid mitte eriti tagasihoidlikeks mõtisklusteks.

8. augusti hommikul anti Mussolinile kiire käsk: lausa viie minutiga end valmis seada. Päästepaat toimetas tema korvetile «Persefone», mis oli uuesti Ponza randa saabunud, et eksduce minema viia.

Seekord pandi Mussolini maha Santa Maddalena saarele, Sardiiniast põhja poole. Tema jaoks eraldatud villas valvas ducet

sadakond karabinjeeri. Tal lubati lugeda, kirjutada, ja talle anti üle raamatud, mis sünnipäevaks oli saatnud Hitler.

Santa Maddalena saarelt saadeti Mussolini veelgi kaugemale põhja, mägedesse, hotelli «Campo Imperatore» Monte Corvo mäe jalamil, justkui spetsiaalselt selleks, et fašistlikul diversandil Otto Skorzenyl oleks teda 12. septembril 1943. aastal mugavam ära varastada.

111.

Oleks võinud arvata, et Santo Stefano saar oli sattunud ööl vastu 7. septembrit lausa rindejoonele. Must taevas oli kirju virmalistest ja põuavälgust. Tulistati ja pommitati päris lähedal. Keegi vanglaametnikest oli näinud horisondil sõjalaevu.

Vähe hiljem selgus, et mingit pommitamist ei olnud, vaid sakslased olid öösel õhkinud oma lahingumoona ladusid Ventotenel.

Esimene ameerika päästepaat toimetas Ventotenele väikese dessandi. Niipea kui dessantlased randa hüppasid, kiirustas nende juhtimise alla rühm asumisele saadetuid. Paljudel oli juba relv, mis ära võetud fašistlikult miilitsalt, karabinjeeridelt või vanglameestelt.

Saare kõige kõrgemas osas seisid neljakaupa ülesseatud suurekaliibrilised kuulipildujad ja võimsad helipüüdeaparaadid. Saksa õhutõrjemehed ei teadnud, et dessant on nii väike, ja alistusid vastupanuta. Ligi kaheksakümmend sakslast tuli kaljudelt alla ülestõstetud kätega. Nad pandi nelinurksesse trellitatud akendega igasse ilmakaarde vaatavasse politseihoonesse luku taha. Sel ajal oli päästepaatide ja mootorpargastega maale tulnud merejalaväe üksus.

Aga naabruses, Santo Stefanol, ootasid vangid kannatamatult uudiseid Ventotenelt. Loeti minuteid, kõige erinevamate inimeste lootused ja püüdlused olid ühte sulanud.

9. septembri päeval lähenes Santo Stefanole mootorpaat. Vana tuttav Catuonio täitis lootsi ülesandeid ja näitas, kus randuda. Möödus veel vähemalt tund, enne kui vanglasse ilmus ameerika ohvitser ja koos temaga mõned merejalaväe sõdurid, capodirettore Stagno, capoguardia, vanglaarst ja toimkonnas olev vanglavalvur.

Entusiasm valdas kõiki poliitvange. Kriminaalvangidki hellitasid lootust amnestiale ja võib-olla üldisele andeksandmisele.

Paljud rõõmustasid kahel põhjusel: fašism oli põrmus ja nad ise olid vabad.

Merejalaväe kapten osutus itaalia päritoluga ameeriklaseks, kes rääkis itaalia keelt tugeva aktsendiga.

Ta ei usaldanud vangla direktsiooni ja rivistas ise sunnitöövangid õuel üles.

«Poliitilised, kaks sammu ette! Välismaalased, kaks sammu ette! Kõik välismaa alamad vabastatakse esmajärjekorras. Kas ameeriklasi ei ole?»

«Ei ole!»

Kõik viiskümmend seitse poliitvangi kutsuti kantseleisse ning pärast küsimust «Mille eest süüdi mõistetud?» ja arreteerimise motiivide väljaselgitamist kandis kapten nad viivitamata vabastatavate isikute nimekirja.

Kärtner andis kaptenile seletusi inglise keeles. Ta ütles, et tal puudub võimalus naasta Austriasse senikaua, kui seal on natsid, et on haige ja vajab Punase Risti abi. Kapten kinnitas austerlasele, et tollel on õigus saada ravi kui sõjavangist vabastatul. Kuhu ta aga saadetakse, seda kapten öelda ei oska ja uurib staabis välja.

Kapten viis endaga Ventotenele kaasa esimese rühma vabastatuid. Järgmisel päeval pidid lahkuma ülejäänud poliitvangid.

Kriminaalvangid saadeti kambritesse tagasi, aga poliitvange, kes ei olnud ära sõitnud esimese reisiga, ei sunnitud kambritesse minema. Nad ei olnud enam luku taga.

Ergastolos levis kuuldus, et saarelt oli põgenenud vangivalvur Kaktus.

Ta oli kartnud omakohut ning seda, et talle tingimata tuletatakse meelde kimpu finocchiot ja vaest Beppinot.

112.

Vabaduseni elanud vang ei saa unustada hetke, mil ta esimest korda vanglaväravast väljus.

Algul Étienne sattus isegi hämmeldusse ning tundis end abituna ja metsistununa. Ta sammus koos Lucetti ja Marianiga piki vangla seina, siis istuti kolmekesi värava juures. Lucetti oli ülevas pidumeeleolus ja ümises «Garibaldi hümni».

Étienne arvestas, mitme luku taga oli ta istunud enne seda õndsat päeva. Tuli välja, et Santo Stefano ergastolos oli kaks lukku rohkem kui Castelfrancos, isegi kui mitte lugeda täiendavaks takistuseks üksildast saart. Salakaubavedaja Quarantadue tabamise järel säilitas Santo Stefano vangla reputatsiooni, et sealt pole pooleteisesaja aasta jooksul läinud kellelgi korda põgeneda.

Étienne oli võõrdunud iseendast, vabast, valveta elavast inimesest, kes tohib käia ilma konvoita. Pöörasuseni, põlvenõrkuseni ja peapööritusseni hulkus ta kahe sõbraga mööda saart, vaadeldes ahnelt sinetavaid kaugusi.

Ümbrust saab näha kaugele-kaugele! Vine taga võib aimata Orlando neeme piirjooni, see on Gaeta. Gaetast põhjapool kerkib Circeo neem. Silm ulatub ka Ponza saareni, see on Ventotenest põhjas, ja lõunapoole Ischia saareni.

Täna on kerge, väga meeldiv kagutuul, pooleldi siroko, pooleldi levant. Sellist tuult Ventotenel armastatakse, see on hea kalapüügi jaoks.

Étienne uuris esimest korda tähelepanelikult maja, kus elasid capodirettore ja teised saare juhtijad. Selgus, et vangla seina ääres, kartserite kõrval, kasvas sidrunipuu. Saarel olid mõned lehvikpalmid, eukalüptid ja veel mingid puud, mille nime Étienne ei teadnud, — kõik läikivate lehtedega.

Otsustati ära käia kalmistul, avaldada austust nendele, kes ei elanud vabastamiseni ja olid maetud numbri all. Ja panna lilli ka Beppino hauale.

Mis võiks olla kurvem kalmistust, kuhu sõna otseses tähenduses ei astu inimese jalg? Kalmistu oli raudtara taga, jalgvärav aga oli standardne võreuks, mis viis kõigisse kambritesse. Jalgväravast vasakul oli plaadile raiutud: «Siin lõpeb inimeste kohus», paremal aga «ja algab jumala kohus». Étienne'ile meenus, et ta oli olnud selle mõttetera kaasautor.

«Pole päris täpne,» tähendas Lucetti. «Isegi siia, jumala kohtu ette tuuakse surnud nimeta, inimeste kohtu kohaselt.»

Kalmistu nurgas, nimetutest sunnitöölistest eemal, mitme vanglaametniku kõrval, oli Filumena Onorato haud. Mariani oli rääkinud, et see oli ema haud, kellele oli lubatud pojaga kokku saada. Ta saabus saarele, nägi poega ja suri kurvastusest.

Viimati oli Étienne kalmistul käinud Sevillas, kui maeti mingi «chato» või «mosca» poolt alla tulistatud lendur Alvárezt. Kui oleks Cinquantacinque vanglaarvel olnud see raha, mis Kärtner raiskas tookord uhke teeroosidest pärja peale; üldise arvamuse järgi oli pärg olnud kuninga omast toredam!

Lucettil, kes istus hauakivil, oli helgelt meeles «Santa Lucia». Muidugi oli kõigist hukkunud reisijatest kahju, aga et pardal olid just vabaduseni elanud asumisele saadetud, kes sellel päeval sõitsid vangipõlvest vabadusse, siis neist oli kahju kõige enam.

Harjumatusest väsitas jalutuskäik kõiki kolme ja mehed kilrustasid tagasi kambrisse.

Kambri asukad olid tundmatuseni muutunud. Naersid ka need, kelle naeratust polnud varem keegi näinud. Oli tundunud, et nad olid naeru igaveseks unustanud.

Étienne oli kindel, et niipea kui pea puudutab rohupatja, vajub ta kohe sügavasse, pikka unne. Aga üldkamber sundis väsimust unustama. Täna ei tundunud ka «Jumalik komöödia» Mariani suus poeemina hauatagusest elust. Seejärel kõlasid kaua Homerose elujaatavad heksameetrid. Aga mis puudus vangla-

päeva partituuris? Mis lõikas täna kõige tugevamini kõrva? Mariani ja Lucetti nõustusid, et vanglapäeva fonogramm oli muutunud: oli vaiksem ja samal ajal lärmakam. Lärmakam elavatest häältest, sest keegi ei tahtnud sosistada ja poolihääli rääkida. Millised iseloomulikud hääled olid siis kadunud?

Ja siis selgitas Kärtner, kes oli otsatult rahul, et tema mõistatus jäi lahendamata: polnud kuulda lukkude roostekriginat, ei ragisenud alatasa riivid, ukseteljed ja -aasad, ei kolisenud uksekangid, ei kõlisenud ketid ega võtmekimp Apostel Peetruse käes.

Paljude aastate jooksul tekkinud harjumuse mõjul jätkas Apostel Peetrus kõikide kutsumist numbrite järgi, kuid numbreid vaadeldi nüüd teisiti kui mõni päev tagasi. Veel natuke, ja omanikud jätavad igavesti hüvasti oma numbritega.

Aeg õhtukellani möödus kiiresti, Mariani oli hoos ja luges roomsa erutusega valjusti peatükke «Jumalikust komöödiast». Mariani oli luuletajast piiritult vaimustatud ja see vaimustus kandus kuulajatele. Mariani, nagu paljud Itaalias, ei nimetanud Dante nime, vaid ütles hardalt: «Luuletaja». Mariani nakatas oma kirega Kärtneri, kes mäletas juba peast palju värsse, terveid katkendeidki.

Mingid tundmatud heategijad, asumisele saadetud Ventotenelt, saatsid Lucettile natuke raha. Ta ostis vangla poest kolm veerandliitrist pudelit chiantit, ja sõbrad jõid üldise vabaduse terviseks.

Mariani ütles toosti:

«Minu isamaa terviseks!»

«Hea toost,» toetas Kärtner. «Ka minu isamaa terviseks!»

Mariani ja Lucetti tõstsid meeleldi joogiklaasid.

Hommikul hakkasid ümberriietumise mured. Mariani tõmbas selga kantud ülikonna, viltutallatud kamassid ja laskis vangla juuksuril habeme ajada.

Kes võis oodata, et vangi Cinquantacinquet oli kõik need aastad laos kannatlikult oodanud must, valge triibuga inglise ülikond? Ülikond oli saarele saadetud Castelfrancost; koi polnud seda rikkunud, ülikond oli vähe kantud ja ka vereplekid olid ammu välja pleekinud. Aga — see oli kui võõra ülikond, nagu poleks seda tellimise järgi õmmelnud Milano moerätsep, vaid ülikond oli ostetud kauplusest passimata ja juhtunud oma kaks numbrit suurem.

Jalatsitega oli lugu üpris täbar, kuid Étienne ütles ära kolmandast sandaalidest, mida Gino püüdis talle kinkida. Gino oleks jäänud siis ise ilma korralike jalavarjudeta.

Viimaste päevade sündmused ja auriku «Santa Lucia» hukk halvasid ergastolo varustamist. Lõunat täna ei tule üldsegi, oli

öelnud Apostel Peetrus, kuid eritasu eest oli ta nõus Ventotenelt toiduaineid hankima.

Étienne arvestas, et koos sõpradega peaks ta sattuma sellesse rühma, mida ameeriklased järgmisena Santo Stefanolt ära saadavad.

Vanglavõlvide all polnud tuju istuda. Puhata trellide vahtimisest, mitte lahkuda päevavalgusest! Magama seati end valvkonna ruumides.

Järgmisel hommikul suunasid kõik silmad Ventotene poole. Lõpuks ilmus saartevahelises väinas nähtavale mootorpaat. Juba oli kuulda mootori podinat. Veel veerand tundi ja ameeriklased ronisid rada mööda üles.

Aga kuhu on jäänud too sümpaatne kapten? Ja mis erariides mehed on kaasas uuel kohaletulnud meremehel?

Merejalaväelase asemel oli saabunud punaka habeme ja tigedate silmadega mereväevormis kapten. Ta tõi tagasi kaks jugoslaavlast, endised vangid.

Mereväekapten korraldas poliitvangide range kontrolli ja tegi varemkoostatud nimekirjas parandusi. Kaks jugoslaavlast võeti uuesti vahi alla. Nad olid küll võõrriigi alamad, kuid kriminaalkuritegude eest süüdi mõistetud ja nende vabastamine polnud ette nähtud.

Habemega kapten kuulas kõiki kordamööda üle, aga ülekuulamise lõpus puuris igaüht silmadega ja esitas standardse küsimuse:

«Kas lubate, et ei sõdi Ühendriikide vastu?»

«Jah.»

«Vanduge piiblil!»

Samas oli valvel pühaderõivais kaplan Agnello, aga Kärtner täitis tõlgi ülesandeid.

Punahabe pidas vajalikuks kuulutada, et tema isa on suurpankur ja et paar aastat tagasi oli toime pandud kallaletung pangalaole, kus asusid isa seifid, aga gangsterite jõuku olid juhtinud itaallased. Neil, Chicagos, olevat itaallased halvas kirjas. Ja üldse on talle õpetatud rangelt austama eraomandust ja ta ei luba kriminaalkurjategijail kasutada Itaalia vabastamisel üles näidatud ameeriklaste kangelaslikkuse vilju. Tulevane Itaalia peab rajanema rangele korrale ja austusele eraomandi vastu. Võib-olla istuvad siin sunnitööl Chicago gangsterite kambamehed?

Kärtner väljendas solidaarsust. Temale kui kogenud ärimehele on kapteni veendumused ja seisukohad mõistetavad.

Kui punahabe kutsus välja Mariani, hakkas too tormaka avameelsuse ja sobimatu aususega rääkima ammuaegsest plahvatusest Milano kinos «Diana» ja veast, mille tookord tegid anarhistid. Kurat ise pani ta kiitlema noorpõlve naiivsuse, anarhismiga. Tõlkides juttu inglise keelde püüdis Kärtner kõigest väest

käigu pealt pehmendada Mariani tunnistust, kuid see ei aidanud.

«Plahvatus? Ekspropriieerimine? Pole paha kool gangsteritele! Teid on vabadusse ohtlik lasta. Nii palju ohvreid... Kriminaalkuritegu!» tegi ameeriklane oma otsuse. «Ma ei saa teid välja lasta.»

Mariani kahvatas, ta oli minestuse äärel ja tal kadus viimne hingejõud. Ta kinnitas, et oli kõik pikad vangla-aastad olnud poliitvangide kirjas.

Tõlk Kärtner kinnitas, et Mariani räägib õigust. Ta võiks palju punahabemele rääkida. Võiks rääkida sellest, kuidas oli kunagi vaenujalal capodirettorega, fanaatilise fašistiga, kes oleks oma käega vanglasse pistnud lihase ema, kui too oleks keeldunud tervitamast tõstetud käega, nagu fašistidel kombeks.

«Tervitada! Mitte mingi maailma vara eest!» oli Mariani lükanud ülemuste nõudmise tagasi. Tollal töötas ta vangla kantseleis, kirjutajana. Siis järgnes käsk: sõnakuulmatu kirjutaja tagasi kambrisse saata. Kaks aastat veetis ta ranges isolatsioonis, kuid ei määrinud oma väärikust ja au. Punahabe aga julges nimetada teda kriminaalkurjategijaks!

Juba mereväekapteni näoilmest oli näha — ta ei mõistnud, mida maksis keeldumine tõsta käsi fašistlikuks tervituseks ja mis tähendas kaks aastat ranget isolatsiooni kõigile teistele aastatele lisaks.

«Kui Mariani oleks olnud poliitiline, oleks teda karistanud Fašismikäitse Eritribunal,» jäi punahabe endale kindlaks. Mariani vaidles vastu: kui tema üle kohut mõisteti, ei olnud veel fašistlikku tribunali. Mereväekapten aga ainult silitas mõnuga punast habet ja ajas oma joru. Ta ei kuulanud ka tõlki. Ei aidanud isegi kaplani sekkumine, kes tõendas, et Mariani on olnud hea kristlane, kuigi uskmatu, ja teda pole iialgi peetud kriminaalvangiks. See, et Mariani oli uskmatu, muutis asja ainult hullemaks.

Mariani oli rõhutud meeleolus ja solvatud. Pealegi oli kibe Lucettist ja Kärtnerist lahkuda.

Kui mereväekapten kuulda sai, mille eest istus Lucetti, sõnas ta väga tigedalt ja üldsegi mitte naljatoonil:

«Aga teid tuleks pidada veel sunnitööl selle eest, et te ei tapnud Mussolinit!»

Lucetti ja Kärtner laskusid mööda rada mootorpaadi juurde, et sõita Ventotenele, sealt aga edasi.

Mariani saatis sõpru.

«Ma olen poliitiline, ma olen kogu elu võidelnud fašismi vastu!» kinnitas ta punase habemega kapteni kõrval sammudes. Mariani silmis olid pisarad.

«Ei! Te olete kriminaalkurjategija,» jäi ameeriklane kindlaks. «Te tapsite süütuid inimesi.»

Saabus lahkumishetk. Sõbrad embasid ja suudlesid üksteist. Suutmata maha suruda haaranud tunnetetulva, kummardus Mariani ja suudles ootamatult Kärtneri kätt. Kärtner muutus hetkeks nõutuks, kuid vastas siis samasuguse tunnustust ja armastust väljendava teoga.

Seistes rannarahnul tõstis ekskommunitseeritud preester, kes oli pärit Palermo lähistelt, kus elas Lucetti vend, käed taeva poole ja palvetas teeleasunute eest.

«Oh, issand, meie püha isa, kes sa päästsid oma rahva vangistusest, andsid elatist igale olevusele ja näitasid taevalindudele teed vanade tähtede juurde! Ole halastaja armetule ja üksildasele Ginole! Hoia teda ohtude eest, tervenda haigustest, toida, kui ta on näljane, ja päästa kurjast! Anna Ginole saatjaiks oma inglid ja too ta tagasi isakoju!»

Siinsamas seisis Amedeo Nunez, hüüdnimega Piccirillo — nii kutsuvad lühikesekasvulisi napollased. Ka talle anti luba kambrist välja tulla ja neid saata, kes igaveseks lahkusid ergastolost. Piccirillol oli siin kõge suurem staaž — kolmkümmend kuus aastat sunnitööd. Noore poisina, tumeda ja kirjaoskamatuna, astus ta bandiidijõuku, kägistas surnuks vanaeide ja röövis tema vara, mida oli sada liiri. Keegi ei tundnud huvi tema saatuse vastu, aga kui Piccirillole antaksegi kunagi armu, jääb ta elama Ventotenele, abiliseks kellegi majapidamises. Piccirillo jättis vabastatutega hüvasti ilma kadedustundeta. Niipea, kui kõlab tornikell, läheb ta tagasi kambrisse ja niisama nagu kolmkümmend kuus aastat järjepanu pannakse ta luku taha.

Enne kaatri lahkumist kutsus Mariani Lucetti kõrvale eraviisiliseks jutuajamiseks. Kummaline, varem polnud Marianil Kärtneri ees saladusi.

Niipea kui rannast eemale jõuti ja kurss Ventotenele võeti, varjas kaljunukk kohe saatjad. Mootorpaat ületas kiiresti väina, sügaval paadi all kadus kustunud vulkaani kraater.

Étienne pööras selja ergastolo poole.

«Kurat selle vanglaga. Ta ei vääri seda, et teda vahtida. Sai piinast lahti . . .»

Aga kas võis unustada Marianit? Ja kohe meenus Étienne'ile, et Santo Stefanole jäid toredad semud, kes ootavad vabanemist ja keda veel kaua ei vabastata, sest nad on kirjas kui kriminaalkurjategijad.

Étienne istus rutakalt kaatrininna, et näha valget kolmekorruselist hoonet ülemisel platool, veel ja veel kord hüvasti jätta Marianiga, kõigi õnnetutega, süüdlaste ja süütutega, kes veel sinna jäid ja kelle juurest jäädavalt ära sõitis Cinquantacinque.

Säilita lootust, iga siin vaevlev surelik!

Lucetti ja Kärtner tulid maale Ventotene sadamas ja asusid kohe otsima sümpaatset merejalaväe kaptenit, kes käis Santo Stefanol esimesel päeval.

Nad ekslesid kaua trepptänavatel. Kapten leiti kitsastest majadest piiratud väljakult, väikese kiriku juurest, mille kivipõlad olid samuti kokku surutud. Kirikuseinas oli vana ajanäitaja, selle kohal aga kellatorn kahe kellaga, mis rippusid kitsalt teineteise kohal.

Merejalaväe staap asus kaevu kõrval majas. Sellesse kaevu voolas vihmavesi kogu ümbruse katustelt.

Kapten hakkas selgitama vigases itaalia keeles. Kärtner läks üle inglise keelele. Ta rääkis Marianiga juhtunud traagilisest eksitusest. Kas oleks võimalik aidata.

«Kahjuks pole mul seda võimalust.» Kapten laiutas käsi: tal on tõsiselt kahju juhtunu pärast.

Nähtavasti oli kapten saanud ülematelt peapesu sunnitöölistesse liiga liberaalse suhtumise eest ja kõrvaldatud nende asjade ajamiselt.

Lucetti ja Kärtner olid juba päeval palunud luba tühjaks jäänud kasarmus ööbimiseks, kuid ilmusid sinna alles vastu hommikut, hulkusid saarel, ajasid juttu vastutulijatega, kuulasid ühelt kusagilt paadist kostvat kitarrimängu. Heledahäälne neiu laulis silpe venitades, ta jättis laulus hüvasti kallimaga.

«Vahel tundub mulle, et ma olen lakanud olemast elav inimene,» ütles Kärtner nukralt. «Võib-olla oleme me mõlemad elusalt balsameeritud?»

«Kui meid, nii nagu vanasti, kohe pärast surma sulavahasse kastetaks, säiliksime me paremini,» pursatas Lucetti naerma. «Aga Santo Stefanol balsameeritakse elusalt. Ja selle poolest erineb ergastolo Madonna di Mezzo Agosto kirikust, kus peremehetsevad kaputsiinid. Kui me jõuame sinuga venna juurde Bitsiiliasse, võime neid muumiaid tüütuseni vahtida. Et issand ei eksiks, lamavad ka praegu kõigi neitsite muumiatel palmioksad ja -pärjad.»

Étienne imestas: nii paljud Ventotene elanikest olid jõudnud teada saada Lucetti vabastamisest! Inimene, kes oli teinud atentaadi Mussolinile, äratas üldist tähelepanu. Hommikul tõid kaks paljasjalgset vanameest Lucettile korvitäie puuvilja. Kelle poolt? Trattorias õhtustanud sinjooredelt, endistelt asumisele saadetutelt.

Asumisele saadetute põhimass oli Ventotenelt ära sõitnud enne dessandi maabumist. Kõige viimastena vabastati kommunistid.

Igasugune side mandriga oli katkenud.

Liikusid kuuldused, et sakslased olid vallutanud Rooma ja

tungivad lõuna suunas. Täpselt aga ei võinud keegi midagi öelda.

Ischia saare suunas lahkus väike aurik «Narduccio», mille pardale ronis kaheksateist vabastatud sunnitöölist. Kärtner ja Lucetti olid reisijate seas.

Tuli välja, et Ischial oli rahutum ja ohtlikum kui Ventotenel. Sakslased tulistasid Ischiat naabersaarelt ja mandrilt, kus seisid nende raskepatareid.

Étienne istus kalurihütis ja ei suutnud tagasi hoida köha, rahutu loomuga ja inimeste järgi igatsust tundev Lucetti aga hulkus ohtudele tähelepanu pööramata mööda tundmatut saart.

Étienne kuulis lähedast plahvatust. Ta otsustas, et see oli suurest kõrgusest allaheidetud pomm.

Kostis talle ja Lucettile varju pakkunud kreeklasest kaluri karje:

«Tapetud! Teie omad said surma!»

«Kus?»

«Sadamas.»

Viimast jõudu kokku võttes jooksis Étienne sadama suunas.

Mõned kreeklased, kes elasid saarel, tunglesid maas lamavate, juba vana purje alla peidetud inimkehade ümber.

Étienne'i keha läbis õudne eelaimus, ja kohe nägi ta purje alt väljaulatuvaid kollaseid sandaale.

Piinav valu käis läbi südame, Étienne karjatas, kuid hääl kustus kurgus.

Puri lükati tagasi. Gino Lucetti lamas nagu elus. Tema kõrval lebas nooruki verine, purustatud keha.

Tragöödia oli aset leidnud välgukiirusel. Lucetti oli jalutanud koos kohaliku elektrijaama direktori pojaga piki kaid. Nad olid elavalt vestelnud ja merele vaadanud. Silmapiiril paistis Procida saar, mis oli hästi nähtav. Äkki plahvatas raske mürsk. Nooruki rebis see tükkideks, aga Lucettile jätkus ühestainsast saatuslikust killust — vasakus küljes oli auk, isegi verd polnud näha. Väike mürsukild itaalia suurtükist, laskjaks aga olid sakslased. Nad tulistasid mandri tipust, Monte di Procidalt; kaugelaskepatarei seisis umbes kaheteistkümne kilomeetri kaugusel. Nähtavasti märkas nende vaatleja stereopikksilmas liikumist, Ischia sadam aga oli juba eellaskmistest tuttav.

Pärast kaheksateistkümmet aastat sunnitööd ja kahte päeva vabadust oli Lucetti elutee katkenud . . .

Kirstus lamades oli ta ilus ja elegantne. Isegi juuksed polnud kaotanud oma läiget, tema elavalt kirgastele, igaveseks vaikinud huultele oli tardunud heatahtlik muie. Nii ilusate inimeste kohta ütlevad itaallased: loodus lõi selle inimese ja purustas siis vormi, milles ta inimese valmis valas.

Kirst kaeti punase lipuga. Sadama kõrval väljakul korraldati leinamiiting. Kärtneri kõnet kuulati erutusega. Ta nimetas Lucetti

surma julmaks ja ebaõiglaseks ning ütles lahkunu kohta Dante sõnad: «Mu sõber, kes polnud õnne sõber . . .»

Auvahtkonnas seisis kaksteist madrust Ameerika jalaväeüksusest. Nad pidid saatma katafalki kalmistuni.

Leinaprotsessioon jõudis vaevu väljakult eemalduda, kui algas uus tulistamine. Võib-olla oli saksa vaatleja märganud protsessiooni oma neetud stereopikksilmas, aga võib-olla anti otse Ischialt sakslastele salajasi raadioteateid.

Neljahobuserakend katafalkiga tormas teelt kõrvale ja hakkas galoppima. Kalmistuni jõuti alles pimedas ja matusetalitus viidi üle hommikule.

Üks endine vang ütles pärast matust:

«Ei tohi palvetada teise eest, kui endal pole südametunnistus puhas. Kui kirikuvande alla pandud preester poleks enne teeleasumist Gino eest palvetanud, ei oleks temaga õnnetust juhtunud . . .»

Étienne'i kätte jäi pamp Lucetti varanatukesega, need tuli edasi anda Palermo lähedal elavale vennale. Üks sitsiillane võttis endale kohustuse pamp kohale toimetada. Étienne aga kirjutas Lucetti vennale kirja kõigi traagiliste üksikasjadega.

Pärast Lucetti hukkumist paigutati poliitvangid hotelli «Palma», mis asus sadamast kaugel. Hotellis peatusid Ischia saare kõige kuulsamad külalised. Ka Étienne'ile anti luksusnumber. Ta magas pitsidega kaunistatud peenimast riidest voodipesu vahel. Võis võtta vanni, kuid süüa polnud midagi. Kokk kogus kokku toidujääke, et saaks valmistada pasta asciuttat.

Sõjaväe kiirkaater sõitis Ischialt Palermosse, kuid ameeriklased võtsid kaasa ainult sitsiillasi. Mis aga puutus Lombardias, Piemontes, Liguurias ja teistes Põhja-Itaalia provintsides sündinutesse, samuti jugoslaavlastesse ja austerlastesse, siis nende vedamist kodupaikadest kaugemale ja toimetamist Sitsiiliasse ei peetud arukaks. Nad peaksid kiiremini pääsema Napolisse.

Kuulduste kohaselt olid laevatee ning kõik Napoli sadamad mineeritud ja liiklus sinna suletud. Järelikult tuli sõita mingisse Napoli naabersadamasse, kõige parem Gaetasse või Formiasse.

Endist viisi levis kumu, et natsid olid hõivanud Rooma ja liikuvat lõuna suunas. Küsiti kiprilt, purjelaeva omanikult, kas ta pole Gaetas või Formias midagi sakslaste kohta kuulnud. Kipper vastas, et oli Gaetast 8. septembri hommikul välja sõitnud, sakslastest polevat seal midagi räägitud.

Ja siis otsustasid kuus välismaalast, nende seas Étienne, purjeka «Maria della Salvazione» pardal mandrile purjetada. Kui kaua võis oodata sõjaväe kaatrit või mõnda muud juhust?! Millal võimud nad sellelt süngelt saarelt minema saadavad?

Ühiselt tasuti reisi eest. Ihne ja ahne purjekaomanik oli kaugel sentimentaalsusest ja hoolis vähe eilsete sunnitööliste finantsvõimalustest. Ta küsis ette suure summa, kuid vabanenute kannatamatus oli veelgi suurem. Étienne maksis samuti 500 liiri koha eest purjekal, see moodustas kaks kolmandikku tema varandusest.

Ischialt Formiale on pikem maa kui Ventotenele — 50 miili. Seda pole vähe, kui silmas pidada, et mootor on vait. See oli aga ainus võimalus Ischialt mandrile pääsemiseks.

Ischia kalurid rääkisid ühel häälel liitlaste dessandist Salernos, Napolist lõuna pool. Nimetati isegi dessandi täpne kuupäev — 9. septembri hommik.

Étienne arutas endamisi, et neis tingimustes on Napoli ootamatult muutunud rindelinnaks ja sinna arvatavasti koondatakse Saksa väed dessandi tagasilöömiseks. Ja ohutum on purjetada Napolist põhja poole, seda enam, et purjeka kipri jutu järgi Gaetas sakslasi pole. Nagu kiuste püsis tuuletu ilm. Vana lapitud puri rippus lõdvalt, elutult ja oli sunnitud olema tööta. Oli raske öelda, kes kannatas rohkem: kas kuus igatsevat reisimeest või purjekaomanik, kes ei suutnud ära oodata, mil pääseb kiiremini minema Ischialt, kaugemale sakslaste mürskudest. Koidu eel tormas hotelli junga purjekalt ja kuulutas, et tuul on «üles ärganud».

Tuulest pungil puri kandis pargast reisijatega meremehe keeles nord-nord-osti. Purjeka põhjas lebasid igaks elujuhtumiks kolm paari kuivi aere.

Naastes mandrile oli Étienne Lucetti surmast rõhutud ja samal ajal ootusärevil.

Kui kaua oli ta oodanud seda võimalust: sõita vabalt mandrile, vabadusse. Poolsada miili Formiasse pidi saama alguseks tema pikal teekonnal koju, Venemaale, üle piiride, läbi sõjamöllu, mis võis Étienne'i arvates niita inimesi ja jätkata verist lõikust pool aastat, kõige kauem aasta.

Kus ja kuidas pidi senikaua elama Konrad Kärtner, Austria kodanik?

Ta lootis, et Gaeta võimud abistavad teda kui sunnitöölt vabanenud poliitvangi pääseda mingi Aadria mere sadamani, seal aga võtab tema pardale mõni laev. «Äärmisel juhul, kui teed Gaetast on ajutiselt kinni, ravin end natuke kohalikus haiglas,» mõtles Étienne.

Sel hetkel tabas teda köhahoog ja ta lisas samas endamisi: «Isegi kui teed on seal lahti, ikkagi tuleks algul end ravida. Ma ei kõlba praegu kuhugi.»

Saatus lahutas ta Marianist, kes poleks teda eelseisvateks katsumusteks üksi jätnud. Enam polnud elus Gino Lucetti, kellest oli saanud tema vend ja kes oli olnud valmis jagama temaga kõike, mida tal oli või mida ta sai. Lucetti oli üles tunnistanud, et kui Mariani viimasel hetkel enne mootorpaadi lahkumist Santo Stefanolt Lucetti salajaseks kõneluseks kõrvale oli kutsunud, oli ta rääkinud just Kärtneri abistamisest. Justkui Ginole oli seda vaja meelde tuletada!

Kas on praegu Itaalias venelasi? Ainult sõjavangid, kes on põgenenud laagritest ning fašistlike ajalehtede sunnitud ülestunnistuste kohaselt varjavad end mägedes ja võitlevad partisanisalkades. Kui saaks ka minna mägedesse ja metsadesse, liituda sellise sõlgaga või asuda Jugoslaaviasse või Albaaniasse, ka seal sõdivad arvatavasti meie omad . . .

Aga kas teda võetakse lahinguperre, kas usutakse Konrad Kärtnerit?

Vasakul rinnapoolel numbriga tähistatud vöödilise sunnitöölisejaki asemel selga tõmmatud pintsaku taskus oli kaks tähtsat dokumenti: esimene paber kinnitas, et Austrias sündinud Konrad Kärtner oli istunud nii- ja niikaua vanglates kui Eritribunalis kaheteistkümneks aastaks kinnimõistetud antifašist. Teine paber oli Ventotenel vaba ringiliikumist tagav luba, mille oli välja andnud ameeriklaste väejuhatuse osakond «G-3».

Peaaegu seitse trellidetagust, paljude lukkudega suletud, poolnäljas elatud aastat mahtus nüüd tundidesse, mis kulusid purjekal sõiduks mandrile.

Kusagil õhtupäikese kiirtes nähtamatu Ischia saare taga oli taevast juba puudutanud loojangupuna. Äsja veel läbipaistvad pilved olid taevavõlvil tumenenud, servadest aga kullaga ääristatud. Pilvede roosa peegeldus ujus merel purjeka kõrval. Ka punnis puri oli värvunud roosadesse toonidesse. Kõik elas loo-

jangu ootel: taevas, pilved, meri ja kaugele maha jäänud saar.

Jah, Ischia oli vabanenud vaenulikult vastu võtnud ja Étienne'i pilk jättis temaga hüvasti vähemagi kahjutundeta. Ta viis saare rannast kaasa ainult nüri, lõputu valutunde. Gino, Gino, õilis südamesõber, kuidas võis nii sinuga juhtuda?

Ootamatult nõrgenenud tuul tõi kiprile pähe mõtte, et kurssi pole sobiv pidada Formiale, vaid Gaetale. Kaks väikest sadamat on eraldatud ainult kuue miiliga, aga Gaetasse, mis on natuke põhjapool, sõidab purjekas kiiremini, ja kui püha Francesco di Paola on nende vastu armuline, lükkab neid tagant pärituul, mida itaallased kutsuvad «tuuleks tasku».

Tuul poleeris sinist merepinda, suutmata teda sasida või virvendama panna. Ainult taglas ja järsult pööratud rool kriuksusid vaikselt ning vaevu vahuleaetud vesi vulises ahtri taga.

Purjeka peremees oli sünge ja Étienne arvas algul, et ta muretseb tuule vaibumise pärast. Oli ju sõidu alguseski, kui tuul puhus usinalt tagant, peremees sünge olnud ja tigedate silmadega reisijaid sihtinud. Tundus, et ta kahetseb, et oli liiga vähe sõidu eest küsinud, arvab, et on kahju saanud.

Üks asi on silmitseda mandri ähmaseid piirjooni Santo Stefano ülemisel platool seistes, hoopis teine paadipingilt, kus kõik kaob horisondi taha.

Kui mitmel korral oli ta endale ette kujutanud seda õnnelikku päeva — tagasitulekut! Küllap tuhandeid kordi. Ja alati oli hakanud süda pekslema, nii nagu nüüdki, justkui ta ei istukski liikumatult pingil, vaid sõuaks vahetpidamata.

Niisiis, ta naaseb koju. Teekond on pikk, aega nõudev, raske ja ohtlik, kuid ta liigub edasi! Kuidas ta võikski mitte kuulda südamelööke, kui ta ei kujutle end sõitmas, vaid tegelikult sõidab?

Millisena ta tuleb koju tagasi? Kas ta naaseb sellisena, millisena lahkus miljoni aasta eest, millisena teda kodus mäletatakse, armastatakse ja oodatakse? Kas annab mu kodumaa mulle tagasi endise hingeiha?

Ei, ta naaseb täiesti, täiesti teise inimesena. Ainult tema üksi teab, kui tugevasti on ta muutunud läinud aastatega. Nadja isegi ei kahtlusta seda. Ja Levilt nõuab see suuri pingutusi, et algul üldse varjata muutust, hiljem aga püüda, et muutus ei tunduks nii jahmatav. Vaba ja õnneliku elu iga päev hakkab kiiresti lähendama teda selle inimeseni, kes omal ajal, enne lahkumist Moskvast, jättis hüvasti sugulaste ja sõpradega.

Viimane lähetus oli veninud kaheksa aastani. Aeg, see kiiresti voolav aeg nirises nagu vesi läbi sõrmede. Ta kastis käe poordi taga vette ja jälgis tähelepanelikult, kuidas vesi uhab sõrmi ja peopesa.

Ja äkki meenus talle nukras hämmingus, et hiljuti oli ta saa-

nud nelikümmend viis aastat vanaks. Dante «Pidusöömingus» võib leida tema ajal levinud inimelu jaotamise nelja vanuserühma: kuni 25 aastani — noorukiiga, kuni 45 aastani — noorus, kuni 70 aastani — vanadus, üle 70 aasta — nõtrus.

«Järelikult olen ma praegu nooruse ja vanaduse piirimail . . .»

Vangipõlves on aastate koormust iga aastaga üha raskem vedada, täiesti nagu kuuli, mis varem oli needitud sunnitöölise jala külge. Võib-olla ei ole vanust nii tugevasti tunda kodus, pärast seda, kui Étienne on hästi puhanud ja end ravinud? Kui nad Gino Lucettiga Ventotenel sümpaatset merejalaväe kaptenit olid otsinud, oli Étienne tutvunud seal noormehe Giovanni Pescega, kes oli mõne päeva eest pääsnud vabadusse. Asumisele oli ta sattunud kaheksateistaastaselt, olles juba jõudnud sõdida vabariiklaste poolel. Ei, mitte kõik ei naase vangist noortena, täis energiat!

Võib-olla elu vabaduses, omade keskel, valab tema soontesse uut tervist, uut jõudu ja toob endaga kaasa teise nooruse?!

Sunnitööline naaberkambrist, keda ükskord oli juba pärast mitmeaastast vangipõlve vabadusse lastud, oli tunnistanud Étienne'ile, et esimestel päevadel ei olnud tundnud ta ära oma suureks kasvanud lapsi, aga päriselt oli ta tundnud end perekonnaliikmena alles siis, kui oli palju päevi vabaduses elanud . . .

Peremees istus paadininas ja näris laisalt kastaneid, pildudes koori merre. Étienne'ile meenus, et Pariisis soojade ilmade korral lähevad kastanid oktoobris teist korda õitsema. Surevas purpurses lehestikus, rebasekarva tõmbunud paljaste okste vahel tekivad õrnroheliste vastsündinud lehtede saarekesed. Nähtamatutesse kandelaabritesse torgatud küünaldena ajavad end püsti valged tillukesed õiekobarad. Sel ajal koristavad tänavapühkijad juba Seine'i kaldapealselt sületäisi kuivi mahalangenud lehti. Tänavapühkija vanker ei ole meie oma moodi ja mees ise on riietatud omamoodi, nahkne põll ees ja väike nurgelise nokaga soni peas. Vist luud on tal küll täiesti niisugune nagu Venemaal, samuti kastanilehtede muster. Étienne oli eriti armastanud neid kaldateede nurgakesi, kuhu ei saanud juurde sõita autoga ja kus leinapajude või kastanite all seisid pingid. Noored armastavad istuda nendel pinkidel või kaldarinnatisel, toetades seljad teineteise vastu ja puhates sel kombel.

Pariisi kodututest armunutest tuli end eemale kiskuda, sest kipper käskis kõigil aerud võtta. Étienne märkas alles nüüd, et puri lotendas laisalt liikumatu õhu käes. Mühise, mühise, kuulekas tuul! Ei mühinat ega kuulekust, tuul oli päris nõrgaks jäänud . . .

Hakkasid kriuksuma tullid, kuus aeru — kuus aerutajat.

Saabus hämarik, aga sõudjad ei lasknud aere käest.

Étienne'i ees pingil istus ja sõudis talumees Ciociariast, tema

õlgadel ja seljal paisusid lihased. Küll oli sellel hiljutisel Ventotene asukal jõudu, ja milline sõudja ta oli! Étienne'i käes aga jäi aer, kuidas ta ka ei püüdnud, jõuetuks vahendiks.

Hiline hämarus palistas juba lähedast randa, aer muutus üha raskemaks ja tundus olevat malmist.

Viimaks hakkas paistma majakas. Kipper pidas kurssi Gaetale ja Orlando mäel plinkiv majakas jäi kogu ajaks vasakule. Étienne'i jõud oli lõpukorral. Tema keha oli kleepuvalt higine, käed tuimad ja puised, ei jätkunud õhku hingamiseks — mereõhk oli nii värske ja teda oli piiramatult, vaatamata tuuletule ilmale, aga ikka teda ei jätkunud. Ausalt öeldes ei oleks ta uskunud, et suudab sõuda nii palju, kui tegi seda täna. Siinne kliima oli talle ilmselt kasuks tulnud. Ja mis oligi selles imelikku? Siinsamas olid Capri, Sorrento ja muud kopsuhaigetele armulised kohad. Pealegi oli ta viimasel ajal olnud alaline ostja Verde poes ja toitumine oli paranenud. See kõik oli aidanud vältida vangla laatsaretti; seal oli isegi operatsioonituba igalt poolt trellidega piiratud, vahe oli ainult selles, et uksed, trellid ja lukud olid värvitud valge värviga.

Pimeduses helendava muuli serval, üsna vasaku poordi lähedal, hakkas silma punane latern. Paat läbis vaikset sadamavett piiravad muulid.

Järjest lähemale tuli Ciano sadam, mis asus kõrgest Orlando neemest lõuna pool. Randa polnud paatide, pargaste, jahtide, kuunarite ja päästepaatide tagant üldse näha. Kipper võttis rooli paremale, ta tahtis randuda sadamast lõunapool, kus oli vaiksem.

Poolpimedas jooksis paat sahinal rannaveeristele. Étienne hingas sisse vesikasvude, kusagil läheduses kuivavate nähtamatute kalavõrkude ja pärast päikeselõõma jahtunud tõrva lõhna.

Reisikaaslaste järel jättis ka Étienne lühidalt hüvasti purjeka sünge peremehega ja hüppas randa. Jalge all oli õnnis, kauaoodatud manner.

Ja sel hetkel kajasid kumedad jooksusammud. Mitu inimest jooksis kogu väest mööda randa. Nähtavasti oli seal kaldatee, sest sammud mütsusid kividel.

Sammud olid üha valjemad ja aina lähenesid. Kostis ähkivat, vilinaga hingeldamist, mis kuuldus oigena. Kaldal vannuti vaikselt. Ja samas kõlas haugatav hüüe «Halt!» ning segased saksakeelsed komandosõnad, mida saatis pikk automaadivalang.

Tulekeel peksles pimeduses nähtamatu automaadisuu ümber ja naabruses süttis veel mitu sellist vilkuvat, hüplevat ja ohtlikku tulukest. Kuulid vihisesid mööda päris lähedalt; muide, alati tundub, et kõik kuulid lendavad päris sinu kõrva ääres.

Teekaaslaste eeskujule järgnedes viskus Étienne kahe veest väljatiritud paadi vahele tumedale, niiskele liivale. Ta surus põse ja kõrva vastu liiva, justkui kuulates mandri hääli.

KUUES OSA

114.

Hommikul oli selge: häda oli neist kõigist ette jõudnud. Enne seda, kui Ciano sadamast lõunapool randus «Maria della Salvazione», olid Gaetasse sisse marssinud Saksa väed. Purjekal saabunud reisijad taipasid, milline õnnetus oli neid tabanud, ja kõik mõistsid hädaohu suurust. Iga hetk võisid nad sattuda fašistide käppade vahele. Kogu öö kuulis Étienne veeriskivide sahinat, mis veeresid tagasi laugjal rannal, püüdes põgenevale veele asjatult järele jõuda. Purjeka peremees keeldus kategooriliselt reisijaid enda juures ööseks peitmast; nad oleksid võinud heita paadi põhja puitrestile ja katta end purjeriidega. Aga kui tuleb haarang? Sakslased võivad veel hakata kahtlema, et peremees tahab kedagi Gaetast minema viia.

Kõik kuus ööbisid kummuli keeratud paatide all. Itaallane ei suutnud end purjeka omaniku aadressil tühjaks vanduda ja soovis, et mehe osas teises ilmas põrgulised tõrvaga ei koonerdaks.

Kolm albaanlast, kes hoidsid omaette, lahkusid koidu eel, jättes kaaslastega hüvasti. Albaanlased olid otsustanud jõuda Aadria mere äärde, Apenniini saapakontsale lähemale, Bari sadama kanti, ja sealt kodurandadele purjetada. Randa jäid Étienne, kreeka kolonel ja itaallane, kelle kodu polnud sealt kaugel.

Itaallane selgitas kalurite ja paadimeeste juures välja, et 8. septembri õhtul olid Gaeta elanikud kuulnud mootorrattamürinat. See oli olnud sakslaste väike salk, nähtavasti luure. Mootorratturid olid sõitnud piki randa ja jäänud sinna peatuma. Mootorratturid olid varsti kadunud, aga hommikul ilmunud tankid, vedukid ja raskesuurtükid. Pärast lühikest võimuvahet olid sakslased vallutanud kasarmud ja kindluse ning hakanud linnas peremehetsema.

Étienne lamas, vaatas merd, mis oli pleekinud nagu tavaliselt koidu eel, ja mõistatas: kui kaugele võisid sakslased lõunasse jõuda? Kus on rindejoon? Kelle käes on Napoli? Võib-olla on fašistid jälle vallutanud saared ning peremehetsevad Ischial ja Ponzal, Ventotenel ja Santo Stefanol? Ainult need seltsimehed, kes toimetati Sitsiiliasse, olid jäänud täiesti ohutusse paika.

Kui Lucetti oleks elus, oleks Étienne temaga praegu Sitsiilias. Albaanlased olid teisest kambrist ja vähe tuttavad ning polnud midagi imestada, et nad vältisid austerlase seltskonda. Aga ka Étienne peab pääsema Aadria mere äärde, et mingi juhuse läbi sõita või lennata Jugoslaaviasse. Seal leiaks ta kiiremini kedagi nõukogude sõjaväelastest.

Hommikul läks itaallane kas telefoneerima või telegrafeerima Napolisse. Étienne'il ja kreeklasel polnud kellelegi helistada ega telegramme saata, aga näidata end linnakeses, tundmata olukorda, oli ohtlik.

Itaallane naases videvikus. Tal oli saabunud aeg reisikaaslastega hüvasti jätta.

Kõige ohutum oleks täna pimeduse saabudes liikuma hakata, minna tuleks terve öö. Koiduni tuleks läbida nelikümmend kilomeetrit. Itaallane on otsustanud minna koju otse üle mägede. Ta on pärit Ciociariast, nende Bocca Secca küla asub põhjapool Monte Cassinot. Bocca Secca tähendab tõlkes «kuiv suu»; külas on alati veepuudus.

Võib-olla lööb austerlane temaga öisel marsil kampa?

Étienne ohkas raskelt: selline matk pole tema jaoks, kust tema, haige, võtab jõudu mägedel turnimiseks.

Ta tänas itaallast ja keeldus. Ta ei tahtnud olla seltsimehele koormaks, pealegi ohtlikuks koormaks.

Itaallane kehitas vastuseks kaastundlikult võimsaid õlgu. Tegelikult oligi itaallane pakkunud end austerlasele teekaaslaseks viisakuse pärast, et mitte solvata head seltsimeest, aga keeldumist kuulas ta oskamatult varjatud kergendustundega. Austerlane oma kõha ja hingeldamisega polnud muidugi kambamees sellise mägimarsi jaoks.

Itaallase käsi — Étienne täheldas seda temaga hüvasti jättes kadedusega — oli tulvil raudset jõudu.

Järgmisel hommikul läksid Étienne ja kreeklane hulkuma ärganud Gaeta tänavatele. Tahes-tahtmata tuli olukorras selgust saada, välja uurida, kus on rindejoon, kas sinna käivad rongid või kaatrid. Liikluse vastu polnud itaallane üldse huvi tundnud ega midagi välja selgitanud.

Nähtavasti oli kogu sõjavägi läinud läbi linnakese lõunasse, rinde suunas. Aeg-ajalt oli näha ainult esseslasi või saksa sandarmeeria sõdureid, kelle krae alt rippus jämeda keti otsas suur metallplaat.

Senini polnud kohtumised patrullidega ebameeldivusi toonud . . . Aga äkki peetakse Étienne kinni ja nõutakse dokumente? Vaevalt meeldib sandarmile õiend selle kohta, et kinnipeetu üle on kohut mõistnud Fašismikaitse Eritribunal, et ta on nii- ja niipalju aastaid istunud fašistide vanglas ja vabadusse lastud

ameeriklaste abiga! Taolisi dokumente on enda juures ohtlik hoida, need tuleks peita kuhugi peidikusse.

Vaksalis selgus, et rongid lõunasse ei sõida, põhjasuunas aga müüb kassa pileteid ainult Gestapo loaga. Pärast lühikest ülekuulamist pannakse seal eritempel avaldusele.

Étienne'i kaaslane sai jaamakorraldajalt teada, et Gaetas on Kreeka konsul, anti ka aadress. Kolonel tuli silmapilk otsusele, et kahekesi liikuda on ohtlikum kui üksi, mingu seepärast igaüks oma teed. Ta jättis hooletult hüvasti ja oligi läinud.

Étienne elas oma üksindust üle uue valuga. Oli seda kurvem, et taskus oli ainult kakssada väärtuse kaotanud liiri.

Ta seisis, jahmunud kreeka koloneli kiirest lahkumisest, ja hakkas siis aeglaselt ja sihitult astuma. Vaksali juurest läks ta pärimäge Annunziata kiriku suunas. Kell kirikuseinal näitas pool kaks; ta polnud kaks päeva söönud ja oli muutunud nõrgaks. Üleeilne sõudmine oli nähtavasti võtnud viimase jõuraasu...

Santo Stefanol oleks ta lõunat söönud kahe tunni eest. Saaks nüüd kas või portsu leiba ja kausitäie suppi, mida anti ergastolos! Lõuna ajal tundub nälg alati teravam. Pole midagi parata, see on refleks.

Oma vana, näiliselt juba ununenud, kuid automaatselt taassündinud harjumuse kohaselt uuris Étienne tähelepanelikult tänavanimetusi ja silte.

Via Bonomo 8. Hotell «Roma», vannidega numbritoad. Ilma dokumentideta ei saa sinna nina näidata, liirid on pealegi vajalikud toiduks. Ta lisas sammu; hotellikatuse asendab paadipõhi, vanni võtab ta aga meres.

Étienne sammus Faustino tänaval mööda restoranist «Salute». Samas kõrval, koloniaalkaupluse aknal seisid reas vermutipudelid, klaasid pudelikaelte otsas kummuli — ainult osta ja joo siinsamas. Peale aga saab hammustada juustukerast, mis peibutavalt ripub sellessamas vitriinis.

Étienne mõõtis sammudega tänavat otsast otsani ja otsustas sisse vaadata odavasse trattoriasse, kui otsustada mööbli ja korra järgi.

«Kes on Bonomo?» küsis Étienne trahteripidajalt, et midagi küsida.

«Sinjoore pole kuulnud Giuseppe Bonomost?» ehmus trahteripidaja. «Kuulus arst!» Ja lisas sosinal: «Tema oli see, kes rajas Napolis hullumaja.»

«Praegu poleks paha paar nädalat hullumajas ära istuda,» muigas Étienne endamisi. «Senikaua kui märatsev Hitler on veel vabaduses. Et ära hoida kohtumist temaga Gaetas.»

Istudes akna juures laua ääres märkas Étienne marmorist aknalaua all kiviseinas pragu. Sinna ta torkaski märkamatult dokumendid.

Étienne tellis lasagna, lihaga pannkoogid tomatikastmes, ja klaasi värsket frascatit. Ta ehmus, et liir on sedavõrd langenud. Selliste hindade juures võimaldas tema varandus lõunastada veel kaks korda, mitte rohkem. Étienne väljus trahterist suures mures; ta oli hädavaevu kustutanud nälja.

Juukslast mööodudes märkas ta ootamatult oma pilti ukse kõrval rippuvas peeglis ja isegi peatus.

Jah, aastad ja õnnetused olid jätnud oma jälje, kündnud näkku sügavad kortsud. Ta naeratas oma peegelpildile. Miks oli naeratus nii arg, hetkeline? Võib-olla seepärast, et see ilmus näole nii harva?

«Aga kõige viimase kriipsu jätab näole surm. Ja sel hetkel sa küll vaevalt naeratad.»

Kui palju aastaid polnud ta näinud end sunnitöörõivastuseta! Ausalt öeldes polnud välimus esinduslik. Nüüd oli selge, miks kerjuspoisid teda kordagi polnud rünnanud: sellise sinjoore juures pole õnne oodata. Tema 'enda kohta võis öelda: korralikult riietatud kerjus. Aga millal ta andis kellelegi viimast korda armuandi? Viinamarjad andis ta Genovas sadamapoistele, suurepärased Erminia poest ostetud viinamarjad, aga armuandi...

Ta hulkus tänavatel ja kaidel ning terav elutunne, mida praegu häiris küll ärevus, aitas unustada nõrkuse, viletsa enesetunde ja ääretu väsimuse.

Ta uuris mööduiate nägusid ja riietust. Ja kui väljendusrikkad olid mafade näod! Kujutlusvõime abil lammutas ta seinu, aknaluuke, kardinaid ja ruloosid, nägi, aimas ja tundis kõike, mis toimus või võis toimuda sees. Elu, millest ta oli eemal olnud nii kaua, lobises talle oma telgitagustest, tavalistest harjumustest ja peibutavatest saladustest.

Ilmselt paistab tema välimus vähem silma seal, kus kõik on kehvemini riides, näiteks sadamarahva ja kalurite seas. Mäest alla läks ta mööda sadamasse viivat Cesare Battisti tänavat, kus kasvasid pärnad, hulkus kiirustamata plaažil, jõudis Ciano sadamani ja istus seal käsipuule.

«Võib-olla on sadam nimetatud Constanto Ciano auks?» Ennustati, et temast saab duce järglane. Constanto pojast sai hiljem Mussolini väimees ja minister.

Kogu laht oli nagu peopesal. Paremat kätt seisis piiniatega varjatud kaljul, järsul Orlando neemel vana kindlus. Kaplan Agnello oli rääkinud, et see oli olnud üks tugevamatest kindlustest Türreeni mererannas. Hiljem oli kindlusse rajatud Bourbonide loss, seejärel toodi sinna üle sõjakool, nüüd oli seal vangla. Kas trellid olid akende ees? Nii kaugele see ei paistnud. «Hundilõuad» aga ei kata aknaid, muidu ei leegitseks klaasid nii päikesekiirte käes.

Nagu siin kombeks, olid paadid kirjuks värvitud, poortidel kir-

jad. Paadininades olid pühakute kujud, kõige sagedamini meremeeste kaitsja Francesco di Paola. Ühele paadile oli maalitud: «Juhin mina, kuid jumala püük on minust tugevam.»

Piki randa sumas vees vanamees traadist punutud ämbri ja noodaga. Jäme ürp oli tal õmmeldud vanast purjest. Püksid olid üles keeratud, välja ulatusid mustad, vanamehe jaoks liiga tugevad, aerudena sihvakad jalad. Vanamees vinnas end kivile, et siis jälle vööni vette ronida. Ta püüdis krevette, rannakarpe, söödavaid tigusid ja igasugust soomustega prügikala. Seni kuni vanamees puhastas noota vesikasvudest, vaatas Étienne tema saaki. Kust sattus rannaäärsete pisikalade sekka selline kaunis kalake: roheline soomus punase hambulise triibuga ja erepunased uimed! Kalur nimetas kala pinterealeks, kes on kuninglikus rüüs.

Vana kaluri järel hüples osavalt märgadel veeristel, mööda vett ja kivilt kivile samuti kaltsuriides, suitsuhall tütarlaps, ristike tumedal nõtkel kaelal, seelikusaba kõrgele üles kääritud, seeliku alt paistmas niisamasugused tumedad nagu vanaisalgi, kuid hämmastavalt kaunid jalad, pahkluust peenikesed, ümmarguste sääremarjade ja põlvedega. Ja lahe helesinine vesi hellitas tema jalgu.

Justkui välk valgustas mingit pimedat mälunurka — Étienne'ile meenusid Puškini värsiread, mida teadvus ei suutnud kuidagi tabada pikki aastaid: «... mis randa tormasid kaht väikest ja kallist jalga embama!» Ja ta deklameeris suure mõnuga poolihääli kogu salmi: «Mul meenub meri enne äikest: kuis laineid kadestasin ma, mis randa tormasid kaht väikest ja kallist jalga embama!»

Tal paranes isegi tuju, justkui oleks keegi lähedaste inimeste seast jaganud temaga praegu ärevat ja ohtlikku üksildust, justkui oleks praegu Étienne'i kõrval käsipuul istunud elav Lucetti ja vaba Mariani.

Étienne'ile oli juba selge, millega võis seletada tema erandlikku huvi traatämbri sisu vastu — polnud ju võimalik kõhtu täis saada tillukesest lasagnaportsust.

Kaua vaatas ta merele, sinna, kus peaks olema Santo Stefano saar, kus ta oli veetnud vangis kaks ja pool aastat ning kuhu ta praegu, et mitte sattuda saksa patrullide ja fašistide-kaardiväelaste silma alla, oleks valmis naasma lühiajalisele vabale asumisele, ootama poliitilise ilma selginemist.

Purjeka omanik, kes oli valmistunud hommikul saartele tagasi sõitma ja juba varunud vaaditäie bensiini, oli keeldunud Étienne'i kaasa võtmast. Peremees oli vihjanud sellele, et saksa kaatrid sõeluvad piki randa ja vaatavad üle kõiki laevukesi. Häda sellele, kes veab partisane, kommuniste, väejooksikuid ja marssal Badoglio poolehoidjaid. Paat uputatakse kohe samas, põhja võidakse lasta nii reisijad kui paadiomanik.

Ja ikkagi oli Étienne veendunud: kui ta oleks saanud pakkuda suurt summat, oleks peremees nõustunud teda tagasi Ischiale või Ventotenele viima. Peremees aga teadis, et hall sissevajunud põskedega reisija oli rikas ainult kõha poolest. Miks siis riskida halge kerjuse pärast?

Päeval «Faustino» trattorias oli Étienne kuulnud jutukatkendeid, mis olid sundinud teda kaua frascatiklaasi taga istuma.

Läbi Gaeta olid läinud Saksa 15. motodiviisi üksused. Natsid olid võtnud Napoli kasarmutes itaallastelt relvad, laupäeval, 11. septembril, oli Napoli tänavail nähtud palju tanke ja soomusautosid.

Öösiti põgenevad need Gaetast, kellele peavad jahti natsid ja kohalikud fašistid, sest Napolis on end kergem peita. Kui öö on pime ja sõudjad head — siis võib pääseda. Muidugi kui paati ei leia prožektorikiir. Selleks peab minema kaugele merele purjega või sõudes. Mootorpaadid selliseks reisiks ei sobi, mootorimüra kostab vee kohal kaugele.

Étienne logeles terve päeva sadamas, püüdes selgust saada, kas ei kavatse teele asuda mingi paat või pargas. Võib-olla leidub häid inimesi, kes pole ükskõiksed tema saatuse vastu?

Aga kui palju Étienne ka ei uurinud ja ei pärinud — midagi lootustandvat polnud. Muuseas, kas olekski ettevalmistusi lahkumiseks tehtud päise päeva ajal, päevavaraste silma all? Purjeta paatide omanikud jõudsid juba enne jutuajamist heita hulkurile hindava pilgu: selline reisimees sõudjaks ei kõlba.

Öö, juba kolmanda, peab ta veetma üksi, tollesama kummulikeeratud päästepaadi all, mis lõhnab ülekuumenenud tõrva järgi. Võib-olla tuleb öö leplikum ja halastavam kui päev?

Tal poleks midagi selle vastu, et õhtul veel kord «Faustinosse» sisse astuda ja süüa kerge õhtueine, kuid tänane eelarve on kulutatud. Selle asemel, et trattoriasse minna, seisis ta lihakaupluse, macelleria ees. Avatud uksest hoovas peadpööritavat lihalõhna. Ja siis ta märkas, et tema kõrval kõnniteel seisavad sellesama lõhna peale kokkujooksnud kodutud koerad, Itaalia Murid, Pontud ja Krantsid. Ta naeratas nukralt ja läks tagasi sadamasse.

Kolmas öö rannas möödus ärevalt. Mitmel korral kostis laskmist, prožektorid otsisid ja valgustasid silmapiiril, aga vastu hommikut piirasid patrullid sisse kogu sadamarajooni, kõik kaldateed ja sadamad. Étienne'il õnnestus minema lipsata ainult seetõttu, et ta möödus päris prožektori eest. Prožektoristid ei pööranud tähelepanu rahulikult sammuvale möödujale, valgusest pimestatud patrull aga ei näinud teda.

Öösel avastasid ja tabasid sakslased avamerel mitu paati põgenikega. Paadid uputati, põgenikud lasti maha. Hommikul järgnes käsk uputada kõik, mis ainult püsib vee peal, kogu kirju

kalaeskaader. Kogu päev õhiti ja uputati sadamas Gaeta laevu, laevukesi ja paate.

Sakslased kartsid dessanti merelt. Muulil kustutati punased laternad. Kustus plinkiv majakas Orlando neemel. Linnas kehtestati range pimendamine. Rannajoonele paigutati raskesuurtükkide patarei. Munitsipaliteedihoone ees saeti maha lopsakad plaatanid, need olid seganud rannapatareid.

Sadamalähedasest rajoonist tõsteti juba varem välja kõik elanikud, sinna paigutati korterisse saksa sõdurid. Kurvalt tühjad olid mahajäetud viinamarjaistandused: lehed kolletusid, herilaste ja sisalike näritud marjakobarad muutusid mustaks, valmisid üle ja hakkasid mädanema.

Sakslased kuulutasid Gaeta rindelähedaseks linnaks ja kehtestasid komandanditunni. Étienne oli juba eile märganud, et linnas on lisandunud esseslaste vormis sõdureid ja ohvitsere.

Étienne kuulis, et samasugune komandanditund oli kehtestatud Napolis, kus toimusid kokkupõrked elanike ja SS-diviisi «Hermann Göring» sõdurite vahel. Pärast mingit patriootide diversiooni olid natsid sisse piiranud tänava, kus paiknes ülikool, korraldanud põhjaliku läbiotsimise ja süüdanud ülikooli raamatukogu. Natsid sundisid viis tuhat napollast põlvili olema ja laskid maha kellegi meremehe. Komandant aga ähvardas: iga haavatud või surmatud saksa sõduri eest laseb ta maha sada itaallast. Võib-olla oli sellise terrori juures parem, et paadimehed k ldusid Étienne'i Napolisse viimast?

Hommikuks muutus olukord keerulisemaks ka Gaetas: fašistid vabariiklikust kaardiväest korraldasid haarangu meestele. Nooremad mehed koguti marsiroodudesse rindele saatmiseks, teised saadeti kaevikuid kaevama, kaitserajatisi ehitama ja pommidest purustatud muuli taastama.

Fašistid kammisid metoodiliselt läbi kvartali kvartali järel.

Nüüd Étienne randa ei läinud, vaid hulkus merest kaugetel tänavatel. Ent pärast teist kasinat lõunat «Faustinos» sattus ta trattoriast väljudes siiski haarangu piirkonda.

Aina lähemale tuli laskmine, hüüded «Alto le mani!», mis tähendas «Käed üles!»

Kuhu joosta? Hingelduse kätte lämbudes jooksis ta Faustino tänavat mööda üles. Patrull aga oli tänavaristi juba sulgenud.

Étienne oli lõksus. Ta rebis lahti lähema õuevärava ja lipsas kitsasse varjulisse õue.

Välistrepil istus naine ja toksis vasaraga mandleid, pildudes tuumi ämbrisse; tema jalgu polnud koorehunniku tagant näha. Põgenikku nähes naine ehmus. Étienne surus sõrme huultele, naine lipsas vaikselt majja, aga Étienne tormas õue taganurgas asuva kuuri juurde.

Hea oleks üle kivimüüri ronida, naaberõue jõuda ja sealt teisele tänavale väljuda. Kivimüür on aga liiga kõrge ja äsjane Cinquantacinque ei tule selle ületamisega toime, pealegi on müüri taga koer haukumisest hingetu.

Kuuris lõhnas kitsepiima, suitsu ja hapu villa järgi. Kui silmad olid pimedusega harjunud, nägi ta kuurinurgas kitse. Étienne teritas kõrvu — tänaval kõlksusid saaparaud, kaeblikult kriuksatas jalgvärav ja mitu inimest tampis välistrepist üles.

Läbi lahtise akna kostis majast kärkimist, täiuslikku sõimu ja lapsenuttu. Segasest kisast, millest käis üle naabrikoera haukumine, õnnestus üht-teist välja selgitada. Majas toimus ülekuulamine, keegi karjus kähiseva kurguhäälega ja lubas alustada läbiotsimist. Kui leitakse võõraid, lastakse pererahvas maha.

Perenaine vandus, et majas võõraid ei ole. Kust võib ta aga teada, kas keegi peidab end õues või mitte. Las otsivad!

Étienne teadis, kuidas toimuvad sellised otsimised: enne seda, kui sisse vaadata, tikitakse kõik vaiksed nurgakesed läbi automaadivalanguga.

Perenaine teda ei reetnud, aga kui ähvardustelt minnakse üle tegude juurde... Kes hakkab end hulkurit kaitstes surmaohtu seadma? Ja kas on Étienne'il õigust selle maja elanikke mahalaskmisele saata?

Hetke-paari pärast leitakse ta niikuinii elavana või surnuna; koer tunneb tema lähedust ja viskleb üha tugevamini.

Ta väljus ebakindlast peidu-

paigast, ületas õue, ronis trepile, puistas tasku mandleid täis, võttis lisaks veel peotäie ja, astumata majja, mis oli täis fašiste, hüüdis rahulikult saksa keeles.

Étienne näris mandlit ja nõudis saksa keeles käskivalt, et teda viivitamata toimetataks Saksa konsuli või linna komandandi, kuid ainult sakslaste juurde.

Sellise karja jälituskoerte käest ta ära põgeneda ei suuda. Aga kohalikud fašistid ei julge arvatavasti maha lasta sakslast, kes ei saa aru itaalia keelest.

Eelkõige kinnitas Étienne käesidet kandvale patrullivanemale, kes sai natuke aru saksa keelest, et pererahvas ei võinud teada tema ilmumisest õue, aga tema tuli sinna tänaval kostva laskmise lõppu ootama. Vanem andis tigeda kurguhäälega korralduse õu läbi otsida.

Keegi lähenes kuurile ja tikkis selle sisse vaatamata automaadist püüdlikult läbi. Kuuris jäi vaikseks — kas kits ei saanud pihta või, vastupidi, sai silmapilkselt otsa.

Étienne otsiti jämedalt läbi ja viidi õuest minema. Oli õnn, et ta oli oma dokumentidest lahti saanud.

Ta etendas hästi itaalia keelt mitte mõistva sakslase osa. Fašistid arutasid avameelselt kinnipeetu üle ja otsustasid käigupealt, kuhu viia tedesco, see on sakslane.

«Gestapoga on parem mitte tülli minna,» ütles too, kes sammus Étienne'i selja taga ja lõgistas karabiinilukku; kas oli konvoeerija püssilukk korrast ära või logistas ta seda hirmutamise mõttes.

Konvoi saatel astudes mõtles Étienne jälle ja jälle läbi iga oma sammu. Kas oli võimalik vältida uut arreteerimist?

Ei, asjaolud olid lihtsalt tema vastu pöördunud . . .

Lahkuminek Marianiga. Lucetti surm. Purjeka õnnetu teekond Gaetasse. Arg ja ahne kipper, kellele oli tulnud anda peaaegu kõik liirid. Ülejõukäivast sõudmisest ja näljasest hulkumisest tingitud nõrkusehoog. Eh, kui tal oleks olnud jõudu minna mägedesse koos tolle tugeva talumehega!

Aga kuidas oleks tema roninud järskudele mägedele, kui keskmine müür on tema jaoks mäeahelik, ligipääsmatum kui Ciociaria mäed. Endistel aastatel oleks ta kivimüürist hooga üle lennanud, koera ära kägistanud ja haarangust välja rabelnud, aga nüüd . . .

Mitu sajandit tagasi oli ta välkkiirelt oma spordilennuki propelleri käima löönud, kui oli vaja pääseda Intelligence Service'i agentide tagaajamise eest Londoni eeslinna lennuväljal? Mitmel korral oli ta lollitanud nuhke Sûreté générale'ist, siguranţâst, Abwehrist, defensywast ainult seetõttu, et ei kartnud füüsilisi katsumusi, oskas ujuda kaugele merele või pigistas mootorratta mootorist välja viimase jõuraasu, millest isegi konstruktoril endal aimu polnud. Kas mitte tema ei hüpanud liikuvalt rongilt, et pääseda «vuntsi» pealetükkivast seltsist Bolognas?

Kõik see oli olnud ammu-ammu, mingil muul ajastul, veel enne tutvumist Erakvähi ja Kaktusega . . .

Kinnipeetu toodi Catena tänavale, kuid seal selgus, et Gestapo oli kolinud sealt iiri nunnakloostrisse. Tambi nüüd kuumaga linna teise otsa, sellesse kuradi kloostrisse . . . Kõige lihtsam oleks tedescole kohapeal ots peale teha. Aga äkki on ta mingi natside lind? Hädasid ei jõua siis ette arvata.

«Kui Gestapos ei kinnitata sinu isikut, ei anna ma sinu pea eest püksinööpigi,» ütles too, kes karabiinilukuga mängis.

Viimaks jõuti kloostrini. Gestapo ametimees kuulas Étienne'i hooletult üle. Étienne kinnitas, et on austerlane, kuigi saab seda kinnitada ainult oma viini häälduse gа. Dokumendid võtsid talt ära fašistlikud kaardiväelased juba hommikul, esimese haarangu ajal. Teda on kinni peetud arusaamatuse tõttu ning ta palub end vabastada ja aidata kodumaale jõuda.

«Kõik teie Austria-sõiduga seotud mured võtame me enda peale,» muigas gestaapolane välkküsitlust lõpetades.

Kärtner teeskles, et teda rahuldab selline küsimuse lahendus, tingimusel, et talle antakse tagasi vabadus.

Gestaapolane aga raputas eitavalt pead, kutsus tunnimehe ja andis lühikese korralduse:

«Kindlusse!»

115.

Ainult see, kes pärast pikka vangipõlve on saanud vabaduse ja siis jälle sellest ilma jäänud, võib mõista Étienne'i piinade suurust. Aga raudne tahe ja kohusetunne kinnitasid talle: «Sa suudad, sa pead ka selle välja kannatama.»

Mõned päevad, mis ta oli elanud vaba inimesena, näisid juba unenäona. Vabadus oli vilksatanud kahel korral nagu viirastus: esimesel korral nii lähedases, kuid saabumatus tulevikus, nüüd aga üürikeses minevikus. Étienne polnud jõudnud küllaldaselt hingata tema elustavat õhku.

Jälle oli tema normaalseks seisundiks saanud elu trellide varjus, konvoeerijate relvasuude ees, luku taga. Jälle ootas ta piinava kannatamatusega toidujagamist. Ta oli Gaetas ringi hulkudes ja linnast väljapääsmise võimalust otsides lõplikult ära nälginud.

Kambris arutati tuliselt sõjalisi ja poliitilisi uudiseid, mis koos mereveega peksid murdlainena vastu kindluse kivijalamit.

Ka siia lendasid hilinenud järelkajad hiiglaslikust Orjoli—Kurski lahingust. Kuidas ka ametlikud telegrammid ei luisanud, kui virtuoosliku ka ei keerutanud sõjavaatlejad, oli ilmne, et sakslasi oli tabanud Idarindel ränk lüüasaamine.

Huvitav oleks teada saada, kus asub praegu rindejoon ja kummale poole jääb Rõlsk? Étienne'il oli meeles, et Rõlsk peaks olema Kurskist otse läänes. Pärast esimese akadeemia lõpetamist ja enne teise astumist oli Manevitš rooduülem, seejärel aga polgukooli ülem 53. laskurdiviisi 158. polgus ja teenis tollal Rõlskis.

Mida oli mälu säilitanud elust tolles linnas? Pärast õppusi käis kogu pere paadiga sõitmas ja ratsutamas. Vahel käidi seenel. Ja kõigil jalutuskäikudel saatis teda, Nadjat ja tillukest Tusenkat lahutamatu õuekoeranäss Dianka. Mitu kilomeetrit ja aastat eraldavad Rõlskit Gaetast? Teine ajastu, teine planeet . . .

Hiljem arutati kambris tormiliselt Mussolini röövimist hotellist «Campo Imperatore» 12. septembril. Räägiti aina Skorzenyst, röövimise korraldajast. Aga mingid sõjaväe aukandjad olid ju Itaalia rahva ees vastutanud Mussolini valve eest ning põgenemis- või röövimiskatse puhul olid nad kohustatud ta hukkama. Mõni päev hiljem sai teatavaks, et Mussolini oli Itaaliasse tagasi saabunud autoga, mille talle oli kinkinud füürer.

«Ikkagi milline ebaõiglus,» naeratas Étienne kibedalt. «Mussolini oli vahi all ainult poolteist kuud, ja ta rööviti. Mulle aga ei suudetud korraldada põgenemist seitsme aasta jooksul!»

Étienne'i lavatsinaabriks oli sattunud Ventotene saare kohal õhulahingus allatulistatud inglise lendur. Mine tea, võib-olla jälgis Étienne just sedasama õhulahingut oma kambrist Santo Stefanol? Inglane oli alla hüpanud langevarjuga ja vintsunud siis hulk aega merel täispuhutavas paadis. Hea veel, et tal oli olnud avariinõus piiritust, magevett ja galette.

Inglase küsimusele, kuidas naaber vangi sattus, vastas Étienne, et oli vangi võetud ammu, Hispaanias. Étienne sel teemal pikemalt ei peatunud, aga inglane ei hakanud pärima. Pikakasvuline ja valgepäine mingite sööride või peeride võsu paistis silma heade maneeridega ja oli vanglas viisakas nagu Oxfordi ülikoolis. Vanglapäeva alustas ja lõpetas ta palvega. Ükskord tunnistas ta kohmetult austerlasele:

«Mul on saatuse lööke palju kergem kanda kui teil, sest ma olen usklik. Mul on isegi piinlik, et mul on selline eelis teie ees.»

Étienne'il tekkis inglasega sõbralik vahekord, millele aitas kaasa lenduri seisukoht teise rinde suhtes. Etienne oli olnud valmis astuma vaidlusse ja paiskama oponendi näkku hulk tigedaid etteheiteid, kuid valgepäine lendur ei andnud selleks põhjust, oli ise nördinud lõpututest viivitustest ja arvas siiralt, et teise rinde avamisega viivitamine pole ei džentelmenlik ega sõjamehelik tegu.

Étienne oli kambris ainus inimene, kellega lendur sai juttu vesta, sest itaalia keelt ta ei osanud. Étienne aga rääkis mõnuga inglise keelt, ja teda ei riivanud vähematki, ainult pani imestama lenduri usuhardus. Võib-olla oli see inglasel tekkinud pärast allatulistamist ja suplemist Türreeni meres? Oli ju ka kuuekümne

aastane Mussolini läinud pihile alles Ponza saarel asumisel olles.

Étienne'i lavatsinaaber teiselt poolt oli bersaljeeride kapral, juba aastates sõjaväevormita mees, kes oli silmini tõrvmusta habemesse kasvanud. Ta oli kohalik ja oli marssal Badoglio käsku järgides sõjaväest deserteerinud. Ta tabati haarangu ajal ja saadetud iiri nunnakloostri taga linnaserval asuvasse laagrisse. Kiires korras ümbritseti laager kahe okastraadiruuduga, mille vahele jäi neljameetrine vöönd. Tulid arreteeritute emad ja naised ning pildusid üle kahe kõrge traattõkke kompse, tuutusid ja pakke toiduga. Kaprali naine ei suutnud pakki nii kaugele visata, ja see kukkus traataedade vahele. Kui tunnimees pööras selja, ronis kapral traadi vahelt «neutraalsesse vööndisse» ja korjas kompsu kiiruga üles. Sel hetkel aga kostis mööda okastraadikoridori sammuva konvoeerija hüüe:

«Tagasi! Traadi taha mitte ronida! Muidu tulistan . . .»

Noormees fašistlikust miilitsast pidas habetunud kapralit kellelegi — võib-olla pojale — pakki tooma tulnud asukaks, kes ei olnud oma pakki suutnud pärale visata ja oli selle järele roninud keelatud vööndisse. Konvoeerija tõukas kapralit vihaselt välimise traataia taha, vabadusse.

Ent kolme päeva pärast sattus kapral uue haarangu ette ja toimetati sellesama traataia taha.

«Te ei suuda mõista tunnet, mida ma praegu üle elan. Pärast seda, kui viibisin kahe arreteerimise vahel kolm päeva vabaduses,» ohkas habemega kapral.

Kärtner vaikis.

Kapral ütles masendatult kõigi kuuldes:

«Milline mõttetus! Just siis, kui Itaalia püüdis kasutada vabadust ja endale tagasi võita väärikus, sattus ta orjusse.»

«Mõnede juuresviibijatega juhtus seesama lugu,» vastas Kärtner. «Mõned püüdlesid nii ahnelt vabaduse poole, et just seetõttu sattusid uuesti trellide taha. Hiljuti veendusin ma selles, et otsetee ei ole alati kõige lühem tee kahe punkti vahel.»

«Millistest punktidest te räägite?» küsis kapral. «Ma ei saa teist aru.»

«Ma räägin kahest geograafilisest punktist. Üks neist on Santo Stefano saar, teine Gaeta . . .»

Pärast seda, kui nimetati kuradisaart, mõistis isegi taipamatu kapral, kus algas Kärtneri tee sellesse kindlusesse.

Enne traagilist lendu Ventotene kohal oli inglane osalenud lahingutes Pantelleria pärast ja austerlane arutas temaga tundide kaupa kogu Sitsiiliale tehtud dessantoperatsiooni käiku. Étienne teadis, et enne sissetungi Sitsiiliasse olid liitlased vallutanud Pantelleria ja Lampedusa saare, mis mõlemad asuvad Tunise lahes. Ta oli vapustatud, kui sai teada, et kolme nädala jooksul, mis

eelnesid dessandile, heitsid liitlased Pantelleriale seitse tuhat tonni pomme. Ja millised olid massilise pommitamise tagajärjed? Need selgusid kohe pärast saare vallutamist. Viiekümne neljast vaenlase rannapatareist oli rivist välja viidud ainult kaks, garnisoni kaotused Pantellerial olid rabavalt väikesed.

Inglast kuulates Étienne isegi erutus tugevasti, sest kõik need andmed kinnitasid tema järeldusi ja andsid toitu tõsisteks mõtisklusteks. See oli vale ründetaktika näide, kus metoodika üleküllus ja riski kartus viivad initsiatiivi kaotusele! Seepärast ei toonudki kogu Montgomery taktikaline ettevalmistus rünnaku eel tema 8. armeele oodatud eelist. Milles oli lugu? Ja kas võis kritiseerida feldmarssal Montgomeryd, kelle armee El-Alameinist alates ei tundnud kaotust? Jah, võis ja pidi, sest Montgomery laskis liiga sageli mööda šansid suureks võiduks, teistel juhtudel aga tuli võit liiga suurte kaotuste hinnaga.

Inglane ei nõustunud erutatud naabriga ja vaidles senikaua, kuni tema plass nägu muutus punaseks. Ent austerlane suutis mitmes asjas veenda oma oponenti, vähemalt pani ta palju üle mõtlema. Dessant Pantelleriale pärast kolmepäevast pommitamist ei olnud ainus näide vigasest ründetaktikast. Kahjuks oli veelgi värskem näide.

«Milline?»

«Ei oleks tulnud maabuda sakslaste tagalas Salernos, Napolist lõuna pool, nii lähedal Sitsiiliale. Kasulikum oleks olnud teha dessant sügavamale sakslaste tagalasse, lähemal Roomale. Vaat siis oleks saanud anda kiire ja otsustava löögi Kesselringi vägede pihta!»

Étienne taipas, millest oli tingitud dessant Salernosse. Arvatavasti jäi see punkt veel inglise hävitajate tegevustsooni.

Inglane noogutas.

«Tähendab, teil pole siin lennukikandjaid,» tegi Étienne järelduse. «Teie hävitajad baseeruvad ainult kuival maal.»

«Teil on õigus, sir.»

«Halb on, kui lahendus on nii lähedal. Juba enne mind lahendasid selle mõistatuse sakslased. Nad tegid varakult kindlaks teie dessandi aadressi ja arvasid ette sündmuste käigu . . .»

Salerno rajoon oli üks neist, mis oli hävitajate kontrolli kaugeimal piirimaal. Sakslased teadsid suurepäraselt hävitajate tegevusraadiust. Ja pidasid loomulikult kogu vööndit, Salerno kaasa arvatud, erilise valve all.

Nüüd pidid liitlased liikuma põhja poole, ületades arvukaid looduslikke takistusi. Kõik jõed jooksevad Apenniini saapal ristipidi. Kõik mäestikuharud tõkestavad teed põhja. Nüüd olid liitlased toppama jäänud Garigliano jõele. Veelgi raskemaks aga läheb Volturna jõe ülemjooksul, seejärel Sangro jõel La Maiella mäemassiivil — kõikjal võivad sakslased luua tugevaid kaitseliine! Liitlased aga ei saa paigal tammuda, sest oktoobris võivad alata pikaldased paduvihmad.

Étienne'i vedasid alt, ah kuidas vedasid, feldmarssal Montgomery ja kindral Alexander! Võib-olla sellepärast kritiseeribki Étienne neid väejuhte nii rangelt? Ei, ta arutab objektiivselt. Ta tahaks oma järeldustes eksida, aga kahjuks . . .

Austerlase üheksandal vangipäeval, 23. septembril, tormasid kambrielanikud erutatult akende juurde, mida ei varjanud plekkribmid. Kambrit valgustas tulekuma, justkui oleks igas aknaaugus trellide taga rippunud väga ere lühter. Vangivalvur ütles, et põleb ujuv laev «Guarnare», mis ei lähe kuidagi põhja. Hommikuks ajasid lained Orlando neeme juurde laevaosi, põlenud päästepaadi, vees pöörlevaid lauajuppe, aere ja söestunud päästerõngaid. Jälle oli puhkenud torm ja randa eraldas rohekashallist veeväljast valge murdlaineviirg.

Kuidas ihkasid kõik arreteeritud oma silmadega näha dessandi maandamist Gaetas! Aga kui tihti ka ei vaadanud merele Étienne, inglise lendur ja habemega kapral — ikka polnud laevasuitsu märgata.

Sõjaväekindluses pidasid teenistust itaalia vangivalvurid. Alles enne vaguneisse laadimist sattus Étienne esseslaste konvoi alla.

Esseslased ei erinenud mitte ainult karabinjeeridest, vaid isegi mustsärklastest. Seda erinevust ei taibanud ta kohe, kuid see läbis kogu konvoeerijate olemust, isegi seda, kuidas nad vaatasid konveeritavate otsa. Natsidele oli kõige iseloomulikum lugupidamatus inimese kannatuste vastu, timukate põlastav kõrkus ohvrite vastu, metoodiline ja külm julmus. Seda julmust ei põhjustanud keevalisus ega kättemaksutahe, nagu juhtus itaalia vangivahtide, eriti lõunapoolt, Kalaabriast ja Sitsiiliast pärit meeste juures. Nonde julmade fanaatikute jaoks jäi vaenlane siiski inimeseks, natsid aga vaatasid temale alati nagu loomale.

Vangisoleku kõigi aastate jooksul, kui mitte arvestada ülekuulamist Milano vastuluures, ei solvanud itaallased Étienne'i kordagi teoga. Täna vaguneisse laadimise ajal aga ei löödud teda ükskes sellepärast, et käed ei ulatanud; ei löödud teda, vaid naabrit rivis, rusikahoopi vastu hambaid ei saanud tema, vaid teine. See polnud löök näkku mingi eksimuse, kas suure või tühise pärast, ei, — just rusikahoop vastu hambaid. Obersturmführer jalutas piki rivi, kontrollis vangide numbreid ja õgvendas rivi rusikahoopidega vastu hambaid, tehes seda tigeduseta ja asjalikult.

Kõigil, kes nummerdati, aeti pea paljaks ja nende jakkidesse õmmeldi riidetükid, millele olid õlivärviga juba värvitud numbrid. Saksa konvoeerijad aga lõbutsesid samal ajal kärarikkalt, hirnusid ja ei raisanud tähelepanu nendele, kes tunglesid okastraadi taga.

Vagun topiti täis viimse võimaluseni, kuid platvormile aeti veel rühm arreteerituid. Kõik ei mahtunud istuma ja siis tutvustas esseslane automaadiga vehkides oma süsteemi: vang istus koridoris põrandale, seljaga kinnise vastasukse vastu, tõmbas laialihoitud põlved konksu ja tema jalgade vahele istus teine vang. Nii võtsid koridoris istet oma kolmkümmend inimest.

Sügava videvikuga seisis ešelon ikka veel varuteel. Siin sündinud habemega kapral seisis trellitatud vaguniakna juures ja tõmbas üksteise järel tikke. Mis see oli, kas ta ei saanud kelleltki tuld suitsule? Raisata nii palju tikke! Ja alles siis, kui vagun nõksatas, täitudes ootamatu kolinaga, selgitas kapral, et ta ei teinud üldsegi suitsu, vaid valgustas oma nägu. Võib-olla seisis saatjate hulgas tema naine pojaga? Nähku teda viimast korda!

Jälle sõidab Étienne rongiga, jälle on sõit täis erutust, õnnetuse ähmast eelaimust. Selline tunne tekib alati, kui sa ei tea, kuhu sind veetakse.

Viimasel korral veeti teda arestivagunis Napolist Paradisiosse. Oo, Paradisiosse sõitis ta luksuslikult, kui võrrelda tookordset sõitu nüüdsega.

Selleks oli Étienne liiga kaua viibinud Santo Stefanol, et kiiresti harjuda müra ja rappumisega. Pimedus vagunis aga ei andnud täpset kujutlust ajast. Kas oli hilisõhtu või juba üle kesköö?

Kolisevad ja kõlksuvad rattad rööpajätkudel ja pöörangutel, kostavad veduriviled, aknasse tungib pooleldi ununenud raudteelõhn, vedurisuits, kivisöetõrva ja kuumenenud rattapukside lõhn, mis peibutab meid lapsepõlvest saadik.

Ähmases unes kerkis ta ette mingi ammune sõit. Millal, kuhu, kust?

Ta trügib restoranvagunisse läbi rongi, astub mööda norskamisest ja naerust, luksumisest ja lapsenutust, mööda maistest harjumustest, tavadest, kommetest ja iseloomudest, mööda inimsaatustest. Tualettruumi kõrval tamburis ehmatab ta suudlevat paarikest. Kupees taotakse hasartselt turakat. Kellegi närustes sokkides jalad ulatuvad vahekäiku. Kas reisija on nii pikk, et magamisriiul on talle lühike? Hoopiski mitte, ta on pannud pea alla kohvrikese. Hapu jalarättide, lambanaha, mahorka ja küüslaugu lõhn üldvagunis ning kõlniveevärskus rahvusvahelise klassi vagunis. Viimaks ongi kauaotsitud restoranvagun. Lõbus kära. Pidutseb lärmakas seltskond, neljal kokkulükatud toolil istutakse kuuekesi. Frentšis paljaspäisele paksule on kõrva riputatud kõrvarõngad, aga tema sihib silmi kissitades imestunult sisse

tühja pudeli kaelast... Mitu aastat on Étienne trüginud restoranvaguni poole? Nii või teisiti, ta on ilmunud sinna täiesti valel ajal. Juba hakkab paistma Moskva. Rong kihutab, tormates uhkelt mööda rahvarikastest suvitusplatvormidest, heites teelt kõrvale haruteid, raudteevahiputkasid ja linnaväliseid tõkkepuid. Rong läheneb Kurski vaksali perroonile. Sellistel hetkedel hakkavad kõik nagu käsu peale riietuma, oma kalosse otsima, üksteist segama, ja kupees muutub korrapealt kuratlikult kitsaks. Paksmagu, kõrvarõngad kõrvas ja pudel käes, on millegipärast trüginud nende kupeesse, aga siin on tematagi sagimist ja trügimist. Perroonile on juba ilmunud pakikandja, metallmärk valgel põllel. Milleks need valged põlled? Võib-olla selleks, et end mitte määrida räpase pagasiga? Muide, hügieeniga pole siin küll midagi pistmist. Lihtsalt ainult silmatorkav vormiriietus. Étienne — või ta polnud siis veel Étienne? — seisab koridoris akna juures, mööda vilksatavad vastutulejate näod. Mõned seisavad või jalutavad perroonil, palitu käel, päris nagu vanakraamiturul. Nii tullakse hilissügisel Moskvas vastu suvitusrongile. Pea need päikeses praetud suvitajad ei külmetu külma ja vihmase ilma käes? Ta vaatab ringi — võib-olla on Nadja töölt ära lipanud ja talle vastu tulnud? Hajameelne rongijuht on unustanud sujuvalt pidurdada ja platvormi lõpus peatuda ning rong tormab jälle edasi. Juba on mööda vilksatanud pakikandjate valged põlled ja palitud vastutulejate kätel. Rong lisab kiirust. Ärevas arusaamatuses laseb Étienne alla aknaklaasi, kuid seni, kuni ta jahib tihke raamiga, on Kurski vaksal kadunud silmist, rong tormab läbi koristamata ja rämpsu täis raudtee-äärse Moskva, järjest madalamaks muutub Šabolovka raadiomasti sinakashall siluett... Aga vastu tormab kaubarong kariloomadega. Sõnniku- ja sooja piima lõhn tungib sõidu ajal vaguniakendesse. Loomalaut ratastel! Tavaliselt teevad lehmad oma elu jooksul üheainsa sõidu raudteel — tapamajja.

Kas neid ei veeta praegu vangivagunites just niiviisi?

Võrdlus pani Étienne'i nihelema ja aitas tal toibuda.

Vagun õõtsub ja rattad kolksuvad endist viisi. Ainult tolmused trellitatud aknad on kinni veetud, uksed lukustatud ning pole võimalik jõuda restoranvaguni rammusate lõhnadeni ega saabuda Moskva hilissügisesse.

Kuhu saaks sõita selle rongiga? Neid veetakse põhja, kuid tähtsam kui see, kuhu neid viiakse, oleks teada saada, milleks...

117.

Esseslane, kes vangivaguni laadimisel nii oskuslikult inimesi nagu sardiine karpi oli ladunud, oli olnud liiga püüdlik. Paks punase näoga untersturmführer ei suutnud nüüd vaguni ühest

otsast teise end läbi trügida ilma, et see oleks tema gabariitide juures olnud koomiline. Paksmagu karjus esseslase peale ning rühm arreteerituid, nende seas ka austerlane numbriga 576, aeti mingis jaamas naabervagunisse.

Étienne ei võinud mõeldagi, et ümberpaigutamine teise, niisamasugusesse haisvasse, lämmatavasse ja täitanud vagunisse, mis oli täis tuubitud samasuguseid õnnetuid nagu tema, võib tuua rõõmsa kohtumise — veeti suurt rühma vene sõjavange!

Nad olid erinevatel aegadel põgenenud koonduslaagreist, jõudnud Itaaliasse ja Jugoslaaviasse, sõdinud partisanisalkades, peitnud end mägedes ja metsades, kus karistussalklased olid nad tabanud.

Kui palju aastaid ei olnud Étienne kuulnud vene keelt ja ise seda rääkinud, välja arvatud iseendaga! Talle polnud tähtis, millest räägiti, peamine oli, et räägiti vene keeles!

Keegi vandus roppude sõnadega, väsinult ja tigedalt, kuid isegi ammu-ammu ununenud sõimu kuulas ta mõnuga. Poleks uskunud, et see nii võib juhtuda!

Temani kandusid jutukatkendid — kord tõsised ja asjalikud, siis vürtsitatud vältimatu huumoriga, mida ei saa vene kõnekeelest välja uhta ka kõige karmim ja ränkraskem saatus.

«... siin on ukselävi, ütles minu kasuema, ja sinu seitsekümmend seitse teed — vali ja kao silmist! Ja nii ma siis ekslesin oma saatuse ürgmetsas ...»

«... ja jõin üsna tsipake. Aga minu kõrb mära armastab hammustada, alkoholi lõhna ei salli silmaotsaski. Ma jõudsin jala ainult jalusesse tõsta, hakkasin sadulasse tõusma, aga tema haaras mul hammastega õlast ...»

«... poolteist aastat õiendasin rooduvanema ametis. See pole nali! Kolmel korral vahetasin slaavlastele vormiriietust, kahel korral jagasin vilte ja labakindaid välja, üks kord suveriideid, täis komplekt, pilotkast jalarättideni ...»

«... ammub minu tõmmik kevaditi, tunneb igatsust peigmehe järgi, aga teda on veel vara pulliga tuttavaks teha. Poegib varem, nõuab rohkem sööta ...»

«... oi, ära ütle, sapööril on sõjas omad mugavused. Meil on rahvas käbe ja pealehakkaja. Ka kirja saab kirjutada väikesel sapöörilabidal. Haud kaevata — instrumendid jälle käepärast. Ja äärmisel juhul, on millega pead kildude eest kaitsta ...»

«... ka minul, muide, pole pea võõra kingitud ...»

«... pere kujunes meil suur ja tugev. Üheksa vikatiga käisime luhas heina niitmas ... Keskpäevaks aga tõi vanaema potitäie keedetud bulbat. Sellest tuleb lõhnavat auru. Pott seisis vanaemal ahjusuul või, nagu meil Valgevenes öeldakse, ahjukoldel...»

Aga kaks meest ajasid juttu Étienne'i kõrval:

«Oh, vaeslapsepõlve! Püsti magad, peost sööd lõunat.»

«Kus sellega, sööd sa lõunat tema, Hitleri, juures, hoia suu pärani! Nii nagu meil Polesje soodes räägitakse: päev ei söö, teine ei söö, ootame siis kaua-kaua ja ei söö jälle.»

«Sellele on talv kerge, kellel pole kasukamuret, kelle jalats on vilets ja veel mõnda puudu ...»

«Üldse, elame, aga pole eluloomad, sureme maha, aga pole muretsejaid. Meie asi on nüüd kutu!»

«Kutut kuuleb veel frits. Meil aga on käsk — nina mitte norgu lasta ja tulevikku vaadata! Kuni teeme Hitlerile kaputt.»

Südamele ja kõrvale armas emakeel kogu tema murrete, dialektide, intonatsioonide rikkuses ja talle omase laulvusega!

Tuli välja, et vene sõjavangid kutsusid sakslasi «fritsudeks». Étienne teadis, et Esimese maailmasõja lõpul karjusid Inglise sõdurid sakslastele: «Fritz, *kaput*!» Nüüd aga oli vagunis juba mitmel korral kostnud erinevates keeltes, kuid kõigile mõistetav «Hitler kaputt!»

Vaguni poolhämaruses on näod nagu hallid laigud, kuid Étienne jättis hästi meelde tikuvälgusel nähtud sapööri näo. Too ajas kellegagi enda kõrval juttu. Kogu noormehe nägu oli täis rõugearme — kuidas küll oli temast seal Valgevenemaa kolkakülas kaitsepoogetega mööda mindud? Étienne tundis kergesti ära sapööri Kastuss Šostaki hääle. See oli tema, kes ei lubanud nina norgu lasta ja käskis tulevikku vaadata. See oli tema, eluröömus surmamõistetu, kes ei olnud unustanud naeratust ja kaotanud lootust paremasse tulevikku ning tegi hea meelega nalja!

Sapöör Šostak alustas esimesena juttu Étienne'iga:

«Kuule, sõjamees! Kust sa nii palju kõha oled kogunud?» Ta istus põrandal, sinel ülle tõmmatud.

Étienne lõi käega, ta ei saanud vastata, sest köha tuli peale.

Šostak polnud laisk poiss, tõusis, trügis hädavaevu nende vahelt läbi, kes magasid istudes koridoris, tõi konservitoosis vett ja hoiatas:

«Ära huuli katki lõika, plekk on roostene.»

«Aitüma,» tänas Étienne. «Kui nüüd ära ei sure, siis jään ellu.»

«Ega sa meie, valgevenelaste, seast ole?» rõõmustas Šostak.

«Tšaussõst, sealt olen pärit ...»

«Siis võib öelda, et sugulane! Kuivatasime tallukaid ühe päikese all.»

Kastuss Šostaki häälest kõlas kodune Valgevenemaa. «Увага, увага! Гавориць Мінск. Добрай раніцы, таварышы радыёслухачы!» viirastus Étienne'ile pimedas vagunis Minski diktori hääl. Kui Étienne käis omaste juures Tšaussõs, kuulis ta igal hommikul seda diktorit.

Peale elurõõmsa sapööri eristas Étienne vagunipimeduses hääle järgi juba tehnikaleitnant Demirtšjani, endist polguülema abi keemiakaitse alal. Tundis häälest sõjaväearst Duhhovenskit; too

oli sattunud vangi, sest ei jätnud abita maha haavatuid. Tundis hääle järgi ka võimsat tankitõrjujat Zaznobinit. Gaasid olid põletanud tema silmi, vangi sattus ta põlenult ja poolpimedana.

«Oleks mind haavanud, siis oleks tavaline lugu,» kostis Zaznobini bass. «Aga ei puutunud mind ükski kuul ega ükski killuke. Kes usub põrutust? Moskva pisaraid ei usu. Oleks veel karabiingi käes olnud! Aga meile, pikapüssimeestele, polnud määrustiku järgi isiklik relv ette nähtud. Vedasime aga kahekesi oma pikka toru. Kui aga selle juurest kuhugi minna vaja? Kas või padrunipunkti? Klanid siis kelleltki vindi laenuks, et sinus ei kahtlustataks desertööri . . .»

Tankitõrjemees Zaznobin jagas rindemuresid. Étienne aga ei kujutanud isegi ette, kuidas näeb välja see tankitõrjepüss, ja et mitte sattuda rumalasse olukorda, ei julgenud küsida, millal see relvastusse võeti. Äkki oli tankitõrjepüss relvastusse tulnud juba enne sõda?

Mis sõjavang siis Étienne on, kurat võtaks?!

«Mind võeti ju vangi veel enne sõda. Sõda meie vastu juba käis, kui Molotov ja Ribbentrop teineteisel kätt surusid, fotograafidele naeratasid ja kinnitasid teineteisele vastastikust ja täielikku lugupidamist.»

Selle vaguni kaks kupeed olid eraldatud tähnilist tüüfust põdevatele haigetele. Eile oli sealt välja viidud kaks või kolm laipa. Ent näis, et Étienne oli valmis sõitma ka katkuvagunis, kui ainult saaks kuulda vene keelt ja rääkida vene keeles.

Étienne kuulas ahnelt jutuajamist, aga veelgi suurema mõnuga alustas (vajadusel või vajaduseta, sobival või ebasobival hetkel) aeg-ajalt ise juttu teekaaslastega. Vahel ta muutus isegi liiga jutukaks, koguni tüütavaks. Tankitõrjemees Zaznobin ütles talle: «Mis sa oled mul nagu takjas küljes selle Šveitsiga? Ma olen niigi olnud seitsmes riigis, ainult sinu Šveits on mul veel puudu.» Ja sellele vaatamata jätkas Étienne millegipärast tuliselt tema veenmist sellise Venemaa moodi laiaröövpmelise raudtee eelistes, võrreldes kitsaröövpmelisega, mida mööda parajasti sõidetakse; kurtis, et talvel ei köeta Itaalias ka kõige esmaklassilisemaid vaguneid; arutas Itaalia talve kapriise; rääkis lumeummistustest Šveitsi mägedes; lumetuiskudest Baškiiria stepis; sellest, kui raske on soomusrongi liikudes täpselt tulistada; ja jälle kitsaröövpmelisest, millel nad sõidavad, ning uuesti mägedest ja lumevaringuist . . .

Ta mõistis, et on väsitavalt sõnaohter, kuid tundis mõnu uuesti saadud võimalusest hääldada valjusti venekeelseid sõnu.

Ta ütles sõna «väljatalumatult» ja hakkas kahtlema: kas vene keeles saab nii öelda? Naaber täpsustas tema sõnu, jäi mõttesse ja vist ei taibanud.

Étienne rääkis, rääkis ja rääkis, jälgides oma sõnu kahtlusega — kas ta pole unustanud mõtlemist vene keeles?

Ta oli nii palju aastaid õpetanud end mõtlema prantsuse, saksa ja itaalia keeles, et ta kõnekeel võis muutuda. See oleks olnud päris loomulik inimesele, kes oli nii paljude aastate jooksul sunnitud olema tumm vene keeles.

Ta hakkas tõsiselt mõtlema: mis on tegelikult aktsent? Mida tugevam on rääkija aktsent, seda tunduvamalt erineb tema emakeel sellest keelest, mida kasutatakse parajasti rääkides. Seetõttu räägib näiteks enamik grusiinlasi ja lätlasi vene keelt aktsendiga, mida on raske kõrvaldada. Neil on luurevalitsuses tööl palju lätlasi, aga ainult Vana üksi rääkis vene keelt puhtalt, vähimagi aktsendita.

Viimased seitse aastat ei olnud Étienne rääkinud emakeeles, varem aga rääkis küllastuseni ainult siis, kui käis Venemaal.

Kas ta ei rääkinud nüüd vene keelt aktsendiga? Ta ei teadnud seda ise ega võinudki teada, kuid tundis, et ei ärata kaasmaalaste täielikku usaldust.

Kui saaks nüüd näidata neile Fašismikaitse Eritribunali kohtuotsust ja dokumente, mis on peidetud Gaetas trattoria «Faustino» vasakpoolse äärmise akna marmorist aknalaua alla prakku.

Aga Moskva vaiksel tänaval hoitakse seifis tema parteipiletit nr. 123915, mis välja antud 1918. aastal.

Teda peeti ilmselt välismaalaseks, kes oskab korralikult vene keelt. Habemik kapral, kes koos Étienne'iga sellesse vagunisse ümber paigutati, imestas lausa avalikult — mis rahvusest on lõpuks tema endine lavatsikaaslane? Ta oli ju inglise lenduriga nii elavalt juttu ajanud inglise keeles!

Venelased hakkasid vältima jutuajamist Étienne'iga ja praktika mõttes rääkis ta kogu õhtu serblasega, kes sai aru vene keelest, kuid mitte nii hästi, et mõista hääldamise peensusi.

«Kas sa ei suuda üldsegi vait olla?» küsis Étienne'ilt heatahtlikul sosinal sapöör Šostak. «Nii et ei räägiks hoopiski? Muidu vaatavad slaavlased su peale juba viltu. Räägid liiga osavalt igasuguseid keeli. Mõni hakkab veel mõtlema, et gestaapolased on su meie kampa sokutanud.»

«Sokutanud?» Étienne'il jäi hing solvangust kinni ja alles pärast pikka pausi ütles ta valgevene keeles: «Tõrv tamme külge ei jää.»

Silm hakkas seletama, pimedus haihtus isegi vaguninurkadest, koridor oli näha otsast otsani. Šostak silmitses uurivalt vene välismaalast ja sõnas mõtlikult:

«Sa ei räägi küll, tõtt öeldes, puhtalt. Aga provokaatori moodi sa igal juhul ei ole.»

«Aitüma sellegi eest,» naeratas Étienne nukralt.

«Ja ikkagi on sinuga midagi segast.»

«Kuidas öelda . . . Valgevene moodi: olen seitsmest ahjust leiba söönud.»

«Ütled, et oled teeninud Punaarmees?»

«Punaväe vande andnud tuhande üheksasaja kahekümne teisel aastal. Punasel väljakul. Esimese mai paraadil. Kui võeti akadeemiasse.»

«Ja millise auastmeni teenisid?»

«Brigaadikomandörini.»

«Brigaadikomandörid on ammu moest läinud. Need on võrdsustatud kindralitega.» Oli kuulda lühikest naeruturtsatust. «Mind võrdsustasid fašistid ka kindraliseisusega. Noh, nende kindralitega, keda Hitler hiljuti erru kihutas. Minult võeti samuti õigus kanda mundrit ja ordeneid ning jäeti pensionita. Jäeti ainult kroonu korter.»

«Kõik me sõidame erru,» kostis Zaznobin kumeda bassihäälega. «Võiks öelda: teise ilma . . .»

Vaikiti kaua ja siis küsis Šostak Étienne'ilt, justkui polekski olnud mingit pausi jutuajamises:

«Ja kuidas sa, kallis inimene, nii ruttu vene keelest võõrdusid? Võiks isegi öelda — oled selle ära unustanud? Üldsegi, kas on võimalik oma keelt ära unustada? Sinu mälu on ruttu kadunud.»

Étienne vaikis, ent tundis tummas hämmingus, kuidas kutsumata pisarad mööda õkkalisi põski alla voolavad. Ta tõmbas käega üle näo ja oli rahul, et istus noruspäi.

118.

Alles ööpäeva möödudes jõudsid nad Rooma. Tunnimehed kaubajaamas, depoo ja pakkhoone juures ei vahtinud hirmunult taevast, nagu vahejaamades. Roomas ei olnud õhuhäireid, ei kardetud õhurünnakuid. Vangivagunis juba teati, et Rooma on kuulutatud «lahtiseks linnaks», kuigi seal peremehetsesid natsid.

Rooma sorteerimisjaamas haagiti nende vaguni külge teised, samuti vangivagunid. Liikus kuuldus, et ešelon saadetakse Austriasse. Seal kuulatakse kõik üle ja kontrollitakse, seal otsustatakse igaühe saatus.

Étienne jagas arvamusi kapraliga: kui vange veetakse Roomast välja, tähendab see, et gestaapolastel enestel on põhjust arvata: see territoorium ei jää kauaks nende kontrolli alla. Liitlased saabuvad siia kunagi kindlasti, aga kas õnnestub Étienne'il, kapralil, teise vagunisse toppama jäänud inglasel ja kõigil ülejäänutel elada kohtumiseni nendega?

Konrad Kärtnerile tähendas Austriasse sõitmine sõitu piinamisele ja hukkamisele. Muuta teel kuidagi nime, saada lahti numbrist 576 kuuel ja hankida uus number!

Étienne ütles Šostakile, et fašistid interneerisid ta pärast Hispaania Vabariigi langemist, et ta ei virele mitte esimest aastat

mööda vanglaid ja laagreid ning ta ei saa, mitte kuidagi ei saa ilmuda Austriasse oma praeguse nime all, sest see tähendab surma.

«Enne kõike tuleb lahti saada oma numbrist,» ütles Šostak.

«Aga kust leida uut?»

«Numbri me sulle äärmisel juhul leiame.»

Lugu muutus keeruliseks. Esseslased ei jälginud ainult seda, et vangide arv klapiks. Loenduse ajal hüüdsid nad numbreid ja korraldasid veel nimelise loenduse. Järelikult tuli peale numbri tingimata muuta ka nime, mis oli raskem. Kuidas oleks tahtnud esitleda end venelasena! Isegi kui ei tuleks kaua elada, siis kas või selleks, et mitte surra välismaise nimega.

Liikus kuuldusi, et homme korraldatakse järjekordne apell, aega on jäänud vähe. Ka Šostak mõistis, et esimest juhuslikku väljamõeldud nime võtta ei saa. Tuleb hakata kellegi sellise järglaseks, kes on konvoi nimekirjas ja kes on seal veel elavate kirjas.

«Inimene pole härg, ühes nahas vanaks ei saa,» kiitis Šostak takka. «Sinult on seitse nahka juba võetud, veame siis sulle kaheksanda naha selga. Mis Hitlerile surnust, kui tema jaoks on ka elav inimene kriipsuta null?»

Järgmisel ööl, nagu ka kõigil eelnevatel, tõmbas keegi lämbes pimeduses tikku, astus jalgadele ja peaaegu pähegi . . . Seejärel kõlas tuttav kähe bass: «Meie Jakovlev sai piinast lahti, taevas olgu talle armuline.»

«Noh, võta oma riided maha!» sosistas Šostak. «Ja anneta need lahkunud jumalasulasele Jakovlevile . . .»

Étienne võttis kiirustades maha kortsus, number 576-ga kuue.

«Petame veel kord jumalat või, igal juhul, konvoiülemat . . .» Šostak viis kuue vaguni teise otsa, tüüfusehaigete kupeesse.

Étienne võeti kinni kuumal septembripäeval, pärast seda aga istus ta üle kahe kuu kindluses. Rong liikus põhja. Rooma jäi seljataha. Kas pruukis imestada, et Étienne külmetas öösiti tugevasti. Ta elas ilmas mütsi ja sinelita. Kui vagunis poleks olnud lämmatavat ruumipuudust, oleks ta külmetanud veel hullemini.

Kuid ammu polnud tal olnud nii külm kui nüüd. Ah et hirmus oli kükitada ainult särgiväel? Puudus ainult, et ta oleks niiviisi vahele jäänud ja oleks hakatud välja selgitama, kuhu jäi tema numbriga kuub. Niisiis, kui Šostaki plaan õnnestub, siis asendab üks Étienne'i teisik teise.

Hetkeks tundis ta kahju, et Konrad Kärtner lahkub elust, lahkub jäädavalt ega ärka enam iialgi ellu. Jah, oma luurajaelus oli see austerlane Kärtner tublisti tööd teinud!

«Kui palju kordi mängisid sa surmaga pimesikku! Peab tõele au andma — sul oli professionaali treenitud mälu. Ja kui uudishimulik sa olid! Nüüd pole sinu uudishimu kellelegi vaja. Kui aus olla, siis mulle ei meeldinud alati sinu käitumine. Liiga sageli

pidid sa olema silmakirjalik, valelik. Veel kord tõele au andes, sa olid kohusetruu, nupukas, terane, osav, taibukas ja julge poiss — olgu Rooma iidne muld sulle kerge!»

Kas sapöör Šostak oli tõepoolest nii kaua ära või tundus läbikülmunud Étienne'ile, et möödunud on peaaegu tund?

Šostak tuli, käes sõduripluus. Étienne märkas koidueelses hämaruses vasaku rinnatasku kohal sisseõmmeldud riidetükki numbriga 410.

«Säh, võta. Jakovlev loovutas sulle oma garderoobi. Maha aga maetakse vaene austerlane. Poisse ma selles osas hoiatan.» Šostak kuulis, kuidas austria brigaadikomandör hambaid plagistas ja nägi, et ta kiirustas pluusi selga tõmbama. «Võta seniks minu sinel. Sul ju lausa külmavärinad. Pluus kääna koiduni rulli. Enne kui piduriidesse panna, korralda käsidesinfektsioon. Uuri läbi kõik õmblused. Tüüfusetäi on tige. Igal juhul jätkub tal isu ka sinu jaoks . . .»

Tähendab, sellest hetkest kutsutakse teda Jakovleviks. Aga ega ainult hommikul toimuvat apelli saa silmas pidada. Teda ootavad ülekuulamised, temalt võidakse välja pigistada kõik Jakovlevi kohta, aga aega usaldusväärse legendi loomiseks ei jätku. Ja uus nimi võib põhjaliku ja range kontrolli juures alt vedada.

Jakovlev, Jakovlev, Jakovlev . . .

Jakov!

Jakov Nikititš!

Jakov Nikititš Starostin!

Kohe esimesel apellil selgitab ta esseslastele, et sissekanne nende vanginimekirjas on ekslik. Ta pole hoopiski Jakovlev, vaid Jakov, Jakov Staroštin! Parandus peab olema usutav: vang täpsustab andmeid enda kohta, kartes, et jälg tema kohta kaob lootusetult.

Niisiis, Jakov Starostin. Vaat kelle elulugu tunneb Étienne kõigis salajasemateski peensustes, alates sellest ajast, kui sõditi koos Koltšaki vastu ja hiljem, kui Starostinid võtsid tema ja Nadja oma Moskva-korterisse, ning lõpetades päevaga, kui söödi Étienne'i ärasõidu eel viimasele välislähetusele koos õhtust.

Järelejäänud osa ööst veetis Étienne uneta, aga hommikul, nagu ennustatud, aeti kõik vagunist välja ja korraldati järjekordne apell.

Šostak oma poistes ei kahelnud. Étienne kartis, kas habemega kapral oma itaalialiku ekspansiivsuse juures ei hakka valjult maskeraadi üle imestust avaldama. Ent kapral seisis rivi teisest otsas ega märganud midagi.

Esseslane haugatas nime «Jakofleff». Étienne vabandas ja parandas esseslast viisakalt: tema eesnimi on Jakov, perekonnanimi aga Starostin. Étienne andis selgituse korrektses saksa keeles, esseslane muutus kohe tähelepanelikuks ja tegi täpsustuse.

«Nimekirjas pole märgitud teie sõjalist auastet,» ütles esseslane.

«Kas see pakub teile huvi?» küsis Étienne ükskõikse tooniga.

«Jawohl!»

«Polkovnik.»

«Jawohl, Oberst!» tegi esseslane nimekirjas veel ühe paranduse.

Tõepoolest, kust võiks olla vene reamehel selline laitmatu saksa hääldus?

Sellest hetkest alates lõpetas võitleja Jakovlevi järel eksisteerimise ka ärimees Konrad Kärtner. Aga vangi oli äkitselt sattunud vasetöömeister Jakov Starostin.

119.

Tere, minu armas Jakov Starostin! Mitu aastat me pole kohtunud, vana sõber? Nüüd aga oleme lahutamatud.

Kunagi olid nad olnud vaguninaabrid. Ei, nad polnud teekaaslased. Mõlemad elasid Samaara kaubajaama kaugesse tupikusse lükatud vagunis. Üldvaguni kupeede ette olid tõmmatud sitskardinad, mille taga pesitsesid perekonnad. Elati pead-jalad koos, magati isegi kolmandatel lebamispinkidel. Starostini juurde sõitis tollal Moskvast Zina seitsmeaastase tütre Rajaga.

Too kolmanda klassi vagun oli ammu invaliidsuse tõttu üle läinud paiksele eluviisile. Umbteel, kus vagun seisis, oli rooste katnud raudteerööpad. Suvel haljendas vagunikatusel rohi. Naised kuivatasid pesu piki vagunit tõmmatud nööril, aga lapsed olid harjunud mängima rööbaste vahel ja ei pööranud nagu raudteevahtidegi lapsed tähelepanu mööduvatele rongidele. Mängiti veel depoo tagaõuedes, kus puutumatu lumekorra all seisid surnud vedurid. Kustunud kolletega vedurid olid nagu koolnud, kelle nägudel ei sulanud lumehelbed.

Liikumatus rohelises vagunis elasid poliitosakonna töötajad ja Samaara—Zlatousti raudtee tšekistid. Idarinne oli taganenud juba kaugele. Aga siinpool rindejoont oli veel rahutu — valged ohvitserid, kulakud, menševikud, esseerid, anarhistid organiseerisid vandenõusid, valmistasid ette ülestõusu, õhutasid vedurijuhte ja konduktoreid streikima ja saboteerima.

Noor Manevitš saadeti raudteele ja talle anti pihku arssinapikkune mandaat: «Selle esitajal on lubatud sõita staabi-, sõjaväe-, sanitaar-, toidu-, reisi-, kauba ja kõikides muudes rongides, samuti veduritel ja soomusplatvormidel . . .»

Tutvus Jakov Starostiniga algas siis, kui Manevitš oli soomusrongi ülem. Ta kaitses, relv käes, juba mitmendat aastat nõukogude võimu. Aga kui Manevitš määrati rajooni poliitosakonna ülemaks, muutus tutvus sõpruseks. Nad magasid vagunipinkidel

kõrvuti. Vagunit mööda luusis jäine tõmbetuul. Ära olid põletatud juba kõik läheduses seisnud lumeredelid.

Moskvast parteimobilisatsiooniga saadetud Starostin jutustas Leninist, keda oli mitmel korral näinud ja kuulnud. Manevitš aga oli Leninit näinud viimati Zürichi vaksalis. Mööda perrooni tormas murelik Platten — oli aeg hüvasti jätta ja vagunis kohad sisse võtta. Rong hakkas liikuma ning saatjad ja sõitjad hakkasid laulma «Internatsionaali». Ka vennad Manevitšid laulsid hümni, nüüd polnud enam meeles, kas saksa või prantsuse keeles. Kui otsustada «Izvestijas» ilmunud foto järgi, siis polnud Lenin viimase kahe aasta jooksul väliselt muutunud, ainult kandis soni, mida Zürichis ei teinud.

See oli esimene Lenini foto, mis trükiti pärast tema haavamist. Rauddiviisi võitlejad saatsid telegrammi Simbirski vabastamise kohta ja said raskest haavatasaamisest veel mitte täiesti paranenud Leninilt vastuse: «Simbirski — minu kodulinna — hõivamine on kõige tervendavam, kõige parem side minu haavadele.» Starostin kinnitas, et just Rauddiviisist oli nende seisvasse vagunisse lennanud lahingulaul: «Esimese haava eest Simbirski hõivasime, tõotame: teise haava eest Samaara võtame . . .»

Starostin rääkis oma elust: kurbi mälestusi rohkem kui rõõmsaid. Noorena oli olnud sulane. Noorukina astunud Danhaueri ja Keiseri tehasesse vasetööd õppima. Manevitš oli olnud seitsmeaastane, kui Starostin administratiivkorras Moskvast välja saadeti. Pass võeti ära ja politseivalitsuses anti kaart templiga «ebaustav». Kaardile oli kleebitud foto ja märgitud eritunnused. Politseivalitsuses pandi nad igal hommikul palvetama. «Palveta!» kamandas pristav ja kõik hakkasid pobisema issameiet, kes usinalt, kes ükskõikselt. Manevitšit ja teisi poliitosakonna töötajaid ajas eriti naerma Starostini jutt selles osas, et noore vasesepa Jakovi palve lõppes alati sõnadega: «. . . ja päästa meid nuhist».

Aastate poolest oleks Starostin võinud olla Manevitši isa, kuid nad käitusid kui vennad. Starostin tuli Manevitši juurde tööle instruktori ametisse: «Sa oled haritum, las ma olen parem sinu abiline.» Starostinil oli rikkalikke elukogemusi, Manevitšil haridus ja laiem silmaring. Koos käisid nad laupäevakutel ja korraldasid haaranguid bandiitide tabamiseks, sest need lõhkusid ja rüüstasid kaubavaguneid sorteerimiskallakul; koos rekvireerisid kulakutelt teravilja ülejääke; kogusid nälgivatele Moskva ja Petrogradi töölistele kuivikuid; korjasid rohkem kui vagunitäie nisu- ja rukkijahu.

Ükskord naasis Jakov Starostin Sernovodskist ja Surgutist lähetuselt, täis rõõmsat elevust. Talumehed olid rääkinud Starostinile, et nad ei vaja sissetoodud tõkatit, sest «tõkatit ajab maa välja». Vankrid seal ei kriuksu, rakmed läigivad ja maamehed käivad määritud saabastega. Starostin polnud laisk, käinud Mihailovkas ära. Igas taluõues seisnud seal varuks tõkatitünn. Talumehed kurtnud, et kevadeti rikkuvat tõkat kaevuvett. Nad läinud nõkku, suure õlilombi juurde. Starostin torganud näpu märjaks ja nuusutanud — nafta!

Saabunud, jagas ta uudiseid Manevitšiga.

«Tead mis, Jakov! Kirjuta õige kiri Leninile. See on ju riikliku tähtsusega asi!»

Starostin kirjutas kirja, ja see ei läinud kaduma.

Oldi laupäevakul, laaditi lotja puudest tühjaks, kui Samarka jõesadamasse tormas Raja, ajaleht kaasas.

«Isa, siin on kirjutatud sinust!»

Suurest rõõmust hakati Starostini õhku pilduma, aga too karjus lennates:

«Nafta peidab end veel maa sees. Parem pressime puudele peale. Ljova, käsi neil järele jätta. Vigaseks teevad!»

Nad tundsid rõõmu ajalehes «Majanduselu» ilmunud artikli üle ja lugesid seda valjusti mitu korda. Esimene nafta Volgamaal! Artikli all oli trükitud geoloogiainseneri Tšegodajevi teade. Toimetuse ülesandel oli ta viibinud Mihhailovkas ja seal oli tõepoolest avastatud naftaleiukoht.

Tähendab, Vladimir Iljitš oli andnud kirja toimetusse. Starostin ja Manevitš olid nii rõõmsad, justkui oleks volga naftat juba voolanud nagu purskkaevust.

1920. aastal läksid sõbrad lahku. Manevitš saatis Jakov Starostini Moskvasse. Kubermangukomitee oli ta kutsunud Kaasani raudtee vagunitehasesse.

Starostinilt tuli kiri. 5. veebruaril oli ta näinud Leninit, kes käis raudteelaste juures, ning oli kuulnud tema kõnet. Lenin oli öelnud, et transport ripub praegu juuksekarva otsas. Kui jäävad seisma rongid, siis hukkuvad proletaarsed keskused, sest meil on raske pidada võitlust nälja ja külmaga.

Varsti saabusid Moskvasse Ljova ja Nadja. 1920. aasta juulis oli Manevitš Samaarast üle viidud Ufasse rajooni poliitosakonna juhataja kohale, ka see oli Samaara—Zlatousti raudteel. Starostinid teadsid, et Nadja Mihhina oli pärit Ufast, teadsid, et tema kasuisa, velsker Mihhin, oli Baškiirias raudteekomitee esimees. Teadsid, et kui Ufa vallutasid valgekaartlased, heideti Nadja Mihhina ema ja noorem vend vanglasse pantvangina koos Tsjurupa, Brjuhhanovi, Kadomtsevi, Jurjevi ja teiste tuntud bolševike perekondadega. Ja veel teadsid Starostinid Ljova kirjast, et pulmi nad ei pidanud: peigmees oli lihtsalt pruudi koju tulnud ja tema juurde jäänud. Nad elasid Telegraafi tänaval.

Manevitš võeti vastu sõjaväeakadeemiasse, kuid elada polnud kusagil. Zina Starostina otsustas nad enda juurde majutada ja loovutada neile üks kahest toast. Starostinid ja Manevitšid hakka-

sid elama sõbraliku perena, nii nagu vanas seisvas vagunis, nigelas kahekorruselises majas number 41 Pokrovskaja tänavas.

Kui Manevitš esimest korda Moskvasse saabus, säilitas Moskva veel paljusid tsaariaja tunnuseid. Manevitšil polnud raha voorimehe võtmiseks ja ta käis punasekskulunud nahkkuues jalgsi. Silma hakkasid vanad «jat»-tähtedega ja kõvendusmärkidega sildid ja tahvlid, millel oli ajast-arust reklaam ja mis katsid majade tulemüüre. Tal soovitati juua Kuznetsovi, vendade K. ja S. Popovi ning Võssotski firma teed, Šustovi konjakeid ja likööre, Smirnovi vodkat, osta juustu ja võid Blandovi ja Tšitškini juurest, muretseda Tsindeli ja Savva Morozovi sitse ja satiine, piserdada näole kölnivett nr. 4711.

Sõjaväesäärikud olid kulunud ja Manevitš astus lirtsudes mööda veelompe, aga üksteise võidu kutsuti teda ostma firma «Bogatõr», «Treugolnik» või «Kautšuk» kalosse. Kui tal oleks tulnud tuju maiustada, olid tema teenistuses kompvekke pakkuvad firmad «Einem», «Georges Borman», «Siu», «Abrikossov». Aga kui tal oleks tulnud pähe kindlustada kinnis- või vallasvara, oleks tulnud kasutada kindlustusseltside «Rossija» või «Salamander» teenuseid.

«Minu sõbra varandus on teada,» rääkis tollal Jakov Starostin. «Läheb sauna ja vaata — on korterist välja kolinud.» Aga kui ta läks ise sauna, siis ütles iga kord nii nagu kõik vedurijuhid:

«Noh, lähen kuumale läbiuhtmisele.»

Oli olnud aeg, kui Starostin andis külalislahket peavarju sõjaväeakadeemia esimese kursuse kuulajale Manevitšile ja tema noorele naisele. Ja nüüd kaitseb Starostin Étienne'i oma nimega.

Kiiresti ja lugupidavalt meenutas Étienne Jakov Starostini harjumusi, iseloomujooni ja isegi kapriise. Ta lisas juba mõttes oma vanusele aastat viis, kuigi oleks tulnud lisada kuusteist... Pärast läbielatut paistis Étienne oma east tublisti vanemana.

Étienne sõitis kogu öö Jakov Starostini seltskonnas, aga vastu hommikut, vähe aega enne apelli, viirastus juba midagi päris mõttetut: nende paiksest tegevusetusest roostes rataste ja katusel kasvava rohuga, koguni nööril kuivava pesuga kolmanda klassi vagun on külge haagitud Berliin—Pariisi ekspressile. Ekspress sõidab täpselt kaksteist tundi. Étienne on korduvalt sõitnud Pariisi ja tagasi. Vagunisaatjad on seal suursugused, nagu ministrid või «La Scala» teatriteenrid. Kui õhtul nende kätte anda pass koos vaheletorgatud soliidse rahatähega, siis löövad piirivalvurid norimata oma templid, aga öösel ei äratata teid ei Saksamaa ega Prantsusmaa piiril.

Tõsi küll, praegu pole Étienne'il mingit passi ja ta on mures, kas ei saaks passi asemel minister-vagunisaatja kätte jätta oma riidetükki numbriga 410, mis alles neil päevil oli kuulunud vaesele Jakovlevile, rahu tema hingele...

Pärast Firenzet viidi kõik üle kaubavagunitesse. Näis, et vagunisse ei õnnestu toppida enam ühtki inimest, kuid esseslased laskid käiku püssipärad ning peksid teiste hirmuks läbi kellegi, kes oli vagunisse sattudes kangekaelselt hoidunud läve, õhu ja valguse poole. Nii õnnestus sisse lükata veel kümmekond vangi.

Prato jaamas nägi Étienne lõpuks inglast. Pärast õlekarva juuste mahaajamist paistsid valged kulmud ja ripsmed veelgi tugevamini välja. Endised naabrid leidsid võimaluse vahetada tervituššeste ja Étienne'il oli kahju, et nad olid sattunud erinevatesse vagunitesse.

Apellil seisid nad mõni minut kõrvuti ja inglane jõudis üle anda viimase uudise: Kairos olid kohtunud Roosevelt, Churchill ja Jiang Jieshi ning arutanud Jaapaniga peetava sõja küsimusi. Ja kust see valgepea kõiki uudiseid teada saab? Justkui kannaks taskus salajast raadiovastuvõtjat.

Kummis katusega kahe teljega vagunisse topiti vähemalt sada vangi. Étienne'ile meenus vana kiri sõjaväevagunitel: «Nelikümmend inimest või kaheksa hobust.» Võib ainult unistada tolle vene kõetava kaubavaguni mugavustest.

Kogu päev seisti puistel paistes jalgadel, üheskoos kõikudes, koos tasakaalu kaotades, kui vedur tõmbas rongi liikuma, sunniviisi üksteisele vajudes ja üksteisele näkku hingates. Kui keegi oleks kõkku vajunud, poleks tal olnud kuhugi kukkuda.

Ešelon liikus kuidagi ebamääraselt, tehes sageli pikki peatusi. Vange keegi ei toitnud ega jootnud. Korrakski ei lükatud eest rasket kriuksuvat ust. Eriti piinas janu. Vagun seisis kaua depoo kõrval kraani juures, kus veega varustati vedureid, ja oli kuulda, kuidas vesi vuliseb voolikust tendrisse ning üle ääre. Tarviduseta mahavoolava vee vulin muutis üldise janu veelgi piinavamaks. See oli kõige rafineerituma timuka leiutatud piin.

Šostak käskis kõik plaskud ja katelokid anda nendele, kes seisavad harva okastraadiga kaetud aknaaukude juures. Mingil moel torgati aknast välja rihmade ja nöörijuppide otsa seotud plaskud ja katelokid. Esseslastele loota ei saanud. Aga võib-olla läheb mööda itaalia raudteelane ja halastab sellist armuandi paluvatele inimestele?

Ja leiduski õilis hing — kas konduktor või rööpaseadja, haakija või see, kes koputas vasaraga rattaid ja kontrollis pukse. Keegi valas kõik nõud värsket vett täis. Elustav armuand!

Étienne jõi janu täis.

Ta sulges silmad ja nägi end jaamaplatvormil kuuma vee järel jooksmas. Rong hakkas juba liikuma, aga ühes kaubavagunis istus vähe tuttav, aga juba tema südamele armas tütarlaps Ufast. Nad olid täna juhuslikult teist korda kokku saanud Samaara jaamas.

Neiut peeti kotitüdrukuks ja ei lastud vagunisse. Ta hakkas solvangust ja meeleheitest nutma. Ljova andis korralduse, et neiu sisse lastaks ja aitas tal koha leida. Ta jõudis hädavaevu, käsi kõrvetades, kuuma vett valada ja teekannuga vagunini joosta, kui rong Moskva poole liikuma hakkas. Hüvasti jäeti kiiruga. Neiu rebis ära mingi vaguniseinale kinnitatud kuulutuse nurga, kirjutas rutuga oma aadressi Ufas ja torkas talle paberitüki pihku. Ljova palus Nadjat otsida ta tagasiteel üles Samaara vaksalist, raudtee poliitosakonnast. Rong suurendas kiirust ning ta jooksis kaubavaguni järel, hüvastijätupilku ja -sõnu oodates . . .

Kogu tema sõjaeelne elulugu on nagu peopesal, aga sõja-aastad on veel üsna ähmased ja segased. Tuleks kiiremini täpsustada legendi! Igas peatuses võib oodata mahalaadimist ja hirmutamisega ülekuulamist: kes oled, millisel rindel ja millistel asjaoludel sattusid vangi, kus viibisid hiljem?

Étienne kuulas pealt sõjavangide juttu ja polnud ise laisk küsima. Raashaaval, tükikaupa tuli oma rindelegend kokku kleepida.

Noh, aga kui sina, Jakov Starostin, end polkovnikuks nimetasid, siis peab sul ka polkovniku silmaring olema ning sinu sõjalised teadmised vajavad värskendamist ja kontrollimist. Sa pead kohe nüüd, ratastel, seistes vappuvas surmavagunis, hingates sisse lehkavaid aure ja tundes hapnikupuudust, lõpetama juhtiva koosseisu lühikursuse, kursuse, kus keegi ei anna sulle võimalust eksami ümbertegemiseks ja kus pole oodata kelleltki järeleandmist.

Oli ohtlik tähtsamaid sõjaväeuudiseid, eriti sõjaeelseid, mitte teada, uusi relvi mitte tunda, rindesündmusi enne vangilangemist mitte teada.

Ta seisis kaua vappuvas hämaruses tankistiga vastamisi. Juba paar tundi tagasi võis märgata, et tankisti nägu oli põlenud ja näha, et tema räbaldunud sõduripluusi õlgadel on augukesed. Tuli välja, et meie armees oli sisse seatud pagunid ja need augud on pagunite pealenöörimiseks. Kui näeks neid paguneid! Kuidas näiteks näevad välja pagunid, mis on lõkmetele kinnitatud rombi asemel? Noh, nagu selgus, pagunid seati sisse alles 1943. aastal ja legendi jaoks pole tal neid vaja. Starostin uuris:

«Kas on tõsi, seltsimees tankist, et saksa «Ferdinandil» pole kuulipildujat?»

«See-eest on tal väga võimas soomus.»

«Soomus soomuseks. Aga kuidas ikkagi ilma kuulipildujata?» imestas Starostin. «Tähendab, ta on lähivõitluseks kõlbmatu. Igal juhul kergesti haavatav. Aga kas sakslastel ilmusid kerged luuretankid «Leopard»?»

«Pole kuulnud. Stalingradi all neid polnud.»

«Aga tank «Hiireke»?»

«Kah kerge, eks? Nagu soomusauto?»

«Paras soomusauto!» ümatas Starostin. «Neil on selline katsemürakas. Kaalub oma sada tonni. Aga nimetati «Hiirekeseks». Pole kohanud? Tähendab, mägi on sünnitanud surnud hiire . . .»

«Sellepärast ma imestangi. Sakslastel soomusautosid polnud, ainult meil, ja ka asjata.»

«Tähendab, sa pole näinud ei «Leopardi» ega «Hiirekest»?»

«Neid pole näinud, aga «Tiiger» on tõsine röövloom.»

«Mul on meelest läinud, kui paks oli tema esiküljesoomus . . .»

«Vist sada viiskümmend millimeetrit. Ja veel kui pika toruga kahur, kaheksakümmend kaheksa millimeetrine . . .»

Oli rõõm kuulda, et tank «T-34», selle masina järeltulija, mille sünnisaladustesse Étienne oli omal ajal pühendatud, õigustas lootusi. «Kolmekümne neljas» pidas edukaid duelle saksa tanki «T-IV» vastu, millel oli lühike seitsmekümne viie millimeetrine kahur. Sakslased suutsid anda «kolmekümne neljandale» surmalööki ainult saba poolt või tabada mootorit läbi žalusii.

Oleks tahtnud rohkem pärida «Tiigrite» ja «Ferdinandide» kohta. Millal need välja ilmusid? Kui pärast Starostini vangilangemist, siis kõlavad tema pärimised täiesti loomulikult. Aga kui «Tiigrid» ja «Ferdinandid» on sündinud tuhande üheksasaja neljakümnendal aastal? Kurat võtaks, mis polkovnik ta siis on, kui ei tea tankidest tuhkagi? Nii siis tulebki kõik välja uurida tankistilt, kes nimetas end nooremleitnandiks. Starostin aga ei olnud kuulnud isegi sellisest auastmest, nagu ei teadnud, et Punaarmees on nüüd tekkinud alampolkovnikud.

Nii palju huvitavat ja endale kasulikku sai polkovnik Starostin teada oma elu esimesel päeval! Kibedustundega kuulis ta, et meil polnud sõja alguses tankikorpuseid, ainult tankibrigaadid. Kõrgeim ühik — mehhaniseeritud korpus — koosnes kahest tanki- ja ühest laskur-kuulipildujabrigaadist. Kas meie sõjaväeline mõtlemine ei veendunud juba enne sõda, et tänapäeva sõjas lastakse käiku võimsad soomusrusikad? Kes meid segas? Fašistidel ju olid tankikorpused!

Ja veel oli halb see, kui uskuda põlenud tankisti juttu, et me ei olnud jõudnud korraldada «kolmekümne neljandate» massilist tootmist. Brigaadi kohta kaks-kolm tanki, ja kõik . . .

Kinnitust leidis veel üks Étienne'i ammune kartus — me alahindasime miinipildujaid, eriti suurekaliibrilisi miinipildujaid. Kurb oli teada saada ka seda, et meie tankitõrjemiinidel oli puudulik laeng. Miin purustas ainult kaks-kolm roomikulüli ja fašistid parandasid selle ära poole tunniga. Meie sapöörid hakkasid miine paigaldama kahekaupa või tugevdasid neid täiendava toolaenguga. Ja ikkagi, nagu kinnitas sapöör Šostak, sai selliste omatehtud miinidega vigastada ainult käiguosa.

Veelgi tähtsam oli Starostinile välja selgitada mingi suure sissepiiramise geograafilised ja kalendriandmed ning muud üksik-

asjad, kus vangi langes palju inimesi. Ta oleks võinud nimetada end endiseks Edelarinde ohvitseriks, kes võeti vangi sakslaste vastupealetungi ajal Izjum-Barvenkovo rajoonis, kuid ta ei suutnud kuidagi koguda nende lahingute üksikasju. Kasulikum oleks olnud nimetada ümberpiiramist varasemast ajast, et Starostini rindeankeet oleks olnud lühem, laagristaaž aga pikem. Viimasel juhul on teda raskem ülekuulamistel segi ajada, kui ülekuulajaiks on inimesed, kes hästi tunnevad sõja käiku Idarindel.

Oli veel üks kaalutlus, mille pärast ta loobus vangilangemise versioonist Harkovi lähedal ja üldse Ukrainas. Vaguninaabrid olid hoiatanud, et Austrias abistavad gestaapolasi ülekuulamistel sageli reeturid ukraina natsionalistide seast. Nii et taibukam on hoida eemale Izjum-Barvenkovo ja üldse edela suunast.

121.

Reisikaaslaste juttudele tuginedes valis Étienne Starostini jaoks Läänerinde. Nüüd tuli täpsustada ka Starostini ametikoht vangi langedes, sest see oli «valge laik» tema rindeloos.

Kõrval hingas tehnikaleitnant Demirtšjan, kes oli tegelnud polgus keemiakaitsega. Jutukas Demirtšjan ei kahtlustanudki, et aitas täita mõra legendis!

Küllap keemiaala ülem oli taibukas väljamõeldis. Sakslased ei hakka Starostini küsitlustega vaevama. Keda huvitaksid vananenud keemiakaitse saladused? Tal olid meeles õppused, kui kõik vedasid pähe gaasimaskid. Aga suurtükirakendite tiislite küljes tolknesid paarikaupa koletislikud hobuste gaasimaskid. Hobusemehed püüdsid neid hobustele pähe tõmmata, aga hobused puristasid, keerutasid pead, heitsid maha ja sikutasid trenge.

Starostin pööras end näoga vaevaliselt Demirtšjani poole ja hakkas uurima ameti kohta, mis tollel oli olnud. Demirtšjan oli olnud tegelikult staabiülema ja polguülema jooksupoisi osas, aga seda ametikohta peeti kõikides tingimustes.

Polkovnik Starostin vajas rinde koordinaate. Teda ei huvitanud andmed selle polgu kohta, kus Demirtšjan oli teeninud. Ei võinud ju ühte vagunisse sattuda ühe ja sellesama polgu kaks keemiakaitseülemat! Ja ka auaste polnud vastav. Muide, Demirtšjan ise oli juba teisel sõja-aastal läinud üle luuresse, sest «ei tahtnud hoida kinni vananenud gaasimaskist».

Ohutum oli nimetada end armee staabi keemiakaitse ohvitseriks ja koguda mitmesuguseid andmeid — ülekuulatava elatusminimumi . . .

Ešelon tegi peatuse Bologna kaubajaamas, kuid tema kauge marsruut viis endiselt teadmatusse. Ühes vagunis veeti nüüd endist 20. armee keemiatalituse ülemat polkovnik Jakov Starostini. Ta

teadis juba palju armeest, mille võitlejad ja ohvitserid võitlesid, ekslesid ja jälle võitlesid Smolenski metsades. Ta teadis, et 1941. aasta oktoobrikuu alguses piirati «tema» armee ümber Dnepri vasakul kaldal, Dorogobužist lääne pool. Armeed juhtis kindralleitnant Jeršakov Uuralist, sõjanõukogu liige oli tal korpusekomissar Semenovski Kesk-Aasiast, armee staabi komissar brigaadikomissar Afinogenov ja armee staabiülem kindralmajor Kornejev. Armee sai lahingutes Smolenski all tublisti kannatada, mõned polgud ja diviisid kaotasid peaaegu täielikult materiaalvarustuse, kui nad 3. ja 4. augustil esimesest piiramisrõngast välja murdsid ja Dnepri forsseerisid. Armee taganes Solovjovo ülekäigu juurde, aga Dnepri ülemjooksul oli veel üks, Radtšino ülekäik. «Junkersid» muutsid mõlemad ülekäigud masinate, inimeste ja hobuste segapudruks. Starostin mäletas staabi välipostinumbrit ning paljusid teisi tundemärke, detaile ja üksikasju, nagu näiteks seda, et esimene lumi metsades Dorogobužist põhja pool langes ööl vastu 7. oktoobrit. Seejärel võeti raske põrutuse saanud Starostin (ei saa öelda et haavatud, sest kehal pole arme) vangi ja teda peeti haavatud ohvitseride barakis Vjazma lähedal naftabaasis. Hiljem määrati ta hauakaevajate ja tänavapühkijate komandosse Vjazma kesklinnas rajatud saksa surnuaia juurde. Pärast oli ta istunud Orša koonduslaagris, kust aeti mööda maanteed Bresti ja hoiti seal kindluse kasemattides, siis saadeti Majdanekki, kust omakorda Oswięcimi kaudu Terezini (endisesse kindlusesse, nüüd koonduslaagrisse Labe kaldal). Seal valiti keemikuid Tirooli ja Lombardia sõjatehastesse, kus valmistati salarelvi. Hiljem nende tehas Milanos pommitati puruks ja Starostin saadeti Monte Cassino alla kaevikuid kaevama, pärast aga torgati Gaeta sõjaväekindlusse. Kogu selle usaldusväärse legendi imes endasse Étienne'i endiselt kõikehaarav ja mahukas mälu.

Ta oli kindel, et on valmis ka kõige rangemateks ülekuulamisteks, kuid siis kõnetas teda sõjaväearst Duhhovenski:

«Kus te olite kahekümne teise juuni hommikul?»

«Vististi töö juures,» vastas Starostin ja tundis kohe, et vastus polnud veenev.

«Vististi!» Duhhovenski kergitas imestades kulme. «Mina küll mäletan hästi. Molotovi kõne ajal olin operatsioonitoas. Laual lamas mädase pimesoolepõletikuga haige. Keegi naine kiskus ukse lahti ja karjus: «Sõda!», aga me ei saanud liikuda, isegi mitte raadiot kuulata . . . on möödunud ainult kaks ja pool aastat, aga mind eraldab tollest päevast terve igavik.»

«Jah, igavik,» kinnitas Starostin, pannes sellesse lausesse täiesti teise, ainult temale mõistetava mõtte.

Duhhovenski ootamatu küsimus põhjustas tõsist ärevust.

«Kuidas ma sellise asja mööda lasksin? Varem olin ma ette-

nägelikum. Ja kui Gestapos oleks esitatud see küsimus? Mis siis, polkovnik?» Ta vangutas laitvalt pead.

Sõjaeelne legend on tal hea ja rinde osa välja mõeldud, aga ta on silmast lasknud, et need kaks poolt tuleb kokku õmmelda, õmblus on aga 22. juuni 1941. aasta.

Kõigi andmete kohaselt pidi ešelon liikuma edasi Austria piiri suunas. Ent Étienne kuulis öösel konvoeerijate juttu: Bolognast põhja pool olid ameeriklased puruks pommitanud raudtee ja silla üle Po jõe.

Keset ööd algas kiire mahalaadimine. Sellest hetkest peale, kui vagunid vange täis topiti, ei olnud neid kordagi toidetud.

Mürina ja üdini tungiva kriginaga avanes ratastel vaguniuks ja lehkavasse vagunikarpi tungis värske õhk, mis pani pea pööritama. Inimesed olid kokku pressitud. Loeti kokku kuus surnut. Nende kehad olid ammu jahtunud, kuid seisid püsti.

«Bandiidid!» kirus Duhhovenski.

«Kui te tahate sakslasi sõimata, siis valige teine sõna,» hoiatas Starostin. ««Bandiit» kõlab ka saksa keeles samamoodi.»

Laibad kanti vagunitest välja ja laoti riita. Riida kõrval korraldati apell, kus Étienne'i ei hüütud enam Jakovleviks, vaid Starostiniks.

Kolonni aeti Modena ja Milano suunas. Liikus kuuldusi, et Milanot pommitatakse tugevasti. Võib-olla ei sundinud konvoi seetõttu kolonni marsil kiirustama, ei ajanud liikujaid eriti taga ja korraldas sageli puhkepause?

Liiguti vaevaliselt, jalas kotad, traadijuppidega kinniseotud taldadega saapad ja puukingad. Liiguti saksa vangilaagrite hallikassinises vöödilises vormis ja itaalia tüüpi hallikaspruunis sunnitööriietuses. Longiti vihmamantlites, räbalates mäkintoššides ja telkmantlites. Starostini seljas oli võõra seljast saadud vatikuub, mütsi aga ei õnnestunud kaua muretseda.

Vihmase ja külma öö teine pool veedeti tee lähedal okastraadi taga. Šostak oli muretsenud kusagilt vana itaalia pilotka ja vedas selle sõnagi lausumata Starostinile pähe.

Kus on järgmine öömaja?

Järgmisel päeval anti käske peatuseks harvemini, kolonni kiirustati taga. Kolonni lõpust kuuldus kärkimist, mahajääjaid sunniti püssipärade abil. Seltsimehed toetasid nõrkenuid kaenla alt.

Sügavas hämaruses roomas kolonn sisse kiviväravast. Väravate ja soliidsete lukkude järgi võis arvata, et tegemist pole mingi vastloodud laagriga, vaid see on vangla. Poolpimedas õues jagati kolonn rühmadeks ja pool vagunist, inimest nelikümmend, viidi suurde kambrisse, kus kõik vajusid pimedas naridele.

Hommikul vaatas Étienne ringi. Kas plekiga ülelöödud uks, parask, magamismatt või aknatrellid — miski tundus ängistavalt tuttav. Ja üsna varsti veendus ta hirmuga, et ränutee oli ta toonud jälle Castelfranco dell' Emilia vanglasse.

Kambris oli pööraselt kitsas, kuid igaühel oli oma koiku ja magamiskott. Kott oli ainus magamistarve paljastel laudadel. Iga koiku päitsesse oli löödud kaldlaud. Vangid kasutasid magamiskotti oma äranägemist mööda: laotasid selle enda alla või tõmbasid katteks peale. Öösiti oli kambris külm. Étienne seadis magamise järgmisel viisil: vatikuue pani ta päitsesse padjaks, magamiskoti aga asetas koikule risti ja kattis vaba kotiotsaga keha jalgadeni. Aga jalad? Ta laskis püksid alla, et katta jalapöiad, mis kartsid eriti külma.

Naabrid hindasid Starostini vangitaibukust ja paljud seadsid end magama tema eeskuju järgides.

Järgmisel päeval sai Étienne teada, et vanglahoone üks tiib on purustatud. Castelfrancot olid pommitanud ameeriklased ja palju poliitvange oli hukkunud.

Erutusega veendus ta, et mitte kogu vanglapersonal polnud uus. Ta nägi mitut vana vangivalvurit: nägi vanglaõues lurjust Brambillat, toda, kes oli istunud tema teisel kohtumisel advokaadiga «kolmanda liigse» rollis; vanal kohal töötas endiselt sünge Erakvähk. Étienne aga ei tee enam katset temaga juttu alustada. Onneks polnud näha fašisti «Primol on alati õigus», kellega kohtumist Étienne kartis kõige enam.

Aga üle päeva valvas koridoris Caruso. Ei või sattuda tema silma alla! Tuleb hoiduda kogu aeg kaugemale, vangide rühma keskele. Étienne pidi olema katastroofiliselt muutunud ja vananenud, kui Caruso teda ära ei tundnud! Tollal olid Kärtneril olnud pikad hallisegused juuksed, mida ta kammis üle pea, jättes vabaks lauba. Juuksed ja kotkanina andsid ükskord Carusole põhjust öelda, et sinjoore sarnaneb Ferenc Lisztiga.

Aryatavasti mängis oma osa hall harjastik, mis kattis Étienne'i nägu silmini ja kõrvuni. Ja pea oli tal õigel ajal paljaks aetud. Tema, rumal, oli veel solvunud, et habemenuga oli olnud nüri. Juhus oli tahtnud, et Étienne oli Santo Stefanol istudes säilitanud väärika välimuse, üle päeva ajas kriminaalkurjategija tal habet. Hiljem, kui ta elas vabaduses, istus Gaeta kindluses ja sõitis ešelonis, oli ta välimus täiesti käest läinud, ja see päästis nüüd tema elu.

Kesköö viidi vangid sauna. Kambri uksel seisis Caruso nimekirjaga ja hüüdis nimesid. Kõrval seisis võõras valvur, latern käes. Kui vangivalvur valgustab nägu ja Caruso ta ära tunneb, on Étienne kadunud.

Igal silbil kokutades hääldas Caruso perekonnanime: «Sta-rostin». Étienne kobis narilt üles ja astus lähemale. Caruso süsimustades silmades süttis midagi uudishimu taolist. Ent samas kustusid tema paksude, hallide rippuvate kulmude alla peitunud

silmad ja kadus imestusvälgatus. Caruso silmitses Starostini jälle mitte midagi nägeva pilguga, justkui oleksid ta mõlemad silmad olnud klaasist.

Starostin astus Carusost mööda pead langetamata, kuid tema nägu oli varjus. Võis tänada saatust selle eest, et latern oli madalas, aga Caruso nii tähelepanematu.

Caruso oli viimaste aastatega tublisti muutunud. Ta oli ka varem olnud veidi kühmus, aga nüüd oli aeg ta veelgi rohkem ja karmimalt küüru vajutanud. Hiirekarva habemetutt, küpsetatud õunana kortsus nägu ja ise täiesti kõveraks kooldunud. Ta parem õlg oli madalam, paremat kätt hoidis ta kogu aeg kehast eemal kõveras — selline on rasket lukku avava-sulgeva vangivalvuri poos. Caruso oli jõudnud vananeda ja igerikuks muutuda seitsme aastaga. Jälgides vananenud Carusot, kujutas Étienne võib-olla esimest korda selgelt ette kogu seda ajahulka, mis oli voolanud läbi trellide. Étienne oli harjunud arvestama aja kestvust selle järgi, kuidas nõrgenes ta ise ja kuidas vananesid tema naabrid, vanglakaaslased. Ent inimesed, kes olid jäetud ilma suhtlemisest loodusega, kes said minimaalse annuse värsket õhku ja päikest, kes elasid poolnäljas ja viletsuses, kes olid eraldatud lähedastest inimestest, mõistetud kauaaegsele üksindusele, lahutatud oma tegevusalast, huvidest, harrastustest ja sümpaatiatest ning ei tundnud mõnusid — need inimesed pididki kiiresti vananema, kaotama oma esialgse väljanägemise. Aga kui jõudis raugastuda vangivaht — siis oli tõepoolest voolanud ära tohutu hulk aega ja voolanud jäädavalt.

Étienne, keda Caruso ära ei tundnud, muutus julgeks ja jälgis nüüd tähelepanelikult vana tuttavat, kellega nad kunagi meelt lahutasid, pöördudes meenutustes ja tunnetes muusika poole. Aga kas kogu elu muusikat armastanud Caruso oli tundnud muusika viljastavat ja õilistavat mõju?

Caruso saatis koridoris vangide rühma, aga tagapool lonkis laternaga teine valvur. Caruso sammus nõtkuvate jalgadega, pea norus. Näis, et tema pikad, kergelt õõtsuvad käed olid veninud. Selg oli läinud kummi, keha oli käies tugevasti ette kaldus. Profiilis sarnanes ta küsimärgiga.

Kohtumine vananenud Carusoga pani Étienne'i mõtlema inimestest, kes kogu eluaeg teisi valvasid. Olid ju vangivalvurid sisuliselt samuti peaaegu vangid! Polnud teada, keda vangla sandistab rohkem, kas vange või nende valvureid. Olgugi et vang jääb ilma nimest ja elab palju aastaid numbri all, aga ka vangivalvureil pole vanglas nimesid ja nad elavad hüüdnimedega. Siin, kus nad veedavad suure osa elust, ei pöörduta nende poole iialgi nime järgi. Valvekorra ajal on ka nemad päikeseta ja elavad samuti külma niiskust täisimbunud seinte vahel.

«Kui tihti tundsin ma end raudtrellide taga vabama isikuna

kui sina, sest võisin mõelda ükskõik millest. Aga sina, võtmekimp käes, oled selle võimaluseta, sest pead kogu aeg mind valvama.»

Vahel näis Étienne'ile, et Caruso ja teised vanad vangivahid on ise vanglas toimuvast rõhutud. Nüüd kostis kartserist sageli oigeid ja piinatavate karjeid, aga vanglaõues kõlasid peaaegu iga päev lasud ning seal hirnusid akende all naerda ja mängisid suupilli esseslased. Nad vaatasid ka kohalikele vangivalvuritele kui tulevastele vangidele — et lihtsalt pole jõudnud järjekord nende itaallasteni, küll torgatakse nemadki pea lukkude taha, mille võtmed on ajutiselt nende kätte jäetud.

Julmus ja sadism said Castelfranco praeguse elukorra meetodiks, vanglaolmeks ja normiks. Étienne oli siin istunud neli aastat ja tundis selget vahet itaalia fašistide ja natside, Mussolini režiimi ja Hitleri poolt kehtestatud režiimi vahel.

Viimastel kuudel oli ta näinud Hitleri doktriini tegelikkuses. Étienne mäletas «Mein Kampfi», ta teadis palju fašismi loomusest ja olemusest, kuid polnud ialgi vaadanud selle musta hinge, ei olnud tunginud pilguga selle põhjani ega teadnud, kuidas oli viimastel aastatel edasi arenenud ja paljunenud sadistide-timukate sugu.

Vaguninaabrite ja kambrikaaslaste jutud olid täiendanud üksteist — kõik läbielatu, nähtu ja ära kannatatu.

Étienne'i, nii nagu kõiki teisigi, õpetati olema aupaklik vangivalvurite ja timukate vastu. Millal tuleb natsidega kohtumisel müts maha võtta? Kümne meetri kaugusel. Mütsi tuli seejuures hoida allalastud käes, pea pidi olema langetatud ja ülakeha kummargil: «Mützen ab! Mützen auf!» — «Mütsid maha! Mütsid pähe!» Seda tseremooniat harjutati mitu korda järgemööda.

Enamik vangidest oli olnud mitmes koonduslaagris ja nende juttudest võis saada ettekujutuse fašistide õigustest. Milline rafineeritult tige aru oli inimese kujuga Hitleri kasvatatud aarialasel! Milleni oli jõudnud timukate õudne leidlikkus, milliseid piinamisviise olid sakslased välja mõelnud vangistatud antifašistide, partisanide, poolakate ja juutide suhtes!

Lódzi sõjaväekomandant laskis kellaosuteid edasi lükata, et oleks põhjust arreteerida rohkem jalakäijaid, kes olevat rikkunud komandanditundi.

Majdanekis oli päevi, kus vangidel oli keelatud kasutada tabureette ja lusikaid — siis kükitati ja larbiti suppi üle kausiääre.

Oswięcimis ja Dachaus sunniti kaasvange peksma, keeldumise korral aga lasti maha.

Viinis pandi tänavat hambaharjadega puhastama.

Mauthausenis oli väga populaarne jäine dušš. Selle all jäätusid vangid koos riietega. Esseslased nimetasid seda saunaks.

Gusenis oli ohvitseride-sõjavangide barakis kehtestatud premeerimine: saja kättesaadud kirbu eest anti sigaret.

Laagris Võtebski lähedal, Sobibóris, Birkenaus ja Hammelsburgis sunniti kurnatud, vaevu jalgu järelevedavaid inimesi taguma preisi paraadsammu, nii nagu marsiti paraadidel füüreri ees.

Melkis saadeti vaevu jalul seisvad vangid puude otsa linnupesi lõhkuma ja sealt mune tooma. Ja häda sellele, kes alla tulles muljus katki ühegi muna.

Gross-Rosenis ja Sachsenhausenis haavati vange mürgiste nooltega ja tehti neile mürgisüste, et kontrollida mürkide mõju ja täpsustada, millised annused on surmavad.

Üht-teist oli Étienne kuulnud varemgi, paljust aga sai teada siis, kui kambris algas vaidlus fašismi sisu ja palge üle. Asi sai alguse sellest, et vägilase kerega onku, tankitõrjemees Zaznobin nimetas sakslasi fašistlikuks rahvuseks. Kastuss Šostak vaidles vastu: sellist rahvust pole olemas. Ja meenutas sakslasi-antifašiste, kes istusid koonduslaagrites. Ent Zaznobin jäi kindlaks ja kinnitas oma bassiga poolihääli: ainuüksi esseslasi on üle miljoni, miljonid sakslased kasutavad orjatööd ja miljonid nuusutavad rahulikult krematooriumite korstnatest tõusvat suitsu, millel on põlenud liha lõhn.

Tol päeval piinasid Étienne'i kõhahood ja seetõttu ta vaidlusse ei sekkunud. Teda ei huvitanud, kas saksa rahvast saab nimetada fašistlikuks rahvuseks või mitte, vaid piinas mõte: kas sakslastele jätkub ühest põlvkonnast, et teadvusest välja ajada kogu see vastik, fašismi poolt sissesöödetud jõledus ja jälkus, kõik räpased ideed, mida Hitler oli tagunud «aaria rassi poegade» pähe? Aga vahel võib rassilise diskrimineerimise eest jälitaja tekitada suuremat kahju kui jälitatav . . .

Étienne mõistis, et Castelfranco on temale ja kambrikaaslastele ainult vahepunkt. Lõpevad pommitamised ja raudteeliiklus taastatakse, neid viiakse Austriasse või veelgi kaugemale.

Iga Castelfrancos viibimise päev on täis surmaohtu, mitte kõik pole sellised molutajad nagu vana Caruso. Ja mitte alati ei oska nägu ära pöörata, suure kasvuga naabri selja taha peita või pead norgu lasta.

Aga ka kiire evakueerimine ei tõota midagi head.

Starostin kutsuti kontorisse, kindraleid ja polkovnikuid võeti eriarvele. Toas, kus ootasid registreerimisele väljakutsutud, märkas ta valgepäist inglise lendurit. Too oskas kavalusega ligi astuda ja teatada, et pärast nõupidamist Kairos olid ka Teheranis kohtunud Roosevelt, Churchill ja Stalin.

«Aga teine rinne?» küsis Étienne sosinal.

«Pole midagi kuulda.»

«Varem või hiljem teevad teie omad dessandi. Aga nähtavasti arvab Churchill, et venelasi on veel liiga vähe hukka saanud.»

Inglane vaikis.

Toas, kus Starostini üle kuulati, vedelesid põrandal verised kaltsud, mida tahtlikult ära ei korjatud. Üle kuulas rasket haavatasaamist tähistava märgiga sturmbannführer. Märk oli kullatud, loorberipärja ja ristatud mõõkadega. Kui sturmbannführer laua tagant välja tuli, kõikus ta tugevasti, ja mitte ainult lombakuse pärast. Ülekuulamine oli kiire, tõlki polnud vaja. Starostin vastas saksa keeles. Kui sturmbannführer teada sai, et ooberst on vangis sõja algusest, aga rindel tegeles gaasimaskidega, tegi sakslane põlastava grimassi, pöördus ükskõikselt kõrvale ja käsutas: «Tagasi kambrisse viia!»

Ja pidi see just nii juhtuma, et Starostinil tuli kambrisse tagasi minna Caruso saatel. Kuidas see sinna juhtus? Ülekuulamisele tõi teda ju teine vangivalvur.

Kui ületati vanglaõue — Étienne natuke eespool, Caruso järel —, lisas konvoeerija äkki sammu, astus konvoeeritava kõrvale, pöördus tema poole ja ütles:

«Ma mõtlesin siin omaette . . . Giglil on siiski õigus, kui ta lõpetab «Frederico nutu» teises vaatuses puhta si-ga. Siin lausa pressib peale dramaatiline, pinev crescendo. See on kogu ooperi kulminatsioon!»

«Aga mina arvan endist viisi,» vastas Étienne südame kloppimist tagasi hoides kiirustamata. «Mina arvan, et laulja peab partituurist rangelt kinni pidama. Isegi Giglil pole õigust parandusi teha. Ilustada ooperit kasulike nootidega!? Milleks? Ainult selleks, et veel kord esile kutsuda publiku ovatsiooni!»

«Aga milline ovatsioon see oli! Bravo, bravissimo!!» Caruso vaatas ringi ja lisas sosinal, nagu usaldades kõige suuremat saladust, mida võis vang teada saada vangla kogu kolmesaja aastase eksisteerimise jooksul: «Ma kuulasin Giglit «Arlitaris». Kolmandal detsembril neljakümne esimesel aastal. Milline esietendus! . . . Aga puhta si osas «Frederico nutus», kui ta laulab: «Nii palju muret tood sa mulle, kahjuks!» Ütleme nii, et kumbki meist jäi oma arvamuse juurde.» Caruso vaikis sobival hetkel. Mööda sammusid kaks vangi, nad kandsid kanderaamil seotud kätega laipa. Hetk hiljem lisas Caruso: «Soovin, et teie, sinjoore Kärtner, kaotaksite minu igaveseks silmist. Meie kolmas kohtumine oleks vist liigne. Tollal austerlane, nüüd venelane . . . Öelge saladuse katte all, kellega tuleb mul tegemist teha järgmine kord?» Caruso ohkas sügavalt. «Muide, kolmandal korral te mind siit enam ei leia . . .»

Öösel aeti vangikolonni läbi inimtühja, vaikseks jäänud ja pimendatud Viini. Vilkusid konvoeerijate taskulambid. Kas oli öösel konvoeerijaid rohkem või torkas iga vilkuv jaaniussike silma? Nii või teisiti, kolonn liikus, ja teda ümbritsesid tihedalt vilkuvad tulukesed.

Ešelon oli Lõunavaksali tagahoovis maha laaditud pärast keskööd. Seejärel oli tambitud tundi kolm apellil. Siis jaotati vangid rühmadesse ja jälle loeti pead kokku.

Étienne'i ülessongitud mälus kerkisid üha selgemalt esile kunagi tuttavad tänavaristid ja ta hakkas ruttu linnas orienteeruma. Tema selja taha Lõunavaksali lähedale, vaiksele Reisnerstrassele, jäi Nõukogude Täievoliline Esindus. Étienne ei olnud ka Viinis esindust külastanud, aga ammustel aegadel käis ta sellest korduvalt mööda.

Kusagil kaugemal, vasaku õla taga kõrgus Schönbrunni loss. Étienne oli lossi lähedal korteris olnud, kui tema juurde saabus Nadja kümneaastase Tanjakesega. Nad olid Viinis vastu võtnud 1932. aasta uusaastat. Tanja oli end õhtusöögi ajal unustanud ja hakanud laulma: «Hurraa, hurraa, Nõukogudemaa!» Hea, et teenijaskond ei kuulnud. Nad pidid ju siis saksa keelt rääkima. Praegu polnud Viinis märgata lumekübetki, aga mägedest õhkus talve hingust. Kunagi ammu, rahulikel sõjaeelsetel laupäevadel, sõitsid samasugustel lumeta tänavatel Viinis hommikul pikad autovoorid, kõik läände, mägede suunas. Autode katustel lamasid või tolknesid püsti suusad, mis näisid võõrkehadena teisest aastaajast.

Ta oli näinud Viini tänavatel kena presidendiautot, millel numbri asemel uhkeldas Austria riigivapp. Oli näinud kantsler Schuschniggi autot traditsioonilise number 1-ga. Ta oli olnud ka vastuvõtul kantsleri residentsis Ballhausplatzil. Sinna tormasidki sisse Skorzeny bandiidid, aga Seyss-Inquart, kes viibis hoones, avas neile küljeuksed. Kas kantsler Schuschnigg on veel elus ja kus teda peidetakse? Inglise lenduri teatel istub Schuschnigg Sachsenhauseni koonduslaagris.

Seekord sattus inglane Starostiniga ühte kolonni. Nad olid seisnud apellil kõrvuti ja sammusid nüüd külg külje kõrval, ajades juttu inglise keeles.

Juba apellil oli inglane jaganud naabrile kõiki talle teadaolevaid üksikasju liitlaste ebaõnnestunud lahingutest Itaalias, Garigliano, Volturno ja Sangro jõeorgudes, samuti lahingutest Monte Cassino linna pärast. Jaanuari lõpus ja veebruari alguses olid seal käinud verised lahingud ja liitlased seletasid ebaedu sellega, et linna kohal on mägi, mäel aga ligipääsmatuks kindluseks muudetud Püha Benedictuse klooster. Liitlased otsustasid

kloostri purustada, aga ei suutnud hoida oma otsust saladuses ja sakslased valmistusid võimalikuks tormijooksuks hästi ette. Sakslased ei asunud kloostrisse endasse, vaid kasutasid ümberkaudsed künkad ära tulepositsioonide ja vaatluspunktide jaoks. Liitlased heitsid alla lendlehti, milles hoiatasid munki ja elanikke, et need lahkuksid hoonetest, aga järgmisel päeval oli taevas pommitajatest must ja kloostrist jäi järele kivihunnik. Ja mida liitlased saavutasid? Monte Cassino muutus ligipääsmatuks kindluseks, sest sakslastel oli nüüd kergem ja hõlpsam kaitsta varemeid ja kivikuhilaid. Sakslased ei pruukinud karta katuseid, mis võivad pähe variseda, kivid aga kulusid kaitseliinide ehitamiseks; maa-alused käigud ja keldrid muutusid läbipääsmatuiks... Kahjuks kordasid inglased Hitleri viga.

Hakkas juba koitma ja linn oli paremini näha. Algul hakkasid silma Schubertringi paljad puud.

Kaugelenägelik inglane suutis esimesena lugeda kirju ja tänavasilti nurgamajal.

Viin saatis neid kaubamajade, kaupluste ja poekeste tohutu arvu ja lõputu mitmekesisusega. Nälginud tulnukad jäid täiesti ükskõikseks pankade, moemajade ja juveeliäride vastu. Aga nende pilke köitsid magnetina koloniaalkauplused, vorsti- ja toiduainetepoed, kohvikud, restoranid, õllesaalid, mille juures vana viini kombe kohaselt seisid kõnniteel õllevaadid, — tõmbas kõik, kus müüdi söödavat ja kus võis kunagi kõhu kõvasti täis süüa.

Mõlema tähelepanu köitis kondiitriäri, mille kullatud kringlil oli kiri: firma asutatud 1835. aastal. Étienne aeglustas isegi sammu. Pole naljaasi, siin oli üle saja aasta järjest küpsetatud kuulsaid viini saiu ja kooke. Raske oli isegi ette kujutada, kui palju toitvat ja maitsvat magusakraami olid pagarid ja kondiitrid küpsetanud sajandi jooksul! Kogu seda nälginud vangide kolonnile oleks jätkunud toitu viimsepäevani.

Kolonn aga venis samal ajal vanalinna kitsaste tänavate vahel. Siin muutus sadade jalgade müdin ja lohin valjemaks. Järskude kivikatuste vahel kord ilmus, kord kadus Sankt Stephani toomkiriku tornitipp. Püha Stephani nimepäeval, 26. detsembril, oli Étienne istunud veel Castelfrancos. Kuidagi ei saa ta sellest pühakust eemale hoida! Kord istub ta pühaku nimega sunnitöösaarel, kord aetakse teda kuhugi vanglasse Sankt Stephani toomkirikust mööda. Étienne mõtles sellele ja vaatas toomkiriku kivipitsidest kootud nooljat torni.

Tänavasildid viitasid, et neid viiakse mööda Liechtensteinstrasset ja Étienne tuli välja oletusega, et neid ootab arvatavasti vangla linna üheksandas rajoonis, Alserstrasse kandis. Viinis kutsutakse seda igiammusest ajast Landesgerichtiks, Liidumaakohtuks. Möödus pool tundi ja Étienne võis veenduda, et tema kurb oletus oli õige.

Kas oli märtsihommik nii tige või sundis teda auklikus vatikuues lõdisedes turri tõmbuma lähenemine vanglale?

Étienne hoidus sapöör Šostaki, oma päästja lähedusse. Värinaga mõtles ta, mis oleks temaga juhtunud, kui seltsimehed poleks tol ööl vangivagunis talle appi tulnud... Konrad Kärtner oleks otse mahalaskmisele sammunud...

Aga praegu, kui vintsutatud ka poleks olnud Starostin, millise vaevaga ta ka ei oleks jalgu järele vedanud, ta tundis end sõdurina rivis, ta ei kaotanud meelekindlust, sitkust, võitlusvalmidust ja usku võidusse.

Niiskel kevadhommikul toimetati polkovnik Starostin sõjavangide-ohvitseride rühmas Landesgerichtist Morzinplatzile, kus asus poliitpolitsei ja Gestapo valitsus. See koletu ja suur hoone asus Donaukanali lähedal. Morzinplatzil oli halb kuulsus. Seal piinati ja peksti keldrites ülekuulamise ajal. Kui inglise lendurit sinna viidi, lõi ta kolmel korral risti ette ja suudles kaelas rippuvat talismani.

Polkovnik Starostini ülekuulamine läks üsna ladusalt. Ta vastas küsimustele kindlalt ja tema legend ei äratanud kahtlust. Ülekuulamise juures viibinud banderalane püüdis küll Starostini segi ajada ja teda vastuoludes paljastada, kuid see ei läinud tal korda.

Omal ajal oli Étienne Santo Stefanol kartnud, et jääb nüri mõistusega. Ent ülekuulamise hetked Morzinplatzil tõid talle tagasi mõtte noorusliku lennukuse. Ülekuulamise õnnestumine tuli panna eelkõige tema taibukuse arvele.

Kui Starostin oleks olnud noorem ja tervem, oleks ta võinud loota, et ta saadetakse sõjatehasesse, kaevandusse, pommituste läbi lõhutud raudteed remontima või mõisasse loomalauta. Peaasi, et Landesgerichti vanglast ei aetaks Doonau sadamasse. Nende tee, keda sadamasse toimetatakse, viib surmalaagrisse, mis asub mööda Doonaud ülalpool.

Täitusid kõige hullemad oletused. Neid laaditi vangipraamile ja puksiir hakkas vedama neid vastu voolu. Väikesed jääpangad toksisid vastu praami poorti, kraapisid seda ja purunesid vaikse klirinaga.

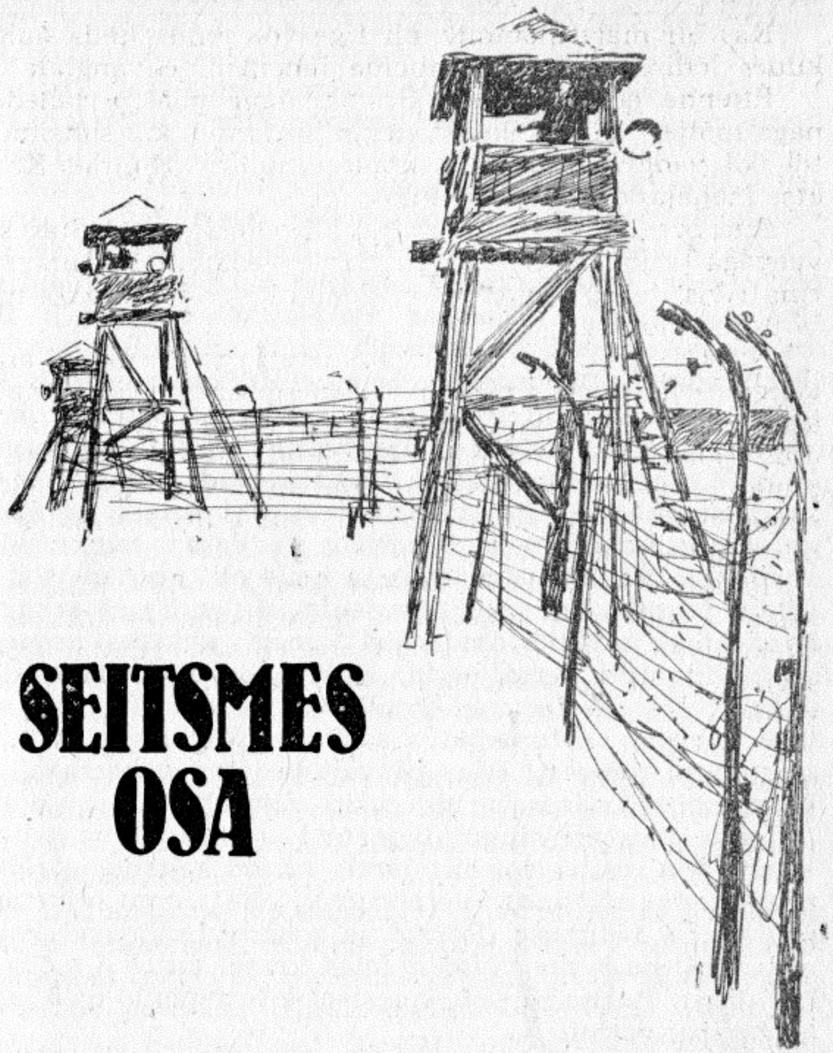

SEITSMES OSA

124.

Étienne'ile jäi hästi ja kauaks meelde päev, mil Mauthausenisse saabusid itaallased. Need olid sõdurid ja ohvitserid, kes pärast Itaalia väljaastumist sõjast keeldusid sõdimast koos Wehrmachtiga, jätsid maha relvad ja nõudsid kodumaale saatmist. Eilsetest Hitleri liitlastest olid saanud surmalaagri vangid. Vanglaväravad olid pärani, itaallased sammusid viiekaupa reas. Nad olid sõjaväevormis ja neile oli lubatud jätta isegi sõjaväelised eraldusmärgid ja ordenid. Kolonni ees sammus kindral, tema järel astusid ohvitserid kunagi uhketes mundrites. Eriti viletsad näisid bersaljeerid, kelle peas olid katkutud sulgedega kübarad. Algul töötasid itaallased püüdlikult kivimurrus. «Töö teeb vabaks!» Arusaamatus selgitatakse peatselt ja nad vabastatakse ausa töö eest! Päev-päevalt jäi jõud vähemaks, haihtus usk lubadustesse, näruseks muutusid oliivrohelised mundrid ja sinelid, mis paistsid silma ülejäänud vangide kirju riietuse seast. Varsti jäid itaalia vormist järele kirjud kaltsud ja räbalad. Ja ka need, kes ei töötanud Steinbruchis, olid ammu minetanud mehise sõjaväelise välimuse. Püksid ja mundrid rippusid kottidena, aga eriti torkasid silma tavatult laiad kraed. Justkui oleks keegi totakas rätsep Itaalia sõjaväe spetsiaalselt riietanud mõõtmetele mittevastavasse vormi.

Miks tõmbas Étienne'i nii tugevasti itaallaste poole? Nad olid ju nii palju aastaid teda trellide taga pidanud? Jah, aga nende trellide taga istusid ka itaalia antifašistid. Aga itaalia naiste ennastsalgav suuremeelsus!

Kui ta oleks olnud usklik, nagu valgepäine inglise lendur, oleks ta korduvalt palvetanud Giannina, Ornella, Erminia, Paradisio politseijaoskonna tundmatu teenija ja paljude teiste eest...

Talle meeldis itaalia iseloom, mida polnud suutnud rikkuda isegi Mussolini. Kuigi itaalia fašism oli vanem saksa omast, ei tunginud ta nii sügavale kõigisse ühiskonnakihtidesse ja ei avaldanud nii laostavat mõju rahvale. Näiteks oli Étienne kindel, et Itaalias ei oleks saanud tekkida koonduslaagreid sõjavangide massiliseks hävitamiseks. Narinaabrid, Lääne-Ukrainast pärit poolakad, rääkisid, et itaallased ei osalenud elanikkonna vastu sihitud

terroriaktides, haarangutes, läbiotsimistes ja hukkamistes. Võibolla polnud itaallased veel unustanud oma vabadusvõitlust, sakslased aga pidasid juba ammu anastussõdu. Étienne sai poolakatelt teada, et itaalia sõdurid olid andnud relvi neile, kes valmistasid ette ülestõusu Lvovi getos.

Kust siis sellisel juhul tekkisid vangivalvurid Kaktus ja «Primol on alati õigus»? Need oleksid sobinud igasse sonderkommandosse, teinud head karjääri Kaltenbrunneri juures ja võinud tõusta laagriülemateks. Kust tekkisid mustsärklased, kes jootsid arreteeritud töölistele vägivaldselt kastoorõli? Jah, nagu öeldakse, igas peres on oma must lammas. Ja oleks naeruväärne oletada, et mingid rahvusliku iseloomu jooned laienevad tingimata igaühele.

Jõululaupäeval nurusid itaallased välja loa palvuseks — sellistel päevadel olid isegi esseslased leplikud, tahtes näida jumalale korralike inimestena. Laagrisse oli hiljuti aetud salk Milanos poolteist kuni kaks nädalat tagasi haarangutel kinnivõetud itaallasi. Selle salgaga saabus ka noor padre Andrea. Ta polnud kurnatud, nagu laagri vanad asukad, ja suutis palvust pidada. Jõulupühad oli sobiv ettekääne, et palvetada kõigi esseslaste ohvrite hingede eest ja ühtlasi maha pidada leinamiiting. Sellest hoiatasid Starostini itaalia sõbrad ja aitasid tal märkamatult nende sekka tulla.

Missa toimus hämaruses. Padre Andreal oli seljas sutaan ja peleriiniga mantel, vangiriietusest oli tal ainult triibuline barett, mille ta ruumi sisenedes maha võttis. Ukse kõrval seisis soosivalt muhelev esseslane.

Padre Andrea laulis «Ave Mariat». Paljud nutsid, ka Étienne oli vapustatud leinaviisist. Kauni tämbriga kõlav tenor tungis igasse barakinurka ja voolas kergelt läbi kuulajate tiheda ringi. Missa järel lubas esseslane laulda ka ilmalikke laule. Esseslasel polnud midagi selle vastu, et kuulata napoli laule imekaunis esituses. Sakslane ei muianud enam, teda oli tahtmatult haaranud vabaduse ja kodumaa järele igatseva hääle võimujõud... Keegi naridel istunuist meenutas kuulsat tenorit Giglit ja nimetas teda reeturiks. Tuli välja, et Gigli oli laulnud Hitlerile, ja korduvalt! Vaat millepärast oli vihane rahvahulk piiranud tema maja Roomas ja ta ei julgenud tänavale nina pista! Kasutades valvuri võhiklust lauldi ka Garibaldi hümni. Traagiliselt kõlas esimene rida: «Avanevad hauad, surnud tõusevad!»

Starostin peitis end kolmandal narikorrusel, itaallaste selja taga. Tema kõrval istus noormees; otsustades selle järgi, et ta oli köveras kui sikusarv, oli ta väga pikk. Starostin tõmbas teda äkki varrukast:

«Kas te ei tunne mind?»

«Ei.»

«Olite kapral? Karabinjeer?»

«See oli nii ammu . . .»

«Cecchini?»

«Ja-ah.» Noormees ei saanud tagasi hoida imestust ega püsida paigal.

«Te toimetasite mind Torinost «La Regina del Cielosse». Kas mäletate meie söömaaega vagunis? Saiad singiga. Veerand kanapoega kartulitega. Pasta asciutta paberituutus, bel paese juust. Mõned pirnid. Ja vist pudel frascatit.»

«Ah, sinjoore, ärge olge julm. Kõik korraga üles lugeda! Toit on jumalate jaoks . . .»

«Aga meie õhtusöök? Mäletate, ma valvasin siis teie karabinjeeride und?»

«Kuidas te mu ära tundsite?» Cecchini tõmbas käega kohmetult üle näo; ta pole ammu enda sarnane. «Ja isegi nime mäletate . . .»

«Mul on hea mälu. Mul pole õigust midagi unustada . . . Noh, aga et teie mind ära ei tundnud, seda võib lihtsalt selgitada — ma poleks ka ise end ära tundnud . . .»

«Võib-olla oleksite pidanud tol ööl põgenema?» jäi Cecchini mõttesse. «Austria piir oli lähedal. Üle piiri — ja kodus.»

«Minu kodu on kaugemal. Tookord konvoeerisite te austerlast, aga nüüd elan ma vene nime all.»

Étienne otsustas, et ohutum on tal endal Cecchiniga juttu alustada, sest noormees oleks võinud ta ära tunda hiljem. Targem oli endal üles tunnistada, et ta on venelane, kui jääda Cecchini silmis austerlaseks. Too oleks võinud juhuslikult midagi öelda, hoopiski tahtmata Starostinile paha teha.

Cecchini kergitas imestunult ilusaid kulme ja noogutas kiiruga, andes mõista, et oli vastu võtnud nende tutvuse uued tingimused. Étienne aga silmitses teda ja imestas: kuidas õnnestus noormehel Mauthausenis nii ilusaks jääda? See selgus peagi: veel kaks nädalat tagasi oli Cecchini olnud vabaduses.

Kui sinjoore mäletab, Cecchinile oli juba tollal karabinjeeriteenistus vastumeelt. Aga kui sakslased heitsid maha maski, näitasid oma tõelist palet ja tahtsid orjastada tema kodumaad, astus ta 106. garibaldilaste brigaadi. Brigaad tegutses Milano lähistel Olona jõe orus. Selle juht oli Giovanni Pesce.

«Kas mitte too Pesce, kes Hispaania sõja ajal Ventotene saarele asumisele saadeti?»

«Toosama.»

«Asumisel oli ta üsna noore poisina.»

«Jah, vist kaheksateistkümneselt.»

Kes küll ei kuulunud 106. brigaadi koosseisus võidelnud Valteri salka! Selles sõdis isegi krahv Caccia Dominione. Ta varustas salka osavalt sakslaste ladudest ostetud või varastatud automaatidega. Krahv käis ringi mustas keebis, millesse oli end mässinud peast kandadeni. Ta ei sarnanenud partisanidega, pigem meenutas vandenõulast, kes on ilmunud ülesannet täitma otse möödunud sajandist; vanasti oli selline väljanägemine karbonaaridel ja insurgentidel.

Päris 1944. aasta oktoobri alguses osales Cecchini kõrgepingeliini tugimastide õhkimise operatsioonis Garbagnate lähedal. Läks korda mitme sõjatehase töö seisma panna. Õhkijad põgenesid, fašistid jälitasid neid Cuchu mõisani. Bozenti jõeke oli eelmisel suvel ära kuivanud ja ainult vihmade ajal täitus jõesäng sogase veega. Hea, et oktoobri alguses vihma ei sadanud! Diversandid peitsid end silla alla ja fašistid kaotasid jälje. Pärast liiguti mööda jõesängi, neid varjasid kallastel kasvavad puud. Veelgi varem oli Cecchini lasknud õhku raudtee ja ešelon oli lennanud kraavi.

Kokkusaamised olid toimunud Milanos Copernico tänava kirikus. Tavaliselt valitses selles kirikus hämarus. Kahel pool altarit süüdatud küünlad heitsid ähmast valgust. Pinkidel istusid ja palvetasid naised, kelle seas varjasid end tõelised kangelannad!

Rünnakus Kohtupalees asunud saksa staabile osales ka naispartisan Kalake. Oli lämbe õhtupoolik ja alumise korruse aknad olid pärani lahti. Partisanidel oli teada, et alumisel korrusel asuvas kantseleis vormistati nende itaallaste nimekirju, keda kavatseti saata Saksamaale sundtööle. Granaadid lendasid ruumi sel hetkel, kui seal asusid saksa ohvitserid. Saksa staabi akendesse lendasid granaadid sellesama Kalakese osavõtul.

«Kas teate, miks toda sinjoriinat Kalakeseks kutsuti?» Cecchini ütles neiu hüüdnime õrnalt. «Ta küsis sageli saksa tunnimeestelt, silla või värava, raudteejaama või kontrollpunkti juures seisvatelt tunnimeestelt juua. Igal pool, kus tal oli vaja peatuda, ringi vaadata või kauem jälgida . . . Kalake käis Copernico tänava kirikus koos sõbratariga. Mul on meeles, kuidas nad tol päeval tulid kandekottidega ja jäid seisma meie meeste kõrvale, kotid aga panid marmorpõrandale. Sinjoriinad jäid sinna palvuse lõpuni, aga meie hiilisime kikivarvul välja ja võtsime kotid kaasa. Neis lebasid viitsütikuga miinid. Ega te ei ole kuulnud midagi ohvitseride klubi saalist Milanos?» Starostin raputas eitades pead. «Neli pommi . . . 11. augustil 1944, kell 20.50 . . . Ah, armas ja vapper Kalake! Kui palju kordi käis ta kohtumas Copernico tänava kirikus! Aga enne kirikusse jõudmist kandsid sinjoriinad kotte ju peaaegu läbi kogu linna, patrullidest mööda, riskeerides jääda haarangu ja läbiotsimise kätte . . . Meile kõigile oli kirik lihtsalt kokkusaamise koht, aga Kalake jõudis alati ka usinalt palvetada. Ta palvetas meie kõigi eest, ja mine tea, äkki jäigi sellepärast meie salk kättesaamatuks. Üks diversioon järgnes teisele. Meie pärast kehtestasid fašistid Nervianos uue korra: kauplused suleti kell 17.00, komandanditund algas juba kell 18.00. Sellest ajast

peale keelati jalgratturitel sõita hulgakesi. Kontrollpunktile lähenedes tuli kümne meetri kaugusel maha tulla rattalt ja punktist möödudes minna veel kümme meetrit ratta kõrval jalgsi. Meie aga sokutasime vastuseks miinid transformaatoriputkadesse ja panime Isotta Fraschini tehase seisma.»

«Mis oli selle sinjoriina õige nimi?»

«Selles häda ongi,» õhkas Cecchini raskelt. «Nii ma kutsungi teda Kalakeseks. Unes ja ilmsi.»

«Ja kust on see nimetu sinjoriina pärit?»

«Vist Milanost.»

«Ma elasin kaua Milanos,» elavnes Starostin. «Ja mäletan sealseid häid inimesi. Üks Milano neiu tegi mulle palju head . . .»

Cecchini ei märganud Starostini erutust ja et mees tahtis veel midagi lisada. Noormees vajus õnnelike meenutuste hõlma, aga õnn, nagu teada, on egoistlik ja tähelepanematu.

Kuidas sattus Cecchini Gestapo kätte? Rumala juhuse läbi! Kas pole kurb: sellistest lugudest puhtalt välja tulla ja jääda tavalisse haarangusse! Tol päeval, 10. detsembril 1944, saabus Milanosse Mussolini ja hommikust peale tegeldi ettevaatusmeetmetega. Cecchinit ei kuulatud eriti karmilt üle ega piinatud, teda peeti tavaliseks desertööriks. San Vittore vanglast saadeti ta Monza vanglasse ja sealt vahemaandumiseta Mauthausenisse. Siin oli ta uus, seepärast polnudki tal seljas sõjaväevormi räbalaid, vaid laagrirõivad.

Võib-olla oli ettevaatamatu alustada Cecchiniga vestlust, usaldada teda ja pühendada ta toimunud metamorfoosi? Étienne aga uskus oma intuitsiooni. Endise karabinjeeri omapoolne avameelsus kinnitas, et Étienne polnud eksinud ka seekord.

Nad jätsid hüvasti nagu vanad sõbrad, kes olid teineteist leidnud pärast juhuslikku lahusolekut.

125.

Apell venis seekord pikale. Kõik olid läbikülmunud, peale surnute, kes samuti osalesid õhtuses loenduses: kantselei nimekirjades loeti surnuid järgmise hommikuni elavateks, aga laupäeval surnud vang «elas edasi» esmaspäevani. Täpse arvepidamise jaoks kanti ka nemad välja.

Lähemast valvetornist jälgis poolpaljaid vange kasukasse mähitud tunnimees.

Vahitornidel olid klaasid ees, et tunnimehed ei külmetaks. Tornis seisis ahi ja õhtueelsesse kahvatusse taevasse tõusis peenikesest korstnast suitsuvine. Kui pilk peatus tunnimehel, hakkas Étienne'il veelgi külmem.

Vahitornide suitsuviirusid polnud peaaegu märgatagi lähedu-

ses krematooriumi korstnatest paiskuvate tihedate suitsupilvede kõrval. Iiveldama ajav rasvahais levis kuhugi Doonau suunas, aga pimeduse saabudes võis näha korstnate otsas leekide sähvatusi.

Kui palju kordi oli Starostin juba käinud Appellplatzil, kui palju kordi oodanud käsklust: *«Mützen ab!»*? Mitusada tundi oli ta seisnud paljapäi, käed püksiõmblustel?

Teda võis nimetada kogenud, kõikenäinud Häftlingiks, see tähendab vahialuseks. Argikogemused ütlesid talle, et pesuruumis ei tohi asju käest lasta — vehitakse sisse; kapodest ja konvoeerijatest aga on ohutum eemale hoida! Ära vali kolonni marsi ajaks kohta ei esimeses ega viimases reas; söögijärjekorda seistes mõtle, kuhu seista, et söögini jõuaks siis, kui ammutatakse nõu põhja, kus lurr on paksem; arvesta iga sammu, väldi liigset liigutust, õpi kokku hoidma lihaseenergiat; kuumaga tööta varjus, külmaga päikese käes; oska kasutada iga puhkuse- ja rahuhetke; õpi näitama, et sa töötad; kaitse nende eest, kes on metsistunud, oma toitu, soojust ja und!

Starostin oli lamanud kaua reviiris, kuhu ta sokutasid ustavad sõbrad. Oli vähe lootust, et seal õnnestub ravi saada. Ent täiendav leivaports, kruusitäis ersatskohvi ja poolteist portsu supilurri — need polnud tema olukorras üleliigsed. Haigusloosse ilmusid võltsitud sissekirjutused ravi käigu kohta; sõbrad hoolitsesid, et sinna ei kantaks õiget diagnoosi. Vajalikke ravimeid polnud. Aeg-ajalt toodi reviiri eraapteekidest rekvireeritud ravimeid. Mida seal küll polnud! Nii juuksekasvatusvahendeid kui ka rasedusvastaseid pille! Reviiri osakonnavanemaks oli vang, kes oli erialalt kirurg, günekoloog ja ämmaemand. Oli aeg, kus ta oli seisnud elu tekkimise juures. Ema veel mitte näinud vastsündinu esimene kisa ja esimest korda õrnalt võsukest silmitseva ema õnnelikud silmad! Aga viimasel aastal on ta elu alguse asemel olnud ainult elu lõpu juures.

Starostin ravimeid ei saanud, neid asendasid rõõmsad sündmused, millest põrandaalustel seltsimeestel õnnestus teada saada raadiost. Seal, reviiris, sai ta teada, kuigi hilinemisega, et vabastatud on tema armas Valgevenemaa, Leedu ja Läti, ning nõukogude sõdurid on astunud juba Preisimaale. Põrandaalused püüdsid 7. novembril Moskva raadiosaadet, kuid see neil ei õnnestunud ja Moskva asemel hakkas rääkima London. Tol päeval oli Churchill alamkojas tunnistanud, et Venemaa õlgadel on sõja peamine raskus ja Venemaale kuulub peamine teene Hitleri purustamisel. Jõuluõhtul esines raadios Goebbels ja teatas kräbedalt, et on alanud sakslaste pealetung Ardennides. Goebbels, kogenud näitleja, oskab häält valitseda — ta on lõplikus võidus kindel! Enne kui reviirist täiesti välja kirjutati, sai Starostin teada, et Nõukogude ja Poola väed olid vabastanud Varssavi . . .

Starostin tuli tagasi oma plokki ja nägi apellil vähe tuttavaid nägusid. Oli saabunud ešelon Bayreuthi vanglast. Barakkidesse nr. 11 ja 12 olid paigutatud uustulnukad.

Apellil seisis Starostini kõrval keegi kaukaaslane. Miks ta nii tähelepanelikult teda uuris? Ja miks ta end nii kiiresti tutvustas?

Järgmisel päeval sattus Sergei Mamedov uuesti apellil naabriks ja nähtavasti mitte juhuslikult.

Kui Starostin käskluse *«Mützen ab!»* järel bareti peast võttis, uuris Mamedov teda üksisilmi. Hallid, pikaks kasvanud juuksed üle pea lükatud. Põsesarnad pinguli naha all. Nina kõrval sügavad kurrud. Hallikassinised silmad vaatavad valvsalt ja väsinult. Starostinil on laubast kuklani ulatuv masinaga juustesse aetud vagu («Hitlerstrasse»), kuid tema ilme on siiski hingestatud. Apellil seistes köhatas ta aeg-ajalt. Mamedov märkas tema kuuel punast vinklit ja tähte «R».

«Miks te mind vaatate?»

«Mulle tundus, et olen teid kusagil näinud,» ütles Mamedov kõheldes.

«See ainult näis teile,» naeratas Starostin.

«Võib-olla sellepärast, et te sarnanete Lisztiga.»

«Mulle on seda juba öeldud. Mis on teil tegemist Lisztiga?»

«Mäletan hästi tema pilti. Olen endine muusik,» jõudis Mamedov vaevu öelda.

Saatjaskonnast sisse piiratud, lähenes SS-standartenführer Zyreus. Rivi tõmbus sirgeks ja ka Starostin seisis valveseisangus. Zyreusega ei saanud nalja teha. Kõik teadsid nende plokis, kuidas ta oli tähistanud hiljuti neljateistaastase poja sünnipäeva. Poeg pidi õppima tulistama elavate märkide pihta! Zyreus oli üles rivistanud neljakümmend vangi, andnud poja kätte parabellumi, ja poiss laskis kõik maha.

Pärast apelli viidi rivist käruga mööda vangi. Käru liikus lõbusa marsi saatel, aga vangi kaela riputatud, Zyreuse sepitsetud tekstiga tahvel teatas: «Ma tahtsin sooja saada. Soojendan end krematooriumis.» Sai teatavaks, et viidi õnnetut, kelle põgenemiskatse oli nurjunud.

Mamedov ja Starostin jätkasid jutuajamist järgmisel apellil; nad olid juba välja selgitanud, et asuvad naaberbarakkides.

«Kus te vangi sattusite?» küsis Starostin.

«Izjum-Barvenkovo,» ohkas Mamedov. «Aga teie?»

«Päris sõja algusest. Kust te pärit olete?»

«Bakuust.»

«Kus te seal elasite?»

«Kauba tänavas.»

«Kus täpsemalt?»

««Vennad ja pojad Skobelevid» veski kõrval, Mehtijevi maja lähedal, seal, kus on vana sünagoog.»

«Ja Mehtijevi maja vastas on tema tubakavabrik.»

«Kas ka teie olete Bakuust?»

«Olen olnud seal läbisõidul. Elasin Skobelevi majas.»

«Eramus? Seal elasid Šaumjan, Kirov ja Serebkovski.»

«Ja Starostin.»

Mõne päeva pärast, kui vange oli järjekordselt registreeritud ja ümber paigutatud, sattusid Mamedov ja Starostin plokki nr. 17 ühele narile.

Starostin oli ploki vanema Otto Baueri juures kirjutaja abi. Saksa kommunist pidas seda ametit põrandaaluse huvides. Niipea kui Bauer sai korralduse põrandaalusest keskusest, hakkas talle kohe meeldima Starostini käekiri.

Mamedov käis iga päev Doonau ääres, kus laaditi maha küttepuid. Pikki palke kanti kuue mehega. Hiljem töötas Mamedov krematooriumis koristustöödel. Seal anti lisatoitu, kuid töö oli õudne ja ohtlik: räägiti, et ka kõik tunnistajad põletatakse ära.

Lõppes vangide ümberregistreerimine, ja Starostinil õnnestus põrandaaluse-kirjutaja abiga saada vastsaabunu number — R-133042. Naastes reviirist, kus ta oli juhtkonnal halvas kirjas, oli Starostinil alust pidada uue numbriga seotud operatsiooni suureks kordaminekuks.

Ploki nooremkirjutajal, nagu peatselt märkas Mamedov, oli erakordselt rahutu elu. Starostin kadus sageli kuhugi ja tuli narile tagasi alles hilja öösel. Vahel pakkus ta sigareti, tõi kaasa ajalehe või mõne kartuli. Vahel jagas ta viimaseid rindeuudiseid ning Mamedov pidi mõistatama, kust pärineb selline informeeritus ja kes annab lisatoitu.

Ükskord üles ärgates nägi Mamedov, et tema naaber istub naril ja kirjutab midagi läbi kopeerpaberi . . .

Mamedov ei teadnud, kui palju konspiratiivseid niite viib Starostini juurde, kui paljude teineteisele tundmatute, kuid ühise ülesandega tihedalt seotud inimestega ta regulaarselt kohtub.

Kunagi konspiratsiooniseadusi tundma õppides luges Starostin üha uuesti ja uuesti Leninit, hiljem aga . . . hiljem algas palju aastaid kestnud praktika. Ka nüüd pidas ta kinni põrandaaluse revolutsioonilise töö seadustest ja pidas meeles: mida killustatum ja peenem on ühele inimesele antud ülesanne, seda vähem on sissekukkumisohtu, seda raskem on tegutseda nuhkidel ja provokaatoritel.

Starostinil ei olnud küll meeles, kuidas oli Lenin sõnastanud raamatus «Mis teha?» konspiratsiooni ülesandeid, kuid ta oleks nimetanud end kehvaks, oskamatuks ja kogenematuks käsitööliseks võitluses vaenlasega, kui ta oleks alahinnanud tarka nõuannet: osata õigel ajal kokku koguda kõik need peened killud, et koos liikumise funktsioonidega mitte killustada liikumist ennast!

Juba mitmel korral olid nende plokis käinud Starostini juu-

res tundmatud venelased, teistest sagedamini vägilase kasvu käheda bassiga noormees ja tema seltsimees, kõne järgi vist valgevenelane.

Mamedovi narikaaslast ei vajanud ainult venelased. Tema juures käisid salamisi itaallased, prantslased ja valgepäine inglane, kelle kohta Starostin oli öelnud ainult seda, et ta on lendur. Sisse astus ka lätlane Eižens Vēveris, kes oskas mitut keelt.

Üldse Starostin rohkem vaikis ja varjas ning ei kavatsenud olla avameelne Mamedoviga. Ta ei uskunud, kui Mamedov nimetas end intendanditeenistuse majoriks.

«Noh, mitte kuidagi ei suuda sind ette kujutada loomasöödavõi varustuselaos.» Starostin pigistas silma kinni ja ähvardas sõrmega. «Sul, sõber, pole midagi ühist intendanditeenistusega . . .»

«Jakov, kust sa oskad keeli?»

«Lõpetasin sõjaväe akadeemia.»

«Aga seal õpetatakse ainult üht keelt. Ma pole kuulnud, et seal õpetataks itaalia keelt.»

«Ma jõudsin end veel enne sõda diplomaatide kirja panna. Mõtlesin, et sõdida enam ei tule.»

«Ja kus sul siis sõdida tuli? Missugusel rindesuunal sa vangi sattusid?»

«Olin diplomaaditööl.»

«Ja ei jõudnud välja sõita?»

«Just nimelt, ei jõudnud.»

«Millisest riigist ei jõudnud meie saatkond välja sõita ja diplomaat sattus Mauthausenisse?»

«Kas ma ütlen, Mamedov, milles on sinu viga? Sinu küsimused on liiga kvalifitseeritud. Ega sinul ei ole olnud tegemist uurimisorganitega?»

«Kust sa seda võtad, Jakov?»

«Nagu ma olen märganud, räägid sinagi mitut keelt.»

«Jah, ma räägin armeenia, pärsia, aserbaidžaani, türgi ja natuke gruusia keelt.»

«Ja saad vist aru itaalia keelest?»

«Mitte rohkem kui endine muusik *Crescendo*, *moderato*, *pianissimo, fermata.*»

«Ma armastasin väga muusikat. Mida sa mängisid?»

«Viiulit. Hiljem oboed.»

«Mitu positsiooni on viiulil?» küsis Starostin eksamineerija häälega.

«Mitu positsiooni peaks sinu arust viiulil olema? Mina tean seitset. Ja on veel flažolett.»

«Milliseid viiulikontserte sa oled mänginud?»

«Mängisin kunagi Beethoveni, Mendelssohni ja Tšaikovski omi.»

«Ma tahaksin veel kord Mendelssohn-Bartholdy kontserti kuulata,» unistas Starostin.

Ööd, mil kaks narinaabrit poolihääli seda paljude ütlematajätmistega juttu ajasid, katkestas sireenide undamine. Valgus kustus. Lasud. Karjed. Oiged. Ja kõik plokk nr. 17 vahetus läheduses.

Varsti sai teatavaks, et üles olid tõusnud vangid plokis nr. 20, surmamõistetute plokis. Plokki nr. 20 saadetavate kaardil seisis märge: «Tagasitulek pole soovitav», «Pimedus ja udu», «K» (saksakeelsest sõnast «Kugel», see tähendab kuul). Kõik see tähendas surmaotsust. Plokist nr. 20 tööle ei saadetud. Seal istusid nõukogude ohvitserid, eriti palju oli lendureid. Seal olid ka Varssavi ülestõusust osavõtjad ja Jugoslaavia partisanid.

Kolm ööpäeva ei lastud kedagi barakist välja ja igaühe pihta, kes lähenes aknale, avati hoiatuseta tuli. Niipea kui Starostinil kesköö õnnestus välja hiilida, uuris ta välja plokis nr. 20 toimunud ülestõusu traagilised üksikasjad. Teda vapustasid ohvrid, mida kandsid ülestõusnud, kuid oli õnnelik, et mitte kõik põgenikud polnud tabatud. Võib-olla pääseb keegi ja jutustab kunagi õudsest vangilaagrist?

Tookord ei toonud Starostin uudiseid ainult ülestõusu kohta. Ta teatas Mamedovile usalduslikult, et tolsamal ööl oli toimunud suurim õhurünnak Berliinile. Pomm oli tabanud Gestapo hoonet ja kõik vangid Moabiti vanglast evakueeritakse koonduslaagritesse.

Ka varem võis Mauthausenit täiesti põhjendatult nimetada surmalaagriks. Aga pärast seda, kui esseslased surusid maha ülestõusu plokis nr. 20, muutus krematooriumi korstnatest tõusev vastik suits veelgi tihedamaks.

Barakivanem Otto Bauer hoiatas Starostini, et ta ei tohi jääda kirjutaja abi kohale ja peaks ettevaatuse mõttes terrori märatsemise ajaks minema tööle kivimurdu.

Neil päevil sai Starostin rõõmuga teada, et kivimurrus oli hakatud valmistama hauaplaate, -sambaid ja -postamente saksa kalmistutele.

Iga päev lükkasid esseslased kaljult kuristikku mõned vangid, keda nimetati «parašütistideks». Oli juhtum, kui kivimurrus hakati laenguid lõhkama kedagi hoiatamata ja sealt töötajaid välja viimata. Vahel sunniti kive mõttetult paigast paika tassima.

Nendele, kes ei suutnud varjata nördimust ja pahameelt, ütles Starostin:

«See on irvitamine, kuid ärgu meist keegi olgu rusutud meeleolus ja ärritatud. Elagu meis teadmine, et me ei too mingit kasu fašistidele.»

Sellist sihilikku hävitustööd oli tehtud laagris ka möödunud

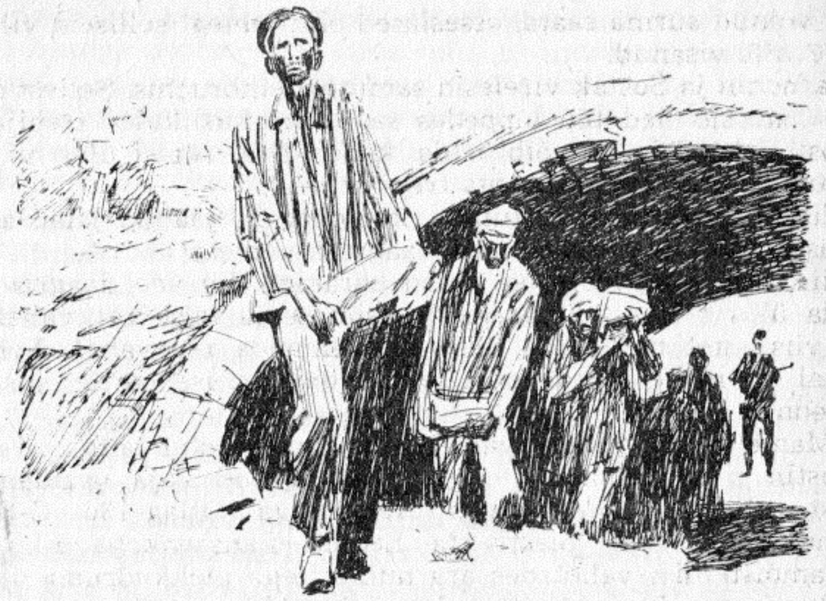

suve lõpus, pärast Hitlerile korraldatud ebaõnnestunud atentaati.

Kivimurrus oli talvel palju raskem töötada kui suvel. Kõige muu kõrval suvel, kui vange aeti läbi metsa, kiskusid paljud maha noorte puude koort ning närisid ja mälusid seda.

Iga päev luges Starostin mäest üles laagrisse viiva trepi astmeid. Sada kaheksakümmend kuus astet. Ja häda talle, kui ta ei suuda nendega toime tulla!

Ühel külmal veebruaripäeval, kui tuul puhus nähtamatu, jäätanud Doonau poolt, olid jalad täis sellist väsimust, et iga aste alistus Étienne'ile hädavaevu.

Kahekümne üheksas aste, kolmekümne esimene, kolmekümne teine, kolmekümne kolmas...

Äkki tundis ta, et teda haarati kahelt poolt tugevasti kaenla alt kinni. Milline kohtumine! Kohe läks tal astmete lugemine sassi. Paremalt toetas teda endiselt suure ja võimsa Zaznobini tugev käsi, vasakult ustav Šostak. Tankitõrjuja sammus vaikides, aga Šostak ei suutnud pidada:

«Kas sa oled kätte saanud viimase käsu, semu?»

«Millise?»

«Käsk on: pea püsti ja tulevikku vaadata!»

«Käsuta vaiksemalt, Kastuss,» müristas Zaznobin, märkamata, et tema hoiatus kõlas valjemini kui seltsimehe jutt.

Étienne ei jõudnud veel küllalt rõõmustada ega küllalt imestada, kui sõprade käed olid ta trepi ülaastmele aidanud. Päevavalgel oleks selline abi olnud võimatu: nõrgaks jäänud kaaslase

oleks võinud surma saata, esseslased olid ennegi selliseid viletsaid kaljult alla visanud.

Zaznobin ja Šostak virelesid samuti Steinbruchis. Sellest õhtust peale sattusid nad töö lõppedes sageli «juhuslikult» trepijalamil Starostini kõrvale ja, võib öelda, kandsid ta trepist üles nii, et ta puudutas ainult puukottadega trepiastmeid.

Millist kergendust ta tundis, kui nõrgaks jäänud jalad astusid viimastele astmetele ja ta seisis laagrivärava ees!

Siin võis juba loota, et jõuad barakini. Jäi veel laagris endas ronida üles neli astet barakkide esimese ja teise rea vahel ning veel viis astet barakkide teise ja kolmanda rea vahel. Noh, aga kui tal on raske ronida oma kolmanda korruse narile, siis aitab Mamedov...

«Mamedov ei olnud avameelne, ta pole intendant...» arutas Starostin naril lamades. «Aga poleks olnud vaja usaldamatuse pärast solvuda. Ta oli koos Arhipoviga Oflag-136 C-Stalagi põrandaalune. Siin päästis ta Leonid Panasenkoga 13. plokis surmamõistetuid, vahetades ära numbritega plekkvõrud.»

«Tead mis, Sergei,» ütles Starostin äkki ja pööras näo naabri poole. «Keegi meist ei tea, kas ta jääb ellu või mitte. On saabunud aeg teineteise kohta rohkem teada saada.»

«Ma olen ammu nõus.»

«Sina imestad, miks ma sõbrustan itaallastega ja kust oskan nii palju keeli... Saad aru, pärast sõda Hispaanias tuli Euroopasse toppama jääda. Enne seda aga, kui Fašismikaitse Tribunal minu üle kohut mõistis, esinesin ma austerlasena.»

«Kuidas sul õnnestus uuesti Starostiniks muutuda?» muutus Mamedov valvsaks.

«See oli juba teel Austriasse. Seltsimehed matsid tolle austerlase teel maha. Ja mina nimetasin oma nime. Ja auastme: polkovnik.»

«Võib-olla võtsid jälle võõra nime laenuks? Võib-olla ei leia ma pärast sõda sind kusagilt? Võib-olla ei ole Moskvas iialgi elanud selline mees — Starostin?»

«Annan sulle sõna, et leiad Moskvast Jakov Nikita poeg Starostini. Ja me kohtume kindlasti. Muidugi ühe väikese tingimusega.» Étienne ohkas. «Kui jääme ellu.»

Kordus vana lugu. Mamedov oli ilmselt solvunud oma narinaabri peale, too varjas jälle midagi ega pühendanud teda oma tegevusse. Juba tollal oletas Mamedov ähmaselt, et tema naaber on Mauthauseni rahvusvahelise põrandaaluse komitee liikmeid.

Pärast ülestõusu plokis nr. 20 peeti vange kivimurrus hilisõhtuni. Starostin naasis jõuetuna ja Mamedov nägi seda. Ent ta ei teadnud, millist muret tõid need viivitused Steinbruchis; luhtusid salajased kohtumised, kuna Starostin hilines sinna; teda polnud kohal ja sidemehed, kes olid tunginud plokki nr. 17 eluga riskides, lahkusid tühjade kätega.

126.

Õhtuti, kui vangid kivimurrust laagrisse tulid, kiirgasid sissepääsutorni kohal ja nurgavahitornides prožektorid. Starostin ei pruukinud näha kivimüüri; ta mäletas, et seal on kive neliteist kihti, kivide kohal aga pealistikku viis okastraati. Seal aga, kus müür katkeb ja kus seisavad isolaatoritega, sissepoole kooldus raudkonsoolid, kakskümmend viis okastraati.

Starostin oli ise kõik need okastraadid üle lugenud, kui ta ükskord hommikul saadeti koristama lund päris traattõkke äärde. Tema pikk vari oli astunud tookord julgelt üle kõigi okaste, postide, isolaatorite ja kõrgpingega traadi. Ise oli ta jäänud vangi, aga vari oli puudutanud vabadust.

Esivärava kaarel oli end haakristi kohal laiali sirutanud värdjalik pronkskotkas. Kui palju inimelusid oli ta minema kandnud oma röövlinokas?

Klaasitud torn teise värava kohal sarnanes majakaga, ainult see majakas näitas teed varjuderiiki.

Kriiksus plekist lipp, millele olid maalitud surnupealuu ja ristatud säärekondid. Must lipp täitis tuulelipu kohustusi. Ta pöörles tuule järgi ja oli alati pahaendeliselt ühel meelel krematooriumi korstnatest väljatungiva suitsuga.

Tollel ööl, vastu 18. veebruari, seisis nende kolonn kaua laagrivärava ees. Oli vähemalt kaksteist kraadi külma ja iga kraadi tundsid piinarikkalt kaltsudesse mähitud puukottades jalad.

Laagrivärav avati alles öösel ja vangid venisid sisse kriuksuva tuulelipu alt, näis et tuule käes koputab kontidega surnupealuu.

Laagrist, kusagilt lähedalt, kostsid raevukas kärkimine ja oiged. Neid summutas arusaamatu müra. Vali solin? Kosekohin, mis kostab keset talve teadmata kust, Doonaust kaugel?

Ploki nr. 17 vangid jäid seisma eelmise kolonni sappa. Kõnekatkenditest võis järeldada, et ees seisid prantslased ja inglased. Starostin tundis teiste seas ära valgepäise inglise lenduri, kellega oli korduvalt kõrvuti olnud ka kivimurrus.

Kolonnid peatati uuesti värava lähedal. Starostin seisis viiest poolsurnust rea paremal tiival ja nägi kõike.

Laagriväravast paremal, kivimüüri ääres rabelesid liuväljal alasti inimesed, neid oli vähemalt viiskümmend. Alasti inimesed libisesid, komberdasid või roomasid viimast jõudu kokku võttes saunaukse, kivimüüri ja tuletõrjevoolikuid hoidvate esseslaste rivi vahel. Vesi purskas tugeva joana ja lõi jalust need, kes ei olnud kukkunud varem kumminuia löögist. Need, kes saunast alasti välja jooksid või, õigemini, keda välja tõugati, olid veel aurupilve varjus. Aur haihtus aga ruttu ja siis olid vahitornidest suunatud prožektorite kiirte valgusel näha punetavsinised vorbid

alasti kehadel. Kumminuiadega läbikolgitud, pooluimased ohvrid sattusid jääkülmade veejugade alla. Ühed ei tõusnudki jäätuvatest lompidest, teised võitlesid jalust rabava veejõu vastu ja surusid end üha lähemale kivimüürile.

Starostin oli juba aru saanud, et kolonne hoitakse siin hirmutamiseks. Igaühte võis tabada samasugune saatus. Olgu tänane hukkamine hoiatuseks kõigile.

Lühikest kasvu, hallide juustega mees rääkis müürist kinni hoides midagi ruttu ja tuliselt. Tal jäi hing kinni, ta hääl kähises ning ta püüdis üle karjuda veekohinast, timukate hüüetest, pooleldi jäätunud inimeste oigeist ja sajatustest.

Algul taipas Starostin ainult seda, et vana mees räägib prantsuse keeles. Siis kuulis ta sõnu «sakslased» ja «fašistid» ning taipas lause mõtet — need on kaks eri mõistet. Siis hüüdis vaevu jalul seisev vanamees midagi vene keeles. Starostin sai aru sõnadest «Nõukogude Liit» ja «vabastamine».

Kes oli see vana mees, kes toetas end vastu müüri ning rääkis vene ja prantsuse keeles? Starostini kõrval seisis Mamedov. Ta tundis ära lühikese hallipäise mehe, kelle mustad silmad ei pilkunud.

«Kindral Karbõšev, Dmitri Mihhailovitš. Olime tuttavad Hammelsburgist peale. Kindral Mitrofanovi sõber. Me istusime koos . . .»

Sel hetkel laskis esseslane voolikuotsa langeda, susin ja vulin jäid vaiksemaks ning Starostinini kostsid sõnad:

«Ärksamalt, seltsimehed! Mõelge oma kodumaale ja mehisus ei jäta teid maha.»

Langetatud voolikuga seisva esseslase juurde tormas kõrgema, auastmega timukas, lükkas mehe kõrvale, haaras vooliku tema käest, reguleeris seda ja rabas rääkija otse temale suunatud tugeva jäise veejoaga jalust.

Hallijuukseline mees püüdis püsti tõusta, haarates nagu pime kätega müürist, kuid jõud oli otsas, keha kattus jäise soomusega ja viimased elutilgad külmusid.

127.

Ikka seesama lahja söödakaalikast supilurr, seesama kruusitäis ersatskohvi ja samasugune turvasmust leivatükk, milles oli nii palju kesi ja saepuru, et süüdates oleks see põlenud jäägitult.

Ja seesama ruumipuudus barakis.

Pea alla pandi puukotad, lamama aga pidi küljeli, jalad põlvist natuke konksus. Naaber heitis täpselt samal viisil, ainult pea vastassuunas. Selle süsteemi puhul mahtus ühele matile neli

magajat. Prantslased nimetasid seda «sardiini moodi magamiseks». Baraki seinal rippusid kuivanud ja värvi kaotanud lillekimbud. Meelespead, karikakrad ja punane ristik olid korjatud veel Mauthausenis 14. juulil — Bastille' vallutamise päeval. Meelespead, karikakrad ja punane ristik — Prantsuse lipu kolm värvi. Ka krematoorium erines Melkis vähe Mauthauseni krematooriumist. Korsten ahenes ülespoole järk-järguliselt, korstnasse olid taotud raudklambrid. Muide, Melkis oli krematoorium vähem koormatud, hoone ise aga oli peidus roheluse keskel, laiaoksaliste leinapajude varjus.

Polkovnik Starostin oli alles Melki saabunud. Teda ei aetud tööle, kuid tal olid juba oma mured.

«Mida teil siin, Melkis, toodetakse?» küsis vastsaabunu tundmatult narikaaslaselt.

«Meil ei toodeta siin midagi, peale surma.»

«Ja ikkagi, mida te siin stollides teete?»

«Peamiselt sureme.»

«Sureme ka mujal. Kuid võitleme,» täpsustas vastsaabunu.

«Meid ei tapa üksnes fašistid,» ütles narinaaber süngelt. «Hiljuti pommitasid meie laagri puruks inglased ja ameeriklased. Oli ka haavatuid, kuid peamiselt tapetud . . .»

Esimene mees, kellega Starostin ühise keele leidis, oli Saška Kapitonov. Tema kuue seljale oli maalitud punane ring; samasugused punased ringid olid vasakul rinnapoolel ja paremal püksisäärel reie kohal — nii oli kergem sihtida, kui elav märklaud kavatseb põgeneda.

«Mille eest sind nii kirjuks värviti?» küsis Starostin.

«Eeskujuliku käitumise eest laagrites.» Ja Saša lisas: «Ma märkasin teid kohe. Niipea kui teil käerauad maha võeti ja meie juurde okastraadi taha lükati.»

Tutvuse esimeste minutite jooksul sai Starostin teada, et Saška oli istunud Hammelsburgi laagris kindral Karbõševiga ühel ajal ja täitnud tema ülesandeid. Viimasest nurjunud põgenemiskatsest peale lugesid esseslased teda surmamõistetuks. Tema laagrikaardi lisalehel oli täht «K».

Teisel kohtumisel tundis Starostin, et Saška usaldab teda tingimusteta. Tegelikult oli tema nimi Timofei Rõmarev. Ta oli saanud raskesti haavata Vjazma all ja nüüd kuulus ta põrandaalusesse keskusesse, mis tegutses Melkis.

Saška aitas Starostinil ühendusse astuda prantsuse kommunistide Auguste Havaise'i ja André Pichoni ning saksa advokaadi Hermanniga, kes oli kaitsnud kommuniste Riigipäeva hoone süütamise protsessil.

Sellest ajast peale võtsid Schreibstube vanemkirjutajad ja tõlgid Starostini lahkelt vastu. Üks neist — doktor Pichon, ümmarguse näo, terava nina ja musta juuksepahmakaga mees, ei nukrutsenud iialgi ja oli peaaegu rõõmus. Teine kirjutaja oli tema täielik vastand. Sakslane Hermann oli hiiglasekasvu, vähe kühmus, valgepäine, sõnakehv ja kinnine, kuid lahke. Ja jälle oli vajalik Étienne'i keelteoskust!

Noil päevil kohtas Starostin ootamatult tuttavat Mauthauseni päevilt, nõukogude ohvitseri Arhipovit. Aleksandr Arhipov oli koos poliittöötaja Ivan Dodonovi ja Mamedoviga läbi teinud põrandaaluse kooli Ochsenfurti trahvilaagris, Ebelsbach-Eltenis, aga nad olid olnud ka Karbõšovi sidemehed Hammelsburgis.

Starostinile oli meeldiv teada saada, et Arhipov ja Dodonov on pärit Kuibõševist, endisest Samaarast. Peaaegu omakandimehed! Polnud võimatu, et laostumuse ajal, kui Samaara oli jäänud kütteta, võtsid nad osa samadest laupäevakutest, lossisid ühte ja sedasama puulotja Samarka jõel.

«Aga kas teie, omakandimehed, olete kuulnud Volga naftast?» küsis Starostin ootamatult.

«Kes siis seda ei tea?» pani Arhipov imeks. «Juba koolilapsed õpivad. Ülirikas leiukoht! Teine Bakuu, teisiti nüüd ei kutsutagi.»

Starostin elas barakis koos surmamõistetu Saškaga. Maa-aluse tehase ehitusele sõitsid nad ühes kaubavagunis. Teel sukeldus rong tunnelisse ja liikus täielikus pimeduses vaikse käiguga paar minutit.

Starostin andis ülesande: kontrollida, kas tunneli sisse- ja väljapääsu valvatakse. Selgus, et tunnimehi väljas pole. Põrandaalune rühm otsustas: tuleb iga hinna eest teada anda meie omadele või liitlastele sõjavangide laagri asukohast, samuti maa-alusest tehasest. Leiti kaks usaldusväärset noormeest, kes olid valmis põgenema Melkist. Neid hakati varakult paremini toitma, koguti toidumoona teele, nad riietati ümber ja juuksed lõigati lühikeseks, et poleks märgata otsaesiselt kuklani jooksvat paljaksaetud vööti.

Kahe pimeduseminuti jooksul jõuti vaguniakna trellid eest ära võtta. Jooksikud hüppasid käigult välja ja aken suleti trellidega. Ei mingit jälge!

Vagunisse laadimise ajal lugesid esseslased Häftlingid alati üle. Igasse kaubavagunisse topiti viiskümmend inimest, aga selles oli äkki nelikümmend kaheksa. Vagun otsiti läbi, rühm saadeti tagasi laagrisse. Kogu päeva seisid trahvitud laagrivärava juures — ei lonksu vett ega süüa. Kuulipildurile vahitornis anti korraldus tulistada kõiki, kes istuvad või heidavad maha.

Kella kolmeks oli Starostini jõud otsas ja ta sosistas kuivanud huultega:

«Ei suuda enam . . . Jalad . . . Lonks vett . . .»

Kõrvalseisjad võtsid tal märkamatult kaenla alt kinni.

Rivist sammus mööda kuueteistkümnenda ploki Blockführer,

poolakas, ja Saška palus vett vene polkovnikule. Pead pööramata ütles Blockführer:

«Poczekaj!»

Natukese aja pärast uuesti möödudes tormas Blockführer Saškale kallale, hüüdes:

«Kuidas sa seisad, koer?!»

Ta tõstis ähvardades käe ja laskis samal ajal veepudeli maha kukkuda. Saška kummardus kärmesti ja peitis kingituse selja taha. Poolakas astus minema. Plasku anti üle Starostinile, kes rüüpas sellest ja ulatas Saškale tagasi:

«Igaühele lonks!»

Ükski naaber ei hakanud jooma enne, kui Starostin oli joonud veel paar lonksu. Ja alles siis anti plasku edasi käest kätte.

Trahvitud lasti barakki alles hämarikus. Paljud astusid vaarudes, Starostini toetati kaenla alt, ta köhis tugevasti.

Starostin ja tema sõbrad muretsesid mitu päeva põgenike saatuse pärast.

Kui esseslased oleksid nad kinni püüdnud, siis oleks nad kindlasti tagasi toodud ning nende karistamine või hukkamine korraldatud. Nii või teisiti: liitlased Melki enam ei pommitanud ja oli tahtmine arvata, et see oli Starostini saadikute teene.

Põrandaalune keskus oli tõsiselt mures laste saatuse pärast. Need olid toodud laagrisse ühe viimase ešeloniga. Lapsed olid kaheksa-kaheteistkümne aasta vanused, Võtebski ja Mogiljovi oblasteist pärit Valgevene partisanide vaeslapsed, osalt ka Brjanski metsadest. Neid ähvardas krematoorium. Ja siis jagas Starostin lapsed laagri kõigi kaheksateistkümne baraki vahel ära, et neid varjataks esseslaste eest.

Seltsimehed teadsid, et kivitolm, plahvatusejärgne dünamiidigaas, stolli väljalasketorude tahm ja ving mõjuvad kõik surmavalt Starostini haigetele kopsudele. Saška pöördus abi saamiseks vanemkirjutaja Hermanni poole, ja Starostin tõmmati maha stolli tööle saadetavate nimekirjast.

Ta sattus nende vangide sekka, kes töötasid värske õhu käes ja puhastasid teed kloostrisse paigutatud sõjaväeladude juures.

Kloostri helekollane hoone ja kirik paistsid laagrivärava juurest. Ümmargune kirikutorn ja kaks natuke madalamat, läände pööratud kellatorni. Kloostrivärava kohal rauast kell. Kui kaua olid seisnud osutid? Päeva? Kuu? Aasta? Viis aastat? Vana kindluse tornid längus kivikatuste all. Lume alla mattunud vana purskkaev kloostriõuel.

Starostinile anti labidas. Kogu päev kühveldas ta sõredat, märtsimustusest määritud lund. 1945. aasta kevad oli Austrias varane. Kümnik tööliskomandos oli omade hulgast. Ta ei sundinud kedagi üle jõu töötama, kõrged kloostriseinad aga varjasid külma

tuule eest. Starostin naases barakki, külmast häirimatu ja tööst piinamatu.

Ja ikkagi, kui Starostin ühel õhtul kohtus Auguste Havaise'i ja teiste seltsimeestega, nõudis ta, et teda üle viidaks, kas või ajutiselt, tööle stolli.

Starostin ei hakanud midagi selgitama, kuid jäi palvele kindlaks ning palus määrata end sellisele tööle, kus ta saaks võimalikult rohkem ringi vaadata ja tutvuda olukorraga maa-alustes tunnelites. Ta uuris ka, kuidas edeneb maa-aluse kuullaagritehase ehitamine. Ta tahtis teada, millist sisseseadet seal kasutatakse. Kõige rohkem tundis Starostin huvi elektrijuhtmestiku, valguse, ventilatsiooni ja maa alt tulevate varuväljapääsude vastu.

Nähtavasti ei olnud Melki põrandaalused abitud, kui Starostin läks mõne päeva pärast stolli, kaasas vabalt töötavad austerlased-geodeedid. Starostin kandis nende järel valge-punasekirjut jaotustega latti ja teodoliiti.

Õhtul puges Starostin barakki, kus elasid Arhipov, Aleksei Bel ja Nikolai Babin. Sinna tuli ka Dodonov naaberbarakist. Starostin oli erutatud, et maa-aluse tehase montaaž läheb edukalt, ja tehes kokkuvõtet salajase nõupidamise tulemuste kohta, ütles rahulikult:

«Tehas tuleb hävitada. Selline on meie ülesanne.»

Ta väljendas rahutust selles osas, et keskus ei ole küllalt hästi tuttav stollide skeemiga. Põrandaalused ei tunne kõiki pääse tsehhidesse ja väljapääse ning orienteeruvad maa-aluses labürindis halvasti . . .

Möödus nädal ja maa-aluse tehase tsehhis süttis kesköö tulekahju. Peastollist hakkas suitsu välja ajama. Tulekahju piirkonda sattus ka Dodonov. Ta heitis minema lahtiraiumisvasara ja põgenes välja koos Petka-nimelise seltsimehega. Nad ronisid üles mööda transportööri, mis tõi mulda maapinnale. Hädavaevu jõudsid nad naaberstollini. Selles põgenesid paanikas vangid ja konvoeerijad. Kõiki lämmatas suits ja inimesed tormasid koopa vingumürgises pimeduses väljapääsu poole. Dodonovi peas vilksatas mõte: hea, et Starostini pole, ta oleks stollis lämbunud.

Sakslaste rakendatud meetmed olid asjatud. Tulekahju ei õnnestunud kustutada, sest stoll oli jäänud valguseta. Sealt tõusis suitsu ja kõrbehaisu järgi võis kindlaks teha, et põlesid õli, tööpinkide värv ja kummiga kaetud juhtmed.

Laagri komisjoni koostatud ametlikus aktis oli märgitud, et tulekahju tekkis lühiühendusest.

Mõnel vangil aga oli selle kohta eriarvamus. Nende hulgas olid põrandaaluse juhid, kaasaarvatud nõukogude sõjavang Rõmarev, kes liikus laagris elava märklauana, ja ka vang number R-133042.

Laagris teadsid vähesed, et selle numbri all elab ja võitleb polkovnik Starostin.

Selle päevani, kui vange, sealhulgas Starostini, hakati Melkist üle viima Ebenseesse, ei andnud maa-alune tehas elumärke.

128.

Starostini vasak ja Mamedovi parem käsi on kinni ühtede käeraudadega ning samamoodi raudades on nende jalad. Kõikidest käeraudadest on läbi veetud pikk nöör. Üks konvoeerija hoiab seda käes kolonni eesotsas, teine kolonni lõpus. Sel viisil viivad kaks konvoeerijat oheliku otsas Ebensee laagri poolteistsada vangi. Seepärast astubki pika, ahelaid kõlistava voori kõrval ainult neli hundikoertega konvoeerijat. Hundikoerad on välja õpetatud tormama kallale nendele, kes astuvad kõrvale või rikuvad rivikorda.

Neil, kes sammuvad kolonni eesotsas, õnnestub sagedamini teelt suitsukoni üles korjata. Juhtub sedagi, et vangid leiavad teelt paberisse käänatud leivakoorikuid või kartuli. Selliseid pakke toovad ja jätavad öösel laagrirahva teele kaastundlikud elanikud. Konvoeerijad teavad sellistest armuandidest ja ei takista tavaliselt, kui vangid neid üles korjavad.

Eile aga oli keegi vang, välimuselt tatarlane, korda rikkunud. Suitsukoni ei vedelenud jalge all, vaid teeserval. Tatarlane oli tormanud äkki kõrvale, vedades enda järel ka paarimeest, ja kummardunud koni võtma, kui ta kallale hüppas hundikoer. Tatarlane hakkas end kaitsma ja tal õnnestus koera vaba jalaga nii lüüa, et see uperpalli minema lendas, ning siis laskis konvoeerija tatarlase maha. Ühtlasi sai keretäie paarimees, kes oli tatarlasele järele andnud ja polnud teda tagasi vedanud. Nüüd oli, tänu mahalastule, konvoil palju muret: käeraudade jaoks oli üks võti, jalaraudu sai aga avada teisega. Möödus minutit viisteist, enne kui kõlisev kolonn jälle edasi liikuma hakkas. Teepeenrale jäi lebama tatarlase laip.

Tee läheb allamäge, paremale jääb mäejalam. Piki maanteed viib raudtee, see saab alguse stollist. Esimesed meetrid raudteed on roostes, seal pole rööpad vagunirattaid tunda saanud.

Looklev tee eemaldub mäest, et siis jälle päris tema külje alla tulla. Möödas ollakse juba raudtee ülesõidukohast, mida tähistab «X»-märgiga tõkkepuu. Tee viib raudteejaama, kuhu kolonn peab minema läbi linnakese. On hall hommikueelne tund, majade aknad ja uksed on suletud. Möödutud on hotellist «Postkontori juures». Mamedov teab, et hotelli esimesel korrusel käivad lõunastamas laagri esseslased. Mõlemad märkasid silti «Restoran» ja kumbki ei saanud silmi üle sildi ääre voolava vahumütsiga õllekruusilt.

Evangelistlikust Püha Joosepi kirikust mööduti päris lähedalt. Kui tuul puhus Ebensee linnakese poolt, kuulsid laagrielanikud pühapäevadel kirikukellade helinat. Võib-olla ei helistanudki siinne kellamees, vaid linna teises ääres asuva katoliku kiriku teener?

Kui aga tuul puhus laagri poolt, sulgesid linnakese elanikud aknad, et pääseda haisva suitsu eest, mida tuul kandis krematooriumi korstnast.

Étienne võis mõelda, et tal oli vedanud, vedanud uskumatul kombel: Ebensees saadeti ta Steinbruchi, ent määrati komandosse, kes laadib maha ja sorteerib raudteejaamas kartuleid. Täis kõhuga töö! Toorest kartulit võis närida küllastuseni. Esimest kartulit näsiti ahnelt koos koorega, nii et muld ragises hammaste all. Järgmised kartulid kooriti juba hammaste ja küünte abil.

Muidugi polnud see pime vedamine. Kirjutaja Dragomir Barta viis vangi R-133042 kartulite mahalaadimisele ja sorteerimisele eriülesannet täites. Põrandaalune keskus saavutas ustavate inimeste abiga nõrkade vangide üleviimise kergemale tööle, aga mõnedele korraldati ka täiendavat toitmist. Eriti käis see «Melki ohvitseri» kohta, nagu kutsusid Starostini prantslased, sealhulgas üks internatsionaalse põrandaaluse juhte Jean Laffitte. Starostin astus varsti kontakti prantslastega, kes saabusid 14. aprillil Starostiniga ühes ešelonis.

Starostin kohtus kohe esimesel päeval venelaste sõjalise juhi Kostiniga. See mees paistis silma pika kasvu ning murdumatu mehisuse, komandöritahte ja taibuka kaugenägelikkusega. Kostinilt endalt sai Starostin teada, et tema õige nimi on Vladimir Sokolov ja ta on siberlane. Starostin oli õnnelik, et leidis Ebensee põrandaalusest keskusest sellise kindla kaasvõitleja.

Keegi tuli Starostini järele plokki nr. 15, kutsus ta kaasa ja ta läks. Oli kaua ära, tuli tagasi hilisööl, ronis vaikselt narile, ja kui märkas, et Mamedov ei maga, sosistas:

«Kas sa ei maga?»

«Ei.»

«Oh, Sergei!» Starostin hakkas Mamedovit tugevasti raputama. Too imestas, kust on seltsimehel selline jõud kätes. «Varsti oleme sinuga kodus!»

«Kes seda ütles?»

«Nõukogude Informbüroo. Kogu Ungari on juba vaba!»

Ka eile olid oheliku otsas lonkinud vangid töötanud kartulite mahalaadimisel ja kõik olid nosinud kartuleid küllastuseni. Peaaegu igaüks oli osanud tuua mõned kartulid ka seltsimeestele. Eile oli tee kuiv. Käidi paljajalu, vabas käes puukotad. Kui jalad on haiged, siis on parem kottasid jalga mitte panna, isegi kui tuleb käia kiviteel. Starostin kandis kottasid, mis talle oli muretsenud kingsepp Henri Koch. Õilis inimene! Kuuekümne nelja aastane papa Henri aitas põrandaaluseid, kuidas aga suutis. Mit-

mel korral oli ta andnud oma jalatsid paljasjalgseile: «Minul on istuv töö.» Katkisi puukottasid keegi ära ei visanud. Kui neid plokiülemale ära ei andnud, ei saanud leivaportsu, kui andsid, võis vahel õnnestuda terved kotad vastu saada.

Eile oli olnud soe ja ilus õhtu ning ei tahtnud uskuda, et oli alles aprilli keskpaik. Aga vaevalt nautis ka eile keegi teel lonkijaist mägede ülevat panoraami või kevadist maastikku. Kui läbiti metsa, ei suutnud ahelate kõlin summutada lindude siristamist ja laulu. Ees sammuv Bojarski tuletas meelde meistrimeest plokist nr. 6, kes seadis üles kavalaid püüniseid ning sai kätte ohakalinde, linavästrikke ja ööbikuid, ajas neid terava orgi otsa ja praadis lõkkel nagu šašlõkki vardas. Ükskord oli linnupüüdja kätte saanud rebase, aga see oli olnud nii niru, justkui oleks ta nälginud koos kütiga. Võib-olla olidki siin, Austrias, kõik rebased nii väikesed? Ainult saba järgi võis neid ära tunda... Hiljuti aga oli kogu laager ärevusse sattunud, kui metsast päris traataia juurde tuli kits. Abi-tunnimees oli tormanud kuulipilduja juurde, aga tunnimees oli talle peale käratanud ja keelanud kitse tulistamast.

Kui tee viis üle aasa, alustasid vangid juttu söödavatest taimedest. Keegi, kas mitte Dontsov, hakkas neid asjatundlikult üles lugema. Juba poisikesena oli ta ajanud kõhna lehma aasale rohtu sööma, aga ühtlasi oli ise hulkunud neid taimi otsides. Võib-olla kasvab neid ainult Venemaa keskvöötmes? Või olid siin kõik söödavad taimed juba ära söödud?

Étienne kuulas neid jutte pealt ja tabas end sellelt, et ta ise poolnäljas elades oli ümbritsevat looma- ja taimeriiki hakanud vastu võtma täiesti uutmoodi. Nüüd jagunes kogu maailm kaheks pooleks — söödavaks ja mittesöödavaks.

Juba mitu päeva oli Étienne tähelepanelikult jälginud kummalise kujuga lumelappi kahe okasmetsa vahel nõos. Kui kõrgel on nad merepinnast? Ilma soojenedes tõmbus valge paik metsatukkade vahel üha koomale. Mäetippude valged mütsid muutusid aina väiksemateks ja lumepiir taganes orust ülesmäge. Étienne'ile paistsid kätte kivirahnud, millega oli üle külvatud järsk, kuuskedega kaetud mäekülg. Näis, nagu kuused ei kasvaks kivirahnude vahel, vaid keegi on rahnud igivanasse metsa laiali pildunud.

Eile oli päike soojendanud meeste selgi. Nende majade katused, millest vangid mööda läksid, kuivasid kiiresti ja kivikatuste kohalt kerkis auru. Ah, kui nende laager oleks oru põhjapoolsel küljel mägede varjus, kui nende barakid ei jääks nii kauaks külma kätte! Päike paistis juba ammu oru põhjaserva peale, aga laager oli endist viisi varjus ja aprillipäike ei suutnud enne kella kümmet ronida üle kõrge mäeharja, mis varjas laagrit lõunast. Aga on olemas mäekülgi, kuhu päike heidab pilgu möödaminnes. Selline päikesevalgus oli omal ajal lühikest aega lebanud tema kambri põrandal «La Regina del Cielos».

Täna, kui kolonn laagriväravast välja läks, laotus oru kohal üdini tungiv udu.

Vaevalt olid vangid linnakesest läbi jõudnud, kui hakkas sadama vihma, pealegi veel külma. Vangid paterdasid paljajalu läbi lompide ja vahtisid üles madala taeva poole — kas see dušš kestab kaua? Pealegi tungis tuul kontideni.

Kõige kiiremini märguvad õlad. Neetud laagrirõivastus imab vett nagu käsn. Piinav külm kompress! Mis kasu sest, et krae on üles tõstetud? Ikkagi voolab sellelt külma vett alla. Mis kasu sellest, et sa toppisid käe taskusse? Tasku on märg ja käsi on märg.

Oli vähe lootust, et ilm peatselt klaarib. Pilved rippusid madalal oru kohal, mäeharju sai ainult ähmaselt ette kujutada, aga okasmetsatara Magava Kreeklanna mäel polnud hoopiski näha. Sadu ei jäänud järele, aga kui nad pakkhoone juurde jõudsid, algas lausa paduvihm. Konvoeerijad peitsid end koos koertega varju alla, kuid dumpkaarid seisid lahtise taeva all ja vihm loputas kartuleid. Kahju, et nad ise ei saa jaamas töötades ära kuivada.

«Venelased ei karda vihma!» hüüdis lõbusalt pikakasvuline konvoeerija varju all seistes.

Konvoeerijal oli seljas peakotiga telkmantel ja selle peal rippus automaat, mis säras nagu lakitud või rasvaga määritud.

«Venelased ei karda üldse midagi,» hüüdis Starostin saksa keeles vastu. «Ei karda vett,» ja lõuaga automaadi suunas osutades lisas, «ega tuld.»

Pikakasvuline ütles midagi oma lühikesele kaaslasele. Étienne kuulis sõnu «feuer» ja «krematorium» ning mõlemad turtsatasid naerma, siis aga sõnas pikk loikam:

«Nende venelaste jaoks, kes ei karda ei vett ega tuld, on veel võllas.»

«Egas kõrgemale kui võllas mind ikka ei tõmmata!» ütles Starostin väljakutsuvalt.

«Nõrk lohutus sellele, kes juba ripub. Ja sinu vene vanasõna ei aita teda.»

«See pole vene vanasõna, see on Friedrich Schiller. Näidend «Fiesco vandenõu». Ja seda ütleb toosama maur, kes on oma töö teinud...»

«Kus sa oled õppinud nii hästi saksa keelt rääkima?»

«Oo, see oli väga ammu. Ka minul oli siis vihmamantel ja mul oli õigus vihma lõppemist katuse all ära oodata.»

Konvoeerijad vahetasid mõned sõnad, millele järgnes ootamatu käsklus: katkestada töö, peita end varju alla ja seista rahulikult.

Loikam kutsus haritud venelase sõrmega enda juurde. Seejärel seisid nad kõrvuti ja ajasid juttu kirjanduse teemadel. Sakslane

kuulas huviga Schillerist ja tema «tormi ja tungi» romantilisest koolkonnast, aga venelasel oli seejuures professori välimus: ta pidas end ülal nii väärikalt ja hiilgas sellise eruditsiooniga.

Vihm jäi vähemaks. Kartulid sorteeriti ja laaditi maha. Läbikülmunud ja läbimärjad laagrielanikud aeti jälle pika märja köie otsa ja kõik paterdasid tagasi laagrisse.

«Jakov, mida andis sulle selline pikk vestlus sakslasega?» küsis Mamedov, astudes naabriga eri jalga, et kergemini ahelaid järele vedada ja et need ei kõliseks käies nii valjusti.

«Kuni me saksa kirjandust ja selle romantilist koolkonda arutasime, said meie seltsimehed puhata ja natuke kuivada. Aga sakslane kinkis kolm sigaretti. Et need ainult märjaks ei saaks.»

«Sa ju ei suitseta.»

«Oleks ainult sigarette, suitsetajaid leidub. Üks ongi vist leitud.» Starostin hakkas naerma ja ulatas sigareti.

Kolonn pöördus laagrisse tagasi sel ajal, kui linnake veel ei maganud. Vangid venisid päris Traunkirchenstrasse tänavaäärel. Sellel kõveral tänaval kihutasid autod ja käima pidi ringi vaadates. Vastu juhtuvad linlased vaatasid laagrielanikke nagu elukaid teiselt planeedilt.

Étienne'i õlad olid kangestunud ja abaluu all valutas tugevasti. Tänane jalutuskäik jaama ei olnud talle kasuks tulnud.

Kuigi ta oli õppinud astuma Mamedoviga koos eri jalga, oli oheliku otsas libedal teel sammumine väga väsitav. Kui ainult randmetel ja pahkluudel rohkem liha oleks! Muidu tundub, nagu hõõruks raud läbi õhukese naha konte.

Ta ei saa enda kohta öelda, et ta kõhneneb. Kõhneneda pole enam võimalik, kuid ta kaotab endist viisi kaalus. Kui palju võiks ta praegu kaaluda — nelikümmend viis, nelikümmend kilo või veelgi vähem? Huvitav, kas ka kondid muutuvad kergemaks ja peenemaks või see on kõik lihaste ja kõõluste arvel?

Kunagi enne polnud hingeldus Starostini piinanud nii tugevasti nagu täna. Võib-olla seetõttu, et tagasitee viis mäkke? Aga ometi ei tundu Mamedovile ja kõrvalsammujatele tõus üldsegi järsk!

Starostin astus vaevaliselt, köha tagasi hoides. Mamedov jälgis paarimeest murega — milline haiglane puna põskedel! Tema viletsa tervise ja haigete kopsude juures . . . Iga lomp, kuhu astusid tema katkiste puukottadega jalad, muutus üha külmemaks ja külmemaks . . .

Ta oli nii ära piinatud, et suutis isegi pilku hädavaevu vedada ja nägi ainult lompe jalge all. Ta unistas ainult ühest — jõuda, jõuda laagriväravani — ja värav oli selgelt tema kujutluses. Väga kõrge, mõlemalt poolt laudadega üle löödud, raudlattidega seotud ja looksulgudega kinnitatud, poolringja kaare alla paigaldatud värav. Vasakul, laagrivärava kaare kohal tolknemas peenike raudtoru — laagri sireen.

Iialgi varem ei oleks ta uskunud, et hakkab ihalduse ja lootusega mõtlema okastraadi taha viivast väravast, mille taga teeb timukatööd Lagerführer Anton Ganz abilistega.

Järgmisel päeval venis Mamedov raudteejaama teise vangiga paaris. Starostin ei olnud suutnud narilt alla ronida. Ta vaevles palaviku käes, siis jälle värises külmast ja köhis vahetpidamata.

Vangi R-133042 haigusest kellelegi ette ei kantud, kuid ka tööle teda ei kirjutatud; abistas kirjutaja Dementjev.

Eile oli Mamedov toitnud Starostini kartulitega, mille oli jaamast varastanud ja milgi viisil ära küpsetanud. Ja ta oli tõsiselt vihastanud, kui sai teada, et Starostin oli tema annetust kellegagi jaganud.

«Zagarmar!» sosistas Mamedov haige kõrva juures. «Ma vannun aserbaidžaani keeles. Zagarmar tähendab maomürki. Sulle tuuakse toitu kui haigele, aga sina kostitad kõiki naabreid.»

Kolm ööpäeva ei tõusnud Starostin jalule. Seekord tunnistas ta tavavastaselt Mamedovile, sõpradele itaallastele, Šapovalovile, Pivovarovile ja Bartale, kes tulid teda vaatama, ning tõlk Matsanovitšile, et tunneb end viletsasti. Seltsimehed põrandaalusest keskusest saatsid talle leiba ja supilurri üle normi, aga Bartal läks korda saada esseslaste apteegist isegi sulfidiini, uut imerohtu, mis pidi päästma kopsupõletikust.

Milline kurb ebaõnn! Starostin päästeti kivimurrust ja saadeti kergemale tööle, aga see tõi kaasa uue häda.

Iga kord, kui Starostini piinas ängistav köhahoog, sülitas ta verd. Seda ei tohtinud märgata võõrad vaenulikud silmad. Mamedov muretses Starostinile vana puhta riidetüki. Köha tagasi tõrjudes surus ta selle suule. Starostin tundis piina sellest, et oli haige ja ka sellest, et mõistis — ta võib nakatada narikaaslasi, kas või sedasama Mamedovit. Juba ammu ei kasutanud ta võõrast lusikat ega võõrast katelokki. Ta sai aru, et fašistid jätsid meelega barakkidesse lahtise tuberkuloosiga haigeid, kes võisid nakatada naabreid. Jah, ei võinud augulistele kopsudele märki jätmata mööduda need päevad, mis ta oli töötanud Mauthauseni ja Melki kivimurrus või tunnelis, kus kõrval puuriti, aga õhus rippus kurjaloomuline kivitolm. Mamedov teadis, et võib nakatuda, kuid ei näidanud iialgi seda, et kardab nakkust, ning kattis Starostini oma tekiga ja soojendas teda seljaga.

«Küllap olen ma ise süüdi, et ei saavutanud Starostini täielikku usaldust,» mõtles Mamedov naril lamades. «Poleks olnud tarvis temaga pimesikku mängida ja end intendandiks nimetada. Ta tundis oma üliläbinägelikkusega, et see on vale. Mul polnud põhjust tema eest midagi varjata . . .»

Hilisööl, kui kõik barakis magasid, pöördus Mamedov naabri poole ja sosistas talle kõrva:

«Sa ütlesid õigesti, tookord Mauthausenis. On ammu saabunud aeg teada teineteisest rohkem. Tahan, et ka sina oleksid asjaga kursis... Sul on terav nina. Ma pole mingi intendant, vaid töötasin korpuse eriosakonnas. Ja minu nimi pole õige. Nimi on võetud laenuks. Ausalt öeldes olen ma Airapetov, Grant Grigori poeg. Auastmelt major.»

«Pööra end minu köha eest kõrvale ja jää magama. Äratuseni on jäänud tundi neli, mitte rohkem. Varsti kireb minu tuttav esseslasest kukk. Nende kanakuudis on äratus veel varem kui meil.»

130.

Hämarus tihenes kiiresti ja neelas peagi kogu laagri. Piki okastraataeda põlesid sinised lambid ja värava kohal valgustasid prožektorid. Kõige võimsam prožektor oli vahitornis mäe otsas ja kobas laagrit aeg-ajalt pimestava, tuhniva kiirega.

Täiskuu paistis täiesti ebasobival ajal. Tuli koguneda maiõhtule ja see ruttu läbi viia. Oma plokkidesse oli vaja laiali minna hiljemalt kella 9.40-ks õhtul. Mõni minut hiljem pidi mägede varjust ilmuma kuu, mis laagri üle kallab sellise valgusega, et esseslased lülitavad prožektorid mitmeks tunniks välja.

Õhtu pidi toimuma plokis nr. 15, kus viibis Starostin ja kus plokivanem oli omade seast, Hispaania Kommunistliku Partei Keskkomitee liige. Põrandaaluse keskuse otsuse kohaselt saatis iga plokk esimese mai õhtule delegaate.

30. aprilli õhtune apell oli veninud pikaks ja kuu ilmumiseni oli jäänud vähe aega.

Iga ploki juures seisis pikett, kes jälgis saksa patrulle ja ütles delegaatidele, millisel hetkel oli kõige parem uksest välja lipsata; tuli kasutada iga hetke, mil ei põle torniprožektor.

Laagri erinevatest otstest hiilisid plokk nr. 15 poole üheaegselt delegaadid. Barakki surus end üle saja külalise. Vene põrandaalust esindasid Sokolov, Arhipov, Dontsov, Šapovalov, Dodonov, Genrihhov, Brailo ja Illarionov. Pivovar seisis ploki juures piketis.

Kui põrandaalune keskus arutas, kellele teha ülesandeks ettekande pidamine, langes valik Starostinile.

Esiteks, ta võis teha ettekande mitmes keeles.

Teiseks, tal oli suur autoriteet. Temas oli rahulikku vaimujõudu, mis ammutas lisa igapäevasest ja alalisest oma idee teadlikust teenimisest. Hingestatus ja sihikindlus sünnitasid energia, mis oli mõjus ja ebaharilikult nakatav. Starostini mõjuringi sattusid peaaegu kõik, kellega ta kokku puutus.

Vangide üldise õigusetuse juures tundusid tal olevat eriõigused. Nõrgad inimesed ei tundnud tema kõrval suurt hirmu, sest temasse oli usku.

Ta oskas kannatada, oli kannatades küllaldaselt mehine, kuid ei osanud käituda kuulekalt. Ainult mitte lahti öelda oma minast, kaotada vabadus- ja võitlusiha! Piinatagu meid alandamisega, meid päästab lootus, timukate vihkamine ja huumorimeel, ja-jah, huumorimeel... Ja mida rohkem kulutas Starostin hingejõudu laagrikaaslaste peale, seda rikkamaks ja erksamaks ta muutus.

Ta omas leebet võimu — suutis lahutada tigedusest pimedaid löömamehi, oskas äratada süütunnet kalestunud hinges, allutas endale kõige tõrksamaid.

Kuid isegi siis, kui ta tundis ilmset üleolekut teistest, ei näidanud Starostin millegagi üleolekut, vaid hoopis varjas seda. Tundku see, kes temaga vaidleb, end võrdsena, ja ärgu teda rõhugu teise eruditsioon! Autoriteet sünnib ka veel selle arvel, et inimene ei rõhu kedagi oma autoriteediga.

Kolmandaks, ta oskas hoiduda varju, ja teda ei kahtlustatud kui ühte põrandaaluse juhti: siin oli tunda konspiraatori kogemusi.

Neljandaks, ta oli informeeritud viimastest sündmustest, sest oli üks vähestest, kes viimastel õhtutel käis salaja Konrad Wegneri (Kuno) juures barakis ning kuulas koos Matsanovitši, Laffitte'i, Barta ja Sokoloviga raadiosaateid.

Sõjaväe- ja laagrirõivastuse ladu, kus Kuno üksi elas, seisis barakkidest eemal. Kunagi oli Wegner olnud vasakpoolne sotsiaaldemokraat ja tema vanglajakisse õmmeldi punane vinkel, kuid ta istus juba kolmeteistkümnendat aastat ja oli ammu oma poliitilise palge kaotanud. Ta oli kõige suhtes ükskõikseks muutunud, kuid tundus olevat korralik inimene ja suhtus sõbralikult põrandaalustesse. Ta pidas lugu neist, kes olid suutnud säilitada jõudu võitluseks, ise aga tunnistas, et tal pole ega saa olema sellist jõudu. «Mina olen tulevikuta inimene. Ma olen õppinud kalliks pidama olemasolevat, kui vilets see ka poleks. Ma korjan viletsaid raase igast jumala päevast, mida mul õnnestub näha.» Ta hankis mustalt turult alkohoolseid jooke, jõi ise ja oli esseslaste joomakaaslane. Ühised joomingud võimaldasid Kunol teistest vabamini käituda.

Peale sakslastest laagrivanemate Magnuse ja Lorenzi oli Kuno kolmas vang, kes kasutas laagris eriseisundit. Teda lasti laagriväravast välja.

Ent kas saab olla poliitikast kaugel inimene, kelle toas töötab raadioaparaat ja kelle juures kogunevad põrandaalused kuula-

jad? Polnud karta, et Kuno võiks reeta, sest ta oleks hukatud koos külalistega.

Kõige sagedamini kuulati erinevates keeltes saateid Londonist. Aga kui akud tühjaks said ja ühtki jaama, peale saksa omade, polnud võimalik kätte saada, kuulati tahtmatult Goebbelsi ametkonna diktoreid. 20. aprillil, Hitleri sünnipäeval, kuulati Goebbelsi enda hüsteerilist kõnet. «Sõda läheneb lõpule! . . . Loomuvastane koalitsioon plutokraatia ja bolševismi vahel on lagunemas . . . Füürer on Saksamaa vapraim süda.» Sel päeval tungisid venelaste väed hoogsalt Berliini eeslinnade poole, liitlased olid juba vallutanud Magdeburgi ja Nürnbergi ning lähenesid Hamburgile, aga «kolmas impeerium» oli muutunud kitsaks 120 kuni 150 kilomeetriseks koridoriks venelaste ning inglaste-ameeriklaste vahel.

Meeleldi kuulati ka ilmateateid. Vähest huvi pakkus veetase jõgedes ja ilm Berliinis, Münchenis või Salzburgis, aga kui tugevat tuult on oodata, kust ta puhub ja milline on lumepiir mägedes — see oli väga tähtis nendele, kes külmetasid. Elanikele mõeldud ilmateadet kuulati siis, kui ei õnnestunud kinni püüda ilmateadet rindelt . . .

Enne kui alustada peokõnet, kutsus Starostin mitmes keeles tähelepanelikkusele: *«Achtung!»*, *«Uwaga!»*, *«Attention!»*, *«Vnimanije!»*, *«Attenzione!»*.

Starostin ronis kolmandale narile, et teda oleks paremini kuulda. Ta tutvustas lühidalt viimaseid raadiouudiseid. 28. aprillil olid Itaalia partisanid hukanud Mussolini, 29. aprillil liitlased Münchenisse sisenenud. Täna päeval oli levinud esimene, tõsi küll, veel kontrollimatu teade Hitleri surmast — ta oli end maha lasknud või oma toas Riigikantseleis ära mürgitanud. Nõukogude väed olid Berliini äärelinnas.

Starostini kokkusurutud informatsioon kutsus esile sellise juubelduse, sellise valju vaimustuse, et ettekandja pidi rangelt vaikust ja ettevaatlikkust nõudma. Kui mõned on kaotanud kontrolli enda üle, rahustagu siis need, keda pole enesevalitsus reetnud, temperamentseid naabreid. Lõpetada kohe karjumine ja puukottadega tagumine!

Karmil hüüdel oli mõju ja Starostin jätkas kõnet suhteliselt vaikses ruumis. Ta läks pingutusteta ühelt keelelt üle teisele.

Seejärel võttis ta taskust Ebensee lähedal lennukilt allaheidetud lendlehe. Lendleht oli saksakeelne ja 23. aprilli kuupäevaga. Fašiste hoiatati tõsiselt, et nad kannavad vastutust sõjavangide elu eest. Vastasel juhul lastakse kõik laagrite komandod ja nende käealused kohapeal maha.

On õnnestunud vastu võtta liitlaste juhtkonna radiogramm: lendurid ei hakka meid pommitama, pommilennukite meeskondadel on erikaardid, kus on ära märgitud vanglad ja laagrid.

On teada, et ühte lähedasse laagrisse heitsid liitlased toiduaineid. Langevari avanes laagri territooriumi kohal. Kui aga vangid jooksid toidupaki juurde, lasksid esseslased nad maha. Seda fakti tuleb tutvustada kõigile.

Edasi hoiatas Starostin, et võib esineda provokatsioone — neile ei tohi järele anda! Kui valve ära koristatakse, ei tule laagrist põgeneda, aga kui esseslased püüavad kõiki laagrist minema viia — mitte väljuda! Teel Ebensee raudteejaama on teatavasti sügav org. Esseslased võivad seal kuulipildujad üles seada ja massilise hukkamise korraldada.

Kui valve laagrist põgeneb, tuleb päästa toidulaod röövimise eest, muidu tungivad düstroofikud toidu kallale ja surevad. Starostin meenutas instseneeringuid Mauthausenis, kui doktor Goebbelsi jaoks filmi tehti ja kui oodati mingi rahvusvahelise komisjoni saabumist. Häftlingitele anti kätte Punase Risti pakid ja paljud surid hiljem soolte keerdumineku kätte. On vaja ära hoida võimalikku anarhiat ja paanikat ning sellega vältida asjatuid ohvreid viimastel sõjapäevadel. Ei või unustada, et timukad tahavad arveid õiendada oma kuritegude tunnistajatega. Kui põgeneb meditsiiniline personal, ei või haigeid reviiris abita jätta. Selles osas on kõiki meie arste plokkides hoiatatud. Esseslased pole jõudnud hävitada laagris ligemale viis tuhat juuti. Tuleb säilitada nende elu ja mitte lasta esineda uuel veresaunal, nagu see, mis leidis aset Ebensees juba enne krematooriumi ehitamist: siis aeti ligi kolm tuhat juuti elusalt ühes tranšees mulla alla. Étienne soovitas juudi delegaatidele hoiduda nõukogude sõjavangide lähedusse.

Korrapidajad akende juures jälgisid pimedat taevavõlvi — kohe-kohe ilmub kuu. Valvsalt vaatasid vaevu eraldatavat mäeharja piketis seisjad.

Starostin köhis rinna vaevaliselt puhtaks ja tegi lõpuks teatavaks veel ühe asja: täna oli antud lõpparve Steinbruchis palgatööl olnud itaalia ja jugoslaavia meistritele. Tähendab, arvatavasti homme ei viida stolli tööle.

Enne kui alla ronida oma kolmanda korruse pesast, ütles Starostin mitmes keeles pidulikult:

«Rahvusvahelisel solidaarsuspäeval naeratab meile õnn. Olgem siis seda püha väärt ja näidakem, mida tähendab tõeline internatsionalism!» Ja lisas siis päris tavalise häälega vene keeles: «Aga nüüd, poisid, laske ühekaupa jalga. Et poleks siin teie lõhnagi enam. Ja et ükski tunnimees teid ei märkaks!»

Seejärel andis ta korralduse laiali minna veel mitmes keeles.

Laiali mindi erutatult. Starostin nägi, et poolhämaruses särasid silmad rõõmsalt. .

Ta seisis ploki nr. 15 uksel hispaania seltsimehe kõrval, kes üldhuvides oli nõustunud olema kapo. Ja mõlemad kuulatasid,

kas ei kosta haugatav käsklus: «Halt!» ja kas ei tärise automaadivalang. Laagris aga oli vaikne ja võis loota, et kõik ploki nr. 15 külalised jõudsid õnnelikult oma narideni.

Minutit kümme hiljem tõusis Ebensee oru kohale kuu, nüüd juba ohutu.

Sel ööl ei saanud ärevile aetud plokk nr. 15 und silma ja Étienne mõtles, et selline õnnelik unetus on saabunud ka teistesse barakkidesse, kus arutatakse uudiseid ja kavandatakse tegevusplaani.

Esimese mai hommikul ei helistatud laagri kella, plokkides ei kõlanud käsklus «Aufstehen«» ja keegi ei läinud tööle.

Levis teade, et öösel olid põgenenud sakslastest kriminaalkurjategijad ja need kapod, kes kartsid kättemaksu.

Vahitornides aga valvasid tunnimehed endiselt kuulipildujate juures.

131.

Starostin seisis poodiumile nii lähedal, et nägi suurepäraselt Lagerführeri Anton Ganzi nägu: pardinina, laiad ja lühikesed à la füürer vuntsid, peenikesed, peaaegu nähtamatud huuled, sügavad kurrud suu ümber, kokkutõmmatud kulmud, sügavas istuvad terasese läikega silmad. Mundril kaks rida ordenilinte, vasakul puusal avatud püstolitasku «Waltheriga». Ganz oli täna esimest korda Appellplatzile tulnud oma dogita, kes oli Lagerführeril aidanud omandada timuka kuulsust.

Starostini silme ette kerkis üks Ganzi ohvritest — üheksateistaastane Danielo Veronese, sale ja habras noormees. Ta oli teinud katset laagrist põgeneda, kuid ei suutnud talle järele saadetud väljaõpetatud koerast vabaneda. Itaallane oli palunud Ganzilt halastust ja langenud tema ette põlvili, kuid Ganz oli olnud vankumatu. Dogi rebis põgenikku senikaua, kuni see hinge heitis.

Ja nüüd oli seesama Lagerführer ilmunud eelmisel ööl Schreibstubesse Dragomir Barta juurde ja õrna, peaaegu paluva häälega teatanud, et homme kedagi tööle ei saadeta, kuid kõik kutsutakse Apellplatzile tähtsa teate pärast. Kuna Anton Ganz vastutavat iga vangi elu eest, annab ta homme hommikul käsu liigsete ohvrite vältimiseks: kõigil vangidel peita end stolli nr. 5, et varjuda seal eelseisva tulistamise ja laagri pommitamise eest. Bartale ei olnud jäänud märkamatuks, et Anton Ganz suutis rääkida hädavaevu rahuliku tooniga ja ta oli ebatavaliselt kahvatu.

Veel selsamal ööl tuli kokku põrandaalune keskus, et kavandada tegevusplaani. Anton Ganz ei teadnud kahelda, aga põrandaalused olid saanud juba mitu signaali selle kohta, et stollid, sealhulgas stoll nr. 5, olid mineeritud. Signaale oli saadud mitmest allikast. Sellest oli teatanud Austria ohvitser Joseph Poltrum, konvoiülem, kes oli nüüd valves laagri ümbruses, ja baraki nr. 7 vanem hispaanlane Antonio.

Põrandaalusel keskusel oli teada, et 3. mail oli Redl-Zipfist Ebenseesse toimetatud kahe komandona, üks viisteist ja teine seitsekümmend inimest, valerahategijaid. Litograafiapingid, -kivid ja eripaber oli uputatud järve, aga need, kes valmistasid valedollareid, otsustati hävitada Ebensees. Laagrisse saabumisel ja registreerimise ajal tekkis segadus, mille põhjustas mitme kapo põgenemine, ja kaheksakümmend kindlat surmakandidaati kadusid mitme tuhande laagrielaniku sekka. Sellist jämedat möödalaskmist ei saanud Lagerführer karistamata jätta, aga kõige kergem oli asja parandada nii: ajada kõik vangid stolli ja see siis õhkida.

Polnud paremat paika kõigist tunnistajatest ja kõigist kättemaksjaist lahti saamiseks. Paar õhkijat tulevad stollis kergesti toime kümne-üheteistkümne tuhande vangiga.

Kogu öö käisid põrandaalused barakkides ringi, hoiatades kavatsetavast kuriteost. Need öised ringkäigud olid seotud suure ohuga, sest tuli rikkuda konspiratsiooni ja kontakti astuda nendega, kes varem isegi ei kahtlustanud, et põrandaalune organisatsioon on olemas.

Oleks paha, kui Anton Ganz saavutab relva ähvardusel hommikul äpellil üldise kuulekuse ja kolonnid hakkavad barakivanemate järel venima pikka okastraadiga piiratud koridori. See koridor viib laagrist stolli sissekäigu juurde. Vangid kutsuvad koridori «Löwengangiks» — lõvikäiguks, analoogiliselt kitsa võretunneliga, mida mööda dresseeritud kiskjad lähevad suurde tsirkuseareenile paigutatud puuri.

Jugoslaavia kunstnik Miloš Bajić oli teinud kogu laagri plaani ning selle kohal istusid Jean Laffitte, Barta, Matsanovitš, Sokolov, Starostin ja veel mõned põrandaaluse juhid.

Otse Apellplatzil vastulööki anda oli vara, koht oli seal lage ja sinna olid suunatud kuulipildujad tornidest.

Anda vastulööki stolli viivates traatkoridorides oli hilja, sest seal oleksid jõud killustatud.

Kõige kasulikum on esseslastele relvastatud vastupanu avaldada sel hetkel, kui vange viiakse läbi metsa, veel barakkide lähedal, — juhul kui neid aetakse stolli. Siin tungivad konvoile signaali järgi kallale kaks lahingurühma, kelle käsutuses on üheksa revolvrit, granaadid ja külmrelvad.

Kuid jõud on liiga ebavõrdsed ja tuleb teha kõik selleks, et äpellil Lagerführerile mitte alluda ja keelduda stolli minemast.

Anton Ganzi öine visiit Schreibstubesse kinnitas Starostini ja ka Barta kõige hullemaid oletusi. Neil olid liiga hästi meeles

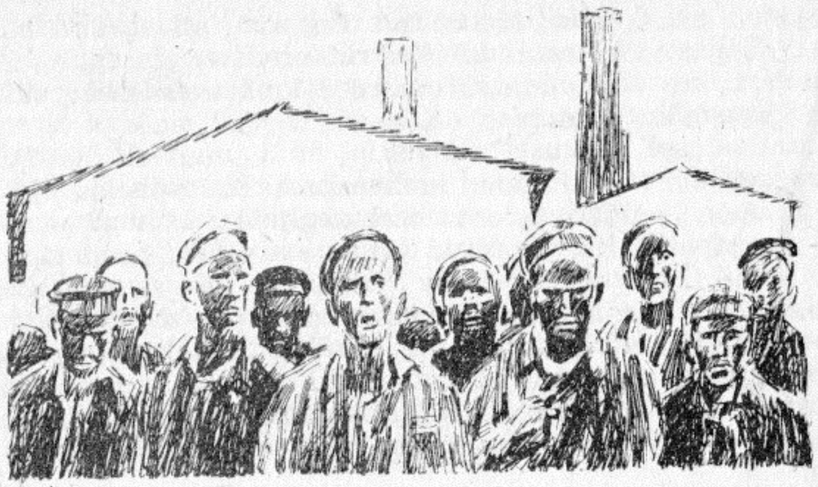

Lagerführeri sõnad, mida hiljuti kuulis pealt ja edasi andis Matsanovitš: «Ükski neist ei pääse laagrist elusalt . . .»

Étienne uuris praegu Ganzi nägu ja püüdis ära mõistatada: millist vägivalda otsustab ta kasutada vangide vastu, kui tema võltsi heasüdamlikkust hinnatakse selle tõelise väärtuse järgi?

Ganz püüdis ära kasutada asjaolu, et vangid olid juba korduvalt õhusignaali puhul, kui laagri kohale ilmusid ameerika lennukid, peitnud end stolli. Ent tollal olid maa-alused tehased veel töötanud ja kallis sisseseade oli kasutusel ning siis ei kavatsenud sakslased stolli õhkida. Nüüd, kus laager elas viimaseid päevi ja stollid olid tühjad, võisid need muutuda sobivaks kalmistuks.

Starostini ümbritsesid ustavad nõukogude seltsimehed. Tihedas rühmas seisid Mitrofanov, Sokolov, Šapovalov, Pivovar, Brailo, Genrihhov, Arhipov, Dodonov, Bel ja Mamedov.

Ganz ootas poodiumil, tema juurde astus Matsanovitš. Ganzi taga seisid tihedas summas ohvitserid, nende taga, mõne meetri kaugusel üksteisest, seisid poolringis automaatidega esseslased. Esseslaste ahelik, mitte küll eriti tihe, seisis ka poodiumi ees. Sellist pilti võis näha apellil väga harva, peamiselt siis, kui püstitati võllast ja esseslased olid välja kutsutud kogu laagri hirmutamiseks.

Viimaks hakkas Anton Ganz rääkima. Ta alustas sõnadega «Mu härrad». Selline kõnetamine polnud laagris varem iialgi kõlanud. Matsanovitš tõlkis need kaks sõna, varjates taibukalt rõõmu, et ütles Apellplatzil esmakordselt sõna «härrad»!

Sel pidulikul hetkel lakkasid mõned juba tundmast end vangidena. Õnnelikud silmad särasid, nähes esimest vabadusevilksatust.

Étienne'i juubeldus aga oli piiritu. Kahel korral oli fortuuna teda julmalt petnud Castelfrancos ja Gaetas. Viimaks on fortuuna kolmandal korral pööranud end näoga tema poole!

Seda suurema otsustavusega peab kaitsma lähedast vabadust, mitte laskma ennast ja seltsimehi hukata või petta!

«Sõda, pole lõppenud!» ütles Ganz. «Kunagi me revanšeerime kõik bolševikele. Ja siis ei korda enam vigu. Hakkame sõdima nende vastu koos ameeriklastega.»

Matsanovitš tõlkis Lagerführeri sõnad prantsuse, vene, itaalia, poola ja serbohorvaadi keelde.

Ganz kordas seda, millest oli öösel rääkinud Schreibstubes. Tema ja talle alluvad ohvitserid, aga ka SS-vägede sõdurid hakkavad võitlema viimase padrunini nende vastu, kes varem jõuavad Ebenseesse, kas ameeriklaste või venelaste vastu. Laager muutub ägedate lahingute väljaks ja seda hakatakse kindlasti pommitama. Praegu kannab ta täit vastutust nende riikide ees, kelle kodanikud siin viibivad, ja ta ei soovi mõttetuid ohvreid, ja seepärast käsib kõigil varjuda stolli nr. 5.

«Mulle anti käsk,» jätkas Ganz, «kõik vangid hävitada. Ma keeldun täitmast sellist käsku. Pean seda kuritegelikuks. Ma tahan hoida teid ohu eest.»

Ganz rääkis tavalise tooniga, tema korraldustes ei paistnud midagi, mis oleks võinud äratada kahtlust. Tema käsu tingimusteta täitmine oli ju vangide eneste huvides! Ganz kordas käsku ja osutas käega stolli suunas. Stolli tuleb minna tavalises korras, viis meest reas, vanemate sõna kuulates ja ornungit järgides.

Ganzi sõnade ajal pööras Starostin tahtmatult pead ja vaatas näidatud suunas — stoll oli lähedal, kuid barakkide ja metsa

tagant ei olnud tema musta portaali näha. Ja täna polnud kuulda sealtpoolt maa-alust puurimismüra.

Seejärel uuris ta tähelepanelikult Apellplatzile suunatud kuulipildujatega vahitorne.

Millise käsu on Ganz andnud saksa kuulipilduritele juhuks, kui ta ei suuda sündmusi endale allutada ja laager keeldub talle allumast?

Senikaua kuni Matsanovitš tõlkis Ganzi viimaseid sõnu mitmesse keelde, ei lasknud Starostin Lagerführerit silmist. Iialgi polnud Starostin näinud teda nii erutatuna, kuigi väliselt Ganzi ärevus peaaegu ei olnud märgatav ja erutuse üle võis otsustada ainult selle järgi, kui suurt vaeva nägi Ganz, et näida rahulik.

Starostin ei kuulanud tõlget erinevatesse keeltesse, aga ta kuulatas vaikust, mis oli haaranud nüüd kõik vangid.

Kui palju oli tulnud Appellplatzile laagrirahvast, kui palju seisis neid nüüd elu ja surma vahel? Üheksa, kümme, üksteist tuhat? Ent otsustati ka kõigi nende saatust, kes ei tõusnud enam naridelt ja kes lamasid laatsaretis.

Kohe lõpetab Matsanovitš tõlkimise serbohorvaadi keelde, juba ongi ta vait.

Ja kogu Appellplatzi on haaranud mõneks mööduvaks, hapraks hetkeks vaikus. Iga hetke võis tunda täies mahus, iga hetk oli muutunud avaraks, palju mahutavaks.

Kauges minevikus oli Manevitš juba üle elanud mitu sellist sekundit, kui ta võis üleloomulikult kuulda Aja enda sammu. Ja ainult otsustav sekkumine aitas kallutada kaalukaussi tema poole. Tollal rääkis ta vene keeles ja tema jutu tõlkis baškiiri keelde Mirgasõm, noor tšekist Buguruslanist . . .

132.

Kogu küla oli kogunenud asula taha. Rivis seisvad baškiirid vaatasid tigeda imestusega mustas nahkjopis komissari ja tundmatu sinelis baškiiri poole. Mehed lähenesid kiiresti ja siis oli näha, et kummalgi polnud relva.

Komissar märkas salga paremal tiival kuulipildujat. Kahel mehel särasid ähmaselt ohvitseripagunid. Kõik ülestõusnud ei olnud relvastatud. Need, kelle käes olid vintpüssid ja karabiinid, seisid esimeses reas, nende taga hoiti käes odasid, harke, pootshaake ja malakaid. «Kas see arsenal pole säilinud Pugatšovi ajast?» vilksatas komissaril läbi pea. «Aga mille jaoks on pootshaagid? Ah jaa, nende abil tõmmatakse mehi ratsarünnaku ajal sadulast.»

Külale lähenedes küsis komissar oma tõlgilt Mirgasõmilt, kuidas on baškiiri keeles «Tere, auväärsed vanad!»

Kõige ees seisid halli habemega baškiirid, peas teravatipulised mütsid. Komissar astus nende juurde, võttis maha nahast nokkmütsi, silus juukseid ja alustas baškiiri keeles:

«Issenmehegez, karttar!»

«Meil pole millestki rääkida bolševikuga!» kõlas tige hüüe vene keeles. «Võtke ta pootshaakide otsa!»

Ja nahkkuues parlamentääri ümber jäi nii vaikseks, et ta kuulis, kuidas tuksub süda.

Mitu sellist sekundit ta seisis liikumatult, poolel teel elu ja surma vahel? Igaviku!

Halli habemega vanamees, nähtavasti kõige vanem, ei pööranud ohvitseri hüüde peale isegi pead, justkui poleks mõistnud vene keelt, ja vastas nahkjopiga noormehele väärikalt:

«Issenmehegez!»

Eelmisel päeval oli teatatud Buguruslani jaamast selektori kaudu Samaara-Zlatousti raudtee poliitosakonda korratustest vallas. Mitmes baškiiri külas oli puhkenud ülestõus. Rahutuste esilekutsujaiks olid seaduserikkumised, mida oli toime pannud toitlussalga ülem madrus Dõmza. Komissar teadis, et Dõmza oli alles hiljuti olnud anarhist-maksimalist, ja ta muutus väga murelikuks. Dõmza oli kehtestanud toitlusmaksu kõigile majapidamistele ja rekvireeris kehvikutelt viimase vilja. Kulakud aga kasutasid ära üldise rahulolematuse ja alustasid kihutustööd ülestõusuks. Samal ajal ilmus kohale kaks baškiiri-ohvitseri Koltšaki purukslöömata üksusest. Mulla tegi katset üles tõmmata rohelist lippu ja välja kuulutada muhameedlaste püha sõda ristitute vastu. Ähvardati Buguruslani rünnata ja see neljast küljest põlema panna. Ja just sel ajal olid kõik punaväelased Buguruslanist maakonna teise otsa «Musta kotka» jõuku püüdma saadetud. Siiski leidus ka arukaid külavanemaid, kes mulla ja ohvitseride mõju alla ei sattunud, sõjakat meeleolu maha rahustasid ja otsustasid piirduda oma külade relvastatud kaitsega anarhia ja seaduserikkumise eest. Just seepärast pöördus komissar eelkõige halli habemega vanameeste poole.

Vanamehed kaebasid komissarile, et toitlussalk määratses vallas. Hobuseid, mida baškiirid olid andnud vilja vedamiseks, polnud Dõmza tagastanud. Iga vabatahtlikult antud viljapuuda eest pidid talupojad saama soola, aga Dõmza seda soola ei väljastanud.

«Sellist võimu me ei vaja,» ütles vanamees vihaselt, kui oli kõik solvangud ja seaduserikkumised üles lugenud. «Meie otsustasime elada oma seaduste järgi.»

Komissar lubas, et toitlussalga ülem Dõmza antakse kohtu

alla võimu ületamise ja kuritarvitamise eest. Ta palus vanamehi saata tunnistajad Samaarasse tribunali ning lubas, et keegi neid ei solva ja nad tulevad takistamata koju tagasi. Ta paljastas külanõukogu esimehe Mirzabajevi tõelise palge. Esimees oli end kutsunud ainult «nõukogude võimuks», kuid teinud kõik, et seda võimu diskrediteerida ja mustata.

Mõlemad ohvitserid ja veel mingid ässitavad kisakõrid püüdsid äratada usaldamatust soomusrongi komissari vastu, kuid salga rivi oli juba segi läinud ning nahkkuues noormeest ümbritsesid tiheda ringina relvastatud ja relvadeta talupojad.

Ülestõusnud teadsid, et soomusrong seisab paari kilomeetri kaugusel külast. Kui külla oleks tulnud relvastatud salk, oleks asi läinud verevalamiseni. Aga see, et komissar tuli nende juurde relvata ja pealegi baškiirist tõlgiga ning rääkis õigust olukorra kohta maakonnas ja Samaaras, äratas usaldust. Ta rääkis mütsi pähe panemata, lõdisedes oma mustas nahkkuues, mille alt paistis mustast satiinist vene särk.

Komissar luges ette Samaara kubermangukomitee ja kubermangu täitevkomitee kirja, milles paluti talupoegi teatada kõigist seaduserikkumistest, et võtta kiireid meetmeid. Nõukogude võim ei luba kellelgi omavolitseda, baškiiride rahvusväärikust rikkuda ega mingeid korralagedusi toime panna. Komissar rääkis tuliselt nõukogude võimu rahvuspoliitikast, sellest, kuidas tatarlased ja baškiirid üksmeeles töötavad ja sõdivad õlg õla kõrval venelastega, sellest, et lapsed surevad Petrogradis nälga, sellest, kui palju on nende valla talupoegade jaoks saadud soola, tikke, suhkrut, petrooleumi ja seepi.

Mirgasõm tõlkis sõnagi vahele jätmata ja ta hääl muutus päris kähedaks. See, et talle tunti kaasa ja toodi vett savikausiga, oli hea märk . . .

Soomusrongi ülem Lipatov, vana suurtükiväelane, jälgis sündmusi binokliga ja nägi suurt rahvahulka külatanumal. Ta oli kaua püüdnud komissari veenda, et too ei läheks läbirääkimistele ülestõusnutega relvata. Ülem kartis omakohut ja oli valmis iga hetk komissarile appi tormama.

Aga veel polnud möödunud kolm tundi, mille oli komissar välja kaubelnud rahulikeks läbirääkimisteks enne küla ründamist.

Kuni polnud kulunud kolm tundi, ei lubatud kedagi soomusrongist välja, ei raudtee poliitosakonna üleskutsele vastanud Samaara kommuniste ega raudteepataljoni võitlejaid. Platvormidel seisvatelt suurtükkidelt ei võetud maha katteid ja vaikisid raskekuulipildujad soomustornides . . .

Kui soomusrong jõudis tagasi Samaara jaama, oli tal üsna ebatavaline välimus: suurtükiplatvormid olid täis laaditud viljakotte. Keegi kõrge sõjaväeülem — räägiti, et rinde revolutsioonikomitee liige — noomis Lipatovit selle eest, et too lubas muuta soomusrongi ratastega elevaatoriks või viljalaoks. Aga kui see ülem kuulis, et vili on võetud rikaste peidupaikadest ja et kotid laadisid peale ülestõusnud baškiirid ise, lõi ta leplikult käega ja küsis ainult, kuidas see õnnestus? Soomusrongi ülem Lipatov kehitas õlgu ja osutas nahkkuues noormehe poole, kes uljalt soomusplatvormilt maha oli hüpanud:

«Küsige ise komissar Manevitšilt . . .»

133.

Kõiguvad nähtamatud kaalukausid, jälle arvestatakse hetki ja iga hetk võib tähendada inimeste pääsmist või hukku.

Kõlanud on tõlge serbohorvaadi keelde. Matsanovitš vaikib ja Anton Ganz kavatseb juba alla astuda poodiumilt. Appellplatz on tardunud pingsas hirmuvaikuses.

Starostin astus otsustavalt ette ja hüüdis saksa keeles:

«Keegi ei lähe stolli! Te tahate seal kõik maha matta! Me jääme siia! Mitte sammugi laagrist!»

Genrihhov, Mamedov, Šapovalov, Arhipov, Dodonov, Šahnazarov ja mõned itaallased astusid ettepoole ning varjasid Starostini.

Automaaturid olid ta juba sihikule võtnud ja ootasid käsku.

Oma lühikese üleskutse hüüdis Starostin pausi tegemata vene, prantsuse, itaalia, poola ja hispaania keeles.

Sajad inimesed toetasid Starostini hüüetega mitmes keeles.

Anton Ganz tegi katset veel midagi öelda. Matsanovitš tõlkis, kuid mõlemad avasid suud täiesti hääletult.

Anton Ganz kobas kramplikult relvataskut, kuid teeskles, et ainult kohendas seda rihmal, sest ta ei julgenud «Waltherit» välja võtta.

«Ei lähe!» mürises ähvardavalt ja hukkamõistvalt erinevates keeltes.

Kolonnide rivistus läks segi.

Esiridades seisjaid lükati tagant ja kõik astusid ähvardavalt poodiumi juurde. Vahemaa esseslaste aheliku ja rahvasumma vahel vähenes ja oli selge: kui palju ka mässajaid praegu käsu korral automaatidest maha ei lastaks, esseslased ellu ei jääks; nad tallatakse enne surnuks, kui kuulipildujad jõuavad tornidest vangid laiali ajada. Esseslased visatakse ja pekstakse surnuks puukottadega. Vangid on paljajalu ja hoiavad sõjakalt käes kotte — ainsat relva. Aga see polegi nii süütu relv, kui kotte on tuhandeid ja kaardile on pandud elu.

Étienne'i haaras hetkeks kahjutunne: «Oleks seltsimehed relvastatud kas või odade, harkide, pootshaakide ja kõikvõimalike kaigastega, nagu mässulised baškiirid... Kogu meie arsenal aga on üheksa revolvrit ja mõned granaadid.»

Ainult internatsionaalse põrandaaluse juhid teadsid, kus sel hetkel seisid lahingurühmad. Nad olid valmis lähivõitluseks, kuid — plaani kohaselt — ainult seal, teel stolli juurde. Muide, sellises olukorras võis keegi esialgse plaani ka unustada.

Ganz seisis poodiumil kahvatu, kivinenud näoga. Nähtavasti polnud ta veel otsustanud, kuidas käituda. Ta pöördus oma alluvate poole ja vahetas nendega mõned sõnad. Starostin ei lasknud silmist Lagerführeri abi Gühnerit, hüüdnimega «Punane panter». Timukate timukas, aga välimuselt meeldiv, atleedikehaga noormees.

«Punane panter» ütles Lagerführerile midagi vihaselt, kuid too väljendas käeviipega vastuseisu, ja Starostin oli õnnelik, et nägi Anton Ganzi teeseldud rahu taga paanilist loomalikku hirmu — ta kartis omakohut. Kui ta annab käsu tuli avada, lööb puukottade laviin sekundi jooksul automaadid esseslaste käest. Kui aga läheb käsikähmluseks ja kui see läheb välja päris poodiumini, mida saavad siis teha kuulipildurid? Valang niidab ju maha ka Lagerführeri, kui ta pealuu pole enne puukottadega sisse löödud.

Anton Ganz tõstis võimukalt käe, peaaegu nagu fašistlikuks tervituseks, ning hüüdes üle ähvardava kõnekõmina ja rahvahulga erutuse, püüdis säilitada endist teesklevrahulikku tooni. Varjates tigedust ja valides sõnu hakkas ta veenma...

Ta andis käsu humaansetest kaalutlustest lähtudes.

Ta hoolitses Häftlingite julgeoleku eest.

Ta püüdis vältida liigseid ohvreid.

Noh, aga kui härrased ei taha stolli end peita, siis langeb vastutus kõige selle eest, mis võib juhtuda, kui lahingud hakkavad käima laagri piirkonnas, nendele, kes väljendasid vastuseisu tema korraldusele.

Öelnud need sõnad, lubas ta kõigil oma barakkidesse laiali minna. Loa andis ta käsu toonis, et näidata: ta jäi olukorra peremeheks. Anton Ganz teadis, et vangid kuulavad nüüd teda meeleldi, sest see on nende huvides:

Ja tema viimase korralduse kuulekas täitmine tasandab muljet, et laager ei allunud tema eelmisele käsule.

Poodiumilt astus alla Anton Ganz ja tema järel tõmbusid tagasi ta alluvad. Poodiumi eest taganes automaaturite ahelik. Esseslased lahkusid aeglaselt, hoides automaate laskevalmis.

Poodium tühjenes, sellele jäi ainult õnnelik Matsanovitš. Kõik vangid lahkusid Apellplatzilt, rõõmsad võidu üle.

Starostini piinas mõte:

«Kas Anton Ganz allus tõesti üldisele protestile ja andis alla? Või ta taganes salakavalalt ja plaanitseb kättemaksu, kutsudes endale abi?»

Ja siiski oli Starostin igal juhul rahul, et relvastatud kokkupõrge ei olnud alanud siin, lahtisel Appellplatzil, tornidest suunatud kuulipildujate torude ees. Siin oli olnud šansse lõplikuks eduks siiski vähem kui käsikähmluses barakkide lähedal metsatukas, nii nagu nägi ette ülestõusu plaan.

Starostin köhis vahetpidamata. Ta oli kaotanud protestisõnu hüüdes ja alistamatusele üles kutsudes hääle.

Lõpuks õnnestus köha taltsutada, kuid selleks oli vaja end pingutada ja ta muutus veel nõrgemaks. Nüüd oleks võinud teda jalust maha lüüa mütsiga.

Starostin sammus vaevaliselt plokk nr. 15 poole, seltsimehed toetasid teda kaenla alt. Ta juurde jooksid tänama teiste barakkide vangid. Igaüks tänas omamoodi, aga tormilised itaallased embasid teda. Itaallased tõi kohale vana tuttav Cecchini, äärmiselt piinatud, kuid ikka ilus, nagu esimestel vangipäevadel Mauthausenis.

Starostinile räägiti, et keskpäeva paiku oli barakki nr. 1, Schreibstubesse Dragomir Barta juurde, sisenenud rühm esseslasi. Tuli korraldus: kõik dokumendid ära anda. Kotid topiti pabereid täis, laaditi kärule ja veeti krematooriumi.

Sel hetkel oli Schreibstubes peale Barta olnud veel Serge de Mussac, nooremkirjutaja. Bartal läks korda varjata esseslaste eest ja ära peita kõige tähtsamad dokumendid: hukkunute nimekirjad ning kõigi Ebensees viibinud vangide transportide ja komandote loetelud. Barta oli valinud sobiva hetke ja torganud need paberid kuue ja särgi alla. Esseslased ei jõudnud veel kottidega krematooriumini, kui Mussac peitis koos kahe jugoslaavlase — Miloš Bajići ja Ljubomir Zecevićiga — dokumendid uude kohta. Vahukustuti tehti tühjaks, topiti tihedalt dokumente täis ja maeti baraki taga maa sisse. Esseslased põletasid paberid kiiruga ära, teadmata, et kõige tähtsamad on kadunud.

Kella kolme ajal möödusid barakist, kus lamas Starostin, kaks esseslast, kes tulid leivatööstuse poolt ja suundusid värava juurde. Mõlemad hoidsid kätt relvataskul. Starostin nägi läbi akna, et ükski vang ei tervitanud ega võtnud nende ees maha oma vöödilist baretti.

Õhtu eel teatasid hispaanlased, kes käisid ülemuste majades koristamas, et Anton Ganz oli istunud koos dogiga autosse ja minema sõitnud. Kui otsustada selle järgi, kuidas ta end teele valmistas, ei kavatsenud Lagerführer tagasi tulla. Räägiti, et ta olevat teinud katset telefoni teel abi välja kutsuda, kuid saanud aru, et väejuhatusel pole aega laagri jaoks. Vastupidi, temalt

hakati nõudma esseslasi mingi silla kaitseks. Laagrisse oli aga saadetud kõhnuke rühm Volkssturmi mehi. Esseslased laadisid asju autodele ja põgenesid laagrist. Nüüd tolknesid vahitornide kuulipildujate taga vanad volkssturmlased. Laagrisse aga keegi neist ilmuda ei julgenud.

Starostin jõudis natuke puhata, kui barakki tormas baraki nr. 7 vanem hispaanlane Antonio, ise näost päris ära.

«Mis lahti?»

«Jooksen viiendast stollist . . .»

«Noh ja siis?»

«Seda, et stolli sissekäigu juures seisab vedur, aga selle juurde viib hoolikalt kiviprügi alla maetud nöör.»

Hilisõhtul sai põrandaalune komitee teada üksikasju, mida teatasid itaallased.

Ganzi käsul oli viiendasse stolli toimetatud vedur ja jäetud seisma sissekäigu juurde, justkui mingi vea pärast.

Seda vedurit võis nimetada hiiglamiiniks: tema külm kolle ja tender olid täis topitud lõhkeainet.

Starostini külastanud Cecchini oli hästi kursis sapööriasjandusega. Ta arvestas välja, et lõhkeainet oli ligi kümme korda rohkem kui oli vaja stolli väljapääsu kinnimatmiseks.

«Oleks jätkunud poole mäe õhkulaskmiseks. Kivine vennashaud! Võite mind uskuda,» kinnitas Cecchini erutatult. «Ma olen selliste leludega mänginud . . .»

134.

Pärast uduseid päevi ja pikaleveninud vihmu hakkas esimest korda paistma päike. Vara hommikul ilmus linnakese poole viivale teele tank. Starostin nägi, kuidas ta kiirustamata ja ettevaatlikult linnakeseni sõitis, kuid kitsastele tänavatele sõita ei söandanud ja pöördus tagasi.

Sajad silmad jälgisid tanki läbi tiheda okastraadi. Traataeda oli tehtud mitu auku. Vöödilist rõivastust pidi okastraadi külge takerdudes ronis keegi ikka sinna ja tagasi. Vang ei suutnud küllastuda võimalusest käia selles tsoonis, kus teda varem võis tabada kuulipildujavalang. Mõned langesid põlvili, suudlesid üksteist, vappusid taltsutamatu naeru käes ja nutsid. Kust võtta jõudu seda kõike üle elada? Kui rõõm on piiritu, tekitab ta esimestel minutitel teravat valu.

Igaüks karjus oma keeles, kuid tankistid ei kahtlustanudki metsaga kaetud mäejalamil varjupaiga leidnud laagri olemasolu ning ei näinud ega kuulnud midagi.

Kolm vangi läks alla orgu, et leida seal tankiste, kuid tulid

tühjalt tagasi — tee oli jälle tühi. Veel kolm vangi läks linna kohaliku pastori juurde: laagris on paljud surma lävel ja tahaksid saada armulauda. Pastor Franz Loidl ja veel kaks kirikuõpetajat kiirustasid laagrisse.

Keskpäeva eel ilmusid orus nähtavale soomusmasinad, nende järel mürisesid vaevu kuuldavalt tankid. Kerge tuuleõhk lehvitas lippe, millega olid ehitud majad. Puna-valge-punased Austria lipud lehvisid täna esimest korda; üle seitsme aasta oli Austria elanud Hitleri orjuses.

Kell kaks sõitis loendusplatsile kerge tank. Pastor Franz Loidl selgitas selle ilmumist omamoodi:

«Kristus ise on saabunud laagrisse, et öelda teile: te olete elus ja vabad.»

«Kahjuks venitas Kristus tulekuga,» sõnas kõrval seisev Starostin. «Paljude jaoks ilmus ta liiga hilja.»

Teist korda vabastasid Étienne'i ameeriklased. Ja see polnud juhus — ta oli aetud Läände, võimalikult kaugemale omadest.

Esimese järel ilmus teine kerge tank. Vangid ümbritsesid neid nii tihedalt, et tankistidel polnud kohta maha hüppamiseks. Aega kaotamata varastas keegi kriminaalvang ameeriklase püstoli relvataskust, mis rippus tema selja taga. Püstol leiti ruttu üles ja tagastati üldise naeru saatel omanikule. Starostin naeris, kuni köha peale tuli.

Selgus, et tankid olid kindral Pattoni kolmandast tankiarmeest. Koos tankidega saabus ajalehe «The Daily Telegraph and Morning Post» sõjakirjasaatja. Matsanovitš ja Starostin hakkasid temaga vestlema inglise keeles. Korrespondendi küsimustele vas-

tates selgitas Matsanovitš, et laagris on kõige enam poolakaid. venelasi on alles jäänud umbes kaks ja pool tuhat.

Ligi astus Barta, kes võttis ka osa jutuajamisest kirjasaatjaga ja andis talle täpseid andmeid. Laagris oli jäänud ellu 16 650 vangi, kellest 7 566 olid haiged. See oli laagri eelmise päeva nimekirja järgi, kuid mõnikümmend inimest oli eilse päevaga surnud, mõned seejuures õnnevapustusest. Sõjakirjasaatja märkis üles mõned üksikasjad ka Lagerführer Anton Ganzi katse kohta õhkida viies stoll koos sinna aetud vangidega.

Tank sõjakirjasaatjaga lahkus, teine tank aga jäi väljakule. Siis ilmus džiip, tema järel aga saabusid autod toiduainetega ja dušiauto. Väliköögid keetsid putru vahetpidamata. Mitu sanitaarautot kurseeris haigeid vedades linnakese ja laagri vahet. Seltsimehed keelitasid Starostini laatsaretti heitma, kuid ta ei tahtnud lahkuda kaaslastest.

Veel samal päeval algas laagri evakueerimine. Esimestena viidi ära ameeriklased ja inglased, kellega liitusid teadmata kust Ebenseesse sattunud hiinlane ja brasiillane. Milline pikk kodutee seisab neil ees!

Järg tuli prantslaste kätte. Nad rivistusid kolonni. Starostin jättis südamlikult hüvasti Jean Laffitte'i ja papa Henriga, kes kandis sini-valge-punast Prantsuse lippu. Starostinil olid sealjuures jalas papa Henri puukotad.

Päeva lõpuks oli loodud Vene Komitee, mida juhtis kindral Mitrofanov. Sai teatavaks, et kohalikud võimud olid andnud nõukogude ohvitseride käsutusse kolmekorruselise «Sporthotel Steinkogli». See oli lähedal, See jõe kaldal, homme asuvad sinna kõik.

Põrandaalune (endine põrandaalune!) komitee moodustas laagri omavalitsuse ja püüdis vastu seista anarhiale.

See polnud kerge. Mõned kapod ja kriminaalvangid, kellel oli timukate kuulsus ja kes polnud jõudnud ära põgeneda, jäid omakohtu kätte. Aga kõige suuremad kurjategijad jõudsid põgeneda. Teiste seas ka Lorenz. Kogu laagrit vapustas Lorenzi, laagrivanema Magnuse esimese abilise põgenemine. Magnuse tuppa oli nüüd kogunenud endine põrandaalune komitee.

Fašistid olid pidanud laagris meelega koos paljusid silmapaistvaid tegelasi ja Lorenzi-taolisi inimjätiseid. Laagris oli umbes poolteistsada kriminaalkurjategijat, peamiselt just Saksamaalt.

Kriminaalvangid kinnitasid: Anton Ganz ja Lorenz olid sõlminud omavahel salajase kokkuleppe röövitud vara jaotamise kohta. Lorenz valis välja vangide seast neid, kellel olid kuldhambad. Ta rebis hambad välja näpitstangidega, seejärel aga tappis ohvrid. Tavaliselt röövis ja tappis Lorenz öösiti.

Starostin palus, et Dragomir Barta näitaks talle Lorenzi kaarti

salajasest kartoteegist. Huvitav, kust ilmus selline inimest teesklev metsloom?

Lorenz Deuler. Vang nr. 866. Sündis 23. oktoobril 1898. Pagar. Evangelist. Sünnikoht: Obermühltahl. Puhastverd aarialane. Lahutatud, üks laps. Laagri teine vanem. Roheline vinkel (kriminaalvang).

Millegipärast oli Starostinil ebamugav, kui ta sai teada, et tema ja Lorenz on sündinud ühel aastal . . .

Selgus, et Lorenz oli varjanud end laagris ka peale esseslaste põgenemist. Kaks ööpäeva oli ta istunud äärmise baraki taga, okastraataia kõrval prügiaugus. Öösel oli Lorenz prügiaugust välja roninud ja hakanud kirvega okastraati lõhkuma. Teda oli märgatud, kui tal auk juba valmis oli raiutud. Lorenzit aeti taga, kuid kätte ei saadud. Ta kadus silmist tiheda kuusemetsaga kaetud mäenõlval. Arvesse pidi võtma, et Lorenz toitus laagris hästi, aga tema jälitajad polnud suutelised mäest üles jooksmä.

Vaatamata viletsale enesetundele võttis Starostin Lorenzi otsimise juhtimise enda peale. Ta moodustas rühma Lorenzi tabamiseks, andis kõigile relvad ja saatis nad mägedesse, tolle mäekuru juurde, mille kaudu Lorenz võis öösel teha katset mägede ületamiseks. Teise, volkssturmlastelt ära võetud karabiinidega relvastatud rühma saatis tä Ebensee linnakesse. Lorenz võis end varjata kusagil linnas, esinedes vabanenud poliitvangina, ning polnud võimatu, et ta oli jõudnud vahetada laagris oma rohelise vinkliga jaki punase vinkliga riietuse vastu.

Hilisõhtuni istus Starostin ploki nr. 15 sissekäigu juures ja ootas sidemehi.

«Kristus on olemas, ta leiab üles timukad ja maksab neile kätte,» sõnas sealsamas istuv pastor Franz Loidl.

«Kahjuks ei kiirustanud Kristus ka seekord,» naeratas Starostin. «Kardan, et ta abi hilineb jälle. Meil Venemaal öeldakse: jumala peale looda, aga ära ka ise . . .» Ta jäi hetkeks mõttesse, teadmata, kuidas kõige täpsemini saksa keelde tõlkida «mööda raba» ja midagi võrdväärset leidmata ütles: «. . . tee rumalaid vigu.»

135.

Õhtul oli laager nagu hiiglasuur välileer. Mõne baraki juures põles mitu lõket, aga barakke oli neljakümne ringis.

Esseslased olid erinevatesse barakkidesse paigutanud ühest rahvusest inimesi, et nende vahel oleks vähem kontakte ja et inimesed mõistaksid üksteist halvemini. Aga evakueerimise eel leidis aset suur rahvaste ränne. Kokku läksid itaallased, hispaanlased, venelased, jugoslaavlased, ungarlased, poolakad . . .

Elekter oli kustunud, vett polnud. Külmas leivatööstuses polnud järele jäänud peatäitki jahu. Igale vangile riputati katelokki jahu, anti mõni ports ersatskohvi, natuke marmelaadi ja margariini. Toiduaineid veeti käruga laiali valve saatel, sest oli esinenud kallaletunge toidukärule. Jugoslaavlased ja venelased panid valve välja toidulao juurde; ka seda oli püütud tühjendada.

Kõige isuäratavamad lõhnad tõusid lõkete juurest, kus venelased küpsetasid pliine. Ja kuigi pliinid olid tumedast kesisest jahust, polnud iialgi söödud maitsvamaid pannkooke.

Venelased küpsetasid pliine ja laulsid. Nende hääled kaikusid sooja maiõhtu vaikuses. Kunstnik Miloš Bajić astus lõkke juurde, mille ümber kükitasid ja olid külili tema seltsimehed. Bajić hakkas jagama sigarette Punase Risti pakist. Starostin loobus, ta polnud juba ammu suitsumees.

«Aga mida teile pakkuda?» küsis Starostin.

«Vene laule.»

Lauldi «Mööda mägiteid ja orge» ja «Seisame valvel alati, alati», ning siis alustas keegi arglikult ja kobamisi laulu Katjuša-nimelisest neiust. Starostin polnud seda laulu kunagi kuulnud, kuid teised lõid laulule kaasa. Kui laul hakkas kõlama valjemini, tulid lõkke juurde itaallased. Nad hakkasid innukalt laulukooriga kaasa laulma, summutades venelaste hääled. Starostin eraldas refrääni sõnu: «Ja olgu saapad katkised, me lähme edasi».

Keegi itaallane avaldas imestust, kust on venelastele tuttav nende partisanilaul «Puhuvad tuuled». Ja hakkas ise tõestama, et see on Lombardia vastupanuliikumise võitlejate lahingulaul. Starostin märkas Cecchinit, viipas talle käega ja pakkus kohta enda kõrval.

Itaallased laulsid seda laulu uuesti ja omamoodi. Nad ei teadnudki, et sõjatuuled olid selle meloodia toonud nende juurde Venemaalt. Seejärel läks igaüks oma teed ja lõkke ääres jäi vaikseks.

«Ma tahtsin juba tookord teie käest küsida, Cecchini... Kas teie brigaadis ei sõdinud lühikest kasvu noormees, kelle parteinimi oli Bruno? Tema pärisnimi on Albino, Pärit Novarast.»

«Bruno, Bruno...» Cecchini kehitas kõhnu õlgu ja jätkas mõtlikult: «Üks Bruno juhtis salka Modena provintsis.»

«Modenas?» imestas Starostin.

«Seal me olime partisanid veel enne Milanot. Neljakümne kolmanda aasta sügisest peale. Montefiorino linnake oli partisanivabariigi pealinn. Hiljem me murdsime Modena alt välja Bologna provintsi mägedesse...»

«Ma olen vana Modena provintsi elanik. Elasin ligi kolm aastat Castelfranco dell' Emilias.»

«Bruno salk täitis meie komandöri Mario Ricci kõige tähtsamaid korraldusi,» meenutas Cecchini. «Nad õhkisid sildu, tungisid kallale ladudele ja vooridele, karistasid karistussalklasi ja korraldasid muidki diversioone... Tuleb meelde, et komandör Bruno oli lühemat kasvu, tugeva kondiga ja kandis kõrvale surutud hispaanlaste mütsi... Kui kaua teie tuttav võitles vastupanuliikumise ridades?»

«Seda ma ei tea. Aga ma tean, et selline poiss ei saanud jääda päevakski eemale võitlusest natside vastu.»

Cecchini rääkis uhkusega, kui vapralt olid Modenas võidelnud koonduslaagritest põgenenud vene sõjavangid, sõdurid ja ohvitserid. Eriti olid nad silma paistnud keskaegse Montefiorino lossi ründamisel. Kõige taibukam, kõige julgem, kõige vapram oli olnud vene ohvitser Vladimir Pereladov. Hiljem oli tema juhtimise all sõdinud üle saja vene sõduri ja ohvitseri. Provintsi külades, mis olid partisanitsooni ümber, olid fašistid laiali kleepinud Modena komandandi trükikojas valmistatud käskkirjad:

«Saksa juhtkond pakub Itaaliasse nõukogude võimu kehtestama saadetud Stalini spiooni kapten Vladimir Pereladovi pea eest 300 tuhat liiri.

Autasu makstakse kohe välja sellele, kes Modena sõjaväekomandatuuri toob selle vene bandiidi elavalt või surnult.»

Alates nendest päevadest, kui Pereladovi pataljon koos Garibaldi brigaadiga ja «Stella Rossa» salgaga ründas juuni esimestel päevadel Montefiorino linnakest ja keskaegset lossi, kuni nende traagiliste päevadeni, mil karistussalklaste poolt sissepiiratud partisanid pidid maha jätma oma pealinna, olid venelased itaallaste relvavennad ning sellest ajast peale pidas Cecchini end nende sõbraks.

Mõlemad vaikisid, ja silmi lõkkelt pööramata küsis Starostin ootamatult:

«Kas too sinjoriina Milanost, kellest te mulle rääkisite, oli väga usklik?»

«Jah, ta palvetas kogu salga eest... Öeldakse, et armunud ei usu õnnetusse, neil nüristub hirmutunne. Nii oli ka minuga. Kuidas ma riskeerisin! Ja ikka käisin diversioonidel õnnega käsikäes. Kõik läks mul korda! Mul olid nagu tiivad selga kasvanud.» Ta kõõritas oma kõhna õla poole, mis paistis läbi viletsate laagrikaltsude. «Ja siis, otse diversiooni eel, võtsid mustsärklased meie omad kinni. Selge, karistussalklased olid kõik varem välja nuhkinud. Selgus, et usklik partisan Giancarlo oli enne seda käinud püha isa juures pihil, aga too rikkus pihisaladust ja kaebas. Pärast sellist sissekukkumist oli uuele operatsioonile minek raske. Põlvitasime Kalakesega kõrvuti kirikus. Mäletan, et ma sosistasin talle: «Kalake, palvetage minu eest, te usute jumalasse!» Minu portfell lebas marmorpõrandal, sest läksime ülesannet täitma otse kirikust. Kalake aga ütles mulle: «Ma kardan, et pärast

Giancarlo ja teiste mahalaskmist ei kuule enam jumal minu palveid. Igasugust pattu võib andeks paluda, aga kuidas paluda andeks kahtlust? Kellelt paluda andeks, kui kahtled püha vaimu enda olemasolus?» Ja siis ma kuulsin tema palvet. Ta ei palvetanud nii, nagu õpetati usuõpetustunnis, vaid omamoodi: «Jumal, kui sa oled olemas! Päästa meie hinged, kui nad on olemas!» Ma võtsin portfelli dünamiidiga ja väljusin kirikust. Pärast seda ma Kalakesega enam ei kohtunud.»

«Kuidas? Kuidas ta palvetas?»

«Jumal, kui sa oled olemas, päästa meie hinged, kui nad on olemas!» kordas Cecchini.

«Ja nii ta ei öelnudki teile oma nime?»

«Oo, ma oleksin õnnelik, kui teaksin seda.»

«Võib-olla Giannina?»

«Tõepoolest ei tea.»

«Ilus neiu?»

«Oi, tõeline madonna.»

«Kuidas ta välja näeb?»

«Kergem on välimust kirjeldada, kui selles on mingi puudus. Raskem on kirjeldada väga ilusat.»

«Kui vana ta on?»

«Ta ei ole enam plikake. Aastat kakskümmend kaks — kakskümmend kolm. Räägiti, et tal olevat olnud peigmees, kuid ta olevat sellest lahti öelnud.»

«Jumal, kui sa oled olemas!» ütles täiesti ootamatult Starostin. «Päästa tema hing, kui sa pole unustanud, kuidas inimesi huku eest kaitsta ja head teha.»

Nad vestlesid nii kaua, et punetav koit oli kustutanud juba kõigi lõkete ja lõkkekeste värvid ja muutnud tuleasemed kollakateks sõõrideks. Aga endist viisi kükitasid ja külitasid nende sõõride ümber inimesed, kes ööbisid esimest korda vabaduses.

«Annaks jumal, annaks jumal, et ta oleks elus,» kordas Cecchini lõkke juurest noruspäi eemaldudes.

136.

Lõke oli kustunud, tuhka ja süsi kattis tume jahtumiskiht. Hommikujahedus sundis kõiki varju otsima barakkides, oma naridel.

Kas tuleb aga uni esimesel vabal ööl? Starostin ja Mamedov väljusid barakist, ning nad polnud ainsad, kes nüüd barakkide vahel hulkusid.

Täna viiakse nad üle Steinkoglisse «Sporthoteli», ja Starostin otsustas viimast korda läbi käia laagri.

Õudne vaatepilt avanes laagri loodenurgas. Krematooriumi töölised olid laiali jooksnud, ahjud kustunud ja nende juures vedelesid sajad ja sajad põletamata laibad.

Starostinil oli tunne, nagu oleks ta sattunud allilma. Ta oli väga erutatud, sissevajunud põskedel tukslesid lihased ja ta näris huuli. Meenus Lagerführer Anton Ganzi viimane kõne, milles ta rüvetas sõna «humanism».

Krematooriumi seinal nägi Starostin salmi. Krohvile oli korralikult maalitud:

> Ei, ussid-õgardid, mind mullas küll ei jära!
> Mind pärides lööb lõõmav tuli valla.
> Ma elus armastasin soojust, valgussära —
> Te pange tulle mind siis, mitte mulla alla!

See oli viimane, mida võis selles ilmas lugeda igaüks, kes oli aetud krematooriumi. Lausa irvitamisena kõlas see, et kirjutatud oli hukkamõistetu nimel, justkui oleks ta ise palunud põletamist, sest armastas «soojust, valgussära». Jah, just nii oli kirjas saksa keeles: «die Wärme und das Licht».

Esseslased olid teinud katset torgata okastraadi taha isegi lüürika muusa Euterpe!

Starostin luges salmi mitu korda järjest ja tundus, et see oli üle puistatud inimtuhaga . . . Äkki ütles kõrval seisnud Mamedov kiirustades:

«Läheme siit minema. Ma ei suuda hingata. Ei saa enam siin olla . . .»

Vaiksel tuuletul ööl ei olnud laibalõhn tunda, aga praegu, kui tõusis maipäike, ei saanud krematooriumi juures kaua seista.

Starostin väljus laagri väravast. Ta jalutas mõnuga piki okastraataeda, selle välimisel poolel. Samasugused tunded olid vallanud teda siis, kui ta käis koos Lucetti ja Marianiga ümber ergastolo Santo Stefanol.

Oli kuulda, kuidas kohises kosk järve lähedal ja metsast kostsid linnuhääled. Starostin ei kadestanud enam vangi, kes oskas osavalt lõkse ja püüniseid üles seada.

Ta astus aeglaselt, vahtides teraselt kõike, mida nägi, ning kuulates kõike, mida oli kuulda. Ja ta kuulatas, kas ei kuule kanonaadi idast.

Ta tundis mõnu elust ja imes ahnelt enesesse uue päeva muljeid. Alpi aasad olid juba õites ja värvikirjud. Kõik tõmbas tema vaimustatud tähelepanu: kitsed orus, alpikelluke lehma kaelas, lilled selle tühjaksjäänud maja ees, kust olid põgenenud esseslased. Ta tegi Mamedovile mitmel korral ettepaneku: «Võib-olla puhkame. Meil pole kuhugi kiiret.»

Isegi aeglane käimine pani hingeldama. Ta peatus, imes endasse ahnelt värsket õhku ja köhis sageli; nähtavasti oli ta öösel siiski külma saanud.

Hommikul anti igaühele teele kaasa Punase Risti pakk: purk mooritud sealiha, purk kondenspiima, pakk galette, võituub, tahvel šokolaadi, tükk seepi, sokid ja pakk žiletiteri.

Kõikjal korraldati hüvastijätueineid ja pärast teist või kolmandat hommikusööki tundis Étienne viimaks, et ta kõht on täis. Talle tundus, et ta on täis kõhuga surmatunnini.

Kõigi usutunnistuste preestrid pidasid koos hingepalvust hukkunutele. Laagris olid mingi ime läbi ellu jäänud nii rabi kui ka kreeka kiriku teener.

Hommik möödus hüvastijättude ja saatmiste tähe all. Minema sõitsid hispaanlased, hispaanlaste järel lahkusid laagrist itaallased. Mõned itaallased sõitsid meelega minema sõjaväevormi meenutavates räbalates.

Starostin ei olnud arvanud, et erutub nii tugevasti Cecchiniga hüvasti jättes. Starostinil oli hea meel selle kauni noormehe üle. Mõne päeva pärast näeb ta omakseid ja lähedasi inimesi ning leiab võib-olla sinjoriina, keda ihkab nimetada oma armsamaks.

Tšehhid hankisid hobuse ja vankri, laadisid peale oma varanduse ja Punase Risti pakid ning hakkasid astuma vankri järel, mille kohale tõmmati üles omatehtud rahvuslipp. Kella kolme paiku jättis Starostin hüvasti Dragomir Bartaga ja rõõmustas jälle, et selline tore noormees naaseb Prahasse nagu teisest ilmast.

Ilm oli soe, kuid Starostin tundis külmavärinaid ja ei võtnud seljast mäkintošši, mille talle olid kinkinud prantslased. Ta nööpis mantli kinni kõige kolme nööbiga, tõstis üles krae ja torkas käed tasku. Ja ikkagi oli külm.

Õhtu eel lahkusid laagrist venelased. Starostin oli ohvitseride rühmas, kes pidid asuma Steinkoglisse. Mõne kilomeetri pikkune teekond ei tohiks teda väsitada, tee läheb sinna peaaegu kogu aeg pärimäge.

Lahkudes kontrollis Starostin, kas mahajääval laagri korrapidajal on teada nende tulevane asukoht. Ta ootas, et iga hetk saabub Nõukogude väejuhatuse esindaja ja kartis, et neid ei leita kohe. Peale selle ootas ta kannatamatult Lorenzi jälitama saadetud rühma tagasitulekut.

Ta sammus koos seltsimeestega ja mõtles neile, kes ei saanudki astuda üle vabaduse läve.

Õhtul käis ta kuumas vannis, heitis vedrumadratsiga voodisse, pani pea pehmele padjale ja tõmbas peale teki. Seljas oli tal puhas pesu Punase Risti pakist.

Suures toas oli kolm akent ja kaheksa voodit. Naabrid tõusid üles, aga tema jäi sündsusetult magama. Siis pani ta end riidesse ja sõi ära hommikusöögi, mille Mamedov oli jätnud voodi kõrvale öökapile, lükkas akna pärani ja istus aknalaua juurde. Aknast paistsid kuused, vasakul aga kolm noort kaske.

Hommik oli suurepärane, aga temal oli raske hingata. Võib-olla on toas umbne või on liiga palju suitsetatud?

Ta otsustas natuke jalutada. Eelmisel päeval oli Bojarski tema palvel lõiganud oksliku kepi. Kunagi polnud Étienne kepiga liikunud: jõud ja noorus ei vajanud tugesid. Talle tuli meelde, et Pariisis seisab Viviani pargis tugedel väga vana akaatsia; pariislased ütlevad, et see on nelisada aastat vana . . .

Väikesest Steinkogli asulast, kus «Sporthotel» on kõige väljapaistvam hoone, paistavad needsamad mäed, mida ta nii sageli vaatas laagrist. Ent nüüd olid mäed lähemal ja kättesaadavamad. Viimase lume valge pärjana palistasid nad orgu. Étienne oli ammu selgeks saanud ümbritsevate mägede nimed: Höllengebirge, Erlakogel, Sonnstein, Eibenberg, Bromberg, Hoche Schrott ja kummalise profiiliga mägi — Magav Kreeklanna.

Päike kõrvetas suviselt ja oli kuivatanud kaste alpiaasalt. Étienne tuli tagasi «Sporthoteli», astus akna juurde (hea, et nende tuba oli esimesel korrusel) ja palus, et keegi omadest tooks välja madratsi, teki ja padja. Tal oli kange tahtmine lebada noorel smaragdrohelisel rohul, hingata täie rinnaga soojenenud mulla, rohu, põllulillede ja noore lehestiku lõhnu. Nii saab ta kiiremini jagu külmavärinast, mis ei jätnud teda varjulises toas.

Pea kohal laius puutumatu, nüüdsest peale ohutu taevas. Ainult üks pilveke varjutas taevasina.

Hiljuti oli Dragomir Barta hakanud vene keelt õppima. Ta oli sisse seadnud vihiku, kuhu kirjutas venekeelseid sõnu. Millist sõna oli Barta palunud Starostinil nimetada kõige esimesena?

«Taevas!»

Sõna «taevas» järele kirjutas ta aga vihikusse «pilved», «õhk», «maa», «süda», «mägi», «vesi» ja «leib».

Étienne heitis pikali ja kattis end kinni. Kuidas saada sooja? See oli alanud pärast seda, kui neid kahe nädala eest raudteejaama kartuleid maha laadima oli aetud. Tundus nagu oleks ta selle külma vihma all end igaveseks ära külmetanud. Või oli see külmatunne tema alaline kaaslane?

Rohus ei saanud leida seda, mis oli kaotatud külmades lompides, niisketes kartserites, laagri verisel lumel . . .

Aga võib-olla kaob õhupuudus, kui talle hakatakse andma häid ravimeid? Nüüd tehakse ju mingeid päästvaid operatsioone kopsuhaigetele, ta on isegi kuulnud, et neid operatsioone nimetatakse torakoplastikaks. Enne aga tuleb suuta hinges olla, selle maagilise operatsioonilauani komberdada, operatsioonini elada ja pärast seda ellu jääda . . .

Unistades elust mõistis ta teadvuse mingi tahuga, et tegeleb enesepettusega ja uinutab end lootustega. Kes nimetas lootusi «mälestusteks tulevikust»?

Viimastel päevadel oli tekkinud piir tema ning nari- ja toanaabrite, temasuguste düstroofikute vahel. Äravaevatud inimesed kogusid kiiresti tervist. Teda toideti isegi paremini, kuid ta jäi mingite kurjade jõudude võimusesse ja need ei lasknud tal paraneda. Seda ei märganud isegi kõige lähemad seltsimehed. Või nad tegid näo, et ei märka?

Ta tunnistas enesele, et kevad ei ärata tas uut jõudu, nagu oli varem, ja ei rõõmusta teda. Võib-olla sellepärast, et iga elatud kevad oli olnud järjekordne kevad, aga nüüd ta tundis, et see kevad on viimane.

Ta imetles ümbritsevat alpiloodust, kuulas ahnelt lindude laulu, siristamist ja sädistamist. Need hääled kostsid sealtpoolt, kus niiduserval, nende akna vastas, kasvasid kolm päris vene välimusega alaealist kasekest. Ja ka taimed olid päris omad, vene moodi, — siin oli ristikhein, siin orashein, siin võilill — justkui lamaks ta kusagil Valgevene jõetagusel niidul või Samarka jõe kaldal.

Ta oli tänulik igale rohukõrrele väljal. Ent puhkenud loodus, kogu värvide, lõhnade ja helide rohkus ei kutsunud temas esile hingelist erutust, nagu oli olnud taolistel hetkedel varem . . .

Viletsa enesetunde pärast närtsisid unistused, sulasid lootused ja plaanid, katkes mõttelend.

Ta pilk peatus valkjaskollastel metsmaasikaõitel ja ta tabas end mõttelt, et marju ta enam ei näe ega saa neid maitsta, sest nad valmivad kuu või poolteise pärast.

Lumi lamab kummalise mäe siluetil, nagu kattes Magava Kreeklanna pead ja rinda. Mägi on täna väga sarnane ühe Kaukasuse aheliku mäeharuga. Mäed sarnanevad täielikult nendega, mida ta imetles Tiflisi lähedal lennuväljal.

Kaugel-kaugel paistavad mäed, aga kas ta veel kunagi surub peos kokku kohevat lund, kuuleb jalge all lume lustakat kriuksumist, nuusutab lume arbuusilõhnaga sarnast lõhna, kas ta veel kunagi elus külmetab? Oleks küll tore! See tähendaks, et ta elab järgmise talveni, võib-olla paljude talvedeni. Viimaseid talvi, mis tuli üle elada Itaalia ja Austria Alpide vanglates, mürgitas alaline lõdisemine. Külm tõi siis kaasa ainult piinu. Aga kunagi oli ta armastanud vene talve ja oli tundnud selle järgi igatsust,

kui saatus ta talvel lõunasse paiskas. Kui saaks veel kordki elus tunda, kuidas pakane kõrvu, nina ja varbaid näpistab!

Ei olnud tahtmist, oh, kuidas ei olnud tahtmist endale tunnistada, et oled nõder ja et elu on juba ära kulutatud. Sul on juba raske ette kujutada terve inimese aistinguid. Sa oled unustanud, milline on inimene hea enesetunde juures. Kuidas suutsid sa välja kannatada nälga, kuidas harjuda alalise valuga rinnas ja tüütava järeleandmatu nõrkusega? Kui sa täna kannatad vähem kui varem, siis ainult seepärast, et sul pole jäänud jõudu kannatuseks.

Meenus salm, mida ta juba noorukina oli kuulnud vanemalt vennalt. Mine tea, millisest tsaarivanglast, Siberi edasisaatmispunktist, etapivanglast või sunnitöötsentraalist need sõnad pärit olid? Tulelõõmade verise koidu sees hukkus veel üks seltsimees!

Gino Lucetti matustel oli ta öelnud: «Julm, ebaõiglane surm!» Ta oleks võinud neid sõnu öelda iseenese kohta. Ära oodata vabadus, kui pole jäänud üldse jõudu, kui pole millegagi elada — kas see on õiglane? Kas oli sel mõtet, et viimast jõudu kokku võttes ja pingutades elada mõni päev vabaduses? Elada, kui pole jäänud niipalju jõudu, et tunda end õnnelikuna, ja kui oled nii jõuetu, et sa ei suuda teha õnnelikuks lähedasi, vaid tood neile ainult piinu?

Võib-olla oleks olnud vähem piinarikas, kui poleks üldse laagrist väljunud, ei oleks osatanud hinge juba kättesaamatuks ja ligipääsmatuks muutunud vabaduse puudutusega? Ei, parem siiski elada kas või mõnigi päev vabaduses!!!

Milline ebaõiglus! Siis, kui olid lahti kõik lukud, mille taga oli teda hoitud kaheksa ja pool aastat, ilmus tema päitsisse kõige julmem, kõige leppimatum võtmehoidja. Kuidas oli seal, Dante «Pidusöömingus»? Ja surm mu rinna vastu surus võtmed.

Ta mõtles Antonio Gramsci saatusele. Gramsci oli pärast pikki vangla-aastaid elanud vabaduses ainult mõned päevad.

Étienne arvestas: ta on praegu niisama vana kui oli Gramsci surres — nelikümmend kuus. Üks ja seesama kohtunik, Saporiti, oli mõistnud Fašismikaitse Eritribunalis kohut nii tema kui ka Gramsci üle. Mitu aastat oli kohtuotsuste vahet? Ligemale kaheksa. Võib-olla polnud Saporiti 1928. aastal jõudnud veel välja teenida korpusekindrali auastet? Mitu kohtuotsust ta pidi tegema, et saada cavaliere grande ufficialeks?

Étienne'il oli vedanud veel amnestiatega. Ainuüksi pojapoja sündimise puhul oli Vittorio Emanuele lubanud Étienne'ile neli aastat elu. Kui too kuningasoost võsuke elabki kauem kui tema vanaisa ja isa, ei pääse ta enam Itaalia troonile, vaid peab lõpetama elupäevad emigratsioonis. Kui vana on nüüd see päästjapõngerjas? Kuus-seitse aastat. Kui alaealine kõrgus ei ole tobu, on tal juba lugemine ja kirjutamine selged. Kuidas ka lood ei oleks, printsess oli õigel ajal maha saanud . . . Ja ikkagi, amnestia oli jäänud ju paberile . . .

Maailmas pole inimest, kes tunneks kogu Étienne'i vanglageograafiat: Milano—Torino—Rooma «La Regina del Cielo» — Castelfranco dell' Emilia — Napoli etapivangla — Santo Stefano — Gaeta kindlus — uuesti Castelfranco dell'Emilia — Viin—Mauthausen—Melk—Ebensee . . .

Aga kui palju on tema trellide, riivide, suluste, lukkude ja okastraadi taga hoitud mälus näiteid inimeste alatusest ja õilsusest, enesekasupüüdmatusest ja ahnusest, reetlikkusest ja sõprusest! Hallikaspruunis rõivastuses sõpradest meenutas ta kõige sagedamini armastuse ja hellusega Brunot, Lucettit ja Marianit. Kõiki kolme oli ta põhjuseta solvanud ja jätnud neile ütlemata tõde endast, seda tõde, mida sõbrad olid tuhat korda ära teeninud.

Kui juba keegi, siis sõjaväeluuraja on see, keda ei ohusta iialgi tuntuks saamine, veel vähem aga kuulsus. Ja on seaduspärane, et meie rahvas ei tunne selle elukutse esindajaid, kelle sekka kuulub Étienne. Ja kuidas saabki rahvas teada nende nimesid, kui nad ise on sunnitud sageli unustama oma ees- ja perekonnanime ning aadressi, öeldes lahti ühtedest ja võttes asemele teisi andmeid.

Aastat kakskümmend tagasi oli isa öelnud talle hüvastijätu hetkel: «Siia, Tšaussõsse, sa puhkama tulla ei saa. Aga kas on sul vähemalt mingi aadress? Või vahetub aadress nii ruttu, et minu kiri ei suuda sind kätte saada?» — «Just aadress on mul alaline,» oli Ljova naljatanud. «Maa. Nõudmiseni.»

Häbi hakkas, et ta oli nii harva isa meenutanud. Talle oli räägitud, et isa oli viimastel elupäevadel tema järele suurt igatsust tundnud ja tahtnud kogu aeg nooremat poega näha, temaga hüvasti jätta, kuid Ljovake oli muutunud Étienne'iks ja asus kodusest Tšaussõst mitme maa taga. Ta ei mäletanud enam, kus ta tollal viibis, kas Hiinas või Prantsusmaal, Mandžuurias või Saksamaal, Šveitsis või Itaalias.

Mitme aasta eest sai ta viimase tavalise kodaniku kirja, milles polnud mingeid mõistuütlemisi, ütlematajätmisi, mõistaandmisi ja kus polnud vaja lugeda midagi ridade vahelt? Ja et ümbrikule oleks olnud kirjutatud tema nimi ja tema aadress?

Varem oli ta olnud veendunud: pole midagi raskemat kui sõdida teadmatuses, nagu tuli sõdida temal ning ta koolikaaslastel ja kolleegidel. Kuid ta oli tutvunud laagrinaridel partisanide ja põrandaalustega ning teada saanud, et on ka kibedamaid katsumusi. Sellisest katsumusest läks läbi too, kes jäi vaenlase tagalasse, ja kui nõudis võitluse püha üritus, hakkas sakslaste külavanemaks, oli linnapea seisuses, teenis kannuseid politseis ja taotles juuda räpast reputatsiooni. Varem oli Étienne mõelnud, et kõige raskem on võidelda üksi, võõral maal, võõraste, võõrast keelt rääkivate inimeste keskel. Aga palju raskem on selle saatus, kes võitleb oma maal, omade keskel, kuid peab teesklema teatud ajani

reeturit, äratades enda vastu ausate, isegi kõige lähedasemate inimeste viha ja põlgust.

Mitte iialgi polnud laagrikaaslased nii palju mõelnud ja rääkinud tulevasest elust kui viimastel päevadel, vabaduse lävel. Nende minevik vaatas teraselt ja kirglikult tulevikku, aga olevikku justkui polnud olemaski. Kui sa ise ei julge ehitada tulevikuplaane, siis tuled alalõpmata mõtetega mineviku juurde, lehitsed seda, uurid teraselt ja hindad õigemini. Kui sa oled ilma jäänud võimalusest parandada mineviku vigu, siis mõtled eriti pingsalt igast möödalaskmisest, igast oma rumalusest, mida oleks olnud võimalik vältida, mida ära hoida.

Ta jäi nõrgaks, kuid tema mälu ei tumenenud ning säilitas treenitud teravuse ja täpsuse. Mälu jäi tema jõuks, tema ainsaks jõuks. Mauthausenis, Melkis ja Ebensees hakkas ta peale kuue keele, mida oskas varem, rääkima tšehhi, poola ja serbia keelt. Tal oli meeles peaaegu iga raadiosaade, mis võeti vastu Kuno juures barakis. Tal oli ikka veel meeles šiffer, mida kasutas enne arreteerimist, aga ka Castelfrancos. Barakis nr. 15 Ebensees vireles kuussada vangi, ja üle poole neist olid tal meeles nime ja numbri järgi. Ta oli pähe õppinud põrandaaluse keskuse protokollid.

Kahju, et kedagi teist ei saa varustada tema mäluga; mälu ei saa kinkida ega pärandada noorele luurajale, kes kunagi asendab teda sel postil.

Igast küljest piirasid täna mälestused. Nad tungisid südameni, olles hämmastavalt selged, konkreetsed ja püsivad, ning ei kadunud kaua teadvusest.

Meenus ka viimane kirjake, mille ta oli saatnud koju: «Nadjake, armas, hoia end! Minu elus võib kõike juhtuda ja sul tuleb siis üksi meie tütar üles kasvatada. Kasvata ta ausaks, õiglaseks inimeseks, tõeliseks kommunistiks!»

Mõned päevad oli vabaduses elanud Jakov Starostin. Aga pärast vabanemist tundis Étienne end üha vähem Starostinina. Ta ei tundnud end alati isegi Étienne'ina ja muutus järjest enam iseendaks. Võib-olla oli see seletatav asjaoluga, et praegu mõtles ta oma elust kõige nooremast east peale? Või oli asi selles, et brigaadikomandör Manevitš on sunnitud minema erru tervislikel põhjustel?

Kes ta oli olnud viimased aastad?

Étienne. Konrad Kärtner. Vang nr. 2722. Cinquantacinque. Vang nr. 576. Jakovlev, kes oli elanud mõned koidueelsed tunnid vangivagunis, kuni Gestapo nimekirja ilmus Jakov Starostin. Vang R-133042. Ja viimased kolm päeva jälle Jakov Starostin.

Ise ta aga teab, et mitte orjusest vabastatud R-133042 ei ole kulutanud jäägita oma elu, vaid Lev Manevitš.

Elu oli kutsunud ta vastastamisele iseendaga, olenemata sellest,

kuidas teda nüüd kutsus lähikond ja millise nime all elas ta ilmas.

Kunagi, kui ta oli veel päris noor mees, kas soomusrongi komissar või sõjaväeakadeemia esimese kursuse kuulaja, oli ta noorusliku edvistusega rääkinud: «Mina pärinen möödunud sajandist.» Ja praegu tundis ta oma küürus õlgadel kõigi aastate raskust.

Kes teab, võib-olla oleks tal jätkunud jõudu üle saada haigusest, kui ta oleks poole noorem? Jälle meenus talle armas noormees ja hulljulge põrandaalune Dragomir Barta Schreibstubest. Kui palju oli ta kannatanud! Ta saabus Ebenseesse vangide esimese partiiga, enne seda aga oli juba istunud Mauthausenis. Ja oma Kuldsesse Prahasse läheb ta tagasi kahekümne nelja aastaselt.

Hea, et kodus, Moskvas, pole ega saa olema tema viimaste aastate fotot. Mäletagu Nadja ja Tanja teda sellisena nagu ta oli siis, kui sõitis minema Moskva—Negoreloje—Berliini rahvusvahelise vaguniga. Ärgu nähku lähedased inimesed teda fotol kühmus, hallipäisena, paljakutega, kitsaks muutunud ninaga, teravate põsesarnadega, sissevajunud põskedega ja nii kõhnana, et tema kehakaal erineb minimaalselt skeleti kaalust, aga läbi kõhu võib nähtavasti katsuda selgroogu. Fotol, mis jäi rippuma kodus, on ta ulja, vaba poosiga, seljas suurepäraselt õmmeldud ülikond ja peas moodne borsalinokaabu, mis on hea tooni järgi peas natuke viltu.

Kaabuga oli olnud pärast kõiki nahkseid nokkmütse, vormimütse, budjonnõi mütse, tankisti- ja lendurimütse tükk tegemist. Neil, kes ei suutnud harjuda erariietusega, kes ei õppinud nii nagu vaja kaabut kandma ja käima eraisiku moodi, keelas Vana kanda vormi ja säärikuid, et igaveseks segi ajada poiste rivisamm. Vaat mida ei ole sinu juures, seltsimees brigaadikomandör, praegu üldse märgata — see on sõjaväeline rüht.

Ta pööras end küljeli ja otsis silmadega oma keppi. See vedeles kõrval rohus, tasus ainult kätt sirutada . . .

Kas sellel aasal kasvavad söödavad taimed? Alles sellel kevadel oli ta õppinud neid eraldama ja leidma. Piparmünt, hapuoblikas, sigur, teeleht, jänesekapsas. Ta noppis kimbu mahlakat rohtu. Millal ja kus oli ta juba nii tähelepanelikult ja kaua rohuliblesid uurinud? Meelde tuli! Lendutõusu hetkel šassiirattaga välja rebitud ja kõrgusse viidud tükike suvisest lennuväljast. Lendab aviaator Manevitš, jälgib maapinda, aga aeg-ajalt heidab pilgu ratta külge jäänud rohelisele rohututile. Ratas keerleb õhus pärast hoovõttu ainult lühikest aega . . .

Uneluses lendas ta lennukil «R-5» välja Tiflisi lähedaselt lennuväljalt ja võttis kursi Bakuu peale, kõrval istus eskadrilli komandör vanemlendur Vernigorod ja noogutas heakskiitvalt Lennuväe Akadeemiast tulnud stažöörile. Ta tõusis õhku «R-5»-ga, kuid jätkab lendu «kiiliga». Nende all on pilvekirju taevaga Milano, aga Vernigorodi asemel istub nahkülikonnas range Lio-

nello. Ta tõusis koos Lionelloga, aga millegipärast on õhus «Breguet» kabiinis, kus puhub õudne tõmbetuul, kahekesi Aguirrega. Aguirre on pärast õhkutõusu sisse tõmmanud Kärtneri remonditud šassii ja rohelist Moskva-lähedast rohututti pole Hispaania taevas enam näha. Kuidas oli tal pähe tulnud istuda õhus «Breguet'st» ümber «Junkersile», mida piloteerib Mussolini? Nad lendavad Vinnitsast Berliini, lennukitiiva all on Ukraina põllud. Cinquantacinque istub piloodi kohal sunnitöölise hallikaspruunis triibulises rõivastuses. Millal on ta õhku tõusnud meie kiirpommitajal? Kiitus konstruktorile esimese klaaskupli eest, piloot võib sellisest väljavaatest ainult unistada! Põrandasse on polkovnik Starostini jalge alla monteeritud toosama «priimus», uusim pommitamissihik. Võib-olla on meie lennukid saavutanud viimaks ka kõrguse ja kiiruse? Hermeetilises kabiinis võib vaja minna nii skafandrit kui ka hapnikumaski ja pimelennule võib minna vähemagi kartuseta.

Mõttes lappas ta praegu pakse joonistepakke ja pööras lehti, mis olid täis salajasi arve. Oli tahtmine uskuda, et need väärtuslikud, pööraselt tähtsad andmed ja materjalid ei jäänud asjatult vedelema. Ta tahtis väga uskuda, et ta polnud kannatanud need aastad asjatult, et ta oli kas või vähesel määral osaline võidu toomisel, et võidus on terake ka tema tööd, et on tasunud end kannatused, mida ta tõi lähedastele inimestele ja kandis ise.

Ta andis endale aru, et palju tema ettekannetes oli vananenud. Juba ammu, eelmise aasta septembris, kui Inglismaal Cheswickis langes esimene mürsk «V-2», erutas teda see sündmus. Mõelda vaid, kaugelaskerakett oli tõusnud 70 miili kõrgusele! Ta mõistis, et lennuteaduses saabub revolutsioon. Jah, tulevik on selliste mürskude päralt, mis ei vaja lennuks õhku ja tõstavad sõja õhuta ruumi. Ja oleks väga tahtnud uskuda, et meie sõjaväeleidurid pole saksa omadest maha jäänud.

Mida tal pole õnnestunud, seda ei õnnestu iialgi teha. Kõik, kõik tuleb elus õigel ajal teha. Väga harva õnnestub tasa teha seda, mis on kaotatud ja käest lastud.

Ta tuli uuesti ja uuesti mõttes küsimuse juurde: millise hinnaga saavutati võit? Kõige rohkem ohvreid kandis nõukogude rahvas, ta õlgadel oli olnud kõige suurem koorem. Võitjate kaotused olid palju suuremad kui võidetute omad, võib-olla kolm-neli korda suuremad.

Aga kui palju päevi ka ei jääks tal elada, Étienne rõõmustas, et oli elanud võiduni ja elanud kauem Hitlerist, keda ei saagi inimeseks nimetada. Inimkujuga metsloom, kellel oli «kivimetslane südame asemel», nagu oli öelnud sapöör Šostak.

Eelmisel aastal oli Hitleri sünnipäeval, 20. aprillil, Mauthausenis antud lisaports supilörri leivatükiga. Sel aastal olid esseslased ka ise unustanud Ebensees selle tähtpäeva — polnud enam aega.

Hitler tähistas abiellumist Ewa Brauniga päev pärast Mussolini mahalaskmist. Kaks päeva hiljem aga lõpetas noorpaar elu enesetapuga. Hitler suri lastetuna, kuid kui palju oli ta jätnud järele vaimujärglasi! Poola keeles on eriline sõna, millega nimetatakse pärast isa surma sündinud last — «pogrobowiec». Vene ega saksa keeles nii täpselt öelda ei saa. Aga too esseslase vormis mees, kes maalis krematooriumi seinale hoolikalt riimid «Licht» ja «nicht», on Hitleri järglane. Loomulikult, kui ta oma füürerist kauem elas. Küllap tuleb ka tõelisi «pogrobowieceid», neid, kellele erinevate füürerite fanaatilised ideed saavad armsaks hiljem. Võibolla alles paljude aastate pärast.

Kolmekümnendate aastate algul oli Étienne Hamburgis näinud, kuidas rünnakrühmlased peksid streikijaid, ja oli tormanud neid kaitsma. Hispaanias janunes ta minna noort vabariiki kaitsma frankistide eest. Hiljem, Itaalias, oli ta unistanud osaleda vastupanuliikumises ja sõdida garibaldilaste ridades. Kuuldes halbu uudiseid Idarindelt, oli ta olnud kõigi mõtete ja tunnetega Punaarmee komandöride seas lahinguväljal.

Aga pärast seda, kui ta oli läbinud kõik üheksa fašistliku põrgu ringi, ei oleks ta suutnud tasuda ühe rahva eest. Fašism ei halasta ühelegi rahvale, ka mitte saksa rahvale, fašism on inimkonna ja inimeses kõige inimliku vaenlane. Hitleri ja tema «pogrobowiecite» jaoks on inimene algul märklaud, liikumatu või liikuv märklaud, hiljem kütus krematooriumi tarvis.

Ta on elanud vabaduseni, lamab alpiaasal ja hingab sisse selle lõhnu. Õhk pole täna mürgitatud krematooriumi lehast, kustunud ja jahtunud on põrgukorsten Ebensees ja kõigis teistes laagrites . . .

Starostini juurde, kes soojendas päikese käes ega suutnud kuidagi sooja saada, astusid mitmel korral seltsimehed. Keegi ütles, et varsti tuuakse Starostinile naaberlinnast kõige parem arst. Keegi jagas viimaseid raadiouudiseid. Starostinile aga tegi kõige rohkem muret, kas ei ole ilmunud Nõukogude vägede esindaja. Kõigi arvestuste kohaselt pidid meie omad olema kusagil üpris lähedal. Selleks juhuks oleksid väga sobinud tema vanad dokumendid. Need vedelevad Gaetas, marmorist aknalaua all kitsas nišis trattorias «Faustino», samanimelises tänavas, majas number 76. Kas leitakse need kunagi üles? Ja kelle kätte nad satuvad?

Ta kutsus Dontsovi ning palus teda ja Mamedovit tegelda kartoteegiga, mille nad päästsid sakslaste käest. Kui palju oli veetud Ebenseesse sõjavange? Kui palju jäi ellu? Paljudel kaartidel seisid tingmärgid, need tuli dešifreerida. Tuli välja selgitada, kes tegi hitlerlastega koostööd.

Ilm läks jahedaks ja Étienne otsustas hotelli, oma tuppa minna. Ta võttis tuppa kaasa kimbu rohtu ja põllulilli.

Pärast lõunat läksid kaaslased igas suunas laiali: ei tahetud

seista paigal päeval, mil ajaloo sammu oli nii selgelt kuulda, kui planeet sai tagasi rahu.

Kõrvalvoodil lamas Bojarski. Ta tõusis üles ja ulatas Starostinile tahvli šokolaadi, kuid Starostin keeldus. Šokolaad ajas teda köhima.

Tagasi tuli Mamedov ja küsis Starostinilt, kuidas käsi käib ja kas ta ei vaja midagi.

«Kõik on hästi. Ainult ma tunnen end halvasti.»

Mamedov puudutas tema laupa. Palavik, ja kui kõrge! Starostinile tuli peale köhahoog. Ta oli kahvatu, kuid teravad põsesarnad punetasid nii, nagu oleks tuppa tunginud varajase loojangu valgus.

Mamedov sepitses kiiruga mingi vale: et naabruses on lumised mäetipud ja sealt tuleb päikeseloojangul jahe õhk. Kuid rääkides neid lohutavaid sõnu istus Mamedov pärani akna all, seljas harjumatult valge särk, ega tundnud millegipärast üldse jahedust.

«Meil Valgevenemaal öeldakse, et vanaeit külmetab ahju peal ka peetripäeval.» Starostin naeratas nõrgalt, vedas kahinal hinge ja palus: «Pane mulle midagi peale!»

Mamedov heitis peale oma teki, kuid ka kahe teki all plagisesid Starostinil hambad.

«Juua!» palus Starostin jälle ja jälle.

Mamedov ulatas vett, Starostin võttis paar lonksu ja köha jäi vähemaks.

Toa kõigi kolme akna ees olid tumesinised klaasid ja hämarik saabus ruttu. Maja taga ei vaikinud hüüded ja lõbus kära — kostis unetu pidutsemise kaja. Mitmel korral tulid seltsimehed naaberhotellidest, mis olid laiali pillatud mööda orgu, ja kutsusid Starostini homsele pidusöögile. Ta tänas kõiki ja lubas tulla, kuid selleks, et täita lubadusi, oleks tal tulnud süüa viis või kuus lõunasööki. Viimastena tulid Mamedovi juurde kaasmaalased — armeenlased ning kutsusid tema ja Starostini järgmisel päeval pilaffi sööma.

Hiljem tungis tuppa jõuk kisavaid, õnnest jaburaid inimesi — äsja oli raadios teatatud Saksamaa täielikust ja tingimusteta kapitulatsioonist. Vestibüülis ei lahkunud inimesed valjuhäälditest. Ühtlasi kajas avatud akendest sisse kirikukellade helin — teade võidust. Kõmasid kauged suurtükikogupaugud, kusagil lähedal aga tärisesid automaadivalangud. Ja läbi kõige kolme akna võis näha ootamatult tekkinud saluudisära. Milleks hoida rakette, millal ja kellele on neid veel vaja? Akende taga möllas kaua kõrvulukustav ja pimestav vaimustusetorm. Maiõhtu ja selle järel ka öö ei suutnud tagasi saada esialgset pimedust, mis taganes pidupäeva välkude ja valgussära ees.

Mamedov ei hakanud Starostini segama, jättis talle teki ja tõmbas ise sineli peale. Ta kustutas ähmase lambi; pinge oli nõrk ja elektripirni hõõgniit oli täiesti nähtav.

«Pea vastu, Jakov, homme on võidupüha,» ütles Mamedov, pani pea padjale ja uinus silmapilkselt.

Mamedov ärkas, kui koit vaatas juba aknast sisse. Unisest peast viirastus, et ta lamab plokis nr. 15 naril ja keegi kägistab teda. See oli Starostin, kes oli end voodis istukile ajanud, röötsakile vajunud ja rebis nüüd Mamedovit särgikraest.

«Sergei . . .»

«Mis on, Jakov?»

«Ma ei näe neid . . . Ma ei jõua tagasi . . . Kui Moskvasse jõuad, käi ära . . .» Tal jäi hing kinni, iga sõna kostis vaevaliselt, siis kummardus ta Mamedovi poole ja otsustas viimaks. «Ütle edasi, et ma olen Étienne . . . Et ei jäetaks peret hoolitsuseta . . . Tegin, mis suutsin . . . Pea meeles — Étienne . . . Nadjale ja Tanjale . . .»

Ta lamas akna juures ja Mamedov nägi hästi tema lumivalget nägu.

Étienne tõstis vaevaliselt silmalaud ja tegi katset veel midagi öelda, kuid ei suutnud — veri sulges kõri.

Bojarski ärkas ja tõttas ligi. Étienne'i pea lebas Mamedovi käel. Koidueelsetel minutitel ei tundunud veri punane, vaid hall, ja see voolas lumivalgele särgile.

Étienne'i pea vajus tagasi, silmis kustus valu ja mure, justkui oleks ta toime tulnud elus kõige raskema ülesandega.

G. Airapetovi (S. Mamedovi) kirjast:

«1945. aasta 9. mai hommikul algasid kurvad asjaajamised. Kõigile meile, Starostini sõpradele, tõi võidupüha peale rõõmu ka sügava kurbuse. Moodustati matusekomisjon. Esimees oli kindralmajor N. Mitrofanov, komisjoni liikmed: A. Illarionov, A. Bel, F. Dontsov, P. Genrihhov, S. Mamedov.

Matmine lükkus hiljema peale, oli vaja tellida pärg ja valmistada kirst. Kes selle teeb? Mitrofanov sõitis mõne seltsimehega Ebensee linnapea juurde abi otsima. Linnapea lubas aidata ja pidas sõna. Pärjal olid lindid kirjaga ning kirst oli üle tõmmatud punase ja musta krepiga. Kirst ja pärg toodi meie hotelli 10. mail. Ümberringi käis lärmakas pidutsemine, aga «Sporthotelis» oli lein. Starostini surnukeha lamas saalis 10., 11. ja 12. mail keskpäevani. Välja pandi auvalve. Vahetpidamata käisid vangid orus laiali paisatud naaberasulatest.

12. mail 1945 saabus rühm Ameerika sõdureid, saadeti «Studebaker» ja kell 5 pärast lõunat austria aja järgi astusid komisjoni liikmed viimsele auvalvele. Koos meiega seisis Ameerika ohvitser. Lähedased sõbrad kandsid kirstu «Sporthotelist» välja. Leinaprotsessioon liikus Steinkoglist kitsast silda mööda jõe teisele kaldale. Kirstu järel käis palju rahvast. Silla juures paigutati kirst lahtisele veoautole . . .

Leinamiitingu avas kindral Mitrofanov. Seejärel anti sõna mulle, «Starostini narisõbrale», nagu ütles kindral. Ma närveerisin tugevasti ja ei suuda täpselt meenutada kõike, mida ütlesin haua äärel. Mäletan, et ma ütlesin: «Me ei tea veel, kes on kes meie hulgas. Aga kõigile meile on selge, et Jakov Starostin oli silmapaistev inimene. Ta päästis meie paljude elu, me oleme jälle vabad . . . Seistes haua juures annan seltsimeestele vande, et püha ülesande, mille Starostin usaldas mulle enne surma, ma täidan. Ära muretse selle pärast, kallis Jakov Starostin!»

Pärast miitingut mängis Ameerika sõdur metsasarvel midagi kurba. Sõdurid tõstsid automaadid ja kõlas kolm kogupauku. Ma vaatasin ringi, paljud nutsid.

Mitrofanov, Illarionov ja veel üks seltsimees, kelle nime ölen unustanud, asetasid värskele hauale alpi roosidest pärja. Ja ristile — linnapea ei tundnud meie kombeid ja oli saatnud risti — kirjutati: «Siin puhkab Nõukogude polkovnik Jakov Nikititš Starostin».

deile — olgu see «Veneetsia kaupmees», «Kaks veroonlast» või «Valencia lesk».

Kas mitte seesama äsja randunud kalapaat ei äratanud omal ajal Kärtneri kujutlusi? Paat oleks võinud kohale purjetada otse seitsmeteistkümnendast sajandist, kui kummaliste nikerdustega kaunistatud puust pukspriidi tagant poleks paistnud mootor ja veeliinist allpool pardasse monteeritud jaapani päritoluga radar, mis abistas kalaparvede otsingul. Kuidagi ei sobinud kalapaadi vanaaegse silueti ja vana purjelõikega kokku kalurite riietus — erkkollased peakottidega nailontürbid. Paadile vastu tulnud peremehel aga oli tõmbelukuga seemisnahkne jakk, gaasitulemasin ja filtriga sigaretid. Ent nagu sajandeid tagasi raputasid kalurid usinalt võrgu tühjaks ja kala niiske pärlmutrine soomus säras hommikuse valguse käes.

Laine tagus vastu poorti, kuid tuul «puhus taskusse» ja paadimeestel polnud vaja randumiseks tiirutada ümber kogu kuradisaare, süngelt merest tõusva kalju. Lähemate kivide juurde voogas juba jõuetu laine.

Kümmekond aastat tagasi pöördus Punase Risti rahvusvaheline kongress palvekirjaga Portugali, Hispaania, Ameerika Ühendriikide, Itaalia ja veel mõne riigi poole, kus eksisteerisid väga range režiimiga sunnitöövanglad. Nendes oli sagedamini kui teistes vangistuskohtades esinenud enesetapu ja hullumise juhte.

Humaanne üleskutse leidis vastukaja.

Teiste seas suleti kuulus Alcatrazi vangla Ameerika Ühendriikides Vaikse ookeani kaljusaarel San Francisco lähedal. Eksisteerimise kolmekümne aasta jooksul esines vanglas kakskümmend viis põgenemisjuhtu, mis kõik lõppesid edutult. Viis põgenikku lasksid maha valvurid, kaksteist tabati enne seda, kui nad jõudsid veeni, üks aga tabati mandril, kuhu ta oli suutnud välja jõuda.

Sunnitöövanglate nimekirjas oli ka Santo Stefano.

Roomas, Tiberi kaldal, võttis mind vastu kohtuministri asetäitja. Kõndides hiiglasuures kabinetis edasi-tagasi teatas ta ametialase uhkusega, et 170 aasta jooksul polnud Santo Stefano sunnitöövanglast põgenenud ükski vang.

Ja siis avanesid pärast pikki aastaid kuradisaare sunnitöövangla lukud. Vangid viidi mujale, tühjaks jäid üheksakümmend üheksa üksik- ja ühiskambrit Santo Stefanol.

Nüüd on vangla asustamata, nagu ka kogu saareke. Metsistuvad viinamarjamäed ja need viljapuud, mis veel vilja kannavad. Umbrohtu on kasvanud köögiviljaaiad, kus omal ajal töötasid sunnitöölised. Saarel hulgub üksik eesel, kes on siia rohusöödale toodud Ventotenelt, ja jooksevad ringi metsistunud küülikud.

Juba aastaid on tegevuseta rasked võtmekimbud. Enam ei kolise raudplekiga ülelöödud uste ette ja eest lükatavad riivid ning vanglahoones valitseb ennekuulmatu vaikus ja tühjus.

Hoidsin erutatult käes kambrite võtmeid, kus olid vaevelnud Étienne ning tema sõbrad Lucetti ja Mariani. Me istusime mattidel ja vaatasime välja trellitatud akendest.

Santo Stefano saarele sõitsime Modenast, pärast seda, kui olime hulkunud mööda Castelfranco dell' Emilia vangla õue. Täpselt samuti roostetavad ka seal jämedad raudtrellid.

Mis võiks olla nukram kalmistust asustamata saarel? Endist viisi võib jalgvärava kõrval lugeda: «Siin lõpeb inimeste kohus . . .» Ja paremal: «ja algab jumala kohus.».

See mõttetera tuletas mulle meelde mälestuskompleksi Sierra de Guadarrama kaljude vahel. Seal lausa toetub vastu taevast hiiglarist. Seal on püstitatud pompoosne fašismi panteon. Sinna on maetud mõrvade ja hukkamiste süüdlased, kes röövisid hispaania rahvalt vabaduse ja uputasid selle verre.

Kesksel aukohal panteonis puhkab Jose Antonio Primo de Rivera, Falangi rajaja ja Hispaania fašistide juhi põrm. Aga väikeses, võluvas Pamplona linnakeses (tänu Hemingwayle saime sealsete corridade pealtvaatajateks) kõrgub memoriaal kindral Mola auks. Tollesama kindrali auks, kes pidi 7. novembril 1936 valgel hobusel sisse sõitma Madridi, Puerta del Soli väljakule, et kinnitada oma timukareputatsiooni, mis oli saadud juba Põhja-Hispaanias . . .

Pärast fašismiohvrite mälestusmärke Roomas ja Genovas, Viinis ja Linzis, Mauthausenis ja Ebensees on raske seista vaikses leinas ja kõike andestava tundega neid fašistlikele juhtidele, Hispaania rahva timukatele püstitatud marmorhauasambaid vaadates.

Ei, inimeste kohus pole lõppenud! Ja asjatult loodavad Franco tänased järglased jumala armulikule kohtule. Ei suuda aidata ka tänini kauni Sevilla kaitsja ametit pidava püha neitsi Maarja kuju.

Endist viisi kütkestavad viljapuuaedade ja apelsinisalude lõhnad Guadalquiviri kallastel, Tablada lennuvälja lähedal, kus maanduvad ja tõusevad õhku võõrad lennukid aatomipagasiga. Sõjaväe lennuvälja komandant ja comandancia asuvad endist viisi idavärava taga ja sissepääs lennuväljale on nagu ennegi võõrastele keelatud.

Endiselt on muinasjutuliselt kaunis linnusloss Alcázar Toledos. Nüüd on ta muudetud sõjamuuseumiks, kus püütakse võltsida ajalugu ennast ning kus valelikud ekskursioonijuhid räägivad fašistlike mässajate «õilsusest ja humaansusest» ning antifašistide «barbaarsusest ja julmusest».

Võib veendunult öelda, et kahekümne kolmest miljonist turistist, kes viibisid möödunud aastal Hispaanias, käis enamik kaunis Toledos ja tegi läbi võlurännaku ajas — sukeldus keskaega. Ka täna kaubeldakse siin agaralt kuulsate toledo terariistade, kallihinnaliste ja odavate ehetega, mis on üsna maitsekad. Ent suveniiride seas on ka mürsukillud, mida oli tihedalt täis külvatud

linna tänavad, kui Alcázari linnust linna südames piirasid vabariiklased. Mida raskem kild, seda kallim suveniir.

Magnetofonilindilt kõlab lavastatud telefonikõne sissepiiratud Alcázaris mässulisi juhtinud Moscardó ja tema vabariiklaste kätte sattunud poja vahel. Moscardó oli keeldunud loovutamast linnust, kuigi vabariiklased olevat lubanud tasuks selle eest säilitada ta poja elu. Moscardó ütles lavastuse kohaselt pojale, kellele vabariiklased andsid telefonitoru: «Anna oma hing issanda kätte hüüdes «Elagu Hispaania!» ja sure nagu patrioot!» Sellest, et fašist Moscardó hoidis enda juures linnuses pantvangidena Toledo tööliste naisi ja lapsi, giidid ei räägi, see pole mahtunud lavastatud telefonikõnesse, mida nüüd transleeritakse paljudes keeltes, vene ja ukraina keel kaasa arvatud.

Endine vang Antonio, rahvuselt hispaanlane ja veendumustelt vabariiklane, saatis mind muuseumiks muudetud Mauthauseni koonduslaagris. Me seisime Karbõševi mälestussamba juures, astusime sisse sellesse plokki, kus kolmanda korruse naril vireles Starostin ja kuhu viisid tugevad põrandaalused niidid.

Meelde tuli läti luuletaja Eižens Vēverise luuletus «Kõige tugevam meie seast», mis on pühendatud Manevitš-Starostinile. Vēveris oli põrandaaluste seas Starostini sidemees ja ronis korduvalt sellele narile plokis nr. 15. «Ja nüüd, kui langes must pimeduse lipp, kui lammutatud põrgu värav, kui Alpides on õites kannikesed ning tõrva ja õnne hingab mets, me hauda kaevame kõige tugevamale meie seast. Ta kandis nii kaua elus meie hädade ja saatuste koormat, et vabaduse ainsa kerge kiire puudutusest kokku varises.»

Palju päevi tuhnisin ma Viinis arhiivimaterjalides. Elus oli veel Austria Kommunistliku Partei esimees Johann Koplenig. Ta andis mulle abiks parteiseltsimehi, endisi Mauthauseni vange.

Memoriaalmuuseumi direktor politseinõunik Hans Marschelek aitas leida kartoteegist andmed koonduslaagri vangi R-133042 Starostini kohta.

Enne seda töötasin mitu kuud Moskva arhiivis.

Koltunud kirjaleheküljed, pleekunud kirjaread. Ma õppisin küllaltki hästi tundma Étienne'i käekirja, kuid paljud sedelikesed olid kirjutatud segaselt. Need kirjakesed oli ta kirjutanud haigena, hoides pliiatsit külmast paistes sõrmede vahel. Õhukesed peent kirja täis suitsupaberilehed. Osa paberitükke oli tihedalt täis kirjutatud salatindiga. Osa oli mitu korda volditud ja aeg polnud suutnud murdekohti siluda. Paberilehed keerati kalka, pärgamentpaberi või vahapaberi sisse ja see klomp kleebiti närimiskummiga igeme külge. Étienne'i sidepidajatel ei olnud salajane post meeles ainult sel hetkel, kui nad suudlesid. Sideliin Keskus—Castelfranco dell' Emilia vangla töötas edukalt; kogu aja jooksul tuli sidepidajal ainult kahel korral paber alla neelata. See juhtus

siis, kui vangivalvur täitis oma spiooniülesandeid liiga püüdlikult.

Ei reisid ega tuhnimine arhiivis oleks suutnud taasluua Manevitši-Étienne'i-Kärtneri-Starostini kuju. Abi tuli tema perelt: naiselt Nadežda Dmitrijevnalt ja tütrelt Tatjana Lvovna Manevitšilt; sugulastelt, lähedastelt sõpradelt, tuttavatelt, endistelt kaastöötajatelt ja võitluskaaslastelt, samuti antifašistidelt, Mauthauseni, Melki ja Ebensee koonduslaagri vangidelt. Kõik nad jagasid heldelt oma mälestusi.

Erilist rõõmu tegi mulle kiri, mis saabus Kubanimaalt Novopokrovskaja staniitsast. Endast teatas Timofei Rõmarev, keda ma olin otsinud. Ta töötas Starostiniga Melki koonduslaagri põrandaaluses ja teda tunti seal «Surmamõistetu Saška» nime all. Ta elas Starostiniga ühes barakis, töötas koos temaga maa all, aitas kaasa kahe vangi põgenemisele, päästis krematooriumist lapsi, Valgevene ja Brjanski partisanide orbe. Starostin ei olnud Melkis kaua ja kõik need üksikasjad, mida ei teatud varem, olid väga väärtuslikud.

Hindamatut abi osutasid Sigismund ja Anna Skarbek, Raissa Okulova (Starostina) ja Georgi Grigorjev, keda relvakaaslased hiljuti viimsele teekonnale saatsid.

Bakuus vestlesin ma Grant Airapetovi (Mamedoviga). Ta täitis vande, mille andis Starostini matusel, ja tegi kõik tema surmaeelse ülesande täitmiseks.

Seal, Bakuus, käisin ka Manevitši õe Amalia Nikolajeva juures. Ta jutustas palju huvitavat. Kahjuks pole teda enam elus. M. Vereštšak saatis mulle Bakuust kimbu kirju ja fotosid, lisades sellele väiksele arhiivile kirja:

«Minu kauge sugulane, aga minule väga lähedane inimene Amalia Nikolajeva-Manevitš (minule «tädi Manja», nii nagu ka Lev Manevitš, keda ma lapsepõlves hästi tundsin, oli mulle «onu Ljova») tegi mulle surres ülesandeks olla tema testamenditäitja. Päev enne surma rääkis tädi Amalia, et ootab Teie uut külaskäiku. Nähtavasti tahtis ta teile midagi rääkida. Ta ütles, et Teile tuleb üle anda tema paberid ja fotod, aga järgmisel päeval ta suri».

Tšaussõs kohtasin ma Manevitši (end. Kooperativnaja) tänava majas nr. 39 Saveli Davõdovit, Manevitši lapse- ja poisipõlve sõpra. Manevitšite majast oli järele jäänud kõrgesse rohtu kasvanud tahmunud alusmüür. Jõetaguse linnaosa, mis omal ajal oli täis ehitatud puumaju, põletasid sakslased maha.

Ma kasutasin Nõukogude Liidu kangelase, kindralpolkovnik Hadži Mamsurovi, kunagise vabariiklaste armee legendaarse kolonelleitnandi Xanthi väärtuslikke nõuandeid. Tahaksin uskuda, et veel jutustatakse selle kangelasliku, hiljuti enneaegselt elust lahkunud inimese tegudest.

Tahaksin uskuda, et läheb korda taastada üksikasju, mis on

seotud meeletult julge luuraja Vassili Tsvetkovi tööga. Tsvetkov andis oma elu Hispaanias ja maeti 7. juulil 1937 Extremaduras Tajo jõe kaldale.

Läks korda üles otsida palju Étienne'i sõpru ja tuttavaid Itaalias, Austrias, Tšehhoslovakkias, Lääne-Saksamaal. Ühed olid tundnud Étienne'i isiklikult, teised abistasid leida kaugete sündmuste tunnistajaid ja osalisi.

Roomas võttis mind vastu Umberto Terracini. Ma kuulasin hardumusega vana, elutarka, murdumatut revolutsioonirüütlit, Itaalia Kommunistliku Partei patriarhi. Tema elus oli kajastatud rohkem kui pool sajandit kommunistliku liikumise ajaloost Itaalias.

Terracini istus tugitoolis massiivse kirjutuslaua taga, aga minu kujutluses oli ta noormees, kes istus kohtualuste raudpuuris Antonio Gramsci, Palmiro Togliatti ja teiste parteijuhtide kõrval, kui nad olid 1926. aastal Fašismikaitse Eritribunali ees. Ja seesama grande ufficiale kindral Saporiti kirjutas kümme aastat hiljem alla Konrad Kärtneri kohtuotsusele!

Itaalia traditsiooni kohaselt antakse kõigile endistele peaministritele ja endistele Rahvuskogu esimeestele kasutada elu lõpuni senati hoones kabinet koos sekretäri ja stenografistiga. Umberto Terracini oli esimene Rahvuskogu esimees pärast Teist maailmasõda, aga hilisematel aastatel valiti teda pidevalt senatisse, kus ta juhtis kommunistlikku fraktsiooni. Nii nagu tema kaasvõitlejadki revolutsioonilises liikumises vaevles ta fašistliku režiimi aastatel palju aastaid vanglates ja asumisel.

Minuni jõudsid kuuldused, et Gramsci Instituudis on koos Kärtneriga Santo Stefanol sunnitööl viibinud Giuseppe Mariani memuaarid. Aga kui palju minu vabatahtlikud abilised ka viimase veerandsaja kataloogides ei tuhninud — mingeid jälgi ei leitud. Sellest raamatust polnud kuulnud ka Umberto Terracini, kuid ta lubas igaks juhuks uurida veteranide käest. Ja milline rõõmus üllatus see mulle oli, kui Moskvasse saabus ihaldatud ja ootamatu ristpaelsaadetis: Umberto Terracini oli täitnud oma lubaduse ning üles otsinud ja mulle saatnud Giuseppe Mariani raamatu «Endise terroristi memuaarid». Miks ei suutnud seda leida ajaloolased, miks polnud raamat bibliograafilistes teatmikes ja kataloogides? Lahendus on selles, et raamat on välja antud «autori kuludega». Mariani kirjastas selle provintsis väikese tiraažiga ja aitas pärast surma taastada üksikasjadeni sunnitööliste elu Santo Stefanol.

Ma olin erutatud Milanosse, Brunoga kohtuma sõites. Ta oli olnud kolm aastat Kärtneri kambrikaaslane Castelfranco dell' Emilias. Bruno sõitis kohale Novarast. Ta töötas kommunistlikus artellis tislerina: meisterdas lette ja riiuleid kaupluste ning baaride tarvis. Kaheks päevaks muutus luksuslik hotellituba kärarikkas Buenos Airese tänavas vanglakambriks. Konrad Kärtner oli lahutamatult meiega. Bruno peab teda tänapäevani oma elu-

juhiks ning on ta vastu endiselt vennalikult ustav ja hell... Akna taga oli jahe ja pilvine taevas, pidevalt tibas tüütut vihma, möödujad ei lahkunud vihmavarjudest. Püsis veebruarilõrts ja üdini tungiv põhjatuul, mille kohta Milanos öeldakse: küünalt ei kustuta, aga hauda ajab. Kahe päeva jooksul ei pistnud me ninagi tänavale, nii palju tahtsin ma küsida ja üles märkida, Bruno aga meenutada ja jutustada. Kui ma poleks viibinud Milanos teisel ajal, mil oli aega käia Verdi haual ja kuulata «La Scalas» «Aidat», jalutada vaheajal mööda parterit, kus sageli oli istunud Kärtner, oleksingi tookord näinud Milanot, läbimärga ja bensiinilõhnast läbiimbunut, ainult silmanurgast ja siis minema sõitnud...

Prahas, vaikses ja rohelises Dejvice äärelinnas vestlesin ma kaua endise Schreibstube kirjutaja, nüüd ajaloolase Dragomir Bartaga, keda tuleb täie õigusega kutsuda Ebensee laagri kroonikuks.

Starostini laagrikaaslane põrandaaluses töös A. Šapovalov sõitis Kiievist Saksamaa Liitvabariiki tunnistajana. Endised Ebensee vangid saavutasid seda, et Lagerführer Anton Ganz anti kohtu alla. Palju aastaid arvati, et ta on surma saanud, kuid 1966. aastal sattus üks endine vang temaga vastamisi Stuttgardi tänaval. Kõik aastad oli Anton Ganz elanud vale nime all ja temast oli saanud suure transpordikontori omanik. Veerand sajandit koguti Memmingenis süütõendeid Anton Ganzi vastu, enne kui ta söandati kohtu alla anda. Vastastamisele timukaga olid kutsutud tema ohvrid, sealhulgas Dragomir Barta. 17. novembril 1972 ilmus nõukogude ajakirjanduses artikkel pealkirjaga «Kohtuotsus natslikule timukale»:

> Bonn, 16. (TASS) Memmingeni linna kohus mõistis eluaegse vangistuse Anton Ganzile, endisele hitlerliku Ebensee koonduslaagri komandandile Salzkammergutis.

Kakskümmend kolm aastat pärast seda, kui Ebensee orgu oli kerkinud Jakov Starostini kalm, jalutas Jakov Starostin aeglaselt Moskvas Sokolnikis vanade bolševike haigla aias.

9. mail 1968 külastasid teda Nadežda Dmitrijevna ja Tatjana Lvovna. Manevitšite ja Starostinide perekonnas on võidupüha ühtlasi pidu- ja leinapäev.

Tollal oli Jakov Starostin, nagu ta ütles «kaheksakümmend kuus täis ja käis kaheksakümne seitsmendat aastat». Ka tööstaaž oli tal «pensioniealine». 66 aastat ja 10 kuud. Vasetöömeister Jakov Starostin jäi pensionile seitsmekümne viie aastaselt.

Paljude aastate eest oli ta teada saanud, et tema nimi on kalmul, kus puhkab kogu tema elu saatnud sõbra põrm. Ta oli uhke, kui sai teada, et Lev Manevitš oli elanud tema nimega ligi kaks aastat ja järelikult mäletanud teda kogu aeg.

1965. aastal luges Starostin NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi seadlust:

«Vapruse ja mehisuse eest Nõukogude valitsuse eriülesannete täitmisel Teise maailmasõja eel ja võitluses fašismiga anda polkovnik Lev Jefimi p. MANEVITŠILE Nõukogude Liidu kangelase aunimetus (postuumselt).»

Ja alles tol päeval, kui seadlus avaldati, suri vana legend.

Peatselt viidi kangelase säilmed See jõe orust Linzi linna, Sankt Martini kalmistule, kus puhkavad langenud nõukogude sõjamehed. Sellest ajast peale on hauasambal: «Nõukogude Liidu kangelane L. Manevitš».

Ka tänasel päeval peame teda Nõukogude armees tähtajata tegevteenistuse jätkajaks.

1966—1970

SISUKORD

ESIMENE OSA 7
TEINE OSA 139
KOLMAS OSA 223
NELJAS OSA 349
VIIES OSA 389
KUUES OSA 463
SEITSMES OSA 505
EPILOOG 564

Kirjastuse «Eesti Raamat»
tõlkelastekirjanduse toimetuse sarjas

«PÕNEVIK»

on lähemal ajal ilmumas järgmised teosed:

Dumas, Alexandre. KRAHV MONTE CRISTO. I raamat.
Dumas, Alexandre. KRAHV MONTE CRISTO. II raamat.

Edmond Dantès, noor meremees, kaubalaeva kapteni abi ei tea oma südamel mingit süüd, ent ometi areteeritakse ta laulatuspäeval ja heidetakse pikkadeks aastateks vangikongi. Tänu julgusele ja tahtejõule õnnestub meremehel siiski põgeneda ning kodukanti tagasi pöörduda. Dantèsi seiklused krahv Monte Cristo nime all ongi prantsuse kirjaniku Alexandre Dumas' (1802—1870) suurromaani tegevustiku aluseks. Krahv Monte Cristo, kes on saanud tunda laimu ja tagakiusamist, aitab ülekohtuselt solvatuid ning õiendab arved oma vaenlastega. Et kirjanik on õnnistanud oma romaani peategelast erakordse mõistuse, julguse ja leidlikkusega, leiab ta lahenduse igale ohtlikule situatsioonile.

Prantsuse keelest tõlkinud Tatjana Hallap.

Gárdonyi, Géza.
NÄHTAMATU INIMENE . JUMALA ORJAD.

Ungari kirjaniku Géza Gárdonyi (1863—1922), ajaloolise temaatika viljeleja romaan «Nähtamatu inimene» (eesti keeles esmakordselt 1929) kujutab Attila aega, «Jumala orjad» (eesti keeles esmakordselt 1932) käsitleb aga põnevalt ühe keskaegse ungari kloostri elu.

Ungari keelest tõlkinud Ants Murakin ja Edvin Hiedel.

Haggard, Henry Rider. MONTEZUMA TÜTAR.

Inglise kirjaniku Henry Rider Haggardi (1856—1925) seni eesti keeles ilmunu («Seeba kuninganna sõrmus», 1924) kõrval on nüüd võimalik lugeda veel ühte eksootilisele taustale projitseeritud enneolematut seikluslugu. «Montezuma tütar» avab meile 16. sajandil Inglismaalt ookeani taha suundunud Thomas Wingfieldi elu loo. Noormees satub oma ema mõrtsukat jälitades Mehhikosse, anastamisele kuuluvate atsteekide juurde. Seal seob ta oma saatuse tolle tillukese mehise rahvaga, võitleb vapralt, on tihtipeale huku äärel, kuid pääseb ikka. Loos ei puudu ka armastus, armastus atsteekide valitseja tütre ja julge meresõitja vahel.

Inglise keelest tõlkinud Ann Parts.

KAS MÄRTER VÕI MÕRVAR? (Esialgne pealkiri).

Valik klassikalisi saksa kriminaallugusid Johann Wolfgang Goethe (1749—1832), Friedrich Schilleri (1759—1805) ja Clemens Brentano (1778—1842) aegadest alates.

Saksa keelest tõlkinud Andrus Simsel.

Dimitr Peev. SEITSMES KARIKAS.
Lubomir Peevski. PROFESSOR SAMBERGI SILMAD.

Raamatupidaja Daraktšijevil olid külalised. Puudus vaid perenaine, kes parajasti puhkas Kuldsetel Liivadel. Daraktšijev valas külalistele veini kuude kõrgesse pokaali, endale aga tavapärasesse kristallist karikasse, ütles toosti, jõi ja langes samas surnult maha. Polkovnik Gerenski ja kapten Smilov, kes salapärast surmajuhtumit uurivad, leiavad, et kuuest neljal oli põhjust Daraktšijevi mürgitamiseks.

Nõnda saab alguse bulgaaria kirjaniku Dimitr Peevi romaan «Seitsmes karikas». Uurijad otsustasid teha eksperimendi: taastada Daraktšijevi surma-päeva sündmused. See eksperiment lõppes aga intsidendiga, mis muutis asja veel keerulisemaks. Üksnes polkovnik Gerenski leidlikkus aitas asjasse selgust tuua.

Bulgaaria kirjaniku L. Peevski romaan «Professor Sambergi silmad» on ulmelugu, mis paneb meid mõtlema oma tegude tagajärgedele.

Bulgaaria keelest tõlkinud Katrin Kurmiste.

Rosny, Joseph, vanem. VÕITLUS TULE PÄRAST.
KOOPALÕVI.

Belgia kirjanik J. Rosny (tegelikult Joseph Henri Boex; 1856—1940) on võtnud oma vaatevälja eelajaloolise inimese. Esimeses jutustuses käib võitlus vaenlastega, kes kustutasid tule, mis oli soojendanud suguharu pikkadel külmadel öödel ning kaitsnud neid kiskjate eest. Julged ettevõtlikud noormehed asusid uut tuld otsima. Palju põnevaid seiklusi tuli neil üle elada steppides, laantes ja soodes, võidelda vaenulike hõimudega ning verejanuliste kiskjatega.

«Koopalõvi» tegevustik on loogiliseks järjeks jutule «Võitlus tule pärast». Uute jahimaade otsimine toob endaga kaasa ka palju seiklusi. Heaks abimeheks hõimule on hiigelsuur taltsas koopalõvi.

Prantsuse keelest tõlkinud Helle Michelson.

Vorobjov, J.

V 86 Maa. Nõudmiseni. — Tln.: Eesti Raamat, 1986. — 576 lk ill. — (Põnevik).

Jevgeni Vorobjovi (sünd. 1910) romaan jutustab nõukogude luurajast pol kovnik Lev Manevitšist (Étienne), kellele 1965. aastal omistati postuumsel Nõukogude Liidu kangelase aunimetus. Meie ees on Étienne'i tegevus 19 aastal Itaalias, kus ta elas Austria kommersandina ja tegi reisi Hispaaniasse ning Saksamaale. Autor jutustab kaasakiskuvalt, kuidas raskesti haig Étienne'il jätkub mehisust üle elada Itaalia vangla ning hitlerlike koondu laagrite koledused, kuidas ta leiab jõudu aidata oma saatusekaaslasi.

Illustreerinud P. Pinkisevitš.

V 4702010200—018 / 901(15)—86 282—85

84.3V

Серия «Приключения». Евгений Воробьев. ЗЕМЛЯ ДО ВОСТРЕБОВА На эстонском языке. Перевод с русского: Гондо Олевсоо. Художник-офо тель Андрес Тали. Художник-иллюстратор П. Пинкисевич. Таллин, и «Ээсти раамат».

Toimetaja K. Kalkun. Kunstiline toimetaja M. Torim. Tehniline toimetaja M. Tar Korrektor T. Laats. ИБ № 4703. Laduda antud 03. 04. 85. Trükkida antud 11. Formaat 60×90/16. Raamatu- ja ajakirjapaber. Kiri: žurnalnaja. Ofsettrükk. T poognaid 36,0. Tingtrükipoognaid 36,0. Tingvärvitõmmiseid 72,5. Arvestuspoo 37,89. Trükiarv 80 000. Tellimus nr. 1303. Hind rbl. 2,60. Kirjastus «Eesti Raa 200090, Tallinn, Pärnu mnt. 10. Trükikoda «Punane Täht», 200001, Tallinn, Pikk t